

Ο ΒΙΝΤΑΛ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΚΟΙ ΤΟΥ
ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ

EDGAR MORIN

Ο Βιντάλ και οι δικοί του

Από τη Θεσσαλονίκη στο Παρίσι

Επιμέλεια-εισαγωγή:
Αλέξανδρος Δάγκας

Πρώτη έκδοση, εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε. • Θεσσαλονίκη, 2011

© εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε., 2011

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εμετάλλευση του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με τον ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξοφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

Μετάφραση: Αλέξανδρος Δάγκας, Ιουλία Τσολακίδου

Επιμέλεια: Δήμητρα Ασημακοπούλου

Σελιδοποίηση: Χρήστος Γκουντινάκος

Εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε.

Αθήνα: Κιάφας 5 - ΤΚ 10678

τηλ.: 210 3811077 • Fax: 210 3811086

Θεσσαλονίκη: Καμβουνίων 9 - ΤΚ 54621

τηλ.: 2310 256146 • Fax: 2310 256148

www.epikentro.gr • e-mail: epikentro@epikentro.gr

ISBN: 978-960-458-299-0

Περιεχόμενα

Αλέξανδρος Δάγκας - Εισαγωγή

Ο πολιτικός Edgar Morin. Η προοδευτική διανόηση στη Γαλλία: ένας απολογισμός.

1.	Η κοινωνική ιστορία, υπό αναθεώρηση	11
2.	Η διανόηση στη Γαλλία	12
3.	Οι δύο ζωές του Edgar Morin	13
3.1.	Ο νεαρός Edgar Morin	13
3.1.1.	Η αρχική ιδεολογική διαμόρφωση, 1934-1940	15
	Πασιφισμός, φασισμός	17
3.1.2.	Στο γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα, 1941	30
	Στη διάρκεια του πολέμου	30
	Μετά	35
3.1.3.	Αναπροσανατολισμός. Έξοδος, 1951	36
	Η ελευθερία του λόγου και του σκέπτεσθαι στη Δύση	39
	Η αποχώρηση	40
3.2.	Ο ύστερος Edgar Morin	42
3.2.1.	Αναθεώρηση αντιλήψεων, κριτική παρελθόντων γεγονότων	42
3.2.1.1.	Στην αναζήτηση επιχειρημάτων	42
3.2.1.2.	Οι αντισοβιετικές τάσεις	45
	Τροτσκιστής	45
3.2.1.3.	Το ζήτημα της εξουσίας	48
3.2.1.3.1.	Η κομμουνιστική «ηθική των βρώμικων χεριών»	48
3.2.1.3.2.	Διμέτωπος	49
3.2.1.3.3.	Ο κινηματικός πολιτισμός	52
3.2.1.4.	Ενάντια στο κόμμα	54
3.2.1.4.1.	Πολιτικά, οργανωτικά ζητήματα	54
3.2.1.4.2.	Θεωρητικά, ιδεολογικά ζητήματα	60
3.2.1.4.3.	Οι πρώην	66
3.2.2.	Η προσωπική θεωρητική κατασκευή	67
3.2.2.1.	Ελίτ και λούμπεν	67
3.2.2.2.	Μετα-μαρξισμός	68
3.2.2.3.	Περί ηθικής	73
3.2.2.4.	Για τον πολιτισμό, για την πατρίδα	74

4.	Ο Εβραίος Edgar Morin	76
	Εβραίοι κομμουνιστές	78
	Για το κράτος του Ισραήλ	79

Ο Βιντάλ και οι δικοί του.

Από τη Θεσσαλονίκη στο Παρίσι

Συμβουλή προς τον αναγνώστη	83
Πρόλογος	87
Οι Σεφαρδίτες	87
Θεσσαλονίκη	89
«Ο χρυσός αιώνας»	93
Μαρρανισμός και σαμπεταϊσμός	94
Ο σκοτεινός αιώνας	99
Οι Λιβορνέζοι	101
Ο θρίαμβος του Διαφωτισμού	104
Στους Τούρκους	110
Το υβρίδιο της Θεσσαλονίκης	112
ΚΕΦΑΛΑΙΟ I. Η οικογένεια Ναχούμ	115
Μια λιβορνέζικη οικογένεια	115
Η γέννηση του 20 ^{ού} αιώνα	122
Οι αδελφοί και οι αδελφές	126
ΚΕΦΑΛΑΙΟ II. Τα χρόνια της νιότης	131
Ο νεαρός Βιντάλ	131
ΚΕΦΑΛΑΙΟ III. Στη δίνη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου	143
Πάγε, Μασσαλία!	166
ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV. Εγκατάσταση στο Παρίσι. Γάμος και γέννηση ενός γιου	173
Ο θάνατος του πατέρα	176
Γάμος	180
Γέννηση	192
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V. Πρώτος εκγαλλισμός (1921-1931)	195
Η γερμανική αποτυχία	196

Η μόνιμη εγκατάσταση	199
Ο Βιντάλ στο Σαντιέ	200
Οδός Μεράν	208
Η παρισινή ζωή	211
Διακοπές	215
Από την πλευρά των Ναχούμ (1920-1930)	219
Από την πλευρά των Μπερεσσί (1920-1930)	224
Η φιλία	228
Νέα διασπορά	230
Η πολιτογράφηση	230
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI. Ρυέγ και ο θάνατος της Λούνα	233
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII. Μια νέα ζωή (1931-1939)	245
Πατέρας-γιος	248
Ο πολίτης Βιντάλ	255
Ο παράξενος γάμος	258
Οδός ντε Πλατριέρ	262
Η οικογένεια	265
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII. Ο πόλεμος του 1939-1945	277
Μια παράξενη ειρήνη	277
Ο Βιντάλ στρατιώτης	284
Η ήττα	287
Ένας δύσκολος χειμώνας	293
Νοέμβριος 1942 - Σεπτέμβριος 1943	300
Ο Βιντάλ, στρουθοκάμηλος απέναντι στις διώξεις	303
Η ιταλική προστασία	305
Σεπτέμβριος 1943 - Σεπτέμβριος 1944	312
Οι διασωθέντες και οι νεκροί	324
ΚΕΦΑΛΑΙΟ IX. Μετά τον πόλεμο (1945-1960)	333
Ο Βιντάλ πενηντάρης	333
Πατέρας-γιος (συνέχεια)	337
Η μισή ζωή	339
Η άλλη μισή	341
Η οικογενειακή αγάπη	346
Παππούς	348
Οικογένεια	358

ΚΕΦΑΛΑΙΟ X. Η δεκαετία του 1960	361
Δοκιμασίες	361
Ο θάνατος του Ανρί	365
Διαβήματα	375
Ο Βιντάλ σώζει τη Ματίλντ	380
Το ταξίδι στην Καλιφόρνια	382
ΚΕΦΑΛΑΙΟ XI. Η δεκαετία του 1970	387
Τα προσκυνήματα	387
Θάνατος του Λεόν και της Ματίλντ	392
Η «querencia»	396
Η οικογενειακή τραγωδία	398
Στιγμές χαλάρωσης	401
Όνειρο	407
Το παράσημο, επιτέλους	410
86 ετών	415
ΚΕΦΑΛΑΙΟ XII. Τα τελευταία χρόνια	419
Η ζώνη των κυκλώνων	419
Ο σούπερ-παππούς	423
Περιπλανήσεις	425
Πρώτος χωρισμός	426
Δεύτερος χωρισμός	427
Το τέλος	435
Επίλογος	441
Βινταλίκo	441
Μυστικό	446
Για ποιο χώρο μιλούσε ο Βιντάλ;	447
Η θρησκεία της οικογένειας	452
Διασπορά στη διασπορά	454
Η αγωνία μιας κουλτούρας	457
Άπατρις και πολυ-άπατρις	458
Το «παστελλικό»	459
Χρονολογικός πίνακας	463

Αλέξανδρος Δάγκας

Ο πολιτικός Edgar Morin.
Η προοδευτική διάνοηση στη Γαλλία:
ένας απολογισμός.

1. Η κοινωνική ιστορία, υπό αναθεώρηση

Οι Εβραίοι έχουν αντιμετωπισθεί από την ιστορική έρευνα, σε μεγάλο βαθμό, ως μία κοινωνική ομάδα κατά το μάλλον ή ήττον ομοιογενής. Για τους ομοεθνείς τους στη Θεσσαλονίκη, η επί μέρους βιβλιογραφία επέβαλε το στερεότυπο σύμφωνα με το οποίο μία ενιαία πολιτιστική ταυτότητα, ανταποκρινόμενη στις σταθερές που είχαν διαμορφωθεί τοπικά από το 1492 (έτος εκτοπισμού τους από την καθολική Ισπανία στην οθωμανική περιοχή), αναπαραγόταν, ανά τις δεκαετίες από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα –επί οθωμανικής κυριαρχίας, ακολούθως στην ελληνική εποχή– έως την εξάφaniση της ανθρώπινης μάζας στη διάρκεια της ναζιστικής κατάκτησης και των αντισημιτικών διωγμών στην πόλη. Το μοντέλο έπασχε ως προς την αποσιώπηση της παραμέτρου της αμφισβήτησης του κοινωνικού status quo εκ μέρους των αποστατών Εβραίων (σοσιαλιστών, κομμουνιστών, άλλων κοινωνικών ακτιβιστών και όσων τους ακολουθούσαν –το ήμισυ περίπου των μελών της εν λόγω κοινότητας–). Εκτός από τις κατηγορίες των Θεσσαλονικέων αφομοιωτικών και σιωνιστών που οριοθετούσαν ευκρινείς ομάδες, ο τρίτος πόλος, οι κοινωνικοί επαναστάτες, οι οποίοι συνέστησαν ιδιαίτερη κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική ομοταξία, δεν αναλυόταν δεόντως. Η κατά καιρούς σύγκρουση ή σύζευξη των τριών πόλων – αναλόγως των συγκυριών– αποτέλεσε ήσσον ερευνητικό αντικείμενο.

Με την ιστορική «αλήθεια» ισχυρώς ιδεολογικοποιημένη, η αναθεώρηση της κοινωνικής ιστορίας μετά τη σοβιετική κατάρρευση το 1991 (πρόσωπα κινούμενα παραλλήλως, με επί μέρους ατομικά βήματα, χωρίς να εντάσσονται σε μία γενική θεώρηση της κοινωνίας) προβαίνει σε προβολή του παρόντος στο παρελθόν και αφήνει τις δράσεις των ανθρώπων να διασκορπίζουν θραύσματα (μνήμες, ημιτελείς δράσεις, άλλα στοιχεία που συνθέτουν τη δυναμική των εξελίξεων), τα οποία δεν ανήκουν σε ένα ορισμένο κίνημα (υπονοείται το ταξικό εργατικό κίνημα του 20ού αιώνα και το όχημά του, οι φιλοσοβιετικοί κομμουνιστές). Τα θραύσματα υφίστανται οικειοποίηση από πλειάδα δυνάμεων (για παράδειγμα, από τους διανοούμενους και άλλους εκπροσώπους της κουλτούρας), αναλόγως του πεδίου (φαντασιακό) στο οποίο παραπέμπονται οι άνθρωποι. Η αγορά αναδείχθηκε στον κύριο θεσμό της μετανεωτερικότητας. Οι οικονομικοί και πολιτικοί κύκλοι κήρυξαν το τέλος της μαρξιστικής σκέψης και της μεγάλης αφήγησης της χειραφέτησης. Όταν η αναθεώρηση της κοινωνικής ιστορίας περιέλαβε την εβραϊκή συνιστώσα, προτάθηκε μία διαφορετική μεθοδολογική αφετηρία μελέτης των ανωτέρω διαφορών, που τονίζουν το ειδικό (για παράδειγμα, την κουλτούρα) εις βάρος του γενικού, της οικονομικής βάσης

των κοινωνικών φαινομένων¹. Η παρέμβαση του Edgar Morin, εν προκειμένω, με το έργο *Ο Βιντάλ και οι δικοί του* (*Vidal et les siens*) και με σχετικές αποστροφές σε άλλα κοινωνιολογικά και φιλοσοφικά πονήματά του, ήταν χρήσιμη για τον εμπλουτισμό της σκέψης επάνω στις κοινωνικές πλευρές του εβραϊκού ζητήματος. Η δική μας προσέγγιση αξιολογεί λιγώτερο τις πτυχές της πολιτιστικής καλλιέργειας, που χαρακτήριζαν τον ήρωα του συγγραφέα, Βιντάλ (Θεσσαλονίκη - Ανατολή, Γαλλία - Δυτική Ευρώπη), και περισσότερο τη συνάρτηση αυτής της κουλτούρας με τα γενικότερα γνωρίσματα της ιστορικής περιόδου, στην οποία κινήθηκε ο πολιτικός Edgar Morin. Σε σχέση με τα ανωτέρω, η συμβολή του συγγραφέα στη σύγχρονη εποχή εκδηλώνεται στην κατεύθυνση της ανάπτυξης του προβληματισμού όσον αφορά στα τρέχοντα θέματα. Η κάθε επιλογή του πολιτικού Edgar Morin με αναφορά στη θεώρηση της ιστορικής εξέλιξης έχει και την πολιτιστική πλευρά της –το πολιτιστικό, απόρροια του κοινωνικού–. Διαπιστώνεται ότι το πολύπλευρο της επιστημονικής παρατήρησης του Edgar Morin αντανakλούσε πλευρές των φαινομένων κατά τον οξύ ανταγωνισμό των κόσμων (των Δυτικών, των Σοβιετικών, του τρίτου κόσμου) στον οικονομικό-κοινωνικό και πολιτικό τομέα, επίσης στο φιλοσοφικό και εν γένει κοσμοθεωρητικό πεδίο, με ιδέες που έφεραν την ιδιότυπη προσωπική σφραγίδα του. Ανεξάρτητα από το σύμφωνο ή μη της γνώμης των συνομιλητών, ο στοχασμός του Edgar Morin άξιζε πάντοτε σεβασμού για τις συνεισφορές του στο διάλογο υπέρ της προόδου –όσο δυσχερής και αν είναι ο ορισμός αυτής της έννοιας–.

2. Η διάνοηση στη Γαλλία

Ο χώρος της προοδευτικής διάνοησης στη γαλλική κοινωνία (οι διανοούμενοι, κοινωνικά προσανατολισμένοι, πολιτικά ενεργοί) συνιστά το πλαίσιο μέσα στο οποίο, στην παρούσα θεώρησή μας, εκτυλίσσονταν οι δραστηριότητες (η πολιτική σκέψη, προτιμήσεις, δράση) του Edgar Morin και των άλλων πολιτικών υποκειμένων και αναζητείται ο απολογισμός αυτών.

Στη σύγκρουση των αντίπαλων εξουσιών, η κύρια ιδεολογική αντιδικία στον 20^ο αιώνα ήταν η στάση των πολιτικών υποκειμένων υπέρ ή κατά του σοβιετισμού. Ο Edgar Morin ανήκει στην κατηγορία των διανοουμένων, οι οποίοι

*Οφείλονται ευχαριστίες στον Κώστα Βρύζα, για τις συζητήσεις για τους διανοουμένους στη Γαλλία.

¹ Cf. Alexandros Dagkas, *Le mouvement social dans le Sud-Est européen pendant le XXe siècle : questions de classe, questions de culture*, Editions épimcentre, Thessalonique 2008, pp. 9-13.

παρενέβησαν στη Γαλλία, κοινωνικά, πολιτικά, πολιτιστικά, έκαστος με το δικό του τρόπο, στη σύγκρουση της Δύσης με το σοβιετισμό.

Στη θεωρητική ιδεολογική διαμάχη με τις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, οι αντίπαλοι του μαρξιστικού κινήματος προέβαλαν μία κατασκευή, σύμφωνα με την οποία οι διανοούμενοι των ανατολικών καθεστώτων, έχοντας σχέση με το κόμμα και το κράτος, στοιχήθηκαν όπισθεν της εξουσίας. Στη Δύση, αντιστοίχως, αναπτύχθηκαν ποικίλες συναφείς στάσεις.

Μία, κατά το δυνατό «αποϊδεολογικοποιημένη», θεώρηση του φαινομένου των διανοουμένων της Γαλλίας περιλαμβάνει την προσέλευση αυτών από το κυρίαρχο κοινωνικό σύστημα με την προσφορά ελευθερίας υψηλού βαθμού. Φιλόσοφοι, συγγραφείς, δημοσιολόγοι, προέβησαν, σε πρώιμες φάσεις της διανοητικής εργασίας τους, στη δικαιολόγηση των «αυταρχικών» και «ολοκληρωτικών» σοσιαλιστικών καθεστώτων. Ενώ στην κομμουνιστική Ανατολή τα κράτη ήταν ορθόδοξα, το γαλλικό κοινωνικό-πολιτικό κρατικό σύστημα είχε ελαστικότητα. Άφηνε, μεταξύ των «λούμπεν» (μέλη των μορφωτικών και εν γένει διανοητικών στρωμάτων τα οποία δεν απολάμβαναν προκαταβολικά δημόσια αναγνώρισης), ορισμένους να μετατρέπονται σε ελίτ και να αναδύονται στον αφρό. Ο Edgar Morin, όπως θα αναφέρουμε περαιτέρω, πλησίαζε σε αυτό το πρότυπο.

Ομοειδής ήταν η διαμόρφωση του γαλλικού μαρξιστικού ρεύματος. Οι περισσότεροι εκ των διανοουμένων θήτευσαν σε αυτό. Κατόπιν αυτονομήθηκαν και άνοιξαν θεωρητικούς δρόμους, που διεμβόλιζαν το μαρξισμό. Παράλληλως, στο πολιτικό κίνημα, σε μεγάλο αριθμό διήλθαν από το γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα. Ελάχιστοι εξ αυτών έμειναν αμετακίνητοι, οι υπόλοιποι αποχώρησαν. Οι επιλογές του Edgar Morin τίθενται σε κρίση με αναφορά στις ανωτέρω παραμέτρους. Μπορούμε να διαπιστώσουμε την ύπαρξη διακριτών φάσεων στην ιδεολογική, φιλοσοφική, πολιτική και ιστορική εξέλιξη της κρίσης του μεγάλου διανοητή: τις πρώιμες, και τις ύστερες.

3. Οι δύο ζωές του Edgar Morin

3.1. Ο νεαρός Edgar Morin

Στα πρώτα βήματα της σκέψης του, ο Edgar Morin δεν επέλεξε την ιδιότητα του «πολίτη του κόσμου».

Απέναντι στο βιομηχανικό καπιταλισμό, ο οποίος είχε ως θεμέλια την εργασία, το φετιχισμό του εμπορεύματος, την αξία, το χρήμα, την αγορά, τον ανταγωνισμό, το κράτος, το έθνος, ετίθετο στους ανθρώπους το δίλημμα είτε να

τον υπηρετήσουν, να τον βελτιώσουν, είτε να εργασθούν για την έξοδο από αυτόν². Η σκέψη συγγραφέων μετά τον Karl Marx –μεταξύ αυτών, ο Edgar Morin– καταγράφηκε σαφώς στη διανοητική ιστορία του 20^{ου} αιώνα για το εύρος των ζητημάτων που προσήγγισαν και για το νέο πλούτο επιχειρημάτων που κόμισαν. Ως προς τη θεωρία του Marx, οι διανοητικές θέσεις τους είχαν στο περιεχόμενό τους αντιφατικές εκτιμήσεις, οι οποίες άσκησαν επιρροή και οδήγησαν στη σχηματοποίηση εκδοχών εντός του μαρξιστικού ρεύματος. Υπήρξαν μετακυλήσεις των μαρξιστών συγγραφέων σε θέσεις που αγνοούσαν το ζήτημα της εξουσίας, αλλά και προωθήσεις σε πιο ριζοσπαστικές θέσεις, όπως οι λενινιστικές. Σύμφωνα με το γνωστό αξίωμα του Jean-Paul Sartre για τη διαλεκτική του μαρξισμού, η μαρξιστική προσέγγιση, ως θεωρία, ήταν αξεπέραστη στο μέτρο που η ιστορική στιγμή, της οποίας αποτελούσε την έκφραση, δεν είχε ξεπεραστεί³. Εξάλλου, στο Μεσοπόλεμο –περίοδο των πρώτων βημάτων του Edgar Morin– σοβούσαν, σε κεκαλυμμένη μορφή, εμφύλιοι πόλεμοι στην κάθε χώρα, σύγκρουση των «ολοκληρωτισμών και ουτοπιών του φασισμού, φιλελευθερισμού, κομμουνισμού⁴». Ο συλλογικός προοδευτικός διανοούμενος στη Γαλλία, στο πρώιμο στάδιο οργάνωσης της σκέψης του, αναγνώριζε στο σοβιετισμό τη μόνη συσπείρωση επίφοβη για ανατροπή του κεφαλαικού συστήματος. Ο «μαρξισμός-λενινισμός» εναντιωνόταν σε ένα άδικο σύστημα, στο οποίο οι πολιτικές επιλογές οδηγούσαν στη δουλεία, αποικιοκρατία, φυλετικές διακρίσεις, γενοκτονίες, άλλες ανελεύθερες καταστάσεις⁵. Ήταν η θεωρία η οποία επηρέαζε καθοριστικά την πρόοδο της ανθρωπότητας προς ωριμότερες εξελίξεις των κοινωνικών και πολιτικών πραγμάτων. Οι περισσότεροι –σχεδόν όλοι– απέκτησαν την κομματική εμπειρία, διελθόντες από το στάδιο της ατομικής προσφοράς στην ενίσχυση του σοβιετισμού.

Το ανωτέρω περίγραμμα καθόρισε εξίσου την κατεύθυνση των κινήσεων του νεαρού Edgar Morin. Οι εκκρεμότητες του Μεσοπολέμου συνδέονταν με κεφαλαιώδη ζητήματα της κοινωνίας, την υπεράσπιση της ειρήνης, την άνοδο του φασισμού, την προπαγάνδα διάδοσης του κομμουνισμού, και δημιουργούσαν ιδεολογικά ρεύματα, τα οποία περιδινίζονταν ενώπιον των νεαρών ανθρώπων και τους διαπαιδαγωγούσαν προς αμφιλεγόμενες κατευθύνσεις.

² Cf. Anselm Jappe, *Crédit à mort. La décomposition du capitalisme et ses critiques*, Editions Lignes, Paris 2011, passim.

³ Cf. Jean-Paul Sartre, *Critique de la raison dialectique. Précédé de Questions de méthode*, tome 1 (*Théorie des ensembles pratiques*), Editions Gallimard, Paris 1967, p. 12.

⁴ Cf. *Cosmopolitisme et réaction. Le triangle France-Allemagne-Italie dans l'entre-deux-guerres*, responsables Ute Lemke - Massimo Lucarelli - Emmanuel Mattiati, Presses Universitaires de Savoie, Chambéry (sous publication).

⁵ Cf. Domenico Losurdo, *Liberalism. A Counter-History*, Verso, London etc. 2011.

3.1.1. Η αρχική ιδεολογική διαμόρφωση, 1934-1940

Ο Edgar Morin, σε ηλικία δεκατριών ετών (γεννηθείς το 1921), ήλθε σε επαφή με κοινωνικές ιδέες ανταγωνιστικές του σοβιετισμού και με τους πολιτικούς φορείς που τις εξυπηρετούσαν. Το 1936, υπέστη τις επιδράσεις, τις οποίες άσκησε στις συνειδήσεις των ανθρώπων η άμυνα κατά του φασισμού, η σύσταση στη Γαλλία του Λαϊκού Μετώπου (Front populaire) και η έναρξη του ισπανικού εμφύλιου πολέμου.

Μέχρι το 1937, ο νεαρός Edgar Morin παρακολουθούσε τις δραστηριότητες της σοσιαλιστικής νεολαίας, των αναρχικών της ομάδας του Louis Lecoïn που εξέδιδαν το έντυπο *S.I.A.* (όργανο της Solidarité internationale antifasciste), άλλων φοιτητικών σοσιαλιστικών ομάδων που προωθούσαν αμαλγάματα ιδεών του Marceau Pivert και του Léon Trotski μέσω του περιοδικού *Essais et Combats*, οργάνου της Fédération des étudiants révolutionnaires. Ο Edgar Morin ήταν επίσης ενήμερος για τη δράση του μετωπικού κόμματος υπό το Gaston Bergery και του εβδομαδιαίου οργάνου του, *La Flèche*, βήματος ιδεών ποικίλων τάσεων –από ειρηνιστές (Georges Pioch) και παλαιούς κομμουνιστές (Charles Rappoport) έως μεταρρυθμιστές σοσιαλιστές (Jean Maze)—⁶.

Ο Louis Lecoïn, ήδη 50 ετών, ήταν παλαιός αναρχικός και πασιφιστής. Είχε αναμειχθεί ενεργητικά, το 1926, κατά της σύλληψης στη Γαλλία των Ισπανών αναρχοσυνδικαλιστών Buenaventura Durruti και Francisco Ascaso⁷, επίσης το 1927 υπέρ των θανατοποινιτών Nicola Sacco και Bartolomeo Vanzetti στις Ηνωμένες Πολιτείες⁸. Η δράση του για το δικαίωμα στο άσυλο (θεσμό που είχε, όπως θα δούμε, πλήρη αποδοχή από τον ύστερο Edgar Morin) ήταν πολύπλευρη.

Ο Marceau Pivert, διδάσκαλος, στέλεχος του γαλλικού σοσιαλιστικού κόμματος της Δευτέρας Διεθνούς (Section française de l'Internationale ouvrière [SFIO]), εκπροσωπούσε την επαναστατική πτέρυγα. Το 1936 κατήγγειλε το Λαϊκό Μέτωπο (Front populaire) για πειθήνια πολιτική έναντι του καπιταλισμού και εκλογικίστικη νοοτροπία, αντιπροτείνοντας την ταξική πάλη και εργατική εξουσία. Την εποχή που ο Edgar Morin ερχόταν σε επαφή με τις ιδέες του, η υπ' αυτόν τάση είχε αποκλεισθεί από το σοσιαλιστικό κόμμα και είχε ιδρυθεί το 1938 άλλο κόμμα, το Parti socialiste ouvrier et paysan⁹. Μετά τη γαλλική ήττα το 1940, ο Pivert κατέφυγε στο Μεξικό, όπου είχε δράση αντιστασιακή, συνεργαζόμενος με

⁶ Cf. Edgar Morin, *Mes démons*, Stock, Paris 1994, pp. 41, 292.

⁷ Cf. David Berry, *A History of the French Anarchist Movement, 1917-1945*, AK Press, Oakland (CA) 2009, p. 158.

⁸ *Ibid.*, p. 149.

⁹ Cf. Jean Rabaut, *Tout est possible ! Les « gauchistes » français 1919-1944*, Denoël, Paris 1974.

το Julián Gorkin του ισπανικού επαναστατικού POUM (Partido Obrero de Unificación Marxista) και το Ρώσο τροτσκιστή Victor Serge.

Ο Gaston Bergery, δικηγόρος, βουλευτής μετά το 1928 με τους ριζοσπάστες-σοσιαλιστές, ίδρυσε το Μάρτιο 1933 αντιφασιστικό κίνημα (Front commun contre le fascisme, contre la guerre et pour la justice sociale)¹⁰. Το 1936 δημιούργησε το Μετωπικό Κόμμα (Parti frontiste) και, ως βουλευτής του Λαϊκού Μετώπου, υποστήριξε το 1938 ειρηνιστικές θέσεις υπέρ των συμφωνιών του Μονάχου¹¹. Μετά την ήττα το 1940, τάχθηκε υπέρ του προδότη Philippe Pétain και της συνεργασίας με τους κατακτητές. Το 1941 ανέλαβε το αξίωμα του πρέσβυ του καθεστώτος του Vichy στη Σοβιετική Ένωση, μέχρι τη ναζιστική επίθεση στη χώρα¹².

Ο Georges Pioch, στέλεχος του γαλλικού σοσιαλιστικού κόμματος (SFIO), εκ των πρώτων μελών του γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος SFIC [πρόδρομο του Parti communiste français (PCF)] και αναπληρωματικό μέλος της κεντρικής επιτροπής του, διαγράφηκε το 1923 και έκτοτε ανέπτυξε πασιφιστική και αντιφασιστική δράση. Επί γερμανικής κατοχής, ήταν από το 1940 έως το 1942 τακτικός συνεργάτης της επιθεώρησης *L'Œuvre*, εκδόσεως του Marcel Déat, υψηλού αξιωματούχου του καθεστώτος συνεργατών υπό τον Pétain¹³.

Ο Charles Rappoport, Λιθουανός Εβραίος, μέλος του κόμματος Narodnaia Volia (ναρόντικοι) το 1880, αναγορεύθηκε διδάκτωρ φιλοσοφίας στη Ζυρίχη το 1897 και εγκαταστάθηκε έκτοτε στο Παρίσι. Στέλεχος του SFIO, υποστήριξε την Τρίτη (Κομμουνιστική) Διεθνή [Komintern] και εκλέχθηκε μέλος της πρώτης κεντρικής επιτροπής του γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος το 1920 (έως το 1922). Χωρίς καθοδηγητικές κομματικές αρμοδιότητες στα επόμενα χρόνια, έλαβε θέση εναντίον του Τροτσκί όσον αφορούσε στις διαμάχες στο κόμμα των μπολσεβίκων, το 1928, και εν συνεχεία ανέλαβε καθήκοντα ανταποκριτή της εφημερίδας του σοβιετικού κράτους *Izvestija*. Εναντιώθηκε στις δίκες της Μόσχας και το

¹⁰ Cf. *Correspondance Alexandre Vialatte - Henri Pourrat, 1916-1959*, v. 5, textes réunis, présentés et annotés par Sylviane Coyault et Agnès Spiquel, Cahiers d'Etudes sur les Correspondances des XIXe et XXe siècles, Cahier N° 17, Presses Universitaires Blanc-Pascal, Clermont-Ferrand 2008, p. 77.

¹¹ Cf. *Challenge to Mars. Essays on pacifism from 1918 to 1945*, edited by Peter Brock - Thomas P. Socknat, University of Toronto Press, Toronto etc. 1999, p. 131.

¹² Cf. Philippe Burrin, *La dérive fasciste. Doriot, Déat, Bergery, 1933-1945*, Seuil, Paris 1986, pp. 360-384.

¹³ Cf. *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français*, sous la direction de Jean Maitron et Claude Pennetier, Editions ouvrières, Paris 1964-1997, passim.

1938 αποχώρησε από το γαλλικό κόμμα και από την *Izvestija*¹⁴. Ζούσε, την εποχή που ο Edgar Morin διάβαζε τα κείμενά του στην επιθεώρηση *La Flèche*, μέσα σε προσωπική πικρία αναλογιζόμενος τα προβλήματα του σοσιαλισμού. Κατέφυγε, μετά τη γαλλική ήττα το 1940, στη ζώνη του Vichy, αποβίωσε το 1941.

Ο Jean Maze, στενός συνεργάτης του Gaston Bergery, ενεπλάκη δραστήρια, μετά τη γερμανική νίκη το 1940, στις δουλειές της διοίκησης του Vichy¹⁵.

Πασιφισμός, φασισμός

Η βαθιά κρίση της [αστικής] δημοκρατίας¹⁶ είχε αναφορά στα ανωτέρω πρόσωπα και δράσεις. Η βιομηχανική ανάπτυξη της Γαλλίας στο Μεσοπόλεμο¹⁷, ο εκσυγχρονισμός, συνοδεύονταν –ομοίως επίσης στην υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη– από την κρίση¹⁸, και περαιτέρω από τα προϊόντα αυτής, το φασισμό και τον επερχόμενο πόλεμο. Μεταξύ των κινήσεων, απότοκων των ρευμάτων στην κοινωνία, ο φιλεριηνισμός άσκησε έλξη στον έφηβο Edgar Morin¹⁹.

Η δράση των αριστερών –ανάμεσά τους, ποικίλες αντικομμουνιστικές τάσεις– στη δεκαετία 1920 προσέβλεπε στην ανάπτυξη του αντιμιλιταρισμού. Εμφανίσθηκαν οι αντιρρησίες συνείδησης²⁰. Αντιπολεμικά μυθιστορήματα, που εξέφραζαν τους πόθους των λαών και τις ανάγκες τους, του Henri Barbusse (*Le Feu*, γραμμένο το 1916), του Romain Rolland (*Clérambault*, το 1920), του Αμερικανού Ernest Hemingway (*A Farewell to Arms*, το 1929)²¹, του Γερμανού Erich Maria Remarque (*Im Westen nichts Neues*, το 1929), είχαν επιτυχία²². Στην κομμουνιστική εφημερίδα *L'Humanité* δημοσιεύονταν το 1920-1922 νουβέλλες αντιπολεμικού και εργατικού περιεχομένου²³. Ο σουρρεαλισμός, ρεύμα

¹⁴ Cf. *Une vie révolutionnaire, 1883-1940. Les mémoires de Charles Rappoport*, texte établi et annoté par Harvey Goldberg et Georges Haupt, édition achevée et présentée par Marc Lagana, Editions de la Maison des sciences de l'homme, Paris 1991.

¹⁵ Cf. John Hellman, *The communitarian third way. Alexandre Marc's ordre nouveau, 1930-2000*, p. 172.

¹⁶ Cf. Karl Dietrich Bracher, *Die Krise Europas seit 1917*, Propyläen Verlag, Frankfurt am Main etc. 1997, pp. 98-106.

¹⁷ Cf. A. Beltran, « La France (1914-1945) », *Industrialisation et sociétés en Europe occidentale. Du début des années 1880 à la fin des années 1960. France, Allemagne-RFA, Italie, Royaume-Uni et Benelux*, sous la direction de Dominique Barjot, CNED - SEDES, Paris 1997, pp. 238-242.

¹⁸ Cf. Christophe Charle, *La crise des sociétés impériales. Allemagne, France, Grande-Bretagne (1900-1940). Essai d'histoire sociale comparée*, Éd. du Seuil, Paris 2001, pp. 358-414.

¹⁹ Cf. Morin, *Mes démons*, op. cit., p. 76.

²⁰ Cf. Nicolas Faucier, *Pacifisme et Antimilitarisme dans l'entre-deux-guerres (1919-1939)*, Spartacus, Paris, 1973, pp. 45-65.

²¹ *Ibid.*, p. 66.

²² Cf. F.-G. Dreyfus, « Le pacifisme en France (1930-1940) », *Le pacifisme en Europe. Des années 1920 aux années 1950*, sous la direction de Maurice Vaisse, Bruylant, Bruxelles 1993, (pp. 137-144) p. 140.

²³ Cf. Faucier, *Pacifisme...*, op. cit., p. 68.

στο Παρίσι αρχικά, μίαντας της αντίδρασης νέων αστών, οι οποίοι έχοντας ζήσει τις αγωνίες του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου κατήγγειλαν την ψευδή γλώσσα μίας κοινωνίας που προστάτευε τα προνόμια ολίγων και δεν δίσταζε να βυθίζει τον κόσμο στο αίμα, υφίστατο κρίσεις, καθώς ο André Breton υπερασπιζόταν την ανεξαρτησία του κινήματος έναντι του Paul Eluard και Louis Aragon, οπαδών της μετατροπής του σε πυρήνα πολιτικής συσπείρωσης. Οι διανοούμενοι με διακηρύξεις και κινητοποιήσεις δήλωναν την αλληλεγγύη τους στην επαναστατική δράση, στα φιλοσοφικά, συνδικαλιστικά και πολιτικά ρεύματα. Κινήθηκαν κατά του πολέμου μέσα από εφημερίδες και περιοδικά με μία πασιφιστική προπαγάνδα. Τον Ιούλιο 1925, με το κείμενο « Appel aux consciences » ζήτησαν την αναθεώρηση της συνθήκης των Βερσαλλιών, με ακύρωση των άρθρων 227 και 230 για τις κυρώσεις, και την τροποποίηση του άρθρου 231 που θεωρούσε υπεύθυνη για την έκρηξη του πολέμου τη Γερμανία. Στην Αγγλία όμοιο κείμενο υπέγραψαν μεταξύ άλλων οι φαβιανοί Bernard Shaw και H.-G. Wells. Ορισμένοι δεν αρκέστηκαν στα γραπτά αλλά επιδόθηκαν σε ενεργητική προπαγάνδα υπέρ της ειρήνης από πόλη σε πόλη²⁴. Η War Resisters International, ιδρυθείσα στην Ολλανδία το 1921 από άτομα και ομάδες πασιφιστών και αντιρρησιών συνείδησης, με έδρα στο Λονδίνο, εξελίχθηκε και απέκτησε ειδικό βάρος έχοντας σύνθημα «ο πόλεμος είναι έγκλημα κατά της ανθρωπότητας». Κατά καιρούς συμμετείχαν στις δραστηριότητες επώνυμοι όπως ο Romain Rolland, Albert Einstein, Mahatma Gandhi, Bertrand Russel.

Στη Γαλλία, το ρεύμα του πασιφισμού, ισχυρό, είχε ρίζες στη εθνική πολιτική κουλτούρα. Ο φιλελεύθερος ουμανισμός και οι ιδέες της οικουμενικότητας, έχοντας αφετηρία τη Γαλλική Επανάσταση, συνδυάστηκαν με τη γαλλική αστική δημοκρατική παράδοση των ριζοσπαστικών κινήματων και του σοσιαλισμού. Οι μορφές του Victor Hugo, του Jean Jaurès και των άλλων δημοκρατών οραματιστών εξακολουθούσαν να επηρεάζουν και να συγκινούν. Παρέμενε ανά πάσα στιγμή προς διευκρίνιση εάν το κίνημα των μη πατριωτών (κομμουνιστές) συνδεόταν με το ρεύμα της εναντίωσης στις αξίες του έθνους ή τις υποστήριζε²⁵.

Μέσα στη γαλλική αριστερά, συμβίωναν διαφορετικές τάσεις. Εμφανίσθηκαν πασιφιστές οι οποίοι κατηγορούσαν το γαλλικό πνεύμα υπεράσπισης της ειρήνης ως μία εθνική μορφή πολεμοκαπηλείας, μία υποκριτική στάση κατά του πολέμου που όφειλαν να καταγγείλουν. Όσοι θεωρούσαν εαυτούς αληθινούς πασιφιστές αρνούσαν κάθε στρατιωτική σύγκρουση, κάθε προσωπική συμμε-

²⁴ *Ibid.*, pp. 72-73.

²⁵ Cf. Mona Siegel, *The Moral Disarmament of France. Education, Pacifism, and Patriotism, 1914-1940. Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, passim.

τοχή. Ο Félicien Challaye (φιλόσοφος προσκείμενος, στις αρχές της δεκαετίας 1920, στο γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα) διακήρυξε «καλύτερα ξένη κατοχή παρά πόλεμος»²⁶ (προσήγγισε μετά το 1938 τους Γερμανούς πεπεισμένους για τις πασιφιστικές διαθέσεις τους και υποστήριξε κατόπιν –υποτίθεται, για τον ίδιο λόγο– το καθεστώς του Vichy).

Οι πασιφιστικές θέσεις προκαλούσαν βίαιες αντιδράσεις του γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος, με αντίλογο στηριγμένο στο επιχείρημα ότι αυτά τα συνθήματα θα ίσχυαν μετά την εξάλειψη του καπιταλισμού. Ο V.I. Lenin, το Φεβρουάριο 1922 πριν από τη διάσκεψη της Γένουας δήλωσε ότι οι μπολσεβίκοι αγωνίσθηκαν, ως προλεταριακό κόμμα, κατά του πασιφισμού, αλλά θα το βοηθούσαν εάν επρόκειτο να διαλύσει τον εχθρό, την αστική τάξη. Η αντίληψη του μπολσεβικικού κόμματος δεν άλλαξε ούτε με την εμφάνιση του φασιστικού κινήματος, δεδομένης της θέσης ότι η αστική τάξη διατηρούσε την εξουσία μέσα από τη ρύθμιση των σχέσεών της με το φασισμό και τη σοσιαλδημοκρατία²⁷. Μετά το 1924, ίσχυε το σύνθημα για διατήρηση της ειρήνης, σε συνδυασμό με τη θέση για ουδετερότητα έναντι μίας ενδοϊμπεριαλιστικής σύρραξης κατά την οποία οι αντίπαλες δυνάμεις θα εξαντλούνταν. Έπειτα (μεσολάβησε, το 1927, η ρήξη σχέσεων με την Αγγλία), η θέση μετατράπηκε από υπεράσπιση της ειρήνης σε υπεράσπιση της Σοβιετικής Ένωσης (το σύνθημα καθιερώθηκε στο 6^ο συνέδριο της Komintern το 1928)²⁸. Στη δεκαετία 1930, η Komintern άλλαξε βαθμίδον στάση²⁹. Στο όργανο αυτής, *Inprecor*, υπήρχε στήλη «Κατά του πολέμου»³⁰, μετά το 1931 κατά του ιμπεριαλιστικού πολέμου³¹. Διατυπώθηκε η ιδέα για συνέδριο κατά του πολέμου, οι Henri Barbusse και Romain Rolland απηύθυναν πρόσκληση μέσω της εφημερίδας *L'Humanité* στις 27 Μαΐου 1932 και απάντησαν θετικά πολλοί διανοούμενοι όπως ο André Gide και ο Paul Langevin. Το συνέδριο έγινε στις 17 έως 19 Αυγούστου 1932 στο Άμστερνταμ. Λόγω της συγκυρίας της ανόδου του ναζισμού, το πασιφιστικό κίνημα μετέθετε τους στόχους του στον αντιφασισμό και στην υπεράσπιση της Σοβιε-

²⁶ Cf. Dreyfus, « Le pacifisme..., *op. cit.*, p. 141. Ο Challaye υποστήριξε μετά το 1940, μαζί με άλλους πρώην αριστερούς, το καθεστώς του Vichy με πασιφιστικές ιδέες και αρθρογράφησε σε έντυπα των συνεργατών (« collabos »).

²⁷ Cf. Y. Santamaria, « La section française de l'Internationale communiste dans la 'Lutte pour la Paix' (1931-1941) », *Le pacifisme en Europe. Des années 1920 aux années 1950*, sous la direction de Maurice Vaïsse, Bruylant, Bruxelles 1993, (pp. 145-166) p. 146.

²⁸ *Ibid.*, p. 147.

²⁹ Cf. Serge Wolikow, *L'Internationale communiste, 1919-1943. Le Komintern ou le rêve déchu du parti mondial de la révolution*, Editions de l'Atelier, Ivry-sur-Seine 2010.

³⁰ Cf. Santamaria, « La section..., *op. cit.*, p. 148.

³¹ *Ibid.*, pp. 147-152.

τικής Ένωσης. Οι κομμουνιστές, αφ' ετέρου, κατήγγειλαν το ναζισμό ως προϊόν της συνθήκης των Βερσαλλιών, αλλά δεν παρέλειψαν τις αδιάκοπες επιθέσεις εναντίον της σοσιαλιστικής Διεθνούς (Internationale ouvrière socialiste [IOS]). Εκλέχθηκε Επιτροπή Αγώνα κατά του Ιμπεριαλιστικού Πολέμου (Comité mondial de lutte contre la guerre impérialiste) και στη συνέχεια όμοιες επιτροπές περιοχών. Η κίνηση έλαβε ώθηση μετά τον Ιανουάριο 1933 με την άνοδο του Adolf Hitler στην εξουσία, επακολούθησαν διεθνείς συναντήσεις στην Πράγα και Κοπεγχάγη και πολλοί από τους παρόντες στο Άμστερνταμ βρέθηκαν τον Ιούνιο 1933 στο Παρίσι, στη σάλλα Pleyel, σε συνέδριο που είχε ως άξονα τον αγώνα κατά του φασισμού. Συμμετείχαν 2.000 αντιπρόσωποι, οι περισσότεροι της Κόκκινης Διεθνούς (Internationale syndicale rouge), πολλοί σοσιαλιστές και συνδικαλιστές μη διαπιστευμένοι από τις οργανώσεις τους. Η γραμμή δεν είχε αλλάξει και οι κομμουνιστές καλούσαν τους σοσιαλιστές να αποκηρύξουν τους προδότες ηγέτες τους. Η κίνηση έμεινε γνωστή με το όνομα Amsterdam-Pleyel³². Οι κινητοποιήσεις των κομμουνιστών συνέπεσαν με τη δράση της ακροδεξιάς Action Française, που, ενθαρρυνόμενη από τις επιτυχίες του Hitler και Mussolini, εκμεταλλεύθηκε την υπόθεση Stavisky (απατεώνας που καταγράφηκε τεράστια ποσά αφού παρέσυρε βουλευτές και ένα υπουργό) για να επιτεθεί κατά της κυβέρνησης των ριζοσπαστών (Parti radical). Επιδιώκοντας την πτώση της κυβέρνησης, οι φασιστικές οργανώσεις πραγματοποίησαν συγκέντρωση στις 6 Φεβρουαρίου 1934 (παραδόξως συμμετείχαν εργάτες, μετά από προτροπή της εφημερίδας *L'Humanité* που προσδοκούσε οφέλη και επηρεασμό των εξελίξεων), η οποία κατέληξε σε συγκρούσεις με την αστυνομία, με 20 νεκρούς και εκατοντάδες τραυματίες. Η κυβέρνηση υπό τον Edouard Daladier κατέρρευσε. Προ του κινδύνου, οι εργάτες κινητοποιήθηκαν, με ομάδες περιφρούρησης στις έδρες των οργανώσεων και σε άλλα καίρια σημεία των πόλεων. Η συνδικαλιστική συνομοσπονδία CGT (σοσιαλιστές) κήρυξε μετωπική απεργία για τις 12 Φεβρουαρίου 1934, η οποία, παρά την εναντίωση των κομμουνιστών της συνομοσπονδίας CGTU, είχε μεγάλη επιτυχία³³.

Κατά την άνοδο του φασισμού, οι κομμουνιστικές αγκυλώσεις τέθηκαν σε δοκιμασία. Το γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα συνέχισε να υλοποιεί τη διεθνή γραμμή αποκαλώντας τους σοσιαλδημοκράτες «σοσιαλπροδότες» και «σοσιαλφασίστες». Το 1935 παρενέβη η Komintern. Η πολιτική των κομμουνιστών, ρεαλιστική, λαμβάνοντας υπόψη το συσχετισμό δυνάμεων, στράφηκε σε όλα ανεξαιρέτως τα πεδία, όπως η υπεράσπιση της ειρήνης (παρά την κουλτούρα

³² Cf. Faucier, *Pacifisme...*, *op. cit.*, p. 101.

³³ *Ibid.*, pp. 103-104.

της σύγκρουσης που τους διακατείχε), με αξιοποίηση των οργανωτικών δυνατοτήτων τους, ιδίως αυτών της εξεύρεσης συμμαχιών. Εκτυλίχθηκαν συνεννοήσεις, τα δύο μέρη συναντήθηκαν στις 2 Ιουλίου 1935 στη σάλλα Bullier και, στις 16 Ιουλίου 1935, υπογράφηκε συμφωνία για αφοπλισμό και διάλυση των φασιστικών οργανώσεων, υπέρσπιση των δημοκρατικών ελευθεριών, δράση κατά των πολεμικών προετοιμασιών, κατά του ναζιστικού τρόμου. Ως μέσα ορίζονταν κοινές συγκεντρώσεις, ενώ το κάθε κόμμα δεν θα εξέφραζε επικριτικά σχόλια για το άλλο, ελεύθερο παραλλήλως για τη διενέργεια προπαγάνδας και στρατολογιών. Η πολιτική του γαλλικού κόμματος μεταβλήθηκε από τον επαναστατικό ντεφαιτισμό [σκοπούμενη ηττοπάθεια για την κατάρρευση της αστικής τάξης] και την καταγήφιση στη βουλή των πολεμικών κονδυλίων σε στάση ρεαλισμού απέναντι στους γαλλικούς εξοπλισμούς και συμπεριφορά πατριωτική³⁴. Με την αναγνώριση, ακολούθως, των αποφάσεων της Κοινωνίας των Εθνών (Société des Nations), η οποία αποκαλούνταν προηγούμενως φωλιά των ιμπεριαλιστών ληστών και καταγγελλόταν για την απραξία κατά την ιταλική εισβολή στην Αιθιοπία τον Οκτώβριο 1935, ο θεσμός της Γενεύης απέκτησε το κύρος ενός στοιχείου συλλογικής ασφάλειας των φιλειρηνικών κρατών³⁵. Το κόμμα πιστώθηκε με το κτίσιμο του λαϊκού μετώπου και την εκλογική επιτυχία στις 26 Απριλίου και 3 Μαΐου 1936 (έστω εάν ακολούθησε η πτώση το 1938)³⁶.

Αντίθετα με τις κομμουνιστικές διακυμάνσεις, το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα (SFIO) θεωρούσε ότι η ειρήνη οφείλε να συγκροτεί το θεμέλιο της πολιτικής και, μέχρι το 1936, έθετε τροχοπέδη σε κάθε μιλιταριστική τακτική. Οι σοσιαλιστές πίστευαν ότι ο αφοπλισμός ήταν το μόνο μέσο για να εξασφαλισθεί η ειρήνη στην Ευρώπη, και αποκήρυσσαν την κατοχή του Ruhr το 1923 ως όρο της ιμπεριαλιστικής ειρήνης. Κάποιοι έλεγαν «καλύτερα ξένη κατοχή παρά πόλεμος» και στο συνέδριο του κόμματος το 1934 υποστηρίχθηκε ότι έπρεπε να παρεμποδιστεί κάθε αύξηση των πολεμικών δαπανών και παράταση του χρόνου θητείας. Στη γειτονική Αγγλία, όπου η κοινή γνώμη έκλινε υπέρ της ειρήνης, οι ομοιόδεατες του εργατικού κόμματος (Labour Party), στην ετήσια σύνοδο στις 4 Οκτωβρίου 1933, έρριψαν το σύνθημα «καμμία συμμετοχή σε πόλεμο» και το επανέλαβαν τον Οκτώβριο 1934 στην επόμενη σύνοδο του κόμματος (είχε μεσολαβήσει, τον Ιούλιο 1934, η ανακοίνωση της κυβέρνησης για το πρώτο πρόγραμμα επανεξοπλισμού παρόλο που διατηρούσε την προηγούμενη συνετή

³⁴ *Ibid.*, pp. 105-115.

³⁵ *Ibid.*, p. 135.

³⁶ Cf. Jacques Delperrie de Bayac, *Histoire du Front Populaire*, Fayard, 1972, pp. 113-197, 425-451.

εξωτερική πολιτική)³⁷. Η δράση εμποδιζόταν από χωριστικές ενέργειες των κομμουνιστών, που εξυπηρετούσαν πολιτικούς στόχους, την υπεράσπιση της Σοβιετικής Ένωσης³⁸. Τον Οκτώβριο 1935, κατά την εισβολή στην Αβησσυνία³⁹, ξεκίνησε αντιιταλική καμπάνια, με έκκληση στο αγγλικό εργατικό κίνημα και στις Διεθνείς, σοσιαλιστική (IOS) και κομμουνιστική (Komintern), για εμπάργκο πρώτων υλών εις βάρος της ιταλικής πολεμικής βιομηχανίας. Στην εφαρμογή του αντιπολεμικού αποκλεισμού απάντησαν θετικά ορισμένα βρετανικά συνδικάτα λιμενεργατών, αλλά οι Διεθνείς όχι. Η Komintern είχε δικές της δεσμεύσεις, καθώς οι διμερείς σχέσεις της Σοβιετικής Ένωσης με την Ιταλία ήταν φιλικές (η ιταλική κυβέρνηση ήταν μία από τις πρώτες που είχαν αναγνωρίσει το καθεστώς). Υφίσταντο εμπορικές σχέσεις, με την αποστολή σοβιετικού πετρελαίου, και τροφοδοτούνταν σε εκείνη τη φάση το ιταλικό εκστρατευτικό σώμα με σιτάρι και βρώμη. Αντίστοιχα η Σοσιαλιστική Εργατική Διεθνής (IOS) και η συναφής συνδικαλιστική ομοσπονδία Fédération syndicale internationale (FSI) εξέδωσαν αποφάσεις υπέρ των κυρώσεων, όμως δεν έλαβαν οιαδήποτε πρωτοβουλία για πρακτικά μέτρα⁴⁰. Επόμενα γεγονότα (η κατάληψη της Ρηνανίας το Μάρτιο 1936, η ανταρσία του Francisco Franco τον Ιούλιο 1936) ανέστρεψαν το ρεύμα στην αγγλική κοινή γνώμη.

Η δράση των Γάλλων σοσιαλιστών (SFIO) υπέρ της ειρήνης συνεχίστηκε έντονη μέχρι το 1936⁴¹. Με την αλλαγή θέσης, το σύνθημα αντικαταστάθηκε, τροποποιηθέν κατά του φασισμού, και η υποστήριξη των αποφάσεων της Κοινωνίας των Εθνών, μαζί με τους κομμουνιστές, συνοδευόταν από την απόφαση για προσφυγή, εάν χρειαζόταν, σε στρατιωτική δράση⁴². Οι ριζοσπάστες (Parti radical) έπρατταν ομοίως. Οι ως άνω δημοκρατικές εκδηλώσεις βρήκαν ανταπόκριση στην κοινή γνώμη, όπως έδειχναν τα συνθήματα του 1936 «ειρήνη, ψωμί, ελευθερία». Στην προσέγγιση των αριστερών δυνάμεων το 1935 για την εργατική ενότητα, μετά από δυστοκία έγινε τελικά στις 18 και 19 Ιανουαρίου 1936 το ενωτικό συνέδριο CGT-CGTU του Παρισιού⁴³. Μετά τη συνεργασία στο Λαϊκό Μέτωπο και τη νίκη στις εκλογές, ο Λέον Blum συναντήθηκε στις 7 Ιουνίου 1936 με τους εργοδότες και προέκυψε η συμφωνία του Matignon για

³⁷ Cf. M. Cradel, “A Pro-War Peace Movement? The British Movement for Collective Security (1936-1939)”, *Le pacifisme en Europe. Des années 1920 aux années 1950*, sous la direction de Maurice Vaisse, Bruylant, Bruxelles 1993, (pp. 167-182) p. 171.

³⁸ Cf. Faucier, *Pacifisme...*, *op. cit.*, p. 99.

³⁹ Cf. Cradel, “A Pro-War...”, *op. cit.*, pp. 171-172.

⁴⁰ Cf. Faucier, *Pacifisme...*, *op. cit.*, pp. 84-86.

⁴¹ Cf. Dreyfus, « Le pacifisme... », *op. cit.*, pp. 139-140.

⁴² Cf. Faucier, *Pacifisme...*, *op. cit.*, pp. 132-135.

⁴³ *Ibid.*, pp. 115-116.

αυξήσεις, συλλογικές συμβάσεις εργασίας, δικαίωμα συνδικαλισμού, εκπροσώπηση του προσωπικού των επιχειρήσεων. Ακολούθησε το 40ωρο, η πληρωμένη άδεια. Πολλοί εργοδότες φάνηκαν απρόθυμοι, προκλήθηκαν απεργίες⁴⁴.

Η σκληρή δεξιά, ακόμη και η πλέον γερμανόφοβη όπως η Action Française, επίσης οι εξτρεμιστές συντηρητικοί (συγκαταλεγόταν το Parti populaire français [PPF] του Jacques Doriot), ευνοούσαν τη διατήρηση της ειρήνης. Η παρατηρηθείσα στροφή στις διαθέσεις της δεξιάς είχε πολλαπλές αφετηρίες, περιλαμβανόμενης της ειρηνόφιλης πολιτικής της κυβέρνησης και της αντίστοιχης στάσης του επιτελείου. Τα οικονομικά στελέχη είχαν επίγνωση της ισχύος και της επιτάχυνσης της γερμανικής οικονομίας, με ακαθάριστο εθνικό προϊόν, το 1938, διπλάσιο από το γαλλικό. Συγκαταλέγονταν υπέρ της ειρήνης ιδεολογικές αιτίες, όπως ο φόβος του μπολσεβικισμού, ενισχυμένος μετά τη νίκη του Λαϊκού Μετώπου και τον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο, ή ο θαυμασμός για τον ιταλικό φασισμό. Αναλλοίωτο πνεύμα διατηρήθηκε μετά την ήττα, με την εφεκτική στάση απέναντι σε ένα συμβιβασμό με τους νικητές και την προθυμία για συνεργασία⁴⁵.

Στο χώρο των αναρχοσυνδικαλιστών, το σύνθημα ήταν ενάντια σε όλες τις συρράξεις, κατά του κινδύνου ενός πολέμου που αποκαλούνταν αντιπρολεταριακός (ο προσδιορισμός πήγαινε από το χαρακτήρα του, καπιταλιστικό και ιμπεριαλιστικό, ανεξάρτητα από τον καταλογισμό ευθύνης σε ένα εκ των αντιπάλων για την έναρξη των εχθροπραξιών). Οι εργαζόμενοι καλούσαν να προετοιμάζονται, αντιμέτωποι με τις μιλιταριστικές δυνάμεις, για συμμετοχή σε ένα κίνημα επαναστατικό εναντίον του πολέμου, το οποίο θα αποκτούσε τη μορφή κήρυξης γενικής απεργίας με χαρακτήρα εξέγερσης⁴⁶. Όσον αφορούσε στους κομμουνιστές, η αναρχική πλευρά τους αντιμετώπιζε απαξιωτικά. Τους χλεύαζε ως «εθνικοκομμουνιστές» –συγκεκριμένα *nacos* (nationaux-communistes)–, εγκλώντας αυτούς για προώθηση του εθνικισμού και σωβινισμού, για τήρηση πολεμικής στάσης κατά τη ναζιστική επανέναρξη της πολεμικής παραγωγής στη Ρηνανία το 1936, για προτροπές άμεσης απάντησης –θέση σύμφωνη με αντίστοιχη της σοβιετικής πρεσβείας για λήψη μέτρων– που θα οδηγούσε σε έκρηξη πολέμου⁴⁷.

Η κατακλείδα των αντιπολεμικών εκδηλώσεων ήταν ειρωνική. Οι προτάσεις του Hitler για ειρήνη και συνεννόηση, το αίτημα για ισότητα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων της Γερμανίας εντός της Κοινωνίας των Εθνών (είχε ενταχθεί

⁴⁴ *Ibid.*, pp. 118-119.

⁴⁵ Cf. Dreyfus, « Le pacifisme... », *op. cit.*, p. 143.

⁴⁶ Cf. Faucier, *Pacifisme...*, *op. cit.*, pp. 135-136.

⁴⁷ *Ibid.*, pp. 128-129. Ο συγγραφέας, μολοντί πολέμιος των «σταλινικών», επιβεβαιώνει ότι οι Σοβιετικοί πράγματι προωθούσαν τη δημοκρατική ενότητα, ματαίως, προτού συγκατανεύσουν στο σύμφωνο Molotov-Ribbentrop το 1939.

το 1926 αλλά αποχώρησε το 1933 διότι δεν βρήκε ανταπόκριση στις ειρηνικές πρωτοβουλίες της για γενικό αφοπλισμό, ενώ επιδίωκε μάταια την αποδοχή μίας ισορροπίας στους εξοπλισμούς), προσέκρουαν στην άρνηση οιασδήποτε παραχώρησης και οι ναζί παρουσιάζονταν υποστηρικτές της δικαιοσύνης⁴⁸. Ενώπιον της χιτλερικής απειλής, ο ριζοσπάστης Edouard Daladier, υπουργός εθνικής άμυνας στην κυβέρνηση του L. Blum, συνέταξε και επέτυχε την ψήφιση ενός εξοπλιστικού προγράμματος, με προετοιμασία του γαλλικού έθνους για πόλεμο και οχύρωση των ανατολικών συνόρων. Για τις ανάγκες της πολεμικής παραγωγής, περιορίστηκαν τα εργατικά δικαιώματα με το επιχείρημα του εκτάκτου της καταστάσεως και η κυβέρνηση επέβαλε υποχρεωτική διατησία στις εργατικές διαφορές καταστέλλοντας το δικαίωμα στην απεργία. Ενώ προηγουμένως οι σοσιαλιστές τοποθετούνταν κατά της διατησίας, στη νέα κατάσταση ο Léon Jouhaux, γενικός γραμματέας της υπό σοσιαλδημοκρατική επιρροή CGT, δήλωσε στο L. Blum ότι τους έβρισκε σύμφωνους. Οι αναρχικοί κατήγγειλαν τους συνδικαλιστές ηγέτες γραφειοκράτες της CGT για την καταπρόδωση της εντολής των εργατών και την πρόσδεση της εργατικής τάξης στο άρμα του ιμπεριαλισμού, ως επίσης και την εφημερίδα *Le Peuple*, όργανο της CGT, ως ευθυγραμμιζόμενη με το κομμουνιστικό όργανο *L'Humanité* και με τις εντολές της Μόσχας⁴⁹.

Το γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα βρέθηκε σε επόμενη, εξίσου ειρωνική, κατάσταση όταν, στη διάρκεια ισχύος του συμφώνου Molotov-Ribbentrop το 1939-1941, κηρυχθέν παράνομο, στράφηκε ξανά στην εφαρμογή μίας φιλειρηνικής πολιτικής⁵⁰.

Τα νεφελώδη ιδεολογικά μηνύματα υπέρ της ειρήνης αποτύπωσαν στη συνείδηση του Edgar Morin μία τάση υποστήριξης της μη βίας, πραιτέρω του ντεφαιτισμού. Ο νεαρός ιδεολόγος εντυπωσιάσθηκε από τη φιλοσοφική ιδέα, η οποία εμπεριεχόταν στην προσέγγιση της Simone Weil, το 1939, ότι ο ναζισμός, εάν επρόκειτο να επικρατήσει, θα εξαντλούσε ιστορικά τον κύκλο του, εκφυλιζόμενος στο απώτερο μέλλον κατ' αναλογία προς τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Η Simone Weil ήταν Εβραία, μαρξίστρια, η οποία ανήκε στην αντισοβιετική ομάδα Cercle communiste démocratique του Boris Souvarine. Πτυχιούχος φιλοσοφίας το 1931 από την Ecole normale supérieure της rue d'Ulm στο Παρίσι, πολυγραφότατη, κινήθηκε κατά του καπιταλισμού και του φασισμού. Ερ-

⁴⁸ *Ibid.*, pp. 136-137.

⁴⁹ *Ibid.*, pp. 136-138.

⁵⁰ Cf. Santamaria, « La section... », *op. cit.*, pp. 157-162.

γάρσθηκε προς όφελος της ειρήνης, ωστόσο το 1936 συμμετέσχε στις συγκρούσεις του ισπανικού εμφύλιου πολέμου, ενταγμένη στις δυνάμεις των αναρχικών. Το 1937 στράφηκε στη θρησκοληψία και το μυστικισμό, υποστηρίζοντας ταυτόχρονα, με αρθρογραφία στην επιθεώρηση *Nouveaux cahiers*, την οικονομική προσέγγιση της Γαλλίας με τη χιτλερική Γερμανία. Το 1942, στο Λονδίνο, όπου εργάστηκε υπέρ της γκωλλικής εθνικής αντίστασης, ασθένησε από φυματίωση και, υπό το κράτος νοητικής διατάραξης, οδηγήθηκε σε πρόωρο θάνατο (ήταν 34 ετών)⁵¹. Γίνεται αντιληπτό ότι, το 1939, που επιδιόταν σε ντεφαιτιστικούς διαλογισμούς περί επικράτησης του εθνικοσοσιαλισμού και επηρέαζε νέους όπως ο Edgar Morin, η Simone Weil διέθετε διανοητική εμβέλεια αμφίβολη.

Ο πολιτισμός συνδεόταν με την ειρήνη. Περαιτέρω, ο φιλειρηνισμός, ως κίνημα που προωθούσε την ιδέα του ευρωπαϊσμού, παρέπεμπε στην ανάπτυξη διακρατικών πολιτιστικών επαφών.

Στη δεκαετία 1930, οι γαλλογερμανικές πολιτιστικές σχέσεις συνεχίσθηκαν και μετά την άνοδο του ναζιστικού καθεστώτος. Συναντήσεις της γαλλικής και γερμανικής νεολαίας, από το 1927, συνεχίσθηκαν το καλοκαίρι 1930 στο Μέλανα Δρυμό, στο Sohlberg (δημιουργία του ομίλου Cercle de Sohlberg [Sohlbergkreis]), με επόμενες συνομιλίες στο Rethel στις Αρδέννες (1931), στη Mayence (1932) και στο Παρίσι (1933)⁵². Ο Otto Abetz, σοσιαλδημοκράτης πασιφιστής, ήταν πρωτεργάτης του Cercle de Sohlberg μαζί με τους Jean Luchaire, Bertrand de Jouvenel, Pierre Brossolette. Παρά τα εμπόδια που ορθώνονταν λόγω των απαιτήσεων της συνθήκης των Βερσαλλιών και των γερμανικών πολεμικών επανορθώσεων, σημειώθηκε πρόοδος⁵³.

Σε αντίθεση με το αξιόλογο γαλλικό ρεύμα, στη γερμανική δημοκρατία της Βαϊμάρης οι δημοκράτες πασιφιστές περιθωριοποιήθηκαν μετά το 1933, έως την πλήρη σάρωσή τους από το χιτλερικό καθεστώς. Οι οργανώσεις παλαιών πολεμιστών, με δευτεροβάθμια όργανα (Union fédérale des anciens combattants και Reichsbund der Kriegsbeschädigten), είχαν συμβολή. Η υπόθεση της ειρήνης υποστηρίχθηκε από τους αστούς δημοκράτες διανοουμένους, πανεπιστημιακούς και άλλους, μέσω του προγραμματισμού αμοιβαίας μορφωτικής και

⁵¹ Cf. Simone Weil, *Œuvres*, Gallimard, Paris 1999.

⁵² Cf. Claude Lévy, « Autour de Jean Luchaire : le cercle éclaté de Notre Temps », *Entre Locarno et Vichy. Les relations culturelles franco-allemandes dans les années 1930*, dirigé par Hans Manfred Bock, Reinhart Meyer-Kalkus et Michel Trebitsch, volume II, CNRS, Paris 1993, pp. 121-130.

⁵³ Cf. Walter Laqueur, *Weimar. A Cultural History, 1918-1933*, Putnam, New York 1974. Rita Thalman, « Du cercle de Sohlberg au Comité Franco-Allemagne : une évolution ambiguë de la coopération franco-allemande », *Entre Locarno...*, *op. cit.*, pp. 67-86.

πολιτιστικής προσπάθειας. Κοινή συνισταμένη ήταν ο αγώνας κατά του μπολσεβικισμού. Η ρύθμιση των δραστηριοτήτων ευνοήθηκε από την εγκάρδια συνεννόηση των μεγάλων δυνάμεων (συνθήκη Locarno), με ελεύθερη και απρόσκοπτη ίδρυση μορφωτικών εταιρειών σε αστικά κέντρα της γερμανικής επικράτειας, ως και όμοιων οργανώσεων στη Γαλλία οι οποίες ανήκαν σε δευτεροβάθμιο όργανο, τη Ligue d'études germaniques. Οι αστικοί επιχειρηματικοί κύκλοι συνέθεσαν, παραπλεύρως, το 1926 το σύνδεσμο Comité franco-allemand d'information et de documentation, ο οποίος παρείχε ενημέρωση, διαιτησία στις αντιδικίες, πολιτική διευθέτηση προβλημάτων. Οι γερμανικές αστικές δημοκρατικές πασιφιστικές πρωτοβουλίες μετέπεσαν έως το 1936 σε εθνικοσοσιαλιστικές προπαγανδιστικές κινήσεις. Ο Otto Abetz, ο οποίος στρατολογήθηκε το 1935 ως συνεργάτης των ναζί από το von Ribbentrop και απέκτησε κάρτα μέλους του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος (πρέσβης της Γερμανίας στην κατεχόμενη Γαλλία το 1940-1944, με ευθύνη για εκτοπίσεις Εβραίων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης), έλαβε την πρωτοβουλία ίδρυσης της Deutsche Französische Gesellschaft. Η οργάνωση, διαθέτουσα τεχνητή μαζικότητα (υποχρεωτική εγγραφή των μελών κορπορατιστικών οργανώσεων), συνεργάστηκε με το γαλλικό φορέα Comité France-Allemagne, ο οποίος στράφηκε στη δημιουργία τοπικών οργανώσεων χωρίς να επιτύχει την παραμικρή προσέλευση πολιτών. Οι γερμανικές οργανώσεις συνέχισαν την προπαγανδιστική και ιδεολογική δουλειά μετά την πτώση της Γαλλίας το 1940⁵⁴.

Χριστιανοί διανοούμενοι δηλώθηκαν υπέρ της γαλλογερμανικής προσέγγισης. Σε επιστημονικό, πανεπιστημιακό επίπεδο, υπήρχε συνεργασία, σε μία προσπάθεια για επιστήμη χωρίς σύνορα. Στο φιλολογικό περιβάλλον, ο φασισμός προσήλκυσε το Louis-Ferdinand Céline⁵⁵, Georges Bernanos⁵⁶, κι άλλους διανοούμενους. Ο Pierre Drieu la Rochelle, λογοτέχνης στο Παρίσι –σουρρεαλιστής το 1925 συνδεδεμένος με το Louis Aragon–, μετακινήθηκε το 1934 στο φασισμό (ήταν διευθυντής, επί γερμανικής κατοχής –από το 1940 έως το 1943– της έγκυρης φιλολογικής επιθεώρησης *La Nouvelle Revue Française*). Ο Céline, στο μυθιστόρημα *Voyage au bout de la nuit*, μετέφερε το δίδαγμα ότι ο κόσμος δεν είναι αυτός που προσλαμβάνουν οι άνθρωποι ούτε αυτός που φαίνεται διότι, υπό καθεστώς υποκρισίας, δεν υπάρχει συμπόνια, αγάπη, αλλά εγωισμός και προσήλωση στο υλικό όφελος. Οι φτωχοί σε αυτό τον κόσμο χάνονταν είτε, σε καιρό ειρήνης, μέσα στην αδιαφορία των ομοίων τους είτε σε καιρό πολέμου από το ανθρωπο-

⁵⁴ Cf. Thalmann, « Du cercle de Sohlberg au Comité Franco-Allemagne : une évolution ambiguë de la coopération franco-allemande », *Entre Locarno...*, *loc. cit.*

⁵⁵ Cf. Albrecht Betz, « Céline im Dritten Reich », *Entre Locarno...*, *op. cit.*, pp. 715-730.

⁵⁶ Cf. Joseph Juri, « Bernanos et le nazisme », *Entre Locarno...*, *op. cit.*, pp. 701-714.

κτόνο πάθος των ιδίων. Απέναντι στην κομμουνιστική τακτική, ο Céline και ορισμένοι άλλοι λογοτέχνες προσπάθησαν να εγείρουν την κοινή γνώμη, αλλά είχαν ελάχιστη απήχηση μπροστά στο γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα με την προπαγάνδα του, προφορική και έντυπη, το κοινοβουλευτικό βήμα, την οικονομική ενίσχυση με μυστικά κονδύλια από τους Σοβιετικούς⁵⁷.

Η αντικομμουνιστική παράταξη ενισχύθηκε από θεωρητικούς σοβιετολόγους. Ο Frédéric Eccard, πρώην γερουσιαστής του νομού Bas-Rhin, ο οποίος, μετά από ταξίδι του στην Ιταλία τον Οκτώβριο 1937, έπλεξε εγκώμιο στο κοινωνικό έργο του Benito Mussolini⁵⁸, παραπέμποντας σε πλείστα έργα κλασικών του μαρξισμού και σε ντοκουμέντα της Komintern, κατέληγε στη διαπίστωση ότι, όταν οι κομμουνιστές κηρύσσονταν οπαδοί και υπερασπιστές της Δημοκρατίας, ψεύδονταν ασύστολα. Τροποποιούσαν την τακτική ανάλογα με τις περιστάσεις, όμως όλοι οι ελιγμοί είχαν μοναδικό σκοπό την παγκόσμια επανάσταση. Ο διεθνής κομμουνισμός με τους πράκτορές του είχε κατορθώσει, μέχρι το 1938, να παραλύσει την εσωτερική και εξωτερική πολιτική της Γαλλίας, ενώ στη Μόσχα αλληλοεξοντώνονταν, με διεξαγωγή εικονικών δικών⁵⁹. Ο Eccard ενεργοποιήθηκε από το 1936 στις τάξεις της Entente Internationale Anticomuniste. Η οργάνωση είχε ιδρυθεί στη Χάγη το 1927 και παρείχε πληροφόρηση για τα τμήματα (εθνικά κομμουνιστικά κόμματα) της Komintern⁶⁰. Το Μάιο 1938 συγκάλεσε αντικομμουνιστική διάσκεψη στις Βρυξέλλες (προήδρευε ο Georges Theunis, υπουργός, πρώην πρωθυπουργός Βελγίου), στην οποία εξετάστηκαν οι αντικομμουνιστικές νομοθεσίες. Πρόεδρος της οργάνωσης ήταν ο Theodore Aubert, ο οποίος ανέλυσε την απόπειρα μπολσεβικοποίησης της Γαλλίας μέσω του λαϊκού μετώπου⁶¹ και τη νικηφόρο πάλη, συχνά ηρωική, των φασιστών και των ναζί κατά των κομμουνιστών⁶². Η αντίδραση κατά του μπολσεβικισμού, σύμφωνα με τον Aubert, η οποία έδωσε γέννηση στο φασισμό, αντιμετώπιστηκε από τη Μόσχα με μία εκστρατεία παροξυσμού κατά του μουσσολινικού καθεστώτος πολύ πριν από τη χιτλερική Γερμανία και κατά

⁵⁷ Cf. George L. Mosse, *The Fascist Revolution. Toward a General Theory of Fascism*, Howard Fertig, New York 1999, γαλλική μετάφραση: *La révolution fasciste. Vers une théorie générale du fascisme*, Ed. du Seuil, Paris 2003, p. 139.

⁵⁸ Cf. Frédéric Eccard, *Dans l'Italie de Mussolini*, La Cause, Carrières-sous-Poissy 1938, 27 pp. (ανατύπωση από το *Revue des Deux Mondes*).

⁵⁹ *Id.*, *Le bolchevisme paralyse la France*, Belfort 1938, 37 pp. (ανατύπωση από το *Revue des Deux Mondes*, 1-5-1938).

⁶⁰ *Id.*, « Moscou à Paris », *Revue des deux mondes*, N° 1, 1936.

⁶¹ Cf. Théodore Aubert, *L'U.R.S.S. et le Komintern agents de la crise internationale*, Entente Internationale Anticomuniste, Informations politiques N° 4/39, Genève 1939, (15 pp. [ανατύπωση από το *Journal de Genève*]) p. 4.

⁶² *Ibid.*, p. 7.

συνέπεια πολύ πριν από τη δημιουργία του Άξονα. Η συνεκτικότητα της γερμανοϊταλικής συμμαχίας δεν οφειλόταν μόνο στις ιταλικές πικρίες που γεννήθηκαν από τις κυρώσεις, αλλά επίσης στην πλήρη μίσους εκστρατεία των μέσων ενημέρωσης, καθοδηγούμενων στις δυτικές χώρες από τους πρόσφυγες που προωθούσε η Μόσχα⁶³. Χείρα βοήθειας στον αντικομμουνισμό έτειναν πρόδρομοι του λαϊκού μετώπου που αποδείχθηκαν άπιστοι. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ήταν ο σοσιαλιστής –και normalien [απόφοιτος της Ecole normale supérieure]– Marcel Déat⁶⁴, ο πρώην κομμουνιστής Jacques Doriot⁶⁵, ο Bergery που είχε επηρεάσει τη σκέψη του νεαρού Edgar Morin.

Ενώπιον του γαλλικού φασισμού, οι άνθρωποι με συνείδηση τον απέρριψαν και αναζήτησαν άλλους δρόμους, ομοίως ο νεαρός Εβραίος Edgar Morin. Η κρατική εκδοχή του φασισμού (καθεστώς Vichy) δεν ανταποκρινόταν σε ένα φασιστικό κίνημα με την πραγματική έννοια του όρου. Σύμφωνα με απόψεις του Τροτσκι, στη Γαλλία το καθεστώς Pétain αποτέλεσε έκφραση «γεροντικού βοναπαρτισμού», στην εποχή έκπτωσης του ιμπεριαλισμού. Οι συνθήκες ανάπτυξης του φαινομένου ήταν η απογοήτευση των εργατικών μαζών μετά την αποτυχημένη διοχέτευση της έκρηξης του Ιουνίου 1936 σε μία επαναστατική διέξοδο, η αντιδραστική πολιτική της Komintern με τον τσαρλατανισμό του Λαϊκού Μετώπου, το πέρασμα του Stalin στο στρατόπεδο του Hitler μετά από μία πενταετία οικοδόμησης της υποτιθέμενης συμμαχίας με τις δημοκρατίες της Δύσης, ο παθητικός ντεφαιτισμός [πνεύμα ηττοπάθειας], στοιχεία που οδήγησαν τις μάζες στην αδιαφορία και το κράτος στη στρατιωτική καταστροφή και στο αξιοκαταφρόνητο καθεστώς του Vichy. Εξαιτίας του «γεροντικού βοναπαρτισμού», το καθεστώς του γηραιού Pétain δεν διέθετε οιοδήποτε στοιχείο σταθερότητας, επιδεχόμενο ανατροπή από μία εργατική εξέγερση πολύ πιο γρήγορα σε σύγκριση με ένα φασιστικό καθεστώς⁶⁶. Οι τροτσικιστικές αντιλή-

⁶³ *Ibid.*, pp. 4-5.

⁶⁴ Cf. de Bayac, *Histoire...*, *op. cit.*, pp. 67-83.

⁶⁵ Cf. Pierre Milza - Serge Berstein - Nicola Tranfaglia - Brunello Mantelli, *Dizionario dei fascismi. Personaggi, partiti, culture e istituzioni in Europa dalla Grande guerra a oggi*, Dizionari Bompiani, Milano 2002, pp. 198-200.

⁶⁶ Η ιστορική χρήση του όρου «βοναπαρτισμός» παραπέμπει στο πολιτικό κενό και στη δυαδική εξουσία στη Γαλλία το 1848-1851. Διατυπώνεται με σαφήνεια στο έργο του Karl Marx *H 18η Μπρουαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, με περαιτέρω προσεγγίσεις και τη γνωστή ρήση, το 1890: «...στις μέρες μας, ο κάθε κανάγιας ηγέτης, nolens volens, πάει στο βοναπαρτισμό [επωφελείται από το κενό εξουσίας]» (Engels an Sorge, *MEW*, 37, Dietz Verlag, Berlin 1974, p. 381). Ο Τροτσκι διακόσμησε, το 1935, την καθοδήγηση Stalin με τον όρο του «σταλινικού βοναπαρτισμού» («bonapartisme staliniste», cf. Léon Trotsky, *L'Etat ouvrier, Thermidor et Bonapartisme. Etude historique et théorique*, Editions Librairie du Travail, Paris 1935, 32 pp.), όμως η νύξη είχε πρόσθετο ενδιαφέρον: το κεντρικό σημείο της υπόθεσης ήταν ότι η σοβιετική (εργατική) εξουσία εγκαθίδρυσε ένα εργατι-

ψεις βρήκαν έδαφος στην κρίση του Edgar Morin μετά την απομάκρυνσή του από το φιλοσοβιετικό στρατόπεδο.

Αντίρροπα προς τους φιλοναζί κινήθηκαν οι αντιφασίστες στο Παρίσι. Η Comité de vigilance des intellectuels antifascistes (ιδρύθηκε το 1934) είχε 8.000 πανεπιστημιακούς, συγγραφείς, ανθρώπους του πνεύματος, δημοσιογράφους (μεταξύ αυτών, οι Paul Langevin, Frédéric Joliot-Curie, André Breton, André Malraux, Pierre George), οι οποίοι ήταν σοσιαλιστές, κομμουνιστές, συνδικαλιστές, ανοργάνωτοι. Ήταν μοιρασμένοι σε δύο τάσεις, μία των κομμουνιστών και οπαδών τους (20%) υπέρ της τήρησης ανυποχώρητης στάσης έναντι των φασιστικών κρατών, δηλαδή υπέρ της σοβιετικής διπλωματίας, και μία πλειοψηφική υπέρ του αφοπλισμού και της αναθεώρησης των συνθηκών⁶⁷. Το 1935 έλαβε χώρα αντιφασιστικό συνέδριο (1er Congrès international d'écrivains pour la défense de la culture), στο οποίο συμμετείχαν ο André Gide, André Malraux, Henri Barbusse, Paul Eluard, Louis Aragon. Δημιουργήθηκε ρεύμα υπέρ του λαϊκού μετώπου (Front populaire)⁶⁸. Ο Romain Rolland πέρασε από την πασιφιστική στάση στην ενεργό, υλική αντίσταση κατά του Hitler⁶⁹. Άλλοι προτίμησαν την ένοπλη αντίσταση, με συμμετοχή στις Διεθνείς Ταξιαρχίες στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο, όπου οι περισσότεροι θυσιάσαν τη ζωή τους, και κατόπιν μετά το 1941 στη γαλλική εθνική αντίσταση (Front National de Libération). Το Παρίσι εξελίχθηκε επίσης σε πόλο ξένων αντιφασιστών διανοουμένων. Οι γερμανικές αντιφασιστικές κινήσεις αντιστάθηκαν. Εξέδιδαν εκατοντάδες αντιφασιστικά φύλλα. Το 1934, ιδρύθηκε από τους Heinrich Mann, André Gide και Romain Rolland η Deutsche Freiheitsbibliothek, φορέας με συλλογές έργων που είχαν λογοκριθεί και καεί από τους ναζί στη Γερμανία μετά την άνοδο στην εξουσία το 1933. Το μέτωπο Deutsche Volksfront απευθύνθηκε το 1936 στο παρισινό κοινό με ιδρυτική διακήρυξη υπογεγραμμένη από τους Wilhelm Pieck, Walter Ulbricht, Willy Brandt, Ernst Bloch, Lion Feuchtwanger, Heinrich Mann, Klaus Mann, Ernst Toller (μετά την υπογραφή του συμφώνου Molotov-Ribbentrop, το 1939, η οργάνωση διαλύθηκε). Οι Γάλλοι κομμουνιστές προσέ-

κό κράτος, αλλά δεν μπορούσε να το διαχειρισθεί απευθείας και ήταν υποχρεωμένα να ανέχεται μία βοναπαρτιστική γραφειοκρατία. Εξάλλου, η γραφειοκρατία, κυβερνώντας στο όνομα της εργατικής επανάστασης, δεν μπορούσε να διαγράψει τις εργατικές κατακτήσεις. Η υβριδική κατάσταση ισορροπίας, που η μία δύναμη δεν μπορούσε να εξουδετερώσει την άλλη, οδήγησε το σοβιετισμό στο βοναπαρτισμό. Το δίλημμα της δυνατότητας ύπαρξης μίας γραφειοκρατίας ή μίας εργατικής αυτοδιαχείρισης επανήλθε, άλλοτο, στα καθεστώτα του υπαρκτού σοσιαλισμού.

⁶⁷ Cf. Faucier, *Pacifisme...*, op. cit., pp. 136-136.

⁶⁸ Cf. Janine Mossuz-Lavau - Henri Rey, *Les fronts populaires*, GIUNTI, Firenze 1994, pp. 126-135.

⁶⁹ Cf. David Fisher, *Romain Rolland and the Politics of Intellectual Engagement*, University of California Press, Berkeley etc. 1988, pp. 177-204.

φεραν βοήθεια στους κατατρεγμένους, πρόσφυγες αντιφασίστες Γερμανούς και άλλους (η ναζιστική Gestapo είχε πράκτορες, που πραγματοποιούσαν παρακολουθήσεις, δολοφονίες), μέσω της οργάνωσης Secours Rouge International. Κινητοποιούνταν ο Henri Barbusse, ο Romain Rolland. Μία περίπτωση φυγάδα ήταν ο Arthur Koestler, ο οποίος ήλθε το 1933 ως στέλεχος του γερμανικού κομμουνιστικού κόμματος (αποσκίρτησε το 1938 καταγγέλλοντας τις εσωκομματικές διώξεις των μπολσεβίκων⁷⁰). Συνεργάστηκε με το Willi Münzenberg, έτερο στέλεχος του γερμανικού κόμματος, το οποίο αφίχθη το 1933 στο Παρίσι και ανέλαβε κομματική δράση κατά των ναζί (διαγράφηκε το 1937, εκτελέστηκε από ομοϊδεάτες τον Ιούνιο 1940)⁷¹.

3.1.2. Στο γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα, 1941

Στη διάρκεια του πολέμου

Ο Edgar Morin στράφηκε στο διάβασμα μαρξιστικών και άλλων έργων. Κατέληξε στην υιοθέτηση της μαρξιστικής ανάλυσης της κοινωνικής πραγματικότητας, στο μέτρο που είχε την ικανότητα, σε εκείνη την πρώιμη φάση διαμόρφωσης της επιστημονικής ταυτότητάς του, να κατανοήσει τις προτεινόμενες θεωρητικές βάσεις. Με εξαίρεση τα βιβλία του V. I. Lenin, περιόρισε τη μελέτη σε κείμενα μη εγκωμιαστικά για τη Σοβιετική Ένωση, του Léon Trotski, Boris Souvarine, άλλα τα οποία είχαν τεθεί από το γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα σε μαύρη λίστα (Friedmann, Gide), επίσης τα αιρετικά του André Malraux και Daniel Guérin⁷².

Ο Léon Trotski, στη Γαλλία στο διάστημα από τον Ιούλιο 1933 έως τον Ιούνιο 1935, αρχικά έλαβε άδεια διαμονής, από τη γαλλική κυβέρνηση, ως πολιτικός πρόσφυγας στην κωμόπολη Barbizon, στο διαμέρισμα Seine-et-Marne. Καλυπτόμενος με ψευδώνυμο, ξεσκεπάστηκε μετά από τυχαίο περιστατικό με την τοπική αστυνομία και, υπό το κράτος φόβου για ενδεχόμενη απόπειρα κατά της ζωής του, μετακινήθηκε εσπευσμένα στο Lagny, στο γειτονικό διαμέρισμα Oise. Κηρύχθηκε persona non grata και απελάθηκε στη Νορβηγία και ακολούθως στο Μεξικό⁷³. Η συγγραφική παραγωγή του Trotski τότε, στην οποία είχε

⁷⁰ Πρόκειται για το μυθιστόρημα Arthur Koestler, *Sonnenfinsternis*, Elnsinor Verlag, Coesfeld 2010 (μετάφραση στα ελληνικά: *Το μηδέν και το άπειρο*).

⁷¹ Cf. Hélène Roussel, « A propos des rapports de Willy Münzenberg en exil avec l'opinion publique française jusqu'à la déclaration de la guerre », *Entre Locarno...., op. cit.*, pp. 731-754.

⁷² Cf. Morin, *Mes démons, op. cit.*, pp. 46-47.

⁷³ Για τη ζωή του Trotski, πρόσφατο είναι το πόνημα του Robert Service, *Trotsky. A Biography*, Harvard University Press, Cambridge 2009. Ο συγγραφέας, καθηγητής στο University of Oxford,

πρόσβαση ο Edgar Morin, περιλάμβανε τα έργα εναντίον του σοβιετικού καθεστώτος, με κύριο το *Η προδομένη επανάσταση*⁷⁴.

Ο Boris Souvarine το 1920 πρωτοστάτησε στην τάση εντός του γαλλικού σοσιαλιστικού κόμματος (SFIO) για προσχώρηση στην Komintern. Στο νέο κόμμα, SFIC (Section française de l'Internationale communiste [μελλοντικό Parti communiste français]) είχε ηγετική θέση και, στο 3^ο συνέδριο της Komintern, τον Ιούνιο 1921, κατέλαβε υψηλή θέση. Αντιμετώπισε, επικεφαλής της αριστερής τάσης, τους κεντριστές υπό το Ludovic-Oscar Frossard και Marcel Cachin στη σύγκρουση για τον προσανατολισμό του γαλλικού κόμματος. Ακολούθησε το 1924 τον Trotski κατά τη διαπάλη εντός του μπολσεβικικού κόμματος, αποβλήθηκε από τη Διεθνή και διαγράφηκε από το γαλλικό κόμμα ως πολέμιος της μπολσεβικοποίησης αυτού. Από το 1925 και μέχρι τον πόλεμο, συνεργάστηκε με όσους είχαν κοινή την πλατφόρμα αντίθεσης στο σοβιετικό καθεστώς και το J.V. Stalin (συνενώθηκαν στον κύκλο της επιθεώρησης *Révolution prolétarienne* οι Daniel Guérin, Fernand Loriot, Jean Maitron, Charles Rappoport, Alfred Rosmer, Victor Serge, Simone Weil, άλλα πρόσωπα)⁷⁵. Το 1930, ο Souvarine ίδρυσε το Cercle communiste démocratique. Επιδόθηκε σε πολεμική κατά του σοβιετικού καθεστώτος, που το χαρακτήριζε μορφή κρατικού καπιταλισμού, και του ηγέτη του, Stalin. Το 1940, κατέφυγε στην νότια Γαλλία, συνελήφθη από τις αρχές του καθεστώτος του Vichy, όμως χάρη στην παρέμβαση του Henry Rollin (διευθυντής εθνικής ασφαλείας, έμπιστος του ναυάρχου François Darlan, υπουργού της κυβέρνησης των συνεργατών) έλαβε άδεια μετακίνησης στις Ηνωμένες Πολιτείες. Επέστρεψε μετά τον πόλεμο, επιδοθείς έκτοτε σε συγγραφική δραστηριότητα κατά των κομμουνιστικών κρατών⁷⁶. Την εποχή που ο Edgar Morin διάβαζε βιβλία του, είχαν ευρεία δημοσιότητα τα κείμενά του κατά του Stalin⁷⁷ και της Σοβιετικής Ένωσης⁷⁸.

συγγραφέας βιβλίων που έχουν εισπράξει πλήθος βιβλιογραφικών αναφορών –βιογράφος επίσης των V.I. Lenin και J.V. Stalin–, δέχθηκε συντριπτική κριτική για την ερευνητική προχειρότητα, τις ανακρίβειες και σφάλματα που καταγράφονται στο κείμενό του, cf. Bertrand M. Patenaude, “Reviews of Books, Robert Service, *Trotsky: A Biography*, Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2009. David North, *In Defense of Leon Trotsky*, Oak Park, Mich.: Mehring Books, 2010”, *The American Historical Review*, 116, N° 3, June 2011, pp. 900-902.

⁷⁴ Ήταν το βιβλίο Léon Trotski, *Les Crimes de Staline. La Révolution trahie*, traduit du russe par Victor Serge, Editions Bernard Grasset, Paris 1937.

⁷⁵ Cf. *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français*, op. cit., passim. *Komintern. L'histoire et les hommes. Dictionnaire biographique de l'Internationale communiste en France, en Belgique, au Luxembourg, en Suisse et à Moscou, 1919-1943*, sous la direction de José Gotovitch et Mikhaïl Narinski, Paris 2001, passim.

⁷⁶ Cf. Jean-Louis Panné, *Boris Souvarine*, Robert Laffont, Paris 1993.

⁷⁷ Cf. Boris Souvarine, *Staline. Aperçu historique du bolchévisme*, réédition : Ivrea, Paris 1992.

Ο Georges Friedmann, Εβραίος, μελετητής του Leibnitz και Spinoza, παραχωρούσε κείμενά του στην *Europe* (λογοτεχνική επιθεώρηση του Romain Rolland), *Clarté* (επιθεώρηση της κομμουνιστικής φοιτητικής νεολαίας υπό την καθοδήγηση του Henri Barbusse), *L'Humanité* (όργανο του γαλλικού κόμματος)⁷⁹. Ενδιαφέρθηκε για την πολιτική και εντάχθηκε σε κινήσεις εναντίον του φασισμού και υπέρ της ειρήνης. Μαρξιστής συνοδοιπόρος των κομμουνιστών, επισκέφθηκε επανειλημμένα, έως το 1936, τη Σοβιετική Ένωση. Συνέγραψε κείμενο, με το οποίο εγκωμιάζε το μαρξισμό⁸⁰, ακολούθως συνέταξε άλλο⁸¹ με το οποίο τοποθετήθηκε εναντίον των δικών της Μόσχας –είχε προσωπική εμπειρία, το 1936–, τηρώντας κριτική στάση έναντι της προσωπολατρίας ως καταλοιπού της τσαρικής εποχής. Τον απομόνωσαν από όλες τις προσκείμενες στο κόμμα μαζικές οργανώσεις⁸², όμως στη διάρκεια της κατοχής της Γαλλίας, μετά το 1940, τα κομματικά στελέχη συνεργάστηκαν πάλι μαζί του στην εθνική αντίσταση⁸³. Μεταπολεμικά, εξελιχθείς σε επιφανή κοινωνιολόγο της εργασίας (διδάκτωρ το 1948⁸⁴, διευθυντής σπουδών [directeur d'études] το ίδιο έτος στη VIe section de l'École Pratique des Hautes Etudes, διευθυντής εργαστηρίου του Centre national de la recherche scientifique (CNRS) μετά το 1949, συγγραφέας πονήματος για τη βιομηχανική εργασία το 1956⁸⁵), επανέκαμψε πολιτικά σε θέσεις υποστήριξης του κομμουνισμού. Ο Edgar Morin, ανάμεσα στα δύο βιβλία του Friedmann για τη Σοβιετική Ένωση, εμπιστεύθηκε τις κριτικές παρατηρήσεις που περιείχονταν στο δεύτερο, εν γνώσει του θορύβου που είχε αυτό δημιουργήσει.

Ο André Gide, διάσημος λογοτέχνης με αμφιλεγόμενη προσωπική παρουσία, στράφηκε, σε ηλικία άνω των εξήντα ετών –στις αρχές της δεκαετίας 1930– στην υποστήριξη του ρωσικού πειράματος και, τον Ιανουάριο 1934, μετέβη με τον André Malraux στο Βερολίνο για παροχή υποστήριξης στο Georgi Dimitrov, κατηγορούμενο για τον εμπρησμό του Reichstag⁸⁶. Ο Louis Aragon, γνώριμος του Gide από τους κύκλους της επιθεώρησης *La Nouvelle Revue française*, ενήργησε το 1936 για επίσημη πρόσκλησή του από τη σοβιετική κυβέρνηση, μαζί με άλ-

⁷⁸ *Id.*, *Cauchemar en URSS*, réédition : Agone, Paris 2001, και διάφορα άλλα πονήματα.

⁷⁹ Cf. *Georges Friedmann. Un sociologue dans le siècle, 1902-1977*, sous la direction de Pierre Grémion - Françoise Piotet, CNRS, Paris 2007, pp. 16-17, 33.

⁸⁰ Cf. Georges Friedmann, *La crise du progrès. Esquisse d'histoire des idées, 1895-1935*, Gallimard, Paris 1936.

⁸¹ *Id.*, *De la Sainte Russie à l'U.R.S.S.*, Gallimard, Paris 1938.

⁸² Cf. *Georges Friedmann...*, *op. cit.*, p. 157.

⁸³ Cf. Georges Friedmann, *Journal de guerre*, Gallimard, Paris 1987.

⁸⁴ *Id.*, *Les problèmes humains du machinisme industriel*, Doctorat d'état, 1946.

⁸⁵ *Id.*, *Le travail en miettes*, réédition : Idées, Paris 1983.

⁸⁶ Cf. Olivier Todd, *Malraux. A Liffé*, Alfred A. Knopf, New York 2005, p. 149.

λους λογοτέχνες, στη Μόσχα. Η άφιξη της γαλλικής ομάδας συνέπεσε με το θάνατο του Maxime Gorki –στις 18 Ιουνίου 1936– και ο Gide εκφώνησε, ενώπιον του πλήθους, τον επικήρδειο. Ωστόσο το καθεστώς των μπολσεβίκων έδωσε στον τιμώμενο αρνητική εικόνα, η οποία τον ώθησε σε αναθεώρηση των ιδεών του, δημοσιοποίηση των εντυπώσεών του για την ολοκληρωτική φύση του σοβιετικού κράτους και εμπλοκή σε παρατεταμένη αντιδικία με τους κομμουνιστές. Μετά την ήττα το 1940, ο Gide κατέφυγε στη Ριβιέρα, ακολούθως στην Τύνιδα, μέχρι το τέλος του πολέμου. Η ιδεολογική παραγωγή του, την οποία παρακολούθησε ο Edgar Morin, ήταν τα δύο βιβλία του περί κομμουνισμού, το πρώτο –το 1936– με τις αρνητικές αντιλήψεις του για τους Σοβιετικούς και το δεύτερο –το επόμενο έτος, 1937– με ύλη που ανέτρεπε τις κομμουνιστικές κατηγορίες εναντίον του για υιοθέτηση φασιστικής οπτικής⁸⁷.

Ο André Malraux, στο μυθιστορηματικό λόγο του, προσήγγισε, το 1933, με ευνοϊκά σχόλια τα γεγονότα της σφαγής των κομμουνιστών στη Σαγκάη το 1927⁸⁸. Υποστήριζε το Λαϊκό Μέτωπο το 1936 και πολέμησε στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο. Επισκέφθηκε τη Σοβιετική Ένωση και υπερασπίστηκε ενώπιον της κοινής γνώμης τις δίκες της Μόσχας. Συμμετέσχε, στη διάρκεια της κατοχής της Γαλλίας, στην αντίσταση κατά των Γερμανών⁸⁹. Μετά τον πόλεμο, υπηρέτησε τη συντηρητική παράταξη και χρημάτισε υψηλός αξιωματούχος στις κωκλικές κυβερνήσεις.

Ο Daniel Guérin, ακτιβιστής, συγγραφέας, το 1936, βιβλίου για το φασισμό⁹⁰, ακολουθούσε –όπως διαπίστωνε ο Edgar Morin– τις κινήσεις του Maurice Pivert. Συνεργαζόταν με τη Simone Weil και είχε αλληλογραφία με τον Trotski. Μετά τη γαλλική ήττα το 1940, προσχώρησε στο κίνημα του επαναστατικού ντεφαιτισμού⁹¹.

Αποτελεί έκπληξη η έκβαση της νοητικής επίδρασης των ανωτέρω παραγωγών ιδεολογίας στη διαμόρφωση της κοσμοθεωρίας του Edgar Morin και στη στροφή του σε προσλήψεις για τον κομμουνισμό θετικές. Μπορεί αυτό το αποτέλεσμα να αποδοθεί στις αλήθειες για την κοινωνική ζωή και εξέλιξη, που ακτινοβολούσαν παρά τους αμφιλεγόμενους σοβιετικούς χειρισμούς. Ο Edgar Morin έκρινε ότι η πολιτική της ηγεσίας στη Μόσχα οδηγούσε ακριβώς στον

⁸⁷ Cf. André Gide, *Retour de l'U.R.S.S. suivi de Retouches à mon Retour de l'U.R.S.S.*, Gallimard, Paris, réédition : 2009.

⁸⁸ Cf. André Malraux, *La condition humaine*, αγγλική μετάφραση: *Man's Fate*, Vintage, New York etc. 1990.

⁸⁹ Cf. Todd, *Malraux...*, *op. cit.*, pp. 179-184, 207-240, 275.

⁹⁰ Cf. Daniel Guérin, *Fascisme et grand capital. Italie-Allemagne*, Maspéro, Paris 1975.

⁹¹ Cf. Christophe Nick, *Les Trotskistes*, Fayard, Paris 2002, *passim*.

κομμουνισμό (όχι στη σοβιετική εκδοχή του αλλά σε ένα γενικό φιλοσοφικό κομμουνισμό). Υπό την πίεση της καθημερινής πάλης για τη ζωή και για την αποφυγή του θανάτου, πείσθηκε ότι η Σοβιετική Ένωση ήταν η ελπίδα της ανθρωπότητας και όχι βαρβαρική οπισθοδρόμηση⁹². Επηρεάστηκε από μαρτυρίες οι οποίες πίστωναν το σοβιετικό καθεστώς με μία, εκτός από οικονομική, επίσης παιδαγωγική, πολιτιστική και κοινωνική ανάπτυξη⁹³. Ως προς τη σοβιετική σχολή παιδαγωγικής, η αντίληψη που απέκτησε ο Edgar Morin ήταν δικαιολογημένη. Γνωστή ήταν, τότε, στη Γαλλία η μέθοδος του Célestin Freinet (ήταν φυλακισμένος, ήδη από τον Απρίλιο 1940 –επί κυβέρνησης Edouard Daladier–, ως κομμουνιστής μετά την απαγόρευση του γαλλικού κόμματος), ο οποίος παρακολουθούσε από το 1925 τις σοβιετικές προόδους και, υπερπηδώντας εμπόδια, είχε αποκαταστήσει, από το 1936 –επί υπουργού παιδείας Jean Zay– μέχρι το 1940, τη λειτουργία του πειραματικού σχολείου εργασίας στη Vence στο διαμέρισμα Alpes Maritimes⁹⁴.

Με τη κατάληψη του Παρισιού από τους ναζί τον Ιούνιο 1940, ο Εβραίος Edgar Morin κατέφυγε στη νότια Γαλλία. Κατανόησε τη στενή σχέση του ευρωπαϊκού αντάρτικου κινήματος με τα κομμουνιστικά κόμματα⁹⁵, γι' αυτό οργανώθηκε το 1941 στις τάξεις του παράνομου γαλλικού κόμματος, και συνέβαλε στην αντιφασιστική πάλη, με κίνδυνο της ζωής του –πράγματι⁹⁶-. Στη γαλλική αντίσταση, η συγκρότηση μερίδας συνεργατών, ενταγμένων στο καθεστώς Rétain, που χρημάτισαν στο παρελθόν μαρξιστές⁹⁷ δημιουργούσε επώδυνη εμπειρία κατά την αντιμετώπισή τους ως εχθρών.

Για τον Edgar Morin η αντίφαση εντοπιζόταν στο γεγονός ότι ένα πρόσωπο με προφίλ διανοουμένου, που πλησίασε τη μαρξιστική πολιτική κίνηση (κομμουνιστικό κόμμα) με κίνητρο τη σύνταξή του πίσω από τη διεθνιστική θέση της, συμμετέχε σε μία δράση αντίστασης κατά την οποία το κόμμα, με την επιλογή της τακτικής της εξισορρόπησης μεταξύ της εθνικής και της διεθνιστι-

⁹² Cf. Edgar Morin, *Autocritique*, Editions du Seuil, Paris 1970, p. 36.

⁹³ Cf. Morin, *Mes démons*, op. cit., pp. 46-47.

⁹⁴ Cf. Henri-Louis Go, *Freinet à Vence. Vers une reconstruction de la forme scolaire*, Presses universitaires de Rennes, Rennes 2007, passim.

⁹⁵ Cf. Heinz Kühnrich, *Der Partisanenkrieg in Europa, 1939-1945*, Dietz, Berlin 1968, pp. 407-422.

⁹⁶ Για τη γερμανική αντίπραξη (στρατιωτικά μέτρα, παραστρατιωτικά σώματα, συνεργάτες [κολαμπό]), cf. Colin Heaton, *German Anti-Partisan Warfare in Europe, 1939-1945*, Schiffer Military History, Atglen (PA) 2001, pp. 143-218.

⁹⁷ Cf. Werner Brockdorff, *Kollaboration oder Widerstand*, Welsersmühl, München - Wels 1968, pp. 274-313.

κής παραμέτρου⁹⁸, εγκατέλειψε προς στιγμήν το όραμα της κοινωνικής τομής και υπηρέτησε την κοινωνική συνέχεια.

Στην εμπύχωση του νεαρού αγωνιστή ενώπιον του κινδύνου, εκτός από τη στροφή στο μαρξισμό και την πεποίθηση για υπεράσπιση του δικαίου συνέβαλαν επίσης ιδιότυπες πλευρές του χαρακτήρα του. Ο Edgar Morin, διαβάζοντας λογοτεχνία και ποίηση, επηρεάστηκε από τον Arthur Rimbaud, γοητεύθηκε από το έργο *Μια εποχή στην κόλαση*⁹⁹. Το θεώρησε προφητικό, βρήκε στους στίχους του την αντανάκλαση της σκληρότητας των καιρών, της ανάγκης να υπερβαίνουν οι άνθρωποι τις συμβάσεις («να λένε αντίο») και να αναχωρούν για την περιπέτεια¹⁰⁰.

Μετά

Το γενικευμένο συμπέρασμα για τη διανόηση στη Γαλλία είναι, όπως προαναφέραμε, ότι όλα –σχεδόν– τα πρόσωπα που προσχώρησαν αρχικά στον κομμουνισμό, ως μέλη ή συνοδοιπόροι, ύστερα έφυγαν.

Το 1945, ο Edgar Morin σκεπτόταν ότι η επαναστατική δράση ήταν η υλοποίηση της φιλοσοφίας. Έγραψε μία αλήθεια (αργότερα, την ανακάλεσε), σε άρθρο του στον τύπο της γαλλικής αντίστασης, ότι η φιλοσοφία δεν βρισκόταν πλέον στα πανεπιστήμια αλλά διαμορφωνόταν στα πεδία των μαχών από το ανθρώπινο υλικό των συμμαχικών στρατευμάτων, από τους στρατιώτες που βάδιζαν προς το Βερολίνο¹⁰¹.

Ακολούθως εμφιλοχώρησε η αμφιβολία. Μία μερίδα διανοουμένων, στη διάρκεια της αντίστασης κατά του φασισμού, είχαν πλησιάσει το κίνημα πολιτιστικά –όχι από ταξική θέση–. Ως εκ τούτου, η παύση της δράσης το 1945 επανέφερε ιδεολογικές οπισθοχωρήσεις. Στην περίπτωση του Edgar Morin, η παλινδρόμηση τον έσπρωξε σε φυγή προς τα εμπρός, στην υπηρετηση στο επιτελείο του γαλλικού στρατού κατοχής στη Γερμανία¹⁰² (και ακολούθως, λόγω κεκτημένης ενέργειας –όπως θα δούμε παρακάτω–, σε πολιτιστικά κινήματα του τύπου της εξέγερσης του Μάη 1968). Το 1946, επέστρεψε στο Παρίσι, όπου επανήλθε στη δράση στο κόμμα.

⁹⁸ Cf. Tauno Saarela, “International and National in the Communist Movement”, *Communism National and International*, Tauno Saarela - Kimmo Rentola eds., SHS - Studia Historica 58, Helsinki 1998, pp. 15-40.

⁹⁹ Cf. Arthur Rimbaud, *Une saison en enfer*, Folio, Paris 1999.

¹⁰⁰ Cf. Morin, *Mes démons*, op. cit., pp. 47-48.

¹⁰¹ *Ibid.*, pp. 82-83.

¹⁰² *Ibid.*, p. 48.

3.1.3. Αναπροσανατολισμός. Εξοδος, 1951

Ο Edgar Morin συνδέθηκε μετά την απελευθέρωση με τη Marguerite Duras. Φιλοξενήθηκε στο σπίτι της, μαζί με το σύζυγό της, Robert Antelme, και τον εραστή της, Dionys Mascolo¹⁰³. Άπαντες ήταν μέλη του γαλλικού κόμματος (διαγράφηκαν στη συνέχεια).

Η Marguerite Duras, γεννηθείσα στη Γαλλική Ινδοκίνα, στη Σαϊγκόν, από γονείς εκπαιδευτικούς στα γαλλικά σχολεία¹⁰⁴, μετέβη στο Παρίσι το 1931 και σπούδασε κοινωνικές επιστήμες. Εργαζόμενη βιοποριστικά, γνώρισε τον Antelme και παντρεύτηκαν το 1939. Το ζεύγος εγκαταστάθηκε, το 1940, στο Παρίσι στη rue Saint-Benoît, στην περιοχή της Saint-Germain-des-Prés στο 6ο δημοτικό διαμέρισμα. Η ερωτική γνωριμία με το Mascolo έγινε το 1942, σε υπηρεσία της κατοχικής αρχής, όπου δούλευαν¹⁰⁵. Το 1943, οι τρεις οργανώθηκαν στην εθνική αντίσταση, στην ομάδα υπό το François Mitterrand (πρόεδρος της 5^{ης} Γαλλικής Δημοκρατίας το 1981-1995). Το διαμέρισμα στη rue Saint-Benoît ήταν χώρος συνάντησης, στο διάστημα έως την απελευθέρωση, των μελών της οργάνωσης. Σύχναζαν επίσης άτομα ασχολούμενα με τα γράμματα, που επιδίδονταν σε λογοτεχνικές και ιδεολογικές συζητήσεις¹⁰⁶. Η Duras παρουσίασε τα πρωτόλεια της συγγραφικής καριέρας της¹⁰⁷. Μετά την αποχώρηση των Γερμανών τον Αύγουστο 1944, σύντομα στρατολογήθηκε στο γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα, στο οποίο παρέμεινε μέχρι το 1950. Το 1945 ίδρυσε, μαζί με το Robert Antelme, τον εκδοτικό οίκο Editions de la Cité Universelle, στον οποίο τυπώθηκε το 1946 το πρώτο βιβλίο του Edgar Morin¹⁰⁸. Η εφήμερη εκδοτική δραστηριότητα, με την κυκλοφορία μονάχα δύο επιπλέον έργων (ενός του Mascolo και ενός του Antelme¹⁰⁹), έπαυσε το 1947. Η Duras συνέχισε να γράφει διηγήματα, με αυξανόμενη αναγνωστική επιτυχία¹¹⁰, ενταγμένη στο ρεύμα του nouveau roman, με χαρακτηριστικό τις εναλλαγές στην αποτύπωση της μορφής έκαστου έργου της. Στο περιβάλλον του κόμματος, γνωρίστηκε με ανθρώπους των τεχνών¹¹¹. Το 1947

¹⁰³ *Ibid.*, pp. 208-209, περιγραφή, με διακριτικότητα, των γεγονότων.

¹⁰⁴ Cf. Marguerite Duras, *L'Amant*, Editions de Minuit, Paris 1984.

¹⁰⁵ Cf. Laure Adler, *Marguerite Duras. A Life*, Victor Gollanz, London 2000, pp. 49-74.

¹⁰⁶ *Ibid.*, pp. 75-127.

¹⁰⁷ Ήταν τα έργα Marguerite Duras, *Les impudents*, Editions Plon, Paris 1943 (πρώτη έκδοση: Robert Laffont, Paris 1937). *Id.*, *La vie tranquille*, Gallimard, Paris 1944.

¹⁰⁸ Cf. Edgar Morin, *L'An zéro de l'Allemagne*, Editions de la Cité Universelle, Paris 1946.

¹⁰⁹ Cf. Dionys Mascolo, *Présentation des œuvres de Saint-Just*, Editions de la Cité Universelle, Paris 1946. Robert Antelme, *L'espèce humaine*, Editions de la Cité Universelle, Paris 1947.

¹¹⁰ Για παράδειγμα, cf. Marguerite Duras, *Moderato Cantabile*, Les Editions de Minuit, Paris 1958.

¹¹¹ Στο σινεμά, συνεργάστηκε το 1958 με το σκηνοθέτη René Clément (βραβευμένος το 1946 στο φεστιβάλ των Κανών για το αντιστασιακό έργο *La Bataille du rail*) στην κινηματογραφική μεταφορά του

παντρεύτηκε το Mascolo (είχε διαζευχθεί τον Antelme το 1946, με διατήρηση της φιλίας και συνεργασίας), το 1956 χώρισαν¹¹².

Ο Robert Antelme είχε, δίπλα στη σύζυγο Duras, ποιητική παραγωγή. Επί γερμανικής κατοχής, όταν αποκαλύφθηκε ο ρόλος του στην αντίσταση –δύο μήνες πριν από την απελευθέρωση του Παρισιού–, συνελήφθη και εκτοπίστηκε στο στρατόπεδο συγκέντρωσης στο Buchenwald και κατόπιν στο Dachau. Επέζησε, σε άθλια κατάσταση –προσβεβλημένος από τύφο–, και επανέκαμψε με τη φροντίδα των Edgar Morin και Mascolo¹¹³. Έδρασε στο κομμουνιστικό κόμμα έως τη διαγραφή του το 1956 –διαφώνησε με τη σοβιετική επέμβαση κατά της «εξέγερσης της Βουδαπέστης»–. Συνεργάστηκε με την επιθεώρηση *Les Temps modernes* του Jean-Paul Sartre¹¹⁴.

Ο Dionys Mascolo, διανοούμενος και συγγραφέας, οργανώθηκε στο γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα το 1946. Διαγράφηκε το 1949, αλλά συνέχισε να ασχολείται με τη θεωρητική προσέγγιση της επανάστασης και του κομμουνισμού¹¹⁵. Συνδέθηκε με θερμή φιλία με τον Edgar Morin.

Στο κομματικό περιβάλλον, ο Edgar Morin βαθμιαία αυτοαπομονωνόταν. Σε εκείνη τη φάση, το ζήτημα της εξουσίας εξακολουθούσε να είναι προεξάρχον στις ενστάσεις εις βάρος του σοβιετισμού.

Η σκέψη του Edgar Morin, πλανώμενη σε στοιχεία του εποικοδομήματος, μακριά από τα πρακτικά προβλήματα της μεταπολεμικής Σοβιετικής Ένωσης, δεν προσήγγισε καίρια θεωρητικά ζητήματα, ιδίως το θέμα του κράτους –δεσπόζον στη λενινιστική εκδοχή του μαρξισμού–. Η αφηρημένη (θεωρητική) ανθρωπιστική πρόσληψη, εκ μέρους του Edgar Morin, των στοιχείων της πολιτικής σκηνης παρεμπόδιζε την κατανόηση των ρεαλιστικών πολιτικών του σοβιετικού κόμματος. Στις αρχές της δεκαετίας 1950, το κόμμα εξακολουθούσε να ενισχύει το κράτος-φρούριο, παράγοντα εγγύησης του σοσιαλισμού. Καταγγέλλονταν οι θεωρητικές αναλύσεις των Δυτικών διανοουμένων και οι προτάσεις υιοθέτησης της προοπτικής της εξασθένησης του κράτους έως την απονέκρωσή του, με το απορριπτικό σκεπτικό ότι οι εν λόγω προσεγγίσεις συνιστούσαν εκχυδαϊσμό του μαρξισμού και εχθρική ενέργεια προς το σοβιετικό καθεστώς,

βιβλίου Marguerite Duras, *Un barrage contre le Pacifique*, Gallimard, Paris 1950. Το 1959, συνέγραψε το σενάριο της σκηνοθετικής δημιουργίας του Alain Resnais *Hiroshima mon amour*, cf. Georges Sadoul, *Histoire du cinéma mondial. Des origines à nos jours*, Flammarion, Paris 1999, passim.

¹¹² Cf. Adler, *Marguerite Duras...*, op. cit., pp. 128-202.

¹¹³ Cf. Marguerite Duras, *La Douleur*, Gallimard, Paris 1985.

¹¹⁴ Cf. Martin Crowley, *Robert Antelme. L'humanité irréductible*, préface de Edgar Morin, Lignes, Paris 2004, passim.

¹¹⁵ Cf. Dionys Mascolo, *Le communisme. Révolution et communication ou la dialectique des valeurs et des besoins*, Gallimard, Paris 1953.

ευρισκόμενο σε καπιταλιστική περικύκλωση. Στις συνθήκες της επικράτησης και επιβίωσης της σοσιαλιστικής επανάστασης στη Σοβιετική Ένωση, καθ' όν χρόνον οι περισσότερες άλλες χώρες ήταν καπιταλιστικές, το καθήκον των κομμουνιστών ήταν η ενδυνάμωση του κράτους¹¹⁶.

Άλλα στοιχεία κρατικής πολιτικής ήταν πιο εμφανή. Η φιλειρηνική πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης αντιστρατευόταν τους πολέμους, στους οποίους συμμετείχε το γαλλικό κράτος και οι σύμμαχοί του (πόλεμος του Βιετνάμ από το 1954 και εξής, της Κίνας έως το 1949, της Κορέας το 1950, του Σουέζ το 1956, ακήρυκτος πόλεμος στην Κούβα μετά το 1959, άλλες συρράξεις στην Αφρική), επίσης την ανασυγκρότηση του φασισμού στα γειτονικά προς τη Γαλλία κράτη (στις 18 Αυγούστου 1950, δολοφονία του προέδρου του κομμουνιστικού κόμματος Βελγίου [Parti Communiste Belge] Julien Lahaut, στις 17 Αυγούστου 1956 απαγόρευση του κομμουνιστικού κόμματος Γερμανίας [Kommunistische Partei Deutschlands], ποικίλα άλλα παραδείγματα).

Ο Edgar Morin κινούνταν σε ένα περιβάλλον όπου εξελισσόταν εκτεταμένη επιχείρηση διάβρωσης της κομμουνιστικής ουτοπίας, με τακτικούς στόχους την αποδυνάμωση των κομμουνιστικών κομμάτων και τον προσεταιρισμό των κομμουνιστών διανοουμένων μέσω της ενσωμάτωσής τους στο εν ισχύ σύστημα. Η δυτική προπαγάνδα απέκρυπτε το γεγονός ότι οι παραβιάσεις (για παράδειγμα, οι δίκες της Μόσχας) αποτελούσαν εσωτερική υπόθεση του κομμουνιστικού κινήματος. Σε ένα συνωμοτικό κίνημα, με μέλη που υπάκουαν ανέκαθεν στη δική τους εσωκομματική συνεννόηση, η εσωτερική πτυχή (στο ίδιο παράδειγμα των απεχθών δικών, οι εσωκομματικές εκκαθαρίσεις) δεν είχε παρά έμμεση μόνο σχέση με το ζήτημα της εξουσίας (κράτος, καθεστώς) και με όσα γεγονότα συνδέονταν με την άσκηση αυτής (διώξεις ατόμων, πληθυσμών). Ήταν πρόβλημα κομματικό (δυσλειτουργίες του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού, ελαττωματική διαχείριση του λενινιστικού «κόμματος νέου τύπου»), το οποίο όφειλε να παραπέμπει σε εκτιμήσεις για το λειτουργικό ή για το δομικό χαρακτήρα του (προσωρινές συγκυριακές στρεβλώσεις ή μόνιμα σύμφυτα χαρακτηριστικά). Περαιτέρω, η μοντέρνα αντίληψη της ιστορικής επιστήμης, που επικεντρώνεται στην ένταξη του ρόλου της προσωπικότητας ως απλώς συμπληρωματικού στον κύριο παράγοντα διαμόρφωσης της ιστορικής εξέλιξης, τις οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές συνθήκες και την κίνηση των ανθρώπινων μαζών, αναιρούνταν, στην περίπτωση του J.V. Stalin, με την εστίαση του ενδιαφέροντος των επαγγελματιών ιστορικών σε ένα πρόσωπο και την αναγωγή των κοινωνικών εξελίξεων στις διακυμάνσεις της θέλησής του.

¹¹⁶ Cf. G. Malenkov, *Report to the Nineteenth Party Congress. On the Work of the Central Committee of the C.P.S.U. (B.)*, Foreign Languages Publishing House, Moscow 1952, p. 34.

Η ελευθερία του λόγου και του σκέπτεσθαι στη Δύση

Στην κινητοποίηση κατά του σοβιετισμού, οι ιδεολογικοί μηχανισμοί βρήκαν ανταπόκριση στον κόσμο των διανοουμένων. Το τίμημα για το ισχύον κοινωνικό σύστημα ήταν η παραχώρηση πλήρους ελευθερίας γνώμης –και η παρενόχληση του συγκροτήματος στην εξουσία, και του κράτους του, από το θόρυβο των αμφισβητιών–. Το εθνικό κέντρο έρευνας CNRS ήταν ένα υπόδειγμα. Ο Edgar Morin δεχόταν ότι ήταν οργανισμός ο οποίος παρείχε στις επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας τη χειραφέτηση της σκέψης¹¹⁷. Το 1950, με τη βοήθεια του Georges Friedmann και των Maurice Merleau-Ponty, Pierre George, Vladimir Jankélévitch, προσελήφθη στο Κέντρο¹¹⁸.

Ο μαρξιστής φιλόσοφος Maurice Merleau-Ponty ήταν απόφοιτος –όπως οι Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir, Simone Weil– της École normale supérieure. Συνεργάστηκε με το Sartre στην πρώτη εκδοτική επιτροπή της επιθεώρησης *Les Temps modernes* το 1945, με προϊούσα συντηρητικοποίηση στις απόψεις του έως την αποχώρησή του από το περιοδικό το 1952 λόγω τριβών για τη στάση στον πόλεμο της Κορέας. Ήταν, την εποχή που βοήθησε τον Edgar Morin, καθηγητής στη Σορβόνη (το 1952, μετακινήθηκε στο Collège de France).

Ο Pierre George, γεωγράφος, παλαιό μέλος του γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος (από το 1936)¹¹⁹, δίδασκε εκείνη την εποχή ανθρωπογεωγραφία στη Σορβόνη.

Ο Vladimir Jankélévitch, Εβραίος, με σπουδές φιλοσοφίας στην Ecole normale supérieure, σε επικοινωνία με τον Henri Bergson (επίσης Εβραίος), ήταν, μετά τη γερμανική νίκη, μέλος της αντίστασης στην Τουλούζη στη ζώνη του Vichy. Δίδασκε το 1951 ηθική φιλοσοφία στη Σορβόνη. Οι απόψεις του για την άφεση¹²⁰, ομοίως με τις ιδέες της Simone Weil, επηρέασαν τον Edgar Morin.

Ενταγμένος πλέον στη δύναμη του CNRS, έμμισθος με ικανοποιητικότητα αμοιβές, ο Edgar Morin απέκτησε το προνόμιο του συνδυασμού της απόλαυσης του, της κλίσης στις θεωρητικές αναζητήσεις και το στοχασμό, με την εργασιακή απασχόλησή του. Δεν ανταποκρίθηκε στις παροτρύνσεις των ανωτέρων του, στο ίδρυμα, να εκπονήσει διδακτορική διατριβή. Αποποιήθηκε, με αυτή την επιλογή, την πανεπιστημιακή καριέρα. Η ερευνητική ενασχόληση στο CNRS,

¹¹⁷ Cf. Edgar Morin, « Le droit à la réflexion », *Revue française de sociologie*, 6, N° 1, janvier-mars 1965, (pp. 4-12) p. 5.

¹¹⁸ Cf. Morin, *Mes démons*, op. cit., pp. 212-213.

¹¹⁹ Έργο του ήταν, το 1947, η γεωγραφία της Σοβιετικής Ένωσης, cf. Pierre George, *L'URSS*, Presses Universitaires de France, Paris 1962².

¹²⁰ Cf. Vladimir Jankélévitch, *Le pardon*, αγγλική μετάφραση: The University of Chicago Press, Chicago 2005.

μακριά από την εκπαιδευτική διαδικασία, ανταποκρινόταν στην προτίμησή του. Το 1951, έγραψε το έργο *L'homme et la mort*, για το οποίο απέσπασε ευνοϊκή κριτική από το Lucien Febvre. Επρόκειτο για μεγάλη τιμή. Ο Lucien Febvre, normalien, ιστορικός, διηύθυνε από το 1929, μαζί με το συνάδελφό του, Εβραίο Marc Bloch, την επιθεώρηση *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, εγκαθιδρύοντας την ιστορική σχολή των Annales.

Στο CNRS, ο Edgar Morin ένοιωθε ελεύθερος. Όφειλε ωστόσο να αναρωτηθεί: Ελεύθερος; Ή «ελεύθερος»;

Η αποχώρηση

Η απομάκρυνση του Edgar Morin από το γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα άρχισε στους πρώτους μήνες του 1948.

Το κόμμα έλαβε μέτρα συσπείρωσης όσων κατέληξαν σε χαλαρή σύνδεση με τις κομματικές οργανώσεις. Ο νεαρός κομμουνιστής Edgar Morin δεν εννόησε ότι, στη φάση πιέσεων που δεχόταν το κίνημα μετά την κήρυξη του Ψυχρού Πολέμου, είχε γίνει αντιληπτή στα ανώτερα στελέχη η ελλιπής συνοχή μεταξύ των μελών στην κομματική βάση. Κατά περιόδους, η εφαρμογή του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού στο γαλλικό κόμμα ήταν –όπως παντού στα νόμιμα κομμουνιστικά κόμματα– ένα διηνεκές πρόβλημα, με υπολειμματα του συστήματος σε βάρος της συμμετοχής των μελών στη λήψη αποφάσεων και με περιχαράκωση της κομματικής δομής εξουσίας σε ένα μονάχα στρώμα στην κορυφή της ιεραρχίας. Η στρέβλωση, στις αρχές της δεκαετίας 1950, συνοδεύονταν από πειθαρχικά μέτρα κατά των φαινομένων εσωκομματικών ιδεολογικών αντιρρήσεων, καθώς αυτές ανέκυπταν εντός του φαύλου κύκλου της μη συμμετοχής των μελών στην κομματική ζωή και της επίδρασης, επί της συνείδησης των ανθρώπων, των αντίπαλων μηνυμάτων. Η καθοδήγηση δεν ευθυνόταν αποκλειστικά για την παρεκτροπή. Το λιγώτερο, επιδίωκε την ενεργοποίηση των κομματικών οργανώσεων, όπως φάνηκε από ένα προσκλητήριο στο οποίο ανταποκρίθηκε το 1951 ο Edgar Morin¹²¹.

Το σύνολο των κομματικών μελών, η μάζα των ανθρώπων με την οποία ερχόταν το κόμμα σε επαφή, δεν επηρέαζαν την πρόσληψη και ψυχολογία του Edgar Morin. Ένοιωθε ότι περιβαλλόταν από άτομα τα οποία ήταν ενσωματωμένα σε δομές εσωκομματικής εξουσίας. Δεν θέλησε να περιληφθεί στον κύκλο των διανοουμένων που –σύμφωνα με την αντίληψή του– συνιστούσαν τον εσωκομματικό πυρήνα εξουσίας στο χώρο του πολιτισμού (την «αυλή του

¹²¹ Cf. Morin, *Mes démons*, *op. cit.*, p. 161.

Aragon»). Προβάλλοντας κριτικές θέσεις, διαγράφηκε το 1951 με αφορμή ένα κείμενο του εκτός αποδεκτών ορίων στην επιθεώρηση *Le Nouvel Observateur*.

Ο αποκλεισμός από το κομμουνιστικό κόμμα ήταν ένα γεγονός που του στοίχισε, με τη δημιουργία αβάσταχτης ψυχικής πίεσης. Ήταν αναμενόμενο το συναισθηματικό κενό, με την απομόνωσή του από το χώρο, μέσα στον οποίο επιζητούσε κατά τα προηγούμενα χρόνια να αφομοιωθεί ιδεολογικά και φιλοσοφικά. Στους κομμουνιστικούς κύκλους, η συμπεριφορά-κανόνας της περιχαράκωσης του αποστάτη συνοδευόταν από την περιφρόνηση προς το πρόσωπό του, από εκδηλώσεις απεκτίμησης. Ο κλοιός περί τον Edgar Morin από τους ανθρώπους που του είχαν προσφέρει αδελφική διάθεση και αλληλεγγύη, που μοιράστηκαν την αγωνία των θανάσιμων κινδύνων, του προξένισε πραγματικό συναισθηματικό πόνο¹²². Η εκλογίκευση του φαινομένου όφειλε να τον πείσει για την ιδιαιτερότητα της κομματικής ένταξης, ως υπόσχεσης για συμμετοχή στην ταξική πάλη, όχι πολιτιστικής επικοινωνίας. Στο κομμουνιστικό κόμμα και στις παρυφές του, οι άνθρωποι δεν αποκτούσαν φίλους, αλλά μόνο συντρόφους, συναγωνιστές.

Η αντίληψη του Andreï A. Jdanov (και η κρατική πολιτική στη Σοβιετική Ένωση) για το χαρακτήρα της τέχνης, η οποία εισήχθη ως σταθερά στο γαλλικό κόμμα από το μέλος της ηγεσίας Laurent Casanova, δέχθηκε, αργότερα, από τον Edgar Morin το χαρακτηρισμό του ηλίθιου σκοταδισμού και της υπερβολής ανοησίας και εξαχρείωσης που κατέκλυζε τον πολιτισμικό τομέα. Απεναντίας, είχε απορρίψει στο παρελθόν (το 1939) τη γαλλική απαγόρευση της μουσικής του Richard Wagner –φασιστικού συμβόλου– και, δεχόμενος την τέχνη για την τέχνη, είχε αγνοήσει, στη διάρκεια της κατοχής, σχετική υπόδειξη των αντιστασιακών οργανώσεων για αποκλεισμό της. Ωστόσο ο Edgar Morin διέθετε τη διαύγεια να κατανοεί ότι μέσω των επιλογών του κόμματος διακυβεύονταν τα ζητήματα εξουσίας και ο ίδιος έπρεπε να μην επεκτείνει τις αντιρρήσεις του και να μην αγνοεί τις κομματικές πολιτικές αποφάσεις¹²³. Βίωνε την ιδιότητα του κομματικού μέλους, η οποία οδηγούσε σε εκδηλώσεις αλληλεγγύης προς τα άλλα κομματικά μέλη, δεσμούς θερμής συντροφικότητας, οι οποίοι δεν συνοδεύονταν όμως από συναισθηματικό συμπλήρωμα, από ψυχολογική επαφή, δεσμό φιλίας¹²⁴. Κατανοούσε ότι η έννοια της συντροφικότητας ήταν μία κατασκευή ορθολογική, συμπληρωματική της κομματικής εξουσίας, με ισχύ στα όρια εξυπηρέτησης του κομματικού συμφέροντος (*la raison de Parti*). Το ίδιο

¹²² *Ibid.*, p. 153.

¹²³ Cf. Morin, *Autocritique*, *op. cit.*, pp. 88-110.

¹²⁴ *Id.*, *Mes démons*, *op. cit.*, p. 110.

ζήτημα, ο ορθολογισμός της εξουσίας που ισοπέδωνε κατά περίπτωση ανθρώπους και καταστάσεις, τον απασχόλησε κατά την εξέλιξη της θλιβερής υπόθεσης Rajk. Ο Laszlo Rajk, Ούγγρος Εβραίος, στέλεχος του ουγγρικού κόμματος από τη δεκαετία 1920, μαχητής στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο, αρχηγός κομμουνιστικής αντιστασιακής οργάνωσης στην εποχή της φασιστικής δικτατορίας στη χώρα του, υπουργός της μεταπολεμικής λαϊκής δημοκρατίας, ενεπλάκη στις εξελίξεις της σύγκρουσης μεταξύ Γιουγκοσλαβίας και Σοβιετικής Ένωσης το 1947, συνελήφθη ως τιτοϊκός το 1949, ομολόγησε κατά τα συνήθη την ενοχή του και καταδικασθείς σε θάνατο εκτελέστηκε δι' απαγχονισμού¹²⁵. Το γεγονός κλόνισε αποφασιστικά τις πεποιθήσεις του Edgar Morin και αποτέλεσε την αφετηρία της απομάκρυνσής του από το κόμμα¹²⁶.

3.2. Ο ύστερος Edgar Morin

Μέσα στις νέες, διαφορετικές συνθήκες της μεταπολεμικής περιόδου, μία κατηγορία διανοητών τροποποίησε, στο μέτρο της ανάπτυξης και εμπλουτισμού των στοχασμών τους, προηγούμενες αντιλήψεις, ακόμη και τις πλέον θεμελιώδεις, από τις οποίες εμφορούνταν. Στη διάρκεια των ετών, ερευνητές που είχαν θεωρητικές αναφορές στο έργο του Marx αυτονομήθηκαν. Αποσπασθέντες, διαχωρίζοντας την παραγωγή τους από το μαρξισμό, προχώρησαν σε κατευθύνσεις προσέγγισης του πολιτικού στοιχείου στις επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας, με αναγόρευση εκάστου σε δημιουργό της ατομικής κατασκευής του¹²⁷. Ο Edgar Morin είναι ένα παράδειγμα προσώπου που κοίταζε κριτικά, σε ύστερο χρόνο, τις σκέψεις και γραπτά του, αναθεωρώντας τη στάση του απέναντι στα γεγονότα του ατομικού παρελθόντος. Ανασκεύασε εκ βάθρων την κοσμοθεωρία του και φιλοτέχνησε τη νέα προσωπική κατασκευή του, με προσεγγίσεις που ανανεώνονται έως σήμερα.

3.2.1. Αναθεώρηση αντιλήψεων, κριτική παρελθόντων γεγονότων

3.2.1.1. Στην αναζήτηση επιχειρημάτων

Ο Edgar Morin, πολυγραφότατος, είχε επιτυχημένη συγγραφική παραγωγή, με την οποία ανέπτυσε βαθμιαία και κοινοποιούσε τα προϊόντα της σκέψης του.

¹²⁵ Cf. Robert V. Daniels, *Documentary History of Communism*, Random House, New York 1960, pp. 164-166.

¹²⁶ Cf. Morin, *Mes démons*, op. cit., p. 105.

¹²⁷ Τίθενται υπό διαπραγμάτευση ορισμένες περιπτώσεις στο Isabelle Garo, *Foucault, Deleuze, Althusser et Marx. La politique dans la philosophie*, Démopolis, 2011, passim.

Το Δεκέμβριο 1956 ίδρυσε –και συμμετείχε μέχρι το τέλος, το 1962– την επιθεώρηση *Arguments*.

Το περιοδικό είχε υιοθετήσει τις αρχές του διαλόγου και της αντιπαράθεσης θέσεων, χωρίς δογματισμούς ή επιβολή απόψεων, σε πνεύμα συνεργασίας και περιπέτειας¹²⁸. Ο Edgar Morin απομακρύνθηκε από παλιούς φίλους, το Dionys Mascolo, Claude Lefort, και απέκτησε νέους συνομιλητές, τον Κώστα Αξελό (Kostas Axelos), François Fejtő, Jean Duvignaud, Pierre Fougeyrollas.

Ο Κώστας Αξελός, συνομήλικος του Edgar Morin, πρώην μέλος του ΚΚΕ, κατέφυγε το 1946, επιβάτης του πλοίου Mataroa, μέσω Ιταλίας στο Παρίσι, υπότροφος της γαλλικής κυβέρνησης¹²⁹. Εντάχθηκε το 1950 στο ερευνητικό προσωπικό του CNRS και έδωσε διαλέξεις φιλοσοφίας μετά το 1963 στη Σορβόνη.

Ο François Fejtő, Εβραίος από την Ουγγαρία, φιλόλογος, μαρξιστής σοσιαλδημοκράτης, κατέφυγε στη Γαλλία το 1938 και εντάχθηκε στην εθνική αντίσταση μετά το 1940. Εργάστηκε μεταπολεμικά ως δημοσιογράφος, με συγ-

¹²⁸ Cf. Edgar Morin, *Le vif du sujet*, Editions du Seuil, Paris 1982, pp. 13-17.

¹²⁹ Η υπόθεση Mataroa παραπέμπει στη δράση του Octave Merlier. Ο Merlier, γεννηθείς στο Roubaix το 1897, παντρεύτηκε την Πηνελόπη Λογοθέτη, με την οποία ήταν μαζί στο Παρίσι, στο Institut Néo-hellénique à la Sorbonne με διευθυντή τον Hubert Pernot. Ήταν μέλος και στη συνέχεια διευθυντής του Institut français d'Athènes. Ο Paul Lemerle, μέλος της Ecole française d'Athènes από το 1931 έως το 1941, κατέδωσε (σύμφωνα με δήγηση του Merlier στην καθηγήτρια Ελένη Μπιμπίκου-Αντωνιάδου) στο γαλλικό προξενείο (καθεστώς Vichy) το Merlier ότι ήταν σοσιαλιστής (είχε δραστηριοποιηθεί στο Λαϊκό Μέτωπο [Front populaire] το 1936). Ανακλήθηκε στη Γαλλία και τέθηκε σε κατ' οίκον περιορισμό, μέχρι την απελευθέρωση τον Αύγουστο 1944. Όσον αφορούσε στην πράξη του Lemerle, στις μεταπολεμικές εξελίξεις (ψυχρός πόλεμος) –ενοικίες για τους δοσίολογους– δεν υπήρξαν επιπτώσεις εις βάρος του. Ο Merlier τον Ιούνιο 1945 επέστρεψε στην Ελλάδα. Ίδρυσε την Union francohellénique des jeunes ως αναβίωση της Ligue francohellénique des jeunes, παλαιάς εταιρείας με μέλη αστούς (μετά την επίσκεψη του Γάλλου υπουργού παιδείας του Λαϊκού Μετώπου, Εβραίου Jean Zay, το 1937 και τις αντιδικτατορικές εκδηλώσεις, το μεταξικό καθεστώς την είχε κλείσει). Έλαβε έκκληση από το ΚΚΕ να μεσολαβήσει για χορήγηση γαλλικών υποτροφιών ώστε να σωθούν κινδυνεύοντες προοδευτικοί, απευθύνθηκε στους φίλους του στη γαλλική κυβέρνηση και επέτυχε τη χορήγηση 140 υποτροφιών. Για να μην εγερθούν αντιρρήσεις από το ελληνικό καθεστώς, περιλήφθηκαν και 30 μη αριστεροί (αχρωμάτιστοι και άλλοι). Το Δεκέμβριο 1945, το πλοίο Mataroa μετέφερε από τον Πειραιά στον Τάραντα τους προοδευτικούς γαλλόφωνους, με προορισμό το Παρίσι. Περιλαμβάνονταν ο Κορνήλιος Καστοριάδης (στενός συνεργάτης του Edgar Morin, όπως θα δούμε στη συνέχεια), Κώστας Παπαϊωάννου (πρώην μέλος του ΚΚΕ, ακολούθως απόφοιτος φιλοσοφίας στη Σορβόνη, ερευνητής το 1963 στο CNRS, μαρξιστής αντισοβιετικός), Νίκος Σβορώνος (πτυχιούχος πανεπιστημίου Αθηνών, μέλος της ένοπλης εθνικής αντίστασης [ΕΛΑΣ], ακολούθως διδάκτωρ ιστορίας στη Σορβόνη, ερευνητής στο CNRS, προσχωρήσας μετά τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968 στην αντισοβιετική ομάδα). Κάποιοι με καλύτερες οικονομικές-κοινωνικές δυνατότητες απέδρασαν με άλλα μέσα, για παράδειγμα η Ελένη Μπιμπίκου (τότε Κωνσταντινίδου, μετέπειτα Αντωνιάδου, μέλος του ΚΚΕ και ακολούθως του γαλλικού κόμματος) μετακινήθηκε με μία από τις πρώτες αθηναϊκές πτήσεις της Air France το Μάιο 1947 στο Παρίσι (Ελένη Μπιμπίκου-Αντωνιάδου, πληροφορίες).

γραφική δουλειά αντικομμουνιστική¹³⁰. Συνδεόταν ιδεολογικά με τον Εβραίο Raymond Aron, επίσης φιλικώς με τον Edgar Morin.

Ο Jean Duvignaud, συνομήλικος του Edgar Morin, πρώην μέλος του γαλλικού κόμματος, κοινωνιολόγος του θεάτρου και της τέχνης, ήταν μετά το 1965 καθηγητής στο Université de Tours.

Ο Pierre Fougeyrollas προσχώρησε στην εθνική αντίσταση το 1943 και διετέλεσε μέλος του γαλλικού κόμματος μέχρι την αποχώρησή του το 1956 εξαιτίας της σοβιετικής επέμβασης στην Ουγγαρία. Ως καθηγητής φιλοσοφίας στη Σενεγάλη, στο Ντακάρ, ήταν οπαδός της γαλλικής νεοαποικιοκρατίας (συνεργάτης του προέδρου Léopold Senghor), υποστηρικτής του Charles de Gaulle στις προεδρικές εκλογές το 1965. Μετά το 1971, καθηγητής στο Université Paris VII, αλλάζοντας εκ νέου απόψεις κατευθύνθηκε στον τροτσκισμό.

Σε αντίθεση με τα έντυπα *Esprit* (επιθεώρηση με θέσεις φιλοκομμουνιστικές έως το 1950, κατόπιν αντικομμουνιστικές, με επικεφαλής το Jean-Marie Domenach, καθολικό, παλιό αντιστασιακό, φίλο του Edgar Morin¹³¹) και *Les Temps modernes* (υπό τη διεύθυνση του Jean-Paul Sartre και της Simone de Beauvoir¹³²), που διέθεταν ένα σκληρό ιδεολογικό πυρήνα [αντικομμουνιστές, φιλοκομμουνιστές] η ομάδα του *Arguments* ήταν εύπλαστη. Τους συνένωνε η άποψη ότι ο κομμουνισμός [σοβιετισμός] απέτυχε.

Όλοι έγραφαν στο *Arguments* ελεύθερα. Η συνισταμένη, ο αντισοβιετισμός, εκδηλωνόταν με επιθέσεις κατά του μαρξισμού. Περιελήφθησαν, για παράδειγμα, στην ύλη του περιοδικού οι θέσεις που διατύπωσε ο Karl Korsch το 1950, όταν ανέβλεψε. Η θέση 2 ανέφερε ότι «όλες οι απόπειρες για την αποκατάσταση της μαρξιστικής διδασκαλίας ως συνόλου και στην πρωτογενή λειτουργία του της θεωρίας της κοινωνικής επανάστασης της εργατικής τάξης είναι σήμερα ουτοπίες αντιδραστικές»¹³³. Ο Korsch, το 1924 καθηγητής φιλοσοφίας στην Ιένα, στέλεχος του γερμανικού κομμουνιστικού κόμματος (Kommunistische Partei Deutschlands) και βουλευτής στο Reichstag, διαγραφείς το 1926, ήταν οπαδός του κομμουνισμού των συμβουλίων (αριστεριστικό μαρξιστικό αντιλενινιστικό ρεύμα πολέμιο της άποψης περί πρωτοπορίας του κόμματος στην επανάσταση και στη διεύθυνση της κοινωνίας, επίσης εναντίον

¹³⁰ Cf. François Fejtő, *Histoire des démocraties populaires*, Seuil, Paris 1992².

¹³¹ Cf. Goulven Boudic, *Esprit, 1944-1982. Les métamorphoses d'une revue*, Institut Mémoires de l'édition contemporaine, Paris 2005, p. 214.

¹³² Για λεπτομέρειες, cf. Howard Davies, *Sartre and Les temps modernes*, Cambridge University Press, Cambridge etc. 1987.

¹³³ Cf. Karl Korsch, « Dix thèses sur le marxisme aujourd'hui » (traduites de l'allemand par Maximilien Rubel et Louis Evrard), *Arguments*, N° 16, 1959, pp. 26-28. Morin, *Mes démons*, op. cit., p. 260.

των αντιφασιστικών συνεργασιών ως αναιρετικών της πάλης των τάξεων, εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης –κόκκινος φασισμός–). Φυγάς από τη ναζιστική Γερμανία, δίδασκε μετά το 1936 φιλοσοφία σε αμερικανικά πανεπιστήμια.

3.2.1.2. Οι αντισοβιετικές τάσεις

Το διακόβευμα στη Δύση, όπως είπαμε, ήταν η κατατρόπωση του σοβιετισμού. Η τακτική, που εκπονήθηκε στα επιτελικά κέντρα του κεφαλαικού συνασπισμού, στράφηκε στην αναζήτηση συμμάχων μέσα στην αριστερά. Στη Γαλλία, πολιτικοί αντίπαλοι (τροτσκιστές, μαοϊκοί), «προοδευτικοί» διανοούμενοι, μαρξιστές και αντιμαρξιστές, συντάχθηκαν, κεκαλυμμένα ή ανοιχτά, με τον εχθρό του εχθρού. Στον ερευνητικό και ακαδημαϊκό τομέα, κρουνοί υλικών αποζημιώσεων άνοιξαν, ενεργοποιήθηκε αδρή χρηματοδότηση του εθνικού κέντρου έρευνας CNRS, των πανεπιστημίων, άλλων παρεμφερών ιδρυμάτων. Το κοινωνικό σύστημα εν ισχύ αποδείχθηκε διορατικό. Για την προσέλκυση των αριστερών διανοουμένων, απαιτούνταν, εκ μέρους της άρχουσας τάξης, η επίδειξη ανοχής. Η αυτοτέλεια στην εκδήλωση των φρονημάτων, η ανεξαρτησία (ή επίφαση ανεξαρτησίας) της σκέψης, πριμοδοτήθηκαν. Στο CNRS, όπου εντάχθηκε ο Edgar Morin, ίσχυε για τους απασχολούμενους ερευνητές απεριόριστη ελευθερία έκφρασης απόψεων¹³⁴.

Τροτσκιστής

Το 1963, ο Edgar Morin κινήθηκε προς τον τροτσκισμό (όπως ο ίδιος έγραψε, αναζήτησε μία «θεωρητική και πολιτική επανεξέταση¹³⁵»), σε ιδεολογικό συντονισμό –έως το 1965– με τον Claude Lefort και τον Κορνήλιο Καστοριάδη (Cornelius Castoriadis).

Ο φιλόσοφος Claude Lefort γνώρισε το μαρξισμό από το Maurice Merleau-Ponty. Το 1943 –σε ηλικία 19 ετών– προσχώρησε στον τροτσκισμό (σημειώτω ότι, στη διάρκεια του πολέμου, η πολιτική του επαναστατικού ντεφαιτισμού οδήγησε τους τροτσκιστές σε συσπείρωση με τους συνεργάτες των ναζί –το Marcel Déat και λοιπούς–)¹³⁶. Εντάχθηκε, μεταπολεμικά το 1945, στο γαλλικό τροτσκιστικό κόμμα (Parti communiste internationaliste [PCI]) και την τροτσκιστική Τετάρτη Διεθνή. Το 1946, συνδέθηκε με τον Κορνήλιο Καστοριάδη. Οι δύο ίδρυσαν ιδιαίτερη πλατφόρμα στο PCI και αποχώρησαν το 1948 δημιουργώντας τον όμιλο Socialisme ou Barbarie. Προσήλκυσαν λιγοστά μέλη,

¹³⁴ Cf. Morin, *Mes démons*, op. cit., p. 62.

¹³⁵ *Ibid.*, p. 53.

¹³⁶ Cf. Jean-Pierre Azéma - Olivier Wieviorka, *Vichy, 1940-1944*, Librairie Académique Perrin, Paris 2004, pp. 84-86.

διαβατικούς διανοουμένους (περιλαμβάνονταν ο Jean-François Lyotard, Guy Debord, Edgar Morin). Ήταν συνιδρυτές μετά το 1949 της επιθεώρησης *Socialisme ou Barbarie* (κυκλοφορούσε έως το 1965). Ήταν εντατική, στο περιοδικό, η επεξεργασία θέσεων για τη γραφειοκρατία και τον κρατικό καπιταλισμό στη Σοβιετική Ένωση και για τη βαρβαρότητα του υπαρκτού σοσιαλισμού στα κράτη-δορυφόρους της Ανατολικής Ευρώπης. Ο Lefort δίδαξε, το 1951, κοινωνιολογία στη Σορβόνη και εντάχθηκε το 1952 στο CNRS.

Ο Κορνήλιος Καστοριάδης ήταν φοιτητής νομικής στο πανεπιστήμιο Αθηνών. Στρατολογήθηκε αρχικά, το 1941 –σε ηλικία 19 ετών–, στο ελληνικό κομμουνιστικό κόμμα (ΚΚΕ). Το 1943 στράφηκε στον τροτσκισμό και εντάχθηκε στην ομάδα του Σπύρου Στίνα, παλαιού στελέχους του ΚΚΕ στη δεκαετία 1920 στη Θεσσαλονίκη που, στη διάρκεια της γερμανικής κατάκτησης καταδιώχθηκε από το κόμμα για την τήρηση εχθρικής στάσης προς την Εθνική Αντίσταση (ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος εκλαμβανόταν ως σύγκρουση αντίπαλων ιμπεριαλιστών, συμπεριλαμβανόμενης της Σοβιετικής Ένωσης). Ήταν, το 1946, μεταξύ των επιβατών του πλοίου *Mataroa*, υποτρόφων της γαλλικής κυβέρνησης. Στο περιοδικό *Socialisme ou Barbarie* καταχώρησε σκέψεις, με τις οποίες αποκαλυπτόταν η διάστασή του με τη μαρξιστική θεωρία. Στο ζήτημα της ταξικής κυριαρχίας, δεν θεωρούσε πρωτεύουσα την οικειοποίηση των μέσων παραγωγής αλλά τη διατήρηση της εξουσίας –παρεμφερείς ήταν οι προβληματισμοί του Νίκου Πουλαντζά (Nicos Poulantzas), ερευνητή στο πεδίο της πολιτικής επιστήμης, για την ανεξαρτησία του κράτους¹³⁷–.

Στην τροτσκιστική δραστηριότητα, ο Edgar Morin συνδέθηκε με τον Pierre Naville, André Breton, Benjamin Péret¹³⁸.

Ο Pierre Naville, μεγαλοαστός (γιος τραπεζίτη της Γενεύης) με σπουδές φιλοσοφίας στη Σορβόνη, στον πυρήνα του κινήματος του σουρρεαλισμού το 1924, μέλος του γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος έως το 1928, προσχώρησε στον τροτσκισμό (το κίνημα, ισχνό, αριθμούσε στη Γαλλία μερικές δεκάδες μέλη, που εφάρμοζαν την πολιτική τακτική του εισοδισμού μέσα στο σοσιαλιστικό κόμμα SFIO). Συνεργάτης του Τροτσκι (τον συνάντησε, ενωρίς, το 1929, στην Πρίγκηπο, τόπο εξορίας του), δημιούργησε, το 1936, το *Parti ouvrier internationaliste*, κόμμα-μέλος της Τετάρτης Διεθνούς το 1938 στη Γαλλία. Αποκόπηκε από το κόμμα όταν αρνήθηκε τη συμμετοχή του στη συνεργασία του γαλλικού τροτσκισμού με το *Parti socialiste ouvrier et paysan* του Marceau

¹³⁷ Cf. Nicos Poulantzas, *Political Power and Social Classes*, Verso, London 1968. *Id.*, *State, Power, Socialism*, New Left Books, London - New York 1978.

¹³⁸ Cf. Morin, *Mes démons*, *op. cit.*, p. 216.

Pivert. Μεταπολεμικά εντάχθηκε ως ερευνητής στο CNRS. Την εποχή της επαφής του με τον Edgar Morin, μελετούσε, σε συνεργασία με το Georges Friedmann, ζητήματα της ψυχοκοινωνιολογίας της εργασίας¹³⁹.

Ο André Breton, εκ των θεμελιωτών του σουρρεαλισμού το 1924, κομματικό μέλος έως το 1932 που εντάχθηκε στον τροτσκισμό, ήταν στενός συνεργάτης του Τροτσκι, μεσολαβητής για τη μετακίνηση του αρχηγού από τη Γαλλία στη Νορβηγία το 1935 και στο Μεξικό το 1937. Μεταπολεμικά, συνέχισε να υποστηρίζει το σουρρεαλιστικό κίνημα αντιμέτωπος με το μαρξιστή Jean-Paul Sartre.

Ο Benjamin Péret, σουρρεαλιστής ποιητής, μέλος του γαλλικού κόμματος έως το 1929 που προσχώρησε στον τροτσκισμό, πολέμησε στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο στις γραμμές των αντισοβιετικών «αντισταλινικούς» επαναστατών (POUM) και κατόπιν των αναρχικών του Buenaventura Durruti. Κατέφυγε, στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής της Γαλλίας, στο Μεξικό. Επέστρεψε το 1948 στο Παρίσι, όπου επανασυνδέθηκε με τον André Breton και το σουρρεαλιστικό κίνημα, ασχολούμενος και με κριτικές κατά του «σταλινισμού».

Ο Edgar Morin άρχισε να υποστηρίζει τις «εξεγέρσεις» [αντεπαναστάσεις] στην Ουγγαρία το 1956, στην Πολωνία («αποσταλινοποίηση») τον Οκτώβριο 1956, σε σύμπνοια με τον Ισπανό Wilebaldo Solano, γενικό γραμματέα της οργάνωσης POUM (παράνομης μετά τον εμφύλιο και την επικράτηση του φρανκικού καθεστώτος), το Julian Gorkin (επαναστάτη, επίσης στέλεχος του POUM στο Παρίσι), το Βέλγο Louis Mercier Vega (μαχητή στον ισπανικό εμφύλιο και στις γκωλλικές δυνάμεις κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο). Συνεργάστηκε επίσης με το Dionys Mascolo, Claude Lefort, Κορνήλιο Καστοριάδη. Ο Dionys Mascolo, ο οποίος βρέθηκε –όπως είπαμε– το 1949 εκτός κομμουνιστικού κόμματος, ανέπτυξε έκτοτε δράση σε μαζικά κοινωνικά κινήματα. Συνέταξε, το 1960, μαζί με τους υπολοίπους της ομάδας της rue Saint-Benoît (Duras, Antelme, Edgar Morin) τη διακήρυξη « Manifeste des 121 » κατά του πολέμου της Αλγερίας με προτροπή για ανυπακοή στη στράτευση. Στη λίστα των 121 προσώπων (περιλαμβάνονταν οι φιλόσοφοι Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir, ο κοινωνιολόγος Henri Lefebvre, οι ιστορικοί Madeleine Rebérioux, Pierre Vidal-Naquet, ο σουρρεαλιστής André Breton, ο δημοσιογράφος Jean-François Revel, οι κινηματογραφιστές François Truffaut, Alain Resnais, η ηθοποιός Simone Signoret, η λογοτέχνης Françoise Sagan)¹⁴⁰, δεν

¹³⁹ Cf. Jean-Jacques Marie, « Trotsky et Naville », *Les vies de Pierre Naville*, Françoise Blum éd., Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve-d'Ascq 2007, pp. 83-100.

¹⁴⁰ Cf. *Les Temps Modernes* (Paris), 16, N° 173-174, août-septembre 1960, pp. 196-197.

περιλήφθηκε η υπογραφή του Edgar Morin –ενδεχομένως για το φόβο των κυρώσεων εναντίον των δημόσιων λειτουργών, που πράγματι επακολούθησαν–.

Η υποστήριξη της οπτικής και των θέσεων του τροτσκισμού από τον Edgar Morin αποκάλυπτε την ελπίδα του για μία φιλελευθεροποίηση του κομμουνισμού μετά από σπάσιμο του κομματικού μηχανισμού. Χωρίς να το συνειδητοποιήσει, είχε αλλάξει πνευματική οικογένεια¹⁴¹ (από τους φιλοσοβιετικούς [«σταλινικοί»] στους αντισοβιετικούς [τροτσκιστές και λοιποί]).

3.2.1.3. Το ζήτημα της εξουσίας

3.2.1.3.1. Η κομμουνιστική «ηθική των βρώμικων χεριών»

Ο Edgar Morin απέφευγε να αξιολογήσει το παρελθόν μέσα από το πρίσμα της εξουσίας.

Εκτός κομμουνιστικού κόμματος μετά το 1951, καθώς αναλογιζόταν το παρελθόν του και εξέταζε τους όρους της κομματικής απομάκρυνσής του, άφηνε να κυριαρχεί στο σκεπτικό του ο πολιτιστικός παράγοντας. Η οπτική του βρισκόταν μακριά από τις θεωρήσεις του κόμματος. Οι συνθετικές μελέτες για το Παρίσι (ο χώρος διαβίωσης του εφήβου Edgar Morin μέχρι τη γαλλική πτώση το 1940), στις οποίες επιδίδονταν κομματικά στελέχη κατά την ίδια εποχή – στις δεκαετίες μετά τον πόλεμο–, επικεντρώνονταν στην ανίχνευση των υλικών όρων (εκλογικό σώμα, δημογραφικές αλλαγές, ακτινοβολία του κόμματος στην εργατική τάξη και στο κίνημά της, ενέργειες εντός της μάζας του βιομηχανικού προλεταριάτου, οργανωτικά μέτρα)¹⁴² για τον εντοπισμό των συνεπειών και τομών που θα μπορούσαν να εκτιμηθούν ώστε να επιτευχθεί ορθή χάραξη της μεταπολεμικής πορείας του κόμματος.

Η ύστερη αναγόρευση, από τον Edgar Morin, της προσχώρησής του στον κομμουνισμό σε λάθος, το οποίο είχε προέλθει από μία κακώς υιοθετηθείσα ορθολογικοποίηση (την επικρότηση των πολιτικών μέτρων της κομμουνιστικής κρατικής εξουσίας), ήταν το πραγματικό λάθος του Edgar Morin. Η ορθολογικοποίηση, την οποία ο Edgar Morin θεωρούσε εκ των υστέρων αστήρικτη, ήταν κατά τις επόμενες δεκαετίες αποδεκτή –εκτός από τις μάζες των εργατών– επίσης από τους διανοούμενους που ακολούθησαν τον κομμουνισμό. Πρώην κομμουνιστές διανοούμενοι δεν έδειξαν σε κατοπινούς καιρούς συμπτώματα αμνησίας για τις επιλογές τους και ενσωμάτωσαν στη συνείδησή

¹⁴¹ Cf. Morin, *Mes démons*, *op. cit.*, pp. 219-221.

¹⁴² Για παράδειγμα, cf. Jacques Girault, *Sur l'implantation du Parti communiste français dans l'entre-deux-guerres*, Editions sociales, Paris 1977, pp. 61-117.

τους την πείρα τους, αναλογιζόμενοι τον τότε τρόπο σκέψης, τα επιχειρήματα που παρουσίαζαν στον εαυτό τους –αντιθέτως, ο Edgar Morin τους εγκάλυψε (έχοντας υπόψη μεμονωμένες περιπτώσεις παλαιών κομματικών μελών) για στροφή στη λήθη (επιδίωξη, από τον καθένα, της λήθης, της παραγραφής του παρελθόντος του)–. Οι πρώην κομμουνιστές πίστευαν ότι οι δυνάμεις, που περιέχονταν μέσα στην ιδεολογία του κομμουνισμού, θα εξαπολύονταν ελεύθερες όταν θα έπαυε η κατάσταση περικύκλωσης και θα επερχόταν η παγκόσμια νίκη του σοσιαλισμού. Ο ίδιος ο Edgar Morin, παλαιότερα, ως μέλος του κομμουνιστικού κινήματος, θεωρούσε ότι, για την προστασία όχι μόνο των Εβραίων – πρώτων θυμάτων του φασισμού– αλλά επίσης όλης της ανθρωπότητας, το καθήκον ήταν η διαφύλαξη της οντότητας του κομμουνιστικού κόμματος και της αποτελεσματικότητας της δράσης του. Ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός (διάλογος στο εσωτερικό του κόμματος, διαμόρφωση της κομματικής γραμμής με υποταγή της μειοψηφούσας άποψης στην πλειοψηφούσα, υποστήριξη αυτής υποχρεωτικά προς τα έξω) παρέμενε το αναντικατάστατο εργαλείο λειτουργίας του κόμματος. Η ένσταση του ύστερου Edgar Morin για την ορθολογικοποίηση, η οποία αναιρούσε την ορθολογικότητα (διαπιστωνόταν, μάλιστα, σύμφωνα με τον Edgar Morin, στροφή σε μυστικιστικές προσδοκίες –η θρησκευτική προσήλωση των κομμουνιστών στη λυτρωτική ιδεολογία, στο κόμμα-μεσσία–) αφορούσε, στην πραγματικότητα, στο ζήτημα της εξουσίας. Παρέπεμπε στο ακανθώδες ερώτημα της πάσης θυσία επιβίωσης του κομμουνιστικού κράτους (η «ηθική των βρώμικων χεριών»¹⁴³)).

3.2.1.3.2. Διμέτωπος

Όταν ο όρος «ολοκληρωτισμός» [ολοκληρωτικά καθεστάτα] έγινε του συρμού στην ακαδημαϊκή ιστορική παραγωγή, είχε στο επίκεντρο τη στοχοποίηση του κομμουνισμού. Ο Zbigniew Brzezinski (καθηγητής πολιτικής επιστήμης στο Harvard University, διορισμένος το 1977-1981 στο υψηλό αξίωμα του United States National Security Advisor του προέδρου Jimmy Carter) και άλλοι λανσάρισαν μετά το 1956 το ρεύμα, αγνοώντας την ιστορική πραγματικότητα των διαφορετικών κοινωνικών αφετηριών και των κοινωνικών ομάδων που εκπροσωπούσαν ο φασισμός και ο κομμουνισμός. Για την περιγραφή των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού, ήταν βολική η άποψη της εναλλαγής δικτατοριών, φασιστικής και κομμουνιστικής, που αντιμάχονταν τη δημοκρατία και το

¹⁴³ Cf. Morin, *Mes démons*, *op. cit.*, p. 300.

φιλελευθερισμό, και η σύγκριση αυτών¹⁴⁴. Οι μαζικές δολοφονίες ταυτίστηκαν με τη γενοκτονία¹⁴⁵. Σε ευθυγράμμιση, ο Edgar Morin κατέληξε στον παραλληλισμό ναζισμού και σοβιετισμού, στην εξίσωση Hitler και Stalin¹⁴⁶. Κοιτώντας πίσω, σκεπτόταν ότι, το 1936-1937 –έφηβος, τότε–, όφειλε (μαζί με τους τροτσκιστές, πασιφιστές και λοιπούς αντισοβιετικούς) να αντιταχθεί ταυτόχρονα στο ναζισμό και το «σταλινισμό». Κατόπιν, κατά τη γερμανική κατοχή, ήταν φανερό ότι ο διμέτωπος θα οδηγούσε σε εγκατάλειψη οιοδήποτε αγώνα, αφού η υποστήριξη της μίας παράταξης θα εξασθενούσε τη δεύτερη απειλή. Μέσα σε αυτή την τραγωδία, απαιτήθηκε ο καθορισμός μίας προτεραιότητας και, γι' αυτούς που εργάστηκαν για την πτώση του ναζισμού, η προσπάθειά τους ενσωματώθηκε στη δύναμη επιβολής του «σταλινικού ολοκληρωτισμού». Ο Edgar Morin συμφώνησε με το Vassili Grossman (Σοβιετικός Εβραίος, αντιφρονών, συγγραφέας του λογοτεχνικού έργου *Ζωή και πεπρωμένο* το 1961 –περιγραφή της πολιορκίας του Στάλινγκραντ–, που είχε λογοκριθεί στη Σοβιετική Ένωση και εμφανίστηκε στη Δύση το 1980¹⁴⁷) ότι η μάχη στο Στάλινγκραντ ήταν η μεγαλύτερη νίκη και ταυτοχρόνως η μεγαλύτερη ήττα της ανθρωπότητας¹⁴⁸.

Ο Edgar Morin πρόβη σε εξίσωση, με εξωταξική θεώρηση, του ναζισμού και κομμουνισμού σκεπτόμενος –έγραψε, σε μία αναφορά του– ότι ο εθνικισμός των ναζί αυτοαναγορευόταν σε επαναστατικό [αλλαγή του πολιτικού συστήματος], κατά τη στιγμή που ο διεθνισμός των κομμουνιστών κατέληγε εθνικός [κομμουνιστική χείρα βοήθειας για την άμυνα της αστικής τάξης στην κάθε χώρα, αντί της προηγούμενης παγκόσμιας επίθεσης κατά του κεφαλαιικού συστήματος]. Σε άλλη τοποθέτησή του, ανακαλούσε την άποψη της Simone Weil ότι η ναζιστική Γερμανία θα εκφυλλιζόταν όπως η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία μετά από 1.000 χρόνια και τη συσχέτιζε με την υποθετική σκέψη της φιλελευθεροποίησης της Σοβιετικής Ένωσης εάν καταλάμβανε τη Δυτική Ευρώπη¹⁴⁹. Η σύγκριση της Weil, αυθαίρετη, αντιστορική (αντιπαραβολή μίας αυτοκρατορίας, η οποία αναπτύχθη-

¹⁴⁴ Για τη γραπτή παραγωγή μετά την κατάρρευση των κομμουνιστικών κρατών, cf. *Stalinism and Nazism. History and Memory Compared*, Henry Rousso ed., University of Nebraska Press, Lincoln - London 2004, σχόλια για την πολιτική διαχείριση της ιστορίας και της μνήμης στη Γαλλία –ειδικά για τον ιστορικό των μαύρων σελίδων του κομμουνισμού Stéphane Courtois, pp. XII-XIII– και κεφάλαια γραμμένα από τον ειδικό του «σταλινισμού», Nicolas Werth (pp. 29-55, 73-95, 111-142).

¹⁴⁵ Για παράδειγμα, cf. David Roberts, *The Totalitarian Experiment in Twentieth-Century Europe. Understanding the Poverty of Great Politics*, Routledge, London - New York 2006. *Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe. Legacies from the Twentieth Century*, Jerzy Borejsza - Klaus Ziemer, eds., Berghahn Books, New York - Oxford 2006.

¹⁴⁶ Cf. Morin, *Mes démons*, op. cit., p. 189.

¹⁴⁷ Cf. Vasily Grossman, *Life and Fate*, New York Review of Books, New York 2006.

¹⁴⁸ Cf. Morin, *Mes démons*, op. cit., p. 143.

¹⁴⁹ *Ibid.*, pp. 78-79.

κε και εξέπνευσε σε περιβάλλον εξελισσόμενων παραγωγικών σχέσεων και μέσων παραγωγής, με το φασισμό –πολιτική επένδυση του πλέον αντιδραστικού χρηματιστικού κεφαλαίου–, υποβίβαζε στο επίπεδο του ευτελούς στοχασμού τους αντικειμενικούς όρους προόδων και υποχωρήσεων της κοινωνίας.

Ουσιώδες έλλειμμα στην οπτική του Edgar Morin ήταν η ηθελημένη παράβλεψη του ζητήματος της εξουσίας. Η ανθρωπολογική επιλογή ανάλυσης των φαινομένων γύρω του συσκοτίζε το κύριο, για τους μαρξιστές, θέμα «ποιος, ποιον». Τα ιστορικά γεγονότα της εκτέλεσης των αξιωματικών στο Katyn το 1940 (εφόσον χρεωθεί στους Σοβιετικούς αυτή η ενέργεια¹⁵⁰), της αποτυχίας της εξέγερσης της Βαρσοβίας το 1944 (εάν γίνει δεκτή η υπόθεση για σκοπούμενη καθυστέρηση της προέλασης των Σοβιετικών ώστε να μη διασωθούν δυνάμεις εκτός ελέγχου τους¹⁵¹) καταχωρήθηκαν στο έργο του Edgar Morin ως ετυμγορία για «σταλινική» βαρβαρότητα, δεσποτισμό και αλαζονεία των μπολσεβίκων, καλυπτόμενων πίσω από τη μάσκα της ανθρωπιστικής ιδεολογίας, που υπερέβησαν τις επιδόσεις των ναζιστικών SS. Απουσίαζε, στη σκέψη του, το στοιχείο της εκτίμησης της πολιτικής απόφασης και τακτικής, με έμφαση αντιθέτως στην ηθική του πολέμου και της ειρήνης. Δεν τον απασχόλησε, σε σχέση με το κεφάλαιο περί «σταλινισμού», το ουσιώδες πρόβλημα του σοβιετισμού κατά το Μεσοπόλεμο, το οποίο διαγραφόταν όχι ως προς την πολιτική συμπεριφορά της «σταλινικής» εξουσίας προς τις μάζες (η εξουσία έχει ιδίους κανόνες αυτοσυντήρησης και θα κριθεί από την Ιστορία) όσο ως προς την εσωκομμουνιστική αλληλοεξόντωση (θανάτωση μελών αδελφών κομμάτων) και εσωκομματική εκκαθάριση (εκτέλεση της πλειοψηφίας των παλαιών μπολσεβίκων). Αυτό ήταν το πραγματικό «σταλινικό» έγκλημα, αόρατο στις ανθρωπολογικές αναλύσεις (διότι θα εξανάγκαζε τον ερευνητή σε εξορθολογικοποιημένη, ταξική –όχι κοινωνική ανθρωπολογική– θεώρηση της ιστορίας).

Ένα επιπλέον ζήτημα εξουσίας έθετε το ακανθώδες κεφάλαιο του πολέμου της Αλγερίας. Ο Edgar Morin έβλεπε στο αλγερινό απελευθερωτικό μέτωπο FLN (Front de libération nationale) μία δομή ολοκληρωτισμού, η οποία αποκαλυπτόταν από την αποφασιστικότητα για την πλήρη επικράτησή του. Ως παράδειγμα έφερνε τις ενέργειες του μετώπου για εξουδετέρωση, μετά το 1954, της εθνικιστικής οργάνωσης του Hadj Messali –αντικειμενικής συμμάχου των Γάλλων κατά την αντιμετώπιση της αντίστασης του πραγματικού αντιπάλου– για τον έλεγχο της μάζας των Αλγερινών. Εντυπωσιακά, δεν πτοούσε τον Edgar

¹⁵⁰ Cf. George Sanford, *Katyn and the Soviet massacre of 1940. Truth, justice and memory*, Routledge, London - New York etc. 2005, passim.

¹⁵¹ Cf. Włodzimierz Borodziej, *The Warsaw Uprising of 1944*, University of Wisconsin Press, Madison 2006, pp. 87-95.

Morin η συνεργασία των εθνικιστών του Μαγκρέμπ με τους ναζί (είχαν πλευρίσει, στη διάρκεια του πολέμου, τους Γερμανούς με την ελπίδα της αποτίναξης της γαλλικής κυριαρχίας) ούτε ο δεδηλωμένος αντισημιτισμός τους¹⁵².

3.2.1.3.3. Ο κινηματικός πολιτισμός

Μετά τη ρήξη «αλυσίδων και καταναγκασμών» [οι μαρξιστικές επιταγές διενέργειας ταξικών αγώνων], ο Edgar Morin επέλεξε την απελευθέρωση, γιορτή, επικοινωνία, συλλογική χαρά, όλες αυτές τις στιγμιαίες εφήμερες εμπειρίες. Ως παραδείγματα, αναλογιζόταν τη συμμετοχή του στην απελευθέρωση του Παρισιού το 1944, στην παρισινή εξέγερση του Μάη 1968, στην πορτογαλική «Επανάσταση των γαρυφάλων» το 1974, επίσης την εκ του μακρόθεν σύμπλευση με τις αντικομμουνιστικές εξεγέρσεις [κατ' άλλους, αντεπαναστάσεις], τον «Πολωνικό Οκτώβριο» 1956, την «Ουγγρική Επανάσταση» το 1956, την «Ανοιξη της Πράγας» το 1968¹⁵³. Κατέληγε ότι το αναμενόμενο από την ενασχόληση με την πολιτική ήταν το συναρπαστικό παροδικό, η έκσταση, αδελφότητα, οι μεθυστικές στιγμές της αγάπης. Προέκρινε την απόρριψη του σοσιαλισμού και της επανάστασης ως μεσσιανικού μηνύματος [ταξικής] πάλης, αφού το τρέχον ήταν η αντίσταση στη βαρβαρότητα¹⁵⁴. Σε βιβλία του, αναπτύχθηκαν οι οικουμενικές προσδοκίες για ρυθμίσεις σε πλανητική κλίμακα της ανάπτυξης, δημογραφίας, οικολογίας, πολιτισμού, δημοκρατίας, γραφειοκρατίας¹⁵⁵.

Η τύχη βοήθησε τον Edgar Morin να βρεθεί στα γεγονότα - προανάκρουσμα της εξέγερσης του Μάη 1968, όταν ανέλαβε στο Université de Nanterre τα μαθήματα του Henri Lefebvre (απουσίασε κατόπιν πρόσκλησης των Κινέζων). Εξιδανίκευσε το φοιτητικό κίνημα (Le « maelstrom » étudiant), θεωρώντας αυτό ανεξάρτητο από τους μανδαρινούς [κομμουνιστική ηγεσία] και τον τύπο, και αρθρογράφησε στην εφημερίδα *Le Monde* στις 17 έως 21 Μαΐου 1968 για

¹⁵² Cf. Michael M. Laskier, *North African Jewry in the Twentieth Century. The Jews of Morocco, Tunisia, and Algeria*, New York University Press, New York 1994, p. 57, σχετικές δραστηριότητες της οργάνωσης του Hadj Messali στην Αλγερία και Γαλλία.

¹⁵³ Για την ψυχοπολεμική διάσταση των γεγονότων στα κομμουνιστικά καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης, cf. A. Kemp-Welch, *Poland under Communism. A Cold War History*, Cambridge University Press, Cambridge etc. 2008, p. 116. László Borhi, *Hungary in the Cold War, 1945-1956. Between the United States and the Soviet Union*, Central European University Press, Budapest - New York 2004, pp. 111 et seq. Jaromír Navrátil - Mark Kramer, *Prague Spring '68*, Central European University Press, Budapest - New York 2006, passim.

¹⁵⁴ Cf. Morin, *Mes démons*, op. cit., pp. 296, 322.

¹⁵⁵ *Ibid.*, pp. 325-326. Για την αντίληψη της «Γης-πατρίδος», cf. Edgar Morin - Anne Brigitte Kern, *Terre-patrie*, Seuil, Paris 1993.

τη «φοιτητική κοινότητα»¹⁵⁶. Ενέκρινε τις εκδηλώσεις αδελφοποίησης και χαράς και τα αιτήματα κατά της καταπίεσης, όχι τα αγωνιστικά συνθήματα κατά του κρατικού μηχανισμού καταστολής. Μέσω του Bernard Paillard αποκατέστησε επαφή με το ετερόκλητο πλήθος των κινημάτων, που παρενέβησαν στις κοινωνικές αναταραχές, συνευρέθηκε με τον Claude Lefort και τον Κορνήλιο Καστοριάδη στο Censier (στη Faculté des lettres de l'Université de Paris), βάση των φοιτητών πριν από την κατάληψη της Σορβόνης¹⁵⁷. Ο ίδιος ο Edgar Morin εκτιμούσε ότι η επαφή του με το παρισινό κίνημα του Μάη 1968 τον προώθησε στο κοινωνιολογικό πεδίο λόγω της περιόδου πνευματικής κρίσης, την οποία υπέστη η κοινή κοινωνιολογία [η τάση που είχε επιλέξει την οικονομικοκεντρική θεώρηση της κοινωνίας], και της ανάδειξης των δικών του θέσεων και αναλύσεων. Το συμπέρασμά του για αλλαγή των υποκειμενικών όρων στη Γαλλία και γενικότερα στη Δύση (αλλαγές στα ενδιαφέροντα των μορφωμένων ανθρώπων, μετά από ένα κοινωνικό τράνταγμα που δεν οφειλόταν στη δράση των λενινιστών) δεν αξιολογούσε τις επιτελικές κινήσεις των κέντρων εξουσίας (προσέλκυση των ανθρώπων του πνεύματος για υποστήριξη μίας ιδεολογικής και επιστημονικής οπτικής που θα αντιστρατεύοταν το μαρξισμό, χρηματοδοτήσεις χωρίς δεσμευτικούς όρους) για επηρεασμό της κατεύθυνσης του ρεύματος της διανόησης. Η πρόσληψή του συνδεόταν με τις απόψεις του για την πορεία την οποία ακολουθούσε η κύρια παράμετρος, ο σοβιετισμός. Μέχρι το 1975, έτος-σταθμό (βιετναμική νίκη), ο τροτσκισμός και μαοϊσμός γνώρισαν αναλαμπή και οι φιλοσοβιετικοί επικέντρωσαν την πίστη τους στις επιτυχίες στο Βιετνάμ και την Κούβα. Ο Edgar Morin δεν σχολίαζε το γεγονός της συνεργασίας των τροτσκιστών και μαοϊκών με τις δυνάμεις του αστικού συστήματος εναντίον του κοινού εχθρού (Σοβιετικοί) και αποσιωπούσε το φαινόμενο της ελπίδας στη σκέψη των ανθρώπων, ενώπιον των πολιτικών επιτυχιών του διεθνούς κομμουνισμού, για μία ριζική αλλαγή της κοινωνίας επί το δικαίτερο. Η κήρυξη, από κομμουνιστές της Δύσης, του «σοσιαλισμού με ανθρώπινο πρόσωπο» το 1970 (ευρωκομμουνισμός), η αντίθεση ευρωπαϊκών κομμουνιστικών κύκλων στη σοβιετική επέμβαση το 1968 κατά της «Άνοιξης της Πράγας» [κίνηση των Τσεχοσλοβάκων κομμουνιστών για αυτοτέλεια από τους Σοβιετικούς, υπό συνθήκες ακραίας δραστηριότητας της Δύσης για αποσταθεροποίηση του καθεστώτος], η αναδίπλωση των Πορτογάλων κομμουνιστών το 1974 (μη

¹⁵⁶ Cf. Edgar Morin, « La communauté étudiante. Les origines », *Le Monde* (Paris), 17-5-1968. *Id.*, « La commune étudiante II. Le peuple et la jeunesse » *Le Monde*, 18-5-1968. *Id.*, « La commune étudiante III. Les jours qui ébranlent la France » *Le Monde*, 19,20-5-1968. *Id.*, « La commune étudiante IV. La métamorphose », *Le Monde*, 21-5-1968.

¹⁵⁷ *Id.*, *Mes démons, op. cit.*, p. 239.

«σφετερισμός» της «Επανάστασης των γαρυφάλλων»¹⁵⁸, η παρέμβαση του Α.Ι. Soljenitsyne [δυτική υπόθαλψη και προπαγανδιστική αξιοποίηση των περιπτώσεων Σοβιετικών διανοουμένων αντιφρονούντων], ήταν σημεία που έτυχαν της συναίνεσης του Edgar Morin ως εξέλιξη υπέρ της ιδεολογικής νομιμοποίησης της «αντιολοκληρωτικής αριστεράς» [συνιστώσες ανταγωνιστικές προς το λενινιστικό πυρήνα του διεθνούς κομμουνισμού].

Η ένσταση στις επιλογές του Edgar Morin και του προτύπου των συναφών κύκλων διανοουμένων που αυτός αντιπροσώπευε έγκειται στην απομάκρυνση από το πρόβλημα της εξουσίας και επικέντρωση στο μακρινό, στο ουτοπικό. Κατά την εποχή του βιετναμικού απελευθερωτικού αγώνα και των άλλων θερμών μετώπων με τα εκατομμύρια ανώνυμα θύματα, ο Edgar Morin, προσκεκλημένος του New York University, διέμενε σε «υπέροχο διαμέρισμα στον εικοστό έκτο όροφο ενός ουρανοξύστη της Bleecker Street» –στο κέντρο της μποέμικης ζωής του Greenwich Village– με θέα στα νότια του Μανχάτταν. Έρχονταν πολλοί φίλοι, εργαζόταν σε ατμόσφαιρα γιορτινή. «Κατάσταση χάρις, ευφορίας»¹⁵⁹. Επόμενα προβλήματα του κομμουνισμού, που απασχολούσαν τον Edgar Morin (η Πολιτιστική Επανάσταση το 1966-1976 και τα μεταθανάτια του Mao Tse-tung το 1976, η «κατάκτηση της Καμπότζης» από το Βιετνάμ [βιετναμικός-καμποτζιανός πόλεμος] το 1979, η «καμποτζιανή γενοκτονία» το 1975-1979 από το καθεστώς υπό τον Pol Pot [έχει επισημανθεί από τη βιβλιογραφία η εσκεμμένη προπαγανδιστική παρουσίαση υπερβολικών αριθμών νεκρών], η μετατροπή της Κούβας από «τροπικό παράδεισο» [επί δικτατορίας Fulgencio Batista] σε «κόλαση» [αργή ανασυγκρότηση, υπό το βάρος της προηγούμενης οικονομικής-κοινωνικής καθυστέρησης (ατελής ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων) και του επιβληθέντος αμερικανικού οικονομικού αποκλεισμού]), του έδιδαν ανακουφιστικά επιχειρήματα για την πολιτική τεκμηρίωση της ορθότητας της φιλοσοφικής και κοινωνιολογικής θέσης του¹⁶⁰.

3.2.1.4. Ενάντια στο κόμμα

3.2.1.4.1. Πολιτικά, οργανωτικά ζητήματα

Ενάντια στο σοβιετισμό σήμαινε, τότε, ενάντια στο γαλλικό κόμμα. Τα ανοίγματα του κόμματος (πολιτική συνεργασιών, ευρωκομμουνισμός) δεν εύρισκαν

¹⁵⁸ Cf. Michael Scott Christofferson, *French Intellectuals Against the Left. The Antitotalitarian Moment of the 1970s*, Berghahn, Oxford - New York 2004, p. 133.

¹⁵⁹ Cf. Morin, *Mes démons*, op. cit., p. 244.

¹⁶⁰ *Ibid.*, pp. 246-247.

ανταπόκριση στην πλειοψηφία των διανοουμένων, που επιζητούσαν την εξουθένωσή του. Ο Edgar Morin είχε το δικό του μερίδιο στην αντιπαλότητα.

Στη δεκαετία 1960, τα προβλήματα του γαλλικού κόμματος, πιεστικά, με την αναζήτηση μίας αυθεντίας ισάξιας της ιστορικής φυσιογνωμίας του Maurice Thorez¹⁶¹, παρήγαγαν εκδηλώσεις εσωτερικών τάσεων αμφισβήτησης της πολιτικής γραμμής που ταλαντευόταν¹⁶². Το κόμμα, κατ' αυτή την περίοδο, διερχόταν από ποικίλες φάσεις¹⁶³. Το ιταλικό κόμμα (Partito Comunista Italiano [PCI]) είχε διαφορούμενες θέσεις για τη δυνατότητα κατάληψης της εξουσίας με δημοκρατικές και κοινοβουλευτικές διαδικασίες στο εσωτερικό, με επιβεβαίωση αφετέρου της υποστήριξης στο σοβιετικό σύστημα¹⁶⁴.

Παρά το γεγονός της ιδεολογικής υιοθέτησης, εκ μέρους του γαλλικού κόμματος, εθνικών κριτηρίων¹⁶⁵, η αλληλεγγύη προς το σοβιετικό κόμμα, ως διαδήλωση διεθνιστικού πνεύματος, παρέμεινε στις δεκαετίες 1960 και 1970 αναλλοίωτη, αποτελώντας σημείο τριβής, αφόρητο στους πολέμιους διανοουμένους. Απέρριπταν το σοβιετισμό ασυζητητί. Οι πολιτικοί αναπροσανατολι-

¹⁶¹ Για τον ηγέτη του γαλλικού κόμματος, cf. Stéphane Sirot, *Maurice Thorez*, Paris, Presses de Sciences Po, Paris 2000.

¹⁶² Cf. Gino Raymond, *The French Communist Party during the Fifth Republic. A crisis of leadership and ideology*, Palgrave Macmillan, New York 2005, passim.

¹⁶³ Cf. David S. Bell - Byron Criddle, *The French Communist Party in the Fifth Republic*, Clarendon Press, Oxford 1994, pp. 149-151.

¹⁶⁴ Cf. Giorgio Galli, "Italy: The Choice for the Left", *Revisionism. Essays on the History of Marxist Ideas*, Leopold Labedz ed., Praeger, New York 1962, p. 327. Στην εισήγηση στο 8^ο συνέδριο του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, το 1956, ο Palmiro Togliatti, ιστορικός ηγέτης του κόμματος, ανέφερε ότι οι αποφάσεις του 20^{ου} συνεδρίου του Κομμουνιστικού Κόμματος Σοβιετικής Ένωσης για το λανθασμένο προσανατολισμό επί Stalin τόνισαν τη σπουδαιότητα των καταγγελιών για τις στρεβλώσεις που είχαν φθάσει μέχρι το έγκλημα, αλλά δεν συνοδεύονταν από έρευνα για την προέλευσή τους και την κριτική αποτίμησή των αιτίων. Έθιξαν μόνο τη διεστραμμένη φύση και τα σφάλματα του ηγέτη χωρίς να επεκταθούν στον προσδιορισμό των παραμορφώσεων μέσα στον πολιτικό οργανισμό που αυτός καθοδηγούσε. Ούτε υποδείχθηκαν οι αιτίες χάρη στις οποίες έγινε δυνατή η εμφάνιση των λαθών. Το ιταλικό κόμμα απέδωσε το φαινόμενο στην αναντιστοιχία οικονομικής βάσης και πολιτικού εποικοδομήματος στη Σοβιετική Ένωση. Θεώρησε ότι η έρευνα όφειλε να επεκταθεί στις σχέσεις, στις αντιθέσεις και στην αμοιβαία αλληλεπίδραση της οικονομικής ανάπτυξης και της υπερδομής στην οποία εντασσόταν ο τρόπος καθοδήγησης του κόμματος από τον ηγέτη. Η εξέλιξη της οικονομικής βάσης είχε αγγίξει ένα σημείο στο οποίο ήταν δυνατή, αλλά και απαραίτητη, η επέκτασή της δημοκρατίας. Αυτό ήταν το ερμηνευτικό πλαίσιο, που μπορούσε να απαντήσει στο ερώτημα της εμφάνισης των παραβιάσεων της σοσιαλιστικής νομιμότητας και της περιστολής της δημοκρατίας, μέσα σε μία σοσιαλιστική κοινωνία της οποίας ο δημοκρατικός χαρακτήρας προέκυπε από την πρωτοβουλία των Σοβιετικών πολιτών –παρά τις εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες–, από την άνευ προηγουμένου οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ενεργοποίηση των μαζών (cf. *Partito Comunista Italiano, VIII Congresso, Roma 8-14 dicembre 1956*, passim. Paolo Spriano, *Storia del Partito Comunista Italiano*, Einaudi, Torino 1967-1970, passim).

¹⁶⁵ Cf. Marc Lazar, "The French Communist Party between Nation and Internationalism", *Communism...., op. cit.*, pp. 41-59.

σμοί του σοβιετικού κόμματος επί καθοδήγησης N.S. Khrouchtchev, και εν συνεχεία επί καθοδήγησης L.I. Brejnev, και η άρση του –αποκαλούμενου από τους αντιπάλους– «σιδηρού παραπετάσματος» συνδέθηκαν με την προσωπικότητα του Waldeck Rochet¹⁶⁶, στελέχους από την εποχή του Λαϊκού Μετώπου¹⁶⁷, αναπληρωτή γενικού γραμματέα το 1961 και γενικού γραμματέα το 1964. Ο Georges Marchais (επόμενος γενικός γραμματέας) συνδέθηκε μετά το 1965 με την κίνηση ενότητας της αριστεράς (Union de la Gauche¹⁶⁸), με υποστήριξη του σοσιαλιστή ηγέτη François Mitterrand στις προεδρικές εκλογές το 1965 και προώθηση της πολιτικής του 17^{ου} συνεδρίου του 1964 και 18^{ου} του 1967 για δημοκρατική ενότητα, λαϊκή διακυβέρνηση, ειρηνικό πέρασμα στο σοσιαλισμό. Σε ένα κλίμα εντός του οποίου εναλλάσσονταν παραινέσεις και αντιγνωμίες, οργή και συναίνεση, το κάθε κομματικό μέλος - διανοούμενος ανέπτυξε ιδεολογική αυτενέργεια¹⁶⁹.

Επί καθοδήγησης Rochet, ανανεώθηκε το στελεχικό δυναμικό, από την κεντρική επιτροπή έως τις κατώτερες βαθμίδες του κόμματος, με νέα πρόσωπα όπως ο Charles Fiterman. Από τους παλαιάμαχους, απέμειναν η Jeannette Vermeersch, χήρα του Thorez, και ο Jacques Duclos. Η μετάβαση από το παλαιό στο νέο κομματικό aparát ήταν ομαλή, ομοίως η λειτουργία διευρυμένης συλλογικότητας χωρίς να χάνεται ο έλεγχος της κάθε κατώτερης βαθμίδας από την ανώτερη.

Η μετακίνηση του κόμματος από την αμφισβήτηση του πολιτικού συστήματος και του καθεστώτος σε νέα αμφισβήτηση με αποδεκτό το πολιτικό σύστημα εντός των ορίων του καθεστώτος, με αναγνώριση των θεσμών της 5^{ης} Γαλλικής Δημοκρατίας, οδήγησε σε συγκρότηση μετώπου της αριστεράς. Η ορθότητα της επιλογής αποτυπώθηκε στα αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών (το κόμμα κέρδισε σε ψήφους, το Μάρτιο 1967, 25% επιπλέον του αποτελέσματος των προηγούμενων εκλογών –5 εκατομμύρια ψήφους, έναντι 4 εκατομμυρίων το Νοέμβριο 1962–).

Το κόμμα κινητοποιήθηκε για εξωτερικά ζητήματα, μείζονα όπως η εναντίωση στον πόλεμο του Βιετνάμ, επίσης άλλα με διεθνή αντίκτυπο. Το 1967, σε συνέλευση της κεντρικής επιτροπής, ασκήθηκε κριτική στο Régis Debray (agrégé de philosophie της École Normale Supérieure, μαθητής του Louis Al-

¹⁶⁶ Για την προσωπικότητα του ηγέτη, cf. Jean Vigreux, *Waldeck Rochet. Une biographie politique*, La Dispute, Paris 2000.

¹⁶⁷ Cf. Serge Wolikow, *Le Front populaire en France*, Complexe, Bruxelles 1996, p. 291.

¹⁶⁸ Cf. George Ross, *Workers and Communists in France. From Popular Front to Eurocommunism*, University of California Press, Berkeley 1982, pp. 245-290.

¹⁶⁹ Για απόψεις για το κόμμα στη δεκαετία 1960, cf. Tony Judt, « Une historiographie pas comme les autres : The French communists and their History », *European Studies Review*, 12, 1982, pp. 445-478 [ανατύπωση στο David S. Bell, *France*, Dartmouth etc. 1995, (pp. 299-332) pp. 316-320].

thusser) και στην εξαγωγή της ένοπλης επανάστασης, επίσης στις εξτρεμιστικές θέσεις των Κινέζων, των Κουβανών και του Che Guevara¹⁷⁰. Μετά τις 21 Απριλίου 1967, εκδόθηκε απόφαση της κεντρικής επιτροπής εναντίον του στρατιωτικού πραξικοπήματος στην Ελλάδα¹⁷¹. Το 1968, εκτυλίχθηκαν δύο κρίσιμα για το κόμμα ζητήματα, ένα εθνικό κοινωνικό-πολιτικό, η παρισινή εξέγερση του Μάη, και ένα διεθνές με εσωκομματική επίπτωση, η κατάσταση στην Τσεχοσλοβακία και τελική σοβιετική επέμβαση τον Αύγουστο. Η κομματική παρέμβαση, κατά το Μάη '68, έγινε αισθητή ως στάση αποσιώπησης του αριστερισμού (φοιτητικές διεκδικήσεις), με αντίρρηση την προβολή εργατικών θέσεων (ανάπτυξη απεργιακού κινήματος). Κοινοποιήθηκε η αντίθεση στους αριστεριστές, τους σοσιαλιστές, την Union nationale des étudiants de France (UNEF) και το Daniel Cohn-Bendit (Εβραίος φοιτητής κοινωνιολογίας στη Faculté des lettres et sciences humaines de Nanterre), που έσπερναν τη σύγχυση στους εργαζόμενους και φοιτητές¹⁷². Σε απολογισμό τον Ιούλιο 1968, κυριάρχησε αναταραχή στην κεντρική επιτροπή του κόμματος, με κατηγορίες για ολιγωρία και εσφαλμένη εκτίμηση της εμβέλειας των αριστεριστών κατά την εξέγερση. Κρίθηκε ορθή η τακτική αποστάσεων που τήρησε το κόμμα κατά τη διάλυση των αριστεριστικών ομάδων από τις κυβερνητικές δυνάμεις, για να μη δοθεί παράπλευρο έρεισμα στο γκωλλικό καθεστώς. Ο Waldeck Rochet δήλωσε στον τύπο ότι ο αριστερισμός ήταν παράγων διαίρεσης και απίσχνασης του εργατικού κινήματος¹⁷³. Για τα εσωκομμουνιστικά, απασχόλησε την κεντρική επιτροπή, τον Απρίλιο 1968, η κατάσταση στην Πολωνία (άτυπη αντικομμουνιστική αντιπολίτευση) και στο τσεχοσλοβακικό κόμμα (στρέβλωση του μαρξισμού-λενινισμού, σύμφωνα με τη Jeannette Vermeersch). Τον Ιούλιο 1968, αναλήφθηκε διεθνής δραστηριότητα του κόμματος σε σχέση με την κατάσταση στην Τσεχοσλοβακία, με κατάθεση αναλυτικής έκθεσης του Waldeck Rochet στην κεντρική επιτροπή¹⁷⁴. Μετά τη στρατιωτική επέμβαση, εν μέσω ισχυρών εσωκομματικών αντιδράσεων, η τάση εναντίωσης –για πρώτη φορά, στην ιστορία του κόμματος– στη σοβιετική εξωτερική πολιτική οδήγησε τη χήρα του Thorez, ορθόδοξη Jeannette Vermeersch, σε κίνηση σύγκρουσης με τους υπολοίπους του πολιτικού γραφείου και με την καταδικαστική γαλλική ετυμηγορία, με την

¹⁷⁰ Cf. Jean Vigreux, « Préface historique », *Réunions du Comité central du Parti communiste français 1921-1977*, tome 4 (1965-1977), pp. 57 (δημοσίευση υλικού του αρχείου του γαλλικού κόμματος, cf. Archives départementales de la Seine-Saint-Denis, dossier « Archives du Parti communiste français »).

¹⁷¹ *Id.*, p. 58.

¹⁷² *Id.*, pp. 71.

¹⁷³ *Id.*, pp. 74-75.

¹⁷⁴ *Id.*, pp. 77.

υποβολή παραίτησης από το πολιτικό γραφείο και την κεντρική επιτροπή¹⁷⁵. Της δόθηκαν εξηγήσεις ότι το κόμμα δεχόταν πιέσεις από στρώματα της γαλλικής κοινωνίας. Διανοούμενοι, με κείμενά τους, καταδίκαιζαν την «εισβολή» των τανκς στην Πράγα. Ωστόσο, η δηλωθείσα αντίθεση του γαλλικού κόμματος ήταν διακριτική. Τα ανακοινωθέντα αντιπαρέρχονταν το ζήτημα της επέμβασης με μία δισχιδή στάση κριτικής κατά των επιλογών της σοβιετικής ηγεσίας και ταυτόχρονης δήλωσης αλληλεγγύης προς το αδελφό κόμμα. Ο Waldeck Rochet διευκρίνισε ενώπιον της Jeannette Vermeersch ότι η ταύτιση με το μολοσεβικικό κόμμα θεμελιωνόταν στην επίγνωση ότι επρόκειτο για το φορέα - διεκπεραιωτή της Ρωσικής Επανάστασης, ιδρυτή της Σοβιετικής Ένωσης, πρώτης σοσιαλιστικής χώρας, που απελευθέρωσε την Ευρώπη από το φασισμό και διεξήγε την πάλη κατά του ιμπεριαλισμού, και ότι η διαφοροποίηση της γαλλικής θέσης ως προς το πρόβλημα της Τσεχοσλοβακίας δεν αντανάκλουσε μείζονα απόκλιση από τις αρχές της αλληλοϋποστήριξης των αδελφών κομμάτων¹⁷⁶. Τον Οκτώβριο 1968, συζητήθηκε στην κεντρική επιτροπή (συμμετείχαν, μεταξύ άλλων, οι Louis Aragon, Jacques Duclos, Roger Garaudy, Jean Kanapa, Henri Krasucki, Roland Leroy, Georges Marchais, Gaston Plissonnier, Waldeck Rochet, Jeannette Vermeersch) η πολιτική κατάσταση μετά την επέμβαση. Ακούστηκαν φωνές καταδίκης, με επιχειρήματα ότι η τσεχική κατάσταση δεν εγκυμονούσε αντεπανάσταση, όπως στην Ουγγαρία το 1956, και ότι υπήρξε ανάμειξη για επίλυση ενός προβλήματος που αποτελούσε εσωτερική υπόθεση των Τσεχοσλοβάκων κομμουνιστών. Ορίστηκε επιτροπή (Waldeck Rochet, Jacques Duclos, Georges Marchais, Jean Kanapa, Raymond Guyot) η οποία θα συζητούσε το πρόβλημα με το σοβιετικό κόμμα. Απευθύνθηκε δημόσια επίπληξη στο Roger Garaudy για την κοινοποίηση της αντίθεσής του στην επέμβαση και συστηματική αντίρρηση στις αποφάσεις του κόμματος¹⁷⁷. Το Μάιο 1969, συζητήθηκε το ζήτημα των επιθέσεων του οργάνου του σοβιετικού κόμματος *Pravda* κατά του προσώπου του Waldeck Rochet. Ο γενικός γραμματέας κατέστησε σαφές ότι η γαλλική αντιγνωμία για την επέμβαση στην Πράγα εκδηλώθηκε λελογισμένα, χωρίς το κόμμα να υποπέσει σε αντισοβιετισμό, και παρέμεναν αναλλοίωτες οι κομματικές θέσεις για τη σπουδαιότητα του σοβιετικού προτύπου¹⁷⁸. Στη συνέχεια, στη διάσκεψη των κομμουνιστικών κομμάτων στη Μό-

¹⁷⁵ Cf. Sudhir Hazareesingh, *Intellectuals and the French communist party. Disillusion and decline*, Clarendon, Oxford 1991, pp. 138-140.

¹⁷⁶ Cf. Vigueux, « Préface... », *op. cit.*, pp. 13-14.

¹⁷⁷ *Id.*, pp. 81.

¹⁷⁸ *Id.*, pp. 92.

σχα, τον Ιούνιο 1969, η γαλλική αντιπροσωπεία τοποθετήθηκε δηλώνοντας ότι τα γεγονότα ήταν εσωτερική υπόθεση του τσεχοσλοβακικού κόμματος¹⁷⁹.

Στο 19^ο συνέδριο του κόμματος, στις 8 Φεβρουαρίου 1970, ο Georges Marchais αντικατέστησε το Waldeck Rochet, άρρωστο από τα τέλη του 1968. Παρέμεινε στο πόστο του γενικού γραμματέα έως το 1994. Συνεργαζόμενος με τα στελέχη περί το Rochet –το Charles Fiterman, το Jean Kanapa (αποβίωσε το 1978)– και με άλλα όπως ο Roland Leroy, υποστήριξε την ενότητα της αριστεράς. Μετά το 1971, με τη δημιουργία του νέου Σοσιαλιστικού Κόμματος (Parti socialiste) υπό το François Mitterrand, προωθήθηκε περαιτέρω ο στόχος των συνεργασιών με το πρόγραμμα «δημοκρατικής κυβέρνησης». Το 1972, το 20^ο συνέδριο επικύρωσε τη γραμμή της συνεργασίας των αριστερών δυνάμεων. Η καθοδική εκλογική τροχιά (το 1973, 21,4% των ψήφων), υπέδειξε τη χειραφέτηση από το σοβιετικό κόμμα, με προσχώρηση στο μέτωπο του ευρωκομμουνισμού, μαζί με το ιταλικό και ισπανικό κόμμα υπό τους Enrico Berlinguer και Santiago Carillo. Η νέα μετωπική πρωτοβουλία του κόμματος (Union de la Gauche), στο διάστημα 1972-1977, απέδωσε (το 1976, το δυναμικό του κόμματος ξεπέρασε το μισό εκατομμύριο μέλη και ο Georges Marchais έθεσε στόχο το ένα εκατομμύριο)¹⁸⁰. Αναφορικά με το εσωτερικό εθνικό μέτωπο και με την υποστήριξη θέσεων που συνιστούσαν τη στρατηγική του ευρωκομμουνισμού, σε μία περίπτωση ο Antoine Casanova εξέθεσε στην κεντρική επιτροπή, το Σεπτέμβριο 1972, το γενικό πνεύμα που χαρακτήριζε τη δράση των χριστιανικών κύκλων και του κινήματος Action catholique ouvrier (χρονολογούνταν από το 1950), την κριτική στάση τους έναντι του καπιταλισμού αλλά και των κομμουνιστικών χωρών. Σε άλλη περίπτωση, τον Ιούνιο 1976, το κόμμα ανέσυρε τα ζητήματα των υπερηλίκων, της προπαγάνδας, της κομμουνιστικής αντίληψης για την ανηθικότητα. Τέθηκαν προς συζήτηση οι αιτιάσεις για έλλειμμα εσωκομματικής δημοκρατίας¹⁸¹. Ως προς τις διεθνιστικές σχέσεις, μπορεί, σε ένα σταχυολόγημα, να αναφερθεί η συμμετοχή Γάλλου αντιπροσώπου, το Μάρτιο 1970, στο 12^ο συνέδριο του κυπριακού κομμουνιστικού κόμματος (ΑΚΕΛ). Συζητήθηκε η πάλη του κόμματος κατά του ιμπεριαλισμού στην ανατολική Μεσόγειο και κατά της δικτατορίας των συνταγματαρχών στην Ελλάδα. Απέναντι στο ζήτημα της διάσπασης –από το 1968– του ελληνικού κόμματος (ΚΚΕ), οι Γάλλοι κομμουνιστές έκριναν ότι όφειλαν να επιδείξουν σύνεση, να

¹⁷⁹ Cf. Ross, *Workers...*, *op. cit.*, p. 222.

¹⁸⁰ Θεωρήθηκε ιταλοποίηση του κόμματος, *ibid.*, pp. 243-279. Raymond, *The French...*, *op. cit.*, pp. 151-157.

¹⁸¹ Cf. Vigreux, « Préface... », *op. cit.*, pp. 242.

μην αναμιχθούν στα εσωτερικά του και να εργασθούν για την πτώση της δικτατορίας στην Ελλάδα και απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων¹⁸².

Η εξέλιξη του γαλλικού δρόμου στο σοσιαλισμό ήταν ατυχής –όπως, άλλωστε, η μοίρα ολόκληρου του κομμουνιστικού πειράματος–. Το 1977, σε μυστικές διαβουλεύσεις, το σοβιετικό κόμμα, επαναλαμβάνοντας την αντίθεση του στον ευρωκομμουνισμό, αντέταξε οξείες αντιρρήσεις κατά της γαλλικής θέσης περί ελλείμματος δημοκρατίας στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού. Στη γαλλική πολιτική σκηνή, η καταγγελία για δεξιά στροφή των σοσιαλιστών (μαζί με τη διαπίστωση εκροής ψηφοφόρων του κόμματος προς τους συμμάχους) έφερε, το 1977, σχίσμα στην Union de la Gauche. Επνήλθε η σύσφιγξη σχέσεων με τους Σοβιετικούς, με αρνητικές όμως συνέπειες στα εκλογικά ποσοστά¹⁸³. Η δεκαετία 1980, με τη διολίσθηση της κομμουνιστικής επίδρασης στις συνειδήσεις των Ευρωπαίων πολιτών έως την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, ήταν η αρχή του τέλους.

3.2.1.4.2. Θεωρητικά, ιδεολογικά ζητήματα

Στη «δεύτερη αριστερά» [la deuxième gauche (κατόπιν της μετάπτωσης του SFIO, γαλλικού τμήματος της Komintern, στο Parti communiste français), μετά το 1953 (αλλαγή καθοδήγησης στο κόμμα των μπολσεβίκων) επιλέχθηκε στο γαλλικό κόμμα λιγότερο κλειστή αντιμετώπιση της ιδεολογίας και θεωρίας. Κυκλοφόρησαν σωρηδόν γαλλικές μεταφράσεις των κλασικών έργων του μαρξισμού, για πρωτογενή μελέτη και έρευνα.

Η κομματική δουλειά για τα ιδεολογικά ζητήματα είχε ανατεθεί στο Jean Capara. Εκκίνησε ως μέλος του σκληρού πυρήνα, που, στην αρχική φάση του Ψυχρού Πολέμου, ευθυγράμμιζε το κόμμα στις επιταγές της σοβιετικής ηγεσίας, υπεύθυνος –κατόπιν ανάθεσης της κεντρικής επιτροπής– για τους διανοουμένους (ο Jean-Paul Sartre του επικόλλησε την ετικέτα « intellectuel-flic » [«διανοουμένο-χωροφύλακας»]). Στην περίπτωση της απονομής του βραβείου Nobel το 1947 στον André Gide, έγραψε άρθρο στο έντυπο *Lettres Françaises*, με το οποίο εγκαλούσε τους αστούς διότι απέτισαν τιμή σε ένα γέρο φασίστα παιδαγωγό. Ο Edgar Morin, αντιθέτως, εκδήλωσε τη διαφωνία του, θεωρώντας το αμφισβητούμενο άτομο ως πομπό τεράστιας απελευθερωτικής επίδρασης, και σημείωσε ότι η επιλογή απάντησης του κομμουνισμού δεν ακύρωνε το ταλέντο του, θέτοντας υπό κρίση το αξίωμα του Louis Aragon και της Elsa Triolet ότι οι αντικομμουνι-

¹⁸² *Id.*, pp. 113.

¹⁸³ *Id.*, pp. 16.

στές δεν μπορούσαν να έχουν ταλέντο¹⁸⁴ (οι αντεγκλήσεις εξωτερίκευαν τη φόρτιση, που προήλθε από τη χρεωκοπία σπουδαιών λογοτεχνών, όπως ο Louis-Ferdinand Céline, υπηρετών του φασισμού στη διάρκεια της γερμανικής κατάκτησης). Ο Kanapa ανέκρουσε πρύμναν και εντάχθηκε στο ρεύμα της αποσοβιετικοποίησης και του ευρωκομμουνισμού στο 22^ο συνέδριο του κόμματος το 1976, όταν αποφασίσθηκε η εγκατάλειψη ως όρου της «δικτατορίας του προλεταριάτου», με απαγκίστρωση από το θεωρητικό-ιδεολογικό περίγραμμα του «μαρξισμού-λενινισμού», σημαντικότερου στοιχείου της κομμουνιστικής ταυτότητας. Μετά την υιοθέτηση του ειρηνικού περάσματος στο σοσιαλισμό το 1968, ήταν πλήρης η στροφή του κόμματος στο δημοκρατικό δρόμο προς το σοσιαλισμό γαλλικής χροιάς¹⁸⁵. Σημειώθηκε ανταπόκριση εκ μέρους της ανθρώπινης βάσης, με διεύρυνση, όπως είπαμε, του αριθμού των μελών το 1976¹⁸⁶.

Εμβληματική ήταν, στις κομματικές εξελίξεις, η μορφή του Louis Aragon. Υποστήριζε την προσπάθεια παραχώρησης αυτοτέλειας στους διανοουμένους, με την ανάληψη κριτικής κατά της σοβιετικής καθοδήγησης επί J.V. Stalin. Αναρέθηκε ο γραμμασιανός ορισμός των «οργανικών διανοουμένων» ως συνιστώσας που στήριζε τις ιδεολογικές επιλογές της κομματικής γραμμής και αποδόθηκε ελευθερία έκφρασης και γνώμης συμβατή με τις αποφάσεις του 20^{ου} συνεδρίου του σοβιετικού κόμματος του 1956¹⁸⁷. Το 1966, ο Aragon εκλέχθηκε μέλος της κεντρικής επιτροπής του κόμματος. Σε ένα σταχυολόγημα των παρεμβάσεων του στις συνεδριάσεις του οργάνου, αναφορικά με ζητήματα που άπτονταν των διανοουμένων, μπορεί να μνημονευθεί το κείμενο - κάλεσμα, που έγραψε εν όψει της εκλογικής συμμαχίας με τους σοσιαλιστές (το είχε κοιτάξει για διορθώσεις ο Jean-Paul Sartre) για παροχή ψήφου στο François Mitterrand¹⁸⁸. Το 1967, παρέμβαση του Aragon έθετε το πρόβλημα της εκδοτικής ποιότητας του έντυπου οργάνου του κόμματος *L'Humanité*¹⁸⁹. Το Μάιο 1969, παρουσίασε στην κεντρική επιτροπή κείμενο προς ψήφιση, στο οποίο κατακρίνονταν οι «Μπιάφρα των διανοουμένων» («les Biafra de l'esprit» [οι αδρανείς στάσεις των πνευματικών ανθρώπων μπροστά στα λοιμοκτονούντα παιδιά της Μπιάφρα])¹⁹⁰. Το Σεπτέμβριο 1972, δέχθηκε τιμές για την 75^η επέτειο των γενεθλίων του, με μνεία στις εργασίες της κεντρικής επιτροπής και αφέρωμα

¹⁸⁴ Cf. Morin, *Autocritique*, op. cit., p. 88.

¹⁸⁵ Cf. Ross, *Workers...*, op. cit., p. 250. Vigreux, « Préface... », op. cit., p. 15.

¹⁸⁶ Cf. Jean Ellenstein, *Le P.C.*, Bernard Grasset, Paris 1976, p. 96. Vigreux, « Préface... », op. cit., p. 12.

¹⁸⁷ Cf. Tony Judt, *Marxism and the French Left. Studies on Labour and Politics in France, 1830-1981*, New York University Press, New York 2011, pp. 169-238.

¹⁸⁸ Cf. Vigreux, « Préface... », op. cit., p. 38.

¹⁸⁹ *Id.*, p. 61.

¹⁹⁰ *Id.*, p. 92.

στην εφημερίδα *L'Humanité*¹⁹¹. Το Σεπτέμβριο 1974, η γνώμη του Aragon για σχέδιο κομματικής απόφασης σχετικά με τον κόσμο του πνεύματος ήταν ότι εμφανιζόταν στο κείμενο διάχυτη η υποτίμηση της θέσης των διανοουμένων και δεν δηλώνονταν απερίφραστα αλληλεγγύη απέναντι σε μία κυβέρνηση εχθρική προς το εν λόγω στρώμα¹⁹².

Στον κομματικό μηχανισμό, ο Antoine Casanova, εκλεγείς μέλος της κεντρικής επιτροπής του κόμματος το 1970, συμμετέσχε στη διαχείριση των σχέσεων με τους διανοουμένους. Σε ένα απάνθισμα, το 1972 επεξηγούσε τις πτυχές της πρόσληψης, την οποία είχαν οι διανοούμενοι για την οικονομική κρίση, και ανέπτυξε το ζήτημα των σχέσεων μεταξύ κομμουνιστών και διανοουμένων¹⁹³. Το Μάρτιο 1973, εξέθεσε τον τρόπο που γίνονταν κατανοητοί οι προσανατολισμοί του κόμματος μέσα στους κύκλους των πανεπιστημιακών και φοιτητών¹⁹⁴.

Τα ιδεολογικά και θεωρητικά μέτωπα, με τα οποία ετίθετο εν αμφιβόλω η επίσημη γραμμή του κόμματος –εκμαγείο του σοβιετικού προτύπου–, στηρίχθηκαν στην παρέμβαση ορισμένων προσώπων με αυξημένο ειδικό βάρος. Οι ακαδημαϊκοί κύκλοι παρακολουθούσαν με ενδιαφέρον την αντιδικία με το Roger Garaudy, Louis Althusser, Jean-Paul Sartre.

Ο καθηγητής φιλοσοφίας Roger Garaudy συγκρουόταν επί μακρό διάστημα με την κομματική ηγεσία. Εκδιώχθηκε τον Ιούνιο 1970 –η εμμονή του για κατάδικη της σοβιετικής επέμβασης στην Πράγα τον οδήγησε εκτός κόμματος–¹⁹⁵. Γεννηθείς το 1913, ήταν μέλος από το 1933, μέλος της κεντρικής επιτροπής από το 1945, του πολιτικού γραφείου από το 1961, πρόεδρος του ερευνητικού κέντρου του κόμματος (Centre d'études et de recherches marxistes). Βαθμηδόν ανέπτυξε κριτική στάση και, τον Απρίλιο 1968, επανήλθε με δριμείες παρατηρήσεις για τις εξελίξεις στην Πολωνία και Τσεχοσλοβακία¹⁹⁶. Κατηγόρησε τους Σοβιετικούς ότι έθεσαν υπό κρίση την απόπειρα έκθεσης έργων του Marc Chagall στη Μόσχα και πρότεινε να κοινοποιηθεί η γαλλική αλληλεγγύη στο πρόσωπό του¹⁹⁷ (σύμφωνα με άλλη οπτική, οι σοβιετικές αρχές βρίσκονταν ενώπιον της προβολής του διάσημου Εβραίου ζωγράφου από αντιφρονούντες –και, όπι-

¹⁹¹ *Id.*, p. 161.

¹⁹² *Id.*, p. 208.

¹⁹³ *Id.*, p. 145.

¹⁹⁴ *Id.*, p. 174.

¹⁹⁵ Cf. Hazareesingh, *Intellectuals...., op. cit.*, pp. 138-140.

¹⁹⁶ Cf. Maud Bracke, *Which socialism, Whose détente? West European Communism and the Czechoslovak crisis of 1968*, Central European University Press, Budapest - New York 2007, pp. 294 et seq.

¹⁹⁷ Cf. Vigreux, « Préface...., op. cit. », p. 69.

σθεν, από τη δυτική αντικομμουνιστική προπαγάνδα¹⁹⁸). Τον Ιούλιο 1968, οι προσωπικές επιθέσεις και τοποθετήσεις του για τη διαχείριση από το κόμμα της εξέγερσης του Μάη 1968, τη λήψη αποφάσεων όχι συλλογικά αλλά από ένα ηγετικό πυρήνα, επίσης την ανάγκη σύστασης μίας επιτροπής που θα προέβαινε σε απολογισμό των πράξεων, προκάλεσαν παρέμβαση του Georges Marchais, με τοποθετήσεις που αντιμετώπιζαν την πρόκληση, την οποία συνιστούσαν οι κατηγορίες, και με πιστοποίηση της συλλογικότητας της καθοδηγητικής ομάδας. Στην απάντηση υπήρχε, παρ' όλα αυτά, η παραδοχή ότι το κόμμα υποτίμησε τον αριστερισμό στη Γαλλία¹⁹⁹. Τον Οκτώβριο 1968, ο Garaudy, ομιλώντας στην κεντρική επιτροπή του κόμματος, διατύπωσε το φόβο ότι η σοβιετική επέμβαση του Αυγούστου 1968 στην Τσεχοσλοβακία έθετε σε κίνδυνο την ενότητα του γαλλικού κόμματος και έδιδε επιχειρήματα στους αντιπάλους αντικομμουνιστές. Ανέλυσε τη νέα κατάσταση στην Πράγα και ζήτησε την επαναφορά των λενινιστικών αρχών και εξουδετέρωση των «σταλινικών» καταλοίπων, υπαρκτών στη Σοβιετική Ένωση, τονίζοντας ότι η κριτική του δεν αποτελούσε ρεβιζιονιστική άποψη και όφειλε να γίνει αποδεκτή. Οι απαντήσεις που δόθηκαν από παριστάμενους τον εγκάλεσαν ως μη σεβόμενο το δημοκρατικό συγκεντρωτισμό [οι κομματικές αποφάσεις είχαν ληφθεί με προσήλωση στις κομματικές οργανωτικές αρχές]²⁰⁰. Επιγραμματικά, η σκέψη του Garaudy για το σοσιαλισμό λάμβανε υπόψη τις ιδιομορφίες και κοινωνικές αλλαγές κάθε χώρας, με εκτίμηση των αλλαγών στη σύνθεση των κοινωνικών στρωμάτων, ώστε να μπορούσε να διαμορφωθεί το κατάλληλο πλαίσιο διεκδικήσεων με κάλυψη των απαιτήσεων των εργαζομένων, όπως διατυπώθηκαν κατά την εξέγερση του Μάη 1968. Έναντι της πολιτικής συμμαχιών του γαλλικού κόμματος, που αφορούσε μονάχα σε πολιτικά κόμματα, ο Garaudy αντιπρότεινε αφ' ενός την κομματική προπαγάνδα υπέρ των ελευθεριών και αφ' ετέρου τη συμμαχία της εργατικής τάξης με τους διανοούμενους. Οι προτάσεις για τη συμμαχία κοινωνικών τάξεων απορρίφθηκαν από την κεντρική επιτροπή και ο γενικός γραμματέας Waldeck Rochet υπογράμμισε ότι η διανοητική εργασία έκρυβε μεγάλη ποικιλότητα κοινωνικών καταστάσεων, ενώ δεν υφίστατο προλεταριοποίηση των διανοούμενων [δεν διαπιστωνόταν εγγύτητα με την εργατική τάξη]²⁰¹. Το Μάρτιο 1970, η κριτική του

¹⁹⁸ Cf. *Biographical Dictionary of Dissidents in the Soviet Union, 1956-1975*, S.P. de Boer, E.J. Driessen, H.L. Verhaar eds., Universiteit van Amsterdam - Oost-Europa Instituut, The Hague 1982, p. 339. Μία έκθεση πινάκων ιδιωτικών συλλογών του Chagall οργανώθηκε το ίδιο έτος, 1968, στο Novgorod.

¹⁹⁹ Cf. Vigreux, « Préface... », *op. cit.*, pp. 74-75.

²⁰⁰ *Id.*, p. 81.

²⁰¹ *Id.*, p. 87.

Garaudy κατά της Σοβιετικής Ένωσης για υποτιθέμενη υποστήριξη προς τη δικτατορία των συνταγματαρχών στην Ελλάδα απορρίφθηκε²⁰².

Ο Louis Althusser, *normalien* και καθηγητής φιλοσοφίας στην *Ecole normale supérieure*, ανήκων στο ρεύμα του στρουκτουραλισμού, ήταν μαρξιστής, στρατολογημένος από το 1948 στο γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα (αμετακίνητος, έκτοτε –μολονότι ανήκε στην κατηγορία των μελών που, στην εσωκομματική διάλεκτο, αποκαλούνται «προβληματικοί»–). Οι διδασχές του είχαν επενέργεια στον περίγυρο στη σχολή για ένταξη στο κομμουνιστικό κίνημα. Στο παράδειγμα του Michel Foucault, επηρεάστηκε από τον Althusser και στρατολογήθηκε το 1950 στο κόμμα –αποχώρησε τον Ιανουάριο 1953 ένεκα των διώξεων, στη Μόσχα, για τη συνωμοσία των Εβραίων γιατρών (συνέπεσαν με τις εκτελέσεις του Rudolf Slansky και των άλλων Εβραίων της τσεχικής κομματικής ηγεσίας το Δεκέμβριο 1952)²⁰³. Στο φιλοσοφικό πεδίο, ο Althusser δέχθηκε επίθεση με κατηγορίες για δογματισμό, για αφαιρετικές προσεγγίσεις και μη κατανόηση του μαρξισμού, και ενεπλάκη σε θεωρητική αντιδικία με το Roger Garaudy, επί θεμάτων με κεφαλαιώδη σημασία για την κομματική ιδεολογία και πρακτική. Για την αντίληψη του μαρξισμού ως διαλόγου, που αναλύθηκε το 1966 από τον Althusser, το Georges (Jorge) Sempurn και το φύλλο *Clarté* (όργανο της Union des étudiants communistes), επισημάνθηκε το πρωτεύον, η ικανότητα του κόμματος να μετουσιώνει τη θεωρία σε γόνιμο πολιτικό αποτέλεσμα, σε σχέση δευτερευόντως με το διαλογισμό για τις πτυχές της («διότι ο μαρξισμός είναι καθοδήγηση πριν να είναι διάλογος») ²⁰⁴. Η παρουσία του Althusser είχε βάρος για τη διαπαιδαγώγηση μίας νέας γενεάς διανοουμένων κομμουνιστών διότι συνέπιπτε με τη στροφή του γαλλικού κόμματος και επιζήτηση διαλόγου με δυνάμεις του χριστιανικού ουμανισμού²⁰⁵, συνεργασία με τις άλλες αριστερές δυνάμεις, ειρηνικό πέρασμα στο σοσιαλισμό²⁰⁶. Η ευκαμνία και οι διακυμάνσεις στην κομματική πολιτική μπορούσαν

²⁰² *Id.*, p. 113.

²⁰³ Cf. James E. Miller, *The passion of Michel Foucault*, Harvard University Press, Cambridge 2000, p. 58.

²⁰⁴ Cf. Vigreux, « Préface... », *op. cit.*, p. 38.

²⁰⁵ Ο Garaudy συνεργαζόταν με τον αβύ Pierre (abbé Pierre [Henri Grouès]), ιερωμένο ο οποίος ήταν ομοίως αντιστασιακός κατά τη γερμανική κατοχή της Γαλλίας (είχε, τότε, επίσης παράσχει προστασία σε Εβραίους από τις διώξεις) και είχε αναπτύξει, μετά το 1949, πεφοτισμένη δράση υπέρ των μη προνομιούχων κοινωνικών ομάδων με τη δημιουργία δικτύου οργανώσεων του κοσμικού κινήματος Emmaüs (cf. Hervé Le Ru, *De l'Amour au management. Emmaüs en héritage*, Social en poche, Paris 1989, *passim*).

²⁰⁶ Cf. Roger Martelli, *Communisme français. Histoire sincère du PCF, 1920-1984*, Messidor, Paris 1984, *passim*.

να αποδοθούν στις δυσκολίες, με τις οποίες βρίσκονταν αντιμέτωπα τα κομμουνιστικά κόμματα στις χώρες του κεφαλαίου, και στην αναζήτηση διεξόδων συμβιβασμού [εναρμόνιση] των παλαιών θεωρητικών αποδοχών με τις ταξικές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της κοινωνίας²⁰⁷. Από τα τέλη της δεκαετίας 1960, καταγράφηκαν τριβές για την αναίρεση του «προλεταριακού διεθνισμού» (ισοδύναμου της στοίχισης με τις θέσεις του σοβιετικού κόμματος). Αργότερα, ντοκουμέντα του Jean Kanapa, στα οποία είχε εκλείψει ο όρος, δέχθηκαν ανοικτή κριτική από το Philippe Herzog. Ο Georges Marchais δήλωσε ότι, στη νέα φάση των διακομματικών σχέσεων, είχαν υιοθετηθεί νέες αρχές, σύμφωνα με τις οποίες πραγματοποιούνταν εκτίμηση και κρίση των θέσεων και πράξεων των αδελφών κομμάτων εξουσίας των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού²⁰⁸. Εντάθηκε παραλλήλως, η κριτική κατά του «σταλινισμού». Το 1976, ο ιστορικός Jean Ellenstein αποκάλυψε ότι το γαλλικό κόμμα ήταν εν γνώσει της έκθεσης Khrouchchev, υπονοώντας ότι ο Maurice Thorez είχε επιβάλει σιωπή όσον αφορούσε στην ύπαρξη της²⁰⁹. Μετά από ζυμώσεις, οριστικοποιήθηκε, στο 22^ο συνέδριο του κόμματος το Φεβρουάριο 1976, η εγκατάλειψη ως όρου της «δικτατορίας του προλεταριάτου». Αντιτάχθηκαν ο Louis Althusser²¹⁰ και ο Etienne Balibar²¹¹. Οι διαφωνίες συνεχίστηκαν αμείωτες²¹². Τον Ιούνιο 1976, η διχογνωμία μεταξύ των κομματικών διανοουμένων μεταφέρθηκε στις συζητήσεις της κεντρικής επιτροπής του κόμματος²¹³, με αρνητικές κριτικές για τις απόψεις του Althusser. Εξελίχθηκε σύγκρουση για τη στροφή του 22^{ου} συνεδρίου και την εγκατάλειψη της θεωρίας περί δικτατορίας του προλεταριάτου. Τονίσθηκε η ιστορική χρησιμότητα των κομματικών αντιλήψεων στα έτη μετά το 1920 και η ανάγκη υποστήριξης των λαϊκών διεκδικήσεων χωρίς γλίστρημα στο ρεφορμισμό και οππορτουνισμό. Αντίθετες φωνές θύμισαν ότι, παρά την απόλειψη του όρου «δικτατορία του προλεταριάτου», απέμενε η θεωρητική κατασκευή για την πάλη των τάξεων, την κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής, το δημοκρατικό συγκεντρωτισμό, ως αξιών κίνησης του κόμματος²¹⁴.

²⁰⁷ Cf. Georges Labica, « Démocratie avancée », *Dictionnaire critique du marxisme*, directeurs de la publication Georges Labica et Gérard Bensussan, Presses Universitaires de France, Paris 1985², pp. 286-287.

²⁰⁸ Vigreux, « Préface..., *op. cit.*, p. 15.

²⁰⁹ *Id.*, p. 16.

²¹⁰ Cf. Louis Althusser, *XXIIe Congrès*, Maspero, Paris 1977.

²¹¹ Cf. Etienne Balibar, *La dictature du prolétariat*, Maspero, Paris 1977.

²¹² Cf. William S. Lewis, *Louis Althusser and the traditions of French Marxism*, Lexington Books, Oxford 2005, pp. 189 et seq.

²¹³ Cf. Vigreux, « Préface..., *op. cit.*, p. 242.

²¹⁴ *Id.*, p. 243.

Ο Jean-Paul Sartre, normalien, καθηγητής φιλοσοφίας του ρεύματος του υπαρξισμού (existentialisme), συνοδοιπόρος του σοβιετισμού, ο πιο ορμητικός οπαδός του, εξελίχθηκε σε ατέλειωτο πρόβλημα για το γαλλικό κόμμα, μεταπηδώντας από τους υποστηρικτές στους επικριτές της πολιτικής του. Για να αναφερθούμε σε μία μονάχα περίπτωση, το 1966, η κεντρική επιτροπή του κόμματος απασχολήθηκε με την κίνησή του, μαζί με τη Simone de Beauvoir και άλλους συγγραφείς που ήταν παλαιότερα φιλοκομμουνιστές (Maurice Druon, Robert Merle, Armand Lanoux), για παροχή υποστήριξης στο Charles de Gaulle²¹⁵. Ήταν φιλομαοϊκός μετά το 1968.

Άλλοι διανοούμενοι ήταν η εξαίρεση στον κανόνα, παρέμειναν εκτός των άμεσων αντιδικιών. Στην περίπτωση του Gilles Deleuze, καθηγητή φιλοσοφίας στη Σορβόνη το 1957, αν και στενός φίλος του Félix Guattari (φιλόσοφος, μέλος του γαλλικού κόμματος έως το 1958) δεν αναμείχθηκε στην κομματική πολιτική.

3.2.1.4.3. Οι πρώην

Στα τέλη της δεκαετίας 1950, οι πρώην αντιστασιακοί, αγωνιστές εναντίον της γερμανικής κατοχής και του καθεστώτος Vichy, στενοί οπαδοί, οιονεί μέλη (Georges Friedmann), και μέλη του γαλλικού κόμματος (Henri Lefebvre, Edgar Morin), κινούνταν σε διαφορούμενες κατευθύνσεις. με στάση κριτική –ποικίλης έντασης– απέναντι στο σοβιετισμό, ακρογωνιαίο λίθο της κομμουνιστικής πολιτικής. Συναντήθηκαν στο ακαδημαϊκό πεδίο, σε πανεπιστημιακές και ερευνητικές καριέρες, όπου ανέπτυξαν επιστημονική και ιδεολογική δράση.

Τον Ιούλιο 1968, η κεντρική επιτροπή του γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος συνήλθε για να εκτιμήσει την κατάσταση, που είχε διαμορφωθεί στην κοινωνία μετά την εξέγερση του Μάη 1968. Ως προς τους διανοουμένους, επισημάνθηκε η παρέμβαση πολλών εξ αυτών σε κατεύθυνση επιζήμια για τις πολιτικές επιδιώξεις του κόμματος. Ασκήθηκε κριτική στο Marcuse και Morin για σύμπλευση με τους αριστεριστές²¹⁶. Παρόμοια ήταν η νότα καταδίκης της στάσης του Lefebvre (υπόθαψη των αριστεριστών) κατά τα γεγονότα της εξέγερσης²¹⁷. Η περίπτωση του Henri Lefebvre αξίζει ιδιαίτερης μνείας. Γεννηθείς το 1901, πολυπράγμων (φιλόσοφος, κοινωνιολόγος, γεωγράφος), πτυχιούχος της Σορβόνης, στέλεχος του γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος από το 1928, ήταν καθηγητής φιλοσοφίας μετά το 1930. Το 1940, στρατολογήθηκε στην ε-

²¹⁵ *Id.*, p. 38.

²¹⁶ *Id.*, pp. 74-75.

²¹⁷ *Ibid.* Στα πρακτικά της συνεδρίασης της κεντρικής επιτροπής αναγράφεται, εσφαλμένα, Lefevre.

θνική αντίσταση στη ζώνη του Vichy. Επεξεργάστηκε στοιχεία της μαρξιστικής θεωρίας που τον οδήγησαν σε διατυπώσεις επικριτικές για το σοβιετικό λενινιστικό μοντέλο και εκδιώχθηκε από το κόμμα το 1958. Ως καθηγητής στο Παρίσι (δίδασκε, από το 1965, κοινωνιολογία στο Université Paris X - Nanterre), εξώθησε τους φοιτητές του σε συμμετοχή στην εξέγερση του Μάη 1968. Στο φιλοσοφικό επίπεδο, η κριτική της καθημερινότητας οδήγούσε στη διαπίστωση ότι η συνήθεια και η προσωρινότητα συνέβαλλαν στην αναπαραγωγή και επιβιώσεις των σχέσεων κυριαρχίας και στη δημιουργία συμβάσεων υποστηρικτικών της εξουσίας²¹⁸. Με την ιδιότητα του γεωγράφου, υποστήριξε, όσον αφορούσε στην κατασκευή του χώρου ως κοινωνικού προϊόντος, την κίνηση αισθητικής εξέγερσης εναντίον της καθημερινότητας και την επιβολή του δικαϊώματος στην αστική (urbaine) ζωή²¹⁹.

3.2.2. Η προσωπική θεωρητική κατασκευή

3.2.2.1. Ελίτ και λούμπεν

Από την εποχή της απασχόλησής του στο εθνικό ερευνητικό κέντρο CNRS, επίσης στα κατοπινά χρόνια, ο Edgar Morin, συνειδητά, επέλεξε την ένταξή του στην κίνηση εναντίον των thésards [κάτοχοι διδακτορικής διατριβής (thèse de doctorat)], των sorbonnards [διδάκτορες της Σορβόνης], των ερευνητών που μυστικοποιούσαν την από καθέδρας διδασκαλία. Εξάλλου, είχε, κατά τις σπουδές του, την ατυχία της χρονικής συγκυρίας (πόλεμος, ναζιστική κατοχή) και της κοινωνικής ταυτότητας (Εβραίος σε ρατσιστικό περίγυρο), που απέτρεψαν την είσοδό του στις ακαδημαϊκές ελίτ. Εκκίνησε ως «λούμπεν» διανοητής [εκτός των «ευγενών» ακαδημαϊκών κύκλων]. Η ταξική θέση του Edgar Morin ήταν, παραδείγματος χάριν, εκτός του θύλακος των normaliens. Στην Ecole Normale Supérieure της rue d'Ulm, οι απόφοιτοι (normaliens ή ulmiens) είχαν δημιουργήσει τη δική τους πνευματική και κατ' επέκταση κοινωνική σέκτα. Όπως σε όλες τις κάστες, λειτουργούσαν κώδικες αλληλοαναγνώρισης και αλληλοσεβασμού. Στο γραφείο ενός πολυάσχολου προέδρου εκπαιδευτικού ιδρύματος ο οποίος ήταν normalien, ένα μέλος του επιστημονικού προσωπικού όφειλε να εξασφαλίσει μία συνάντηση μέσω της γραμματεώς πριν από ένα εύλογο χρονικό διάστημα –ένα μήνα, ίσως–, ενώ ένας άλλος, normalien, κατείχε το εθμικό δικαίωμα να δρασκελιίζει την πόρτα χωρίς προηγούμενη ειδοποίηση. Το

²¹⁸ Cf. Armand Ajzenberg - Hugues Lethierry - Léonore Bazinek - Michael Löwy, *Maintenant Henri Lefebvre. Renaissance de la pensée critique*, L'Harmattan, Paris 2011, pp. 91 et seq.

²¹⁹ *Id.*, pp. 121 et seq.

πλεονέκτημα, το οποίο βρήκαν οι μη προνομιούχοι της κατηγορίας του Edgar Morin, ήταν η ευστροφία και θετική πείρα (από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα) του γαλλικού εκπαιδευτικού συστήματος για την πρόοδο της επιστημονικής – διδακτικής και ερευνητικής– εργασίας. Η αναζήτηση ενός εκπαιδευτικού εργαλείου που θα προσέφερε πρόσθετους ευνοϊκούς ορίζοντες στην ανάπτυξη της έρευνας και της διδασκαλίας είχε οδηγήσει στη θέσπιση των διακεκριμένων ιδρυμάτων (*grands établissements de la France*), πόλων προσέλκυσης ατόμων εκτός του πανεπιστημιακού χώρου, τα οποία δεν διέθεταν τυπικό ακαδημαϊκό προφίλ, πτυχία, τίτλους, αλλά μία αποδεδειγμένη κατάρτιση που προερχόταν από προσωπική διανοητική εξέλιξη. Η ίδια προϋπόθεση ίσχυε και για τους φοιτούντες στις εν λόγω σχολές. Το Collège de France –από το 16^ο αιώνα–, η Ecole pratique des hautes études, η Ecole des hautes études en sciences sociales (προήλθε το 1975 από τη VI^ε Section de l'Ecole pratique des hautes études) ήταν μερικά από τα γνωστά ερευνητικά και διδακτικά κέντρα. Στην πράξη, η κατάσταση των *grands établissements* όσον αφορούσε στους τίτλους των διδασκόντων δεν εξελίχθηκε πολύ διαφορετικά σε σύγκριση με τα νομοθετικώς ισχύοντα στα πανεπιστήμια. Απέμενε όμως άθικτο το πνεύμα των διανοουμένων, η ελευθερία επιλογής (απόκτηση ή απόρριψη των τίτλων), επίσης η ανεξάρτηση από τα πλέγματα εξουσίας. Στο πνεύμα αμφισβήτησης στη μεταπολεμική Γαλλία, πλειάς διανοουμένων (περιλαμβάνονταν ο Κώστας Αζελός –συνοργάτης του Edgar Morin στο περιοδικό *Arguments*–, ο Κ.Θ. Δημαράς) τήρησαν στάση ανεξαρτησίας. Ο διανοούμενος Edgar Morin είχε την ευχέρεια να αποκατασταθεί ως σύμβολο, να μη μετατραπεί σε θεσμό.

3.2.2.2. Μετα-μαρξισμός

Τα θεωρητικά, ιστορικά, πολιτικά προβλήματα που κληροδοτήθηκαν μετά το 1945 στην 4^η Γαλλική Δημοκρατία άφησαν το στίγμα τους στις επερχόμενες καταστάσεις. Ο Edgar Morin εκτέλεσε την προσωπική ιδεολογική και θεωρητική στροφή στις δεκαετίες της μεταπολεμικής καπιταλιστικής ανασυγκρότησης (« *les Trente glorieuses* »²²⁰), όταν επιτεύχθηκε στη χώρα πλήρης απασχόληση του εργατικού δυναμικού και αποφασίσθηκε παραχώρηση στους εργαζομένους μικρού μέρους των πόρων, προερχόμενων από εκταμιεύσεις του γαλλικού κεφαλαίου στον τρίτο κόσμο, ώστε να αποσοβηθούν εντόπιες ταξικές αντιπαραθέσεις. Η λειτουργία του κράτους-πρόνοιας και η επιφανειακή εργασιακή νηνεμία στο διεκδικητικό κίνημα συνέθεσαν μία κοινωνική κατάσταση που επέτρε-

²²⁰ Τα τριάντα χρόνια μετά το 1945, cf. Jean Fourastié, *Les Trente glorieuses*, Hachette Littérature, Paris 2004 [κατά παράφραση των τριών ημερών (« Trois Glorieuses ») 27-29 Ιουλίου 1830].

ψε στους διανοουμένους, μελετητές της κοινωνίας, να στρέψουν τα ενδιαφέροντά τους από το άμεσο (οικονομία) στο πολιτιστικό.

Το έργο *L'homme et la mort*, που έγραψε ο κομμουνιστής Edgar Morin το 1950, ήταν το σημάδι αλλαγής πορείας. Μετά από ποικίλα διαβάσματα, με ανθρωπολογική παρατήρηση των έργων του Sigmund Freud, Carl Jung, Otto Rank, Sandor Ferenczi, οδηγήθηκε βαθμιαία μέσω αυτομόρφωσης σε ανθρωπολογικές-κοινωνιολογικές θεωρήσεις που τον απομάκρυναν από τον «ορθόδοξο» μαρξισμό²²¹.

Στις δεκαετίες 1960-1970, κατά τις οποίες, παράλληλα με το μαρξισμό-λενινισμό, εμφανίσθηκαν μεγάλες ανακατασκευές του έργου του Marx, επιτελούμενες από διανοητές μέλη των κομμουνιστικών κομμάτων, η ιδεολογική και φιλοσοφική παραγωγή του Edgar Morin βρισκόταν σε σημείο αναβαθμισμένο. Ανταγωνιζόταν τον ώριμο Lukacs, Ernst Bloch, Louis Althusser και λοιπούς, τις θεωρητικές μαρξιστικές προσεγγίσεις για τον επαναστατικό ρεφορμισμό και ριζοσπαστικό εκδημοκρατισμό, τα άλλα μοντέλα ανακατασκευής της μαρξιστικής θεωρίας στον αντίποδα του μαρξισμού-λενινισμού δομημένα στη βάση μίας νέας ανάγνωσης του Marx. Με τη σύγκρουση των δύο κόσμων να μαίνεται, ο Edgar Morin έκρινε ότι όφειλε να διευκρινίσει τη θέση του. Τοποθετήθηκε δηλώνοντας ότι ο κύριος κίνδυνος για την ανθρωπότητα ήταν ο ολοκληρωτισμός που αποκαλούνταν κομμουνιστικός. Ενέγραψε τον ολοκληρωτισμό ως προϊόν της επαναστατικής ιδεολογίας. Αντιλαμβανόταν παράλληλα ότι υφίστατο ένας μαρξιστικός πλούτος ερευνητικών πεδίων, μεταξύ των οποίων πρωτάνευε η αναζήτηση ερμηνειών για την πορεία της ρωσικής επανάστασης με εκτίμηση των εξωτερικών πιέσεων επί του σοβιετικού καθεστώτος, πολιτικών-οικονομικών (ψυχρός πόλεμος) και κοινωνικών (προβολή των αστικών δημοκρατικών ελευθεριών και των δικαιωμάτων του πολίτη ως επιχειρημάτων κατά της δικτατορίας του προλεταριάτου, αδυναμία κάλυψης καταναλωτικών αναγκών των Σοβιετικών πολιτών σε σύγκριση με τη Δύση), και των εσωτερικών αντινομιών του σοβιετικού κόμματος.

Στο CNRS, το δικαίωμα στο στοχασμό²²² χρησιμοποιήθηκε από τους ερευνητές, μαρξιστές και μη, για τον εμπλουτισμό της σκέψης που αντιστρατευόταν το μαρξισμό-λενινισμό. Υπό το κράτος της πολιτικής φόρτισης, ο μαρξισμός παραγκωνίσθηκε σε πολλές περιπτώσεις. Παρά τις πιέσεις, που ένιωθαν να υφίστανται οι διανοούμενοι εκ της καχυποψίας του καθεστώτος, ο Edgar Morin δεν ξέχασε ολοκληρωτικά τις ρίζες του. Το 1965, ομολογούσε ότι κατέτασσε

²²¹ Cf. Morin, *Mes démons*, *op. cit.*, p. 50.

²²² *Id.*, « Le droit à la réflexion », *op. cit.*, pp. 4-12.

τον Karl Marx μεταξύ των μεγάλων θεωρητικών της κοινωνικής επιστήμης, ο οποίος, μαζί με άλλους όπως ο Vilfredo Pareto, Max Weber, Emile Durkheim, δεν ήταν μόνο πρόγονος της σκέψης και πρωτοπόρος, αλλά επίσης διανοητής ριζοσπάστης με απόψεις που ζωογονούσαν την τρέχουσα επιστημονική έρευνα²²³. Στο περιοδικό *Arguments*, ο Κώστας Αζελός βοήθησε τον Edgar Morin να γνωρίσει τους νεο-μαρξιστές της σχολής της Φραγκφούρτης (Theodor Adorno, Herbert Marcuse), το «νεαρό [πρώιμο] Lukacs» (του έργου του 1923 *Ιστορία και ταξική συνείδηση*)²²⁴. Ο Edgar Morin φαινόταν να γοητεύεται από την προσέγγιση του «νεαρού Lukacs» ότι οι καταστάσεις διαθέτουν αλληλουχία (γεγονότα επάλληλα, το ένα επί του άλλου), χωρίς να συνιστούν μία ολότητα²²⁵.

Σε συμφωνία με τον Claude Lefort και Κορνήλιο Καστοριάδη, ο ύστερος Edgar Morin επεξεργάστηκε προσεγγίσεις οι οποίες έβαλλον κατά του κρατούντος ρεύματος της κοινωνιολογίας. Περιφρονούσε τους εκφραστές του, κοινωνιολόγους οι οποίοι είχαν κληθεί από τους οικονομολόγους για να προσδιορίσουν το μη οικονομικό υπόλοιπο της κοινωνικής πραγματικότητας. Θεωρούσε την κοινωνιολογία εκείνης της εποχής ως μία επιστήμη με κλειστό ορίζοντα, που αγνοούσε το άτομο, υπάκουε σε ένα μηχανικό ντετερμινισμό και απέρριπτε όσα στοιχεία δεν επιδέχονταν ποσοτικοποίηση παραβλέποντας όσες επιστημολογικές προσεγγίσεις είχαν εισαγάγει το τυχαίο, την αταξία και τον παρατηρητή στις φυσικές επιστήμες²²⁶.

Ο Edgar Morin διάβασε έργα του Gotthard Günther και Karl Popper, των Εβραίων Ludwig Wittgenstein και Imre Lakatos, του Paul Feyerabend, και φώτισε την έννοια της μεθόδου ως αναγκαίας μεταρρύθμισης αυτών τούτων των αρχών των γνώσεων του επιστήμονα στις φυσικές επιστήμες και στις επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας. Με αναφορά στη διάνοηση, ο διανοούμενος κατά τον Edgar Morin δεν οριζόταν απ' εαυτού, a priori [διαταξικό κοινωνικό στρώμα], αλλά αυτοκατασκευαζόταν [έκαστος χωριστά, εκτιμώμενης της κοινωνικής προσφοράς του στον τομέα της σκέψης, στη γραπτή διαπραγμάτευση ανθρώπων, ηθικών, φιλοσοφικών, πολιτικών προβλημάτων]. Με τη χρήση της πνευματικής δύναμής του, ένα άτομο αποκτούσε a posteriori την ιδιότητα του διανοούμενου μέσα από τα γραπτά του. Τα γραπτά όφειλαν να αποτελούν όχι απλό συγγραφικό έργο, αλλά αγωνιστική [κοινωνική] συνεισφορά. Αποδιδόταν από τον Edgar Morin στο Roland Barthes (οι δύο συνεργάστηκαν μετά το 1960 στο Cen-

²²³ *Ibid.*, p. 11.

²²⁴ Cf. Georg Lukacs, *Geschichte und Klassenbewußtsein. Studien über marxistische Dialektik*, Taschenbuch, München 1970.

²²⁵ Cf. Morin, *Mes démons*, *op. cit.*, p. 52.

²²⁶ *Id.*, pp. 230-232.

tre d'études de communication de masse της Ecole Pratique des Hautes Etudes, υπό τη διεύθυνση του Georges Friedmann) το νόημα ότι ο συγγραφέας γράφει για το γράψιμο, ο γράφων γράφει για τις ιδέες. Με αυτή την έννοια, παραχωρούσε στον ιδεολογικό αντίπαλό του, δηλωμένο μαρξιστή, Jean-Paul Sartre, την ιδιότητα του διανοουμένου για τη συμβολή του στη φιλοσοφία και για την κατάθεση γραπτής ύλης στην επιθεώρηση *Les temps modernes*²²⁷.

Οι εκφράσεις, τις οποίες χρησιμοποιούσε ο Edgar Morin για τον απολογισμό της μαρξιστικής διδασκαλίας του 20^{ου} αιώνα [η μαρξιστική-λενινιστική εκδοχή], ήταν σκληρές. Συμφωνώντας με τον Karl Korsch (ο μαρξισμός [λενινισμός], αντιδραστική ουτοπία), θεωρούσε ότι «...έφριψε περισσότερο σκοτάδι παρά φως²²⁸». Με τη φενάκη ότι, μετά τον απεγκλωβισμό από τη μαρξιστική διδασκαλία, είχε καταστεί πλέον αυτόνομος πολιτικά (τουναντίον, έλαβε σαφή πολιτική θέση, στα όρια ανοχής του αστικού συστήματος, κατά του σοβιετισμού), ο Edgar Morin ανέπτυξε, μέσα από ένα πρίσμα ανθρωπολογικό, τις αντιλήψεις του για την «πολιτική του ανθρώπου», εισάγοντας στην πολιτική τα στοιχεία της φιλοσοφίας, της ηθικής, της βιολογίας, της καθημερινής εμπειρίας (le vécu quotidien)²²⁹. Με την επιμονή του να αυτοχαρακτηρίζεται διανοούμενος της αριστεράς, η αντίθεσή του στο κυρίαρχο ρεύμα (μαρξισμός) τον έφερνε, υπό το κράτος της πολιτικής φόρτισης των πραγμάτων, σε κλιμακούμενη σύγκρουση με τους μεγάλους της θεωρίας της βίας (ολοκληρωτισμός, κατά τον Edgar Morin), Jean-Paul Sartre και Louis Althusser, και με τις σχολές τους – τους προσκειμένους–.

Η αντίκρουση των «δογματισμών» [εμμονή στη μαρξιστική διδασκαλία] του Louis Althusser, Jean-Paul Sartre, Pierre Bourdieu, ήταν επίπονη, δεδομένης της ανώτερης πνευματικής στάθμης των αντιπάλων. Ο Edgar Morin έκρινε δογματικό το Bourdieu και άκυρη τη θεωρία του για τη μετατροπή του σχολείου σε μηχανισμό αναπαραγωγής ανισοτήτων, σε πολιτιστική κληρονομιά, μοχλό προς όφελος των μαθητών (κληρονόμοι) που κέρδιζαν τη σχολική επιτυχία²³⁰. Θεωρούσε ότι η απόρριψη, στη θεωρία των κληρονόμων, των προσωπικών χαρισμάτων συνιστούσε ιδεολογική απάτη. Παρεμπιπτόντως, ήταν μία ειρωνεία της τύχης, στην αντιδικία του Edgar Morin με τους μεγάλους του μαρξισμού, η βιολογική αποψύλωση του χώρου της κοινωνικής αμφισβήτησης. Ετίθεντο εκτός μάχης, ή αναχωρούσαν από το διανοητικό πεδίο, ωρίς ή αποτόμως

²²⁷ *Id.*, pp. 269-270.

²²⁸ *Id.*, p. 260.

²²⁹ *Id.*, *Introduction à une politique de l'homme*, Seuil, Paris 1999², p. 190. *Id.*, *Mes démons*, *op. cit.*, p. 261.

²³⁰ Cf. Pierre Bourdieu - Jean-Claude Passeron, *Les héritiers*, Editions de Minuit, Alençon 1964.

ή βία (Louis Althusser, Νίκος Πουλαντζάς, Gilles Deleuze, Jean-Paul Sartre, Pierre Bourdieu, Félix Guattari κ.ά.).

Μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, το 1989-1991, η μεγάλη πλειοψηφία των Γάλλων μαρξιστών μετακινήθηκε προς άλλα θεωρητικά πεδία. Ο πρώην ευρωκομμουνισμός ήλθε στις θέσεις, τις οποίες εγκατέλειψαν οι σοσιαλδημοκράτες κατά τη φυγή τους προς την κατεύθυνση του φιλελευθερισμού. Με την άνηση του σοσιαλισμού της καρέκλας, εμφανίσθηκαν «χίλιοι μαρξισμοί». Άλλοι αντιστάθηκαν. Ο Immanuel Wallerstein δήλωσε ότι, ανάμεσα στους «χίλιους μαρξισμούς», υπήρχαν ωστόσο «μαρξιστικοί μαρξισμοί»²³¹. Στο μοτίβο άμβλυνσης της πολιτικής χροιάς του μαρξισμού, ο Edgar Morin επανήλθε, από τη φιλοσοφική σκοπιά, στη θεωρία που υπηρέτησε κατά τη νεότητά του, υποστηρίζοντας τις ποιότητες της σκέψης του Karl Marx αλλά ταυτοχρόνως υποσκάπτοντας το περιεχόμενο αυτής. Εξακολουθώντας να τηρεί αποστάσεις από τη φιλοσοφική πολεμική του Marx εναντίον του Max Stirner, των εγγελιανών, του Pierre Proudhon, ο Edgar Morin δήλωνε ότι αποδεχόταν το οικουμενικό πνεύμα του μαρξισμού, όμως υπό τον όρο μίας κεφαλαιώδους επισύναψης: της απόρριψης της αφηρημένης οικουμενικότητας, τυφλής έναντι της διαφοράς και της ανισότητας. Ως αφηρημένη οικουμενικότητα θεωρούσε την ανισότητα και διαφορετικότητα την οποία υπέμεναν τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Σε αυτές, ο Edgar Morin προσέθετε τις ανθρώπινες ανάγκες, ηθικές και ψυχικές, τα ανθρώπινα δράματα που δεν περιορίζονταν σε μία μόνο κοινωνική τάξη. Συμπεριλάμβανε τον κάθε είδους πόνο που προερχόταν από τη σκληρότητα του κόσμου και τη βαρβαρότητα των ανθρώπων. Με την απομάκρυνση από το μαρξιστικό μοντέλο, στο οποίο την αποκλειστικότητα των κοινωνικών βασάνων μονοπωλούσε η εργατική τάξη, η σκέψη του Edgar Morin, θέλοντας να συμπληρώσει το μαρξισμό, εξελισσόταν σε ανταγωνιστική, κριτική αυτού. Ο Marx υιοθετούνταν και συγχρόνως αναιρούνταν. Επιλέγονταν ο ιστορικός αναθεωρητισμός, η εξίσωση φασισμού και «σταλινισμού», η εστίαση στις κοινωνικές αντιφάσεις και στην υπέρβασή τους²³².

Οι αναδιοργανώσεις του τρόπου του σκέπτεσθαι του Edgar Morin, σύμφωνα με δική του αυτοενοδοσκοπική (αυτοκριτική) κίνηση, ήταν μία περιπλάνηση που περιέλαβε διαδοχικές μεταβολές. Στην πραγματικότητα, ένας εξωτερικός παρατη-

²³¹ Cf. André Tosel, « Devenir du marxisme. De la fin du marxisme-léninisme aux mille marxismes, France-Italie 1975-1995 », *Dictionnaire Marx Contemporain*, sous la direction de Jacques Bidet et d'Eustache Kouvélakis, PUF, Paris 2001, pp. 57-78. Bruno Réquignot, « Karl Marx : l'utopie, la raison et la science », *Quaderni*, N° 40, 1999, pp. 97-111.

²³² Cf. Edgar Morin, *Pour et contre Marx*, Temps présent, Paris 2010, pp. 13-14.

ρητής είχε τη δυνατότητα να διαγνώσει φάσεις όχι απλώς της σκέψης του Edgar Morin αλλά της πολιτικής διαγωγής του. Το κύριο ήταν η στάση απέναντι στη μαρξιστική διδασκαλία [δόγμα]. Ο Edgar Morin κατέληξε, με την αποδοχή μίας σχετικοποίησης της θεωρίας του Karl Marx, στο «μετα-μαρξισμό», σχηματοποιημένο στη βάση του πρωτοεμφανισθέντος κλασσικού περιγράμματος του μαρξισμού με περαιτέρω αναλύσεις και ερμηνείες. Ο μαρξισμός, μη απορριπτέος, γινόταν ωστόσο αποδεκτός μόνο με την έννοια ενός συμφύρματος που περιείχε μεν ενδιαφέρουσες όψεις, αλλά και επιστημολογικές ατέλειες, ανεπαρκείς ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, θεωρητικά σχήματα τα οποία κατέληγαν σε μη ικανοποιητικές απεικονίσεις της κοινωνικής πραγματικότητας.

Ο Edgar Morin επέλεξε να αυτοκαθορίζεται ως στοχαστής της αριστεράς, με την πρόσληψή της ως πληθυντικής (plurielle). Σύμφωνα με την άποψή του για τη «δική του αριστερά» (« ma gauche à moi »²³³), περιλαμβάνονταν στον όρο οι προωθήσεις εν τω συνόλω στη σκέψη και η διανοητική διαπραγματεύση των προβλημάτων που απεικόνιζαν τη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα.

3.2.2.3. Περί ηθικής

Ο Edgar Morin κατέληξε σε σχήματα υποστήριξης μίας ουμανιστικής ηθικής, εκτός της μαρξιστικής προσέγγισης της πάλης των τάξεων και της λενινιστικής θεωρίας της εξουσίας. Δεν κατόρθωνε να διακρίνει τις πτυχές της έννοιας του πολέμου, περιορίζοντας αυτόν στις στρατιωτικές συρράξεις. Δικαιολογούσε, στο θερμό πόλεμο, την ηθική της εξόντωσης του εχθρού, επιμένοντας να αγνοεί τον άλλο, διηνηκή πόλεμο μεταξύ των κοινωνικών τάξεων, πρόξενο της ανείπωτης κοινωνικής φθοράς με φορέα τις κυρίαρχες στην εξουσία ομάδες, των αφανών ανθρώπων, διανοητικών, ηθικών απωλειών²³⁴. Από την άλλη πλευρά, υποστήριζε την επιείκεια χωρίς όρια. Δικαιολόγησε τις προσωπικές παρεκκλίσεις και προσέφερε ερμηνείες στο φαινόμενο των ειρηνιστών, σοσιαλιστών, ουμανιστών που αποδέχθηκαν την ήττα. Θεώρησε ότι, παρασυρμένοι από την αντιπολεμική διάθεσή τους, κατόπιν προσυπέγραψαν τη γερμανική κυριαρχία ως απαρχή μίας εποχής, κατά την οποία η *rex germanica* θα εγκαθιστούσε τον ευρωπαϊκό σοσιαλισμό, και συνεργάστηκαν τελικά με τις καταστάσεις που μισούσαν, τον πόλεμο και το φασισμό. Η προσέγγιση του Edgar Morin ήταν φιλοσοφική, χεγκελιανή, όχι πολιτική. Απέφυγε τη λέξη «προδοτής» για τους

²³³ Cf. *L'Humanité* (Paris), 4-3-2011, « Edgar Morin aux sources de la gauche ».

²³⁴ Cf. Morin, *Mes démons*, *op. cit.*, pp. 103-104.

συνεργάτες του Γερμανού κατακτητή και της κυβέρνησης του Vichy, προτιμώντας τον όρο «παρεκτροπή των ιδεολογιών»²³⁵.

Η αποστροφή του Edgar Morin –ως Εβραίου– για τους αποκλεισμούς τον ώθησε στην εγκόλπωση απόψεων που έφθαναν μακρυά, μέχρι και στην υποστήριξη της ηθικής απαίτησης άρσης των κυρώσεων εναντίον των φασιστών. Σχετικώς, οι αντιλήψεις περί συγχώρεσης είχαν προέκταση στο άσυλο, που δικαιούνταν οι πάντες. Τα μοναστήρια προσέφεραν υπεράσπιση στους φυγάδες αντιφασίστες, ως επίσης στους υπόλογους φασίστες. Ο Edgar Morin είχε υπόψη, χωρίς να το δηλώνει, την περίπτωση του Marcel Déat. Σοσιαλιστής, αρχικά στενός συνεργάτης του Léon Blum στο σοσιαλιστικό κόμμα SFIO, βουλευτής, ο Déat συγκρότησε δεξιά τάση στο κόμμα σε σύγκρουση με τους αριστερούς (rivetistes [οπαδοί του Marceau Pivert]) και κεντριστές (blumistes [οπαδοί του Blum]). Μετά την ήττα, εκτράπηκε σε συνεργασία με τους ναζί, με ανάληψη αξιωμάτων έως και υπουργού, το 1944, της κυβέρνησης υπό τον Pierre Laval (πρωθυπουργός του καθεστώτος Vichy που, μετά την απελευθέρωση της Γαλλίας, κρίθηκε ένοχος και τουφεκίσθηκε). Το 1945, καταδικασμένος ερήμην στην εσχάτη, κρυβόταν, προστατευόμενος από τα φασιστικά κυκλώματα, στη Γένοβα, προσπαθώντας μάταια να διαφύγει στην Ισπανία ή Αργεντινή, και τελικώς βρήκε το 1947 άσυλο στο Τουρίνο, στο μοναστήρι San Vito, μέχρι το θάνατό του οκτώ χρόνια αργότερα²³⁶.

3.2.2.4. Για τον πολιτισμό, για την πατρίδα

Ο πολιτισμός, το ισχυρό έρεισμα στη σκέψη του Edgar Morin, δεν έμεινε, ως ιδεώδες, στο απυρόβλητο. Η βαρβαρότητα θεωρήθηκε σύμφυτο στοιχείο του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Οι ενστάσεις στις απόψεις του Edgar Morin μπορούν να εστιάσουν στην επικέντρωσή του στο επιφανόμενο και στην ύστερη αποσιώπηση, μέσα στις απόψεις του, της μαρξιστικής προσέγγισης περί πάλης των τάξεων. Η βία στην ευρωπαϊκή ιστορία (και η ωμή βαρβαρότητα που τη συνόδευε) ήταν απόρροια της ανειρήνευτης σύγκρουσης των κοινωνικών τάξεων για την επικράτηση μέσω διασφάλισης της εξουσίας και κατ' επέκταση την κτήση των υλικών αγαθών. Ο πολιτισμός, ο οποίος, σύμφωνα με τον Edgar Morin, συνόδευε τη βαρβαρότητα αγγίζοντας σε κάθε εποχή θαυμαστά επίπεδα λεπτότητας, ήταν μέρος του υλικού οφέλους που προσπορίζονταν οι κατέχοντες την εξουσία. Παραβλέπεται, εξάλλου η λειτουργία και ο πολιτισμός του κεφαλαϊκού τρόπου παραγωγής, με τις

²³⁵ *Id.*, pp. 122, 128.

²³⁶ Cf. Marcel Déat, *Mémoires politiques*, Denoël, Paris 1989, passim.

μεταλλαγές της βαρβαρότητας σε νέες μορφές και εκφράσεις, φερ' ειπείν τη διαμόρφωση εξειδικευμένων υλικών αναγκών της κοινωνίας της αφθονίας, τον απομονωτισμό στις κοινωνικές σχέσεις, την αδιαφορία των υψηλών κοινωνικών στρωμάτων στη δυσπραγία των μη προνομιούχων. Ένα σημείο προς αντίκρουση με ιδιαίτερη σοβαρότητα είναι, στο στοχασμό του Edgar Morin, η αναθεώρηση της ιστορικής συμβολής των επαναστάσεων, με το σκεπτικό της βαρβαρότητας (αιματηρή βία) που τις συνόδευε. Οι επιφυλάξεις του Edgar Morin καλύπτουν τη σοσιαλιστική ρωσική επανάσταση του 1917 αλλά και την αστική γαλλική επανάσταση του 1789. Αντικειμενικά εξιδανικεύεται η κοινωνική γαλήνη, με την αναίρεση του ρόλου των επαναστάσεων ως προοδευτικών τομών στην κοινωνική εξέλιξη, προς χάριν της συνέχειας που συνιστούσε στην κάθε περίπτωση ο σεβασμός της νομιμότητας του κοινωνικού καθεστώτος εν ισχύι.

Σε ομιλία, στη Θεσσαλονίκη, το 2003, ο Edgar Morin ανέπτυξε το θέμα της ιστορικής οικονομικής - κοινωνικής - πολιτιστικής εξέλιξης της περιοχής της Μεσογείου, καταθέτοντας το απόσταγμα αντιλήψεων που εγχαράχθηκαν στη σκέψη του στη μετα-μαρξιστική περίοδο του στοχασμού του, στις δεκαετίες έως τον 21^ο αιώνα²³⁷. Επανήλθε στην έννοια του homo demens [τρελλός άνθρωπος], υπονοώντας τη διάσταση μεταξύ της τάξης, χαρακτηριστικής στις εκδηλώσεις του ζώντος οργανισμού (régularité, fonctionnalité), σε σχέση με την ανθρώπινη αταξία, που σημειώνει απορρυθμίσεις (dérégulation, défonctionnalisation)²³⁸, και ζήτησε την επαναμυθοποίηση της φιλοσοφίας και δημοκρατίας, με την έννοια της επιστροφής σε μία δυνατή συναισθηματική αξία. Ως τέτοια προσδιόρισε την παγκοσμιότητα, τις παγκόσμιες ιδέες. Αναδύθηκαν προτάσεις για αναγέννηση του πολιτισμού, για την κατασκευή του νέου μύθου, μίας ιδέας ισχυρής, που θα κατέχει «... μία δύναμη συναισθηματική, μυστική, σχεδόν υπερμεγέθη»²³⁹. Τονίσθηκε το ιδεώδες της αδελφοσύνης, ως μίας έννοιας στο μυαλό των ανθρώπων οι οποίοι, ανήκοντας σε ένα έθνος, δοκιμάζουν το «πολύ έντονο συναίσθημα που μπορεί να ονομασθεί πατρίδα»²⁴⁰ (ο ορισμός του Morin απείχε από τον αντίστοιχο, οικονομικοκεντρικό, της Rosa Luxemburg, η οποία, ενώπιον δικαστών, το 1914, αντικρούοντας την κατηγορία ότι ήταν άπατρις,

²³⁷ Cf. Edgar Morin, «Απομυθοποίηση και μυθοποίηση της Μεσογείου (Demythicalising and Remythicalising the Mediterranean)», ομιλία στην τελετή αναγόρευσης του Edgar Morin σε επίτιμο διάκτορα της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 18 Νοεμβρίου 2003, 5 pp. (μετάφραση στην ελληνική).

²³⁸ *Id.*, *Le paradigme perdu. La nature humaine*, Seuil, Paris 1973, passim.

²³⁹ *Id.*, «Απομυθοποίηση...», *op. cit.*

²⁴⁰ *Ibid.*

καθόρισε την έννοια της πατρίδας ως το σύνολο των ανδρών και γυναικών εργαζομένων, ως τη βελτίωση της ζωής, της ηθικής υπόστασης, της διανοητικής δύναμης των μεγάλων μαζών που συνιστούν ένα λαό²⁴¹). Ο επαναπροσδιορισμός της αδελφότητας, μύθου που ενώνει, μπορεί να οδηγήσει στην υποβάθμιση των συνόρων σε συντελεστή δευτερεύουσας σημασίας, στην κατανόηση, ομόνοια, απόκτηση αίσθησης κοινής ταυτότητας²⁴².

4. Ο Εβραίος Edgar Morin

Η εβραϊκή συλλογική μνήμη με τον απορρέοντα πολιτισμό²⁴³ μεταφέρθηκε στον Edgar Morin κυρίως μέσω του πατέρα του, Βιντάλ, και των άλλων συγγενών. Οι αντιλήψεις του, στα γραπτά του, φαίνονται επηρεασμένες από την εβραϊκή ταυτότητα.

Ο Edgar Morin, που άκουγε, από την παιδική ηλικία του, σχόλια εναντίον των Εβραίων συνοδευόμενα από ένα περιφρονητικό χαρακτηρισμό (« yourin »), ανέπτυξε, φυσικώς λόγω, μίσος εναντίον του κάθε μορφής κοινωνικού εξοστρακισμού. Μετά, ο κοινωνικός αποκλεισμός μετέπεσε στο ρατσισμό. Η άνοδος των ναζί στη γερμανική κυβέρνηση το 1933 έφερε αντισημιτικά νομοθετικά μέτρα. Σε μία περίπτωση ανάμεσα στα θύματα, ο Edmund Husserl (ο Edgar Morin ήταν θαυμαστής, αργότερα, του φιλοσοφικού έργου του) υπέστη κυρώσεις σε βάρος της ακαδημαϊκής ζωής του, που του γνωστοποιήθηκαν από το Martin Heidegger, επίκουρο συνεργάτη του το 1920-1923, προσχωρήσαντα στους ναζί (παρεμπιπτόντως, η θητεία του Heidegger σε υψηλά αξιώματα του Τρίτου Ράιχ κατά το επίμαχο διάστημα 1933-1945 θεωρήθηκε από την παλαιά γνώριμο –ερωτική σύντροφο– Εβραία Hannah Arendt, συγγραφέα διατριβής κατά του «σταλινισμού»²⁴⁴, πλημμέλημα). Το αντίβαρο στη Γαλλία, με την επικράτηση του Λαϊκού Μετώπου το 1936 με πρωθυπουργό τον Εβραίο Léon Blum, στήριξε το πνεύμα αντίστασης. Οι εβραϊκές ελπίδες ακυρώνονταν όμως από τον άτιμο ρόλο των Βρετανών, υποστηρικτών του χιτλερισμού με την σκοπιμότητα εξουδετέρωσης του κομμουνισμού, δεδομένου ότι τα πρώτα θύματα ήταν οι Εβραίοι. Η εφημερίδα *Daily Mail* το 1936 θεώρησε το Hitler ως πρωταθλητή της Ευρώπης, η *Daily Mirror* ενέκρινε το ναζιστικό διάταγμα αφαίρεσης της υπηκοότητας από Γερμα-

²⁴¹ Cf. Robert Wistrich, *Revolutionary Jews from Marx to Trotsky*, Harrap, London 1976, pp. 18-19.

²⁴² Cf. Morin, «Απομυθοποίηση...», *op. cit.*

²⁴³ Σχετικώς, cf. Bea Lewkowicz, *The Jewish Community of Salonika. History, Memory, Identity*, Vallentine Mitchell, Edgware etc. 2006, pp. 19-41.

²⁴⁴ Cf. Hannah Arendt, *Les Origines du totalitarisme* (suivi de *Eichmann à Jérusalem*), Gallimard, Paris 2002.

νοεβραίου, η *Sunday Express* διαμαρτυρήθηκε για τη μαζική έξοδο Γερμανοεβραίων προς τη Βρετανία στα τέλη του 1938 μετά τη Νύκτα των Κρυστάλλων, η *Daily Telegraph* φιλοξένησε άρθρο του Winston Churchill υπέρ των γερμανικών εξοπλισμών και της χιτλερικής πολιτικής έναντι της Σουδητίας. Τα μέσα ενημέρωσης εξοβέλιζαν συστηματικά την αντιφασιστική αρθρογραφία. Στην εφημερίδα *Times of London*, οι υπεύθυνοι απέλυσαν δημοσιογράφο που διατύπωσε αντιχιτλερικά σχόλια, η *News Chronicle* υπέστη επιθέσεις για την υπεράσπιση των Εβραίων με το σχολιασμό ότι όφειλε να μεταβάλει τον τίτλο σε *Jews Chronicle*²⁴⁵. Οι εργατικοί τήρησαν, εναντίον των μπολσεβίκων, όμοια στάση. Ο sir Walter Citrine, γενικός γραμματέας των αγγλικών Trade Unions, στο διάστημα από τις 14 Σεπτεμβρίου έως 28 Οκτωβρίου 1935 πραγματοποίησε ταξίδι στη Σοβιετική Ένωση, όπου βρήκε την κατάσταση ζοφερή, και επέστρεψε αποκαρδιωμένος για την προοπτική του σοσιαλισμού σε αυτή τη χώρα²⁴⁶.

Ο Edgar Morin βίωνε τον αντισημιτισμό ορισμένων διανοουμένων στη Γαλλία. Ο Louis-Ferdinand Céline, για παράδειγμα, δεν ενέκρινε τον κομμουνισμό, αλλά ούτε τον καπιταλισμό, τον οποίο θεωρούσε έργο των Εβραίων (στο ίδιο συμπέρασμα –οι Εβραίοι, όχημα του καπιταλισμού– κατέληγε ο Ezra Pound, στο έργο του *Usura Canto*)²⁴⁷. Εβραίοι χάθηκαν, θύματα του φυλετισμού. Μπορεί να αναφερθεί ο Walter Benjamin, ο οποίος μελετούσε στο Παρίσι, κατέφυγε το θέρος 1940 στη νότια Γαλλία και, στην προσπάθεια για διαφυγή, αυτοκτόνησε στα ισπανικά σύνορα μετά από πληροφόρηση ότι θα παραδίδονταν στην αστυνομική αρχή του καθεστώτος Vichy (η ρήση του ότι όλα τα σημάδια πολιτισμού είναι ταυτοχρόνως εκδηλώσεις βαρβαρότητας θεωρήθηκε αργότερα προφητική από τον Edgar Morin κατά την εκτίμηση της ηθικής απαξίωσης της κοινωνίας της αφθονίας²⁴⁸). Άλλοι Εβραίοι αντέστησαν δυναμικά, υψώνοντας τα όπλα στον πόλεμο κατά του φασισμού και του αντισημιτισμού. Ο ιστορικός Marc Bloch (συνιδρυτής –με το Lucien Febvre– της επιθεώρησης *Annales d'histoire économique et sociale*), μετά την κατάληψη της νότιας Γαλλίας (zone libre της κυβέρνησης του Vichy) από τους ναζί το 1943 εντάχθηκε στην εθνική αντίσταση, συνελήφθη από τη Gestapo, βασανίσθηκε και εκτελέσθηκε. Ο Edgar Morin, σε εκείνες τις περιστάσεις, ενεπλάκη σε ένα αγώνα που γνώριζε ότι ήταν βίαιος και ανηλεής. Ωστόσο κατέληξε να δείξει προτίμηση

²⁴⁵ Cf. *It ain't half racist, mum. Fighting racism in the media*, Phil Cohen - Carl Gardner eds., Comedia Pub. Group, London 1982, passim.

²⁴⁶ Cf. Frédéric Eccard, *Les Bolcheviks jugés par les Trade-Unions*, Belfort 1936, 16 pp. (ανατύπωση από το *Revue des Deux Mondes*, 15-10-1936).

²⁴⁷ Cf. Mosse, *La révolution fasciste...*, loc. cit.

²⁴⁸ Cf. Morin, *Mes démons*, op. cit., p. 89.

στις ουμανιστικές επιλογές, με την παράθεση απόψεων για πνεύμα επιείκειας, όπως είπαμε, προς τους διαόκτες των Εβραίων.

Εβραίοι κομμουνιστές

Το 1967, το γαλλικό κόμμα ασχολήθηκε με προβλήματα (επιθετικές συμπεριφορές, απειλές), τα οποία δημιουργούσαν οι σιωνιστές εις βάρος κομμουνιστών εβραϊκής καταγωγής²⁴⁹. Κατά μία έννοια, το ζήτημα της εσωεβραϊκής σύγκρουσης τάσεων ενδεικτικών των αντίθετων πολιτιστικών αφετηριών (εβραιοκεντρικός σιωνισμός, διεθνιστικός κομμουνισμός) συνδεόταν με εκπεφρασμένες απόψεις του Edgar Morin για τις ταυτότητες των Εβραίων. Ανατρέχοντας στο παρελθόν του, θυμόταν, αναφορικά με τη θητεία του στον κομμουνισμό, ότι, ευθύς εξαρχής, δεν διακατεχόταν από τον αφηρημένο επαναστατισμό όσων Εβραίων μολοσεβίκων οδηγήθηκαν στην άσκηση του τρόμου προσβλέποντας στην πάση θυσία εξυπηρέτηση του υπέρτατου καθήκοντος, της λύτρωσης της ανθρωπότητας (και κατέλιξαν, αυτοί επίσης, θύματα κατά τις εσωκομματικές εκκαθαρίσεις). Αντιθέτως, αξιολογούσε ανέκαθεν τις εθνικές και θρησκευτικές ταυτότητες²⁵⁰ –δεν αποποιούνταν τη δική του εβραϊκή πολιτιστική ταυτότητα–. Επίσης, κατά την κομμουνιστική περίοδο του, απομακρυνόταν ακόμη περισσότερο από τα ταξικά ζητούμενα με επιπλέον στροφή, εκτός από τον πολιτισμό της εβραϊκής ταυτότητας, σε αιτήματα που είχαν ρίζες στο Διαφωτισμό –αυτοπροσδιοριζόταν ταυτοχρόνως ως γκαλλιστής (πατριώτης)²⁵¹. Η παράδοση του Διαφωτισμού ήταν δεδομένη στη σκέψη του Εβραίου θεού του –του Karl Marx–, ο ίδιος προτιμούσε όμως την υιοθέτηση ενός δεύτερου Εβραίου θεού –του Sigmund Freud– και τη νόθευση της ταξικής κατηγοριοποίησης της κοινωνίας με τον παραμερισμό της θεωρίας της ταξικής πάλης προς όφελος της διερεύνησης της ανθρωπολογικής αβύσσου. Παρέμενε πιο κοντά στο Μονταίνιο, που ενδιαφερόταν για την ψυχή [πνεύμα] και όχι για τον αυτοπαραγόμενο άνθρωπο [φύση].

Όταν στη δεκαετία 1950 ανεφύησαν τα προβλήματα του υπαρκτού σοσιαλισμού, με τις «εξεγέρσεις» [αντεπαναστατικές κινήσεις] στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, ο Edgar Morin εγκατέλειψε οριστικά τη θεωρία του μεσσία (προλεταριάτο) και στράφηκε στις ανθρωπολογικές (πολιτιστικές) θεωρήσεις της εβραϊκής ταυτότητας.

Σε αυτό το πεδίο, κράτησε ίσες αποστάσεις, μακριά από το πρότυπο του «θεωρητικού Εβραίου μολοσεβίκου» (με αυτό τον όρο, αποκαλούσε τους Ε-

²⁴⁹ Cf. Vigreux, « Préface... », *op. cit.*, p. 57.

²⁵⁰ Cf. Morin, *Mes démons*, *op. cit.*, p. 155.

²⁵¹ *Ibid.*, p. 159.

βραίους λενινιστές, φανατικούς αντισιωνιστές, αντι-ισραηλινούς, που αγνοούσαν την πατρίδα, εθνότητα, θρησκεία), αλλά και του «Εβραίου του πυρήνα» (διόκτες εκείνων που τους καταδιώξαν, οπαδοί του παρανοϊκού εγωκεντρισμού). Υιοθετούσε το «εβραϊκό πνεύμα», όπως αποκαλούσε τον εβραϊκό αφομοιωτισμό, το πνεύμα των ριζοσπαστικών απόψεων του Karl Marx, Sigmund Freud, Albert Einstein, Edmund Husserl, αναπτυγμένο στον αποκομμένο Εβραίο που βίωνε τη χειραφέτηση, την ευρωπαϊκή κοσμική σκέψη και επιστήμη²⁵². Επιπλέον ενστερνίστηκε, όπως αναφέραμε, τις αντιλήψεις της Εβραίας Simone Weil για τις ανθρώπινες αξίες και για την ιδέα της συγγνώμης και άφεσης, που συνάντησε αποδοχή από χριστιανούς στοχαστές και βρήκε αργότερα έδαφος για διδασκαλία στα μαθήματα φιλοσοφίας σε καθολικά πανεπιστήμια. Με συναφή οπτική, έβλεπε πολυδιάστατα τα αντισιωνικά εγκλήματα, τα συνέδεε με άλλες παρεκκλίσεις. Προέβαινε σε εξίσωση του χιτλερισμού και «σταλινισμού», σε εξίσωση των Αλγερινών θυμάτων των Γάλλων και των Γάλλων θυμάτων των Αλγερινών²⁵³.

Για το κράτος του Ισραήλ

Κατά δήλωσή του, ο Edgar Morin είχε πολιτιστική ταυτότητα (Εβραίος), δεν είχε εθνική ταυτότητα (Ισραηλίτης).

Η αντίθεση του Edgar Morin στην κατάκτηση της «υπεσχημμένης γης» (Παλαιστίνη) τον έσπρωχνε να δηλώσει ότι αποστρεφόταν τις απαιτήσεις του εβραϊκού έθνους. Η αντίθεση στην «ιερατική αποστολή» του Ισραήλ παρέμενε λεκτικό σχήμα, δεν εξελισσόταν σε δράση υπέρ των Αράβων της Παλαιστίνης, για τους οποίους παραδεχόταν ότι ένοιωθε περιφρόνηση και αδιαφορία²⁵⁴. Για το Ισραήλ, υπερεκτιμούσε το αποτέλεσμα της ναζιστικής θηριωδίας ως παράγοντος καθοριστικού για τη δημιουργία του κράτους το 1948²⁵⁵, με αποσιώπηση του κύριου, της πολιτικής παραμέτρου (αφ' ενός απόφαση του αγγλικού ιμπεριαλισμού για συνεργασία με το σιωνισμό, προς εγκατάσταση ενός κράτους-χωροφύλακα στην αραβική περιοχή, αφ' ετέρου σοβιετική συναίνεση στηριγμένη στην προσδοκία παρέμβασης των προοδευτικών Εβραίων για εγκαθίδρυση ενός ισραηλινού κομμουνιστικού κράτους - αντίβαρου στα αντιδραστικά αραβικά καθεστώτα). Απέδιδε τη στήριξη στο νέο κράτος εκ μέρους των Εβραίων, που ανήκαν –όπως ο ίδιος– στη διασπορά, σε ψυχολογικούς παράγοντες, πρώ-

²⁵² *Ibid.*, pp. 192-193.

²⁵³ *Ibid.*, p. 177.

²⁵⁴ Cf. Morin, *Le vif...*, *op. cit.*, p. 57. *Id.*, *Mes démons*, *op. cit.*, p. 169.

²⁵⁵ *Id.*, *Mes démons*, *op. cit.*, p. 180.

τον στο αίσθημα υπερηφάνειας (ακυρώνονταν οι κατηγορίες εναντίον του έμπορου και δειλού Εβραίου) και δεύτερον στο σύνδρομο της Βαρσοβίας, σε μία αλληλεγγύη προερχόμενη από αντανακλαστικά γκεττοποίησης (περιχαράκωση του νέου έθνους από τους εχθρούς γείτονες). Η ομοθυμία των Εβραίων της διασποράς στην υποστήριξη του γενέθλιου τόπου και του [σιωνιστικού] Ισραήλ συγκρινόταν, σύμφωνα με τον Edgar Morin, με τη διπλή πίστη των κομμουνιστών των καπιταλιστικών χωρών στην εθνική πατρίδα τους και στην οικουμενική πατρίδα Σοβιετική Ένωση.

Το κράτος του Ισραήλ παραπέμπει στην πολυπλοκότητα της καταγραφής του εβραϊκού ζητήματος. Όπου υπαισέρχονταν μηχανισμοί εξουσίας, το εβραϊκό ζήτημα δεχόταν ποικίλες, ιδιότυπες αντιμετώπισεις (για παράδειγμα, η εβραϊκή παράμετρος της ταυτότητας του V.I. Lenin κρίθηκε ασύμφορη για την προώθηση σοβιετικών σχεδιασμών που εκμεταλλεύονταν τις επιδράσεις της μεγαλορωσικής ιδεολογίας στη συνείδηση των πολιτών εντός του κομμουνιστικού κράτους, γι' αυτό αποκρυσθόταν²⁵⁶). Στην πολιτική, η εβραϊκή ταυτότητα επικαλυπτόταν μετά το 1947 από την ισραηλινή. Το γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα, πολιτικός φορέας ενάντιος στο ισραηλινό κράτος, έλαβε κατ' επανάληψη επικριτική στάση. Σταχυολογώντας, το 1967 –εν όψει της αραβοϊσραηλινης σύρραξης– απασχόλησαν την κεντρική επιτροπή του κόμματος ζητήματα σχετικά με το Ισραήλ²⁵⁷. Κατά το αραβικό ενεργειακό μπλοκκάτζ, ο γενικός γραμματέας του κόμματος Georges Marchais κάλεσε, το Δεκέμβριο 1973, τα συνδικάτα της εργατικής συνομοσπονδίας CGT να προπαγανδίσουν το μήνυμα υποστήριξης του μέτρου με στόχο τον εξαναγκασμό των Ισραηλινών σε εφαρμογή των αποφάσεων των Ηνωμένων Εθνών²⁵⁸. Αντιθέτως, ο Edgar Morin στάθηκε προσεκτικός. Στην επίδειξη διακριτικότητας, κατά τη μνεία κρατικών συμφερόντων (*la raison d'Etat*), εντάσσονται οι διατυπώσεις, σε γραπτά του, που εμφανίζουν το ισραηλινό κράτος άχρωμο, κατά συνέπεια τη δομή εξουσίας του κεκαθαρμένη.

²⁵⁶ Ο Lenin (γεννηθείς το 1870) είχε εβραϊκή καταγωγή από την πλευρά της μητέρας του προ τριών γενεών (ήταν Εβραίος ο προπάππος του, Moshko Blank, ο οποίος έζησε στα τέλη του 18ου και στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα). Ο ίδιος αγνοούσε αυτή τη λεπτομέρεια. Η αδελφή του Lenin, Anna Elizarova-Ulianova (1864-1935), ανακάλυψε μετά το θάνατό του σχετικά ντοκουμέντα για τις εβραϊκές ρίζες της οικογένειας και τα εξέθεσε στο μπολσεβικικό κόμμα με τη σύσταση κοινοποίησης αυτών προς εξουδετέρωση του ρωσικού αντισημιτισμού. Οι υπεύθυνοι επέλεξαν την κάλυψη του ζητήματος. Στο διάστημα έως τη δεκαετία 1960, συναφή στοιχεία, που έρχονταν στην επιφάνεια από ιστορικούς ερευνητές και παρουσιάζονταν στο κόμμα, είχαν την ίδια τύχη, αποσιώπηση (cf. Yohanan Petrovsky-Shtern, *Lenin's Jewish Question*, Yale University Press, New Haven 2010).

²⁵⁷ Cf. Vigreux, « Préface... », *op. cit.*, p. 57.

²⁵⁸ *Id.*, p. 187.

Ο Βιντάλ και οι δικοί του

Από τη Θεσσαλονίκη στο Παρίσι

Συμβουλή προς τον αναγνώστη

Ο Βιντάλ γεννήθηκε το 1894 στο μεγάλο μακεδονικό λιμένα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο προπάππος του καταγόταν από την Τοσκάνη και μιλούσε ιταλικά. Η μητρική γλώσσα του ήταν τα ισπανικά του 15^{ου} αιώνα. Από νεαρή ηλικία ομιλούσε τη γαλλική και γερμανική. Ως έφηβος, ονειρεύτηκε να ζήσει στη Γαλλία: οδηγήθηκε εκεί αιχμάλωτος, κατόπιν απελευθερώθηκε από τον πρωθυπουργό. Πέρασε τους βαλκανικούς πολέμους, την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τους δύο παγκόσμιους πολέμους. Έζησε τον 20^ο αιώνα έως το 1984.

Όπως κάθε μοναδικό σημείο μίας ολοκληρωμένης εικόνας, που περιέχει τις πληροφορίες του συνόλου στο οποίο εγγράφεται, η μοναδική μοίρα του Βιντάλ εμπεριέχει την άνηση, τη δύση και το θάνατο ενός πολιτισμού, αυτού των Σεφαρδιτών¹ ή Ισπανοεβραίων, τη μετάβαση από την πόλη εντός μίας αυτοκρατορίας στο έθνος-κράτος, το σύμπλεγμα των σύγχρονων σχέσεων Εβραίων και εθνικών, το σύμπλεγμα των σχέσεων Ανατολής και Δύσης, τελικώς τον ίδιο τον 20^ο αιώνα.

Δεν μπορούμε να απομονώσουμε το Βιντάλ από τους δικούς του. Το βιβλίο αυτό αναφέρεται επίσης στη μοίρα των ανδρών και των γυναικών που περιλαμβάνονταν στην οικογένειά του και σε αυτή των πεθερικών του, αλλά κατά τρόπο ατελή και στοιχειώδη. Το βιβλίο είναι επικεντρωμένο στο Βιντάλ, και αυτό το θέλησα έτσι διότι ο Βιντάλ είναι ο πατέρας μου.

Είναι το αντικείμενο και υποκείμενο του βιβλίου αυτού που επιχειρεί να ξαναδώσει ζωή στη ζωή του. Επειδή είναι το πραγματικό υποκείμενο του βιβλίου αυτού, δεν θέλησα να δημιουργήσω παράσιτα χρησιμοποιώντας την προσωπική αντωνυμία «εγώ» του αφηγητή-μάρτυρα. Όταν παρεμβαίνω αναπόφευκτα ως γιος του, αναφέρομαι στον εαυτό μου στο τρίτο πρόσωπο, προκειμένου να μείνω αντικειμενικός, και διατηρώ το «εγώ» του σε όλα τα αποσπάσματα της προφορικής

¹ Ο όρος Σεφαρδίτης θα χρησιμοποιείται σύμφωνα με την αρχική και κυριολεκτική σημασία του: «ο προερχόμενος από τη Σεφαράδ» (Ισπανία), και όχι υπό την ευρεία έννοια που περιλαμβάνει όλους τους Εβραίους της Μεσογείου και της Ανατολής.

αυτοβιογραφίας του που περιέχονται στο βιβλίο. Επειδή είναι το αντικείμενο του βιβλίου αυτού, θέλω να το μνημονεύσω όσο το δυνατό πιο αντικειμενικά. Τον αποκαλώ στο τρίτο πρόσωπο και, επειδή θέλω να τοποθετούμαι όσο γίνεται πιο κοντά του, αναφέρομαι σε αυτόν με το μικρό του όνομα, Βιντάλ.

Έτσι, αυτό το βιβλίο *σχετικά* με τον πατέρα μου και *για* τον πατέρα μου δεν είναι «το βιβλίο του πατέρα μου». Η ευσέβεια με διακατέχει όχι για να φτιάξω ένα χρήσιμο βιβλίο, αλλά για να προσπαθήσω να φτιάξω ένα αληθινό βιβλίο. Για το λόγο αυτό, δεν υπάρχει εδώ σεβασμός, υπό την έννοια που αποδίδουμε συνήθως στον όρο αυτό. Για το Βιντάλ, αγάπη σήμαινε να μπορεί κανείς να πειράζει. Για το συγγραφέα αυτών των γραμμών, που κληρονόμησε σε κάποιο βαθμό από το χαρακτηριστικό, δεν είναι έλλειψη σεβασμού να παραμένει κανείς πειραχτήρι και σκωπτικός στην αγάπη.

Η ανάγκη να αφιερώσω ένα βιβλίο στον πατέρα μου γεννήθηκε την επομένη του θανάτου του, τον Αύγουστο του 1984. Σκέφθηκα τότε να συνεργασθώ με τη Βερονίκ Γκραπ-Ναχούμ και το Χαΐμ Βιντάλ Σεφικά, οι οποίοι δέχθηκαν την πρόσκλησή μου.

Η Βερονίκ, κόρη μου, εγγονή του Βιντάλ, ιστορικός στη Ανωτάτη Σχολή Κοινωνικών Επιστημών (EHESS de Paris), είχε την ιδέα να καταγράψει το 1978 την προφορική του αυτοβιογραφία σε μαγνητοταινία, και αυτή η ανεπεξέργαστη διήγηση, πότε ελεύθερη, πότε μεταμφιεσμένη, της οποίας το μεγαλύτερο μέρος μεταφέρεται εδώ σε πλάγια γραφή, είναι στην πραγματικότητα ένα βιβλίο μέσα στο βιβλίο αυτό. Ο Χαΐμ Βιντάλ, θεματοφύλακας και προασπιστής της ισπανοεβραϊκής γλώσσας και κουλτούρας, κάτοχος της πρώτης πανεπιστημιακής έδρας με αντικείμενο τη γλώσσα αυτή, η οποία παρέμεινε ζωντανή εκτός της Ισπανίας επί πέντε αιώνες, συντονιστής των ερευνών που η οργάνωση *Vidas Largas* διενεργεί γύρω από τη σεφαρδίτικη κουλτούρα, δημοσίευσε το βιβλίο-κλειδί *Η αγωνία των Ισπανοεβραίων (L'Agonie des judéo-espagnols, Εκδόσεις Entente, Παρίσι 1977)*.

Έτσι, και οι δυο τους παρείχαν, πριν από τη συγγραφή του βιβλίου αυτού, μία κεφαλαιώδη συνεισφορά, ενώ, κατά τη συγγραφή, με βοήθησαν με τα σχόλια, την κριτική και τις πληροφορίες τους. Όμως, διακατεχόμενος από το υποκείμενο-αντικείμενο του βιβλίου, ιδιοποιήθηκα τη σύνταξή του και έγινα στην πραγματικότητα ο συγγραφέας του βιβλίου.

Πηγές αυτής της *ιστορικής αφήγησης* είναι, εκτός από την προφορική αυτοβιογραφία:

– Τα προσωπικά αρχεία του Βιντάλ. Είχε διατηρήσει από τα παιδικά του χρόνια στη Θεσσαλονίκη πάρα πολλές καρτ-ποστάλ (συλλογή) και στη συνέ-

χεια κράτησε πάρα πολλές επιστολές που έστειλε (από τις οποίες κρατούσε δακτυλογραφημένο αντίγραφο) ή έλαβε. Είχε διατηρήσει επίσης το ημερολόγιο της αιχμαλωσίας του (μεταγραμμένο σε πλάγια γραφή στο παρόν βιβλίο), το πρόχειρο κείμενο της αίτησης του γάμου του, και πολλά άλλα προσωπικά, οικογενειακά και επαγγελματικά έγγραφα.

– Η μνημειώδης επτάτομη *Ιστορία των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης* του Θεσσαλονικέως σοφού και λογίου Ζοζέφ Νεχαμά (Joseph Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique*, έκδοση Βιβλιοπωλείου Μόλχο, Θεσσαλονίκη 1935-1978), η οποία αποδείχθηκε πολύτιμη, μεταξύ άλλων, για να αναζητήσω την προέλευση των οικογενειών Ναχούμ και Φρανσές, αφενός, και Μπερεσσί και Μοσσερί, αφετέρου, οι οποίες ενώθηκαν με το γάμο του πατέρα και της μητέρας μου.

– Ορισμένα έργα ή άρθρα, που αναφέρονται στο βιβλίο αυτό, σχετικά με τους Ισπανοεβραίους, τόσο στην Ισπανία όσο και κατά τη μετανάστευση στην Τοσκάνη και την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Αφού είχα καταστρώσει το σχέδιο του βιβλίου, η συγγραφή του αναβλήθηκε λόγω δυσκολιών, και θέλω κατ' αρχάς να ευχαριστήσω το Ζακ-Αντουάν Μαλαρεβίτς που με οδήγησε να τις υπερβώ, ακόμη και κατά τη συγγραφή.

Ευχαριστώ τα εξαδέλφια μου για τις πληροφορίες και τις διορθώσεις τους και ιδίως το Φρεντύ Πελοζόφ, ο οποίος είχε συγκεντρώσει τις αναμνήσεις της μητέρας του σε μαγνητοταινία, τη Σαρύ Λεντού, της οποίας η μνήμη με διαφώτισε σε πολλές περιπτώσεις σχετικά με το οικογενειακό παρελθόν των Ναχούμ, τον Ανρί Πελοζόφ, τον Εντγκάρ Ναχούμ. Τέλος, ευχαριστώ την κόρη μου Ιρέν για τη συνεισφορά της, τη μητέρα της, Βιολέτ Ναβίλ, για την κριτική της, και την Εντβίζ, που τα διάβασε ξανά και ξανά. Ευχαριστώ τη Μονίκ Καέν για την ενθάρρυνση που μου προσέφερε, την υπομονή και την προσεκτική κριτική εργασία της στα χειρόγραφα.

Τέλος, ευχαριστώ, για τη φιλική και αφοσιωμένη βοήθειά τους, τις συνεργάτιδες μου στο Κέντρο Διεπιστημονικών Σπουδών Marie-France Laval, Marie-Madeleine Pacaud, Nicole Phelouzat-Perriquet, οι οποίες μου προσέφεραν καθεμία τα ξεχωριστά προσόντα τους.

Πρόλογος

*Nosotros fuimos echados de
la Spagna, y en malo modo*
[Μας έδιωξαν από την Ισπανία,
και με άσχημο τρόπο].

Ο Ραφαέλ Ναχούμ στα παιδιά του.

Οι Σεφαρδίτες

1453. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία καταστρέφεται. Την υποκαθιστά η Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία κάνει πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη, μετονομασθείσα σε Ιστανμπούλ. Επί τέσσερεις αιώνες η *rex ottomanica* θα κυριαρχήσει στην ανατολική περιοχή της Ευρώπης και Μεσογείου. Οι υποταγμένοι χριστιανικοί πληθυσμοί γίνονται ανεκτοί, όπως ήταν και στη μουσουλμανική Ισπανία.

1492. Μετά την πτώση της Γρανάδας, το ισλάμ απωθείται εκτός της δυτικής Ευρώπης. Η Ισπανία επιβάλλει στους Εβραίους και τους μουσουλμάνους την εξορία ή τον προσηλυτισμό στο χριστιανισμό. Η 2^α Αυγούστου 1492 είναι η καταληκτική προθεσμία για την αναχώρηση των Εβραίων που θέλουν να παραμείνουν πιστοί στο νόμο του Μωσέ. Στις 3 Αυγούστου, ο Χριστόφορος Κολόμβος, ένθερμος καθολικός, αλλά πιθανώς γόνος προσηλυτισμένων στο χριστιανισμό Εβραίων, ξεκινά το ταξίδι του προς τη Δύση και το Νέο Κόσμο. Δεκάδες χιλιάδες Εβραίοι που αρνήθηκαν να αλλαξοπιστήσουν θα ξεκινήσουν το ταξίδι τους, στην πλειονότητά τους, προς την Ανατολή.

Οι εκτιμήσεις του εβραϊκού πληθυσμού στην Ισπανία εμφάνισαν μεγάλες διαφοροποιήσεις. Αφού εκτιμήθηκαν πρώτα στο ένα τρίτο του συνολικού πληθυσμού, σήμερα πιστεύουμε ότι υπήρχαν το πολύ 400.000 (πιθανότερα 250.000) Εβραίοι στην Ισπανία του 14^{ου} αιώνα². Αυτοί οι απόγονοι Εβραίων είχαν ριζώσει επί χίλια πεντακόσια χρόνια στην Ιβηρική Χερσόνησο. Η εγκατάστασή τους στη ρωμαϊκή Ισπανία είχε ξεκινήσει μετά την πλήρη εκδίωξη των Εβραίων από την

² Ο Joseph Perez στο *Isabelle et Ferdinand, Rois Catholiques d'Espagne*, Fayard, Paris 1988, p. 317, αναφέρει στην ποικιλότητα των εκτιμήσεων.

Παλαιστίνη. Οι διασκορπισμένες αποικίες ευημερούσαν στη μεσαιωνική Ισπανία που ήταν μοιρασμένη σε χριστιανικά και μαυριτανικά βασίλεια.

Οι μουσουλμάνοι ανέχονταν τις χριστιανικές και εβραϊκές μειοψηφίες (με εξαίρεση δύο κύματα διώξεων που εξαπέλυσαν οι βερβερικές δυναστείες των Αλμοραβιδών και των Αλμοαδών το 1086 και το 1172). Οι χριστιανοί πρίγκιπες ανέχονταν τις εβραϊκές και μουσουλμανικές μειοψηφίες τους. Σε σύγκριση με τη μεσαιωνική χριστιανική Ευρώπη, η κατάσταση των εβραϊκών κοινοτήτων της χριστιανικής Ισπανίας αποτελούσε εξαίρεση. Δεν ήταν κλεισμένες σε γκέτο, δεν υπόκειντο σε περιορισμούς και ενοχλήσεις. Ήταν ένα είδος αυτόνομων ραββινικών δημοκρατιών, οι οποίες διέθεταν ειδικούς κανόνες και δική τους αστυνομία. Οι Εβραίοι δεν υποχρεώνονταν να ασκούν κάποια καθορισμένα επαγγέλματα. Υπήρχε, βέβαια, στις τάξεις τους μεγάλος αριθμός εμπόρων και λογίων, αλλά υπήρχαν και βιοτέχνες, ακόμη και αμπελουργοί και γεωργοί.

Ωστόσο, αντιεβραϊκές εξάρσεις κάνουν την εμφάνισή τους το 14^ο αιώνα. Προστατευμένοι από τους πρίγκιπες, οι Εβραίοι υφίστανται τις λαϊκές κατηγορίες περί θεοκτονίας, λατρευτικών θυσιών χριστιανοπαίδων, εκμετάλλευσης των φτωχών ανθρώπων μέσω της πρόσκτησης αγαθών ή της τοκογλυφίας. Το 1391, οι σφαγές των Εβραίων έχουν ως αποτέλεσμα μαζικούς προσηλυτισμούς στον καθολικισμό. Σε αυτούς τους προσηλυτισμούς από φόβο έρχονται να προστεθούν προσηλυτισμοί από πεποίθηση. Έτσι, κάποιος Σαλομόν α Λεβί γίνεται Πάμπλο ντε Σάντα Μαρία και επίσκοπος του Μπούργκος. Ορισμένοι προσήλυτοι μετατρέπονται σε φανατικούς χριστιανούς. Όμως, πολλοί *conversos* (προσήλυτοι) παραμένουν μυστικά «εβραΐζοντες». Πηγαίνουν φανερά στην εκκλησία, υπακούουν στους κανόνες της Εκκλησίας, νηστεύουν την Παρασκευή, αλλά στο σπίτι τους, κρυφά, απαγγέλλουν τις εβραϊκές προσευχές και ευχές, δεν καταναλώνουν μισρές τροφές και προσπαθούν τουλάχιστον να γιορτάζουν το Πάσχα οικογενειακά. Διατηρούν σχέσεις με τους συγγενείς ή τους φίλους τους που δεν προσηλυτίστηκαν και, με τον τρόπο αυτό, διατηρούν τον ομφάλιο λώρο που τους συνδέει με τον εβραϊσμό. Ενώ οι Εβραίοι είναι ανεκτοί από την Εκκλησία, οι «εβραΐζοντες» *conversos* καταδικάζονται ως αιρετικοί. Η ισπανική Ιερά Εξέταση συστήνεται το 1480 ακριβώς για να αποκαλύψει τους εβραΐζοντες που εμφανίζονται ως χριστιανοί. Από το 1481 έως το 1488, στη Σεβίλλη, καταγράφονται 700 καταδικές³. Το 1480 επίσης, οι εβραϊκές γειτονίες γίνονται γκέτο ή *juderías*. Το 1491, στη δίκη της Άβιλα Εβραίοι καταδικάζονται για τελετουργικό έγκλημα με θύμα ένα χριστιανόπαιδο. Ο αντισημιτισμός της χριστιανικής Ευρώπης φθάνει στην Ισπανία την εποχή ακριβώς που ο χριστιανι-

³ Cf. *Encyclopedia judaica*, λήμμα « Séville [Σεβίλλη] ».

σμός θριαμβεύει στην Ιβηρική Χερσόνησο: η Γρανάδα πέφτει το 1492, και στην πόλη αυτή οι Καθολικοί Βασιλείς, Ισαβέλλα και Φερδινάνδος, υπογράφουν το διάταγμα με το οποίο καλούν τους Εβραίους να προσηλυτισθούν στο χριστιανισμό ή να φύγουν από την Ισπανία.

Η πλειονότητα προσηλυτίζεται και σε αυτούς τους μαρράνους⁴ ο ιουδαϊσμός είτε θα σβήσει προοδευτικά είτε θα διατηρηθεί μυστικά, αλλοιωμένος με διαφορετικούς τρόπους με την πάροδο του χρόνου. Όσοι αρνούνται να βαπτισθούν φεύγουν βιαστικά, παίρνοντας μαζί τους το κλειδί του σπιτιού τους. Δεν ξέρουν ότι διώχθηκαν για αιώνες. Το 1492, 10.000 Εβραίοι φεύγουν από την Αραγονία και ίσως 50.000 από την Καστίλλη⁵.

Ορισμένοι έφυγαν στην Πορτογαλία και τη Ναβέρα, αλλά διώχθηκαν από εκεί το 1498. Η διασπορά των Σεφαρδιτών, των Εβραίων της Ισπανίας, εξαπλώνεται σε μικρές δόσεις προς την Ολλανδία, την Προβηγκία, ευρύτερα προς τη Βόρεια Αφρική (εκεί, με εξαίρεση το βόρειο Μαρόκο, θα αναμειχθούν τελικά με τους βερβερικούς και αραβικούς εβραϊκούς πληθυσμούς), και κυρίως προς την Ανατολή, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου τους υποδέχεται ο Βαγιαζίτ ο Β΄. Εγκαθίστανται στις πόλεις-λιμάνια της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης και κυρίως της Θεσσαλονίκης, όπου αποβιβάζονται 20.000 Σεφαρδίτες.

Θεσσαλονίκη

Η Θεσσαλονίκη είναι λιμάνι στο Αιγαίο Πέλαγος, στο μυχό του Θερμαϊκού Κόλπου, βόρεια της χερσονήσου της Χαλκιδικής. Σύμφωνα με το Στράβωνα, η πόλη ιδρύθηκε από τον Κάσσανδρο, στρατηγό και γαμπρό του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ο οποίος έδωσε στην πόλη το όνομα της γυναίκας του Θεσσαλονίκης. Κατά την εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, η πόλη συνδέθηκε με την Ιταλία και το Βυζάντιο μέσω της Εγνατίας οδού, η οποία συναντά στη Θεσσαλονίκη, όπου καταλήγει η κοιλάδα του Βαρδάρη, το δρόμο που εξυπηρετεί τα βαλκανικά εδάφη μέχρι την πεδιάδα του Δούναβη.

Ανάλογα με τις ιστορικές συνθήκες, η Θεσσαλονίκη είναι άλλοτε η μικρή πόλη που είναι χαμένη στο βάθος μίας θάλασσας και στην άκρη της στεριάς και άλλοτε το λιμάνι που αποτελεί διέξοδο και εμπορικό κέντρο μίας ενδοχώρας πλούσιας σε γεωργικούς, κτηνοτροφικούς και εξορυκτικούς πόρους, η κοσμοπολίτικη πόλη ανοιχτή στο θαλάσσιο εμπόριο μεταξύ ανατολικής και δυτικής Μεσογείου. Κατά την *pax romana*, ο Παύλος από την Ταρσό, ο γιος του Φαρι-

⁴ [ΣτΜ:] Εκχριστιανισμένοι Εβραίοι.

⁵ Σύμφωνα με τον Joseph Perez (*op. cit.*), είναι πολύ δύσκολο να εκτιμηθεί ο αριθμός των αναχωρήσεων από την Καστίλλη.

σαίου στον οποίο αποκαλύφθηκε ο Χριστός στο δρόμο για τη Δαμασκό, ήλθε να κηρύξει το θείο λόγο στους εξελληνισμένους Εβραίους της Θεσσαλονίκης. Δεν είχε ακόμη αφαιρέσει ριζικά το χριστιανικό κλάδο από τον εβραϊκό κορμό του. Ανακοίνωσε στους ομοθρήσκους του την αμεσότητα της δευτέρας παρουσίας του Ιησού «που θα μας λυτρώσει από τη μέλλουσα οργή». Διωγμένος από την πόλη, έγραψε από την Κόρινθο τις δύο Επιστολές του προς Θεσσαλονικείς. Έτσι, τον πρώτο αιώνα της εποχής μας, η Θεσσαλονίκη υπήρξε τόπος συνάντησης του ελληνικού κλάδου, του εβραϊκού κλάδου και του νέου χριστιανικού κλάδου. Ο μεταξύ τους διάλογος θα οδηγήσει στη γέννηση και την ανάπτυξη του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Μετά τη διαίρεση της αυτοκρατορίας, η Θεσσαλονίκη, μεγάλη βυζαντινή πόλη, πολιορκήθηκε από τους Γότθους, Ούννους, Αβάρους, Βούλγαρους, δέχθηκε τις επιθέσεις Αράβων πειρατών, καταλήφθηκε για μερικές ημέρες από τους Νορμανδούς της Σικελίας (1184), λεηλατήθηκε από τους σταυροφόρους, παραχωρήθηκε στους Ενετούς και, τελικά, κατακτήθηκε για αρκετούς αιώνες από τους Τούρκους, το 1430. Η πόλη ήταν αποδεκατισμένη, απέμεναν μόνο λίγοι Έλληνες. Μερικοί Τούρκοι εγκαταστάθηκαν εκεί, η πόλη απέκτησε πληθυσμό και ξαναζωντάνεψε με την εγκατάσταση περίπου 20.000 Σεφαρδιτών. Αναπτύχθηκε εκ νέου στις πρώτες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα⁶.

Έκτοτε, η Θεσσαλονίκη έγινε, σε μικρότερη κλίμακα, μία νέα Σεφαράδ. Όπως στην προ του 1492 Σεφαράδ, καμπαναριά, μιναρέδες, συναγωγές συνυπήρχαν ειρηνικά. Επί δύο αιώνες μάλιστα, η Θεσσαλονίκη υπήρξε ένας μικρόκοσμος της Ισπανίας όπου ζούσαν ο ένας δίπλα στον άλλο, χωρίς να αναμειγνύονται μεταξύ τους, ο καθένας γύρω από τη συναγωγή του, Καταλανοί, Αραγονέζοι, Καστιλιάνοι, Ανδαλουσιανοί, Μαγιorkίνοι. Ακολούθως, ήλθαν οι Προβηγκιανοί (*Provinsya*), οι Καλαβρέζοι (*Kalabria*), οι Πουλιάνοι (*Poullia*), οι Μαγρεβίνοι (*Mograbis*), οι Πολωνοί και οι Ρώσοι (*Ασκενάζι*). Με την πάροδο του χρόνου, όπως και στην Ισπανία, τα καστιλιάνικα επικράτησαν των άλλων ιβηρικών γλωσσών. Μάλιστα, τα καστιλιάνικα αποσυνθέσαν τα ελληνικά των ρομανιωτών Εβραίων, τα γίντις των Ασκενάζι που μετανάστευσαν στη Θεσσαλονίκη, και επί αιώνες κάθε Εβραίος μετανάστης ενσωματώνεται στον ισπανοεβραϊκό πολιτισμό. Έτσι, η Θεσσαλονίκη αναπαράγει την Ισπανία του 15^{ου} αιώνα: «καστιλιανοποιεί» τους μετανάστες από την Ισπανία και «ισπανοποιεί» τους μετανάστες από άλλες περιοχές. Το αποτέλεσμα ήταν, παραδόξως, τα καθαρά καστιλιάνικα να γίνουν η καθεαυτό εβραϊκή γλώσσα της Θεσσαλονίκης,

⁶ Σχετικά με την ιστορία της Θεσσαλονίκης, cf. P. Risal (ψευδώνυμο του Ζοζέφ Νεχαμά), *La Ville convoitée : Salonique*, Perrin, Paris 1913.

αλλά όχι τα σύγχρονα καστιλιάνικα, εκείνα του 15^{ου} αιώνα, χωρίς το φθόγγο «χότα», και με λέξεις ξεχασμένες σήμερα στην Ισπανία. Αυτή η ζωντανή γλώσσα είναι ταυτόχρονα μία γλώσσα-μουσείο, την οποία θα απολαύσουν οι σύγχρονοι Ισπανοί όταν την ανακαλύψουν. Όμως, το 19^ο αιώνα, η γλώσσα αυτή δεν θεωρείται και δεν γίνεται πλέον αντιληπτή από τους Σεφαρδίτες ως ισπανική. Στα αυτιά τους, όπως και στα αυτιά των Τούρκων, των Ελλήνων και των Μακεδόνων, είναι η εβραϊκή γλώσσα, η *djidio*. Εξ ου και η έκπληξη των Θεσσαλονικέων που άκουσαν το 19^ο αιώνα καστιλιάνους ιερείς, που είχαν έλθει να παρατηρήσουν επιτόπου αυτούς τους γόνους της Ισπανίας, να λένε: «Μπα, Εβραίοι καθολικοί ιερείς!».

Η Ισπανία είχε γίνει πολύ μακρυνή με την πάροδο των αιώνων. Και, όμως, ο ξεριζωμός υπήρξε δύσκολος. Οι Σεφαρδίτες μετανάστες είχαν διατηρήσει για πολύ καιρό ζωντανό το επώδυνο συναίσθημα της εξορίας, και ορισμένες οικογένειες είχαν κρατήσει για καιρό το κλειδί του σπιτιού τους στην Ισπανία. Δεν ήταν μόνο το χιλιετές εβραϊκό αίσθημα της εξορίας, ήταν επίσης η λύπη για τον εκπατρισμό μακριά από την αγαπημένη Σεφαράδ, όπως επιβεβαιώνουν τα τραγούδια που διατηρήθηκαν έως σήμερα. Το αίσθημα αυτό, οπωσδήποτε αποδυναμωμένο, θα παραμείνει ζωντανό στο Βιντάλ, ο οποίος το 1970, σε ηλικία πάνω από 70 ετών, θα θελήσει να ξαναδεί τη «γη των προγόνων του».

Η Θεσσαλονίκη δεν έγινε μόνον ένας μικρόκοσμος της Ισπανίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, έγινε επίσης μία Μακεδονία μέσα στη Μακεδονία. Στη μακεδονική επαρχία, οι ελληνικές, σλαβικές και τουρκικές εθνότητες, με τις διαφορετικές θρησκείες τους, ζουν η μία δίπλα στην άλλη και η μία μέσα στην άλλη. Στη Θεσσαλονίκη, βρίσκουμε συμπτυκνωμένες όλες αυτές τις εθνότητες γύρω από το κυρίαρχο σεφαρδίτικο στοιχείο. Οι Τούρκοι αποτελούν ήσσονος σημασίας συστατικό αυτού του μείγματος (για πολύ καιρό δεν θα ξεπερνούν το 10% του πληθυσμού). Ο τουρκικός κόσμος που περιβάλλει τη σεφαρδίτικη Θεσσαλονίκη δεν τη διαπερνά, παρά μόνον σε ελάχιστο βαθμό: μερικές τουρκικές λέξεις διεισδύουν στη *djidio*, η μουσική εκτουρκίζεται και μία γαστρονομική όσμωση συντελείται ανάμεσα στις συγγενικές μεσογειακές κουζίνες της Ισπανίας και της Ανατολής.

Οι Σεφαρδίτες αποτελούν την πλειονότητα του πληθυσμού στη Θεσσαλονίκη από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα και αυτό θα διατηρηθεί έως το 1912. Αποτελούν τότε περισσότερο από το ήμισυ του πληθυσμού, ενώ το υπόλοιπο απαρτίζεται από Τούρκους (20%), Έλληνες (20%) και Βουλγάρους (5%). Οι Εβραίοι, μολονότι ομογενοποιημένοι από τον ισπανοεβραϊκό πολιτισμό, συνθέτουν οι ίδιοι ένα γενετικό μείγμα. Στους Εβραίους της Ισπανίας, που προέρχονται από

τους αρχαίους Ιουδαίους, αλλά των οποίων τα γονίδια πρέπει να γνώρισαν με την πάροδο των αιώνων τα αποτελέσματα βιασμών, παράνομων ερώτων και προσηλυτισμών, και των οποίων οι φυσιογνομίμες εμφανίζουν εξάλλου μεγάλη ποικιλία, προστέθηκαν οι «ρωμανιώτες», Ελληνοεβραίοι, και στη συνέχεια οι μετανάστες από τη Γερμανία, την Πολωνία και τη Ρωσία, χωρίς να υπολογίζουμε τους απογόνους των προσηλυτισμένων χριστιανών σκλάβων (κάθε εύπορη οικογένεια είχε το 16^ο αιώνα έναν ή περισσότερους υπηρέτες σκλάβους που ήταν φυσικά ενσωματωμένοι στη θρησκεία του Μωυσή). Ολόκληρη η πόλη ζει στους ρυθμούς της σεφαρδίτικης πλειονότητας, η οποία επιβάλλει την αργία του Σαββάτου σε όλες τις εθνότητες και σε όλες τις δραστηριότητες της πόλης, συμπεριλαμβανόμενου του ταχυδρομείου.

Όπως θυμάται ο Βιντάλ: *Το Σάββατο πρώτα, ήταν γενική γιορτή στη Θεσσαλονίκη, οι μουσουλμάνοι, οι ορθόδοξοι, οι Βούλγαροι, όλος ο κόσμος έκλεινε τα μαγαζιά, το Σάββατο ήταν ιερό... Η Παρασκευή ήταν η ημέρα των μουσουλμάνων... Οι μουσουλμάνοι πήγαιναν στο τζαμί, αλλά επέστρεφαν στην εργασία τους, ενώ το Σάββατο το τελωνείο, το ταχυδρομείο, όλα ήταν κλειστά.*

Από την άλλη πλευρά, σε αντίθεση με τις πόλεις όπου η πλειονότητα του πληθυσμού είναι τουρκική (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη) ή με τις πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όπως η Αλεξάνδρεια ή η Δαμασκός, όπου ο απλός λαός είναι Αιγύπτιοι ή Άραβες, ενώ οι υψηλές σφαίρες της κοινωνίας απαρτίζονται από Τούρκους, η Θεσσαλονίκη διαθέτει Εβραίους σε κάθε βαθμίδα της κοινωνικής κλίμακας, από τους τραπεζίτες, μεγάλους επιχειρηματίες, γιατρούς, λογίους έως τους εργάτες, λιμενεργάτες, αχθοφόρους, υπηρέτες, περνώντας από τους βιοτέχνες, τους εμπόρους, τους αμαξάδες. Υπάρχουν επίσης Εβραίοι γαιοκτήμονες και επίμορτοι καλλιεργητές. Η σεφαρδίτικη πόλη είναι μία πλήρης κοινωνία. Δεν υπάρχουν πλούσιοι Εβραίοι και φτωχοί μη Εβραίοι, κυρίαρχοι μη Εβραίοι και υπόδουλοι Εβραίοι. Οι Εβραίοι βρίσκονται σε όλες τις κοινωνικές τάξεις και ασκούν όλα τα επαγγέλματα.

Όπως στην προ του 1480 Ισπανία, οι εβραϊκές γειτονιές δεν αποτελούν γκέττο. Αντιθέτως, τα ξύλινα σπίτια τους βρίσκονται στο ανοιχτό κέντρο της πόλης, απ' άκρη σ' άκρη του λιμανιού, μέχρι τους λόφους, όπου υψώνονται τα τουρκικά πέτρινα σπίτια, όλα τετράγωνα, ενώ η ελληνική γειτονιά εκτείνεται στην περιφέρεια, στη νοτιοανατολική πλευρά. Τα τείχη της Θεσσαλονίκης προστατεύουν την πόλη από τους εισβολείς, όχι τους μη Εβραίους από τους Εβραίους. Η σεφαρδίτικη πόλη είναι αυτόνομη. Απέσπασε από την Υψηλή Πύλη, το 1523, τη Χάρτα της απελευθέρωσης, που την καθιστά μία μικρή δημοκρατία, η οποία διαθέτει εσωτερική ημι-κυριαρχία. Μέχρι το 19^ο αιώνα, το συμβούλιο των ραββίνων εισπράττει το φόρο για την αυτοκρατορία και καθορίζει το ποσό

που οφείλει ο καθένας. Διαθέτει εσωτερικό δικαίωμα άσκησης της δικαιοσύνης, μπορεί να επιβάλλει πρόστιμα, μαστιγώματα ή φυλακίσεις, και μπορεί να αποκλείσει με ανάθεμα (*χερέμι*) τον αμαρτωλό ή τον αρετικό. Αρχικά, κάθε συναγωγή είχε το δικό της σχολείο (Ταλμούδ Τορά) όπου τα αγόρια μάθαιναν να διαβάζουν και να γράφουν στα ισπανικά, το δικαστήριό της (Μπεθ Ντιν), τις φιλανθρωπικές οργανώσεις της που δάνειζαν χρήματα άτοκα, παρείχαν αρωγή στους φτωχούς κ.λπ. Επίσης, από το 1515 η κοινότητα διέθετε τυπογραφείο (το πρώτο οθωμανικό τυπογραφείο θα κάνει την εμφάνισή του μόλις το 1728).

Ο σεφαρδίτικος λαός είναι προνομιούχος σε σχέση με άλλους λαούς υποταγμένους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έγινε δεκτός, δεν υποτάχθηκε. Ο τόπος εγκατάστασης του παραχωρήθηκε, δεν τον κατέκτησε. Μπόρεσε να κατασκευάσει τους ναούς του, ενώ οι πιο όμορφες χριστιανικές εκκλησίες μετατράπηκαν σε τζαμιά και απέκτησαν μιναρέ. Οι λαοί της αυτοκρατορίας ονειρεύονται την απελευθέρωσή τους, ενώ οι Σεφαρδίτες απολαμβάνουν μία ελευθερία που δεν υπάρχει πουθενά αλλού. Αργότερα, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, η διαφορά αυτή θα επιταθεί: οι υποταγμένοι λαοί θα θελήσουν το δικό τους έθνος-κράτος, ενώ αντίθετα οι Σεφαρδίτες θα κάνουν ό,τι μπορούν για να ξεφύγουν από το έθνος-κράτος.

«Ο χρυσός αιώνας»

Ο 16^{ος} αιώνας σηματοδοτεί το απόγειο της τουρκικής ισχύος τη σπουδαία εποχή του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς. Οι ανταλλαγές μεταξύ Δύσης και Ανατολής εντείνονται. Η Βενετία είναι η νέα Αθήνα που απλώνει την εμπορική αυτοκρατορία της σε ολόκληρη τη Μεσόγειο και καθίσταται προνομαχικός εταίρος της Θεσσαλονίκης. Θα υποστεί ανταγωνισμό από την Ανκόνα, τη Γένουα, κατόπιν από το Λιβόρνο, όπου ο μέγας δούκας της Τοσκάνης υποδέχθηκε τους Εβραίους το 1593.

Η σεφαρδίτικη διασπορά επέτρεψε, στην πραγματικότητα, τη δημιουργία ενός δικτύου μεταξύ των διασκορπισμένων μελών της ίδιας οικογένειας και της ίδιας καταγωγής, καλύπτοντας όχι μόνον τα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Ιταλίας, αλλά και εκείνα της Ισπανίας (οι επικοινωνίες παραμένουν πολύ δραστήριες με τους μαρράνους μέχρι το τέλος του 17^{ου} αιώνα), της βόρειας Αφρικής, της Ολλανδίας και, πιο μακριά, τα λιμάνια της Χάνσα. Αυτό το διαμεσογειακό και διευρωπαϊκό δίκτυο εμπιστοσύνης καθιστά δυνατές τις πιστώσεις, τις προφορικές συμφωνίες, τις μεταφορές κεφαλαίων.

Ταυτόχρονα, η Θεσσαλονίκη γίνεται ένα βιομηχανικό κέντρο αφιερωμένο κυρίως στην παραγωγή μάλλινων υφασμάτων, και κατά δεύτερο λόγο μεταξιού

και χαλιών. Έτσι το έριο της Μακεδονίας μεταποιείται, πωλείται στην αυτοκρατορία (συγκεκριμένα για το στρατό των γενίτσαρων) και εξάγεται. Τέλος, το 16^ο αιώνα, η Θεσσαλονίκη γίνεται το κέντρο μίας εφήμερης Αναγέννησης. Πολλοί λόγιοι μαρράνοι έρχονται να εγκατασταθούν στη Θεσσαλονίκη με την κουλτούρα τους προϊόν των πανεπιστημίων της Κοϊμπρα, της Λισσαβόνας, της Αλκαλά, της Σαλαμάνκα. Γνωρίζουν λατινικά, έχουν διαπαιδαγωγηθεί στη συμπεριφορά της κοσμικής φιλοσοφίας, ελληνικής και αραβικής, κομίζουν την κουλτούρα του χρυσού αιώνα. Έτσι, ο Μωύς Αλμοσινό είναι ένα πολυπράγμον πνεύμα, που γνωρίζει εβραϊκά, τουρκικά, λατινικά, καστιλιάνικα, που γράφει και δημοσιεύει στα ισπανικά το βιβλίο *Extremos y Grandezas de Constantinopla* (που θα εκδοθεί μετά το θάνατό του στη Μαδρίτη, το 1638).

Υπήρξε μία εποχή, μάλιστα, που η εμπορική δύναμη της Θεσσαλονίκης γίνεται πολιτική. Σε συνέχεια ενός άουτο ντα φε που επιβάλλει ο πάπας, στέλνοντας στην πυρά Εβραίους και μαρράνους της Ανκόνας, το 1565, η Θεσσαλονίκη παρακινεί για ένα διάστημα τις άλλες σεφαρδίτικες κοινότητες της τουρκικής αυτοκρατορίας να μπουκοτάρουν το λιμάνι της Ανκόνας, οι περισσότερες συναλλαγές του οποίου γίνονται με την Ανατολή. Αυτό ερμηνώνεται για μερικούς μήνες το 1566, στη συνέχεια επικρατούν και πάλι τα ιδιωτικά συμφέροντα και η ομάδα κατά της Ανκόνας διαλύεται. Όμως, τουλάχιστον για κάποιο διάστημα, με υποκίνηση της Θεσσαλονίκης, και για πρώτη και μοναδική φορά στην ιστορία της Ευρώπης, μία εβραϊκή κοινότητα τόλμησε να απαντήσει στις διώξεις.

Η πρώτη μεγάλη τουρκική ήττα, στη Ναύπακτο (1571), όπου ο στόλος του Αλή Πασά, αποτελούμενος από τριακόσιες γαλέρες, εξουδετερώθηκε, ευνοεί, στην πραγματικότητα, την ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης, υπό την έννοια ότι η Βενετία, πραγματική θριαμβεύτρια στη ναυμαχία, παραμένει η κυρίαρχος του μεσογειακού εμπορίου και εξακολουθεί να χρησιμοποιεί το λιμάνι της πόλης ως προνομιούχο σταθμό των συναλλαγών της με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σημειωτέο ότι η οικονομική εξασθένηση της Θεσσαλονίκης ακολουθεί την παρακμή της Βενετίας, η οποία γίνεται αισθητή μετά την κατάληψη των Χανίων από τους Τούρκους (1669). Η πολιτιστική εξασθένηση ξεκινά την ίδια ημερομηνία, αλλά δεν προκαλείται κυρίως από την οικονομική εξασθένηση. Προέρχεται από μία μεσαιανική καταστροφή.

Μαρρανισμός και σαμπεταϊσμός

Λένε ότι υπάρχουν ακόμη στην Ισπανία οικογένειες βαθιά καθολικές στις οποίες ο πατέρας, τη στιγμή του θανάτου του, μεταβιβάζει στον πρωτότοκο γιο του το μυστικό της εβραϊκής τους ταυτότητας. Υπάρχουν ακόμη ισπανικές οικογένειες

νειες στις οποίες δεν τρώνε χοιρινό από απέχθεια. Μπορούμε, επομένως, να καταλάβουμε γιατί το 16^ο, το 17^ο, ακόμη και στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, φανεροί χριστιανοί, απόγονοι *conversos*, εγκαταλείπουν την Ισπανία για μία σεφαρδίτικη κοινότητα της Ιταλίας ή της Ανατολής, όπου αποκαλύπτουν την εβραϊκή πίστη τους. Στη Θεσσαλονίκη, άφησαν τα ίχνη τους στους τάφους τους, με τα ονόματά τους γραμμένα με λατινικούς χαρακτήρες και την ημερομηνία γέννησης και θανάτου τους σε γρηγοριανά έτη.

Αυτό που τους κάνει συχνά να φεύγουν είναι η Ιερά Εξέταση, η οποία είναι ακόρεστη (καταργήθηκε μόλις το 1834). Εντοπίζει τους κρυφούς Εβραίους, τους δικάζει και θεσπίζει άουτο ντα φε. Το 1680, στη Μαδρίτη, 70 μαρράνοι οδηγούνται στο άουτο ντα φε και 18 στην πυρά. Το 1682, στη Λισσαβόνα, ένα άουτο ντα φε καταδικάζει 90 κρυφούς Εβραίους, εκ των οποίων 4 οδηγούνται στην πυρά. Το 1715, η Ιερά Εξέταση ανακαλύπτει μία κρυφή οργάνωση 20 οικογενειών με κρυφό ραββίνο και κρυφό ναό. Κάθε άουτο ντα φε προκαλεί την αναχώρηση μαρράνων, είτε πρόκειται για εβραϊζοντες είτε για άτομα που φοβούνται ότι θα καταγγεληθούν ως τέτοιοι. Υπάρχουν επίσης μαρράνοι που φεύγουν όχι από ανησυχία, αλλά ωθούμενοι από μία ακατανίκητη εσωτερική αλήθεια. Έτσι, ο γιατρός Φερνάντο Καρντόσο, που ποτέ δεν ήταν ύποπτος, ποτέ δεν καταγγέλθηκε, γιατρός της αυλής, ευνοούμενος των ισχυρών, φίλος του Λόπε ντε Βέγκα, ποιητής που έχαιρε εκτίμησης και επιτυχημένος συγγραφέας, εγκαταλείπει μία μέρα, σε ώριμη ηλικία, την αυλή της Ισπανίας και ζητεί άσυλο στο γκέττο της Βενετίας (το οποίο ήταν ακόμη τότε κυρίως σεφαρδίτικο), όπου παίρνει το όνομα Ισαάκ και γίνεται γιατρός των φτωχών. Γράφει στα καστιλιάνικα το έργο του *De la excellencia de los hebreos* για να καταδείξει την ανωτερότητα του νόμου του Μωσή σε σχέση με τους νόμους κάθε άλλης θρησκείας⁷. Ο νεαρός αδελφός του, Μιγκέλ, πηγαίνει στο Λιβόρνο, παίρνει το όνομα Αβραάμ και γίνεται απόστολος και θεολόγος του μεσσία Σαμπετάι Σεβή. Επίσης, στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, ο Ουριέλ ντα Κόστα, ένας νεαρός με απόλυτα καθολική εκπαίδευση, ταμίας εκκλησίας στο Πόρτο, μεταναστεύει στο Άμστερνταμ, όπου δηλώνει Εβραίος.

Πολλοί μαρράνοι καταφθάνουν στη Θεσσαλονίκη, το 16^ο και 17^ο αιώνα. Στην πραγματικότητα, έχουν πάντοι να τηρούν αυστηρά το νόμο του Μωσή. Έχουν συνηθίσει τις τροφές που δεν είναι κασέρ, δεν έχουν ασκήσει τα τελετουργικά της συναγωγής. Δεν είναι περιτετμημένοι. Γι' αυτούς, η εβραϊκή ταυτότητα δεν βασίζεται στην αυστηρή τήρηση κανόνων, αλλά σε μία προσωπική

⁷ Cf. Y.-H. Yerushalmi, *De la cour d'Espagne au ghetto italien, Isaac Cardoso et le marranisme*, Fayard, Paris 1981 (μετάφραση στα γαλλικά από τα αγγλικά).

πίστη στον Αιώνιο και στην επαγγελία του. Οι κομφορμιστές ραββίνοι θα τους αρνηθούν τον τίτλο του Εβραίου και θα ενταχθούν με περισσότερη ή λιγότερη δυσκολία στους κόλπους της συναγωγής. Όμως, αναμφίβολα, η παρουσία τους επηρεάζει έμμεσα εκείνους που δεν έπαψαν να υπακούουν στους κανόνες του νόμου του Μωυσή. Την εποχή εκείνη, ο Νόμος υποχωρεί χάριν της πίστης. Το μήνυμα της Καββάλας⁸, ένα όραμα ταυτόχρονα μυστικιστικό, φιλοσοφικό και κοσμικό, διαδίδεται εις βάρος του μηνύματος του Ταλμούδ, του κώδικα με τους τελετουργικούς κανόνες. Η Καββάλα [Καμπάλα] ερμηνεύει εκ νέου τη γένεση: δεν είναι η παρέμβαση, αλλά η εξορία της θεότητας που κατέστησε δυνατή τη γέννηση του κόσμου. Η δημιουργία είναι μία κατάπτωση, στην οποία η αταξία εξαπλώνεται, το Καλό και το Κακό χωρίζονται, ο καθένας εξορίζεται από τον εαυτό του. Ο λαός του Ισραήλ βρίσκεται στην καρδιά της κοσμικής τραγωδίας και της προσπάθειας αποκατάστασης της αρχικής πτώσης. Ο Μεσσίας, ο οποίος θα διασφαλίσει τη λύτρωση του κόσμου και του λαού του Ισραήλ, θα πρέπει να αναλάβει το κακό για να καταργήσει το κακό. Οι καββαλιστικές θεωρίες και ο μυστικισμός της Σάφετ, στην Παλαιστίνη (όπου η πλειονότητα των εμπνευσμένων είναι Θεσσαλονικείς αραγονικής καταγωγής), επωάζονται στη Θεσσαλονίκη. Έτσι, κατά πάσα πιθανότητα, υπό την έντονη επιρροή του μαρρανισμού και του καββαλισμού, η Θεσσαλονίκη αναμένει το 1568 την επικείμενη έλευση του Μεσσία. Αυτή η πυρετώδης αναμονή διαρκεί μερικά χρόνια, τελικά, σβήνει δέκα χρόνια αργότερα.

Η αναμονή ξαναρχίζει στα μέσα του 17^{ου} αιώνα. Οι πληροφορίες για τα φοβερά πογκρόμ που εξαπολύουν οι Πολωνοί χωρικοί φθάνουν στο σφαραδίτικο κόσμο. Η δυστυχία των Εβραίων στην Ισπανία, όπου η Ιερά Εξέταση συνεχίζει να στέλνει στην πυρά τους εβραΐζοντες, και οι δυστυχίες της Πολωνίας προαναγγέλλουν την επικείμενη έλευση του Λυτρωτή. Ο Μεσσίας κάνει τελικά την εμφάνισή του. Ένας νεαρός μυστικιστής από τη Σμύρνη, ο Σαμπετάι Σεβή, πρόφερε σε μία στιγμή θεϊκής έμπνευσης το ανείπωτο όνομα του Γιαχβέ, και αποκάλυψε έτσι ότι ήταν ο Μεσσίας. Κάνει θαύματα και ανακοινώνει τη Σωτηρία. Ένα κύμα σοκ διαπερνά όλες τις σφαραδίτικες κοινότητες, παρασέρνοντας όχι μόνον τη λαϊκή ευλάβεια, αλλά και την πίστη των περισσότερων ραββίνων. Το νέο διαδίδεται σε όλες τις εβραϊκές κοινότητες της Ευρώπης, και βλέπουμε ακόμη και εμπόρους από το Αμβούργο και το Αμστερνταμ να παίρνουν το δρόμο για την Ιερουσαλήμ. Η Θεσσαλονίκη, όπου έρχεται το 1655 ο Σαμπετάι Σεβή για να κάνει την προφητεία του, αναστατώνεται. Πολλοί έμποροι καταστρέ-

⁸ Cf. G. Scholem, *La Kabbale et sa Symbolique*, Payot, Paris 1966. Z'ev ben Shimon Halevi, *L'Arbre de vie*, Albin Michel, Paris 1985.

φουν τα λογιστικά βιβλία τους και ετοιμάζονται για την εποχή της μακαριότητας. Αρχικά, ο σουλτάνος βλέπει στο Σαμπετάι Σεβή έναν εμπνευσμένο προφήτη, τον οποίο σέβεται. Αλλά η έντονη αναταραχή του σεφαρδίτικου κόσμου, η βεβαιότητα του Σαμπετάι ότι θα αναλάβει τα βασίλεια της γης προκαλούν τη λήψη ενός πρώτου μέτρου. Ο Σαμπετάι Σεβή τίθεται σε αναγκαστικό περιορισμό σε ένα φρούριο. Γύρω από αυτό συγκεντρώνονται δεκάδες χιλιάδες πιστοί που περιμένουν σε κλίμα ευφορίας την υλοποίηση του Μηνύματος. Τότε ο σουλτάνος καλεί το Σαμπετάι να διαλέξει ανάμεσα στο θάνατο και τον προσηλυτισμό στο ισλάμ. Ο Σαμπετάι αλλαξοπιστεί (1666)⁹.

Ενώ οι Φαρισαίοι, χίλια πεντακόσια χρόνια νωρίτερα, είχαν καταφέρει να εμποδίσουν την αναγνώριση του Ιησού ως Μεσσία από τους Εβραίους της Παλαιστίνης, ο οποίος έγινε τότε, μέσω του Παύλου, ο Σωτήρας των μη Εβραίων, οι ραββίνοι του 1650-1666, όπως και οι πιστοί, δέχθηκαν μαζικά το μεσσία. Ωστόσο, ο σαμπεταϊσμός, με τους γιατρούς και τους διανοούμενους του, όπως ο Νάθαν από τη Γάζα ή ο Αβραάμ Καρντόσο, φέρνει ένα νέο ευαγγέλιο, βασισμένο στην καββαλιστική κοσμογονία της θείας Εξορίας και της λύτρωσης ολόκληρου του Σύμπαντος, μέσω μίας πιο πλούσιας, μυστικιστικής και πολύπλοκης θεώρησης της σχέσης Καλού και Κακού (μια έννοια συμπληρωματικότητας ανάμεσα στην ασκητική και την ακολασία όπως στους Καθαρούς, μία συμπόνια που τη συναρπάζει το όνειδος, όπως τη βρίσκουμε στα έργα του Ντοστογιέφσκι). Μία νέα θρησκεία ήθελε να γεννηθεί μέσα στο σεφαρδίτισμό μετά τη μαρρανική εμπειρία και τις νέες διώξεις των Εβραίων, ένας μεταεβραϊσμός, ο οποίος ίσως να είχε ανοιχθεί από μόνος του στους μη Εβραίους. Αυτό που καταπτόησε τη νέα πίστη ήταν ο ξαφνικός και απίστευτος προσηλυτισμός του Σαμπετάι στο ισλάμ.

Έτσι, η θρησκεία που επιχειρούσε να γεννηθεί συνεντρίβη και ο σαμπεταϊσμός έγινε απλώς μία αίρεση. Μετά την αποστασία του Σαμπετάι, οι πιο ένθερμοι οπαδοί του βρήκαν την εξορθολογιστική εξήγηση που διέσωζε την αλήθεια του μηνύματος. Για άλλους, ο Σαμπετάι είχε ανέλθει στους ουρανούς και είχε αφήσει στη γη μόνον ένα ομοίωμα του σώματός του. Για άλλους, ολοκλήρωνε ένα νέο στάδιο στην αποστολή του. Έπρεπε να εισέλθει ακόμη πιο βαθιά στο βασίλειο του σφάλματος και του ψεύδους. «Ο Μεσσίας έπρεπε να γίνει μαρράνος όπως εγώ», γράφει ο απόστολος του Αβραάμ Καρντόσο, προσθέτοντας: «Η

⁹ Cf. G. Scholem, *Les Grands Courants de la mystique juive*, Payot, Paris 1960 και 1968. *Le Messianisme juif*, Calmann-Lévy, Paris 1974. Sabbetaï Tsevi, *Le Messie mystique*, Verdier, Paris 1983.

ουσία του μυστηρίου είναι ότι είμαστε όλοι υποχρεωμένοι, σύμφωνα με την Τωρά, να γίνουμε μαρράνοι για να μπορέσουμε να βγούμε από την εξορία».

Ο Σαμπετάι άρχισε να κηρύττει σε τζαμιά, αλλά σύντομα αυτό του απαγορεύθηκε. Εξορίστηκε στην Αλβανία, όπου πέθανε σε άθλια κατάσταση το 1676.

Ο σαμπεταϊσμός διαιρέθηκε σε δύο κρυφά παρακλάδια, ένα στους κόλπους του ιουδαϊσμού και ένα άλλο στους κόλπους του ισλαμισμού. Το εβραϊκό παρακλάδι απορροφήθηκε, όπως είχε συμβεί προηγουμένως με τον ιουδαϊσμό, στους μαρράνους που είχαν παραμείνει στην Ισπανία. Ωστόσο, σε ορισμένες οικογένειες, όπως στους Καρντόσο, λέγονταν συχνά προσευχές που εξέφραζαν την αναμονή της επιστροφής του Σαμπετάι. Ιεραπόστολοι θα αναχωρήσουν από τη Θεσσαλονίκη για να κηρύξουν το ευαγγέλιο του Σαμπετάι στους Εβραίους της Ευρώπης και, όπως αναφέρει ο Scholem, μπορούμε να θεωρήσουμε τόσο το χασιδισμό των πολωνικών γκέττο όσο και το διπρόσωπο, χριστιανικό και εβραϊκό, «φραγκισμό» της Αυστροουγγαρίας, γόνους του σαμπεταϊσμού.

Το ισλαμικό παρακλάδι, του οποίου κεντρική εστία έγινε η Θεσσαλονίκη, διαιρέθηκε σε τρεις σέκτες. Ομοίως προς τον κρυφό ιουδαϊσμό των μαρράνων, αλλά αυτή τη φορά κυρίως στους κόλπους του μουσουλμανικού κόσμου, ο σαμπεταϊσμός έγινε μία απόκρυφη θρησκεία, καμουφλαρισμένη από την πρακτική της επίσημης θρησκείας στο τζαμί, ακόμη και από το προσκύνημα στη Μέκκα. Διακόσιες σεφαρδίτικες οικογένειες ασπάσθηκαν το ισλάμ μετά την αποστασία του Μεσσία, τριακόσιες οικογένειες αλλαξοπίστησαν επίσης το 1686, ορισμένες εκ των οποίων συγκαταλέγονταν στις πιο εύπορες και ισχυρές. Αυτοί οι προσήλυτοι που παρέμειναν σαμπεταϊστές ονομάζονται *ντονμέδες* (τουρκική λέξη που σημαίνει αποστάτης) και θα αντιμετωπίζονται για μεγάλο διάστημα με επιφυλακτικότητα τόσο από τους παραδοσιακούς μουσουλμάνους όσο και από τους Εβραίους που αποκήρυξαν το σαμπεταϊσμό. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, υπήρχαν στη Θεσσαλονίκη 8.000 *ντονμέδες*, και αναμφίβολα, υπό την επίδραση της ίδιας δημογραφικής ανάπτυξης με εκείνη των Σεφαρδιδών, το 1912 ο αριθμός τους ανερχόταν σε 15 με 20.000 (οι *ντονμέδες* αποτελούν τότε περισσότερο από το ήμισυ της μουσουλμανικής μειονότητας της πόλης, ήτοι 11% του συνολικού πληθυσμού της).

Επίσης, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, τελέσθηκαν γάμοι *ντονμέδων* και Εβραίων και οι οικογένειες που συγγένεψαν με τον τρόπο αυτό διατήρησαν σχέσεις. Όμως, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ο σαμπεταϊσμός κλείνεται εκ νέου στους κόλπους του ισλαμικού κόσμου, και η οικογενειακή επικοινωνία ή η επικοινωνία που βασίζεται στην κοινή πίστη φαίνεται να διακόπηκε γενικά με τους γείτονες Εβραίους. Οι *ντονμέδες* εγκαταστάθηκαν στη δική τους γειτονιά. Το 18^ο και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, αποτέλεσαν το πιο πλούσιο και δραστήριο μέρος της

πόλης. Παρά την καχυποψία των αυθεντικών μουσουλμάνων, οι ντονμέδες ενσωματώνονται σταδιακά στην τουρκική κοινωνία, και, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, θα διαδραματίσουν ένα πολύ ενεργό ρόλο στο ανανεωτικό κίνημα των Νεοτούρκων. Ήταν οι πρώτοι, στον αμιγώς τουρκικό κόσμο, που ανοίχθηκαν στις κοσμικές, φιλελεύθερες και εθνικές ιδέες της Δύσης, τις οποίες διέδωσαν. Έτσι, μέσα από την τελευταία μεταμόρφωση του μαρρανισμού, η διπλή ταυτότητα του ντονμέ από το κλείσιμο στον εαυτό της θα μεταπέσει σε ένα άνοιγμα στις κοσμικές ιδέες της Δύσης, και, προσηλυτισμένοι εκ νέου, οι ντονμέδες θα εμπυχώσουν τον εξευρωπαϊσμό της Τουρκίας.

Η Dominique Aubier έχει την υπερβολική άποψη ότι το ασυνείδητο μυστικό της Ισπανίας είναι ο ιουδαϊσμός¹⁰. Θα ήταν υπερβολικό να σκεφτούμε ότι το ασυνείδητο μυστικό της Θεσσαλονίκης είναι ο μαρρανισμός; Χωρίς τους μαρράνους, Εβραίους στην ψυχή, αλλά αποκομμένους από τις εβραϊκές τελετουργίες και εκχριστιανισμένους που ήλθαν στη Θεσσαλονίκη να συναντήσουν τους πρώτους Σεφαρδίτες, δεν θα είχε υπάρξει ούτε το μυστικιστικό και καββαλιστικό κλίμα ούτε η απεγνωσμένη αναμονή του Μεσσία. Η εμπειρία της διττής μαρρανικής ταυτότητας (χριστιανικής / εβραϊκής) αναπαράγεται σχεδόν στη νέα ντονμέδικη εμπειρία (μουσουλμανική / εβραϊκή). Το μυστικό της Θεσσαλονίκης όχι μόνον θα παραμείνει κρυφό, αλλά θα πέσει σε νάρκη στη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα. Από τη μία πλευρά, η άφιξη μαρράνων από την Ισπανία σταματά, και, από την άλλη, οι ντονμέδες διαχωρίζονται από την εβραϊκή κοινότητα. Αυτή βρίσκεται πλέον στα χέρια των παραδοσιακών ραββίνων και κλείνεται ακόμη περισσότερο στον εαυτό της, καθώς οι συναλλαγές με τη Δύση αρχίζουν να σπανίζουν και η πόλη εισέρχεται σε μία μακρά εποχή οικονομικής εξασθένησης.

Ο σκοτεινός αιώνας

Ενώ στη Δύση ξυπνά ο αιώνας του Διαφωτισμού, η Θεσσαλονίκη αποκοιμείται στο πνευματικό σκοτάδι και στην οικονομική ατονία. Οι κοσμικές σπουδές απαγορεύονται, όπως επίσης κάθε ιδέα θεωρούμενη ύποπτη για αιρετική παρέκκλιση. Ενώ η υφαντουργία αναπτύσσεται στη Δύση χάρη στις νέες τεχνικές, η εριοργία της Θεσσαλονίκης, ανίκανη να ανταποκριθεί σε ένα τέτοιο ανταγωνισμό, πέφτει σε μαρασμό και χάνεται.

Η παρακμή της υφαντουργίας και του ενετικού εμπορίου αποδυναμώνουν την οικονομία της Θεσσαλονίκης. Επιπλέον, οι τουρκικοί πόλεμοι αναγκάζουν

¹⁰ Cf. Dominique Aubier, *Deux Secrets pour une Espagne*, Arthaud, Paris 1964.

την Υψηλή Πόλη να υποτιμήσει το νόμισμά της και να αυξήσει τους φόρους, γεγονός που θα επιδεινώσει την οικονομική παρακμή της Θεσσαλονίκης.

Η Θεσσαλονίκη δεν υφίσταται άμεσα τις συνέπειες των τουρκικών ηττών, της *reconquista* των Αψβούργων στην Ευρώπη και των ρωσικών κατακτήσεων στην Ασία. Υφίσταται, όμως, την ανυποταξία των γενιτσάρων που γίνεται χρόνια, τις εξεγέρσεις και λεηλασίες τους, τις επιθέσεις των Μαλτέζων πειρατών στον κόλπο της Θεσσαλονίκης, την επανεμφάνιση των ληστών στη μακεδονική ύπαιθρο. Υφίσταται επιδημίες πανώλους και χολέρας, σεισμούς, πυρκαγιές.

Η σεφαρδίτικη πόλη πέφτει σε μαρασμό και περιορίζεται στο λιανικό εμπόριο και στις μικρές βιοτεχνίες. Ωστόσο, η αναγέννηση της Θεσσαλονίκης αρχίζει, πρώτα εκτός των ορίων της σεφαρδίτικης κοινότητας και στη συνέχεια με προόδους μέσα σε αυτή.

Πρώτο ξυπνά το ελληνικό εμπόριο. Οι νικητές Ρώσοι επιβάλλουν στους Τούρκους, με τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1770), την ελεύθερη ναυσιπλοΐα των ρωσικών πλοίων, γεγονός που επιτρέπει στους Έλληνες πλοιοκτήτες, υπό την προστασία της ορθόδοξης αυτοκρατορίας, να ριχτούν στο μεγάλο ναυτικό εμπόριο υπό ρωσική σημαία. Επίσης, οι Φράγκοι, οι Γάλλοι πρώτα και γενικότερα οι Δυτικοί, εγκαθίστανται στη Θεσσαλονίκη, φέρνοντας γραφεία και ιθύνοντες κατά το πρότυπο της μεγάλης εμπορικής και βιομηχανικής ανάπτυξης της Δύσης.

Η συνθήκη που υπογράφηκε το 1535 ανάμεσα στο Φραγκίσκο Α΄ και το Σουλεϊμάν το Μεγαλοπρεπή υπήρξε το πρότυπο των «συνθηκολογήσεων» που παραχώρησαν στη Γαλλία το μονοπώλιο σχεδόν των οθωμανικών συναλλαγών με τις δυτικές δυνάμεις. Η συνθήκη αυτή, η οποία ανανεώθηκε 11 φορές μέχρι το 1740, έγινε ανέκκλητη και μόνιμη, αλλά το κεκτημένο δικαίωμα της Γαλλίας έπαψε να είναι μονοπωλιακό. Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, η Μεγάλη Βρετανία εγκαθιστά προξενία στη Θεσσαλονίκη, το ίδιο και η Αυστρία. Οι πρόξενοι της Δύσης είναι έμποροι, οι οποίοι προστατεύουν άλλους εμπόρους ή μεσάζοντες Γάλλους, Άγγλους, Αυστριακούς, που εγκαθίστανται στη φράγκικη συνοικία. Οι πρόξενοι χρησιμοποιούν τις υπηρεσίες Ελλήνων και Σεφαρδιτών, οι οποίοι εκτελούν χρέη δραγουμάνων (διερμηνέων του προξένου, κομιστών προξενικών μηνυμάτων στις τουρκικές αρχές, διεκπεραιωτών τελωνειακών διατυπώσεων για πλοιοκτήτες και εισαγωγείς, πολίτες του προξενείου) ή γίνονται «υπηρέτες» (εκτελώντας κάθε είδους υπηρεσίες για το προξενείο και τους εμπόρους του).

Η προξενική προστασία παρέχει αρχικά στους δυτικούς εμπόρους το μονοπώλιο των συναλλαγών με την Ευρώπη. Όμως, με την ανάπτυξη της εμπορικής δραστηριότητας, η προστασία αυτή αρχίζει να εκτείνεται και σε Έλληνες και κυρίως Εβραίους με καταγωγή από το Λιβόρνο. Οι Φράγκοι θα αφήσουν σταδιακά

τη διαμεσολάβηση σε αυτούς τους προστατευομένους, οι οποίοι θα γίνουν το 19^ο αιώνα οι αντιπρόσωποι των δυτικών επιχειρήσεων και εταιρειών. Τέλος, η προξενική προστασία, η οποία δεν καλύπτει μόνο το άτομο αλλά και την οικογένειά του, επιτρέπει σε μία μειονότητα Ελλήνων και Εβραίων από τα τουρκικά λιμάνια, μεταξύ των οποίων και η Θεσσαλονίκη, να εξαιρεθούν από τους νόμους και τους φόρους της Υψηλής Πύλης, να αποκτήσουν τα προνόμια των πολιτών των δυτικών δυνάμεων (απαρβαίαστο της κατοικίας, μη υπαγωγή στην τοπική αστυνομία και στα τουρκικά δικαστήρια) και, παράλληλα, να απαλλαγούν από τις αντιξοότητες που υφίστανται τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας, ειδικότερα το συλλογικό φόρο ή *χαράτσι*. Έτσι, οι προστατευόμενοι αυτοί (*μπερατλήδες*) απολαμβάνουν – στους κόλπους της σεφαρδίτικης κοινότητας – ενός ανώτερου καθεστώτος, ενός εκ των πραγμάτων προνομίου και μονοπωλίου.

Οι Λιβορνέζοι

Το 1593, ο μέγας δούκας της Τοσκάνης είχε επιτρέψει στους αλλοδαπούς, συμπεριλαμβανομένων των Εβραίων, να εγκατασταθούν στο Λιβόρνο, που ήταν τότε μία μικρή ψαράδικη πόλη. Το Λιβόρνο υποδέχθηκε, το 16^ο και το 17^ο αιώνα, Καθολικούς από την Αγγλία, Μαυριτανούς από την Ισπανία, Εβραίους διωγμένους από το Οράν από τους Ισπανούς το 1667, μαρράνους από την Πορτογαλία και Ισπανία. Το 17^ο αιώνα, η πόλη γίνεται ένα μεγάλο λιμάνι που ανταγωνίζεται τη Βενετία και τη Θεσσαλονίκη, με την οποία διατηρεί επίσης συναλλακτικές σχέσεις. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, Εβραίοι από το Λιβόρνο, συχνά σεφαρδίτικης ή ακόμη και μαρρανικής καταγωγής, αλλά εξιταλισμένοι σε μεγάλο βαθμό, εγκαθίστανται στη Θεσσαλονίκη, αναντίρρητα προσελκυσμένοι από τα προνόμια των *μπερατλήδων*, τα οποία μπορούν να απολαύσουν και οι ίδιοι. Πράγματι, απολαμβάνουν εκεί της αυστριακής προξενικής προστασίας (η Αυστρία αντιπροσωπεύει τα συμφέροντα της Τοσκάνης από το 1737), και μπορούν να επωφεληθούν από την αγγλική και κυρίως τη γαλλική προστασία (η Γαλλία ελέγχει άμεσα την Τοσκάνη από το 1800 έως το 1815). Αυτοί οι Λιβορνέζοι θα αποτελέσουν το μεγαλύτερο μέρος της φραγκικής αποικίας που αναλαμβάνει τις διεθνείς συναλλαγές και διαμεσολαβήσεις. «Σύντομα επιβεβαιώνουν την υπεροχή τους στην τοπική αγορά και διαδραματίζουν πρωτεύοντα ρόλο στις συναλλαγές με τη Δύση¹¹.» Στους εν λόγω Λιβορνέζους συγκαταλέγονται οι Ναχούμ, οι Φρανσές, οι Μπερεσσί, οι οποίοι εγκαθίστανται

¹¹ Cf. Joseph Nehama, *op. cit.*, vol. VI, p. 259. Σχετικά με τους Λιβορνέζους στη Θεσσαλονίκη, *ibid.*, p. 256 sq.

στη Θεσσαλονίκη περί τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, και οι Μοσσερί, οι οποίοι φθάνουν προς τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

Ενώ οι παλαιοί Σεφαρδίτες της Θεσσαλονίκης έχουν πλέον γίνει ανατολίτες, οι Λιβορνέζοι είναι στο έπακρο δυτικοίτροποι. Έχουν ανατραφεί με την κοσμική κουλτούρα της Δύσης, και είναι ήδη διαποτισμένοι από τον κοσμικό τρόπο σκέψης και τις νέες ιδέες που αναπτύχθηκαν στην Τοσκάνη κατά το δεύτερο ήμισυ του 18^{ου} αιώνα. Ο Μπεκαρία δημοσίευσε το 1764 στο Λιβόρνο το έργο του *Dei delitti e delle pene*, το οποίο εγκαταλείπει την ιδέα της ποινής ως μοναδικής καταστολής. Ο Πέτρος Λεοπόλδος, μέγας δούκας της Τοσκάνης, από το 1765 έως το 1790, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα «πεφωτισμένου δεσπότη». Το 1786, δημοσιεύει ένα ποινικό κώδικα εμπνευσμένο από τις ιδέες του Μπεκαρία και, για πρώτη φορά στην Ευρώπη, καταργεί τη θανατική ποινή, τους βασανισμούς και το αδίκημα της προσβολής του βασιλέα. Καταργεί την Ιερά Εξέταση, το 1787, και τάσσεται υπέρ των ιδεών των φυσιοκρατών. Σε αυτό το κλίμα διαμόρφωσαν την προσωπικότητά τους οι Εβραίοι από το Λιβόρνο, οι οποίοι θα εγκατασταθούν στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 18^{ου} αιώνα.

Οι Λιβορνέζοι, πρώτα προστατευόμενοι του προξενείου, και στη συνέχεια πολιτογραφημένοι Ιταλοί, μετά την ενοποίηση της ιταλικής χερσονήσου, εκφεύγουν του τουρκικού κράτους, της εβραϊκής διοίκησης και του φόρου που ο ένας επιβάλλει στον άλλο. Αρχικά, εγκαθιστούν δεσμούς με τη σύγχρονη Δύση. Στη συνέχεια, επωφελούμενοι αφενός της ασυλίας τους απέναντι στη ραββινική εξουσία και αφετέρου της οικονομικά προνομιακής θέσης τους σε σχέση με τους Τούρκους και τους λοιπούς Εβραίους, θα προκαλέσουν τη διείσδυση της σύγχρονης, κοσμικής, τεχνικής και οικονομικής Δύσης στη σεφαρδίτικη Θεσσαλονίκη.

Αυτοί οι Λιβορνέζοι είναι κατά κάποιον τρόπο νεο-μαρράνοι, όχι εκχριστιανισμένοι, αλλά εκκοσμικευμένοι. Φορούν ευρωπαϊκά ρούχα, ξυρίζουν το πηγούνι τους, μιλούν ιταλικά σε οικογενειακό περιβάλλον. Οι πιο πλούσιοι στέλνουν τα παιδιά τους να μορφωθούν στην Τοσκάνη, συχνά στο πανεπιστήμιο. Καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, οι Λιβορνέζοι της Θεσσαλονίκης, συγκεντρωμένοι στη φράγκικη συνοικία, είναι ενδογαμικοί, δηλαδή παντρεύονται μεταξύ τους εντός της μικρής κοινότητάς τους. Υπάρχουν, κατά πάσα πιθανότητα, 2.000 άτομα με καταγωγή από Λιβορνέζους ή Τοσκανούς στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, αφού η Ιταλία, η οποία έγινε Έθνος (1861) αναγνωρίζει 3.000 Ιταλούς στην πόλη.

Απαλλαγμένοι φόρων, με προνομιακό καθεστώς, μιλώντας ιταλικά και γαλλικά, οι Λιβορνέζοι συνιστούν ένα είδος περιστρεφόμενης πλατφόρμας μεταξύ Σεφαρδιτών, Ελλήνων, Τοσκανών, Αυστριακών, Γάλλων και, γενικότερα, μεταξύ Οθωμανών και Δυτικών. Είναι οι επικεφαλής στην Οθωμανική Αυτο-

κρατορία των δυτικών επιχειρήσεων και εταιρειών. Επίσης, κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, οικογένειες με καταγωγή από το Λιβόρνο θα κυριαρχήσουν οικονομικά και θα κατευθύνουν πολιτιστικά την πόλη. Αφού συντήρησαν και ανέπτυξαν το χονδρεμπόριο, γίνονται οι εισαγωγείς των δυτικών τεχνικών, οι ιδρυτές των σύγχρονων τραπεζών (Μοδιάνο), δημιουργοί των νέων βιομηχανιών (Μωύς Αλλατίνι). Οι πιο πλούσιες και πιο νεωτεριστικές μεγάλες λιβορνέζικες οικογένειες είναι κατ' αρχάς οι Αλλατίνι και ακολούθως οι Μορπούργο, Φερνάντεζ, Μοδιάνο, Περέρα. Έχουν όλες συγγενεύσει μεταξύ τους και συγκροτούν μία νέα εξουσία. Ο γαμπρός του Μωύς Αλλατίνι, Σαλομόν Φερνάντεζ, είναι πρόξενος του μεγάλου δουκάτου της Τοσκάνης, ο Νταβίντ Μορπούργο πρόξενος της Ισπανίας. Βρίσκονται υπεράνω όλων των περιορισμών της τουρκικής εξουσίας και της ραββινικής εξουσίας.

Εκμεταλλεζόμενοι τη δύναμη και την επιρροή τους, υπό την καθοδήγηση κυρίως του Μωύς Αλλατίνι, θα φέρουν το Διαφωτισμό στη σεφαρδίτικη Θεσσαλονίκη.

Ο Λαζάρ Αλλατίνι, γεννηθείς στο Λιβόρνο το 1776, είχε ιδρύσει στη Θεσσαλονίκη το 1796 τον εμπορικό οίκο Αλλατίνι και Μοδιάνο, ο οποίος είχε εγκαταστήσει γραφεία σε όλες τις χώρες της Ευρώπης. Σύζυγος της Αν Μορπούργο, είχε στείλει το γιο του, Μωύς, ο οποίος γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1809, να σπουδάσει ιατρική στην Ιταλία (Μπολόνια;). Ο Μωύς εγκαταστάθηκε ως γιατρός στη Φλωρεντία. Ο άνθρωπος αυτός καταρτίστηκε στην Ιταλία όπου ο Διαφωτισμός του 18^{ου} αιώνα διείσδυσε στην πεφωτισμένη αστική τάξη, όπου οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης αναπτύσσονται στους φοιτητές, όπου το Παλιό Καθεστώς έχει καταστραφεί από τη Ναπολεόντεια αυτοκρατορία, όπου τα τοσκανικά, η γλώσσα της κλασσικής ιταλικής κουλτούρας, είναι επίσης η γλώσσα των σύγχρονων ιδεών. Ο Μωύς Αλλατίνι αποκτά μόρφωση στους κόλπους της ρομαντικής γενιάς του ιταλικού Ρισορτζιμέντο, και αυτός, ο απόγονος Εβραίων διωγμένων από την Ισπανία από την Ιερά Εξέταση και την απόλυτη μοναρχία, δεν μπορεί παρά να συμμαρίζεται το μίσος των φιλελευθέρων κατά του απολυταρχισμού και του κληρικαλισμού. Ο θάνατος του πατέρα του το 1834 τον φέρνει στη Θεσσαλονίκη για να αναλάβει την οικογενειακή επιχείρηση, χωρίς αυτό να τον σταματήσει από την προσφορά των υπηρεσιών του σε ασθενείς. Αφού ανέπτυξε την εξαγωγή σιτηρών από τη Μακεδονία προς τη Δύση, ιδίως προς την Ιταλία, τόπο μεγάλο καταναλωτή σκληρού σίτου, ο Μωύς Αλλατίνι φέρνει τη βιομηχανική επανάσταση στη Θεσσαλονίκη κατασκευάζοντας μύλους, έπειτα μία κεραμοποιία, μία ζυθοποιία, ένα καπνεργοστάσιο.

Παράλληλα, ανοίγει τις πόρτες στην πολιτιστική επανάσταση. Ενεργεί με τόλμη, αφού ιδρύει και ενθαρρύνει κοσμικά σχολεία και εφημερίδες, αλλά ε-

νεργεί επίσης με σύνεση. Δεν καταφέρεται ποτέ εναντίον των ραββίνων απευθείας και επιχορηγεί τα θρησκευτικά έργα. Παρότι το βασικό μέρος των προσπαθειών του αφορά τη σεφαρδίτικη κοινότητα, ενεργεί με οικουμενικό τρόπο, αποκτώντας Έλληνες συνεργάτες και παρέχοντας επιχορηγήσεις για την ανέγερση ελληνικών σχολείων. Ο Μωύς Αλλατίνι πεθαίνει το 1882 έχοντας επιτελέσει μία μεγάλη ήρεμη επανάσταση: συνέβαλε στην εισαγωγή, ταυτόχρονα, του δυτικού 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα στη Θεσσαλονίκη.

Ο θρίαμβος του Διαφωτισμού

Ο Διαφωτισμός φθάνει στη Θεσσαλονίκη από τρεις διαφορετικές οδούς, στους τρεις παρακείμενους κόσμους των Σεφαρδιτών, Ελλήνων και Τούρκων. Και στις τρεις περιπτώσεις, σχηματίζεται και αναπτύσσεται μία ιντελιγκέντσια σπουδαγμένη στην Ευρώπη ή καταρτισμένη με το δυτικό τρόπο, απαρτιζόμενη από γιατρούς, νομικούς, δικηγόρους, εκπαιδευτικούς, δημοσιογράφους. Ιδρύονται σχολεία κοσμικά ή εκκοσμικευμένα, εφημερίδες, οργανώσεις μέσω των οποίων διαδίδονται οι νέες ιδέες και τα νέα ήθη. Η μόνη διαφορά, κεφαλαϊώδους σημασίας όσον αφορά στις ιδέες, είναι ότι στους Έλληνες και στους Τούρκους ο μοντερνισμός και η κοσμικότητα συνδέονται στενά με την επιβεβαίωση και την ανάπτυξη του εθνικισμού, ενώ οι Σεφαρδίτες όχι μόνο θα μείνουν αδιάφοροι απέναντι σε κάθε είδος εθνικισμού, αλλά θα κάνουν επίσης το παν για να αποφύγουν την ενσωμάτωσή τους σε ένα έθνος-κράτος.

Ας επικεντρωθούμε εδώ στους Σεφαρδίτες. Ο Διαφωτισμός θα διαδοθεί ταυτόχρονα μέσω της ιταλικής, ισπανικής και γαλλικής γλώσσας, στο πλαίσιο μίας εκπληκτικής γλωσσικής συνεργασίας, η οποία θα παραγάγει μάλιστα ένα νόθο τέκνο που αποκλήθηκε από το Χαΐμ Σεφιχά «fragnol», πολλά δείγματα του οποίου αποτυπώνονται στην πένα του Βιντάλ και των δικών του.

Κατά πάσα πιθανότητα εξαιτίας της λιβοννέζικης επίδρασης, τα ισπανικά της Θεσσαλονίκης εξιταλίσθησαν, το 19^ο αιώνα, σε σχέση με εκείνα της Κωνσταντινούπολης. (Άραγε, πήραν το ιταλικό *f*-*fijo* αντί για *hijo* όπως στην Ισπανία ή την Κωνσταντινούπολη— ή διατηρούν το αρχαίο λατινικό *f* που χάθηκε στα σύγχρονα ισπανικά;) Οποσδήποτε, οι Σεφαρδίτες εξακολουθούν να γράφουν τα ισπανικά με εβραϊκούς χαρακτήρες στην ιδιωτική τους αλληλογραφία, και η χρήση αυτή θα διατηρηθεί μέχρι τα τέλη του αιώνα. Όμως, ολοένα και περισσότερο, με την ανάπτυξη των νέων σχολείων, θα αρχίσουν να χρησιμοποιούν τους αρχικούς λατινικούς χαρακτήρες, και αυτά τα ισπανικά με λατινικούς χαρακτήρες θα γίνουν η γλώσσα των περισσότερων εφημερίδων και βιβλίων που θα εκδοθούν σε μεγάλο αριθμό στη Θεσσαλονίκη μετά το 1870-

1880. Μέσα από αυτά τα βιβλία και τις εφημερίδες τα ισπανικά *djidio* παύουν να είναι διάλεκτος και γίνονται μία πλήρης γλώσσα. Ανανεώνονται ξαναβρίσκοντας το λατινικό χαρακτήρα τους. Θα χαθούν μόνο στον 20^ο αιώνα ως συνέπεια της μετανάστευσης των Θεσσαλονικέων προς τη Δύση και του εξελληνισμού της πόλης μετά το 1912 και κυρίως μετά το 1922. Τα γαλλικά που διαδίδονται στη Θεσσαλονίκη δεν ανταγωνίζονται τα ισπανικά. Από την πλευρά τους, τα ισπανικά δεν εμποδίζουν την ανάπτυξη των γαλλικών. Η γλώσσα αυτή, η οποία, κατά το 19^ο αιώνα, έπαυσε να είναι η κυρίαρχη γλώσσα της διπλωματίας και του εμπορίου, παραμένει οπωσδήποτε μία εμπορική γλώσσα, αλλά κυρίως η γλώσσα του πολιτισμού. Παραμένει δεσπόζουσα δυτική γλώσσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου η Γαλλία, ιστορική προστάτιδα των Καθολικών και πρώην σύμμαχος του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, διατηρεί θρησκευτικά, και αργότερα κοσμικά, σχολεία. Στη Θεσσαλονίκη, στους *ντονιμέδες*, όπως και στους Έλληνες, αλλά κυρίως στους Σεφαρδίτες, τα γαλλικά θα διδάσκονται σε όλα τα σύγχρονα σχολεία που θα ιδρυθούν μετά το 1850. Παρά το γεγονός ότι οι «Λιβορνέζοι» συνέχισαν να ομιλούν ιταλικά μεταξύ τους και χρησιμοποιούσαν τα ιταλικά στις συναλλαγές τους, ενώ ίδρυσαν και ένα ιταλικό σχολείο, αυτοί διέδωσαν τη γαλλική γλώσσα. Άλλωστε, η ιταλική κουλτούρα κατά το 19^ο αιώνα είναι πολύ γαλλόφιλη και γαλλόφωνη. Τα ιταλικά παρσύρουν τα γαλλικά στην πορεία τους, και σβήνουν σιγά-σιγά, μολοντί ορισμένες οικογένειες εξακολουθούν να τα μιλούν. Τα γαλλικά θα διαδοθούν σε όλες σχεδόν τις κατηγορίες του πληθυσμού. Το κύρος των γαλλικών συνδέεται με εκείνο της πατρίδας της ελευθερίας, με το μύθο του Παρισιού. Μία αγάλινωτη προτίμηση, που ο Χαΐμ Βιντάλ Σεφίχα ονομάζει *καλπάζουσα γαλλομανία*, εκδηλώνεται απέναντι σε καθετί γαλλικό, τραγούδια, ρούχα, αρώματα, *made in France* και *made in Paris*. Η ανάπτυξη των κοσμικών ιδεών ευνόησε τη γαλλομανία, η οποία διευρύνει με τη σειρά της την ανάπτυξη των κοσμικών ιδεών.

Η σεφαρδίτικη Θεσσαλονίκη γίνεται τότε πολύγλωσση και διπολιτισμική. Γίνεται, κατά κάποιο τρόπο, «νεομαρρανική», αλλά, σε αντίθεση προς την κλασσική μαρρανική κατάσταση, στην οποία ο Εβραίος υφίσταται τη θρησκεία του μη Εβραίου, στην προκειμένη περίπτωση ο Εβραίος οικειοποιείται την κοσμικότητα του μη Εβραίου. Αυτή η κοσμικότητα, η οποία εξισώνει τον Εβραίο και το μη Εβραίο, θα προκαλέσει, όπως θα δούμε, την αντίδραση των ραββίνων.

Ο Μωύς Αλλατίνι πραγματοποιεί το πρώτο βήμα της πολιτιστικής *περεστρόικα* ιδρύοντας ένα γαλλικό σχολείο το 1858. Φέρνει από το Στρασβούργο έναν νεωτεριστή ραββίνο για να αναλάβει τη διεύθυνσή του, επιχειρώντας έτσι ένα ιστορικό συμβιβασμό με τους θεολόγους. Μέσα σε τρία χρόνια, το σχολείο

καταρτίζει μία πλειάδα νεαρών Θεσσαλονικέων που μαθαίνουν τουρκικά και γαλλικά, αλλά αναγκάζεται να κλείσει, κατά πάσα πιθανότητα, μετά από τελεσίγραφο των ραββίνων. Λίγο νωρίτερα, το 1856, ο Σαλομόν Φερνάντεζ είχε ιδρύσει ένα ιταλικό σχολείο μοντέρνου τύπου. Το 1866, ανοίγει το σχολείο Σαλέμ και μερικά άλλα που διδάσκουν γαλλικά. Το 1873, η Αλλιάνς (Παγκόσμια Ισραηλιτική Ένωση [Alliance israélite universelle]), η οποία συντονίζεται από το Παρίσι με το προοδευτικό πνεύμα, ιδρύει στη Θεσσαλονίκη ένα σχολείο αρρένων, ανοικτό σε όλα τα θρησκευόμενα, έπειτα ένα σχολείο θηλέων, αργότερα ένα επαγγελματικό σχολείο και ένα λαϊκό σχολείο.

Η διδασκαλία είναι γαλλικού τύπου και περιλαμβάνει μελέτη των γλωσσών, των επιστημών και της λογοτεχνίας, θέματα στα οποία προστίθεται αυτό του εμπορίου. Η διδασκαλία αυτή διαδίδεται σε ολόκληρη την Τουρκία, όπου, το 1912, η Αλλιάνς αριθμεί 52 σχολεία στο ευρωπαϊκό τμήμα και 63 στο ασιατικό τμήμα της. Μετά το 1885, τα κοσμικά σχολεία δυτικού τύπου πολλαπλασιάζονται. Στο γαλλογερμανικό σχολείο του Μ. Γκαττένιο, θα φοιτήσει ο Βιντάλ. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η Mission laïque française θα δώσει αποφοίτους που θα μπορούν να μεταβούν με ευκολία στη Γαλλία για να συνεχίσουν ανώτερες σπουδές.

Το κοσμικό βιβλίο αναπτύσσεται. Ενώ ένας νεωτεριστής τυπογράφος, ο Σαντι Αλεβί [Σααδή Λεβή], εκδίδει κοσμικά κείμενα στην ισπανοεβραϊκή, τα γαλλικά βιβλία αφθονούν στη Θεσσαλονίκη. Το 1878, με την παρότρυνση πάντα του Μωύς Αλλατίνι, εκδίδεται η πρώτη εφημερίδα στα ισπανικά, η *La Epoca*. Θα ακολουθήσουν πολλές άλλες ημερήσιες εφημερίδες, εκ των οποίων θα επιβιώσουν 5-6 στα ισπανικά και 2-3 στα γαλλικά. Έτσι, θα έχουμε τη *Le Journal de Salonique* και όλους τους προοδευτικούς και αισιόδοξους τίτλους, *El Liberal*, *El Imparcial*, *La Nueva Epoca*, *El Nuevo Avenir*, *La Accion*, *El Tiempo*, *El Messagero*. Θα ακολουθήσει επίσης ο σοσιαλιστικός τύπος, με τις *El Avenir*, *L'Avanti*, *La Solidaridad onradera*, και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα μία σιωνιστική εφημερίδα, η *La Renacimiento*. Συγκεκριμένα, στη Θεσσαλονίκη θα εκδοθούν 105 ισπανοεβραϊκοί τίτλοι στο διάστημα μεταξύ 1860 και 1930, έναντι 33 στην Κωνσταντινούπολη και 23 στη Σμύρνη, πράγμα που δείχνει σε ποιο βαθμό η Θεσσαλονίκη είναι επικεφαλής του κινήματος του Διαφωτισμού. Την ίδια εποχή, πωλούνται στη Θεσσαλονίκη οι εφημερίδες του Παρισιού και της Βιέννης. Ο τοπικός και διεθνής Τύπος τροφοδοτεί τους Σεφαρδίτες με πληροφορίες από την Ευρώπη και τον κόσμο και η υπόθεση Ντρέιφους θα συναρπάσει την κοινή γνώμη.

Ενώσεις και σύλλογοι δημιουργούνται και πολλαπλασιάζονται. Ο Μπαρούχ Κοέν, ελεύθερος διανοητής, ιδρύει μία μασονική στοά, με τη συμμετοχή εκπροσώπων από όλες τις εθνότητες. Ο Φιλικός Όμιλος (*Club des Intimes*) ι-

δρύνεται το 1875 και είναι ένας μεταρρυθμιστικός σύλλογος με μέλη αποκλειστικά από τη σεφαρδίτικη κοινότητα. Συμμετέχει η ιταλικής και γαλλικής παιδείας ελίτ, η οποία κατορθώνει να εκκοσμηκεύσει εν μέρει το διοικητικό συμβούλιο της κοινότητας (μέχρι τότε οριζόταν αποκλειστικά από τον αρχιραββίνο) και να επιβάλει σε αυτό την εκλογή με περιορισμένη ψηφοφορία.

Η εισβολή του Διαφωτισμού προκαλεί τις αντιδράσεις των συντηρητικών ραββίνων και των φανατικών θρησκευόμενων. Οι ραββίνοι διαθέτουν ισχυρά όπλα, το ανάθεμα για τον αφορισμό του άθρησκου και τη σύλληψη από την τουρκική αστυνομία για προσβολή της ραββινικής εξουσίας. Όμως τα προοδευτικά πνεύματα προστατεύονται από τα προξενεία τους. Έτσι, το 1873, κάποιος Ματαλόν αγοράζει αρνί από Έλληνα κρεοπώλη, πίνει το κρέας του σε ελληνική ταβέρνα και το τρώει φανερά πίνοντας κρασί που επίσης δεν ήταν κασέρ. Οι ραββίνοι φροντίζουν να συλληφθεί από την τουρκική αστυνομία, αλλά ο προξενος της Γαλλίας μερμνά για την αποφυλάκιση αυτού του Γάλλου πολίτη.

Οι ραββίνοι αναθεματίζουν την Αλλιάνς που διδάσκει τα γαλλικά, γλώσσα των απίστων. Οι συντηρητικοί μαινόνται κατά των σχολείων και των εφημερίδων που είναι πηγές ασέβειας και ιδρύουν το 1874 το σύλλογο Ετζ Χαΐμ για να καταπολεμήσουν τις σύγχρονες ιδέες. Αλλά τίποτε δεν μπορεί να συγκρατήσει την ακατανίκητη διάδοση του Διαφωτισμού και, το 1880, το επίσημο Ταλμούδ Τορά αναγκάζεται να μεταρρυθμισθεί, εισάγοντας τα ιταλικά και τα γαλλικά στη διδασκαλία του.

Οι πολιτικές ιδέες διεισδύουν στη σεφαρδίτικη πόλη, αλλά η πραγματική πολιτική δραστηριότητα είναι υποτυπώδης. Η μεταρρύθμιση της κοινότητας γίνεται σε κλειστό κύκλο από την ανώτερη προοδευτική αστική τάξη. Οι φιλελεύθερες ιδέες διαδίδονται, αλλά χωρίς πραγματικές διεκδικήσεις, καθώς κανένας Σεφαρδίτης δεν σκέπτεται να χειραφετηθεί από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και να συμμετάσχει στο σχηματισμό ενός έθνους, αλλά ούτε και να απομωωθεί μέσα στους Τούρκους. Εν τούτοις, η ενεργός πολιτική θα αναπτυχθεί εκ των άνω, με την είσοδο ορισμένων διανοουμένων Σεφαρδιτών στο κίνημα των Νεοτούρκων (όπου θα ξανασυναντήσουν τους *ντονμέδες*), και από τα κάτω με την εισαγωγή των σοσιαλιστικών ιδεών στους Εβραίους λιμενεργάτες και εργάτες. Μόλις το 1911, μετά τις διαδοχικές μεταρρυθμίσεις της επανάστασης των Νεοτούρκων, και λίγο πριν από την προσάρτησή της στην Ελλάδα, η Θεσσαλονίκη θα εκλέξει ένα Σεφαρδίτη βουλευτή, τον Εμμανουέλ Καράσσο.

Η διάδοση του Διαφωτισμού, η οποία είχε αρχίσει περίπου το 1856-1858, επιταχύνεται μετά το 1875 και θριαμβεύει τελικά πριν ακόμη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η εσωτερική μεταμόρφωση καθενός θα αποκαλυφθεί επίσης μέσω των εξωτερικών σημείων της ενδυμασίας και του χτενίσματος. Οι Σεφαρδίτες

είχαν διατηρήσει μέχρι τα μισά του 19^{ου} αιώνα την παραδοσιακή ενδυμασία της Ισπανίας, το *αντερί* (είδος τηβέννου), την *καπιτάνα* (σακάκι), τον *τζουμπέ* (πανωφόρι με μανίκια), και οι πλούσιοι τη *μπενίτσε* (μεταξένια κάπα), τις *μέστας* (παντόφλες) και το *μπονέτε* (σκουφί). Είναι αλήθεια ότι ήδη η μικρή λιβορνέζικη μειονότητα ντυνόταν με το δυτικό τρόπο, παραβιάζοντας την Τορά, καθώς η συμπεριφορά αυτή χαρακτηριζόταν πράξη απίστου («Δεν θα ντυθείς με ύφασμα υφασμένο από διάφορα νήματα, λινό και μάλλινο μαζί»). Επίσης, οι Λιβορνέζοι ξύριζαν τα γένια τους, παραβιάζοντας και με την πράξη αυτή το Νόμο. Σταδιακά, κυρίως μετά το 1876, η ευρωπαϊκή ενδυμασία και το ξυρισμένο πηγούνι θα διαδοθούν ταυτόχρονα με το μοντερνισμό και το Διαφωτισμό. Το μουστάκι θα εξευρωπαϊσθεί και μάλιστα θα καταργηθεί στις νέες γενιές στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Ταυτόχρονα, η θρησκεία υποχωρεί: οι μοντέρνοι εξακολουθούν να σέβονται την αργία του Σαββάτου, όχι όμως και τις απαγορεύσεις της. Ομοίως, παραβλέπουν τους αυστηρούς διατροφικούς κανόνες και περιορίζονται στη μη κατανάλωση χοιρινού. Η πρόοδος της κοσμικότητας είναι άνιση, και στην ίδια γενιά ορισμένα αδέρφια παραμένουν ευσεβή ενώ άλλα γίνονται ελεύθεροι διανοητές.

Η εγκατάλειψη των σχολαστικών κανόνων του νόμου του Μωσή επιτρέπει στους Εβραίους να πηγαίνουν σε εστιατόρια που δεν είναι κασέρ. Στην Τουρκία ή στο εξωτερικό, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για συνεστιάση και επομένως για φιλία με τους μη Εβραίους. Ενώ οι τηρούντες την αυστηρή εβραϊκή παράδοση δεν θα ανέχονταν να μπει στο σπίτι τους ένας μη Εβραίος, οι άλλοι προσκαλούν και προσκαλούνται, για παράδειγμα οι Ναχούμ, οι οποίοι φιλοξενήθηκαν από Τούρκους γείτονες ύστερα από ένα σεισμό. Ως εκ τούτου, Εβραίοι και μη Εβραίοι πίνουν μαζί ρακί, τρώνε μεζέδες, μπαρμπούνια, σις-κεμπάπ, ντολμάδες σε εστιατόρια και καφενεία που απλώνονται κατά μήκος της θάλασσας. Οι χαρές και οι διασκέδασεις της Δύσης υιοθετούνται επίσης από τους νεωτεριστές των εύπορων τάξεων: ψυχαγωγία, θέατρο, καφέ-σαντάν (οι περιοδεύοντες καλλιτέχνες έρχονται από τη Γαλλία), διαλέξεις, εκδρομές, τουρισμός. Τα δυτικά ονόματα, τα οποία ήδη συνηθίζονταν στους Λιβορνέζους, γενικεύονται: στα κορίτσια, τα Φλορ, Έλενα, Κλάρα, Λούνα, Κορίν, Φορτυνέ, Νταίζυ ανταγωνίζονται τα Ραχήλ και Σαρά. Στα αγόρια, ο Ισαάκ γίνεται Ιζιντόρ, ο Χαΐμ γίνεται Ανρί.

Με αυτό τον τρόπο, για τους νεωτεριστές οι μη Εβραίοι της Δύσης, και ειδικότερα της Γαλλίας, δεν είναι πλέον άπιστοι, μιαιφοί και διώκτες, αλλά πρότυπα πολιτισμού. Ωστόσο, υπάρχουν όρια στον εκσυγχρονισμό των ηθών. Έτσι, στη Θεσσαλονίκη δεν υπάρχουν μεικτοί γάμοι. Οποσδήποτε οι γάμοι σε πολύ μικρή ηλικία σταματούν, τα αγόρια παντρεύονται μετά τα 20 και μπορούν να «εγκαταλείψουν την εργένικη ζωή» όποτε θέλουν, αλλά οι γάμοι εξακολουθούν να απο-

φασίζονται από τις οικογένειες, ακόμη και εάν αυτές είναι μοντέρνες, αφού πρέπει να γίνονται στους κόλπους της ίδιας κοινωνικής τάξης και ει δυνατόν εντός της ίδιας συγγενικής ομάδας. Είναι αλήθεια ότι στις νεοτερριστικές οικογένειες τα κορίτσια εισάγονται στη σχολική εκπαίδευση (όπως στους Φρανσές, οι οποίοι έστειλαν την κόρη τους Έλενα στο ιταλικό σχολείο Δάντης Αλιγκέρι [Dante Alighieri]), όμως το καθεστώς της γυναίκας παραμένει υποτελές και εξαρτημένο. Οι δύο κόσμοι ζουν χωριστά. Οι γυναίκες μιλούν μεταξύ τους από τα παράθυρα, βγάζουν τα σκαμνάκια και κάθονται στους δρόμους, ράβουν, μπαλώνουν, πλέκουν, φτιάχνουν με επιμέλεια τα *fideos* (ζυμαρικά [κριθαραίκι]), διηγούνται η μία στην άλλη γυναικείες ιστορίες. Οι άνδρες συναντώνται έξω από το σπίτι, διηγούνται ο ένας στον άλλο ανδρικές ιστορίες μπροστά σε καταστήματα, στα πεζοδρόμια των καφετειών, στους συλλόγους, και πραγματοποιούν τις δικές τους εξόδους. Υπάρχει ένα παιδικό τραγουδάκι, σε τουρκική μουσική, που μαθαίνει στα αγοράκια να κοροϊδεύουν τους γυναικείους καυγάδες, το οποίο ο Βιντάλ τραγουδούσε μερικές φορές νοσταλγικά στο Παρίσι:

*Ya basto bula Djamila
De pelear con las vezinas
Por un cantaro, la negra
Que vos se rumpio*¹².

Η πολιτιστική επανάσταση της Θεσσαλονίκης συνυφίνεται με την τεχνική και οικονομική μεταμόρφωση. Το 1852 καταπλέει στο λιμάνι το πρώτο ατμόπλοιο, ο βρυχηθμός του οποίου τρομοκρατεί τους κατοίκους. Από το 1877 έως το 1888, σιδηροδρομικό δίκτυο συνδέει τη Θεσσαλονίκη με τα Σκόπια αρχικά, έπειτα με το σερβικό δίκτυο και με τη Δύση. Το Σεμπλόν Οριάν Εξπρές (Simplon Orient Express) θα συνδέσει Λονδίνο, Παρίσι, Βιέννη, Βελιγράδι, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη. Το 1890 αρχίζει η εγκατάσταση αερίου στην πόλη, το 1893 η τοποθέτηση των γραμμών του τραμ, το 1896 η υδροδότηση με πόσιμο νερό. Η υγιεινή βελτιώνεται. Η δημογραφία της Θεσσαλονίκης πραγματοποιεί ένα εντυπωσιακό άλμα, όχι λόγω της άφιξης μεταναστών, αλλά χάρη στην υποχώρηση της παιδικής θνησιμότητας. Οι περισσότερες οικογένειες έχουν ακόμη τέσσερα έως οκτώ παιδιά. Η διακοπτόμενη συνουσία και το προφυλακτικό θα κάνουν την εμφάνισή τους μόνον στη γενιά του 20^{ου} αιώνα.

Έτσι, από 50.000 κατοίκους το 1865 η Θεσσαλονίκη φθάνει τους 90.000 το 1880, τους 120.000 το 1895 και τους 170.000 το 1912. Τα ποσοστά παραμένουν

¹² Φτάνει κυρία Τζαμίλα / ο καβγάς με τις γειτόνισσες / για μια καμμένη στάμνα / που σας έσπασαν.

αμετάβλητα: το 56% είναι Σεφαρδίτες, εκ των οποίων 5% προστατευόμενοι προξενείων, με 12 σχολεία και 32 συναγωγές, το 20% είναι Τούρκοι, εκ των οποίων το ήμισυ ντονμέδες, 20% είναι Έλληνες και 4% Βούλγαροι και διάφοροι άλλοι.

Στους Τούρκους

Η Θεσσαλονίκη περνά μία περίοδο μεγάλης ευημερίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ενώ η Οθωμανική Αυτοκρατορία πρόκειται να διαλυθεί σύντομα. Το 18^ο αιώνα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία απώλεσε εδάφη προς όφελος των δύο γειτονικών χριστιανικών αυτοκρατοριών, της ρωσικής και αυστριακής. Η Ρωσία απέσπασε τις βόρειες επαρχίες της Ασίας, η Αυστρία πήρε το Βελιγράδι, την Αλβανία, Δαλματία, Ερζεγοβίνη. Στο εξωτερικό, η αυστριακή και ρωσική πίεση συνεχίζονται το 19^ο αιώνα, ενώ στο εσωτερικό η ανάδυση των βαλκανικών εθνικισμών διαμελίζει την αυτοκρατορία: η Σερβία αποκτά αυτονομία το 1817, η Ελλάδα κατακτά την ανεξαρτησία το 1830, η Ρουμανία γίνεται αυτόνομο πριγκιπάτο το 1858 και τέλος η Βουλγαρία χειραφετείται το 1877. Η διάσκηψη του Βερολίνου κατοχυρώνει την επίτευξη της εθνικής κυριαρχίας των κρατών του Δούναβη και των Βαλκανίων. Η κατάσταση γίνεται ολοένα και πιο εκρηκτική: στην αντιπαλότητα ανάμεσα στην Αυστροουγγαρία και τη Ρωσία που ασχολούνται με το διαμελισμό της τουρκικής αυτοκρατορίας, προστίθενται η πολιτική της ώθησης προς ανατολάς (*Drang nach Osten*) του Ράιχ του Γουλιέλμου, οι παρεμβάσεις των Άγγλων και των Γάλλων, οι οποίοι, αφού προστάτησαν την Τουρκία κατά της Ρωσίας (πόλεμος της Κριμαίας), κατέλαβαν οι μεν την Αίγυπτο (1882) και οι δε την Τυνησία (1881) και στη συνέχεια προσπαθούν να αναχαιτίσουν τις δύο κεντρικές αυτοκρατορίες. Όλες αυτές οι αντίπαλες πλεονεξίες συνδυάζονται με την έξαρση των εθνικισμών όχι μόνον κατά της αυτοκρατορίας που τους καταπιέζει ή τους απειλεί, αλλά και του ενός εναντίον του άλλου, αφού διεκδικούν τα ίδια εδάφη με τους ανάμεικτους πληθυσμούς. Σε αυτή την εξέλιξη, το 1912, η Ελλάδα, η Σερβία και η Βουλγαρία συμμαχούν κατά της Τουρκίας, αλλά μετά τη νίκη τους πολεμούν μεταξύ τους. Η Ελλάδα, με την υποστήριξη της Σερβίας, πολεμά τη Βουλγαρία για τη Μακεδονία και τη Θεσσαλονίκη. Όμως, ακόμη και όταν θα βρεθεί στο μάτι του κυκλώνα (1908-1912), η Θεσσαλονίκη φαίνεται προορισμένη να απολαύσει την ειρήνη με ακόμη μεγαλύτερη ευημερία, αφού επωφελείται από τον ανεφοδιασμό των εμπόλεμων στρατών.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως είδαμε, είχε διαβρωθεί εκ των έσω στη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα. Οι γενίτσαροι τελούσαν σε κατάσταση χρόνιας ανυπο-

ταγής και ανέτρεπαν τους σουλτάνους. Η Αυτοκρατορία είχε ανάγκη μεταρρυθμίσεων. Αυτές άρχισαν με την αιματηρή καταστολή των γενίτσαρων, το 1826, η οποία ανακούφισε τη Θεσσαλονίκη που απειλούνταν συνεχώς από τις αρπαγές και λεηλασίες τους, αλλά ταυτόχρονα διέλυσε την εριουργία της πόλης, η οποία τροφοδοτούσε με υλικά για την κατασκευή των στολών τους. Η εποχή των μεταρρυθμίσεων (Τανζιμάτ) ανακηρύχθηκε το 1831. Ο Μαχμούτ Β΄ κατήργησε όλες τις διακρίσεις εις βάρος των μη μουσουλμάνων και κήρυξε επίσημα την ανεξίθρησκία. Το 1876 ψηφίσθηκε Σύνταγμα. Παραχωρήθηκε πολιτική ισότητα σε όλους τους *ραγιάδες* (μειονοτικούς), οι οποίοι μπόρεσαν κατ' αρχήν να αποκτήσουν πρόσβαση στα δημόσια αξιώματα, και, το 1890, η εφορία έπαψε να εισπράττει συλλογικά το φόρο μέσω του συμβουλίου των κοινοτήτων, καθιστώντας αυτόν ατομικό. Αλλά το Τανζιμάτ, όπως κάθε καθυστερημένη μεταρρύθμιση που εφαρμόζεται εσφαλμένα και υπονομεύεται, συμβάλλει μάλλον στην παρακμή παρά την αναחיταίξει. Το Σύνταγμα του 1876 αναστέλλεται το 1878. Η ανάπτυξη των εθνικισμών δημιούργησε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα μία ανεπίστρεπτη κεντρόφυγο δύναμη, την οποία η επανάσταση των Νεοτούρκων¹³, παρά τις λιγοστές ημέρες ευφορίας και ομόνοιας, θα αυξήσει τελικά, προκαλώντας την επιβεβαίωση του νέου τουρκικού εθνικισμού στα ερείπια της πολυεθνικής αυτοκρατορίας.

Ο νέος τουρκικός εθνικισμός δημιουργήθηκε στη Θεσσαλονίκη, όπου ξέσπασε η επανάσταση των Νεοτούρκων το 1908, στη συνέχεια της εξέγερσης της φρουράς της. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι απόγονοι των *ντονμέδων* διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη διαδικασία αυτή. Όπως έκαναν οι Λιβορνέζοι για τους Σεφαρδίτες, οι *ντονμέδες*, σεφαρδίτικης καταγωγής και αυτοί, τροφοδότησαν το Διαφωτισμό και τον μετέφεραν στους Τούρκους. Στη Θεσσαλονίκη είναι 10.000 στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, βιοτέχνες, έμποροι, τραπεζίτες, και έχουν σχηματίσει μία ιντελιγκέντσια γιατρών, νομικών, δικηγόρων εκπαιδευόμενων στη Λωζάννη ή στο Παρίσι. Ίδρυσαν δύο γαλλοτουρκικά σχολεία, εκτουρκίσθηκαν και εκκοσμικεύθηκαν ταυτόχρονα, πολλοί εγκαταλείποντας το ισλάμ και το σαμπεταϊσμό για να γίνουν ελεύθεροι διανοητές. Σε αυτό το περιβάλλον των *ντονμέδων* διαμορφώθηκαν οι αξιωματικοί και οι διανοούμενοι του κόμματος των Νεοτούρκων, οι οποίοι ξεκίνησαν στη Θεσσαλονίκη το 1908 την εξέγερση που οδήγησε στην ανατροπή του σουλτάνου. Ο Μουσταφά Κεμάλ, του

¹³ Αξιωματικοί και διανοούμενοι που αποκαλούνταν «Νεότουρκοι» συνέστησαν την επιτροπή Ένωση και Πρόοδος, με σκοπό την εγκαθίδρυση μίας φιλελεύθερης αυτοκρατορίας. Κάνουν επανάσταση το 1908, αναγκάζοντας το Σουλτάνο να επαναφέρει το Σύνταγμα του 1876. Όμως, οι αδιάκοποι πόλεμοι που θα ακολουθήσουν θα κάνουν την κυβέρνηση των Νεότουρκων να εγκαταλείψει τη φιλελεύθερη οδό χάριν ενός παντουρκικού απολυταρχισμού.

οποίου το ροζ σπίτι διατηρείται στη Θεσσαλονίκη, έζησε ανάμεσα στους ντον-μέδες και φοίτησε στα σχολεία τους. Οι ντονμέδες θα αφομοιωθούν στην κοσμική τουρκική κοινωνία, της οποίας την ωρίμανση συγκαθόρισαν, επιτάχυναν και διεύρυναν. Πολλοί θα εγκαταλείψουν τη Θεσσαλονίκη μετά την προσάρτηση της Μακεδονίας από την Ελλάδα και οι τελευταίοι ντονμέδες θα εκδιωχθούν από την πόλη το 1922, με την ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών. Στην Τουρκία, οι απόγονοί τους είναι κοσμικοί και δημοκρατικοί. Επίσης, υπάρχει κατά τον 20^ο αιώνα μία διασπορά ντονμέδων παντού στον κόσμο, ορισμένοι εκ των οποίων διατηρούν ίσως ακόμη το μυστικό μήνυμα του μεσσία. Με τον τρόπο τους, κουβαλούν μέσα τους το μυστικό της Θεσσαλονίκης.

Το υβρίδιο της Θεσσαλονίκης

Όπως είδαμε, σε αντίθεση με τις κλειστές κοινωνίες της Δύσης έως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και με τη σκλαβωμένη Ανατολή έως τον 20^ο αιώνα, οι σεφαρδίτικες κοινωνίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και συγκεκριμένα η πιο σημαντική εξ αυτών σε τέτοιο βαθμό ώστε να δώσει επί αιώνες στην πόλη την ταυτότητά της, η σεφαρδίτικη κοινωνία της Θεσσαλονίκης, έμειναν ανοικτές στον κόσμο των μη Εβραίων. Η Θεσσαλονίκη ήταν ανοικτή στη Δύση μέσω της Βενετίας και του Λιβόρνο, στην οθωμανική Ανατολή και στον αιγυπτιακό Νότο.

Αυτό το άνοιγμα εντάθηκε από το κοσμοπολίτικο πεπρωμένο μεσογειακού λιμανιού που του προσέδωσαν στην πόλη οι Σεφαρδίτες, η οποία με τη σειρά της καθόρισε το άνοιγμα των Σεφαρδιτών. Το άνοιγμα στάθηκε δυνατό λόγω της ανοχής που επέδειξαν επί αιώνες οι Τούρκοι, όταν υποδέχθηκαν και δεν υπέταξαν τους Σεφαρδίτες. Οι Τούρκοι ήταν κυρίως στρατιωτικοί και υπάλληλοι στη Θεσσαλονίκη, αφήνοντας στους Εβραίους την κοινωνία των πολιτών. Μολονότι οι Τούρκοι πολέμησαν αδιάκοπα στα σύνορα από το 16^ο αιώνα, η ειρήνη βασίλευσε αδιάκοπα στη Θεσσαλονίκη και, με μία εξαίρεση (την πολιορκία του Μοροζίνι το 1687), η πόλη δεν απειλήθηκε ποτέ κατά τη διάρκεια της τουρκικής κυριαρχίας. Στους αιώνες αυτούς, η πόλη υπήρξε πάντοτε εξωστρεφής, απλωμένη, δραστήρια, χαρούμενη, φλύαρη. Επιπλέον, οι Σεφαρδίτες που εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη κόμισαν μία ταυτότητα με δύο στοιχεία, το εβραϊκό και το ισπανικό. Οι μαρράνοι, που δεν έπαγαν να μεταναστεύουν στη Θεσσαλονίκη επί δύο αιώνες, της προσέδωσαν μία πολύπλοκη διττή ταυτότητα, αφού, παρότι Εβραίοι στο πνεύμα, είχαν πάψει να τηρούν το εβραϊκό τελετουργικό εδώ και καιρό και μετέφεραν, εν αγνοία τους, το παυλιανό μήνυμα της υπεροχής της πίστης επί του Νόμου, το προ-κοσμικό μήνυμα του περιττού ή δεισιδαιμονικού χαρακτήρα της υπακοής στους σχολαστικούς κανόνες της Το-

ρά. Από αυτή την πτυχή πήγαζε η ανάπτυξη και ο προσωρινός θρίαμβος στη Θεσσαλονίκη περισσότερο από αλλού του σαμπεταϊκού μεσσιανισμού, προδρόμου μίας νέας θρησκείας καθαρά μεταμαρρανικής, η οποία συνετριβή μόνον όταν ο μεσσίας της προσηλυτίσθηκε στο ισλάμ. Όμως, ό,τι απέμεινε από το σαμπεταϊσμό αναπαρήγαγε με κλειστό τρόπο τη διττή ανοιχτή ταυτότητα του μαρρανισμού. (Τέλος, η διττή αντιφατική συνειδησή τους επέτρεψε στους ντον-μέδες, στους κόλπους του τουρκικού κόσμου, να ανοιχτούν πρώτοι στο Διαφωτισμό και να τον διαδώσουν.)

Επομένως, μπορούμε να κατανοήσουμε την ανήκουστη ευχέρεια εισαγωγής και διάδοσης του Διαφωτισμού κατά το 19^ο αιώνα στη σεφαρδίτικη πόλη, φορέα μίας ασυνείδητης μαρρανικής πολιτιστικής κληρονομιάς, με υπόστρωμα τα λιβορνέζικα χαρακτηριστικά με τη διττή τους ταυτότητα, δυτική και ανατολική, εβραϊκή και κοσμική.

Και επειδή η πολιτιστική επανάσταση γινόταν εκ των άνω, χάρη στην οικονομική εξουσία και την πολιτική ασυλία που διέθεταν οι Λιβορνέζοι, η αντίσταση των συντηρητικών και των παραδοσιακών υπήρξε πολύ μικρή, μολονότι διέθεταν την πνευματική εξουσία, τη βοήθεια της κοσμικής εξουσίας και τους κεραυνούς του αναθέματος.

Φέροντας στην Ανατολή, κατά το 16^ο αιώνα, τον πολιτιστικό πλούτο της πρώτης Δύσης (η οποία είχε γονιμοποιηθεί με τη σειρά της από τον αραβικό πολιτισμό της Ανατολής), της Δύσης της χριστιανικής-ισλαμικής-εβραϊκής Ιβηρίας, οι Σεφαρδίτες ανοίχτηκαν κατά το 19^ο αιώνα στη δεύτερη Δύση της κοσμικότητας, του Διαφωτισμού, του σύγχρονου πολιτισμού. Επανειλημμένως, η σεφαρδίτικη κουλτούρα της Θεσσαλονίκης υπήρξε μία προνομαχική στιγμή στην ιστορική περιδίηση της Μεσογείου, όπου Δύση και Ανατολή αναγεννιούνται η μία μέσα από την άλλη. Η Θεσσαλονίκη υπήρξε αδιάκοπα, με εξαίρεση την πιο σκοτεινή περίοδο του 18^{ου} αιώνα, ένα «μίξερ» Ανατολής και Δύσης που παρήγαγε κάθε φορά ένα πολύ πλούσιο πολιτιστικό υβρίδιο.

Όμως, ο Διαφωτισμός, οι μεταρρυθμίσεις, η επανάσταση των Νεοτούρκων, και τελικά η διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ο εξελληνισμός της πόλης, θα αποδομήσουν την πόλη-πατρίδα της Θεσσαλονίκης. Ενώ Έλληνες, Βούλγαροι και Τούρκοι θα βρουν την πατρίδα τους σε ένα έθνος-κράτος, οι Θεσσαλονικείς Σεφαρδίτες θα θελήσουν αντίθετα να αποφύγουν το έθνος-κράτος. Πράγματι, το έθνος-κράτος θα εξαρθρώσει τη μικρή πατρίδα τους, και οι Σεφαρδίτες της Θεσσαλονίκης θα καταδικασθούν σε διασπορά στη Δύση ή σε διάλυση στην Ελλάδα. Το σεφαρδίτικο πνεύμα θα παραμείνει για κάποιο διάστημα πολύ ζωντανό, εμπεριέχοντας τη σκοτεινή συνείδηση του κοινού κοσμικού πεπρωμένου, και οι μετανάστες Θεσσαλονικείς θα μείνουν βαθιά αφο-

σιωμένοι στην ανάμνηση της μικρής πατρίδας που έχασαν. Όμως εδώ και εκεί θα επέλθει ενσωμάτωση. Τα παιδιά των Θεσσαλονικέων, εμβαπτισμένα στις νέες πατρίδες, θα αγνοούν ότι η πρωτοτυπία της κουλτούρας και της ταυτότητας της Θεσσαλονίκης ευνόησε την απορρόφησή της στις χώρες της Δύσης¹⁴.

¹⁴ Το μεγαλύτερο μέρος των στοιχείων του παρόντος προλόγου προέρχεται από το μνημειώδες επτάτομο έργο του Joseph Nehama *Histoire des Israélites de Salonique* [Ζοζέφ Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης*]. Το έργο αυτό είναι αξιοσημείωτο λόγω του πολυδιάστατου χαρακτήρα του. Ωστόσο, ο Νεχαμά έγραψε μία «κανονική» ιστορία της Θεσσαλονίκης, υπό τις δύο έννοιες του όρου. Αφενός, θεώρησε το σαμπεταϊσμό και τα κατάλοιπά του ως ένα ιστό παραλογισμών και πλανών, ενώ εμείς εδώ θελήσαμε να τον εγγράψουμε στην πρωτότυπη περιπέτεια του σεφαρδισμού στην Ανατολή, και ιδίως στη Θεσσαλονίκη, και να διακρίνουμε σε αυτόν ένα πρωτότυπο και πλούσιο μεταμαρρανικό θρησκευτικό δημιούργημα. Ενώ για το Νεχαμά, οι μαρράνοι και στη συνέχεια οι Λιβοννέζοι είναι περιθωριακά στοιχεία ενός συνόλου που προελαύνει ή υποχωρεί κατά μέτωπο στην πορεία της ιστορίας, εμείς θελήσαμε να δείξουμε ότι, με τον περιθωριακό χαρακτήρα τους, διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση της πολιτισμικής υβριδικότητας των Θεσσαλονικέων Σεφαρδιτών. Όσον αφορά ειδικότερα στους Λιβοννέζους, ο Νεχαμά μας πληροφορεί πράγματι σχετικά με τον κινητήριο ρόλο τους στις εξελίξεις της Θεσσαλονίκης το 19^ο αιώνα. Όμως, οι σχετικές ενδείξεις διασκορπίζονται στην οικονομία του έργου του.

Φυσικά, επειδή ο συγγραφέας των γραμμών αυτών ένιωσε ευτυχής που επανασυνδέθηκε με τις λιβοννέζικες ρίζες του και επειδή αισθάνεται πάντα νεομαρράνος τόνισε αυτά που του φαινόταν (αναπόφευκτα) υποτιμημένα στις μέχρι τώρα κυρίαρχες αντιλήψεις σχετικά με το σεφαρδισμό του οθωμανικού κόσμου, και ειδικότερα της Θεσσαλονίκης. Αυτή η επίγνωση της αναδρομικής δράσης της προσωπικής του ταυτότητας στην ιστορία που εξετάζει του επιτρέπει να δέχεται και να συζητά τις κριτικές, αφού μπορεί να σχετικοποιήσει τη δική του άποψη, σχετικοποίηση που του επιτρέπει ακριβώς η διτή νεομαρρανική συνείδησή του. Άραγε, αυτή η συνείδηση τον βοήθησε να δει αυτά που άλλοι δεν έβλεπαν ή μήπως στρέβλωσε τη θεώρησή του; Στο ερώτημα αυτό δεν μπορεί να απαντήσει αυτός που το θέτει.

Η οικογένεια Ναχούμ

Μια λιβονρέζικη οικογένεια

Ο Βιντάλ γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, τη «φράγκικη» ημερομηνία της 14^{ης} Μαρτίου 1894, γιος του Νταβίντ Ναχούμ και της δόνας Έλενα Φρανσές.

Ναχούμ είναι εβραϊκή λέξη, η οποία, όπως επίσης η παραλλαγή της λέξης Νεχαμά, σημαίνει «παρηγοριά». Είναι επίσης όνομα, που έγινε στους Σεφαρδίτες οικογενειακό επώνυμο. Η Βίβλος περιλαμβάνει τις προφητείες και τις κατάρες ενός μικρού προφήτη ονόματι Ναχούμ, ο οποίος ανακοίνωσε την πτώση της Νινευί. Ο Βιντάλ αρεσκόταν να φαντάζεται τον εαυτό του απόγονο του προφήτη αυτού –μικρού μεν, αλλά προφήτη παρ’ όλα αυτά– και ισχυριζόταν με σοβαροφάνεια, έναν από τους αγαπημένους τρόπους του να αστειεύεται, ότι διέθετε ακόμη το προγονικό χάρισμα.

Η καταγωγή της οικογένειας προέρχεται κατά πάσα πιθανότητα από την Αραγονία, όπως μας είπε ο Ζοζέφ Νεχαμά, αφού μία οικογένεια Ναχούμ ήταν μέλος της συναγωγής της Αραγονίας στη Θεσσαλονίκη. Όμως, η οικογένεια του Βιντάλ δεν ήλθε κατευθείαν από την Αραγονία στη Θεσσαλονίκη. Άραγε, οι πρόγονοί της εγκατέλειψαν την Ισπανία την εποχή που κλήθηκαν να διαλέξουν ανάμεσα στον προσηλυτισμό στο χριστιανισμό και στην εξορία; Ήταν μήπως από εκείνους τους μαρράνους που μετανάστευσαν μόνον στη διάρκεια των επόμενων αιώνων; Πότε εγκαταστάθηκαν στο Λιβόρνο; Βρίσκονταν ακόμη εκεί κατά πάσα πιθανότητα στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, και φαίνεται ότι ένα παρακλάδι της οικογένειας παρέμεινε στην Τοσκάνη, αφού η ιστοριογραφία του Ρισορτζιζμέντο αναφέρει την ενεργό δραστηριότητα στο Λιβόρνο κάποιου Ισαάκ Ναχούμ. Ίσως ο Σαλομόν Ναχούμ να έζησε για σύντομο χρονικό διάστημα στη Σικελία, καθώς ο Βιντάλ λέει: *Ο πατέρας μου μας διηγούνταν ότι οι πρόγονοί μας από το Λιβόρνο έφυγαν στη Σικελία και από τη Σικελία πήγαν στη Θεσσαλονίκη*. Πράγματι, η οικογένεια Ναχούμ υπαγόταν σε μία συναγωγή που ονομαζό-

ταν συναγωγή της Νέας Σικελίας (Σισίλια Χαντάς), στην οποία ανήκε μία ομάδα οικογενειών, μεταξύ των οποίων οι Αμάρ, οι Εζράτι, οι Σεφιχά¹⁵. Αυτή η συμμετοχή στη συναγωγή επιβεβαιώνει την πρόσφατη εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη, όπου υπήρχε μία συναγωγή της Παλαιάς Σικελίας (Σισίλια Γιασάν), αλλά δεν πιστοποιεί μία έστω και σύντομη παραμονή στη Σικελία. Δεν υπήρχε συγκεκριμένη συναγωγή για τους Λιβορνέζους.

Ο προπάππος του Βιντάλ, ο Σαλομόν Ναχούμ, γεννήθηκε κατά πάσα πιθανότητα στο Λιβόρνο. Ο παππούς του, Νταβίντ Σ. Ναχούμ, γεννήθηκε το 1803 στη Θεσσαλονίκη. Ο Νταβίντ Σ. Ναχούμ είχε τέσσερεις αδελφούς, εκ των οποίων ο μεγαλύτερος απέκτησε γιο γιατρό. Ο νεότερος απέκτησε δύο γιους, τους οποίους ονόμασε με τρόπο παράδοξο για την εποχή Αδόλφο και Ενγκάρ (ίσως από θαυμασμό για τον Αδόλφο Τιερ, δημοκρατικό και φιλελεύθερο πνεύμα την εποχή της γαλλικής μοναρχίας, καθώς και για τον Ενγκάρ Κινέ, μεγάλο δημοκράτη, δάσκαλο της σκέψης των νέων της γενιάς του 1840 στη Γαλλία, ο οποίος προγράφηκε το 1851). Έτσι μάλλον πρέπει να έκανε την εισοδό του στην οικογένεια το εξωτικό όνομα Ενγκάρ, προτού μετενσαρκωθεί τον 20^ο αιώνα μια φορά στο Βέλγιο (στο γιο του Λεόν Δ. Ναχούμ) και μια άλλη στη Γαλλία (στο γιο του Βιντάλ).

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η Θεσσαλονίκη αριθμεί 65.000 κατοίκους, εκ των οποίων οι περισσότεροι από τους μισούς είναι Σεφαρδίτες. Ο Νταβίντ Σ. Ναχούμ είναι σύγχρονος των μεταρρυθμίσεων του Μαχμούτ Β'. Ζει σε μία δύσκολη περίοδο για τη Θεσσαλονίκη. Διάφορες επιδημίες, εκ των οποίων η επιδημία χολέρας από τον Απρίλιο έως το Σεπτέμβριο του 1832 αποδεκατίζει κυριολεκτικά τον πληθυσμό, προηγούνται των καταστροφών του 1838, του 1847 και του 1855. Η οικονομική κατάσταση της πόλης παραμένει εξασθενημένη, και ορισμένοι Θεσσαλονικείς μεταναστεύουν, ειδικότερα στην Αίγυπτο.

Ωστόσο, με την εγκατάσταση των Λιβορνέζων στη Θεσσαλονίκη, αναγγέλλεται μία νέα ανάπτυξη, οικονομική και πολιτιστική ταυτόχρονα. Ο αιώνας του Διαφωτισμού κυοφορείται. Ο γιατρός Μωύς Αλλατίνι επιστρέφει από τη Φλωρεντία το 1834 για να αναλάβει τα ηνία του οίκου Αλλατίνι, τον οποίο θα αναπτύξει, όπως είδαμε. Ο Νταβίντ Σ. Ναχούμ έχει ίσως αρκετές σχέσεις με το Μωύς Αλλατίνι. Ο Βιντάλ λέει, αναφερόμενος στον παππού του: *Μία πολύ κα-*

¹⁵ Οι απόγονοί τους μετανάστευσαν στη Γαλλία και στο Βέλγιο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Από αυτούς προέκυψαν ένας τραπεζίτης φιλόσοφος, ένας δημοσιογράφος που έγινε πολιτικός –ο Estier το γένος Εζράτι– και ο γλωσσολόγος [Χαΐμ Βιντάλ] (έγινε πρώτος καθηγητής ισπανοεβραϊκής έδρας), ο οποίος συνεργάστηκε στο παρόν βιβλίο.

λή οικογένεια, μία πολύ καλή κατάσταση... εργαζόταν μάλλον ως συνέταιρος στους μύλους Αλλατινί.

Ο Νταβίντ Σ. Ναχούμ πρέπει να ήταν, όπως οι Λιβορνέζοι, δυτικότερος και κοσμικός. Σε κάθε περίπτωση, η προσωπική συνεργασία του με τους Αλλατινί και το περιβάλλον τους δεν μπορούσε παρά να ενισχύσει την κοσμικότητά του. Δεν γνωρίζουμε εάν είχε ήδη, όπως ο γιος του, Νταβίντ Δ. Ναχούμ, μέλλων πατέρας του Βιντάλ, παύσει να τηρεί αυστηρά τους κανόνες του νόμου του Μωυσή, και ειδικότερα τις απαγορεύσεις του Σαββάτου και τα διατροφικά ταμπού.

Οι Ναχούμ δεν ανήκαν στην υψηλή κάστα των Λιβορνέζων (δεν ανήκουν στις σαράντα μεγάλες πολύ πλούσιες οικογένειες, δωρητές σε εξαιρετικά έργα), αλλά θεωρούσαν τον εαυτό τους «καλή οικογένεια» της *gente alta*.

Ο Νταβίντ Σ. Ναχούμ παντρεύτηκε το 1830 μια δεσποινίδα Μποττόν, ή μάλλον, όπως υπογράμιζε ο Βιντάλ με πεποίθηση, «ντε Μποττόν» (δεν ξέρω εάν ήταν πεπεισμένος, εάν είχε πείσει τον εαυτό του ή εάν διασκεδάζε σκεπτόμενος ότι η γιαγιά του είχε αριστοκρατική καταγωγή). Όπως και αν έχουν τα πράγματα, σημειώνει στην προφορική αυτοβιογραφία του ότι κυρίως η γιαγιά του ήταν από πολύ καλή οικογένεια. Πράγματι, οι ντε Μποττόν ήταν μία από τις «μεγάλες» λιβορνέζικες οικογένειες. Το ζεύγος απέκτησε οκτώ παιδιά: τη Γκράσια ή Ρικέττα (1833), το Σαλομόν (1836), που παντρεύτηκε δύο φορές και απέκτησε ένδεκα κορίτσια, το Ζοζέφ (ημερομηνία άγνωστη), το Ζουντά [Ζυντά] (1839), τον Αβράμ (1842), το Γιουρί (1845), τη Σαρά (1848) και τέλος το Νταβίντ.

Ο Νταβίντ Σ. Ναχούμ πεθαίνει το 1851, σε ηλικία 48 ετών, ενώ η γυναίκα του είναι έγκυος στον έκτο γιο τους. Το νεογέννητο, αντίθετα προς την παράδοση κατά τα φαινόμενα, θα πάρει το όνομα του πατέρα του, Νταβίντ, ακριβώς προς τιμή της μνήμης του πατέρα που πέθανε πριν από τη γέννησή του. Αυτό το στερνοπαίδι, ο δεύτερος Νταβίντ, Νταβίντ Δ. Ναχούμ, θα γίνει ο πατέρας του Βιντάλ. Ο τελευταίος γνώρισε τη γιαγιά του, η οποία πέθανε το 1908, πενήντα επτά χρόνια μετά το σύζυγό της: *Δεν γνώρισα τον παππού μου, αλλά τη γιαγιά μου, η οποία έτρεφε απεριόριστη αφοσίωση στα εγγόνια και τους γιους της... Ήμουν 14 ετών όταν έχασα τη γιαγιά μου, της οποίας το τρυφερό βλέμμα δεν με έχει εγκαταλείψει.*

Μετά το θάνατο του Νταβίντ Σ. Ναχούμ, ο πρωτότοκος γιος του, Σαλομόν, τον διαδέχθηκε στον οίκο Αλλατινί. Ο Νταβίντ Δ. (1851-1920) είναι ακόμη παιδί όταν ο μεγάλος αδελφός του παντρεύεται και αποκτά, από δύο γάμους, ένδεκα κορίτσια με ιταλικά ή γαλλικά ονόματα (Αλέγκρα, Σολ, Λουσία, Ελίζ, Μαρί κλπ.).

Με ποιο τρόπο σηµαδεύτηκε ο χαρακτήρας του Νταβίντ Δ. Ναχούμ από το γεγονός ότι δεν γνώρισε ποτέ τον πατέρα του; Σε κάθε περίπτωση, είχε την αγάπη µιας μητέρας εξαιρετικά τρυφερής, η οποία πρέπει να επικεντρώθηκε σε αυτό το στερνοπαίδι που γεννήθηκε ορφανό. Μάλλον θα φοίτησε –αφού το σχολείο της Αλλιάνς (Παγκόσµια Ισραηλιτική Ένωση [Alliance israélite universelle]) ιδρύθηκε μόλις το 1875– στο γαλλικό σχολείο που είχε ιδρύσει ο Αλλατίνι, και έµαθε επίσης ιταλικά, τουρκικά και ελληνικά. Εργάστηκε πρώτα στους µύλους Αλλατίνι, όπως ο µεγάλος αδελφός του, και στη συνέχεια ανέλαβε µόνος του το εμπόριο σκληρού σίτου της Μακεδονίας. Αναπτύσσει σχέσεις µε τον πρόξενο της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος εξάγει σιτηρά και καπνό στη Γαλλία, και τον διευκολύνει στα διαβήµατα ενώπιον των Τούρκων αξιωµατούχων. Έτσι, για τέσσερα ή πέντε χρόνια, περίπου το 1875-1880, γίνεται δραγουµάνος στο προξενείο της Γαλλίας, διερµηνέας και διαµεσολαβητής µεταξύ του τελευταίου και της τουρκικής εξουσίας. Είναι η εποχή κατά την οποία οι εξελιγµένες οικογένειες, κυρίως οι άνδρες, αρχίζουν να ντύνονται µε το φράγκικο τρόπο, και ο Νταβίντ Δ. Ναχούμ, από τους πρώτους που προώθησαν τις νέες συνήθειες µε τις νέες ενδυµασίες, ενθουσιάζεται µε τη Γαλλία, τις ιδέες, τα ήθη της. Τα *djudio* εξακολουθούν να οµιλούνται στους κόλπους της οικογένειας και µε τους οικείους, αλλά σε όλες τις συζητήσεις που αφορούν ιδέες, ανταλλαγές κλπ. τα γαλλικά επικρατούν ολοένα και περισσότερο. Ο Νταβίντ Δ. Ναχούμ είναι ταυτόχρονα τελειώς µοντέρνος και σφόδρα γαλλόφιλος. Άραγε, χρησιμοποίησε ως πρόσχηµα τις εµπορικές υποθέσεις του, αφού συνδέεται µε τον πρόξενο της Γαλλίας, Ντυµοντέιγ Λα Γκρεζ, ο οποίος, έµπορος ο ίδιος, εξάγει καπνό και σιτηρά στη Γαλλία; Γεγονός είναι ότι επισκέπτεται την Παγκόσµια Έκθεση του 1878 και επιστρέφει µαγεµένος από το ταξίδι αυτό, δηγούµενος ακόµη την περίοδο του 1900, για το Παρίσι και την Έκθεση στα παιδιά του: *Ναι, µας διηγούνταν... Μας τραγουδούσε «Πάµε στο Τρο, τρο, τρο, τροκαντερό. Με το λεωφορείο, ρείο, ρείο του Σαγιό».*

Το 1878 είναι επίσης η χρονιά του ρωσσοτουρκικού πολέµου. Ο Νταβίντ αντιµετωπίζει µε αδιαφορία τον πόλεµο, µέχρις ότου η ρωσική νίκη φέρνει σε όλους τους µη Τούρκους της Αυτοκρατορίας «ένα µεγάλο όφελος»: *Οι Ρώσσοι επέβαλαν τότε στην τουρκική κυβέρνηση να µην έχει υπό τον έλεγχό της τους κατοίκους της ευρωπαϊκής Τουρκίας που δεν ήταν μουσουλµάνοι... Τότε αυτοί που ήταν Γάλλοι, Άγγλοι, Ιταλοί, Γερµανοί, Αµερικανοί υπάγονταν στα προξενεία τους... έτσι για µας η κατάσταση ήταν ονειρική, δεν υπήρχαν φόροι, δεν υπήρχε στρατιωτική θητεία.*

Πράγµατι, ο Νταβίντ Ναχούμ, ο οποίος ήταν µάλλον ήδη ένας *µπερατλής* υπό την προστασία του γαλλικού προξενείου, εκµεταλλεύθηκε τη ρωσσοτουρ-

κική συνθήκη προκειμένου να αποκτήσει το σύνολο των προνομίων της ιταλικής ιθαγένειας. Μπόρεσε να αποδείξει στο προξενείο τη λιβορνέζικη καταγωγή του και η ιταλική ιθαγένεια παραχωρήθηκε σε όλα τα παιδιά του. Μολονότι δεν ήταν αυθαίρετη για μία οικογένεια που ζούσε ακόμη στην Τοσκάνη το 18^ο αιώνα, η ιταλική ιθαγένεια δεν βιωνόταν με πατριωτισμό. Πρέπει, επίσης, να πούμε ότι ο Νταβίντ Δ. Ναχούμ είχε εκθεσσαλονικιστεί, χρησιμοποιούσε ως γλώσσα τα ισπανικά, και στη γενιά των παιδιών του η ιταλικότητα δεν ήταν παρά μία ανάμνηση που μεταδιδόταν από τους γονείς.

Πολλές οικογένειες που προέρχονταν από την Ιταλία ζήτησαν και απέκτησαν την ιταλική ιθαγένεια. Άλλες οικογένειες απέκτησαν εκ νέου ύστερα από μερικούς αιώνες την ισπανική ιθαγένεια. Ορισμένες απέκτησαν ή αγόρασαν με μπαξίσια διάφορες ιθαγένειες, οι οποίες τους προστάτευαν από τους τουρκικούς φόρους, την τουρκική στρατιωτική θητεία και την τουρκική αστυνομία.

Η ιταλική ιθαγένεια προσδίδει ταυτόχρονα στο Νταβίντ Ναχούμ δίκαιο, αξιοπρέπεια και προνόμια. Όσοι, όντας λιβορνέζικης καταγωγής, μπόρεσαν να αποκτήσουν όπως και ο ίδιος την ιταλική ιθαγένεια, επίσης εκείνοι που μπόρεσαν να αποκτήσουν από ένα πρόξενο, είτε μέσω των εμπορικών τους σχέσεων είτε με οποιονδήποτε άλλο τρόπο, μία δυτική ιθαγένεια, είναι πραγματικά προνομιούχοι. Παραμένοντας στους κόλπους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν είναι πλέον υπήκοοι της, κατά την έννοια του όρου αυτού που σημαίνει πολιτικά «αντικείμενα». Απολαμβάνουν ενός, εκ των πραγμάτων, *habeas corpus*, το οποίο στερούνται ακόμη και οι ίδιοι οι Οθωμανοί. Ο γιος του, Βιντάλ, θυμάται τα πλεονεκτήματα αυτού του *habeas corpus*: *Ήταν μεγάλο πλεονέκτημα, γιατί ο αδελφός μου, για παράδειγμα, ήταν στο καφέ-κονσέρτο, εγώ ήμουν πολύ νεαρός, έστω ότι ήμουν 15 ετών και αυτός θα ήταν ήδη 20, τότε εάν του ερχόταν η επιθυμία και ήθελε να καταλάβει δύο θέσεις αντί για μία, εάν ένας αστυνομικός του έλεγε: «Κύριε, πιάνετε δύο θέσεις. – Αυτό δεν σας αφορά, είμαι Ιταλός.»*

Το 1879, μετά την επιστροφή του από το Παρίσι, όπου αποφάσισε να εγκαταλείψει την εργένικη ζωή, ο Νταβίντ παντρεύτηκε, σε ηλικία 28 ετών (δηλαδή, στην ηλικία των σύγχρονων γάμων), μία νεαρή κοπέλα 17 ετών, επίσης από «πολύ καλή οικογένεια», λιβορνέζικης καταγωγής, τη δόνα Έλενα Φρανσές, η οποία είχε γεννηθεί το 1862, κόρη του Ζακόμπ Φρανσές (που είχε γεννηθεί το 1816), χονδρεμπόρου υφασμάτων, και της Σαρά Μπίτι (που είχε γεννηθεί το 1846). (Ο Ζακόμπ Φρανσές απέκτησε δύο ακόμη κόρες, τη Φλор και τη Ρεζίν, και δύο γιους, το Βιντάλ και τον Αζριέλ.) Οι Φρανσές είχαν, άραγε, φύγει από τη Γαλλία για την Ισπανία πριν από την Ισαβέλλα την Καθολική ή από την Ισπανία για τη Γαλλία όταν κλήθηκαν να διαλέξουν ανάμεσα στον προσηλυτισμό στο χριστιανισμό και την εξορία; Συνδέονται, άραγε, με το Μανουέλ Μπoc-

κάρα Φρανσές, μαρράνο στη Λισσαβόνα το 1590, ο οποίος έγινε Εβραίος στο Άμστερνταμ, εγκαταστάθηκε στο Λιβόρνο γύρω στο 1658 και πέθανε καθ' οδόν προς τη Φλωρεντία. Όπως και αν έχουν τα πράγματα, οι Φρανσές προέρχονταν και αυτοί από το Λιβόρνο. Η δόνα Έλενα είχε φοιτήσει στο ιταλικό σχολείο Δάντης Αλιγκέρι, γεγονός που επιβεβαιώνει όχι μόνον την πρόσφατη λιβοννέζικη καταγωγή, αλλά και το νεωτερισμό των Φρανσές, οι οποίοι έστειλαν τα κορίτσια τους στο σχολείο, πράγμα σπάνιο για την εποχή εκείνη. Ο Βιντάλ λέει: *Η μητέρα μου, όταν παντρεύτηκε, ήταν, πώς να το πω, διαποτισμένη από μια ορισμένη, πώς να το πω, γνώση όχι μόνον των ξένων γλωσσών και της ιστορίας και της γεωγραφίας, ήταν απολύτως σύγχρονη, πράγμα που ταίριαζε απολύτως στον πατέρα μου, που ήταν επίσης πολύ μοντέρνος.*

Ο Νταβίντ αρεσκόταν να πειράζει τη γυναίκα του: *Το αστείο που έκανε ο πατέρας μου στη μητέρα μου ήταν ότι ο πατέρας της ήταν χονδρέμπορος υφασμάτων, αλλά έλεγε ότι είχε δει ο ίδιος με τα μάτια του ότι όταν ερχόταν μία όμορφη πελάτισσα, η οποία ήταν ωραία, η οποία ήταν προκλητική, τότε ο παππούς μου από τη μεριά της μητέρας μου της έλεγε: «Κυρία μου, δεν πουλώ λιανικά, αλλά για να σας κάνω τη χάρη, δέχομαι να σας πουλήσω ύφασμα, όμως πρέπει να πάρω τα μέτρα σας... Έτσι, για να πάρω τα μέτρα σας, εάν δεν έχετε αντίρρηση να με ακολουθήσετε στο γραφείο μου». Τότε η μητέρα μου έλεγε: «Σε ικετεύω». Έτσι, ο Νταβίντ Δ. Ναχούμ αρεσκόταν να σοκάρει τη γυναίκα του υπό μορφή πειραγμάτων προκειμένου αυτή να διαμαρτύρεται και, αυτό που του αρέσει, είναι να κάνει τη γυναίκα του να αντιδρά, παρόλο που αυτή γνωρίζει το αστείο και το παιχνίδι. Ο Βιντάλ κληρονόμησε από τον πατέρα του την προτίμηση σε αυτό το είδος πειράγματος.*

Η δόνα Έλενα γέννησε έξι παιδιά από το 1881 έως το 1897: την Ανριέτ, το Λεόν, το Ζακόμπ που έγινε Ζακ, το Χαΐμ που έγινε Ανρί, το Βιντάλ, τη Ματίλντ. Το 1882, ο Νταβίντ Δ. Ναχούμ, σε ηλικία 30 ετών, προσθέτει τη μεταλλουργία στις εισαγωγικές-εξαγωγικές δραστηριότητές του. Αντιπροσωπεύει μεγάλες βελγικές επιχειρήσεις και γίνεται επίσης επίσημος δραγουμάνος του προξένου του Βελγίου, τον οποίο μάλιστα αντικαθιστά το 1901 όταν ο κάτοχος της θέσης απουσίαζε. Η ιδιότητα του δραγουμάνου γεμίζει τον Νταβίντ και τους δικούς του με απέραντη υπερηφάνεια: *Ήταν πολύ υπερήφανος γιατί σε κάθε ευκαιρία, σε κάθε γιορτή, μουσουλμανική ή άλλη, ο πρόξενος του Βελγίου επισκεπτόταν τους νομάρχες, τους δημάρχους και τους άλλους προξένους, και ο πατέρας μου, με ρεντιγκότα και ψηλό καπέλο, συνόδευε τον πρόξενο σε μία μεγάλη άμαξα με δύο άλογα, όπου υπήρχε πάντοτε ένας καθύσης, ένας ένστολος σωματοφύλακας. Στις 14 Δεκεμβρίου 1902, ο Νταβίντ παραλαμβάνει από τα χέρια του προξένου το πολιτικό μετάλλιο πρώτης τάξεως, το οποίο στο μυαλό του Βιντάλ*

μεγεθύνθηκε σε «Τάγμα του Λεοπόλδου», σύμφωνα με την έκφραση που ο ίδιος χρησιμοποιούσε στη συνέχεια.

Το επεισόδιο αυτό το θυμούνται συνεχώς στην οικογένεια. Ένας απεσταλμένος του προξένου ζητεί από το Νταβίντ Δ. Ναχούμ να πάει αμέσως στο προξενείο, χωρίς να δώσει εξηγήσεις. Συναγερμός, ανησυχία, αναμονή. *Γυρίζω από το σχολείο, η μητέρα μου μου λέει... Τη βλέπω πολύ ανήσυχη, και τον αδελφό μου το ίδιο, και όλα αυτά, μου λένε: «Ήλθαν να πάρουν το μπαμπά και το Λεόν, το μεγάλο μου αδελφό, εκ μέρους του προξένου, δεν ξέρω γιατί... Είθε να μη συνέβη, δεν ξέρει κανείς τι μπορεί να συμβεί».* (Όλα αυτά δείχνουν τον ανατολίτικο φόβο απέναντι σε μία ενδεχόμενη απειλή που προκαλούν τα επίσημα αξιώματα, στην προκειμένη περίπτωση όχι φόβο για κάποια ποινική κύρωση, αφού ο πρόξενος του Βελγίου δεν μπορεί να τιμωρήσει, αλλά φόβο για ξαφνική δυσμένεια.) *Η αναμονή φαίνεται ατέλειωτη. Ευτυχώς μία ώρα αργότερα φθάνει η άμαξα του προξένου, στολισμένη με τον καβάση επικεφαλής και τον πατέρα μου με ένα παράσημο, το οποίο θέλησε να του απονείμει ο πρόξενος παρουσία του αδελφού μου, σε μία τελετή που περιλάμβανε τους λιγιστούς Βέλγους που υπήρχαν στο Παρίσι... που υπήρχαν στη Θεσσαλονίκη.* Ο Νταβίντ κατεβαίνει από την άμαξα ένδοξος, με το μετάλλιο στο στήθος. Οι παρασημοφορήσεις ήταν καταπληκτικές για ένα λαό ο οποίος, επί αιώνες, είχε γνωρίσει τις διώξεις, την άγνοια, την περιφρόνηση, την ανοχή, την ευημερία, την εκτίμηση, αλλά όχι τη δόξα ενός μεταλλίου. Η διάκριση φαινόταν τεράστια, αντίστοιχη της απόστασης και όχι της έκτασης του Βελγίου. Ένας μακρινός βασιλέας είχε καταδεχθεί να σκύψει πάνω από τα Βαλκάνια και να τιμήσει την αξία του Νταβίντ Ναχούμ. Όταν πέθανε ο πατέρας του, ο Βιντάλ παρέλαβε το μετάλλιο και τον τίτλο, τα έβαλε σε προθήκη και τα εξέθετε πάντοτε σε περίοπτη θέση στα διαμερίσματα που διαδοχικά κατοίκησε. Ακόμη και στη Γαλλία, του φαινόταν ότι η Λεγεώνα της Τιμής δεν μπορούσε να συγκριθεί με το Τάγμα του Λεοπόλδου.

Οι δουλειές του Νταβίντ Ναχούμ ανθούν. Ανέλαβε (γύρω στο 1880;) τη διεύθυνση της αποθήκης των ρωσικών πετρελαίων του Μπακού, που εξάγει η εταιρεία Μαντάτσοφ, και στις αρχές του αιώνα αφήνει στα χέρια του μεγάλου γιου του, Λεόν, το μεταλλουργικό τομέα. Ως ένδειξη ευημερίας, κατασκευάζει ένα μεγάλο διώροφο ξύλινο σπίτι, όπως τα κατασκεύαζαν εκείνη την εποχή, σε μία οδό που ονομαζόταν οδός «Τσιγγαναρίας», όνομα που μαρτυρεί την παλιά παρουσία τσιγγάνων, η οποία βρίσκεται στη φράγκικη συνοικία, ανάμνηση όχι της πολύ παλιάς παρουσίας των Νορμανδών ή του Σίμωνα του Μομφερατικού πριν από την πτώση του Βυζαντίου, αλλά των Γάλλων και των Δυτικών το 17^ο και το 18^ο αιώνα. Πρόκειται για μία συνοικία που δεν είναι αποκλειστικά εβραϊκή, που κατοικείται από εύπορες οικογένειες, ενώ στη συνοικία των Εξο-

χών η σεφαρδίτικη υψηλή αστική τάξη κατασκευάζει βίλες στα δυτικά πρότυπα, όπως η βίλα Αλλατίνι.

Η γέννηση του 20^{ου} αιώνα

*Είδα συγκεκριμένα να γεννιέται ο 20^{ος} αιώνας, λέει ο Βιντάλ. Ο αιώνας γεννιέται στη Θεσσαλονίκη όπως η ανατολή του ήλιου. Η σεφαρδίτικη Θεσσαλονίκη αναπτύσσεται. Επωφελείται της ανάπτυξης των συναλλαγών με την οθωμανική ενδοχώρα, με τις βαλκανικές χώρες, με την Κεντρική Ευρώπη, την Αυστροουγγαρία και τη Γερμανία, με τη Ρωσία, με τη Δύση, και ειδικότερα τη Γαλλία και το Βέλγιο¹⁶. Οι ανέσεις, τα ήθη, οι ιδέες της Δύσης φθάνουν μαζί. Οι φωτισμένες ιδέες διαδίδονται ταυτόχρονα με την ηλεκτροδότηση και το τραμ. Οι Σεφαρδίτες λιμενεργάτες της Θεσσαλονίκης ιδρύουν το πρώτο συνδικαλιστικό κίνημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το 1911, η ισπανοεβραϊκή εφημερίδα *La Solidaridad Obradera* ανακοινώνει μία πρώτη σοσιαλιστική διάσκεψη. Οι εφημερίδες του Παρισιού, του Λονδίνου, του Βερολίνου και της Βιέννης διαβάζονται και σχολιάζονται στους συλλόγους που πολλαπλασιάζονται. Καλλιτέχνες του γαλλικού καφέ-κονσέρτου κάνουν περιοδείες στη Θεσσαλονίκη, όπου ο κόσμος λατρεύει κάθε τραγούδι που αναφέρεται στο Παρίσι, τη θαυμαστή πόλη.*

Ταυτόχρονα, ο 20^{ος} αιώνας προαναγγέλλεται με ένα σεισμό και μία βομβιστική επίθεση. Θυμάμαι, γύρω στο 1902, ήμουν ακόμη πολύ νεαρός, έναν σεισμό... Είχαν συστήσει στον πληθυσμό να βγει από τα διαμερίσματα... Έτσι, επειδή τα σπίτια των Τούρκων, των μουσουλμάνων, δεν ήταν διάφορα, μας φιλοξένησαν... Δίπλα μας, είχαμε γείτονες μουσουλμάνους με τους οποίους είχαμε πολύ καλές σχέσεις, μιλούσαμε, συζητούσαμε, κάναμε επισκέψεις, πηγαίναμε ο ένας στον άλλο. (Επομένως, η περιοχή εγκατάστασης της οικογένειας Ναχούμ στη φράγκικη συνοικία κατοικείται επίσης από Τούρκους, γεγονός που αποδεικνύει ένα μετριασμό του εδαφικού διαχωρισμού.)

Το 1903 πραγματοποιείται η επίθεση των Βούλγαρων κομιτατζήδων κατά της Οθωμανικής Τράπεζας: Τη θυμάμαι πολύ καλά, γιατί ήμουν 9 ετών. Ένα βράδυ, γύρω στις 8-9, κατοικούσαμε περίπου τριακόσια μέτρα από εκεί, μία τρομερή έκρηξη, και καθώς εκεί μπορούσαμε ανά πάσα στιγμή να έχουμε προβλήματα

¹⁶ Η Γερμανία αυξάνει ολοένα και περισσότερο την παρουσία και την οικονομική της δραστηριότητα, αλλά παραμένει ψυχολογικά μακρυνή, λόγω της γαλλικής πολιτιστικής ηγεμονίας. Κατά παράδοξο τρόπο, η γαλλική πολιτιστική ηγεμονία δεν συνδέεται καθόλου με την οικονομική σημασία της στη Θεσσαλονίκη. Το 1900 πρώτη στις συναλλαγές με το λιμάνι έρχεται η Αυστροουγγαρία και ακολουθούν η Μεγάλη Βρετανία, η Γερμανία και η Ιταλία. Η Γαλλία κατέχει μόλις την πέμπτη θέση.

τα, αναρωτηθήκαμε τι είχε συμβεί. Ευτυχώς όλη η οικογένεια ήταν συγκεντρωμένη, ο πατέρας μου, η μητέρα μου, τα αδέρφια μου, και έτσι ο πατέρας μου βγήκε στο παράθυρο για να μάθει... Κανείς δεν ήξερε τίποτα, όλοι έτρεχαν, όλοι είχαν τραπέι σε φυγή και ακούγονταν από παντού πιστολιές. Λίγα δευτερόλεπτα αργότερα, ακούσαμε ότι οι Βούλγαροι είχαν βάλει δυναμίτη στην Οθωμανική Τράπεζα και αμέσως η τουρκική αστυνομία έστειλε τους άνδρες της στο δρόμο και είδαμε να σέρνουν τους πρώτους Βούλγαρους συλληφθέντες που μάζευαν από δω κι από κει, είτε είχαν συμμετάσχει είτε όχι, τους σκότωναν, τους εκτελούσαν, τους έβαζαν πάνω σε κάρρα, το θέαμα ήταν φρικτό... Τέλος, λίγο αργότερα, όταν επανήλθε κάπως [η ηρεμία], οι πυροσβέστες και όλοι αυτοί που έσβησαν την πυρκαγιά στην τράπεζα, μία ή δύο ώρες αργότερα, φυσικά ήμασταν όλοι σε κατάσταση συναγερμού στα παράθυρα, οι γείτονες από απέναντι, μάθαμε ότι από ένα μπακάλικο απέναντι από την τράπεζα, οι Βούλγαροι, με πρόχειρα μέσα, έσκαψαν μία σήραγγα διακοσίων περίπου μέτρων, διασχίζοντας δύο δρόμους, για να φθάσουν στην τράπεζα και να τη δυναμιτίσουν. Η αστυνομία κατάλαβε την καταπληκτική δουλειά τους. Καθώς πρόκειται για μπακάλικο, είχε αδιάκοπα πελατεία, δηλαδή όλη την ημέρα, από το πρωί ως το βράδυ, οι πελάτες ακολουθούσαν ο ένας τον άλλον και έκαναν ουρά για να μεταφέρουν ψόνια, και στην πραγματικότητα μετέφεραν τα χόματα που έβγαζαν για την κατασκευή της σήραγγας, αλλά ούτε η αστυνομία ούτε οι γείτονες είχαν υποψιασθεί το παραμικρό, οι πελάτες έβγαιναν με σάκκους, με τσάντες... αυτή είναι η πρώτη ανάμνησή μου.

Ο Βιντάλ φοιτά στο γαλλογερμανικό σχολείο από 6 ετών. Ο πατέρας του μπορούσε να τον είχε στείλει στο γερμανικό σχολείο, πόσω μάλλον που σκόπευε να τον κάνει ειδικό στην αυστριακή και γερμανική αγορά, αλλά δεν υπήρχε περίπτωση να μη μάθει γαλλικά: Οι Γερμανοί είχαν φτιάξει ένα αποκλειστικά γερμανικό σχολείο στη Θεσσαλονίκη, προσπαθούσαν να πάρουν μαθητές από το γαλλογερμανικό σχολείο που ήταν με δίδακτρα... τότε ο πατέρας μου δεν θέλησε, είχε πολύ, πολύ καλή έμπνευση. Ο Βιντάλ αποκτά στο τέλος των σπουδών του ένα δίπλωμα αντίστοιχο, κατά τα φαινόμενα, του μπακαλορεά (*baccalauréat*), αφού το δίπλωμα αυτό επέτρεψε στους συμμαθητές του να κάνουν ανώτερες σπουδές στη Γαλλία. Ο Βιντάλ θα ήθελε να σπουδάσει κι εκείνος ιατρική, όπως ο φίλος του, Ματαράσσο. Το θέλει αυτό για να ακολουθήσει το φίλο του που φεύγει στη Γαλλία ή τον συγκινούσε πραγματικά το επάγγελμα αυτό; Όμως, την εποχή που τελειώνει το σχολείο, το 1910, ο πατέρας του επιμένει να βγάλει αμέσως τα προς το ζην στη Θεσσαλονίκη. Ο Βιντάλ θα λυπάται για χρόνια, ίσως για όλη του τη ζωή, για το γεγονός ότι δεν μπόρεσε να γίνει γιατρός, αλλά ποτέ δεν θα θυμώσει με τον πατέρα του, δεν θα δείξει ούτε θα νοιώσει την παραμικρή πικρία. Ο Νταβίντ Δ. Ναχούμ είναι οπωσδήποτε προσιτός, χαρούμε-

νος, χαίρεται τη ζωή, του αρέσει να πειράζει, αλλά εμπνέει στους γιους του, και ειδικότερα στο Βιντάλ, σεβασμό και ευλάβεια.

Η οικογένεια είναι, πράγματι, μία πολύ ισχυρή κοινότητα. Οι οικογένειες έχουν πολλά παιδιά και αποκτούν παρακλάδια, μέσω θείων, εξαδέλφων, και σχηματίζουν ένα είδος φυλών που συνδέονται μεταξύ τους σε ένα δίκτυο οικογενειακών δεσμών που είναι πάντοτε ένα δίκτυο αλληλοβοήθειας και αλληλεγγύης. Το δίκτυο αυτό είναι συχνά κοσμοπολίτικο, περιλαμβάνει αδέρφια, θείους, εξαδέλφια στο Λιβόρνο, στην Αλεξάνδρεια, στα Σκόπια ή και αλλού, και επεκτείνεται στις μεγάλες πόλεις της Δύσης, και ιδίως τη Βιέννη και το Παρίσι, όταν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα αρχίζει η μετανάστευση προς τη Δύση νέων που επιθυμούν να σπουδάσουν και να ασκήσουν εκεί τα επαγγέλματα του γιατρού, του φαρμακοποιού, του οδοντιάτρου.

Στους κόλπους του οικογενειακού πυρήνα, η εξουσία του πατέρα δεν αμφισβητείται, όπως και ο σεβασμός στη μητέρα. Εάν ο πατέρας πεθάνει νέος, ο μεγάλος γιος, ακόμη και αν είναι ακόμη έφηβος, γίνεται αρχηγός της οικογένειας και προστάτης της μητέρας του και των δικών του. Δεν υπάρχει ποτέ κενό εξουσίας. Όταν πεθαίνει ο πατέρας, τα αδέρφια σχηματίζουν μία κοινότητα, στην οποία ο μεγαλύτερος αδελφός έχει τον κυρίαρχο λόγο. Όλη η θερμότητα της αγάπης φαίνεται να επικεντρώνεται στην τρυφερότητα μεταξύ αδελφών, και τροφοδοτείται από την παντοτινά παρούσα ανάμνηση των γονιών που έχουν πεθάνει. Τα τρυφερά υποκοριστικά της παιδικής ηλικίας (*πασέκο* - πασάκας, *πατίκο* - παπάκι, *κεριδίκο* - αγαπημένο) διατηρούνται συχνά σε ολόκληρη τη ζωή (ο Βιντάλ παρέμεινε σε όλη του τη ζωή Βινταλίκο για τα αδέρφια του, και σε κάποιο βαθμό για το γιο του). Η οικογενειακή κοινότητα των Ναχούμ όχι μόνο επέζησε, αλλά έγινε, όπως θα δούμε, όλο και πιο ζωντανή μέσω της εξορίας και της διασποράς της.

Οι γάμοι ήταν ενώσεις οικογενειών του ίδιου κοινωνικού επιπέδου, και οργανώνονταν και επιβάλλονταν από τους γονείς. Προξενητές (*καζαμεντέρος*), είτε ερασιτέχνες (δηλαδή, άνθρωποι που τους άρεσε να συμβάλλουν σε ενώσεις) είτε σχεδόν επαγγελματίες, έκαναν προτάσεις στους γονείς ή φρόντιζαν να τους καλέσουν οι γονείς. Στη γενιά του Νταβίντ Δ. Ναχούμ, και ακόμη αργότερα, οι γάμοι συνάπτονταν στο εσωτερικό της κάστας των Λιβορνέζων. Υπήρχαν πολλοί γάμοι μεταξύ εξαδέλφων, και ορισμένες οικογένειες ήταν κυριολεκτικά διαπλεκόμενες. Τα κορίτσια ιδίως ήταν πρόπον να παντρεύονται με σειρά ηλικίας. Έτσι, οι γονείς μιας κόρης που δεν ήταν πολύ όμορφη αρνούσαν τον καλής οικογένειας αγαπημένο μιας μικρότερης κόρης, μέχρις ότου η μεγάλη κόρη βρει σύζυγο. Γίνονταν προσπάθειες ώστε οι νέοι να γνωρισθούν κατά σύμπτωση, προκειμένου να δοκιμασθούν οι συμπάθειες. Εάν η συμπάθεια του ενός

προς τον άλλο αργούσε, οι γονείς ασκούσαν πιέσεις στο γιο ή κυρίως στην κόρη. Ένας από τους μεγάλους αδελφούς του Βιντάλ είχε μία ερωμένη, αλλά αναγκάστηκε να δεχθεί το νόμο του γάμου με μία νεαρή γυναίκα, η οποία ήταν παρ' όλα αυτά πολύ όμορφη, με καλή προίκα και από καλή οικογένεια. Όπως στα μυθιστορήματα του 19^{ου} αιώνα, έκλαψε πριν πάει στην τελετή του γάμου του. Όμως, ήδη, ο γάμος του Ζακ Ναχούμ, δεύτερου γιου του Νταβίντ, και ο γάμος της αδελφής του Ματλίντ βασιζόνταν σε αμοιβαία συμπάθεια. Ο γάμος από αμοιβαία συμπάθεια ή από αγάπη επιβλήθηκε πραγματικά μόλις στην επόμενη γενιά, η οποία γεννήθηκε στη Γαλλία. Έτσι, ο νεωτερισμός και οι σύγχρονες ιδέες των προοδευτικών οικογενειών, όπως της οικογένειας Ναχούμ, επέδρασαν πολύ αργά στην παντοδυναμία των παραδοσιακών κανόνων που αφορούσαν στο γάμο.

Έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ο γάμος παρέμεινε περιορισμένος μεταξύ οικογενειών της πόλης. Οι Σεφαρδίτες της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινούπολης¹⁷ περιφρονούνταν αμοιβαία, δεν είχαν εμπιστοσύνη οι μien στους δε και δεν μπορούσαν να σκεφθούν να ενώσουν τα αίματά τους. Οι προκαταλήψεις αυτές, χαρακτηριστικές ενός αστικού πολιτισμού, μετριάσθηκαν στην αρχή του αιώνα (ο Ζακ παντρεύτηκε στα Σκόπια μία νεαρή κοπέλα από το Βελιγράδι) και εξαφανίσθηκαν μετά τη μετανάστευση στη Γαλλία, όπου ο ξένος στην πόλη και η παθιασμένη αγάπη εισέβαλαν ταυτόχρονα στο θεσσαλονικιώτικο γάμο, καταργώντας τους αρχαιότατους κανόνες.

Διαιρεμένοι, ακόμη και εχθρικοί ο ένας απέναντι στον άλλο, από πόλη σε πόλη οι Σεφαρδίτες ήταν ενωμένοι στην απέχθειά τους για τους Ασκενάζι Εβραίους που ονόμαζαν «πολάκ»: η απέχθεια αυτή (η οποία ήταν άλλωστε αμοιβαία) θα γίνει συγκεκριμένη όταν θα συναντηθούν πραγματικά στη Γαλλία. Δεν θα συχνάζουν στις ίδιες συναγωγές (που ακολουθούσαν διαφορετικό τελετουργικό) και θα έχουν μόνον πολύ επιφανειακές σχέσεις οι μien με τους δε. Όταν θα μεταναστεύσουν στη Γαλλία Γερμανοί Εβραίοι που προσπαθούσαν να διαφύγουν από το χιτλερισμό, ο Βιντάλ θα αντιδράσει απέναντι σε αυτούς όχι ως ομόθησκος, αλλά ως Σεφαρδίτης απέναντι σε Ασκενάζι. Τέλος, όταν θα φθάσουν μαζικά στο Άουσβιτς γυναίκες από τη Θεσσαλονίκη, παχουλές, μη μου άπτου, ντελικάτες, που δεν άντεχαν το κρύο, συνηθισμένες στις ανέσεις και στη ναχέλεια, θα προκαλέσουν την ειρωνεία και το σαρκασμό των Πολωνέζων Ε-

¹⁷ Οι Θεσσαλονικείς έλεγαν «Σταμπουλί μπόβο» (αυτός από την Κωνσταντινούπολη είναι μοσχάρι) και οι Κωνσταντινουπολίτες έλεγαν «Σελανικλί φισούγο» (ο Θεσσαλονικέας είναι εκνευριστικός).

βραίων, αδύνατων, καρτερικών, σκληραγωγημένων, και θα οδηγηθούν στους θαλάμους αερίων υπό τις βιομολογίες των Ασκενάζι.

Οι αδελφοί και οι αδελφές

Οι αδελφοί Ναχούμ, όπως ο πατέρας και η μητέρα τους, είναι γενικά ψηλοί, έχουν ύψος πάνω από 1,75 μ. Έχουν μαύρα μαλλιά, ανοιχτόχρωμο δέρμα και σχεδόν όλοι γαλάζια μάτια. Εάν δεν ντύνονταν με το φράγκικο τρόπο θα θύμιζαν τους Κιρκάσιους (Τσερκέζους) του Καυκάσου, των οποίων οι γυναίκες ήταν περιζήτητες στο χαρέμι των σουλτάνων ή τους Κλε του νότιου Μαρόκου, καθώς οι μεν και οι δε είναι ψηλοί, ευθυτενείς, έχουν ανοιχτόχρωμη επιδερμίδα και γαλάζια μάτια. Στη Δύση επίσης, με ενδυμασία αστών, δεν φαίνεται να προέρχονται από την Ανατολή. Μόνον όταν τους ακούει κανείς να μιλούν (και καθένας από τους Ναχούμ θα διατηρήσει μία προφορά, ενίοτε πολύ ελαφριά, απροσδιόριστα βαλκανική) και κυρίως όταν παρατηρεί κανείς ορισμένες χειρονομίες τους, διακρίνει το σημάδι της Ανατολής. Η δόνα Έλενα Φρανσές είναι και αυτή μία ψηλή γυναίκα, με γαλάζια μάτια, με συνηθισμένα χαρακτηριστικά, πράγμα που καθόρισε τη συχνότητα των γαλάζιων ματιών και του ύψους στα παιδιά της. Ο Νταβίντ Δ. Ναχούμ είναι ένας άνθρωπος αξιοπρεπής που απολαμβάνει ταυτόχρονα τη ζωή του. Ξέρει να ασκεί εξουσία και να κατευθύνει, αλλά ξέρει να είναι προσιτός και του αρέσει να αστείεύεται όταν είναι με την οικογένειά του. Είναι μοντέρνος και σύγχρονος, δηλαδή είναι ενήμερος για όλα όσα αλλάζουν και εξελίσσονται. Η δόνα Έλενα Φρανσές είναι καλλιεργημένη, συκρατημένη, σεμνή. Είναι ένα αρμονικό ζευγάρι.

Όπως είδαμε, ο Νταβίντ και η Έλενα είναι κοσμικοί: *Ο πατέρας μου δεν ήταν πολύ... ορθόδοξος. Για παράδειγμα, το Σάββατο δεν έπρεπε να ανάβουμε φωτιά, αλλά αυτός άναβε παρ' όλα αυτά.* Επίσης, ο Νταβίντ και η Έλενα δεν τηρούσαν τους διατροφικούς κανόνες και τις απαγορεύσεις του νόμου του Μωυσή. Απομένει μόνο μία απέχθεια απέναντι στο χοιρινό (την οποία διατήρησε σε όλη του τη ζωή ο Βιντάλ, απέχθεια όχι για το ίδιο το κρέας, αλλά για το όνομα, καθώς άρεσε πολύ στο Βιντάλ το ζαμπόν, το οποίο δεν το ταύτιζε καθόλου με το γουρούνι). Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι στους κόλπους της φυλής που προερχόταν από τους λιβορνέζους προγόνους, η πρόοδος στον τομέα της κοσμικότητας δεν ήταν πάντα ίδια. (Έτσι, ο Ραφαέλ Ναχούμ, γιος κάποιου Σαλομόν Ναχούμ, ανενσώς του Νταβίντ Σ. Ναχούμ, θυμάται ότι, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ο πατέρας του τηρούσε τους διατροφικούς κανόνες και τις απαγορεύσεις του Σαββάτου, και καλούσε ένα Τούρκο να ανάψει τη φωτιά

στο σπίτι του το βράδυ της Παρασκευής, και ότι οποιοσδήποτε έμπαινε στο σπίτι του έπρεπε να αγγίξει τη μεζουζά¹⁸, να τη φιλήσει και να πει αμήν.)

Οι μεγάλες εβραϊκές γιορτές τηρούνται και ακολουθούνται. Τότε ο πατέρας μου προσπαθούσε να μας πάει στο ναό, όχι και τα τέσσερα αγόρια, αλλά τουλάχιστον ένα ή δύο, γιατί ήμασταν κάπως απρόθυμοι, θέλαμε να εκμεταλλευθούμε τις γιορτές για να πάμε βόλτα στο δάσος.

Βλέπουμε ότι η εγκατάλειψη των τελετουργιών εντείνεται στη γενιά των γιών του Νταβίντ Δ. Ναχούμ, οι οποίοι προσπαθούν να κάνουν σκασιαρχείο από τη συναγωγή κατά τις μεγάλες γιορτές. Όμως, όλη η οικογένεια σέβεται το Πάσχα, τρώει άζυμο άρτο επί οκτώ ημέρες, ζει επί δύο, τρεις ημέρες ευθυμίας τη γιορτή του Πουρίμ¹⁹, και ο πατέρας φροντίζει να κατασκευασθούν στην αυλή του σπιτιού από παιδιά οι μικρές λουλουδιασμένες καλύβες της γιορτής του Σουκκότ. Τηρούνται αυστηρά οι νηστείες του Κιππούρ; Ο ίδιος ο Βιντάλ δεν νήστευε ποτέ. Έλεγε γελώντας ότι, όταν ήταν πολύ μικρός, και ενώ ήταν άρρωστος, ο πατέρας του απέσπασε από το ραββίνο μία απαλλαγή από τη νηστεία και ότι η απαλλαγή αυτή δεν έπαψε να ισχύει ποτέ. Μπορούμε να αναρωτηθούμε εάν ο καλοφαγάς Νταβίντ Δ. Ναχούμ έχει το κουράγιο να αντέξει ολόκληρη τη νηστεία. Οι γιοι του Νταβίντ Ναχούμ έπαψαν να τηρούν το Κιππούρ στη Δύση, με εξαίρεση τη μεγάλη κόρη του, Ανριέτ, της οποίας ο σύζυγος είναι θρησκευόμενος. Οι γιορτές που γιορτάζουν οι Ναχούμ είναι χαρούμενες. Σημαίνουν την πολιτισμική και εθνική συμμετοχή στην εβραϊκή κοινότητα, αλλά δεν έχουν την έννοια μιας σχέσης μεταμέλειας απέναντι στον Κύριο. Φαίνεται ότι ο Νταβίντ ήταν θεϊστής, πίστευε σε ένα «Καλό Θεό» προστάτη, αλλά όχι στην Αποκάλυψη. Οι γιοι του θα είναι και αυτοί λίγο ή πολύ θεϊστές. Όπως θα δούμε αργότερα, στο απόγειο της δυστυχίας τους, στη διάρκεια της φυλάκισής τους, ο Ανρί και ο Βιντάλ θα ψάλουν μερικές προσευχές ζητώντας συγχώρεση από το Θεό για τις αμαρτίες τους.

Ο μεγάλος γιος του Νταβίντ, Λεόν, ο οποίος γεννήθηκε το 1883, του μοιάζει αρκετά εμφανισιακά και πολύ στη συμπεριφορά και την αριστοκρατικότητα. Είναι ένας «πολύ ωραίος άνδρας». Τα αδέρφια του τον θαυμάζουν για το πα-

¹⁸ [ΣτΜ:] Φυλακτό, τοποθετημένο στις πόρτες.

¹⁹ Ο Βιντάλ εξηγεί το Πουρίμ στην εγγονή του, Βερονίκ, στην προφορική βιογραφία του: *Δεν ξέρω εάν έχεις ακούσει αυτή την ιστορία. Ο Αμμάν ήταν ο αγαπημένος υπουργός του βασιλιά, δεν ξέρω ποιος βασιλιάς ήταν, ο οποίος ήθελε να καταστρέψει όλους τους Εβραίους. Να που ο βασιλιάς παντρεύεται τελικά την Εσθήρ, έτσι δεν είναι, αυτό αναφέρεται στη Βίβλο, οπότε ο Μαρδοχάιος πηγαίνει στη βασίλισσα και της λέει: «Δεν θα αφήσεις να σκοτωθούν όλα τα αδέρφια σου, μίλησε στο βασιλιά». Τότε, την κατάλληλη στιγμή, η Εσθήρ μίλησε στο βασιλιά, αυτός κάλεσε τον υπουργό του, Αμμάν τον έλεξαν, και έβαλε να τον αποκεφαλίσουν.*

ρουσιαστικό του, το σεβασμό που εμπνέει, το παράστημα και την κομψότητά του. Έχει τη φήμη μεγάλου θαυμαστή και γόη των γυναικών. Το 1910 παντρεύτηκε μία πολύ όμορφη γυναίκα, τη Ζυλί Μεναχέμ, γόνο μιας μεγάλης νεοτερνιστικής οικογένειας με καταγωγή από το Λιβόρνο (ο πατέρας της υπήρξε μέλος του μεταρρυθμιστικού Φιλικού Ομίλου (Club des Intimes) και κατοικεί στη συνοικία των Εξοχών). Ο Λεόν διοικεί το μεταλλουργικό τομέα των υποθέσεων του πατέρα του. Πραγματοποιεί με τη γυναίκα του, Ζυλί, πολλά ταξίδια, τόσο επαγγελματικά όσο και τουρισμού, στη δυτική Ευρώπη, όπως μαρτυρούν οι κάρτες που στέλνει στους γονείς του το 1906 από το Λονδίνο, το 1909 από τη Βουδαπέστη και Βιέννη, το 1910 από τη Βενετία, Παρίσι, Βιέννη. Ο Λεόν εγκαθίσταται αρχικά στις Βρυξέλλες, έδρα των μεγάλων βελγικών εταιρειών τις οποίες αντιπροσωπεύει, περίπου το 1911, και στη συνέχεια θα κατοικήσει στην Κωνσταντινούπολη με τη γυναίκα του και την κόρη του, Σαρύ, η οποία γεννήθηκε το 1911 στη Θεσσαλονίκη, προκειμένου να ελέγχει την κατασκευή του σιδηροδρόμου της Ανατολίας –την ανέλαβαν βελγικές εταιρείες των οποίων είναι εντολέας–. Ο Λεόν ασκεί εξουσία στα αδέρφια του και η ηθική κυριαρχία του θα εκδηλωθεί μετά το θάνατο του πατέρα, το 1920.

Ο Ζακ, ο οποίος γεννήθηκε το 1885, είναι διακριτικός, πολύ εσωστρεφής, σκεπτικός, ίσως ντροπαλός. Μιλά εξαιρετικά σωστά τη γαλλική γλώσσα, χωρίς εκφράσεις οικειότητας, και έχει τάση προς τη λογοτεχνία. Πιθανώς να ήθελε να γίνει διανοούμενος, αλλά πρέπει και αυτός να αφοσιωθεί στις εμπορικές υποθέσεις. Κάνει το ξεκίνημά του στην τράπεζα Μοδιάνο στη Θεσσαλονίκη και ορίζεται διευθυντής του υποκαταστήματος στα Σκόπια. Εκεί εγκαθίσταται το 1914 η οικογένεια Κοέν από το Βελιγράδι, σερβικής καταγωγής. Γνωρίζει σε ένα ξενοδοχείο τη Σοφί Κοέν, νεαρή εκσερβισμένη Σεφαρδίτισσα, και καταφέρνει να την παντρευτεί. Είναι ένας γάμος από έρωτα. Ο Ζακ θα διατηρήσει την ιταλική ιθαγένεια που απέκτησε ο πατέρας του μέχρι το τέλος της ζωής του. Θα εγκατασταθεί μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στις Βρυξέλλες, θα εργασθεί στην επιχείρησή του Λεόν και θα διατηρήσει πάντοτε την αγάπη του για τα γράμματα.

Στον Ανρί αρέσουν τα αστεία, είναι αμέριμος, γυναικάς. Ο Βιντόλ θαυμάζει πολύ αυτό τον αδελφό του, που είναι τέσσερα χρόνια μεγαλύτερός του. Θα συλληφθούν μαζί από τη γαλλική στρατονομία το 1915 στη Θεσσαλονίκη και θα ζήσουν μαζί τον εκτοπισμό με πολεμικό πλοίο, τη φυλακή, το στρατόπεδο συγκέντρωσης, καταστάσεις που θα τους ενώσουν ακόμη περισσότερο.

Η Ανριέτ, η πρωτότοκη, η οποία γεννήθηκε στην πραγματικότητα το 1881, αλλά στα χαρτιά το 1885 μετά την άφιξή της στη Γαλλία, παντρεύτηκε το 1904, σε έναν συμβατικό γάμο, τον Ελί Χασσίδ, ο οποίος εργάζεται σε μία τράπεζα της Θεσσαλονίκης, την τράπεζα Μοδιάνο, διευθυντής ενός μικρού υποκατα-

στήματος. Παρότι δεν τηρεί αυστηρά το νόμο του Μωυσή, είναι θρησκευόμενος και πολύ πιο παραδοσιακός από τους Ναχούμ.

Η Ανριέτ είναι πολύ δραστήρια, δυναμική, αφοσιωμένη στην οικογένειά της, κάπως κυριαρχική. Φαίνεται να θέλει να ασκεί τα προνόμια και την εξουσία της πρωτότοκης, ιδίως όσον αφορά στα οικογενειακά προβλήματα, τις διαφονίες και παρεξηγήσεις. Ακόμη και στις πιο μακρυνές αναμνήσεις του, ο συγγραφέας αυτών των γραμμών τη θυμάται κάπως δεσποτική, να κυριαρχεί πάνω στον άνδρα της. Έχει την αίσθηση της κοινωνικής τάξης, των τελετουργικών, της ιεραρχίας, των καθωσπρεπισμών²⁰. Θα μεταφέρει τη συνείδηση της θεσσαλονικιώτικης τάξης στο γαλλικό περιβάλλον, περιφρονώντας τους ανθρώπους χαμηλής τάξης (*gentes bachas*). Θα φροντίσει ώστε οι δύο κόρες της, Λιλιάν και Αιμέ, να μάθουν πιάνο. Θα εγκατασταθεί στο Παρίσι σε μία αστική συνοικία του 17^{ου} δημοτικού διαμερίσματος.

Η Ματίλντ, η μικρότερη, η οποία γεννήθηκε στην πραγματικότητα το 1897, αλλά στα χαρτιά το 1903, ήταν η αγαπημένη όλων και τη θαύμαζαν οι πάντες. Ήταν πολύ όμορφη, μελαχροινή με γαλάζια μάτια, με λεπτό και τέλειο σώμα. Όταν ήταν έφηβη στη Θεσσαλονίκη, η ομορφιά της παρέλυσε ένα αγόρι 15 ετών, το Νταβίντ Ματαράσσο, κατά δύο χρόνια νεότερό της. Θέλει να της εκφράσει τον έρωτά του, αλλά επειδή δεν μπορεί, θα βρει ένα δημόσιο γραφέα, ο οποίος θα του δώσει να αντιγράψει τη φράση «Ω, αγάπη μου, σ' αγαπώ τόσο, ώστε δεν υπάρχουν λέξεις για να εκφράσουν την αγάπη μου». Στη συνέχεια, ντροπαλά, δίνει το σημείωμα στη Ματίλντ και εξαφανίζεται. Λίγο αργότερα, καθώς αυτή δεν αντέδρασε στο μήνυμά του, τολμά να της μιλήσει, και η ωραία του λέει με περιφρόνηση: «Είσαι πολύ μικρός για μένα και έκανες ένα ορθογραφικό λάθος». Στην ανάμνηση αυτή, την οποία θα διηγηθεί στο συγγραφέα αυτού του βιβλίου εξήντα χρόνια αργότερα στο Σάο Πάολο, όπου μετανάστευσε, τα μάτια του εβδομηντάχρονου Νταβίντ Ματαράσσο θα βουρκώσουν. Η όμορφη Ματίλντ θα ενδώσει το 1917 στην πρόταση ενός επιβλητικού στρατιωτικού. Ύστερα από τρεις ημέρες άδειας στη Μασσαλία για να δει την αδελφή του, Σοφί, σύζυγο του Ζακ Ναχούμ, ο Μπούσι Κοέν, λοχαγός του ιππικού του σερβικού στρατού, θα γοητευθεί, θα αρέσει στη Ματίλντ και θα ζητήσει το χέρι της.

²⁰ Έτσι, στο Παρίσι, θα επιμένει σε κάθε οικογενειακό γέυμα ο γιος του Βιντάλ να τρώει με το δεξί χέρι, παρ' όλο που, όντας αριστερόχειρας, κρατά το πιρούνι με το αριστερό (ενώ ούτε ο Βιντάλ ούτε η γυναίκα του ενδιαφέρθηκαν να περάσουν αυτή την κομφορμιστική στάση στο γιο τους).

Τα χρόνια της νιότης

Ο νεαρός Βιντάλ

Ο Βιντάλ, ο τελευταίος από τα τέσσερα αγόρια, γεννηθείς στις 14 Μαρτίου 1894, ήταν ο χαϊδεμένος των γονιών του και έμεινε πάντα γι' αυτούς ο Βινταλίκο τους. Το όνομα Βιντάλ είναι ισπανική εκδοχή του ονόματος Χαΐμ (Haïm), που σημαίνει «ζωή». Όμως, το όνομα αυτό αυτονομήθηκε σε σχέση με το Χαΐμ, το οποίο έγινε, για τους Σεφαρδίτες του τέλους του 19^{ου} αιώνα, αντίστοιχο του Ανρί (Henri), πιθανώς λόγω του αρχικού γράμματος Η στη λατινική γραφή τους. Έτσι, στο γαλλόφωνο περιβάλλον, ο μεγάλος αδελφός του Βιντάλ, Χαΐμ, έγινε με φυσικό τρόπο Ανρί.

Ο Βιντάλ έχει ύψος 1,76 μ., τα μαλλιά του είναι μαύρα και τα γαλάζια μάτια του έχουν τόνους του γκριζοπράσινου. Είναι λεπτός, ευθυτενής. Δεν έχει την κομψότητα και το παράστημα του Λεόν, δεν έχει τη διακριτικότητα και την ηρεμία του Ζακ, δεν είναι γυναικός όπως ο Ανρί. Αλλά είναι ετοιμόλογος, ενδιαφέρεται για τα πάντα, είναι πολύ ευαίσθητος απέναντι στα γυναικεία θέλητρα. Είναι παίκτης, σύμφωνα με όλες τις έννοιες του όρου. Του αρέσει να κάνει παιχνίδια τις σχέσεις του με τους οικείους και τους φίλους του, και του αρέσουν τα τυχερά παιχνίδια, όχι τα χαρτιά ή η ρουλέττα, αλλά οι κληρώσεις: έτσι, στη Γαλλία, από τη στιγμή που θεσπίστηκε η Εθνική Λοταρία, δεν έχασε ούτε μία κλήρωση, αλλά κατά τα άλλα δεν στάθηκε ποτέ τυχερός. Θα αποκτήσει επίσης ομόλογα της Εθνικής Πίστεως προσδοκώντας την κλήρωσή τους. Θα παίζει στο χρηματιστήριο κρυφά, καθώς η πρώτη και η δεύτερη γυναίκα του, όπως και ο μεγάλος αδελφός του, Λεόν, θα τον μαλώνουν γι' αυτή την καταστροφική προτίμησή του. Ωστόσο, θα παραμείνει πάντοτε πολύ προσεκτικός, δεν θα ρισκάρει ποτέ πολλά και, εν ολίγοις, θα είναι ένας κυνηγός της τύχης.

Ο Βιντάλ και ο αδελφός του, Ανρί, αγαπούν το τραγούδι. Σε όλη τη ζωή τους, τραγουδούσαν το πρωί, σιγοτραγουδούσαν περπατώντας στο δρόμο, σφύριζαν ή σιγοτραγουδούσαν *mezza voce* μόλις τελείωναν το φαγητό τους, και,

εάν επρόκειτο για ένα καλό γεύμα σε φιλικό περιβάλλον, ξεκινούσαν τα τραγούδια ζητώντας από τους συνδαιτυμόνες να τραγουδήσουν κι αυτοί. Ο γιος του θυμάται: από νωρίς το πρωί, ενώ ο ίδιος είναι ακόμη αγουροξυπνημένος, ο πατέρας του τραγουδά σαν πουλί. Τραγούδια του 1900 του Μαγιόλ [Félix Mayol] και άλλων Γάλλων τραγουδιστών, ισπανικές μελωδίες, ρεφρέν της μόδας, μερικές φορές μία παλιά τουρκική μουσική σύνθεση. Έτσι, ο Βιντάλ θα τραγουδά σε όλη τη ζωή του τις μελωδίες όλης της ζωής του.

Ο Βιντάλ είναι πολύ εύθυμος, γελά με το παραμικρό. Στον Ανρί αρέσουν τα πειράγματα και τα καλαμπούρια, στο Βιντάλ αρέσουν απεριόριστα τα αστεία. Γελά από ευχαρίστηση και για να ευχαριστήσει τους άλλους. Το γέλιο είναι ο φυσικός τρόπος επικοινωνίας του.

Ο Βιντάλ είναι πολύ φοβητσιάρης. Μεγαλωμένος σε μία οικογένεια και ένα περιβάλλον χωρίς οικόσιτα ζώα, φοβάται τα σκυλιά και δεν αγάπησε ποτέ τη συντροφιά τους. Όταν επιστρέφει το βράδυ από το «καφέ-σαντάν», σφυρίζει και τραγουδά στους δρόμους για να δώσει θάρρος στον εαυτό του, και τα αδέρφια του τον κοροϊδεύουν γι' αυτό. Φοβάται τους καυγάδες και τους τσακωμούς, αλλά όταν πιστεύει ότι απειλείται κάποιος δικός του μπορεί να μεταμορφωθεί σε λύκο. Έτσι, μία ημέρα, κοντά στο κατάστημά του, πλησίασε το γιο του, ηλικίας 15 ετών, ένας κύριος, που άρχισε να του μιλά χαμογελώντας ενθαρρυντικά. Ο Βιντάλ βγήκε από το μαγαζί και κατέφθασε με άγριο ύφος στον άγνωστο, ο οποίος εξαφανίστηκε μπροστά στο φοβερό βλέμμα του.

Ο Βιντάλ είναι επίσης πολύ αγχώδης. Όταν ήταν πολύ μικρός, είχε αναχωρήσει με τραίνο με τους γονείς του στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης για μία εκδρομή στην εξοχή (ένδειξε ότι η πρόσφατη δυτική συνήθεια της ψυχαγωγίας στην εξοχή είχε κάνει την εισοδό της στην οικογένεια Ναχούμ). Όμως, καθ' όλη τη διάρκεια της εκδρομής, ανησυχούσε συνεχώς ότι οι γονείς του θα έχαναν το τραίνο της επιστροφής και δεν τους άφηνε σε ησυχία: «*Papa, el treno se va finir*» (μαμαπά, το τραίνο θα φύγει). Ωστόσο, ο Βιντάλ δεν είναι βαθιά αγχώδης, δεν βασανίζεται και δεν τον κατατρώγει κανένα συναίσθημα ενοχής: το άγχος του είναι έντονο και επιφανειακό. Το άγχος των ωραίων δεν θα τον εγκαταλείψει ποτέ. Θα πηγαίνει πάντοτε στο σταθμό του τραίνου τουλάχιστον μία ώρα νωρίτερα. Επειδή η γυναίκα του, η οποία ήξερε τα ωράρια του τραίνου, του έλεγε να μη βιάζεται να πάρει το μετρό ή το ταξί, φρόντιζε να της λέει ψέματα σχετικά με την πραγματική ώρα αναχώρησης, ώστε να φεύγει όσο νωρίτερα απαιτούσε η επιτακτική ψυχολογική ανάγκη που τον διακατείχε. Έτσι, ξέροντας εκ πείρας ότι της λέει ψέματα κατά μία ώρα, η γυναίκα του προσπαθούσε εκ νέου να καθυστερήσει την αναχώρηση, με αποτέλεσμα την επόμενη φορά να αναγκάζεται να λέει ψέματα κατά μιάμιση ώρα. Τελικά, δεν ξέραμε ποτέ την ακριβή ώρα αναχώρησης των τραϊνών του, αλλά αυτός έβρισκε πάντοτε τον

τρόπο να φθάνει στο σταθμό τουλάχιστον μία ώρα νωρίτερα. Ζώντας μέσα στην αγάπη της οικογένειάς του, ο Βιντάλ είναι, όπως και ο Ανρί, ο αμέσως μεγαλύτερος αδελφός του, πολύ κοινωνικός. Συνδέεται εύκολα με τους άλλους, σπουδήποτε, στο τραίνο, στο δρόμο, στο λεωφορείο.

Παράλληλα ο Βιντάλ έχει περιέργεια για τα πάντα. Ακόμη περισσότερο, έχει περιέργεια για τον κόσμο. Σε ηλικία 13 ετών, χρησιμοποιεί τις αγγελίες των εφημερίδων *Mon dimanche* και *Annonces philatéliques* για την ανταλλαγή γραμματοσήμων και καρτ-ποστάλ. Συσσωρεύει γραμματόσημα, χωρίς να τα ταξινομεί, και θα συνεχίσει να τα συσσωρεύει μέχρι το τέλος της ζωής του. Λαμβάνει κάρτες από τις Βρυξέλλες, το Ντινάν, τη Μαλίν, την Αμβέρσα, το Στρασβούργο, την Τρουά, τη Γκρενόμπλ, το Σάσσαρι, την Kutira Hora (Βοημία). Προτείνει στη δεσποινίδα Κορνελί Μάντεϋ, από το Μοντρεάλ, την ανταλλαγή καρτ-ποστάλ. Αυτή του στέλνει την κάρτα της γέφυρας του Pacific Railway στον Άγιο Λαυρέντιο, κοντά στο Μοντρεάλ, στις 4 Μαρτίου 1907: η κάρτα απευθύνεται στον «κ. Βιντάλ Δ. Ναχούμ στη Θεσσαλονίκη, Ευρωπαϊκή Τουρκία», και δηλώνει: «Δέχομαι ανταλλαγή μετά χαράς». Η αλληλογραφία θα διαρκέσει μέχρι το 1910. Σε ηλικία 66 ετών, στις 22 Απριλίου 1960, ο Βιντάλ θα γράψει στη δεσποινίδα Κορνελί Μάντεϋ:

Κυρία ή δεσποινίς,
1907... 1908... 1909... 1910...

Από τη Θεσσαλονίκη, όπου βρισκόμουν τότε, αντάλλαξα μαζί σας καρτ-ποστάλ. Από το 1912²¹, βρίσκομαι στο Παρίσι. Με την ευκαιρία της επίσκεψης του Προέδρου της Δημοκρατίας μας στο Μοντρεάλ, επανήλθε στη μνήμη μου η διεύθυνσή σας.

Σας γράφω στην τύχη, και ελπίζω να λάβω απάντησή σας. Εν αναμονή της απάντησης αυτής, σας υποβάλλω, κυρία ή δεσποινίς, τους καλύτερους χαιρετισμούς μου.

Η επιστολή επιστράφηκε. Η διεύθυνση, την οποία δεν διάβαζε σωστά ή δεν αντέγραψε σωστά ο Βιντάλ ύστερα από τόσα χρόνια, δεν ήταν ορθή. Ο Βιντάλ είχε γράψει στη διεύθυνση 1159 Bordeaux Delorigimier, ενώ πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για το βουλευβάρτο Ντελοριέ. Εν πάση περιπτώσει, είχε τοποθετηθεί μία σφραγίδα με την ένδειξη «*not known*» (άγνωστος).

Γύρω στο 1908-1910, ενώ ήταν 14-16 ετών, ο Βιντάλ άρχισε να βγαίνει. Εδώ και καιρό επιθυμεί να κάνει ό,τι κάνουν τα μεγαλύτερα αδέρφια του που πηγαίνουν στο καφενείο και στο θέατρο. Είναι οπαδός της ποδοσφαιρικής ομάδας του σχολείου του:

²¹ Η ημερομηνία είναι ανακριβής όχι εκ παραδρομής, αλλά για λόγους απλούστευσης.

Κάθε Σάββατο, πόσω μάλλον που ήταν η ημέρα ανάπαυσής μας, πηγαίναμε αμέσως μετά το μεσημεριανό γεύμα, το απόγευμα, στο γήπεδο ποδοσφαίρου, είτε για την προπόνηση της ομάδας του συλλόγου μας είτε σε έναν αγώνα με άλλη ομάδα. Όταν τελείωνε ο αγώνας, εμείς, στις τελευταίες τάξεις, είχαμε πρόσβαση στο σύλλογο των αποφοίτων του σχολείου μας, και πηγαίναμε όλοι στο σύλλογο αυτό.

Στο σύλλογο υπήρχε ένα είδος μαιτρ, ο οποίος σερβίριζε μπίρα, σφιχτά αυγά, τηγανητά αυγά, τέλος πάντων κολατσιά, και ταυτόχρονα ένα μέλος του συλλόγου που έπαιζε μαντολίνο –διότι στη Θεσσαλονίκη το μαντολίνο ήταν χαρακτηριστικό μουσικό όργανο– άρχιζε να παίζει καλώντας τον κόσμο να χορέψει, έτσι τα νεαρά κορίτσια και αγόρια... Όταν τελείωναν οι εκδηλώσεις στο σύλλογο, κατά μικρές ομάδες των τριών, τεσσάρων, πέντε, έξι, επτά, είχαμε ο καθένας τις φιλίες του, πηγαίναμε σε ένα πολύ καλής φήμης εστιατόριο, με πολύ καλή κουζίνα, που μας εξυπηρετούσε πολύ, πολύ καλά...

Βερονίκ: «Μα πώς τα κατάφερνες ώστε να έχεις χρήματα για να πηγαίνεις στο εστιατόριο;»

Μα επειδή στην τελευταία τάξη ο πατέρας μου μας έδινε ήδη μια «μικρή εβδομάδα» [κατά λέξη μετάφραση του *semanadica*]..., κι εγώ αντάλλασσα καρτ-ποστάλ, γραμματόσημα, είχα πάντοτε κάποια μικρά έσοδα.

Και όταν, το 1910, τελείωσα τις σπουδές μου και άρχισα να εργάζομαι, τότε η οργάνωση έγινε καλύτερη. Για παράδειγμα, πηγαίναμε στον αγώνα ποδοσφαίρου με άμαξα που την έσερναν άλογα, πηγαίναμε σε καλύτερα εστιατόρια κλπ.

Υπήρχαν επίσης βραδιές, θεατρικοί θίασοι που περνούσαν από τη Θεσσαλονίκη, για δύο, τρεις παραστάσεις, τόσο κλασικών γαλλικών έργων όσο και ιταλικής όπερας, με ιταλικούς θιάσους...

Έπειτα, σε ηλικία 16 ετών, ο Βιντάλ εισέρχεται στην ψυχαγωγία των ενηλίκων. Στις 6, όταν όλα τα μαγαζιά και τα γραφεία είχαν κλείσει, υπάλληλοι και έμποροι, εργένηδες και παντρεμένοι πάνε να βρουν στα καφενεία τους φίλους και τους γνωστούς τους, και συζητούν καταναλώνοντας μπίρα, ρακί με μεζέδες, αγοράζοντας από πλανόδιους πωλητές σφιχτά αυγά και αλατισμένα φιστίκια. Ο κόσμος σχολιάζει τα γεγονότα στην Ευρώπη. Ο Βιντάλ θυμάται την υπόθεση Στενέλ (Steinhel):

Ήταν ένας ζωγράφος ή γλύπτης του οποίου η γυναίκα ήταν ερωμένη του Προέδρου της Δημοκρατίας, ήταν ένα περίφημο σκάνδαλο! Ο Βιντάλ ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για ό,τι αφορά τους προέδρους της Γαλλικής Δημοκρατίας. Τα αδέρφια του συζητούν για το *Drang nach Osten*, για τη γερμανική διείσδυση στα Βαλκάνια και στην Τουρκία (άλλοι την έβλεπαν θετικά, άλλοι αρνητικά), και φυσικά σχολιάζουν τις ειδήσεις της ημέρας.

Έπειτα, ο καθένας επιστρέφει στο σπίτι του για το δείπνο. Ο κόσμος τρώει αργά, όπως στην Ιταλία ή την Ισπανία, και, μετά το δείπνο, *μιλούσαμε, συζητούσαμε οικογενειακά, γιατί δεν υπήρχε ούτε ραδιόφωνο ούτε τηλεόραση*. Έτσι συγκεντρώνει ο Βιντάλ τις αναμνήσεις του πατέρα του, τα οικογενειακά ανέκδοτα, όπως αυτό του προγόνου Τσιλιμπόν, ο οποίος γύρισε μεθυσμένος ένα βράδυ με δύο κουπιά τα οποία είχε αγοράσει από ένα ψαρά.

Ο Νταβίντ Ναχούμ αγνοεί τις καλοκαιρινές διακοπές της ανώτερης ελίτ της Θεσσαλονίκης στις λουτροπόλεις ή στις πόλεις αναψυχής της Ευρώπης, όπως το Βισύ, το Μπάντεν-Μπάντεν, το Μοντεκατίνι. Νοικιάζει επί μερικά χρόνια, για τρεις, τέσσερις εβδομάδες, ένα μικρό διαμέρισμα, σε μία λουτρόπολη, περίπου 60 χιλιόμετρα από τη Θεσσαλονίκη, όπου η γυναίκα του, συνοδευόμενη από τη Ματίλντ και το Βιντάλ, κάνει θεραπεία για τους ρευματισμούς της. Τους εγκαθιστά εκεί, ξαναφεύγει στη Θεσσαλονίκη και έρχεται να τους πάρει στο τέλος της θεραπείας. Όταν ο καιρός είναι καλός, πραγματοποιεί οικογενειακές εκδρομές. Οι Ανατολικοί Σιδηρόδρομοι (chemins de fer orientaux) οργανώνουν τρέινα αναψυχής, τα οποία αναχωρούν νωρίς το πρωί για ένα μικρό χωριό, όπου ετοιμάζεται για τους ταξιδιώτες ένας μπουφές.

1908-1912. Είναι τα χρόνια της μαθητείας του Βιντάλ, ο οποίος είναι 14 ετών κατά την επανάσταση των Νεοτούρκων (1908) και 18 ετών όταν η Θεσσαλονίκη προσαρτάται στην Ελλάδα (1912). Αφήνει το σχολείο σε ηλικία 16-17 ετών. Υπάλληλος στο υποκατάστημα της τράπεζας που διευθύνει ο Ελί Χασσιδ, ο σύζυγος της μεγάλης αδελφής του, Ανριέτ, ο Βιντάλ κάνει εκεί «τα πάντα»: λογιστική, εισπράξεις, πληρωμές, θελήματα, εργασίες γραμματείας και φύλαξης.

Αυτή η περίοδος, 1908-1912, είναι ταυτόχρονα ταραχώδης και αποφασιστική για τη Θεσσαλονίκη και τα Βαλκάνια. Η επανάσταση των Νεοτούρκων, το 1908, που ξεσπά στην ίδια την πόλη, δημιουργεί για μερικές ημέρες μία ευφορία σε όλους τους Θεσσαλονικείς, μουσουλμάνους, χριστιανούς, Εβραίους: *Ήμουν 14 ετών, το σχολείο ήταν κλειστό, πηγαίναμε κάθε μέρα στην πλατεία Ελευθερίας*, θυμάται ο Βιντάλ. Οι ρήτορες μιλούσαν τουρκικά, ισπανικά, γαλλικά, ελληνικά, βουλγαρικά, ρουμανικά: «Καλούν το λαό να ξεχάσει τα μίση, τον καλούν στην ομόνοια, στην αγάπη, τραγουδούσαμε τη *Μασσαλιώτιδα*, αγκαλιαζόμασταν στους δρόμους, οι κοιματζήδες, τσέτες, “αντάρτες” [πολεμιστές που οι Σεφαρδίτες θεωρούσαν ληστές] κατεβαίνουν από τα κρησφύγετά τους και αγκαλιάζονται στις πλατείες και τα καφενεία... ραββίνοι, ιερείς, παπάδες, ιμάμηδες περπατούν αγκαλιασμένοι στους δρόμους... Ζητούμε την ανάσταση των νεκρών, προβλέπουμε την ένωση όλων των κρατών των Βαλκανίων²²». Ανα-

²² Cf. P. Risal, *op. cit.*, pp. 307-308, 313, 315.

κοινωνούνται ένα σύνταγμα και ένα κοινοβούλιο, στο οποίο θα εκπροσωπούνται όλοι οι κάτοικοι της Αυτοκρατορίας, που έγιναν πολίτες της. Όμως είναι πολύ αργά για να δημιουργηθεί μία οθωμανική υπερεθνικότητα. Οι Μακεδόνες, Βούλγαροι, Έλληνες της Αυτοκρατορίας έχουν πλέον προσελκυσθεί από τα εθνικά κράτη της Ελλάδας, Σερβίας, Βουλγαρίας που τους διεκδικούν. Τελικά, η επανάσταση των Νεοτούρκων θα οδηγήσει στη δημιουργία ενός ακόμη εθνικού κράτους, της Τουρκίας, όχι στη μεταμόρφωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε μία συνομοσπονδία των λαών. Οι αντάρτες δεν θα πολεμήσουν πλέον μόνον κατά των Τούρκων, αλλά και μεταξύ τους. Οι αυτοκρατορίες υποδαυλίζουν τη φωτιά του βαλκανικού καζανιού. Στην πραγματικότητα, η περίοδος που ξεκινά το 1908 με την επανάσταση των Νεοτούρκων, με την πρώτη φάση να τελειώνει το 1912, έτος του βαλκανικού πολέμου των Ελλήνων, Σέρβων και Βουλγάρων πρώτα εναντίον των Τούρκων και έπειτα μεταξύ τους και με αποτέλεσμα ειδικότερα την προσάρτηση της Θεσσαλονίκης από την Ελλάδα, είναι η περίοδος της γενικευμένης έκρηξης των βαλκανικών εθνικισμών, μεταξύ των οποίων και του ίδιου του τουρκικού εθνικισμού: είναι η δύση της Αυτοκρατορίας και των κοσμοπολίτικων αστικών κέντρων της. Όμως, η πόλη της Θεσσαλονίκης παραμένει έως το 1912 στο ήσυχο μάτι του κυκλώνα. Η οικονομική ευημερία της συνεχίζεται. Η αξία των εξαγωγών αυξάνει από 25 εκατομμύρια τουρκικές λίρες το 1900 σε 40 εκατομμύρια τουρκικές λίρες το 1911, η αξία των εισαγωγών από 57 εκατομμύρια τουρκικές λίρες το 1900 σε 120 εκατομμύρια τουρκικές λίρες το 1911²³.

Ωστόσο, από το 1911, ένα γεγονός κατά τα φαινόμενα ήσσονος σημασίας στη διαδικασία αποσύνθεσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αναστατώνει τη ζωή της οικογένειας του Νταβίντ Δ. Ναχούμ. Πρόκειται για τον ιταλοτουρκικό πόλεμο: η Ιταλία διεκδικεί την Τριπολίτιδα (σημερινή Λιβύη), στέλνει τελεσίγραφο και περνά στην επίθεση. Από προνομιούχοι που ήταν, οι Ιταλοί πολίτες της Θεσσαλονίκης γίνονται αμέσως εχθροί υποκειμένοι σε σύλληψη. Ο Νταβίντ Δ. Ναχούμ προσπαθεί να βρει μία λύση. Ο πρόξενος της Ιταλίας εγκατέλειψε βιαστικά τη Θεσσαλονίκη, αλλά άφησε ένα είδος αντιπροσώπου, κάποιος ο οποίος ήταν επιτετραμμένος εάν θέλεις, και ο Νταβίντ Ναχούμ αποσπά από τις τουρκικές αρχές δύο-τρεις εβδομάδες για την προετοιμασία της αναχώρησης, καθώς ήμασταν αρκετοί, ήμασταν για την ακρίβεια ο πατέρας μου, η μητέρα μου, οι τέσσερις αδελφοί μου και η μικρή αδελφή μου. Η μεγάλη αδελφή, Ανριέτ, λόγω του γάμου της με τον Ελί Χασσιδ, δεν είναι πλέον Ιταλίδα. Ο Λεόν, ο μεγάλος αδελφός, ο οποίος, όπως είδαμε, ανέλαβε το μεταλλουργικό κλάδο της οικογενειακής

²³ *Ibid.*, p. 272.

επιχείρησης, βρίσκεται τότε στις Βρυξέλλες, όπου εγκατέστησε ένα γραφείο σε στρατηγικό σημείο. Η οικογένεια φεύγει από τη Θεσσαλονίκη. Ο Νταβίντ Ναχούμ φεύγει στη Βιέννη με τη γυναίκα του, το Βιντάλ και τη Ματίλντ. Στέλνει το Ζακ και τον Ανρί στο Λεόν στις Βρυξέλλες. Στη Βιέννη, ο Νταβίντ Ναχούμ ζητεί βοήθεια από την ιταλική πρεσβεία για την ανεύρεση μίας θέσης υπαλλήλου για το γιο του, Βιντάλ, που μιλά γερμανικά και γνωρίζει λογιστικά.

Μια-δυο μέρες αργότερα, ήλθε μία πρόσκληση από κάποια αυστριακή ασφαλιστική εταιρεία, η οποία ζητούσε να παρουσιαστώ. Παρουσιάζομαι, με υποβάλλουν σε μία πρώτη εξέταση, μου λένε: «Εντάξει, γίνεστε δεκτός, θα εργαστείτε σε μας». Είναι ένα αρκετά μεγάλο κτίριο. Στον πρώτο όροφο, υπήρχαν τρία γραφεία, στο δεύτερο όροφο, τρία γραφεία, και το δικό μου γραφείο, του οποίου προϊστάμενος ήταν ο κ. Βάγκνερ, απαρτιζόταν από μία κυρία, δύο άλλους κυρίους και εμένα. Η αλήθεια είναι ότι όλα πήγαιναν καλά, ο προϊστάμενος ήταν πολύ ευχαριστημένος, οι συνάδελφοί μου λιγότερο, επειδή δούλευα πολύ γρήγορα, έλεγαν ότι δεν πρέπει να δουλεύουμε πολύ γρήγορα. Συναλλασσόμουν δίνοντας τα έγγραφά μου, τα γραπτά μου και όλα αυτά, με μία δεσποινίδα που εργαζόταν στον κάτω όροφο, μία δεσποινίδα Σβαρτζ, Βίλχελμιν Σβαρτζ, πολύ ευγενική, πολύ συμπαθητική. Με τάραζε συναισθηματικά, και όλα αυτά, και έτσι της ζήτησα να τη συνοδεύσω στο σχολάσμα. Η κακή τύχη θέλησε ο δρόμος της να μην είναι ο δικός μου. Εάν τη συνόδευα για λίγο, δεν ήθελε και μου έλεγε: «Όχι, όχι, εάν ο πατέρας μου ή η μητέρα μου ή εάν η αδελφή μου μας δει μαζί». Τέλος πάντων, υπήρξε πολύ σκληρή... Και όταν επέμεινα λίγο περισσότερο, όταν άσκησα κάποια πίεση, μου είπε: «Ακούστε, φανείτε λογικός, είσθε μόλις 18 ετών, εγώ 20, επομένως δεν είναι δυνατόν. Εγώ κατ' αρχάς δεν θέλω να παντρευτώ, δεν θα παντρευτώ με ένα αγόρι 18 ετών, δεν γίνονται αυτά!»

Ο Βιντάλ παραμένει συνάδελφος της Βίλχελμιν για έξι μήνες και έπειτα, μετά την πολύ γρήγορη κατάκτηση της Τριπολίτιδας από την Ιταλία, ο πόλεμος τελειώνει ξαφνικά. Ο Νταβίντ επιβιβάζεται στην Τριέστη (Τεργέστη) με τη γυναίκα του, το Βιντάλ και τη Ματίλντ. Οι άλλοι γιοι του, ο Λεόν, ο Ζακ και ο Ανρί, έρχονται να τον συναντήσουν στο ίδιο πλοίο με προορισμό τη Θεσσαλονίκη: *Ήταν μια πραγματική γιορτή, ο πατέρας μου ήταν πανευτυχής, άλλωστε δεν ήμασταν οι μόνοι, υπήρχαν τουλάχιστον τρεις ή τέσσερις άλλες οικογένειες από τη Θεσσαλονίκη στην ίδια κατάσταση με εμάς, Ιταλοί όπως εμείς, οι Μοδιάνο και όλοι αυτοί με τα παιδιά τους, έτσι, στο πλοίο ήταν μπορούμε να πούμε μία μεγάλη φιέστα, και το ταξίδι διήρκησε μία εβδομάδα.*

Από τον πόλεμο αυτό, ο Βιντάλ κράτησε ένα ιταλικό πατριωτικό τραγούδι που τραγουδούσε σε όλη του τη ζωή, μολοντί τον είχε αφήσει τελείως αδιάφορο η κατάκτηση της Τρίπολης:

*Tripoli sara italiana!
Sara italiana al rumbo del canone.
Vogua vogua corazzate²⁴!*

Θα κρατήσει κυρίως την ανάμνηση της Βίλχελμιν, του πρώτου του έρωτα.

Όμως, με την επιστροφή τους, το 1912, ξεσπά ο ελληνοτουρκικός πόλεμος: *Δυστυχώς, την πρώτη ημέρα της άφιξής μας, γίναμε μάρτυρες μικρών συγκρούσεων ανάμεσα σε Έλληνες, Τούρκους και Βούλγαρους στρατιώτες.* Η Θεσσαλονίκη πέφτει στα χέρια των Ελλήνων. Τα βαλκανικά εδάφη κατακερματίζονται πλέον σε κλειστά εθνικά κράτη. Η μικρή Ελλάδα κλείστηκε σε αυτό που υπήρξε το μεγάλο λιμάνι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι δουλειές του Νταβίντ Δ. Ναχούμ επηρεάστηκαν αμέσως.

Ξεσπά ο βαλκανικός πόλεμος 1912-1913. Χαλασμός, όλα γκρεμίζονται. Η Τουρκία κατέρρευσε. Οι Ρώσοι δεν θέλουν να στέλνουν πλέον πετρέλαιο στη Θεσσαλονίκη, αφού η Θεσσαλονίκη δεν είναι πια τουρκική... Υπάρχουν άλλοι νόμοι, άλλοι τελωνειακοί κανονισμοί κλπ. Πφφ, όλα κατέρρευσαν. Το ίδιο και οι δουλειές της μεταλλουργίας, επειδή η Τουρκία έσπασε σε κομμάτια. Ολόκληρη η ευρωπαϊκή Τουρκία που ερχόταν να εφοδιασθεί στη Θεσσαλονίκη διαμελίστηκε στα τέσσερα, ένα μέρος για τους Βουλγάρους, ένα μέρος για τους Σέρβους κλπ. Τέλος πάντων, τι γίνεται τότε; Ο μεγάλος αδελφός μου φεύγει στην Κωνσταντινούπολη, όπου συνεχίζει να εκπροσωπεί βελγικές μεταλλουργικές εταιρείες, και ο πατέρας μου στη Θεσσαλονίκη συνεχίζει να ασχολείται με το πετρέλαιο, αλλά σε κλίμακα πολύ, πολύ περιορισμένη...

Η κατάσταση αυτή προκαλεί ένα νέο μεταναστευτικό κύμα. Η μετανάστευση προς τη Δύση είχε ήδη ξεκινήσει στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, με τους νέους που δεν μπορούσαν να αντισταθούν στην έλξη του Παρισιού ή της Βιέννης, είτε για να γίνουν εκεί γιατροί, οδοντίατροι, φαρμακοποιοί είτε για να δοκιμάσουν την τύχη τους. Τα επόμενα κύματα νέων θα τροφοδοτηθούν επιπλέον από την άρνηση πραγματοποίησης της στρατιωτικής θητείας σε ένα εθνικό κράτος, πρώτα τουρκικό και έπειτα ελληνικό. Έτσι, οι αναχωρήσεις νεαρών Σεφαρδιτών για την Αίγυπτο, το Παρίσι, το Λονδίνο, τη Λωζάννη, τη Βαρκελώνη, τη Νέα Υόρκη, το Μπουένος Άιρες υποκινούνται από το νόμο μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων το 1908, ο οποίος καθιστά την ενεργή στρατιωτική θητεία υποχρεωτική για όλους τους Οθωμανούς. Το 1912, ο φόβος της ελληνικής στρατολόγησης προκαλεί νέα φυγή. Ο εξελληνισμός της Θεσσαλονίκης (1912 και 1922) θα διευρύνει τη μετανάστευση.

²⁴ Η Τρίπολη θα γίνει ιταλική!

Θα γίνει ιταλική υπό τους ήχους των κανονιών.
Πλεύτε, πλεύτε θωρηκτά!

Οι μεταναστεύσεις αυτές, στις οποίες κάθε κύμα δημιουργεί μία γέφυρα για το επόμενο κύμα²⁵, διασκορπίζονται στη Δύση, αλλά δείχνουν προτίμηση για τη Βιέννη²⁶, τη μεγάλη κοσμοπολίτικη πρωτεύουσα ανοικτή σε ανατολή και δύση, και κυρίως για τη Γαλλία.

Ο Βιντάλ δεν είναι ακόμη σε στρατεύσιμη ηλικία στην περίοδο 1908-1912. Όμως, από τότε που τελείωσε τις σπουδές του, θέλει να πάει στη Γαλλία. Δεν θέλει να ταξιδεύσει εκεί, αλλά να ζήσει εκεί. Η Γαλλία είναι γι' αυτόν η ποίηση που έγινε Έθνος. Τον σημάδεψαν τα κείμενα που έμαθε απ' έξω στο γαλλογερμανικό σχολείο. Σε όλη του τη ζωή θα απαγγέλλει, με έμφαση όπως του έμαθαν «Σε μένα, κόμη, δυο λόγια. Γνωρίζεις καλά το don Ντιέγκο;», και αλλάζοντας θέση, παίρνοντας το ρόλο του don Γκορμά, θα απαντά με εξίσου εμφαντική περιφρόνηση: «Ποιος σε έκανε τόσο ματαιόδοξο» και στη συνέχεια «Αλαζονικέ νέε»²⁷. Λατρεύει επίσης το: «Πάρε το κάθισμά σου, Κίννα»²⁸, και με ακαταμάχητη αυτοκρατορική εξουσία: «Πάρε», «Ω, χρόνε, ας διακόνηεις το πέταγμα σου»²⁹, «Ο πατέρας μου, αυτός ο ήρωας, με το τόσο γλυκό χαμόγελο»³⁰, «Χιόνιζε. Ο δριμύς χειμώνας έλιωνε σε χιονοστιβάδα»³¹. Οι σίχτοι αυτοί δεν θα είναι ποτέ για εκείνον περασμένες αναμνήσεις από το σχολείο, αλλά μία παρουσία πάντοτε ζωντανή και φλογερή, που θα τον συγκινεί σε κάθε απαγγελία.

Ο Βιντάλ λατρεύει επίσης τα τραγούδια του Παρισιού. Είναι πολύ ευτυχημένος όταν ο γείτονας του κάτω ορόφου, ένας χειρούργος οδοντίατρος που σπούδασε στο Παρίσι, έρχεται να τραγουδήσει με τα αδέρφια Ναχόυμ τα τραγούδια που έμαθε εκεί. Του αρέσουν κυρίως τα τραγούδια που αναφέρονται στην πόλη, και κυρίως αυτό που τον γοητεύει:

Παρίσι! Παρίσι! Ω πόλη αχρεία και θαυμαστή!

Τον Ιανουάριο 1913, έγραψε σε ένα τετράδιο: «Πουανκαρέ! Πουανκαρέ! Πότε θα συμπεριληφθώ στους κατοίκους σου;». Η φράση είναι ενδιαφέρουσα

²⁵ Οι πρώτες γέφυρες στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ενόησαν τη μετανάστευση, η οποία διευρύνθηκε ολοένα και περισσότερο μετά τους βαλκανικούς πολέμους και τον εξελληνισμό της Θεσσαλονίκης, και επέτρεψαν στις οικογένειες να μεταφερθούν σχεδόν ολόκληρες από τη Θεσσαλονίκη στη Γαλλία.

²⁶ Εκεί οι Σεφαρδίτες απολαμβάνουν, από το 18^ο αιώνα, δικαιωμάτων τα οποία οι Ασκενάζι Εβραίοι απέκτησαν μόλις το 1868.

²⁷ [ΣτΜ:] Cf. Corneille, « Le Cid », *Œuvres complètes*, Seuil, Paris 1963, pp. 215-241.

²⁸ [ΣτΜ:] *Id.*, « Cinna », *Œuvres complètes, op. cit.*, pp. 268-288.

²⁹ [ΣτΜ:] Cf. Alphonse de Lamartine, « Le lac », *Méditations poétiques*, Les Classiques de Poche, Paris 2006.

³⁰ [ΣτΜ:] Cf. Victor Hugo, « Après la bataille », *Œuvres complètes*, vol. 1-5 (*Poésie*), Robert Laffont, Paris 2002.

³¹ [ΣτΜ:] *Id.*, « La retraite de Russie », *loc. cit.*

για το λάθος της, καθώς ο Πουανκαρέ, που είχε εκλεγεί τότε πρόεδρος της Δημοκρατίας, θεωρείται από το Βιντάλ ως ένα είδος λαϊκού σουλτάνου που δεν κυβερνάει πλέον «υπηκόους», όπως ένας ανατολίτης άρχοντας, αλλά ούτε ακόμη πολίτες, στην ανατολίτικη συνείδηση του Βιντάλ. Εξ ου και ο όρος «κάτοικος» στερημένος υποταγής, αλλά και της ιδιότητας του πολίτη.

Μόλις τελείωσε το σχολείο, ο Βιντάλ είχε ζητήσει από τον πατέρα του να τον αφήσει να δοκιμάσει την τύχη του στο Παρίσι. Ο πατέρας του είχε αρνηθεί. Ήθελε να μείνει ο μικρότερος γιος κοντά του, στη Θεσσαλονίκη. Όμως, με την επιστροφή από τη Βιέννη, μετά την προσάρτηση της Θεσσαλονίκης από την Ελλάδα, ο Βιντάλ, που ξαναβρήκε την ανιαρή δουλειά του υπαλλήλου γενικών καθηκόντων στην τράπεζα του Ελί Χασσίδ, καταφέρνει να κάμψει τη στάση του πατέρα του. Ο Νταβίντ Ναχούμ γνωρίζει ότι η νέα κατάσταση δεν ευνοεί πλέον τις δουλειές του, διαισθάνεται ότι αργά ή γρήγορα θα αναγκασθεί να εγκαταλείψει τη Θεσσαλονίκη: επιτρέπει στο γιο του να φύγει, αλλά τον προειδοποιεί ότι κατά πάσα πιθανότητα δεν θα βρει στο Παρίσι μία θέση της αρεσκείας του. Ο Βιντάλ ελπίζει ότι οι εξάδελφοι και οι εξαδέλφες του, άτομα ήδη εγκαταστημένα στο Παρίσι (ο χειρουργός οδοντίατρος Πωλ Ναχούμ, ένας φαρμακοποιός, ένας αρχιλογιστής, μία υπάλληλος σε μία εταιρεία κατασκευής κατασκευών, μία άλλη υπάλληλος σε κατάστημα οικιακών ειδών) θα μπορέσουν να το βοηθήσουν: *Όλοι, όλες με υποδέχθηκαν πολύ καλά, και όλοι τους έψαξαν... Έτσι, παρουσιάζομουν κάπου, για παράδειγμα σε μία ασφαλιστική εταιρεία, δεν υπήρχε θέση, σε μία τράπεζα, τα ίδια, ή αλλιώς οι συνθήκες ήταν άθλιες, πλήρωναν 50 φράγκα το μήνα, όμως 50 φράγκα το μήνα εκείνη την εποχή! Εγώ είχα ήδη νοικιάσει ένα επιπλωμένο δωμάτιο, το οποίο πλήρωνα 30 φράγκα το μήνα, επομένως δεν ήταν δυνατόν... Άντεξα, πέντε, έξι εβδομάδες, φροφτ! Τότε, όπως είχαν προβλέψει οι γονείς μου, χοπ, γύρισα πίσω.*

Επιστρέφοντας ο Βιντάλ δεν ξαναπήγε στη δουλειά του στον Ελί Χασσίδ, πήγε στο γραφείο του πατέρα του, με τον αδελφό του, Ανρί, ο οποίος ανέλαβε το μεταλλουργικό κλάδο για την Ελλάδα, αφού η Θεσσαλονίκη ήταν πλέον ελληνική πόλη. Ο Λεόν, από τη μεριά του, εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη για να συνεχίσει να εργάζεται στην τουρκική αγορά και να εποπτεύει την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Κωνσταντινούπολης-Άγκυρας. Ο πατέρας συνεχίζει να ασχολείται με το πετρέλαιο, αλλά ο ρυθμός της δουλειάς είναι χαμηλός.

Η σεφαρδίτικη Θεσσαλονίκη εισήλθε στον ελληνικό κόσμο και στο πλαίσιο του σύγχρονου έθνους-κράτους. Σε συνέχεια των αναγκαστικών ανταλλαγών πληθυσμών, Έλληνες έφθασαν μαζικά από την Τουρκία, ενώ οι Τούρκοι εκδιώχθηκαν από τη Θεσσαλονίκη. Έχοντας γίνει Οθωμανοί πολίτες την τελευ-

ταία στιγμή, οι Σεφαρδίτες πρέπει τώρα να γίνουν Έλληνες. Αυτοί που ξεφεύγουν κατά κάποιο τρόπο από το ελληνικό έθνος-κράτος είναι εκείνοι που, όπως ο Νταβίντ Ναχούμ και οι δικοί του, απέκτησαν μία άλλη ιθαγένεια. Εντάσσονται στο σύστημα του ελληνικού κράτους, των νόμων του, των φόρων του, αλλά δεν υπόκεινται σε στρατιωτική θητεία.

Έχοντας γίνει ελληνική, η Θεσσαλονίκη χάνει το σημαντικό οικονομικό ρόλο του μεγάλου λιμανιού της βαλκανικής ενδοχώρας. Ακόμη χειρότερα: η Θεσσαλονίκη εμπλέκεται, χωρίς να το ξέρει ακόμη, σε έναν ιστορικό ανεμοστρόβιλο που σχηματίστηκε από τις αρχές του αιώνα στα Βαλκάνια.

Η αποδυνάμωση της οθωμανικής ισχύος διέγειρε σε υπερβολικό βαθμό το βουλγαρικό, ελληνικό, ρουμανικό εθνικισμό και τα αντίστοιχα κράτη διεκδικούν τους πληθυσμούς της γλώσσας και θρησκείας τους. Όμως, επειδή οι βουλγαρικοί, ελληνικοί, μακεδονικοί κλπ. πληθυσμοί είναι σε πολλές περιοχές μπλεγμένοι και αναμειγμένοι, οι βαλκανικοί εθνικισμοί διεγείρονται σε υπερβολικό βαθμό ο ένας εναντίον του άλλου και οι νικητές μαλώνουν για τα λάφυρα που οι συνασπισμοί τους απέσπασαν από τους Τούρκους. Η Αυστροουγγαρία δεν είναι πλέον η προστάτιδα των χριστιανών κατά των Τούρκων, αλλά η αυτοκρατορία που έχει σκλαβώσει τις σλαβικές εθνικότητες του νότου, γεγονός που καθορίζει τη σύγκρουσή της με τη Ρωσία, προστάτιδα των Σλάβων και των Ορθόδοξων. Έτσι, η αποσύνθεση της οθωμανικής ισχύος δημιουργεί τη ζώνη ύφεσης από όπου θα ξεπηδήσει ο απίστευτος κυκλώνας του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου.

Βρισκόμαστε στο καλοκαίρι 1914. Το 1978, σε ηλικία 84 ετών, ο Βιντάλ θυμάται με ακρίβεια (δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι οι εφημερίδες του Παρισιού, του Λονδίνου, της Βιέννης και του Βερολίνου διαβάζονται στη Θεσσαλονίκη) την επίσκεψη του αρχιδούκα, κληρονόμου του θρόνου της Αυστρίας, Φραγκίσκου-Φερδινάνδου στο Σεράγεβο: *Μεγάλες προετοιμασίες, γιορτές, αμίδες θριάμβου, αυστριακές σημαίες παντού, και να ο πρίγκιπας μας που φθάνει στο Σεράγεβο περικυκλωμένος από μία ολόκληρη στρατιωτική συνοδεία... και όλα αυτά δεν εμπόδισαν ένα Σέρβο, ένα Κροάτη να τον πυροβολήσει, και αυτό ήταν η καταστροφή... Έτσι, τότε, η Αυστροουγγαρία ζητεί από τους Σέρβους να ζητήσουν συγγνώμη και να προβαίνουν σε ενέργειες αποκατάστασης. Την ίδια στιγμή, οι Ρώσοι, ο τσάρος, λέει στον αυτοκράτορα Φραγκίσκο-Ιωσήφ: «Συγγνώμη, ένα λεπτό, οι Σέρβοι είναι οι δικοί μου, είναι της οικογένειάς μου, είμαστε Ορθόδοξοι, δεν πρέπει να αγριίζει κανείς τους Σέρβους.»*

Ο αυτοκράτορας Γουλιέλμος στηρίζει τον αυτοκράτορα Φραγκίσκο-Ιωσήφ λέγοντας: *«Απαιτούνται ενέργειες αποκατάστασης».* Και από εκεί προέκυψε ο πόλεμος του 1914...

Στο μυαλό του Βιντάλ θα μείνουν πάντοτε ζωντανά αυτά τα εσπευσμένα γεγονότα, τα οποία, αποδυναμώνοντας ξαφνικά σε δύο χρόνια την καταπληκτική αυτοκρατορία που σχηματίστηκε στο 15^ο αιώνα, άλλαξε το χαρακτήρα, όπως διαμορφώθηκε με το πέρασμα των αιώνων, της Θεσσαλονίκης... Ο Βιντάλ θα θεωρήσει αιτία της καταστροφής τα όσα έζησε σε ηλικία από 9 έως 14 ετών, την τρομοκρατία των κομιτατζήδων και την επανάσταση των Νεοτούρκων, χωρίς την οποία δεν θα είχε καθαιρεθεί ο σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ, ο οποίος αναγνωριζόταν από όλους τους ιστορικούς ως ο μεγαλύτερος διπλωμάτης του αιώνα, και δεν θα γινόταν η προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, δεν θα γινόταν ο πόλεμος του 1914. Σημαδεμένος από αυτή την τραγική περίοδο για τη μικρή πατρίδα-πόλη του, ο Βιντάλ θα συνεχίσει να πιστεύει, 70 χρόνια αργότερα, ότι η καταστροφή ήταν τυχαία και ότι η Θεσσαλονίκη μπορούσε να είχε μείνει όπως την είχαν πλάσει οι Σεφαρδίτες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

Στη δίνη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου

Ο πόλεμος εξελίσσεται το 1914, αλλά χωρίς να ανησυχεί ακόμη τη Θεσσαλονίκη. Ο βασιλέας Κωνσταντίνος ανακηρύσσει την ουδετερότητα της Ελλάδας, παρά την επιθυμία του πρωθυπουργού του, Βενιζέλου, να παρατάξει τη χώρα του στο πλευρό των Συμμάχων. Η Τουρκία, από την πλευρά της, τάχθηκε στο πλευρό των αυτοκρατοριών της Κεντρικής Ευρώπης. Η Θεσσαλονίκη φαίνεται να έχει τις προϋποθέσεις να παραμείνει μία νησίδα ουδετερότητας στον πόλεμο που βάζει φωτιά στην ήπειρο. Όμως, μετά τις επανειλημμένες αποτυχημένες αγγλογαλλικές προσπάθειες απόβασης στα Δαρδανέλλια, από το Μάρτιο έως τον Αύγουστο 1915, και την είσοδο στον πόλεμο της Βουλγαρίας, στο πλευρό των αυτοκρατοριών της Κεντρικής Ευρώπης, η γαλλική διοίκηση, παραβιάζοντας την ελληνική ουδετερότητα, μεταφέρει στη Θεσσαλονίκη, τον Οκτώβριο 1915, το σύνολο των γαλλικών δυνάμεων και ένα μέρος των αγγλικών δυνάμεων των Δαρδανελίων για να σχηματίσει εκεί τη στρατιά της Ανατολής. Τα βασιλικά στρατεύματα αφοπλίζονται. Στη Θεσσαλονίκη έρχονται να ανασυσταθούν τα σερβικά στρατεύματα που κατατροπώθηκαν από τους Βούλγαρους. Ο Βενιζέλος εξεγείρεται κατά του βασιλέα και σχηματίζει προσωρινή κυβέρνηση στο θύλακα της Θεσσαλονίκης, όμως η Ελλάδα παραμένει ουδέτερη μέχρι την καθαίρεση του βασιλέα, τον Ιούλιο 1917. Οι Γάλλοι φθάνουν στη Θεσσαλονίκη. Νομίζουν ότι έρχονται σε μία χαμένη γωνιά των Βαλκανίων. Τους υποδέχονται άνθρωποι που ομιλούν γαλλικά, βρίσκουν τοπικές εφημερίδες γραμμένες στα γαλλικά. Ο κόσμος αναφέρει τους Γάλλους τραγουδιστές και πολιτικούς. Οι Σεφαρδίτες έμποροι βρίσκουν ξαφνικά μία αγορά να ανοίγεται σε αυτούς: τροφοδοσία της Στρατιάς της Ανατολής (Armée d'Orient): *Τότε, με τον αδελφό μου [τον Ανρί], με τον πατέρα μου, ασχολούμασταν με τον εφοδιασμό του στρατού. Είχαμε ξεκινήσει με υλικό του κλάδου μας, για παράδειγμα μεταλλουργικό, φτυάρια, τσάπες, συρματοπλέγματα, μικρές δοκούς, λαμαρίνες... Η αλήθεια είναι ότι είχαμε πολύ καλές σχέσεις, πολύ φιλικές... οι υπεύθυνοι για τις αγορές ήταν*

ιδιαίτερα ευχαριστημένοι που συναντούσαν ανθρώπους που μιλούσαν πολύ καλά γαλλικά.

Την ίδια χρονιά, το Μάιο 1915, η Ιταλία μπαίνει στον πόλεμο στο πλευρό των Συμμάχων, και πάλι το προνόμιο της ιταλικής ιθαγένειας θα αποβεί καταστροφικό για τους Ναζούμ. Στην Κωνσταντινούπολη, ο Λεόν, ο οποίος είχε γίνει υπήκοος εχθρικού κράτους, αναγκάζεται να φύγει κρυφά για να αποφύγει τη σύλληψη. Με τη γυναίκα του και την κόρη του, Σαρύ, ηλικίας 4 ετών, αναχωρούν κρατώντας καλάθια για πικνίκ για ένα παραθαλάσσιο ξενοδοχείο, και από εκεί, χωρίς να το πωρή, επιβιβάζονται σε ένα καΐκι που τους οδηγεί σε άλλο ουδέτερο σκάφος εκτός των χωρικών υδάτων. Από εκεί, θα έλθουν στη Θεσσαλονίκη. Όμως, στη Θεσσαλονίκη, οι νεαροί Σεφαρδίτες ιταλικής ιθαγένειας, που είναι σε ηλικία να υπηρετήσουν τη στρατιωτική θητεία τους, απογράφονται και καλούνται από τον πρόξενο της Ιταλίας: *Στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν 30 ή 40 Ιταλοί σε στρατεύσιμη ηλικία. Λέγαμε, στο κάτω-κάτω δεν μας αφορά, δεν γνωρίσαμε πραγματικά την Ιταλία για να πάμε να υπηρετήσουμε τη θητεία μας, είμαστε μάλλον στη Θεσσαλονίκη, η οποία ήταν προηγουμένως τουρκική, η οποία είναι τώρα ελληνική, ας περιμένουμε... ας περιμένουμε...* Γύρω στις 15-16 Ιανουαρίου 1916, ο πρόξενος της Ιταλίας, ο οποίος καλούσε χωρίς επιτυχία τους στρατεύσιμους υπηκόους της Ιταλίας, ζητεί από τη γαλλική στρατονομία να τους συλλάβει, και τους επιβιβάζει σε ένα πολεμικό πλοίο.

Οι νεαροί αυτοί έχουν ξεχάσει τη λιβορνέζικη καταγωγή τους, δεν γνώρισαν ποτέ την Ιταλία και συχνά δεν μιλούν ιταλικά. Φθάνουν σε ένα στρατόπεδο εκπαίδευσης, όπου τους μαθαίνουν πώς να γίνουν στρατιώτες. Έπειτα, τους στέλνουν στο μέτωπο. Ένας από αυτούς, ο Αλμπέρ Μοσσερί, μελλοντικός συγγενής εξ αγχιστείας του Βιντάλ, διηγήθηκε την περιπέτειά του. Ένας λοχαγός, με τη σπάθα γυμνή, δίνει παραγγέλματα στο λόχο του για να προχωρήσει: *«Uno, due, uno, due»*. Ο νεαρός Σεφαρδίτης τοποθετήθηκε στην πρώτη σειρά και περπατά προς τη μάχη τρομοκρατημένος. Καθώς βρίσκεται στο πλευρό της φάλαγγας, εκτελεί μια φορά στις δύο το *«uno, due»* προς τα πίσω, και έτσι οπισθοχωρεί υπομονετικά μέχρι να βρεθεί στο τέλος του σώματος. Αυτό, με το βλέμμα υπερήφανα στραμμένο μπροστά, τον αφήνει πίσω. Τότε, αφήνεται να πέσει με το πρόσωπο στη γη και παριστάνει τον νεκρό. Ο ήχος των *«uno, due»* εξασθενίζει, χάνεται. Σηκώνεται, βγάζει γρήγορα το στρατιωτικό χιτώνιο και φεύγει με το πουκάμισο, λιποτάκτης προτού ακόμη πολεμήσει.

Ο Βιντάλ και ο αδελφός του, Ανρί, συλλαμβάνονται και αυτοί από τη γαλλική στρατονομία, η οποία τους επιβιβάζει σε σκάφος του πολεμικού ναυτικού. Όμως, από κάποιο λάθος, αποβιβάζονται στη Μασσαλία, όπου φυλακίζονται, και από τη φυλακή τους στέλνουν σε έναν χώρο συγκέντρωσης που δεν είναι

στρατόπεδο, αλλά το αββαείο του Φριγκολέ, το οποίο έχει μετατραπεί σε φυλακή. Γιατί συνέβη αυτό το λάθος; Γιατί δεν είχαν την ίδια τύχη με τους άλλους γνήσιους-ψεύτικους Ιταλούς της ηλικίας τους; Ο Βιντάλ δεν ήξερε. Αυτή ήταν τουλάχιστον η απάντηση που έδιδε πάντα στο γιο του. Εξάλλου, ντρεπόταν για αυτή την παραμονή στη φυλακή, στην οποία αναφερόταν σαν να επρόκειτο για «εστία» και παρέλειπε να αναφέρει αυτό το επεισόδιο της ζωής του σε κάθε πρόσωπο εκτός της οικογένειας. Όμως το γεγονός που δεν ήθελε να πει, ούτε στο γιο του, μέχρι τη στιγμή μίας εντελώς απρόσμενης εξομολόγησης, το 1983, ένα χρόνο πριν από το θάνατό του, στο τέλος ενός γεύματος, σε ένα εστιατόριο του Μπωλιέ-συρ-Μερ, και μπροστά σε άτομα που ήταν ουσιαστικά ξένοι, τους γονείς της νύφης του, ήταν ότι ήξερε γιατί τον είχαν μεταφέρει και φυλακίσει στη Γαλλία.

Είναι αλήθεια ότι είχε οδηγηθεί στη φυλακή κατά λάθος, αλλά γνώριζε την προέλευση και τη φύση αυτού του λάθους.

Η προέλευση: μετά τον πόλεμο του 1912, είχε παραμείνει στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης μία τουρκική αποθήκη όπλων και στρατιωτικών πλοίων που είχαν υποστεί ζημιές. Ο Νταβίντ Ναχούμ είχε βρει τρόπο να αναλάβει την πώληση αυτού του παρωχημένου στρατιωτικού υλικού, και είχε αναθέσει την υπόθεση στους γιους του, Ανρί και Βιντάλ. Ένας Γερμανός εισαγωγέας στο Αμβούργο είχε ενδιαφερθεί για τη δουλειά. Οι συναλλαγές είχαν ξεκινήσει δι' αλληλογραφίας, και ο Γερμανός έμπορος είχε φθάσει σιδηροδρομικώς στη Θεσσαλονίκη. Ήλθε Παρασκευή βράδυ, και η συμπεριφορά του εξέπληξε τους Ναχούμ: ήταν Ασκενάζι, ήταν θρησκευόμενος, αρνήθηκε να συζητήσει για δουλειές προτού περάσει το Σάββατο και εξαφανίστηκε. Την Κυριακή το πρωί, συζήτησε με τους νεαρούς Ναχούμ την αγορά του υλικού. Δεν ξέρουμε με ποιον τρόπο σκόπευαν να αντιμετωπίσουν το ζήτημα της μεταφοράς του. Ο Γερμανός επέστρεψε στο Αμβούργο. Δεν ξέρουμε επίσης εάν το υλικό παραδόθηκε ή όχι. Γεγονός είναι ότι η γαλλική στρατονομία (η οποία συλλάμβανε κατά καιρούς κατασκόπους που βοηθούσαν με σήματα τα γερμανικά υποβρύχια ή έδιδαν στρατιωτικές πληροφορίες στον εχθρό) πρέπει να πληροφορήθηκε, καταρτίζοντας τους φακέλους των νεαρών ανυπότακτων που είχε επισημάνει ο πρόξενος της Ιταλίας, τη συναλλαγή που πραγματοποίησαν τα δύο αδέρφια, πράγμα που τους κατέστησε υπόπτους και καθόρισε την αποστολή τους στη Μασσαλία.

Ακούγοντας το επεισόδιο αυτό, το οποίο ο Βιντάλ είχε κρατήσει μυστικό σε όλη του τη ζωή από το γιο του, ο τελευταίος νόμισε ότι ο έμπορος από το Αμβούργο είχε έλθει στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια του πολέμου, ίσως ακόμη και μετά την εγκατάσταση στην πόλη της Στρατιάς της Ανατολής, και

εντυπωσιάστηκε από το γεγονός ότι κάποιος μπόρεσε, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, να διασχίσει ανενόχλητος εχθρικές χώρες. Όμως, αφού διάβασε τη διήγηση αυτή, ο εξάδελφός του, Εντγκάρ, του δήλωσε ότι ήταν απίθανο να μπόρεσε κάποιος ταξιδιώτης, μη στρατιωτικός, να διασχίσει μία ή περισσότερες γραμμές του μετώπου. Ωστόσο, ο Εντγκάρ, γιος του Βιντάλ, σκέφθηκε ότι δεν ήταν αδιανόητο να μπορούσε κανείς να μεταβεί στο θύλακα της Θεσσαλονίκης, η οποία, αν και είχε καταληφθεί από τα γαλλικά στρατεύματα, ανήκε σε χώρα [Ελλάδα] που ήταν ακόμη ουδέτερη. Παρ' όλα αυτά, ήταν πολύ πιο λογικό να πιστέψει κανείς ότι το ταξίδι είχε πραγματοποιηθεί πριν από τον Οκτώβριο 1915, είτε στην αρχή του πολέμου (η Ρουμανία, η Βουλγαρία, οι οποίες ήταν τότε ουδέτερες, προσέφεραν ένα πέρασμα που επέτρεψε την παράκαμψη της μικρής Σερβίας και την έλευση στην ουδέτερη Ελλάδα) είτε, το πιθανότερο (αν και το πιθανό δεν είναι το πιο σίγουρο), ακριβώς πριν από την έναρξη των εχθροπραξιών, τις εβδομάδες, ή ακόμη και τις ημέρες, πριν από τον Αύγουστο 1914.

Σε κάθε περίπτωση, η αποστολή του Βιντάλ και του αδελφού του στη φυλακή της Μασσαλίας, σε αντίθεση με τους άλλους νεαρούς Ιταλούς που στάλθηκαν σε στρατιωτικό στρατόπεδο της χερσονήσου, δεν μπορεί να εξηγηθεί παρά μόνον εάν η γαλλική στρατονομία είχε αποκτήσει κάποιες πληροφορίες ή κάποια καταγγελία σχετικά με τη γερμανική συναλλαγή των δύο αδελφών.

Ο Βιντάλ θα θυμόταν πολύ καλά την ημερομηνία της 8ης Ιανουαρίου. Ο σύλλογος των αποφοίτων του γαλλογερμανικού σχολείου, στον οποίο ήταν ταμίας, είχε συνάντηση για να προετοιμάσει μία μεγάλη γιορτή. Ο Βιντάλ είχε αφοσιωθεί στις χαρούμενες αυτές προετοιμασίες. Μία ή δύο εβδομάδες αργότερα, ένα απόγευμα στο γραφείο, είμαστε εκεί ο μπαμπάς μου, ο αδελφός μου Ανρί και εγώ, εμφανίζονται δύο κύριοι με πολιτικά που δηλώνουν:

«Γαλλική αστυνομία!

- Α! Περί τίνος πρόκειται, γαλλική αστυνομία;

- Λοιπόν, ορίστε. Κύριε Ανρί Ναχούμ, κύριε Βιντάλ, εάν θέλετε να μας ακολουθήσετε, σας χρειάζονται στο επιτελείο.

- Πού βρίσκεται το επιτελείο;

- Να, στο τάδε σχολείο [το είχαν επιτάξει].

Τότε ο πατέρας μου λέει:

- «Θα πάμε αύριο.

- Α, όχι, κύριε, πρέπει να πάμε αμέσως.

- Εντάξει, θα τους συνοδεύσω».

Και ξεκινάμε και οι πέντε. Φθάνουμε μπροστά στο σχολείο, φυσικά με φρουρό στην πόρτα, και τον μπαμπά μου δεν τον αφήνουν να μπει. Τότε λέει:

«Μα γιατί;»

- Α, όχι, όχι, κύριε».

Τότε ο πατέρας μου, ο καημένος, δεν ήξερε τι να κάνει. Δεν ξέραμε τίποτε με τον αδελφό μου Ανρί, και μας έβαλαν να περάσουμε σε έναν χώρο, μία αίθουσα. Βλέπουμε ήδη έναν άλλον κύριο που γνωρίζαμε, κάποιον κ. Σεγιάς, που ήταν φαρμακοποιός, έναν άλλον κύριο Βενέζια, που ασχολούνταν με το εμπόριο σιτηρών, δύο άλλους, τέλος πάντων, ήταν τέσσερεις ή πέντε.

Τότε λένε:

«Κι εσάς, σας έφεραν εδώ.»

- Και γιατί;

- Γιατί; Ο πρόξενος της Ιταλίας θέλει να πάμε στην Ιταλία, έτσι είμαστε εδώ και περιμένουμε.»

Η νύχτα περνάει, εννοείται καθισμένοι σε μια καρέκλα ή στο πάτωμα. Και τότε, φωνάζουν τους άλλους, τρεις ή τέσσερεις Ιταλούς τελικά, και δεν τους ζαναιδαμε. Γιατί; [Αυτό δείχνει ότι ο φάκελλος των δύο αδελφών περιέχει κάτι το ξεχωριστό σε σύγκριση με των άλλων Ιταλών.] Η ημέρα περνά, η δεύτερη νύχτα, τα ίδια, ρωτάμε, ρωτάω αριστερά, δεξιά, μου λένε: «Α, όχι, κύριε, δεν ξέρουμε τίποτε, πρέπει να περιμένετε ξέρετε, πρέπει να περιμένετε.»

Στο μεταξύ, ο πατέρας μου και ο μεγάλος αδελφός μου άρχισαν να κάνουν διαβήματα στο ιταλικό προξενείο, στη γαλλική αστυνομία, και καθώς ο αδελφός μου [ο Λεόν] ήταν ήδη προμηθευτής του στρατού, βλέπει έναν διοικητή, βλέπει έναν συνταγματάρχη, του λένε:

«Όχι, δεν πρέπει να ανησυχείτε...»

Ο Νταβίντ Ναχούμ, απροετοίμαστος για τη σύλληψη των γιων του, δεν μπορεί να εμποδίσει τίποτε.

Την επόμενη μέρα το πρωί, γύρω στις 10-11:

«Εμπρός, σηκωθείτε!»

Υπήρχε τότε εκεί μία ομάδα. Στο μεταξύ είχαν έλθει δύο Αλβανοί, δύο Έλληνες, δύο μουσουλμάνοι ιερείς, μία ομάδα από καμμιά δεκαπενταριά άτομα και ένας άλλος συμπατριώτης μου, ένας άλλος Θεσσαλονικιός [όπως βλέπουμε, ακόμη και εξήντα χρόνια αργότερα, ο Βιντάλ θεωρεί πραγματικά ως πατρίδα του τη Θεσσαλονίκη], ισραηλίτης επίσης στο θρήσκευμα, τον οποίο γνωρίζαμε. Ήμασταν, λοιπόν, καμμιά δεκαπενταριά, και να που η πόρτα ανοίγει. Έρχονται δύο χοροφύλακες:

«Εμπρός, πάρτε τους μπόγους σας.»

- Μα δεν έχουμε μπόγους, δεν έχουμε τίποτε.

- Δεν πειράζει, δεν θα πάρετε τίποτε αφού δεν έχετε τίποτε.

- Και πού πάμε;

- Στο λιμάνι, θα δείτε, θα επιβιβασθείτε σε ένα πλοίο.»

Βγαίνουμε, λοιπόν, στο δρόμο, περιστοιχισμένοι από τους χωροφύλακες, και πενήντα ή εκατό μέτρα μακρύτερα βλέπουμε τον πατέρα μου και τη μητέρα μου που είχαν ήδη ειδοποιηθεί για την αναχώρησή μας, γιατί και πώς δεν ξέραμε, και ταυτόχρονα ένα πρώτο εξάδελφο, ένα τύπο ενημερωμένο, πολύ, πολύ ικανό... Και τον βλέπουμε που ... Προσπαθεί να πλησιάσει:

«Όχι, όχι, όχι, δεν πρέπει να πλησιάσετε!»

Τέλος πάντων, η πομπή αναχωρούσε, αλλά δεν υπήρχαν ούτε χειροπέδες ούτε τίποτε...

Η οικογένεια ακολουθεί κλαίγοντας την πομπή των φυλακισμένων, μεταξύ των οποίων ο Ανρί και ο Βιντάλ, στη διαδρομή για το λιμάνι. Ο Νταβίντ αναθέτει σε έναν εξάδελφο να πλησιάσει τους γιους του και να τους δώσει κρυφά μερικά χρυσά νομίσματα.

Από το σχολείο ως το λιμάνι υπήρχαν τουλάχιστον, ας πούμε, πεντακόσια, εξακόσια, επτακόσια μέτρα... παρόλο που ήταν τέλη Ιανουαρίου, ο καιρός ήταν καλός, ευχάριστος. Πλησιάζοντας στο λιμάνι, ο εν λόγω εξάδελφος ψάχνει, επειδή ο αδελφός μου ήταν στα δεξιά, εγώ ήμουν στα αριστερά, και οι χωροφύλακες στα πλάγια. Προσπαθεί να με πλησιάσει. Ο χωροφύλακας τον απωθεί και του λέει: «Όχι, όχι, όχι, δεν πρέπει να πλησιάσετε έτσι». Τότε, του έρχεται μια ιδέα, δεν ξέρω πώς, κάνει μεταβολή ή κάνει το γύρο της πομπής και πλησιάζει από την άλλη πλευρά, εκεί που βρίσκεται ο αδελφός μου και ένας άλλος χωροφύλακας, παραπατάει κάπως, αλλά πλησιάζει τον αδελφό μου και του βάζει κάτι στο χέρι. Ο χωροφύλακας τον απωθεί, στο μεταξύ ο αδελφός μου έχει πάρει αυτό το κάτι, το βάζει μέσα στην τσέπη του και συνεχίζουμε το δρόμο μας και τελικά φθάνουμε στο λιμάνι. Το πλοίο ήταν ήδη στην αποβάθρα, μας ανεβάζουν. Ο πατέρας μου, η μητέρα μου είναι κάτω, τους νεύουμε.

Τους επιβιβάζουν στο *Sainte-Anne*, στρατιωτικό μεταγωγικό, που φεύγει από τη Θεσσαλονίκη στις 27 Ιανουαρίου 1916, στις 2 και μισή.

Μας βάζουν στις καμπίνες και γίνεται η πρώτη διαλογή. Ο καπετάνιος φωνάζει στα ελληνικά:

«Τάδε, εμπρός!»

Δύο στρατιώτες, δύο ναύτες, παίρνουν μαζί τους αυτούς που ακούν το όνομά τους.

Βάζουν στην άκρη πέντε ανθρώπους, δύο μουσουλμάνους ιερείς, έναν Αλβανό και τους δύο αδελφούς Ναχούμ. Ο καπετάνιος στέλνει αυτή την ομάδα στο νοσηλευτήριο.

Στο νοσηλευτήριο, λοιπόν, δεν ξέρουμε τι είναι. Ακολουθούμε τους διαδρόμους σε ένα πλοίο επιταγμένο για τη μεταφορά στρατευμάτων, με το οποίο εκτε-

λούνται υπερατλαντικά ταξίδια. Φθάνουμε στο νοσηλευτήριο σε μία μεγάλη αίθουσα με κρεβάτια κουκέτες για σαράντα ή πενήντα αρρώστους. Με τους Τούρκους καταφέρνουμε κάπως να μιλήσουμε. Εγώ ήξερα μερικές λέξεις, ο αδελφός μου μερικές λέξεις, αυτοί δεν μιλούσαν ούτε ισπανικά, ούτε γαλλικά, ο Αλβανός τα ίδια.

Δύο ώρες αργότερα, ο καπετάνιος ξανάρχεται και λέει:

«Ανρί Ναχούμ, γιατί είσθε εδώ;

- Λοιπόν, ε, ε, ε, κι εμείς αναρωτιόμαστε.

- Καλά, λέει, το πλοίο έχει ήδη σηκώσει άγκυρα, είμαστε καθ' οδόν για τη Μασσαλία. Θα σας δώσουμε φαγητό, όμως δεν έχετε δικαίωμα να βγείτε από το νοσηλευτήριο ούτε να ανοίξετε τα φινιστρίνια, γιατί τα γερμανικά υποβρύχια είναι στην περιοχή, δεν πρέπει να υπάρχει κανένα ίχνος φωτός τη νύχτα. Εδώ υπάρχει μία μικρή μηχανή για να πλυθείτε.»

Μία ημέρα, δύο μέρες, τρεις μέρες, ακούμε πάντοτε ότι το πλοίο συνεχίζει το ταξίδι του. Την τέταρτη ή πέμπτη μέρα σταματάμε και τότε εγώ, πολύ διστακτικά, ανοίγω το φινιστρίνι και βλέπω τη στεριά³², τότε, σίγουρα τα φινιστρίνια εμποτεύονταν από πάνω ή από κάτω, ήλθε ένας στρατιώτης, ήλθε ένας ναύτης: «Ω! Ω!»

Μόλις επιβιβάστηκε, ο Βιντάλ άρχισε να κρατά ημερολόγιο γράφοντας με μολύβι σε ένα σημειωματάριο τσέπης:

27 Ιανουαρίου 1916, ώρα 6 το βράδυ. Σούπα, άσπρα φασόλια, τσάι, ψωμί, νερό. Σημείωση: μερίδα ανεπαρκής για έναν άντρα, καλή για έναν ασθενή. Η έλλειψη νερού είναι ιδιαίτερα αισθητή και στα αιτήματά μας τίποτε, τίποτε.

28 Ιανουαρίου, πρωί, ώρα 7 και τέταρτο, καφέ, μπισκότο του 1880;;

28 Ιανουαρίου, μεσημέρι. Φακές με βραστό κρέας, ψωμί, νερό.

28 Ιανουαρίου, βράδυ, ώρα 5. Καλή σούπα, κόκκινα φασόλια, τσάι, ψωμί, όλα σε άφθονη ποσότητα.

Την ίδια μέρα, ο Βιντάλ έγραψε αυτό το γράμμα στους γονείς του. Είναι γραμμένο σε δύο σελίδες που έσκισε από το σημειωματάριο στο οποίο τηρούσε το ημερολόγιο πλοίου του: δεν μπόρεσε να το στείλει.

Επί του Sainte-Anne,
28 Ιανουαρίου 1916, καθ' οδόν για τη Μασσαλία.

Αγαπητοί μου γονείς,

Ενώ πλήττω εδώ στο πλοίο μη κάνοντας τίποτε, εκτός από φαγητό, ποτό και ύπνο, σας γράφω αυτές τις λιγοστές γραμμές για να σας κάνω γνωστό ότι η κατά-

³² Το Sainte-Anne έκανε στάση στο Αιάκειο στις 31 Ιανουαρίου.

σταση της υγείας του Ανρί και η δική μου είναι εξαιρετική. Τρώμε και κοιμόμαστε σε μία μεγάλη αίθουσα με είκοσι τέσσερα κρεβάτια, όπου μένουμε ο Ανρί, ένας Σέρβος κι εγώ. Έτσι, εάν το υπολογίσουμε, έχουμε οκτώ κρεβάτια ο καθένας. Τα γεύματα που μας σερβίρουν είναι όλα πολύ καλομαγειρεμένα και σε αφθονία. Από την πλευρά σας, έχω μεγάλη αγωνία να μάθω τι συμβαίνει, τι έκαναν ο μπαμπάς, η μαμά. Εάν υπάρχει ακόμη χρόνος, να φύγουν οπωσδήποτε στην Ελβετία, ή αλλού. Πάντως, στείλτε μας νέα σας με τηλεγράφημα στους Μπελόν, στο 34, boulevard de la Paix, στη Μασσαλία, και ιδίως σχετικά με την αγαπημένη Σοφί, για την οποία θα χαρούμε πολύ να έχουμε καλά νέα. Εάν ο μπαμπάς και η μαμά είναι ακόμη στη Θεσσαλονίκη, ας είναι ήσυχοι για μας, είμαστε πολύ, πολύ καλά και ελπίζουμε να είμαστε στη διάθεσή σας λίγο μετά την άφιξή μας στη Μασσαλία. Γι' αυτό, εάν θέλουν, να φύγουν μόνο για την Ελβετία, καθώς εκεί σκεφτόμαστε να πάμε –στη Λωζάννη.

Το γράμμα αυτό φαίνεται να δείχνει ότι ο Βιντάλ ανησυχεί για τις συνέπειες, εις βάρος του πατέρα του, της υπόθεσης της πώλησης του στρατιωτικού υλικού, και παρακινεί με επιμονή τους γονείς του να πάνε στην ουδέτερη Ελβετία για να αποφύγουν τα προβλήματα. Εκδηλώνει επίσης την ελπίδα να μεταβεί στην Ελβετία, δηλαδή να αποδράσει από αυτόν τον πόλεμο που τον καταδιώκει πλέον, καθώς όλες οι χώρες στις οποίες θα μπορούσε να ανήκει είναι εμπόλεμες και θα τον υποχρέωναν να γίνει είτε στρατιώτης είτε αιχμάλωτος.

Σε ένα διπλό φύλλο, που έσκισε επίσης από το σημειωματάριο, ο Βιντάλ γράφει στους φίλους του στο σύλλογο των αποφοίτων του γαλλογερμανικού σχολείου, του οποίου είναι ταμίας. Φυσικά, δεν μπόρεσε να παραδώσει τους λογαριασμούς του πριν από την αναχώρησή του.

Αγαπητοί μου φίλοι,

Καθ' οδόν προς τη Μασσαλία, και ενώ πλήττω πολύ, αποφασίζω να σας γράψω αυτές τις λιγοστές γραμμές. Είμαι σίγουρος ότι θα εκπλαγίκατε μαθαίνοντας την ξαφνική εξαφάνισή μου. Έχουμε πόλεμο, δεν χρειάζεται να προσθέσω περισσότερες εξηγήσεις. Όταν θα έχουμε τη χαρά να ιδωθούμε, θα μπορέσω να σας διηγηθώ πώς εξελίχθηκαν τα γεγονότα τόσο ραγδαία, και χωρίς να μου αφήσουν καν το χρόνο να αγκαλιάσω τους γονείς μου και να σφιξώ τα χέρια σας. Σε κάθε περίπτωση είμαι βέβαιος ότι δεν θα με ξεχάσετε σύντομα, όλοι σας θα έχετε την καλωσύνη να μου γράψετε μεγάλα γράμματα, όπου θα μου διηγείσθε όλα όσα σας συμβαίνουν, τις φήμες που ακούστηκαν με αφορμή την αναχώρησή μου κλπ. Πείτε μου εάν διασκεδάζετε και, αν όχι, κάντε το, διασκεδάστε όσο μπορείτε. Ζήστε τη ζωή, γιατί σκέφτομαι τώρα ότι το μέλλον δεν εξαρτάται από εμάς, και ότι μερικές φορές απαρτίζεται από μεγάλα ερωτηματικά, από τα οποία ορισμένα είναι πικρά.

Ας αφήσουμε αυτό το θέμα: στον Ραφαέλ γνωστοποιώ ότι το ποσό των ... φράγκων, που εμφανίζεται στα έσοδα του ισολογισμού, αναλύεται ως εξής: ο Λιάου

οφείλει 4,65 φράγκα από ένα παλιό λογαριασμό, 86 φράγκα περίπου για δαπάνες στο χορό της 6ης Ιανουαρίου, που δεν πέρασαν ακόμη στο ταμείο, ο Λιάου το ξέρει ήδη αυτό. Επιπλέον έδωσα στον Λιάου 75 δραχμές που είχα στο ταμείο για πληρωμή του λογαριασμού της εταιρείας ηλεκτρισμού.

Συμπέρασμα: έχω στο ταμείο 3,50 δραχμές. Εισέπραξα από την εταιρεία ηλεκτρισμού 68,70 δραχμές, μείον 13 δραχμές που οφείλαμε... Με αυτά, θα τα καταφέρεις, Ραφαέλ. Όσο για μένα, έχω άλλες έγνοιες στο μυαλό μου.

Το ημερολόγιο συνεχίζεται:

29 Ιανουαρίου, Σάββατο, ώρα 7 το πρωί. Καφές με μπισκότα που χρονολογούνται από την Έκθεση του 1900. Ωστόσο, βουτηγμένα στον καφέ για μία ώρα, θα μπορούσαν να έχουν ηλικία 5 ή 6 ετών.

29 Ιανουαρίου, μεσημέρι. Λαχανικά, ζυμαρικά ή δημητριακά [ακατανόητη λέξη που συνοδεύεται από τη μετάφρασή της στα ισπανικά: *harvaïesso*, βίκος ή φακές] με κρέας, σούπα, νερό, ψωμί, όλα σε αφθονία (και το ψάρι του Σαββάτου³³;)·

29 Ιανουαρίου, ώρα 5 το βράδυ. Καλή σούπα, άσπρα φασόλια, τσάι.

30 Ιανουαρίου, ώρα 8 το πρωί. Καφές με μπισκότα από την εποχή των σταυροφοριών.

30 Ιανουαρίου, ώρα 11 και μισή. Σούπα με μακαρόνι χοντρό σαν σωλήνας της μίας ίντσας, φακές με αρνί, ψωμί (πάντοτε φρέσκο), νερό.

30 Ιανουαρίου, ώρα 6 το βράδυ. Ρύζι, ψωμί, τσάι.

31 Ιανουαρίου, ώρα 8 το πρωί. Καφές, τα συνηθισμένα μπισκότα. Χάρη στο λίγο χαβιάρι που μας προσέφερε ένας Σέρβος αξιωματικός, ο οποίος μας κρατά συντροφιά από τα μεσάνυχτα, όλο το ψωμί που είχαμε διαθέσιμο εξαντλήθηκε. Στις 8 το πρωί (ώρα Θεσσαλονίκης) είναι ακόμη σκοτάδι.

31 Ιανουαρίου, ώρα 12 το μεσημέρι. Σούπα, ίδια μακαρόνια με χθες, κόκκινα φασόλια με γουρούνι, κρασί, ψωμί [φαίνεται ότι ο Βιντάλ έφαγε το γουρούνι χωρίς πρόβλημα].

1η Φεβρουαρίου, Τρίτη. Καφές, ψωμί [υπογραμμισμένο]. Ωρα 11 και μισή. Σούπα, άσπρα φασόλια με ελάχιστο κρέας, ψωμί, νερό. Ωρα 6 και μισή το βράδυ. Σούπα με ψωμί, άσπρα φασόλια κάπως μπαγιάτ [μπαγιάτικα], τσάι, ψωμί. Αύριο το μεσημέρι, Μασσαλία.

2 Φεβρουαρίου, πρωί, στο αγκυροβόλιο της Μασσαλίας, ώρα 7. Καφές, ψωμί.

2 Φεβρουαρίου. Απόβαση στο Φριούλ στις 10 και μισή το πρωί.

³³ Φαίνεται ότι ο Βιντάλ πιστεύει ότι οι χριστιανοί συνηθίζουν να τρώνε ψάρι το Σάββατο, αντί της Παρασκευής.

Φριούλ, 2 Φεβρουαρίου. Ένας Σέρβος μας ξυρίζει όλους το κεφάλι, περνάμε στο υπόστεγο όπου κάνουμε μπάνιο και περιμένουμε, καλυμμένοι με μια φανέλλα, να μας επιστραφούν τα ρούχα, τα εσώρουχά μας μετά την απολύμανση.

Αναχώρηση από το Φριούλ με το ρυμουλκό πλοίο για τη Μασσαλία, τέσσερεις στο αυτοκίνητο, και συνοδευόμενοι από έναν επιθεωρητή της Ασφάλειας φθάνουμε στην εστία του νομού, στην οδό ντ'Ατέν 10, στη Μασσαλία. Όλοι οι υπόλοιποι σύντροφοι στην ατυχία μας τυγχάνουν καλής υποδοχής από τους άλλους κρατούμενους, καθώς γνωρίζονται από τη φυλακή στη Θεσσαλονίκη [επομένως, η πομπή μεταφέρει άτομα φυλακισμένα εδώ και καιρό στη Θεσσαλονίκη, που ξαναβρίσκουν άλλους κρατούμενους που είχαν αποσταλεί εκεί προηγουμένως: εγκληματίες του κοινού δικαίου, ύποπτοι, πολιτικοί κρατούμενοι, στρατιωτικοί εγκληματίες και λιποτάκτες, πράκτορες του εχθρού;].

Μόλις κατεβήκαμε στην αυλή, μία γυναίκα πέφτει πάνω στον αδελφό μου: «Ανρί, Ανρί, τι κάνεις εδώ;» Μετά στρέφεται λίγο σε μένα: «Κι εσύ;» Επειδή γνώριζε καλύτερα τον αδελφό μου από μένα. Ήταν μία γυναίκα ελευθερίων ηθών από τη Θεσσαλονίκη... Μια Γαλλίδα από τη Νορμανδία... Και είχε συλληφθεί επειδή ο άνδρας της, μάλλον ο εραστής της, εφοδίαζε τα γερμανικά υποβρύχια, τον είχαν πιάσει επ' αυτοφώρω, τον είχαν συλλάβει, και η καμμένη έκλαιγε. Αφού πέρασε η συγκίνηση, νοιώσαμε χαρούμενοι που είχαμε βρει λίγη ζεστασιά...

Ο Βιντάλ συνεχίζει το ημερολόγιο του στη φυλακή του αστυνομικού τμήματος της Μασσαλίας.

2 Φεβρουαρίου, ώρα 5. Σούπα, βρασμένη πατάτα, ένα μικρό ποτήρι κρασί, ψωμί. Δειπνούμε σε μία αίθουσα που αερίζεται.

3 Φεβρουαρίου. Κοιμήθηκα καλά σε πραγματικό κρεβάτι, αφού σύρθηκα επί επτά νύχτες σε αχρροστρώματα χωρίς καμμία κουβέρτα.

3 Φεβρουαρίου, ώρα 8. Καφές, ψωμί.

3 Φεβρουαρίου, ώρα 10. Σούπα, ρύζι, με λίγο κρέας, κρασί, ψωμί.

3 Φεβρουαρίου. Από τις 12 έως τις 2, παραμονή στον κήπο της εστίας. Αναπνέω λίγο αέρα και βλέπω τον ουρανό.

3 Φεβρουαρίου, ώρα 5. Σούπα, ρεβίθια με σκόρδο, κρασί, ψωμί.

4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 Φεβρουαρίου. Με εξαίρεση λίγη πλήξη μερικές ώρες την ημέρα, περνάμε καλά τον καιρό μας. Καλό φαγητό, καλή στέγη, καλό κρεβάτι, με εξαίρεση την απουσία κουβέρτας, με αποτέλεσμα να είμαι λίγο κρύος τη νύχτα. Με τους επιθεωρητές που μας επιτηρούν την ημέρα, καλές σχέσεις: καλοί άνθρωποι, το ίδιο και εκείνοι της νύχτας, «αστυφύλακες». Αρκετές μορφές που πρέπει να διατηρηθούν ως αναμνήσεις, ιδίως: ο Αντρέ, ο Βασίλ. Χωρίς νέα από κανέναν, και αδύνατον να δώσουμε νέα μας. Υπομονή. Διαβάζουμε πρωί και βράδυ τις εφημερίδες της Μασσαλίας. Λένε ότι δεν μπορούμε να διαβάσουμε τις εφημερίδες

του Παρισιού. Την ημέρα της αιχμαλωσίας μας, υπήρχαν, μαζί με εμάς, 37 άνδρες και 3 γυναίκες. Σήμερα, είμαστε 20 άνδρες, 1 γυναίκα (10 Φεβρουαρίου, ώρα 6 το βράδυ).

12 Φεβρουαρίου. Οι ημέρες περνούν πολύ, πολύ αργά, πλήττω έντονα και απέχω (χωρίς να ξέρω το γιατί) από το να συμμετάσχω στα παιχνίδια των άλλων, τα οποία άλλωστε δεν θα με διασκέδαζαν. Πάντοτε, η ιδέα ότι δεν δίνω νέα στους γονείς κάνει τη διάθεσή μου όχι και τόσο ευχάριστη. Επίσης, θέλω να μάθω τι συμβαίνει στο σπίτι μου από τότε που έφυγα. Ελπίζω να είναι όλοι πολύ καλά. Καθώς στην παρούσα κατάσταση δεν μπορώ να κάνω τίποτε, περιμένω υπομονετικά να ασχοληθούν μαζί μου. Αγαπητέ μπαμπά, αγαπητή μαμά, πού βρίσκεστε τώρα; Μας αναζητάτε, είμαι σίγουρος. Κι εγώ, νοιώθω ήδη μεγάλη την ανάγκη να σας δω, και να μπορέσω επιτέλους να χαρώ το τόσο τρυφερό βλέμμα της καλής μου μητέρας. Η ζωή είναι φτιαγμένη μόνο για να υποφέρουμε, πρέπει να συνηθίσουμε. Αντέχω και ελπίζω με θάρρος, βλέποντας ότι σύντομα θα έλθει κοντά μου η ημέρα της ελευθερίας. Ελπίζω, ελπίζω ... (Στη Μασσαλία, 12 Φεβρουαρίου 1916, ώρα 2 και μισή μ.μ. Εστία του νομού).

15 Φεβρουαρίου, ώρα 6 μ.μ. (βράδυ). Αφού φάγαμε την επιβεβλημένη σούπα, ένα πιάτο φακές που εξετάσαμε (έντομα σε επαρκείς ποσότητες), τρώω λίγο σαλάμι, ένα μανταρίνι, λίγη μαρμελάδα, το υπόλοιπο του κουτιού με τα κάστανα. Ως συνήθως, συνεχίζουμε να πλήττουμε στο διάστημα από τις 11 το πρωί έως τις 5 το βράδυ, από τις 6 έως τις 8 ή 9 που πλαγιάζουμε, αυτό εξαρτάται από τη φασαρία που κάνουν όσοι παίζουν ή συνοδεύουν σαν χορωδία τα τραγούδια του Βασίλ, ο οποίος φαίνεται να αρκείται στον ήχο ενός φλάουτου. Περιμένουμε όλη την ημέρα την άφιξη του αστυνόμου ή ενός επιθεωρητή που θα μας ανακοινώσει την απελευθέρωσή μας ή τη μεταφορά μας στο πρώτο σύνορο που θα τύχει. Ωστόσο, κάνουμε υπομονή (ο Βιντάλ είχε γράψει αρχικά ανυπομονούμε, αλλά το διόρθωσε), και αν δεν ήταν η ανησυχία για το γεγονός ότι οι γονείς παραμένουν χωρίς νέα μου, δεν με νοιάζει, στο όνομα του Θεού, εάν μείνω εδώ μερικές εβδομάδες συντροφιά με τους «έγκλειστους» της εστίας, φυσικά όχι τους μικρούς, όχι αυτούς, ρ... [ο Βιντάλ αναφέρεται κατά πάσα πιθανότητα στα έντομα ή στα ποντίκια και το ρ... σημαίνει «putain» (γαμώτο)]. Παρατηρούμε ότι υιοθέτησε ορισμένα επιφωνήματα της Μασσαλίας, για όνομα του Θεού, putain. Ο αδελφός του, Ανρί, απέκτησε και διατήρησε σε όλη του τη ζωή την προφορά της Μασσαλίας]. Τώρα περιμένω τη «ριζοσπαστική» βραδινή εφημερίδα, αφού μετά: καληνύχτα, και ελπίζω να είναι η τελευταία στην εστία (15 Φεβρουαρίου 1916, ώρα 6 το βράδυ).

19 Φεβρουαρίου. Ξαναδιαβάζω τις τελευταίες γραμμές που έγραψα στις 15 το βράδυ, αλλά οι ελπίδες μου να φύγω από την εστία δεν υλοποιήθηκαν. Ελπίζω ακόμη, θα έλθει μία ημέρα που ο μεγάλος και ωραίος ήλιος της ελευθερίας θα

απολαύσει [ήθελε να πει θα λάμψει, πράγμα το οποίο θα απολαύσει] και για σένα και για τους άλλους θνητούς. Δεν πρέπει να αναρωτηθώ γιατί βλέπω αυτή την κράτηση από την κακή της πλευρά; Από τις χιλιάδες ημέρες που έχει ο άνθρωπος να ζήσει στη γη, είναι πικρό να περάσει μερικές, ή ακόμη και μερικές εβδομάδες, σε συνθήκες άλλες από εκείνες της συνηθισμένης ύπαρξής του; Τέλος πάντων, πέρα από τη φιλοσοφία, ας σημειώσουμε απλώς τις καθημερινές εντυπώσεις. Η πλήξη της απραξίας είναι μεγάλη από τις 2 έως τις 5 το βράδυ. Τουλάχιστον τις υπόλοιπες ώρες της ημέρας έχουμε κάτι να κάνουμε. Τρώμε μερικές φορές την ημέρα, διαβάζουμε μόνον τις εφημερίδες της Μασσαλίας, καθώς η ανάγνωση εκείνων του Παρισίου απαγορεύεται. Τι άλλο μπορώ να σημειώσω; Τίποτε ή σχεδόν τίποτε. Οι ημέρες περνούν και η καημένη η μητέρα μου δεν ξέρει πού, πώς είμαστε. Εάν τουλάχιστον έβλεπε ότι είμαστε ασφαλείς εδώ, ενώ αυτή είναι στη Θεσσαλονίκη, ή υποφέρει πάνω σε ένα πλοίο, υποφέρει για μας. Μακάρι αυτός που ανέλαβε να παραδώσει την πρώτη κάρτα που έγραψα, να την παραδώσει εγκαίρως στη Θεσσαλονίκη, και την ώρα αυτή ή τόσο καλή μου μαμά να έχει νέα μου.

Πότε για το ένα, πότε για το άλλο, είσθε άραγε καλή μου μαμά καταδικασμένη να υποφέρετε για τους γιους σας όλη σας τη ζωή; Αυτός από τον οποίο εξαρτάται ας μας προστατεύσει [πρώτη έμμεση αναφορά στο Θεό στο ημερολόγιο αυτό] και να βάλει έναν μακρύ φραγμό στην περίοδο των βασάνων, για να ξεκινήσει η περίοδος της αποκλειστικής χαράς! (19 Φεβρουαρίου 1916, ώρα 3 μ.μ.)

19 Φεβρουαρίου. Σάββατο. Ίδια ώρα. Ημέρα ανάπαυσης και διασκέδασης με τους φίλους στη Θεσσαλονίκη. Υπομονή! Υπομονή!

26 Φεβρουαρίου, ώρα 5 και 30 το βράδυ. Σάββατο. Το κουδούνι κτυπά! Και σε κάθε επανάληψη του κουδουνίσματος αυτού, που έρχεται από την πόρτα, από όπου πρόκειται να έλθουν οι επιθεωρητές οι επιφορτισμένοι να φέρουν τις εντολές, η καρδιά μου κτυπά λίγο πιο δυνατά από όσο συνήθως, επειδή από το πρωί, από τις 7 και 30, ακόμη και από τις 7, μέχρι το βράδυ, στις 9 ή 9 και 30 ή 10, περιμένο τούτο τον επιθεωρητή, ο οποίος, χωρίς αυτό να έχει καμμία σημασία για τον ίδιο, θα πει το όνομά μου και θα με πάρει δεν ξέρω πού! Ωστόσο, ο επιθεωρητής λέει: «Κάντε υπομονή, αυτές τις μέρες θα ληφθεί απόφαση για όλους σας.» Αυτό το τραγούδι το έχουμε ακούσει πολλές φορές, ακόμη και το βράδυ της άφιξής μας, στις 2 Φεβρουαρίου, και είμαστε στις 26. Με έκπληξη παρατηρώ ότι εδώ και μια εβδομάδα δεν έγραψα τίποτα, και όμως έπληξα τελείως, μάρτυρες μου οι γάμπες μου που πολλές φορές κύπησαν τα πόδια μου από εκνευρισμό!

Είμαι πάντοτε χωρίς νέα από τους καλούς μου γονείς, είτε να είναι όλοι καλά στην υγεία τους, Αμήν. Τι κάνετε αυτό το Σαββατόβραδο, αγαπητοί γονείς; Μαμά, είσαι στη Θεσσαλονίκη, ή σε κάποιο ιταλικό ή ελβετικό ξενοδοχείο; Είτε έτσι είτε αλλιώς, σίγουρα χύνεις δάκρυα για μας. Εγώ, το παραδέχομαι, πολλές φορές στέ-

κομαι στο παράθυρο με τη γρίλλια που βλέπει στη οδό ντε Μυγκέ για να κλάψω, αλλά δεν μπορώ. Δεν ξέρω εάν έχω δίκιο, αλλά θα ήθελα να είσαι στη Θεσσαλονίκη, αγαπημένη μου μαμά, εν μέσω των κινδύνων του πολέμου, είναι αλήθεια, αλλά ανάμεσα στις κόρες και τους γιους σου που θα μπορέσουν να σου δώσουν υπομονή και να σε παρηγορήσουν για μας. Ενώ στο εξωτερικό, τι απομόνωση! Πόσο λυπάμαι που το σκέφτομαι αυτό; Και οι δουλειές; Beer; Palacci; Genié; Τι απέγιναν; Α, είναι επιτέλους καιρός να μου έλθουν πολλά νέα από αυτούς που έμειναν εκεί πέρα στη Θεσσαλονίκη.

Στις 2 Μαρτίου 1916, ο Βιντάλ σημειώνει στο πίσω μέρος ενός δελτίου ζυγίσματος (που αναγράφει 68 κιλά). Στις 5 παρά τέταρτο το απόγευμα, εξαγωγή του κάτω τραπεζίτη (δεύτερου) μαζί με την κοράνα που τον σκέπαζε αφού υπέφερα όλη μέρα.

Το ημερολόγιο ξαναρχίζει:

Δευτέρα 6 Μαρτίου 1916. Στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του αββαείου Σαιν-Μισέλ-ντε-Φριγκολέ, από το Γκραβεζόν, κοντά στο Ταρασκόν. Στη διάρκεια της εβδομάδας που πέρασε, ένα καλό νέο, ο μπαμπάς έρχεται στη Μασσαλία με το πλοίο Ernest-Simon.

Εδώ λείπει μία πληροφορία την οποία ο Βιντάλ παρέλειψε, από σύνεση, στο ημερολόγιό του. Μόλις έφθασαν στη Μασσαλία, δηλαδή στις 2 Φεβρουαρίου, ο Βιντάλ και ο Ανρί έγραψαν στα εξαδέλφια τους στο Παρίσι. Ας δούμε στο σημείο αυτό την προφορική αυτοβιογραφία του Βιντάλ:

Είχα δύο εξαδέλφια στο Παρίσι, τα οποία ήξερα ότι είχαν επιστρατευθεί. Ο ένας ήταν υπολοχαγός και ο άλλος λοχαγός, γιατί ο ένας ήταν φαρμακοποιός και ο άλλος χειρουργός οδοντίατρος. Έτσι, έγραψα και στους δύο, και ο διευθυντής είχε πει: «Μπορείτε να γράψετε, φέρτε μου τα γράμματα, και εγώ θα φροντίσω να ταχυδρομηθούν.» Δύο μέρες, τρεις μέρες, καμμία απάντηση. Γράφω ένα νέο γράμμα, το πηγαίνω και πάλι στο διευθυντή.

«Α, μου λέει, καλά κάνετε, δώστε το μου.»

Περνάει μια εβδομάδα, λέω στον Ανρί, τον αδελφό μου:

«Άκουσε, στον κοιτώνα υπάρχει ένα παράθυρο που βλέπει στο δρόμο, έχει γρίλλια, αλλά θα προσπαθήσω από το παράθυρο αυτό, μέσα από τη γρίλλια, να φωνάξω έναν περαστικό ρίχνοντάς του μαζί με το γράμμα ένα νόμισμα για να το ταχυδρομήσει.» Έτσι, ο αδελφός μου κρατούσε τσίλιες στην πόρτα, κι εγώ πήγα στο παράθυρο.

Από αυτό το παράθυρο της οδού ντε Μυγκέ, ο Βιντάλ ζητά από έναν περαστικό με συμπαθητική όψη να του ταχυδρομήσει ένα γράμμα. Όταν αυτός αρνήθηκε, ο Βιντάλ συνεχίζει ανεπιτυχώς με άλλους περαστικούς. Οπότε έρχεται στο Βιντάλ η ιδέα να αρχίσει να συζητά με μία νεαρή κοπέλα, χωρίς να της μι-

λήσει ακόμη για το γράμμα, ζητώντας κάποια πληροφορία. Την ώρα που έλεγαν αντίο, σαν υστερόγραφο: «Α, ναι, με συγχωρείτε δεσποινίς, θα είχατε την καλωσύνη να μας ταχυδρομήσετε ένα επείγον γράμμα;». Έτσι έφυγε η επιστολή.

Δύο ημέρες αργότερα, μας καλεί ο διευθυντής.

«Έχετε ένα γράμμα από το Παρίσι.

- Ναι, πολύ καλά.

- Αλλά πώς; Τα γράμματά σας δεν έφυγαν, τα έχω εγώ τα γράμματά σας, να τα γράμματά σας, πώς λοιπόν λάβατε απάντηση;

- Α, αφού σας δώσαμε τα γράμματα...

- Μα σας ξαναλέω, δεν καταλαβαίνετε, τα γράμματά σας δεν έφυγαν!

- Όμως, σίγουρα ένα έφυγε.

- Μα όχι, δεν έφυγαν τα γράμματά σας.»

Τέλος πάντων, η απάντηση ήταν εκεί, του λέω:

«Αν έχετε την καλωσύνη, αφού έχουμε απάντηση, ας μας τη διαβάσετε.

- Καλά, εντάξει, λέει, αυτό το δέχομαι.»

Διαβάζει. Το γράμμα του εξαδέλφου [του Πωλ Ναχούμ, του χειρούργου οδοντίατρου] που απάντησε πρώτος:

Ευτυχώς είμαι με άδεια στο Παρίσι και δεν μπορώ να καταλάβω τι κάνετε στη Μασσαλία, δίνοντάς μου τη διεύθυνση μίας εστίας. Τι σας έπιασε και είσθε στην εστία; Πάντως, όπως μου το ζητήσατε, έστειλα αμέσως τηλεγράφημα στη Θεσσαλονίκη στο θείο μου και του είπα ότι είσθε καλά στην υγεία σας, ότι είσθε στη διεύθυνση της εστίας, αλλά σας ικετεύω, γρήγορα, εξηγήστε μου, γιατί ήλθατε και γιατί βρίσκεστε σε εστία.

Τότε ο διευθυντής: «Α, όχι! όχι, όχι άλλα γράμματα!»

Μόλις ειδοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη, ο Νταβίντ Ναχούμ πήρε την απόφασή του. Επιβιβάζεται στο πρώτο πλοίο για τη Μασσαλία με τη γυναίκα του και την κόρη του Ματίλντ, αναθέτει στο γιο του Λεόν όλη την ευθύνη του γραφείου του στη Θεσσαλονίκη. Ο Ζακ είναι στην Αθήνα για να αποφύγει την ιταλική επιστράτευση (η Ελλάδα είναι ακόμη ουδέτερη). Μόλις αποβιβάστηκαν, ο Νταβίντ, η Ελέν και η Ματίλντ πηγαίνουν στο αστυνομικό τμήμα, όπου τους λένε ότι δεν μπορούν να τους δώσουν καμμία πληροφορία: πρέπει να απευθυνθούν στο ειδικό τμήμα της αστυνομίας που υπάγεται στη νομαρχία της Μασσαλίας. Εκεί τους ενημερώνουν ότι ο Βιντάλ και ο Ανρί βρίσκονται στο Σαιν-Μισέλ-ντε-Φριγκολέ, αλλά ότι απαιτείται άδεια από το Παρίσι για να μπορέσουν να τους επισκεφθούν. Ο Νταβίντ τηλεφωνάει στον ανειγνό του Πωλ Ναχούμ, ο οποίος του λέει: «Θείε, μην χάνεις λεπτό, έλα όσο το δυνατόν πιο γρήγορα, εγώ ειδοποίησα ήδη έναν βουλευτή που θα ασχοληθεί με το θέμα».

Ο Νταβίντ Ναχούμ αφήνει την Ελέν και τη Ματίλντ στη Μασσαλία και παίρνει βιαστικά το τραίνο για το Παρίσι. Ο ανεμιός του, ο Πωλ Ναχούμ, που γεννήθηκε το 1870, γιος του μεγάλου αδελφού του, Ζοζέφ, είχε μεταναστεύσει στο Παρίσι πριν από την αρχή του αιώνα. Είχε σπουδάσει εκεί στην ιατρική και στην οδοντιατρική σχολή, και είχε γίνει χειρουργός οδοντίατρος. Είχε γίνει Γάλλος, μασόνος και σοσιαλιστής. Επιστρατεύθηκε ως αξιωματικός υγείας το 1914, και το 1916 βρίσκεται σε ένα νοσοκομείο του Παρισιού. (Ο Πωλ Ναχούμ θα γράψει αργότερα ένα μυθιστόρημα, το οποίο δεν θα έχει καμμία επιτυχία, με εξαίρεση στα μέλη της οικογένειάς του, με τίτλο Οι εκπλήξεις του διαζυγίου.) Μόλις ο θεός του τον ενημέρωσε για την κατάσταση, ο Πωλ Ναχούμ εξασφάλισε μία συνάντηση με τον φίλο του, Ζαν Λονγκέ, στέλεχος του σοσιαλιστικού κόμματος, εγγονό του Καρλ Μαρξ, βουλευτή Παρισιού, ο οποίος τους λέει ότι μία τέτοια υπόθεση δεν μπορεί να τακτοποιηθεί γρήγορα και καλά παρά μόνον με την παρέμβαση του προέδρου του συμβουλίου [πρωθυπουργός] Αριστίντ Μπριάν, από τον οποίο ζητεί μία συνάντηση. Στο μεταξύ, ο Νταβίντ Ναχούμ, που μένει σε έναν άλλο ανεμιό του, στην οδό ντ' Αρτουά, πηγαίνει κάθε μέρα στη βουλή, μέχρις ότου εξασφαλισθεί η συνάντηση που ζήτησαν. Ο πρόεδρος του συμβουλίου δέχεται λοιπόν στο γραφείο του το Ζαν Λονγκέ, τον Πωλ και το Νταβίντ Ναχούμ, ο οποίος φόρεσε την καλή ρεντιγκότα του, στολισμένη με το «Τάγμα του Λεοπόλδου», και παρουσίασε την κάρτα του που αναφέρει την ιδιότητά του ως δραγουμάνου του προξένου του Βελγίου στη Θεσσαλονίκη. Ο Μπριάν ζητεί μερικές εξηγήσεις σχετικά με την εθνική ταυτότητα της οικογένειας Ναχούμ:

«Δεν καταλαβαίνω... Γεννηθήκατε τι;

- Να, στη Θεσσαλονίκη, στην Τουρκία.

- Επομένως, είσθε Τούρκος.»

Απευθύνεται στον κ. Λονγκέ:

«Είναι Τούρκοι, λοιπόν, κι έπειτα;

- Έπειτα, διαλέξαμε την εποχή της συνθηκολόγησης της Τουρκίας να γίνουμε προστατευόμενοι της Ιταλίας.

- Α, ναι, γνωρίζω, τι πολύπλοκα που είναι όλα αυτά. Λοιπόν, και τώρα;

- Τώρα, είναι ελληνική...

- Τότε λοιπόν είσθε Έλληνες;

- Ω, όχι.

- Και δεν είσθε Τούρκοι;

- Μα όχι.

- Και δεν είσθε Ιταλοί;

- Μα όχι, αφού.

- Ω! Τι ιστορία!»

Απευθύνεται στο βουλευτή:

«Κύριε Λονγκέ, λυπάμαι, δεν καταλαβαίνω, είναι τόσο περίπλοκα, αυτή η μακεδονική σαλάτα³⁴, δεν καταλαβαίνω. Εν πάση περιπτώσει, δεν τους προσάπτει κανείς τίποτε, έτσι δεν είναι;... Ωραία, αφού δεν τους προσάπτει κανείς τίποτε, θα δώσω εντολή στη Μασσαλία να τους αποφυλακίσουν και ας κάνουν ό,τι θέλουν.»

Έτσι, λοιπόν, μεσουντος του παγκόσμιου πολέμου, τη στιγμή που μαινόταν η μάχη στο Βερντέν, ενώ πέθαιναν κατά εκατοντάδες χιλιάδες οι νέοι από όλες τις χώρες, ο Αριστίντ Μπριάν έσκυψε και ενδιαφέρθηκε για την τύχη των δύο αυτών νεαρών Θεσσαλονικέων που βρίσκονταν τότε στο πιο χαριτωμένο στρατόπεδο συγκέντρωσης στον κόσμο, σε έναν λόφο της Προβηγκίας, στο αββαείο του Φριγκολέ, όπου είχαν ζήσει προηγουμένως καλοί καλόγεροι αφοσιωμένοι στις προσευχές και στην παραγωγή ενός εξαιρετικού λικέρ. Στις 10 Μαΐου, περίπου ένα μήνα μετά τη συνάντησή με τον Μπριάν, οι δύο κρατούμενοι αφέθηκαν ελεύθεροι.

Ας επιστρέψουμε λοιπόν στο ημερολόγιο του Βιντάλ που διακόψαμε πριν από την αναχώρηση για το Φριγκολέ, στις αρχές Μαρτίου, περίπου την εποχή που ο Νταβίντ Ναχούμ αποβιβάζεται στη Μασσαλία για να σώσει τους γιους του.

Το βράδυ της Παρασκευής (3 Μαρτίου), γύρω στις 6, ο επιστάτης μας ανακοινώνει ότι πρέπει να είμαστε όλοι έτοιμοι το πρωί στις 5 η ώρα. Ταραγμένη νύχτα, λόγω της ανακοίνωσης της αναχώρησης: στις 3 και μισή το πρωί, όλοι είναι έτοιμοι, καφές, και στο σταθμό Σαιν-Σαρλ, με συνοδεία δύο επιθεωρητών, τα εικοσιένα άτομα που ήμασταν στην εστία, καθόμαστε στην τρίτη θέση του τραίνου που πηγαίνει στο Γκραβεζόν. Δώδεκα λεπτά με το τρένο και φθάνουμε στο Γκραβεζόν, ένα πολύ μικρό σταθμό ανάμεσα σε βράχια, σε πέτρινα εμπόδια, με τις αποσκευές στα χέρια, και περιστοιχισμένοι από τρεις στρατιώτες, έναν λοχία και έναν επόπτη. Εμπρός, για το όμορφο Φριγκολέ. Οι κάτοικοι των δύο μοναδικών σπιτιών του Γκραβεζόν βγαίνουν στα κατώφλια τους για να μας δουν να περνάμε. Τελικά, ύστερα από έναν δύσκολο αηφορικό δρόμο τριών ή τεσσάρων χιλιομέτρων, φθάνουμε στο Φριγκολέ λαχανιασμένοι. Στην είσοδο, φάτσες Γερμαναράδων.

Πράγματι, στο στρατόπεδο κρατούνται μερικοί Γερμανοί πολίτες (και, φυσικά, ο Βιντάλ αποκαλεί «Γερμαναράδες» τους Γερμανούς από μιμητισμό) καθώς και Ιταλοί σοσιαλιστές που είχαν αντιταχθεί στον πόλεμο.

Σάββατο 11 Μαρτίου 1916. Φριγκολέ. Σε δύο ώρες, συμπληρώνεται ακριβώς μία εβδομάδα που είμαι εδώ, ο χρόνος περνά γρήγορα, αλλά οι νύχτες, τις ώρες

³⁴ [ΣτΜ:] Γαλλική έκφραση αντίστοιχη με την ελληνική «ρωσική σαλάτα».

που τα κάθε είδους έντομα μας ξυπνούν, είναι μαρτύριο. Σου έρχεται να πάρεις ένα μαχαίρι και να κόψεις τα μέλη που σου καταβρόχθισαν τα έντομα. Φρικτές ώρες πέρασα χθες το βράδυ, μοχθηρά έντομα, αφήστε το θήραμά σας! Η ζωή αποκτά περίπου τους ρυθμούς της, ξυπνάω στις 7 και τέταρτο ή 7 και μισή, αποφεύγω να πηγαίνω στην ουρά το πρωί όταν ακούγεται το κάλεσμα της σάλπιγγας για τον καφέ. Στις 8 και μισή, κατεβαίνω στην αυλή, οι ώρες περνούν αρκετά γρήγορα μέχρι τις δώδεκα παρά τέταρτο, την ώρα που εμείς οι τρόφιμοι τρώμε στην καντίνα. Διανομή ταχυδρομείου στη μία, βραδινή σούπα στις 4 και μισή, για ύπνο μεταξύ 8 και 10, ανάλογα με τις συζητήσεις με τους συντρόφους της ατυχίας μου. Οι Γερμανάδες εκπροσωπούνται καλά εδώ, όλες οι κλασσικές φάτσες Γερμαναράδων υπάρχουν στο φυσικό τους. Τι μίσος τρέφουν για τους Γάλλους, οι οποίοι, όπως λένε, τους έκαναν να υποφέρουν τόσο.

Μια μικρή Κόντακ θα έκανε εδώ θαύματα αναπαράγοντας ένα κλισέ, στο οποίο θα φαίνονται ατέλειωτες σειρές κρατουμένων που μπαίνουν από μια πόρτα, στη σειρά, και βγαίνουν από μια άλλη, με πιάτο και κουτάλι στο χέρι. Οι τουαλέτες είναι «διαμάντια» ανέσεων, πρέπει να περιμένει κανείς το σούρουπο για να κάνει εκεί την ανάγκη του. Την ημέρα, για να σκαρφαλώσει κανείς στον κάδο πρέπει να είναι παραπάνω από ακροβάτης, ώστε να μην πέσει μέσα. Περιμένο από στιγμή σε στιγμή τα καλά νέα τώρα που ο μπαμπάς, η μαμά και η Ματίλντ βρίσκονται κάτω από τον πράο ουρανό αυτής της τόσο όμορφης γαλλικής Προβηγκίας. Δεν θα αργήσουν. Υπομονή ακόμη (ώρα 10 π.μ. 11 Μαρτίου 1916).

1η Απριλίου 1916. Υποφέρουμε και δεν υποφέρουμε, ώρες που νοιώθουμε καλά και ώρες που προτιμάμε τη Γουϊάνα³⁵, ατέλειωτες νύχτες χωρίς ύπνο, παρά τις προσπάθειες, και συντροφιά με τα καλά ποντίκια, που βρίσκονται σε ύψος 1,30 μ., και με τα διάφορα έντομα που μας καταβροχθίζουν ζωντανούς, και νύχτες στις οποίες ο ύπνος μας λυπάται και μας ανακουφίζει. Παρά τη θέλησή μας, ξυπνάμε τρεις ή τέσσερις φορές για να πάμε στην τουαλέττα, άνετο μέρος, όπου ο αέρας μπαίνει ελεύθερα. Ωστόσο ζούμε και φροντίζουμε τον εαυτό μας όσο καλύτερα μπορούμε. Αγαπημένοι μου Ανριέτ, Λεόν στη Θεσσαλονίκη, Ζακ στην Αθήνα, μαμά και Ματίλντ στη Μασσαλία, μπαμπά στο Παρίσι, τότε θα ξαναβρεθούμε όλοι μαζί; Ο καλός Θεός θα μας ενώσει σύντομα. Υπομονή.

Προτού φύγει από τη Μασσαλία για το Παρίσι, ο Νταβίντ Ναχούμ επισκέφθηκε το Σαλομόν Μπερεσσί, γνωστό και φίλο από τη Θεσσαλονίκη, ο οποίος είχε εγκατασταθεί από τον Ιούλιο 1914 στη Μασσαλία, για να του ζητήσει να συνοδεύει τη γυναίκα και την κόρη του στο Φριγκολέ, όταν θα έφθανε η άδεια

³⁵ [ΣτΜ:] Εννοείται το Νησί του Διαβόλου, τόπος εξορίας, μεταξύ άλλων, του Γαλλοεβραίου αξιωματικού Ντρέφους.

επίσκεψης. Η άδεια έφθασε. Ύστερα από οκτώ ημέρες παραμονής στο Φριγκολέ, καλούν το Βιντάλ και τον Ανρί στο γραφείο του Διευθυντή. Και ποιον βρίσκουμε, τη μαμά μου, τη Ματίλντ και τον κ. Μπερεσσί... Διαχύσεις, κλάματα, εγώ ακόμη ήμουν πιο ήρεμος, ο καημένος ο αδελφός μου ο Ανρί, έκλαιγε συνεχώς, η μητέρα μου ακόμη περισσότερο, η θεία Ματίλντ και αυτός ο κύριος Μπερεσσί ακόμη περισσότερο: «Μα πώς είσθε;» Ο Σαλομόν Μπερεσσί, άνθρωπος ευαίσθητος, έκλαιγε στη θέα του ξυρισμένου κρανίου, των παράξενων ρούχων και του σχετικού αδυνατίσματος των δύο κρατουμένων (ο Βιντάλ ζύγιζε εξήντα οκτώ κιλά στις 2 Μαρτίου και ξαναβρήκε το κανονικό βάρος του, των εβδομήντα τριών κιλών, στις 21 Απριλίου). Μας εξηγούν, μας διηγούνται. Ο διευθυντής του στρατοπέδου, πολύ ευγενικός, λέει: «Ακούστε, αφού είσθε εδώ συγκεντρωμένοι, θα ζητήσω από την καντίνα να φέρει γεύματα, τα οποία θα πληρώσετε και θα πάτε να φάτε στην τραπεζαρία μου, οικογενειακά». Ε, λοιπόν, ήταν καταπληκτικά, και αυτός, ο διευθυντής, ήταν πρώην πρόξενος της Γαλλίας στη Βηρυτό ή στην Αλεξάνδρεια, συνταξιούχος, αλλά τον είχαν επιστρατεύσει για να διοικήσει το στρατόπεδο συγκέντρωσης στο Φριγκολέ, και είχε μαζί του δύο μεγάλους αστυνομικούς σκύλους, τη γυναίκα του, τα παιδιά του (μια μέρα πρέπει να πάμε στο αββαείο, είναι πραγματικά καταπληκτικό).

Δεκαπέντε ημέρες αργότερα, αφού απέσπασαν μία νέα άδεια επίσκεψης, η δόνα Έλενα και η Ματίλντ, συνοδευόμενες πάντοτε από το Σαλομόν Μπερεσσί, επανήλθαν στο Φριγκολέ. Η δόνα Έλενα ενημερώνει τους γιους της ότι ο πατέρας τους μπόρεσε, χάρη στον ανειψί του Πωλ, να συναντήσει το Ζαν Λονγκέ, ο οποίος μίλησε ήδη στον πρόεδρο του συμβουλίου.

10 Μαΐου 1916. Τετάρτη. Συνέχεια του ημερολογίου που διακόπηκε την 1η Απριλίου. Πώς πέρασαν αυτές οι σαράντα ημέρες; Υποφέραμε πολύ, αυτό είναι σίγουρο, παρακαλέσαμε συχνά το Θεό να μας ελευθερώσει, απαγγέλλοντας στους γνωστούς σκοπούς του Ρος Ασανά και του Γιομ Κιππούρ πράγματα που συνοψίζονται με αυτά τα λόγια: «Αμάρτησα, είναι αλήθεια, αλλά σώσε μας».

Πράγματι, ο Θεός άκουσε τη φωνή μου και αποδόθηκε δικαιοσύνη. Την Τετάρτη αυτή, σηκώθηκα νωρίς το πρωί, λίγο πιο ευχαριστημένος από όσο συνήθως. Δεν ξέρω τι συμβαίνει, αλλά ξέρω ότι ο πατέρας μου εργάζεται νύχτα-μέρα για μένα. Καημένο πατέρα, τι καλός που είσαι, και πώς να σου ξεπληρώσω όσα έκανες για μένα; Και εσύ, αγαπημένη μαμά, που νύχτα και μέρα δεν σκέπτεσαι παρά μόνον εμάς, πώς θα μπορέσω να σε παρηγορήσω στο μέλλον; Αδελφή μου Ματίλντ, θα ζήσεις ευτυχισμένη και θα ανταμειφθείς για όσα κάνεις για μας.

Ο γραμματέας με καλεί, διάλογος αξέχαστος, το ίδιο και με το διευθυντή. Αναχώρηση ξαφνική και άμεση. Γενική έκπληξη και ζήλεια. Τελικά, κάτω από

έναν δυνατό ήλιο, ο Ανρί κι εγώ παίρνουμε τις βαριές αποσκευές μας για ένα ταξίδι τριών τετάρτων της ώρας. Επιτέλους σωθήκαμε. Ελεύθεροι. Ταξίδι χωρίς κανένα ατύχημα. Φθάνουμε αυτήν την Τετάρτη 10 Μαΐου 1916, στις 3 μ.μ. στη Μασσαλία, στο σταθμό Σαιν-Σαρλ, όπου η μαμά, η Ματίλντ μας περιμένουν εδώ και μία ώρα. Αποδόθηκε δικαιοσύνη. Ζήτω η Γαλλία! Ζήτω ο Πουανκαρέ! Ζήτω η Δημοκρατία! Ζωή και δόξα στο λαμπρό γαλλικό στρατό! Στη Μασσαλία, ξενοδοχείο Σαιν-Λουί, πλατεία Σαιν-Λουί.

Παρασκευή:

Εδώ μία σχισμένη σελίδα διακόπτει το ημερολόγιο. Πράγματι, ο Βιντάλ κατάργησε, πολύ αργότερα, όχι το τέλος του ημερολογίου αυτού, αλλά μία συναισθηματική εκμυστήρευση στο σημειωματάριο στο πίσω μέρος της τελευταίας σελίδας του ημερολογίου, το επόμενο έτος, στις 29 Σεπτεμβρίου 1917.

Ας σχολιάσουμε αυτό το ημερολόγιο αιχμαλωσίας. Κατά το ταξίδι στη θάλασσα, το ημερολόγιο περιορίζεται στην περιγραφή των γευμάτων, πράγμα που μπορεί να εξηγηθεί για τρεις λόγους: 1) ήταν τα μοναδικά γεγονότα σε αυτές τις επτά ημέρες εγκλεισμού, 2) ο Βιντάλ αποδίδει πολύ μεγάλη σημασία στο φαγητό, 3) ο Βιντάλ φοβάται να γράψει τις σκέψεις του σχετικά με τις υποψίες του για τους λόγους της σύλληψής του. Τέλος, φοβούμενος κατά πάσα πιθανότητα μήπως του κάνουν ερωτήσεις εάν ανακαλύψουν το Ημερολόγιό του, δεν γίνεται σε αυτό καμμία αναφορά στις συζητήσεις και τους διαλόγους στο πλαίσιο του ετερόκλητου κόσμου των κρατουμένων του Φριγκολέ, όπου υπήρχαν πολίτες από διάφορες εχθρικές χώρες και διεθνιστές επαναστάτες.

Το Ημερολόγιο αποφεύγει με χαρακτηριστικό τρόπο τις λέξεις «φυλακή» και «κρατούμενος». Ο Βιντάλ δεν αναφέρεται στην «εστία» και στους «τροφίμους» μόνον για να χρησιμοποιήσει την αργκό των φυλακισμένων, αλλά και από ντροπή απέναντι σε λέξεις επονειδιστές. Όλη του τη ζωή, θα κρύψει αυτό το επεισόδιο της ζωής του, σαν να αποτελούσε στίγμα στην τιμή του, και το ανέφερε μόνον στα πιο κοντινά μέλη της οικογένειάς του, και πάντοτε με τις λέξεις «εστία» και «πανσιόν».

Παρά τις στιγμές άγχους, ο Βιντάλ έζησε την αβεβαιότητα της περιπέτειας, από τη σύλληψη έως την επιβίβασή τους στο πλοίο και έως την άφιξη στο Φριγκολέ, με μία αρκετά αμέριμη μοιρολατρεία («δεν με νοιάζει, στο όνομα του Θεού»). Ενώ ο αδελφός του, Ανρί, έχανε συχνά το ηθικό του, ο Βιντάλ ανησυχούσε κυρίως για τους γονείς του, και η περίοδος στο Φριγκολέ, κατά την οποία δεν ανησυχεί πλέον για την τύχη των γονέων του και όπου οι συνθήκες κράτησης έγιναν πιο άνετες και πιο κοινωνικές και βελτιώθηκαν, βιώνεται ως μία ενδιαφέρουσα εμπειρία ζωής. Η πλήξη, μόνιμη κατά τη θαλάσσια μεταφορά, συχνή στη φυλακή της Μασσαλίας, εξαφανίζεται τελείως. Ο Βιντάλ δείχνει

ευαισθησία απέναντι στη «γραφικότητα» της ζωής του στρατοπέδου (η φανταστική Κόντακ με την οποία φωτογραφίζει τη σειρά των κρατουμένων), νοιώθει αλληλεγγύη απέναντι στους «συντρόφους του στην ατυχία», και κυρίως η κοινωνικότητά του θα εκδηλωθεί πλήρως με άτομα κάθε είδους, κάθε χαρακτήρα, κάθε εθνικότητας, όλων των ιδεών, και ιδίως ηττοπαθείς και επαναστάτες. Μιλά και συζητά πολύ, χωρίς να προβληματίζεται για την πολιτική και τον πόλεμο, που ευθύνονται ωστόσο για τον εγκλεισμό του. Δεν δείχνει ευαισθησία απέναντι στο διεθνιστικό μήνυμα των Ιταλών φίλων του, των οποίων τα επαναστατικά τραγούδια θα τραγουδά όλη του τη ζωή με πάθος. Δεν τον συγκινεί η πόλη του, δεν τον συγκινεί η φυλή του. Ο διεθνισμός προϋποθέτει το Έθνος, το οποίο αρνείται ή υπερβαίνει. Ο Βιντάλ, από την πλευρά του, είναι ανεθνικός. Τον απασχολεί μόνον πώς θα ξεφύγει από το Έθνος κρυφά, με ιδιωτικά μέσα. Και επειδή βρίσκεται πολύ πιο κάτω, σε μία μικροκλίμακα που δεν μπορεί να συγκριθεί με τη μακροπραγματικότητα των εθνών, είναι αδιάφορος απέναντι στην τραγωδία και τις εκατόμβες του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου.

Ο Βιντάλ νοιώθει ευτυχισμένος μόλις μπορεί να αγοράσει φαγητό. Τα δύο αδέρφια είχαν κατά πάσα πιθανότητα αλλάξει σε γαλλικά χρήματα τα χρυσά ναπολεόνια που τους είχε δώσει ο «μοντέρνος» εξάδελφος κρυφά τη στιγμή της αναχώρησης. Είχαν πιθανώς λίγο χαρτζιλίκι, έλαβαν κατά πάσα πιθανότητα χρήματα από το Σαλομόν Μπερεσσί ή τη μητέρα τους. Στο Φριγκολέ, μπόρεσαν πάντως να πληρώσουν κουρέα, πλύσιμο ρούχων, εσπαντρίγιες, φουλάρια, κουβέρτες, βούρτσα γυαλίσματος παπουτσιών, πίπα, καπνό, άρωμα, σαπούνια, ακόμη και σκούπισμα του κελλιού τους (1 φράγκο), εφημερίδες, τυριά, μπανάνες, μανταρίνια, ανγά, σαρδέλλες, μήλα, σοκολάτα, μαρμελάδα, αποξηραμένα σύκα, και ξόδεψαν από ό,τι φαίνεται 500 φράγκα. Σε δύο-τρεις εβδομάδες στο Φριγκολέ, ο Βιντάλ ξαναπαίρνει τα πέντε κιλά που είχε χάσει. Η λύπη επειδή άφησε τους φίλους του στη Θεσσαλονίκη, με τους οποίους «διασκέδαζε», λησμονιέται μπροστά σε αυτή την παραμονή στο Φριγκολέ που ζει τόσο έντονα. Ο Ανρί και αυτός θα διατηρήσουν σε όλη τη ζωή τους μία συγκινητική ανάμνηση, ακόμη και ένα είδος νοσταλγίας για το Φριγκολέ. Θα επιστρέψουν εκεί ως προσκυνητές, ο Ανρί πρώτος, που έγραψε το 1931 στον αδελφό του στην πίσω όψη μιας καρτ-ποστάλ που απεικόνιζε το Σαιν-Μισέλ-ντε-Φριγκολέ:

Αγαπητέ μου Βιντάλ,

Μόλις είδα το Φριγκολέ και είμαι πολύ χαρούμενος και ταυτόχρονα πολύ συγκινημένος. Θα ήθελα να είχα κάνει αυτό το ταξίδι αναμνήσεων μαζί σου, αλλά αυτό θα γίνει αργότερα.

*Βλέπω λίγο ήλιο της Προβηγκίας και αυτό με χαροποιεί. Αύριο θα είμαι
στη Μασσαλία. Μασσαλία,
Ειλικρινά δικός σου,*

Ανρί

Αργότερα, ο Βιντάλ θα εκμεταλλευθεί την παραμονή του στην Αβινιόν, στο σπίτι της ανεψιάς του, Σαρύ, κόρης του αδελφού του, Λεόν, για να επιστρέψει στο Φριγκολέ. Μετά τα 70 και τα 80 χρόνια του, σχεδόν έως την παραμονή του θανάτου του, ο Βιντάλ ήθελε να επαναλάβει το προσκύνημα στο αββαείο που μετατράπηκε σε στρατόπεδο συγκέντρωσης.

Το Φριγκολέ υπήρξε γι' αυτόν η πιο δυνατή και η πιο πλούσια εμπειρία του κόσμου: εκεί ήταν ταυτόχρονα κρατούμενος, θεωρούμενος κατάσκοπος, ζούσε στη σφαίρα των αποκλεισμένων, των υπόπτων και των επαναστατημένων, ενώ ήταν χωρίς να το γνωρίζει προστατευόμενος του πρωθυπουργού της εμπόλεμης Γαλλίας. Μετά το Φριγκολέ δεν είναι πια ούτε πραγματικά αστός, ούτε πραγματικά πληβείος, ούτε πραγματικά περιθωριακός, αλλά λίγο από όλα αυτά μαζί και δίπλα-δίπλα. Στο Φριγκολέ, η μοιρολατρεία και η ανεμελιά του υπήρξαν πιο ισχυρές από την αγωνία του, και ενεργοποίησε την ικανότητά του να ζει την κάθε ημέρα χωριστά, την προσαρμογή του στα κτυπήματα της τύχης, την ευκολία του να εκμεταλλεύεται τις καλές στιγμές και να αποδέχεται τις κακές, την ικανότητά του να ξαναρχίζει συνεχώς τη ζωή του με καθοριστικό στοιχείο το χαρακτηριστικό της εβραϊκής ιδιότητας: την προσωρινότητα κάθε εγκατάστασης, τη θεμελιώδη αβεβαιότητα σχετικά με τη μοίρα του.

Η αιχμαλωσία δεν τελειώνει με την απελευθέρωση από το Φριγκολέ. Στη Μασσαλία, ο Βιντάλ και ο Ανρί πρέπει να πάνε στο αστυνομικό τμήμα για να αποκτήσουν άδεια παραμονής.

Φθάνουμε εκεί, ήταν δώδεκα το μεσημέρι. Πρώτα, τρώμε και, κατά εντυχή σύμπτωση, στο ξενοδοχείο μας, στην τραπεζαρία, υπήρχαν πλανόδιοι τραγουδιστές διότι γινόταν γάμος:

Και μόνο στη σκέψη ότι αυτή είναι μπροστά μου
Η καρδιά μου συγκινείται

Τέλος πάντων, ένα πολύ χαρούμενο τραγούδι, και αυτό άλλαξε κάπως την ατμόσφαιρα, και αμέσως μετά το γεύμα πήγαμε στην ειδική αστυνομική διεύθυνση.

Απαντούν στις ερωτήσεις του επιθεωρητή που συμπληρώνει το έντυπο, τους ζητούν φωτογραφίες, και τους δίνουν την άδεια παραμονής.

Έτσι, χαρούμενοι που είχαμε αυτά τα χαρτιά, ξανακατεβαίνουμε. Κατεβαίνοντας στο δρόμο, βλέπω στα χαρτιά αυτά: «Ιθαγένεια ιταλική».

Α, λέω, δεν γίνεται, αφού ως Ιταλοί έπρεπε να πάμε στην Ιταλία για να κάμουμε τη θητεία μας.

Τότε, αφού συζήτησαν με τη μητέρα τους, ο Βιντάλ και ο Ανρί στέλνουν ένα τηλεγράφημα στον πατέρα τους για να παρέμβει προκειμένου να πάψουν να είναι Ιταλοί. Το τηλεγράφημα πέφτει στα χέρια της λογοκρισίας, τα δύο αδέλφια καλούνται από τον ειδικό αστυνόμενο Μπορελί, ο οποίος, ύστερα από ένα ξέσπασμα, δέχθηκε να αφήσει το τηλεγράφημα να φύγει, αλλά τους ζητά να αναφέρουν αμέσως την ιθαγένειά τους. Απαντούν μαζί: «Θεσσαλονικείς. – Πώς;» Το είχαν σκεφθεί ώριμα. Εάν δήλωναν ότι ήταν Ιταλοί, θα τους έστελναν στον ιταλικό στρατό, εάν δήλωναν ότι ήταν Έλληνες, θα τους έστελναν πίσω στη Θεσσαλονίκη. Εάν δήλωναν ότι ήταν Τούρκοι, θα τους συνελάμβαναν ως πολίτες εχθρικού κράτους, εάν δήλωναν ότι ήταν Βέλγοι, θα τους ενσωμάτωναν στο στρατό του Βασιλέα-Στρατιώτη. Δεν υπήρχε δυνατότητα επιλογής άλλης ιθαγένειας, και εξάλλου όλες ήταν σε πόλεμο. Εξ ου και η λογική ανάγκη να δηλώσουν ότι ήταν πολίτες της μικρής πατρίδας τους, της πόλης της Θεσσαλονίκης.

Όμως, η Θεσσαλονίκη δεν είναι εθνικό κράτος, και ο αστυνόμος ξεσπά: «Με κοροϊδεύετε, λεβέντες μου, απαιτώ αμέσως μια ιθαγένεια, αλλιώς σας ξαναρίχνω στη φυλακή». Οι δύο λεβέντες αντιστέκονται, και δεν αφήνονται ελεύθεροι από το αστυνομικό τμήμα. Αλλά το τηλεγράφημά τους φθάνει στον πατέρα τους, ο οποίος ειδοποιεί και πάλι τον ανεψιό του Πωλ, ο οποίος ειδοποιεί τον Λονγκέ, ο οποίος ειδοποιεί τον Μπριάν, και πάλι ο Νταβίντ Ναχούμ υπερασπίζεται το δίκιο των γιων του: «Δεν είναι Τούρκοι, μολονότι γεννήθηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, δεν είναι Έλληνες, μολονότι η Θεσσαλονίκη είναι ελληνική, δεν είναι Ιταλοί, μολονότι υπήρξαν Ιταλοί υπήκοοι, επομένως είναι Θεσσαλονικείς. – Τι μακεδονική σαλάτα», επαναλαμβάνει ο πρόεδρος του συμβουλίου της Γαλλίας, ο οποίος με αυτή την παράξενη κατάσταση ξεχνά προς στιγμή τα βάσανα του πολέμου. Έπειτα, πεπεισμένος από τη λογική του Νταβίντ Ναχούμ, ζητεί να στείλουν αμέσως στη Μασσαλία ένα τηλεγράφημα για να απελευθερωθούν τα δύο αδέλφια ως Θεσσαλονικείς. Πρέπει να τους είχαν φυλακίσει στις 11 Μαΐου, αποφυλακίζονται, αυτή τη φορά οριστικά, στις 16.

Τα πράγματα πήγαν καλά χάρη στην επιδεξιότητα και την εξυπνάδα του Νταβίντ Ναχούμ, τη σημαντική βοήθεια του Πωλ Ναχούμ, τη γενναιοδωρία του καλόκαρδου Σαλομόν Μπερεσσί, την παρέμβαση ενός σπουδαίου Γάλλου σοσιαλιστή [Λονγκέ] και τέλος τη θαυμαστή απόφαση, τύπου Χαρούν αλ Ρασίντ,

του ύπατου αρχηγού της γαλλικής κυβέρνησης. Γεγονός που επιβεβαίωσε σε βάθος, στο μυαλό του Βιντάλ, την ανατολίτικη αντίληψή του για την εξουσία.

Νομός Μπους-ντυ-Ρον

Άδεια παραμονής

Επώνυμο: Ναχούμ

Όνομα: Βιντάλ

Ηλικία: 22 ετών

Ιθαγένεια: Θεσσαλονικεύς

Τόπος κατοικίας: οδός ντ' Ομπάν

Ο κ. Ναχούμ εξουσιοδοτείται να παραμείνει κατά τη διάρκεια του πολέμου στη Μασσαλία με την οικογένειά του. Ενημερώνεται ότι δεν μπορεί να κυκλοφορήσει κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών παρά μόνον εφοδιασμένος με άδεια κυκλοφορίας που θα του χορηγηθεί από το αστυνομικό τμήμα ή από το δήμαρχο του τόπου κατοικίας του.

Θα πρέπει να συμμορφώνεται αυστηρά με τις εντολές που θα δοθούν στην κοινότητα, είτε από τη στρατιωτική αρχή είτε από την πολιτική αρχή, και που θα αφορούν στους κατοίκους γενικά. Προειδοποιείται ότι, σε περίπτωση παράβασης των προαναφερόμενων κανόνων, θα συλληφθεί αμέσως θεωρούμενος κατάσκοπος.

Μασσαλία, 18 Μαΐου 1916

Ο ειδικός αστυνόμες

Μπορελί

Το έγγραφο αυτό που βρίσκεται στην κατοχή μας δεν είναι η ίδια η άδεια παραμονής, αλλά ένα μη επικυρωμένο αντίγραφο που αντέγραψε ο Βιντάλ. Όμως, στο αντίγραφο αυτό, ο Βιντάλ διέγραψε το «Θεσσαλονικεύς» και έγραψε από πάνω, αργότερα, «Ισραηλίτης της Ανατολής». Πρόσθεσε ως υστερόγραφο στο έγγραφο αυτό: «Λέω Ισραηλίτης της Ανατολής [υπογραφή] Μπορελί». Αντέγραψε επίσης ο ίδιος το μερικό αντίγραφο της ταυτότητας, με αριθμό 762003, που του χορηγήθηκε στη Μασσαλία στις 18 Δεκεμβρίου 1917, από τον ίδιο αστυνόμο, Μπορελί, κατ' εξουσιοδότηση του νομάρχη, στο όνομα «Ναχούμ», με «ου» και όχι «υ», στην οποία αναγραφόταν ως ιθαγένεια «Ισραηλίτης της Ανατολής».

Η ιδέα του «Ισραηλίτη της Ανατολής» ανακαλύφθηκε μετά την έκδοση της άδειας παραμονής της 18^{ης} Μαΐου 1916. Η ιθαγένεια της Θεσσαλονίκης δεν μπορούσε παρά να είναι μία προσωρινή λύση σωτηρίας. Αντίθετα, το καθεστώς μιας μειονότητας μεταναστών παρείχε όλα τα πλεονεκτήματα της γαλλικής

εθνικής προστασίας χωρίς τα στρατιωτικά μειονεκτήματα της ιθαγένειας. Η μεγάλη προσέλευση Σεφαρδιτών στη Γαλλία, οι οποίοι μετανάστευσαν ιδίως μετά την τεράστια πυρκαγιά στη Θεσσαλονίκη στις 5 Αυγούστου 1917, υπήρξε το κίνητρο για να βρεθεί ένα ειδικό καθεστώς που θα ταίριαζε σε όλους τους γαλλόφωνους που δεν ήταν ούτε Έλληνες ούτε Τούρκοι, και στο οποίο ο Βιντάλ μπορούσε να ενταχθεί εύκολα. Έτσι, θεωρείται πιθανό ότι, το Δεκέμβριο 1917, όταν χρειάστηκε να καταρτισθεί μία ταυτότητα βάσει της άδειας παραμονής που είχε χορηγηθεί επίσημα, ο αστυνόμος Μπορελί διέγραψε ο ίδιος αναδρομικά, αλλά παράνομα, τη λέξη «Θεσσαλονικεύς» στην εν λόγω άδεια, σαν να ήταν ένα σφάλμα που διορθώθηκε το 1916, κατά την αρχική σύνταξη του εγγράφου, και όχι το 1917, κατά την κατάρτιση της ταυτότητας του Βιντάλ.

Ενώ η άδεια παραμονής διατηρεί ακόμη την ορθογραφία του ονόματος Ναχούμ με «u», στην ταυτότητα το όνομα γράφεται με «ou». Ο αστυνόμος Μπορελί, πιθανώς συγχυσμένος από την παράξενη αυτή υπόθεση, έγραψε το όνομα υπακούοντας στη γαλλική φωνητική, διαφοροποιώντας έτσι το επώνυμο του Βιντάλ και του Ανρί από εκείνο της οικογένειάς τους. Ο Βιντάλ δεν σκέφθηκε να διορθώσει το σφάλμα εκείνη τη στιγμή, καθώς αυτό που είχε σημασία για εκείνον δεν ήταν η ορθογραφία του επωνύμου του, αλλά η προστασία μιας ανεθνικής ταυτότητας. Ο Ανρί θα ξαναβρεί στο Βέλγιο, αργότερα, όταν απέκτησε και πάλι την ιταλική ιθαγένεια, το αρχικό επώνυμο των Ναχούμ με «u», και ο Βιντάλ θα μείνει ο μόνος Ναχούμ με «ou» στην οικογένειά του, πράγμα που δεν θα τον απασχολήσει καθόλου.

Σε κάθε περίπτωση, χάρη αφενός στην ιθαγένεια του πολίτη της Θεσσαλονίκης και αφετέρου στην αόριστη υποϊθαγένεια του Ισραηλίτη της Ανατολής, ο Βιντάλ ξέφυγε από το έθνος-κράτος που σήμαινε στρατό, πόλεμο, θάνατο. Επομένως, Θεσσαλονικεύς για ένα διάστημα που διήρκησε ίσως περισσότερο από ένα χρόνο, ο Βιντάλ θα παραμείνει για μερικά χρόνια Ισραηλίτης της Ανατολής, μέχρις ότου βρήκε προσωρινά την ελληνική λύση το 1925, προτού γίνει οριστικά Γάλλος πολίτης το 1931.

Πάψε, Μασσαλία!

Η ταυτότητα του Θεσσαλονικέα ή του Ισραηλίτη της Ανατολής είχε το πλεονέκτημα να είναι ανεθνική και, όπως συνέβη με την ιταλική ιθαγένεια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από το 1878 έως το 1912, εμφάνιζε το πλεονέκτημα ότι επέτρεπε στους Ναχούμ να αποφύγουν τις υποχρεώσεις του εθνικού κράτους. Στη Μασσαλία, ο Ανρί και ο Βιντάλ απέφυγαν κάθε στρατιωτική θητεία. Άλλοι νεαροί Θεσσαλονικείς, που είχαν γίνει Έλληνες μετά το 1912, είχαν στη Μασ-

σαλία την ίδια τύχη που είχαν το 1915 οι νεαροί «Ιταλοί» της Θεσσαλονίκης, όταν η Ελλάδα μπήκε στον πόλεμο στο πλευρό των Συμμάχων (Ιούλιος 1917). Τους επιβίβασαν τότε σε πλοία με προορισμό την ψευτο-πατρίδα τους, προκειμένου να ενσωματωθούν στο στρατό «τους». Αυτό συνέβη στον Μονύ Κόβο, που θα γίνει αργότερα ανεπιβίος του Βιντάλ, όταν παντρεύτηκε τη Λιλιάν, κόρη της Ανριέτ:

Ο Μονύ είχε προβλήματα, υπό την έννοια ότι, καθώς ήταν Έλληνας, χρειάστηκε να φύγει για τη Θεσσαλονίκη για να ενταχθεί στον ελληνικό στρατό και, μέσα στη δυστυχία αυτή [γιατί η χειρότερη δυστυχία ήταν να επιστρατευθεί κανείς για να πολεμήσει και να υπηρετήσει ένα έθνος στο οποίο ανήκε μόνον κατά έναν αφηρημένο τρόπο], το πλοίο του τορπιλλίστηκε... Το πλοίο του από τη Μασσαλία στη Θεσσαλονίκη ήταν, λοιπόν, ένα στρατιωτικό μεταγωγικό, στο οποίο υπήρχαν καμιά πενήντα Έλληνες, τόσο Έλληνες ορθόδοξοι όσο και Έλληνες Ισραηλίτες, που πήγαιναν να ενταχθούν στον ελληνικό στρατό. Και να που το τορπίλλισε ένα γερμανικό υποβρύχιο, όμως αυτός κυρίως στάθηκε τυχερός. Αυτό το πολεμικό πλοίο δεν βρισκόταν καθόλου μακριά από τη Μάλτα. Στη Μάλτα, οι Άγγλοι παρακολουθούσαν τα τεκταινόμενα από κορβέτες ή από μικρά πλοία επιτήρησης. Είδαν το πλοίο να βουλιάζει. Αμέσως, οργανώθηκαν συνεργεία διάσωσης. Οι διασωθέντες ήταν πάνω σε σχεδίες, τα αγγλικά τορπιλλικά από τη Μάλτα ήλθαν να τους περισυλλέξουν, τους ανέβασαν στα πλοία, και τους μετέφεραν στη Μάλτα, στο νοσοκομείο, στο γιατρό. Ο καημένος ο Μονύ ήταν πάνω σε μία σχεδία, είχε τραυματισθεί στον ώμο, τέλος πάντων δεν ξέρω ακριβώς, αλλά σώθηκε και μερικές μέρες αργότερα, οπ, τον έστειλαν στη Θεσσαλονίκη. Και εκεί νομίζω ότι πήρε άδεια ξεκούρασης, άδεια γιατί ως διασωθείς και τραυματίας του τορπιλλικού δεν μπορούσαν να τον εντάξουν αμέσως στο στρατό... και στο μεταξύ ήλθε η ανακωχή, και αυτό είναι όλο.

Η άδεια παραμονής του Βιντάλ και του Ανρί τους αναγκάζει να παραμείνουν στη Μασσαλία κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών. Στην πραγματικότητα, αυτός ο εξαναγκασμός είναι καλοδεχούμενος για τους Ναχούμ. Ο Νταβίντ Ναχούμ, η γυναίκα του, οι γιοι του, Ανρί και Βιντάλ, η κόρη του, Ματίλντ, εγκαθίστανται στη Μασσαλία, στην οδό Παραντί 70, σε ένα διαμέρισμα που νοίκιαζαν από μία κυρία ονόματι Λεονί Γκραντέλ, με την οποία οι σχέσεις γίνονται πολύ θερμές ώστε να παραχωρήσει τη σύστασή της για την έκδοση της ταυτότητας του Βιντάλ το 1917. Η ζωή στη Γαλλία δεν μπορεί παρά να είναι ευχάριστη για το Νταβίντ Ναχούμ, ο οποίος διατήρησε καταπληκτικές αναμνήσεις από το ταξίδι του στο Παρίσι το 1878, και πιθανώς είχε ήδη σκεφθεί να εγκατασταθεί εκεί όταν η Θεσσαλονίκη έγινε ελληνική.

Η Μασσαλία δεν φαίνεται καθόλου ξένη στην οικογένεια. Η Μασσαλία είναι μία Θεσσαλονίκη όχι σεφαρδίτικη, αλλά γαλλική. Είναι επίσης ένα μεγάλο λιμάνι, όπου μπορεί κανείς να ασκήσει τις ίδιες δραστηριότητες όπως και στη Θεσσαλονίκη. Το μεσογειακό κλίμα είναι παρόμοιο, με τις ίδιες ριπές κρύου αέρα μερικές φορές, εκεί Βαρδάρης, εδώ μαϊστρος. Είναι ο ίδιος τρόπος ζωής, η επιθυμία της ραστώνης, της ψυχαγωγίας, των απολαύσεων, της χαράς της ζωής, της περιπαικτικής διάθεσης –της πλάκας. Οι λέξεις «κάνω πλάκα» υιοθετούνται πολύ γρήγορα από την οικογένεια που εγκαθίσταται στη Μασσαλία.

Σε κάθε περίπτωση, η πυρκαγιά του Αυγούστου 1917 αφάνισε την εβραϊκή Θεσσαλονίκη: κατέστρεψε όχι μόνον τις κατοικίες, δημιουργώντας 53.000 πληγέντες, αλλά και 34 από τις 37 συναγωγές, 10 από τα 13 σχολεία, όλες τις βιβλιοθήκες, όλα τα δημόσια κτίρια. Κατέστρεψε όχι μόνον το σώμα, αλλά και το ίδιο το πνεύμα της σεφαρδίτικης πόλης. Αφάνισε κάθε σκέψη επιστροφής στο μυαλό του Νταβίντ Ναχούμ, του οποίου το σπίτι κάηκε επίσης. Οι Ναχούμ έχασαν το σπίτι τους, αλλά αφού είχαν βρει άλλο καινούργιο, στη Μασσαλία.

Εδώ γίνεται η επανένωση της οικογένειας. Ο Ζακ και η Σοφί φθάνουν το 1916, μάλλον στη διάρκεια του καλοκαιριού. Ο αδελφός μου ο Ζακ, λοιπόν, που ήταν στη Θεσσαλονίκη, μόλις μας συνέλαβαν, αυτός το έσκασε, έφυγε από τη Θεσσαλονίκη... για την Αθήνα. Είχε καταφέρει να αποκτήσει χαρτιά στη Θεσσαλονίκη σύμφωνα με τα οποία ήταν [δυσανάγνωστη λέξη, πάντως όχι Ιταλός]. Και όταν έμαθε, δύο, τρεις μήνες αργότερα, ότι ήμασταν ήσυχοι στη Μασσαλία, μπόρεσε κι αυτός να τα καταφέρει, να αποκτήσει άλλα διαβατήρια, και ήλθε κι αυτός στη Μασσαλία, και έτσι ήμασταν εκεί οι τρεις αδελφοί, ο πατέρας μου, η μητέρα μου και η Ματίλντ. Στη Μασσαλία γεννήθηκαν οι κόρες του Ζακ και της Σοφί, Ρεζίν και Ελέν, οι οποίες κηρύχθηκαν Γαλλίδες εκ γεννήσεως. Ο Νταβίντ Ναχούμ ξαναρχίζει το επάγγελμα του μεσίτη. Εξασφαλίζει από τη νομαρχία και από το εμπορικό επιμελητήριο, για τον ίδιο και για τους δύο γιους του, άδεια εργασίας (ο Βιντάλ δηλώνει στην ταυτότητά του «εμπορικός υπάλληλος»). Εγκαθιστά έναν διαρκή σύνδεσμο με το γιο του, Λεόν, ο οποίος έμεινε στη Θεσσαλονίκη, επικεφαλής της πατρικής επιχείρησης, και έγινε εκεί ένα εξέχον πρόσωπο που καλούσε για φαγητό στο σπίτι του το στρατηγό Σαράιγ. Ο Λεόν διαβιβάζει στον πατέρα του τις παραγγελίες της γαλλικής στρατιάς της Ανατολής. «Μας ζητούν προμήθειες, κονσέρβες, σαρδέλλες με λάδι, μπισκότα, σοκολατάκια, ό,τι υπάρχει για τους στρατιώτες, φυτίλια ίσκακας για αναπτήρες, καρτοποστάλ, μολύβια, μελάνη.» Ο Νταβίντ ανανεώνει τις σχέσεις του με παλιές επαγγελματικές γνωριμίες από τη Μασσαλία και εξασφαλίζει από ένα κατασκευαστή, τον κ. Μπελόν, κιβώτια σαπουνιού για τη Στρατιά της Ανατολής. Για

άλλη μια φορά, ο Νταβίντ στρέφεται προς πολλές κατευθύνσεις ταυτόχρονα, αναλαμβάνει πολλαπλές πρωτοβουλίες και δίνει δουλειά στους γιους του.

Παραμένουν στη Θεσσαλονίκη μαζί με τον Λεόν, επικεφαλής της οικογενειακής επιχείρησης, η Ανριέτ, ο σύζυγός της Ελί, οι κόρες της Λιλιάν και Αιμέ, που θα έλθουν στη Μασσαλία το 1918 μετά την ανακωχή. Η Ανριέτ, μόλις ήλθε στη Μασσαλία, εκμεταλλεύθηκε τη μετεγκατάσταση για να δηλώσει μία ηλικία κατά τέσσερα χρόνια νεότερη για την ίδια και τις κόρες της. Αυτή η πράξη ξανανιώματος υπαγορεύθηκε ταυτόχρονα από την παραδοσιακή ανατολίτικη ψυχολογία της μητέρας που έχει κάθε συμφέρον να μειώσει την ηλικία των κοριτσιών της που θέλει να παντρέψει και από τη μοντέρνα δυτική ψυχολογία που ήθελε τις γυναίκες να εμφανίζονται νεότερες από ό,τι πραγματικά ήταν.

Ο Μπούσι Κοέν, λοχαγός του ιππικού του σερβικού στρατού, έρχεται με άδεια στη Μασσαλία, όπου βρίσκεται η αδελφή του Σοφί και γνωρίζει την όμορφη Ματίλντ. Την είχε άραγε ήδη γνωρίσει στη Θεσσαλονίκη; Είναι αυτή η πρώτη τους συνάντηση και ο «κεραυνοβόλος έρωτας»; Πάντως, ο λοχαγός του ιππικού Μπούσι ζητά το χέρι της Ματίλντ τρεις με πέντε ημέρες αργότερα, και η πρότασή του γίνεται δεκτή. Οι αρραβώνες ανακοινώνονται στις 7 Σεπτεμβρίου 1917, την Κυριακή 16 Σεπτεμβρίου πραγματοποιείται μία δεξίωση, και, ενδιάμεσα, την Παρασκευή 14, συγκεντρώνονται σε ένα οικογενειακό γεύμα στο σπίτι του Ζακ και της Σοφί, με σειρά τοποθέτησης στο τραπέζι, η δόνα Έλενα έχοντας στα δεξιά της τον Μπούσι και στα αριστερά της το Βιντάλ (τον αγαπημένο της), τη Ματίλντ ανάμεσα στο Μπούσι και τον πατέρα της Νταβίντ, την κ. Φολετιέ (;), τον Ανρί, τη Σοφί, τον/την Λ. Μεντίνα (;), τη μικρή Ρεζίν, κόρη του Ζακ και της Σοφί, το Ζακ. Μετά τους αρραβώνες, ο Μπούσι ξαναφεύγει στο μέτωπο. Η οικογένεια αποφασίζει να περιμένει το τέλος του πολέμου για το γάμο. Ο Μπούσι θα επιστρέψει στη Μασσαλία μετά την ανακωχή ώστε, όπως λέει ο Βιντάλ, να ζήσει αμέσως με την αρραβονιαστικά του. Ο γάμος αναβάλλεται μέχρις ότου η μετακίνηση της σερβικής οικογένειας στη Μασσαλία καταστεί δυνατή, και θα τελεστεί στις 12 Μαρτίου 1919, στο σπίτι του Νταβίντ, στην οδό Παραντί 70. Η θρησκευτική τελετή θα γίνει στο σπίτι, κατά τις συνήθειες της Θεσσαλονίκης, όπως θα γίνει αργότερα στο Παρίσι στους γάμους της Λιλιάν και της Αιμέ στη δεκαετία του 1920.

Ο Βιντάλ είναι ευχαριστημένος στη Μασσαλία, του αρέσει η πόλη, του αρέσει η ζωή. Ο Ανρί κι αυτός «διασκεδάζουν». Ο Βιντάλ ξαναβρίσκει, με άλλους φίλους, τις απολαύσεις των τελευταίων χρόνων στη Θεσσαλονίκη.

Ο Ανρί, που είναι γυναικάς, ζει τη ζωή του πλήρως. Τα χρόνια αυτά είναι ευτυχισμένα για όλη την οικογένεια.

Επειδή ο πατέρας μου ήταν άνθρωπος που απολάμβανε τις χαρές της ζωής, και η μητέρα μου άλλο που δεν ήθελε, το ίδιο και ο αδελφός μου και η Ματίλντ, φροντίζαμε για παράδειγμα το Σάββατο και την Κυριακή να πηγαίνουμε στα προάστια της Μασσαλίας, σε μέρη πολύ ευχάριστα, όπου υπήρχαν ήδη ξενοδοχεία και όπου τρώγαμε τα γεύματά μας, όπου κοιμόμασταν το βράδυ, και επιστρέφαμε στη Μασσαλία είτε με τα τραίνα της περιοχής είτε με τα τραμ που διένυαν είκοσι χιλιόμετρα... Τελειώναμε την ημέρα των εργασιών στο γραφείο και μετά συναντιόμασταν στα καφενεία της Κανμπιέρ, εξίσου ο αδελφός μου με τους φίλους του, εγώ με τους δικούς μου, είχαμε αποκτήσει γνωριμίες, φίλους πολύ ευγενικούς, πολύ ειλικρινείς, και μεταξύ άλλων δύο φίλους που είχα, οι οποίοι ήταν γιατροί, ο ένας είχε σπουδάσει στη Σαιντ-Ετιέν και ο άλλος στην Τουλούζη, και είχαν εγκατασταθεί και οι δύο στη Μασσαλία. [Έτσι, ο Βιντάλ ξαναβρήκε στη Μασσαλία τους δύο φίλους του από το γαλλογερμανικό σχολείο, εκ των οποίων ο ένας είναι ο γιατρός Ματαράσσο. Με αυτόν θα ήθελε να είχε σπουδάσει ιατρική, και θα μείνει συνδεδεμένος μαζί του, σε όλη του τη ζωή, με μία τρυφερή φιλία.] Έτσι, η περίοδος του πολέμου πέρασε πολύ καλά, αφού δούλευα ήσυχος και με κάλυψη, ήμασταν προστατευμένοι από κάθε επίταξη.

Ο Βιντάλ έζησε στη Μασσαλία έναν μεγάλο έρωτα, ο οποίος έμεινε κρυφός. Παρότι διασκέδαζε αναφέροντας στο γιο του και στις εγγονές του την όμορφη Βίλχελμιν, τη δεσποινίδα από τη Βιέννη που ερωτεύθηκε το 1911, δεν είχε ποτέ τίποτα για τον έρωτά του στη Μασσαλία. Φρόντισε, μάλιστα, να σκίσει αργότερα από το σημειωματάριό του τις γραμμές στις οποίες αναφερόταν στην αγαπημένη του. Φοβήθηκε ότι το μυστικό αυτό θα γινόταν γνωστό στις νόμιμες συζύγους του και δεν θέλησε να το αποκαλύψει στους απογόνους του. Δεν ξέρουμε εάν ο αδελφός του, Ανρί, με τον οποίο είχε μεγάλη οικειότητα, γνώριζε κάτι. Ορίστε τι απομένει από την εκμυστήρευση του Βιντάλ στο μαύρο σημειωματάριο:

29 Σεπτεμβρίου 1917, Μασσαλία, οδός Παραντί 70, ώρα 1 και μισή μ.μ.

Το να ξεχάσει κανείς δεν είναι καθόλου εύκολο πράγμα, εδώ και λίγο καιρό όλα περνούν μπροστά μου, διάφορα πράγματα με κάνουν να σκέφτομαι. Γιατί μερικές φορές γίνονται αυτές οι συναντήσεις; Χωρίς και πάλι να υπερβάλλω, τη σκέφτομαι συνέχεια. Και όμως, είναι μία χίμαιρα, είναι αδύνατον! Η ευτυχία κρύβεται μερικές φορές σε πράγματα απρόσμενα και απίστευτα. Τέλος πάντων, εάν είναι γραφτό να την ξανασυναντήσω, να δούμε τι θα κάνει ο χρόνος που τα ρυθμίζει όλα! Στο μεταξύ, σκέφτομαι εδώ και δεκαεπτά μήνες (;), δεν πρόσθεσα ούτε μια λέξη εδώ. Ο χρόνος περνά γρήγορα, είναι περισσότερο από ηλεκτρισμός, και να φαντασθεί κανείς ότι μου αρέσουν οι ταχύτητες. Μου αρέσουν, ναι, όταν το τραίνο μηχανοδηγός..... χωρίς.....

Επομένως, πρόκειται για μία «συνάντηση απρόσμενη, απίστευτη» με ένα πρόσωπο με το οποίο κάθε ένωση είναι «αδύνατη, χμαιρική». Είναι πιθανό το κείμενο αυτό να γράφτηκε λίγο ύστερα από έναν χωρισμό και ότι υπήρξε κάτι περισσότερο από μία σύντομη και έντονη συνάντηση, αφού υπήρξε «ευτυχία», επίσης ότι οι «δεκαεπτά μήνες» που πέρασαν από τότε που εγκατέλειψε το ημερολόγιό του μας αφήνουν ίσως να υποθέσουμε ότι γνώρισε την άγνωστη λίγο μετά την αποφυλάκισή του, γύρω στον Αύγουστο 1917. Φαίνεται ότι η σχέση αυτή είχε κατ' ανάγκη μυστικό χαρακτήρα, αφού οι πρώτες γραμμές του κειμένου είναι δυσνόητες, μυστηριώδεις, σαν ο Βιντάλ να προσπαθούσε να καλύψει τα λόγια του με μία ομίχλη καπνού για το ενδεχόμενο κάποιος να διάβαζε το ημερολόγιό του. Επίσης, ο Βιντάλ γράφει ύστερα από χωρισμό, θα χρειασθεί να περιμένει πολύ καιρό, επομένως ο χρόνος θα του φανεί μακρύς, ενώ προηγουμένως πέρασε τόσο γρήγορα, όπως υποδηλώνει η φράση «ο χρόνος περνά γρήγορα, είναι περισσότερο από ηλεκτρισμός». Έτσι, φαίνεται ότι κατά τους δεκαεπτά μήνες ο χρόνος επιταχύνθηκε, ότι ο έρωτας που ξεχύθηκε με τόση ταχύτητα μέθυσε το Βιντάλ, που του «αρέσουν οι ταχύτητες», αλλά που ίσως φοβόταν έναν εκτροχιασμό, αφού στο απόσπασμα που απομένει από το σκίσιμο διατηρείται η λέξη «μηχανοδηγός». Φαίνεται επίσης ότι η άγνωστη αναγκάζεται να φύγει από τη Μασσαλία για αρκετά μακρυνό προορισμό. Δεν υπάρχει καμμία ένδειξη που να μας βοηθά να εντοπίσουμε τι είναι αυτό που καθιστά αδύνατο για το Βιντάλ το ενδεχόμενο να ζήσει με την άγνωστη. Κάποιο ταμπού; Ένας γάμος; Παιδιά; Μήπως αντίθετα μία πολύ μικρή ηλικία; Παρά το ότι δεν είναι αδύνατο να μπορέσει να την ξαναδεί, αυτό μπορεί να γίνει μόνον αφού περάσει αρκετός χρόνος. Και εδώ εμφανίζεται το στοιχείο της ταυτόχρονης μοιρολατρίας και φιλοσοφίας του Βιντάλ: «Να δούμε τι θα κάνει ο χρόνος που τα ρυθμίζει όλα». Τι έκανε ο χρόνος; Ξαναείδε την άγνωστη; Πού; Κάτω από ποιες συνθήκες; Την έχασε για πάντα; Και ποια ήταν; Ήταν Εβραία ή μη Εβραία; Ο έρωτας αυτός θα μείνει ζωντανός σε όλη του τη ζωή;

Η ανακωχή έρχεται και, όπως θα δούμε, ο Βιντάλ θα φύγει από τη Μασσαλία. Η Μασσαλία υπήρξε για τους Ναχούμ, και ιδίως για το Βιντάλ και τον Ανρί που μπορούσαν να επιστρατευθούν σε τέσσερεις εμπόλεμους στρατούς (τον ιταλικό, τουρκικό, ελληνικό και ενδεχομένως το γαλλικό), μία όαση ανήκουστης ειρήνης και ελευθερίας σε μία Ευρώπη βουτηγμένη στον πόλεμο και το αίμα, παραδομένη στην πιο μεγάλη και πιο συλλογική σφαγή της ιστορίας της. Οι δύο αδελφοί έζησαν εκεί με μία απίστευτη ανεμελιά.

Στη Μασσαλία, τέλος, ενώ ο Ανρί κυνηγούσε χίλιους έρωτες, ο Βιντάλ γνώρισε ένα καταπληκτικό έρωτα. Στην καρτ-ποστάλ που στέλνει από το Φριγκολέ, δεκατρία χρόνια αργότερα, ο Ανρί δεν μπορεί να εκφράσει διαφορετικά

τη συγκίνησή του στην ιδέα ότι θα ξαναδεί τη Μασσαλία παρά γράφοντας δύο φορές: «Μασσαλία. Μασσαλία;»

Ο Βιντάλ, από την πλευρά του, θα συγκλονισθεί σαράντα χρόνια αργότερα, από το τραγούδι της Κολέτ Ρενάρ:

*Μασσαλία, πάψε, Μασσαλία!
Φωνάζεις πολύ δυνατά!*

Η ζωή του στη Μασσαλία και το μυστικό της Μασσαλίας δεν θα πάψουν σε όλη του τη ζωή να φωνάζουν μέσα του πολύ δυνατά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

Εγκατάσταση στο Παρίσι. Γάμος και γέννηση ενός γιου

Η ανακωχή γίνεται δεκτή με χαρά από την οικογένεια Ναχούμ, η οποία ταυτίσθηκε με τον αγώνα των Συμμάχων και βλέπει σε αυτήν την ευκαιρία της ανασύστασής της. Όμως το γεγονός είναι ολέθριο για τις δουλειές της οικογένειας, η οποία ζούσε κυρίως από τον ανεφοδιασμό της Στρατιάς της Ανατολής.

Είναι πλέον επείγουσα ανάγκη για το Βιντάλ να κερδίσει το ψωμί του, και καταλαμβάνεται εκ νέου από την ακατανίκητη επιθυμία για το Παρίσι: *Καταφέρνω να πείσω τον πατέρα μου και τα αδέρφια μου ότι εγώ ήθελα να έλθω στο Παρίσι για να προσπαθήσω να ανοίξω ένα γραφείο, το ίδιο που είχαμε στη Μασσαλία, να ανοίξω ένα νέο γραφείο στο Παρίσι. Συμφωνούν, και εγκαθίσταμαι στο Παρίσι στην οδό Σαιν-Ζορζ 28, όπου πιάνω ένα μικρό γραφείο. Δίπλα, πιάνω ένα δωμάτιο σε μία οικογένεια και αρχίζω να δουλεύω. Στο μεταξύ, ο Μπούσι είχε αποστρατευθεί, είχε επιστρέψει στο Βελιγράδι, είχε ανοίξει το μαγαζί που είχε με τον πατέρα του, και ήθελε εμπόρευμα. Τότε εγώ του χρησίμευσα ως εμπορικός αντιπρόσωπος στο Παρίσι για υφάσματα, βελούδο, τέλος πάντων ό,τι ήθελε. Και από εκεί, μου στέλνει και άλλους πελάτες, όλα πήγαν τόσο καλά ώστε ο αδελφός μου Ανρί έρχεται κι αυτός στο Παρίσι (για να δουλέψει μαζί μου). Ο Βιντάλ και ο Ανρί εγκαθίστανται υπό την επωνυμία «Αδελφοί Ναχούμ, εξαγωγείς».*

Το απόσπασμα αυτό από τα απομνημονεύματά μας αποκαλύπτει τα εξής: 1) την πολύ ισχυρή επιθυμία του Βιντάλ να μεταβεί στο Παρίσι, παρ' όλο που του αρέσει η Μασσαλία (υπάρχει μήπως κάποιος κρυφός συναισθηματικός λόγος;), 2) την ανάγκη του να έχει τη συγκατάθεση του πατέρα του και των μεγάλων αδελφών του, μολοντί είναι ήδη 25 ετών, 3) το ζωτικής σημασίας ρόλο των οικογενειακών σχέσεων και τα πλεονεκτήματα της οικογενειακής διασποράς για την εγκαθίδρυση επιχειρηματικών δικτύων, 4) την ικανότητά του να εμπορεύεται οτιδήποτε και την ευκολία με την οποία περνά από το ένα εμπόρευμα και από τον ένα τόπο στον άλλο. Το επάγγελμά του μεσίτη ή του εμπορικού αντιπροσώπου επιτρέπει ακριβώς τις πολλαπλές ικανότητες και τον πολυ-

μορφισμό. Για το Βιντάλ, όπως για τον πατέρα του, η μη εξειδίκευση δεν είναι τόσο ένδειξη οικονομικού αρχαϊσμού όσο ζωτικότητας και προσαρμοστικότητας στις μεταβαλλόμενες και άστατες συνθήκες. Ακόμη και όταν θα γίνει χονδρέμπορος πλεκτών, ο Βιντάλ θα φροντίσει να έχει ορισμένα από τα αυγά του σε δύο ή τρία διαφορετικά καλάθια.

Στο μεταξύ, ο Βιντάλ αγοράζει υφάσματα για τον Μπούσι και, για άλλους πελάτες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, πλεκτά, κλωστές, βαμβάκι³⁶.

Και να που η τύχη έρχεται: *Είμαστε λοιπόν στις αρχές του 1919... Στο μεταξύ, ενώ πηγαίνω στη Μασσαλία, συναντώ... Είχα πάει στην έκθεση της Λυών για να κάνω νέες εμπορικές γνωριμίες που μπορούσαν να μου χρησιμεύσουν στις εισαγωγές-εξαγωγές και, επιστρέφοντας από την έκθεση στη Λυών, η τύχη θέλησε να συναντήσω στο τραίνο έναν κύριο... έτσι, του διηγήθηκα την ιστορία μου.*

«Α, μου λέει, χαίρομαι που σας γνωρίζω.»

Μου δίνει την κάρτα του:

«Εγώ είμαι ο κ. ντε Ροκασερά, είμαι βουλευτής της Γιρόνδης. Είμαι πολύσυχλος και χρειάζομαι ακριβώς έναν νέο άνθρωπο, δυναμικό, ακούστε, απόψε – το τραίνο έφθανε στο Παρίσι– σας δίνω ραντεβού αύριο το πρωί. Πρώτα, ελάτε στο ξενοδοχείο μου.

- Μα εγώ έχω ήδη το δωμάτιό μου.

- Όχι, όχι, δεν είναι ανάγκη, σας προσκαλώ. Στο ξενοδοχείο μου, θα βρείτε ένα δωμάτιο, και αύριο το πρωί θα μιλήσουμε περισσότερο.»

Και, πράγματι, ξενοδοχείο Κυσέ, οδός Ρισελιέ, ήταν ένα ξενοδοχείο πολύ αξιόλογο, αριστοκρατικό, όχι ένα ξενοδοχείο τέταρτης κατηγορίας. Την άλλη μέρα το πρωί, τον συναντώ μετά το πρωινό:

«Ορίστε με δυο λόγια περί τίνος πρόκειται. Έχω επιφορτισθεί από τη γαλλική κυβέρνηση να αγοράσω 5.000 λυόμενα σπίτια για την περιφέρεια του Βορρά που καταστράφηκε. Μου έχουν αναθέσει να κάνω την αγορά αυτή, έχω ήδη προτάσεις, έχω την αγγλική επιχείρηση που μου παραδίδει τα σπίτια αυτά. Όμως, χρειάζομαι ένα δραστήριο άτομο, δυναμικό, για να βάλει τα πράγματα σε μια σειρά όσο

³⁶ Η εγγονή του, Βερονίκη, τον ρωτά πώς έβρισκε τους πελάτες του: *Εγώ, για παράδειγμα, πουλούσα για το Βελιγράδι κλωστές DMC, βαμβάκι για κέντημα, έτσι τα χαρτόκουτα που έρχονται από το εργοστάσιο έχουν όλα την επίσημανση DMC. Και να που μου παραδίδουν, ας πούμε, είκοσι χαρτόκουτα και την ίδια στιγμή βλέπω να μπαίνει ένας κύριος: «Κύριε, εσείς είστε που... Και κάνετε το...» Λέει: «Να σας συστήθω, είμαι έμπορος στο Βουκουρέστι και με ενδιαφέρει. Έτσι, όλα καλά. Και έπειτα, ένας άλλος, δεν ήξερα από ποιον είχε βρει τη διεύθυνσή μου, ήταν από την Τσεχοσλοβακία... (προφορική αυτοβιογραφία).*

το δυνατόν πιο γρήγορα... Έτσι, σας προτείνω... Θα πρέπει να πάτε στο Λονδίνο, και από εκεί...»

Τότε εγώ δεν θέλησα να του πω ότι είχα ακόμη τα χαρτιά σύμφωνα με τα οποία ήμουν Ισραηλίτης της Ανατολής. Όμως για να πάω στο Λονδίνο, πρώτη πληροφορία:

«Α, μου λέει, χρειάζεστε διαβατήριο. Εντάξει, για να αποκτήσετε διαβατήριο, απευθυνθείτε στο Υπουργείο Εξωτερικών.»

Ευτυχώς, στο Υπουργείο Εξωτερικών, εδώ, στο Παρίσι, Και ντ' Ορσέ, στο αρμόδιο τμήμα για τους ανατολίτες, υπήρχε ένας Αρμένιος, ένας κ. Μπαλιουτζιάν, θα τον θυμάμαι πάντα. Με δέχθηκε, πολύ ευγενικά, τότε του διηγήθηκα όλη την ιστορία μου, και μου λέει:

«Σας καταλαβαίνω, σας καταλαβαίνω... Και τι θέλετε τώρα;

- Να, θα ήθελα ένα διαβατήριο για να πάω στο Λονδίνο.

- Μείνετε ήσυχος, μόνο που πρέπει να πάτε να εγγραφείτε στην έδρα του οργανισμού που ασχολείται με τους Ισραηλίτες της Ανατολής στο Παρίσι, του οποίου πρόεδρος είναι ο κ. Τάδε, ορίστε, σας δίνω τη διεύθυνση.»

Βρίσκω ταξί, από δω, από κει! Βρίσκω αυτόν τον κύριο, τον έλεγαν Ροζάλες:

«Λοιπόν, μου λέει, δεν υπάρχει καμμία αμφισβήτηση, σας δίνω όλες τις απαραίτητες βεβαιώσεις.»

Επιστρέφω στο Υπουργείο Εξωτερικών, στον κ. Μπαλιουτζιάν, ο οποίος με δέχεται πολύ, πολύ καλά, και του λέω:

«Όλα πήγαν πολύ καλά.

- Ελάτε αύριο, θα έχετε το διαβατήριό σας.»

Την επομένη, πηγαίνω στο αγγλικό προξενείο, γιατί χρειαζόταν θεώρηση του διαβατηρίου για να μπω στην Αγγλία, όλα πάνε καλά, και φθάνω στο Λονδίνο με όλες τις εξηγήσεις του αγαπητού μου κ. ντε Ροκασερά. Μου δίνει τη διεύθυνση ενός ξενοδοχείου στο Λονδίνο όπου μπορώ να μείνω (Ξενοδοχείο Ιμπίριαλ, στη Ράσσελ Σκουαίρ), ο κατασκευαστής έχει ήδη ειδοποιηθεί για την επίσκεψή μου, και εκεί όλα παίρνουν το δρόμο τους. Πράγματι, εμφανίζομαι, τα συμβόλαια είναι έτοιμα να υπογραφούν, όμως απαιτείται τραπεζική εγγύηση, γιατί πρόκειται για δουλειά δεν ξέρω κι εγώ πόσων εκατομμυρίων φράγκων. Έτσι, στέλνω τηλεγράφημα και δεν θυμάμαι πώς ο κ. ντε Ροκασερά μου λέει: «Εντάξει, ακούστε, σε δύο ημέρες εγώ ο ίδιος θα έχω ήδη πίστωση στο Υπουργείο Ανοικοδόμησης και θα σας στείλω αμέσως τα χρήματα.»

Και να που, από ατυχία, τη στιγμή, εκείνη λοιπόν, είμαστε στις αρχές του 1920 [λάθος, γιατί το Βιβλιάριο Ταυτότητας του Βιντάλ, που εκδόθηκε από τη Μητροπολιτική Αστυνομία του Μπάου Στέισιον, κατά πάσα πιθανότητα για να παρατείνει την παραμονή του, χορηγήθηκε στις 5 Μαΐου 1919], η στερλίνα η

οποία άξιζε 25 φράγκα, φυσιολογική συναλλαγματική ισοτιμία επί χρόνια, από πριν από τον πόλεμο, ανεβαίνει στα 26 φράγκα, ανεβαίνει στα 27 φράγκα... με αποτέλεσμα το σπίτι (λυόμενο) που είχαμε αγοράσει, ας πούμε, 300 στερλίνες που ήταν 7.500 φράγκα με τη φυσιολογική ισοτιμία, ήταν, με την ισοτιμία στα 28 φράγκων, 8.075 φράγκα. Έτσι, περιμένουμε μία μέρα, δύο μέρες να επανέλθει η φυσιολογική ισοτιμία. Δυστυχώς, η ισοτιμία αντί να επανέλθει κατακραυλάει ολοένα και περισσότερο ώστε αυτός [ο Ροκασερά] μου λέει: «Ακούστε, αφήστε τη δουλειά σε εκκρεμότητα, πείτε στον κατασκευαστή τι συμβαίνει και μόλις το νόμισμα επανέλθει, θα συνεχίσουμε.» Ο Βιντάλ έμεινε στο Λονδίνο περισσότερο από έναν μήνα. Επέστρεψε στη Γαλλία στις 5 Ιουνίου μέσω Σάουθαμπτον, αφού, για να παρατείνει την παραμονή του, απέκτησε βρετανική ταυτότητα στην οποία ο λοχίας Γιανγκ, της Υπηρεσίας Αλλοδαπών, αποπροσανατολισμένος από την ακαθόριστη ιθαγένεια του Ισραηλίτη της Ανατολής, νοιώθοντας την ανάγκη να συνδέσει το πρόσωπο με μία επικράτεια, γράφει στο πεδίο *nationality of birth* (ιθαγένεια γέννησης): «*Ισραηλίτης από την Τουρκία*», και στο πεδίο *nationality of passport* (ιθαγένεια διαβατηρίου): «*Ισραηλίτης γαλλικό διαβατήριο*».

Μέσα σε δύο ημέρες, η τύχη άλλαξε. Μετά την απρόσμενη τύχη ήλθε η απρόσμενη ατυχία. *Με λίγα λόγια*, καταλήγει ο Βιντάλ, *η δουλειά δεν έγινε, και μετά ακολούθησε η κατακύλα του γαλλικού φράγκου.*

Αυτή η κατακύλα επηρεάζει σοβαρά τις εξαγωγές. Οπωσδήποτε, αυτές συνεχίζονται προς τη Γιουγκοσλαβία. Ο Βιντάλ βρίσκει νέους πελάτες στην Ελλάδα και στη Ρουμανία, αλλά δεν αρκούν.

Ο θάνατος του πατέρα

Στο μεταξύ, ο πατέρας μου... ευτυχώς συνέχιζε να δουλεύει. Εκτός από τη Γιουγκοσλαβία, είχαμε αποκτήσει και άλλους πελάτες, από την Ελλάδα, και τη Ρουμανία και όλα αυτά...

Ο Νταβίντ αρχίζει να αισθάνεται άρρωστος. Υποβάλλεται σε θεραπεία για την καρδιά του, και πρέπει να σκέπτεται το θάνατο, αφού στις 26 Φεβρουαρίου 1919, δηλαδή πριν από το ταξίδι του Βιντάλ στο Λονδίνο, παρέχει μέσω συμβολαιογραφικής πράξης που συντάχθηκε στο συμβολαιογράφο Πωλ Μαριά, στη Μασσαλία, γενική πληρεξουσιότητα στο Βιντάλ, ο οποίος γίνεται γενικός εντολοδόχος του. Είναι πολύ πιθανό η παραμονή του Νταβίντ Ναχούμ στο Παρίσι, κατά την απουσία του Βιντάλ στο Λονδίνο, να συνέπεσε με επίσκεψη σε ειδικό γιατρό. Γνωρίζουμε ότι νοσηλεύθηκε για κάποιο διάστημα στο Παρίσι, προτού επιστρέψει στη Μασσαλία, όπου παραμένει ακόμη έως τον Ιούνιο 1920. Ο Πωλ Ναχούμ

έγραψε το 1947 σε ένα γράμμα στο Βιντάλ, που του ζητούσε βιογραφικές πληροφορίες σχετικά με τους προγόνους του, ότι ο Νταβίντ «έπαυσε από μία ασθένεια της καρδιάς οφειλόμενη στην κατάχρηση του καπνού». Ο Βιντάλ, όταν αντέγραψε κατά λέξη τις ενδείξεις της επιστολής του εξαδέλφου του, Πωλ, για να τις στείλει σε μία από τις ανειμέες του (την Ελέν) αντικατέστησε το «οφειλόμενη στην κατάχρηση του καπνού» από τη φράση «επηρεασμένος από τα πολλά χρόνια εργασίας, τις στενοχώριες και τις δοκιμασίες».

Ο Νταβίντ Δ. Ναχούμ πηγαίνει στο Παρίσι για να παραστεί στο γάμο του Βιντάλ που τελέστηκε στις 22 Ιουνίου 1920 και δεν επιστρέφει στη Μασσαλία, κατά πάσα πιθανότητα σύμφωνα με την υπόδειξη των γιατρών του. Πεθαίνει στις 9 Αυγούστου, στο βουλευτήριο Βολταίρ 109. Σε ένα μικρό σημειωματάριο τσέπης, η δόνα Έλενα γράφει: «La triste muerte de mi querido David, el 9 août, et 25 av.»³⁷. Στη διπλανή σελίδα, κολλά μία φωτογραφία ταυτότητας του συζύγου της.

Ο οίκος τελετών Αντενί, στην πλατεία Βολταίρ, αναλαμβάνει την κηδεία που τελείται την Τετάρτη 11 Αυγούστου 1920 στις 12 το μεσημέρι: «Πομπή πέμπτης κλάσης αριθμός 1. Τρεις μπερλίνες. Φέρετρο από λουστραρισμένη βελανιδιά, μεγάλες βίδες, αδιάβροχη καπιτονέ επένδυση, αντισηπτικό άλας. Εξαγνισμός, συνοδικός φόρος, άδεια και διατυπώσεις³⁸. Προσκλήσεις στο πένθος, έξοδα αυτοκινήτου, γενικά φιλοδωρήματα. Μόνιμος χώρος στο νεκροταφείο του Παρισιού στο Μπανιέ και αμοιβή, έλαβα 3.405 φράγκα από τον κ. Βιντάλ Ναχούμ, βουλευτήριο Βολταίρ 109.»

Ο Νταβίντ Δ. Ναχούμ ενταφιάστηκε στη μόνιμα παραχωρηθείσα έκταση υπ' αριθμό 178, όπου θα ενταφιασθεί και η γυναίκα του το 1936. Ένας ραββίνος απήγγειλε προσευχές στον τάφο του. Αυτός, άραγε, άφησε την ακόλουθη μαρτυρία;

Μοιρολόγησα και θρήνησα το Νταβίντ Ναχούμ

Που ήταν ένας έντιμος άνθρωπος

Ας αναπαυθεί η ψυχή του εν ειρήνη

Γεννηθείς στη Θεσσαλονίκη το 1851 και αποβιώσας στις 25 Αβ 5680.

Ο Νταβίντ υπήρξε ένας άνθρωπος ιδιαίτερα έξυπνος, ζωντανός, ικανός, όπως αποδεικνύουν οι πρωτοβουλίες του που τον κατέστησαν δραγουμάνο του

³⁷ [ΣτΜ:] «Ο θλιβερός θάνατος του αγαπημένου μου Νταβίντ στις 9 Αυγούστου, και 25 Αβ [μήνας του εβραϊκού ημερολογίου]».

³⁸ Το σώμα εξαγνίστηκε σύμφωνα με το τελετουργικό, αλλά δεν ξέρουμε εάν τοποθετήθηκε σε σάβανο ή εάν, κατά το δυτικό τρόπο, κατά τη συνήθεια των μη Εβραίων, το έντυσαν με την καλή του ρεντιγκότα.

προξένου της Γαλλίας, και έπειτα βασικό δραγουμάνο του προξένου του Βελγίου, εξαγωγέα σιτηρών, και έπειτα εισαγωγέα των βελγικών μεταλλουργικών προϊόντων, και έπειτα εισαγωγέα των πετρελαίων του Μπακού στη Θεσσαλονίκη. Μπόρεσε με ευκολία να αλλάξει ασχολίες στη Μασσαλία και να ανανεώσει τις μεσιτικές του δραστηριότητες σε συνθήκες εντελώς διαφορετικές. Μπόρεσε να δώσει δουλειά εντός της επιχείρησής του στους γιους του, Λεόν, Ανρί, Βιντάλ, και να χειραφετήσει τον Λεόν, ο οποίος δούλεψε ανεξάρτητος στο μεταλλουργικό τομέα. Είχε καταφέρει στη Θεσσαλονίκη να διώξει την απειλή που πλανιόταν πάνω από την οικογένεια σε συνέχεια της υπόθεσης των τουρκικών πολεμοφοδίων, και είχε καταφέρει να ελευθερώσει το Βιντάλ και τον Ανρί από το στρατόπεδο του Φριγκολέ. Ήταν αξιοπρεπής, αξιοσεβαστος με τη ρεντιγκότα του που εντυπωσίαζε το Βιντάλ, και ήταν ταυτόχρονα ένας άνθρωπος που χαϊρόταν τη ζωή, αγαπούσε το φαγητό και κατά πάσα πιθανότητα τις σαρκικές απολαύσεις, τις εκδρομές, αφού ήδη από τη Θεσσαλονίκη εφάρμοζε το Σαββατοκύριακο. Είχε διατηρήσει ένα καλωσυνάτο χαρακτήρα μέσα σε μία ζωή γεμάτη «εργασία, στενοχώριες και δοκιμασίες». Αυτό που δεν είχε ο Βιντάλ, αλλά είχε ο Λεόν, ήταν η έγνοια του για τον καθωσπρεπισμό, για την αξιοπρέπεια, ακόμη και για την ενδυματολογική κομψότητα. Όμως, όπως και ο πατέρας του, ο Βιντάλ διατήρησε μία ευχάριστη φύση και την ικανότητα να είναι ευτυχισμένος μέσα σε μία ζωή γεμάτη εργασία, στενοχώριες και δοκιμασίες. Όπως εκείνος, παρά τη δουλειά, τις στενοχώριες και τις δοκιμασίες που δεν θα σταματήσουν ποτέ, θα ξέρει να απολαύσει τη διασκέδασή του και, βαθύτερα, τη ζωή.

Το τέλος του πολέμου, ο θάνατος του πατέρα καθορίζουν την αναδιοργάνωση της οικογένειας σε διαφορετικούς πυρήνες που θα παραμείνουν σε διαρκή επικοινωνία. Ο πυρήνας της Μασσαλίας είχε συγκεντρώσει ολόκληρη σχεδόν την οικογένεια το 1918. Εκεί βρίσκονταν όλοι οι γιοι του Νταβίντ Ναχούμ (εκτός του Λεόν) και οι δύο κόρες του. Η Ανριέτ και ο σύζυγός της Ελί Χασσιδ είχαν αφήσει τη Θεσσαλονίκη τελευταίοι και είχαν εγκατασταθεί μετά την ανακωχή στο διαμέρισμα της οικογένειας, στην οδό Παραντί, με τις δύο έφηβες κόρες τους, Λιλιάν και Αιμέ. Οι Χασσιδ θα μείνουν στη Μασσαλία τουλάχιστον μέχρι το Νοέμβριο 1921.

Ο πυρήνας της Μασσαλίας θα διαλυθεί μέσα σε τρία χρόνια: ο Βιντάλ, και έπειτα ο Ανρί, φεύγουν στο Παρίσι, η Ματίλντ φεύγει στο Βελιγράδι με το σύζυγό της, Μπούσι. Ο Ζακ, του οποίου οι δουλειές δεν πηγαίνουν καλά στη Μασσαλία, πηγαίνει στις Βρυξέλλες να βρει τον Λεόν, ο οποίος ίδρυσε την εταιρεία Nahum Steel (Χαλυβουργία Ναχούμ) που ασχολείται κυρίως με την εξαγωγή μετάλλων από το Βέλγιο στα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή. Η Ανριέτ μένει στη Μασσαλία, όπου φιλοξενεί τη χήρα μητέρα της, και τελευταίοι, η

Ανριέτ, ο Ελί, οι δύο κόρες της, η δόνα Έλενα αναχωρούν για το Παρίσι το Νοέμβριο-Δεκέμβριο 1921 μετά την απόφαση συνεταιρισμού του Ελί με το Βιντάλ στη νέα του επιχείρηση με τα πλεκτά.

Έτσι, δημιουργούνται δύο νέοι οικογενειακοί πυρήνες: ο πυρήνας του Παρισιού, με το Βιντάλ, τη δόνα Έλενα, την Ανριέτ, τον Ελί και τις κόρες τους Λιλιάν και Αιμέ και ο πυρήνας των Βρυξελλών με το Λεόν, τη γυναίκα του Ζυλί και την κόρη του Σαρύ, το Ζακ, τη γυναίκα του Σοφί και τις δύο κόρες του Ρεζίν και Ελέν, και τέλος τον Ανρί που εγκαθίσταται με τα αδέρφια του όταν το γραφείο του Παρισιού που είχε με το Βιντάλ έπαψε να αποφέρει επαρκείς πόρους.

Η οικογένεια διατήρησε τη μεγάλη αλληλεγγύη της. Ο Λεόν παραμένει ο αναμφισβήτητος αρχηγός της, η Ανριέτ, η μεγάλη κόρη, επιβάλλεται ως κύρια σύμβουλος. Ο Βιντάλ υπακούει με φυσικότητα στα αιτήματά τους. Έτσι, το 1921, δέχεται τον Ελί, το γαμπρό του, συνέταιρο, και τέσσερα χρόνια μετά το θάνατο της συζύγου του θα ξαναπαντρευτεί καθ' υπόδειξή τους με μια κουνιάδα του Λεόν. Η παράδοση της οικογενειακής αλληλοβοήθειας και της συλλογικής αλληλεγγύης θα διατηρηθεί μέχρι το θάνατο όλων των πρωταγωνιστών αυτής της γενιάς. Η παράδοση συνεχίζεται, αλλά συνέβη μία σημαντική ρήξη: από τη Θεσσαλονίκη ακόμη, τα παιδιά του Νταβίντ περιορίζουν τις γεννήσεις. Ύστερα από γενιές πολυμελών οικογενειών με πέντε έως δέκα παιδιά, ο Λεόν απέκτησε μία κόρη στη Θεσσαλονίκη και έναν γιο στις Βρυξέλλες, η Ανριέτ δύο κόρες στη Θεσσαλονίκη και σταμάτησε. Ο Ζακ δύο κόρες, ο Βιντάλ μόνον έναν γιο, η Ματίλντ δεν απέκτησε παιδιά.

Οι Ναχούμ δεν χρειάστηκαν πραγματικά να προσαρμοσθούν στη Γαλλία ή στο Βέλγιο. Μιλούν και γράφουν με φυσικότητα γαλλικά, είναι δυτικότροποι λόγω της λιβονρέζικης παράδοσής τους, και ακόμη πιο κοσμικοί από τους γονείς τους. Όμως, μόνον δύο εξ αυτών, εκείνοι που θα αποκτήσουν ένα αγόρι που γεννήθηκε στη νέα χώρα, ο Λεόν και ο Βιντάλ, θα αποφασίσουν να πάρουν την ιθαγένεια της χώρας αυτής, πράγμα που θα διευκολυνθεί από την ίδια τη γέννηση του γιου τους. Ο Ζακ και ο Ανρί θα ξαναγίνουν Ιταλοί, ίσως γιατί τους είναι πιο δύσκολο από ό,τι στον Λεόν, του οποίου ο γιος γεννήθηκε στις Βρυξέλλες, να αποκτήσουν τη βελγική ιθαγένεια, ίσως γιατί νοιώθουν πιο άνετα με αυτή τη μεσογειακή ιθαγένεια που δεν κινδυνεύει πλέον να τους επιβάλει τη στρατιωτική θητεία. Η Ανριέτ διατηρεί την ελληνική ιθαγένεια που απέκτησε ο σύζυγός της Ελί Χασσίδ μετά το 1912.

Για τον Λεόν, όπως και για το Βιντάλ, θα ξεκινήσει μία διαδικασία λιγότερο ή περισσότερο βαθιάς αφομοίωσης στη χώρα που τους φιλοξενεί με τη γέννηση των γιων τους.

Γάμος

Τον Απρίλιο ή Μάρτιο 1920, ενώ πλησίαζε το Πάσχα, ο Βιντάλ, που πηγαίνει πολύ συχνά στο Σαντιέ αναζητώντας υφάσματα για τους πελάτες του, συναντά κατά τύχη το Σαλομόν Μπερεσσί, μία γνωριμία από τη Θεσσαλονίκη, που τον είχε βοηθήσει όταν βρισκόταν στο στρατόπεδο του Φριγκολέ.

Ο Σαλομόν Μπερεσσί γεννήθηκε το 1861 στη Θεσσαλονίκη και είναι 59 ετών. Είναι ο μεγαλύτερος από έξι αδελφούς. Οι Μπερεσσί είναι πολύ ψηλοί, πιο ψηλοί και από τους Ναχούμ. Έχουν μαύρα μαλλιά, σαρκώδη και καλοσηματισμένα χείλη, καστανά μαλλιά. Φαίνεται ότι η οικογένεια κατάγεται από το Μπεντέρ ή το Μπενταριέ, της Προβηγκίας. Έζησε για καιρό στην Τοσκάνη, όπου το Μπεντερεσίτ έγινε Μπεντερεσσί και έπειτα Μπερεσσί. Ο παππούς του Σαλομόν Μπερεσσί πρέπει να εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 18^{ου} αιώνα.

Ο πατέρας του Σαλομόν Μπερεσσί, Ζοζέφ Μπερεσσί, γεννήθηκε το 1830, απέκτησε δύο παιδιά από ένα πρώτο γάμο, το Μπενζαμέν και τη Ντουντούν, και έξι παιδιά από το δεύτερο γάμο του με τη Ματίλντ Μοσερέι, το Σαλομόν, τον Αλμπέρ, το Χανανέλ, το Ζεσουά-Σαλβατόρε, το Σαμύ και τον Ελί, ο οποίος γεννήθηκε μετά το θάνατο του πατέρα του. Ο τελευταίος σκοτώθηκε το 1878 ή το 1879. Είχε ξεκινήσει καβάλα στο άλογό του για τα βουνά της Μακεδονίας για να επισκεφθεί πελάτες ή προμηθευτές, όταν τον έπιασαν Βούλγαροι ληστές. Το άλογό του γύρισε μόνο του, καταϊδρωμένο, στο στάβλο του. Έπειτα ένας απεσταλμένος των ληστών ήλθε να ζητήσει από τη γυναίκα του κοσμήματα και χρήματα, δίνοντάς της να αναγνωρίσει ένα κομμένο δάκτυλο του άνδρα της. Η γυναίκα έδωσε όλα τα αγαθά της, αλλά ο άνδρας της είχε ήδη σκοτωθεί. Η οικογένεια έπεσε από την πολύ μεγάλη άνεση στην ξαφνική στέρηση. Τα δύο πρώτα χρόνια, η χήρα και τα παιδιά της ζούσαν από τα αποθέματα ρεβιθιών, φακής, αποξηραμένων φασολιών, αλευριού, που οι οικογένειες συγκέντρωναν τότε για αρκετούς μήνες. Τα άλογα πουλήθηκαν. Αργότερα, σε κάθε επέτειο του θανάτου του Ζοζέφ Μπερεσσί, ο Σαλομόν και η μητέρα του έδιδαν χρήματα και δώρα σε ένα ορφανοτροφείο.

Με το θάνατο του πατέρα του, ο Σαλομόν Μπερεσσί, 17 ετών, διαβεβαίωσε τη μητέρα του ότι θα γινόταν ο προστάτης της και ο αρχηγός αυτής της οικογένειας με τα μικρά παιδιά. Σταμάτησε το σχολείο και βρήκε εργασία. Από δου-

λειά σε δουλειά, μπόρεσε αρκετά γρήγορα να ανοίξει στη Θεσσαλονίκη, στη λεγόμενη συνοικία των «Λος Φερέρος», μία επιχείρηση πώλησης υλικών από σίδηρο, δοκών, ειδών κιγκαλερίας, από όπου εφοδιαζόταν ειδικότερα η οικογένεια Ναχούμ, με την οποία είχε φιλικές σχέσεις.

Οι αδελφοί Μπερεσσί, ορφανοί από πολύ μικροί, δεν μπόρεσαν να σπουδάσουν ή να συνεχίσουν τις σπουδές τους. Μόνον ο Ελί, το τελευταίο παιδί, που γεννήθηκε μετά το θάνατο του πατέρα του, φοίτησε στο ιταλικό σχολείο. Λίγο πριν από το 1900, ο Σαμύ, ο πιο ικανός, ο οποίος είχε δουλέψει το 1895 στην κατασκευή μίας σιδηροδρομικής γραμμής που ένωσε τη Θεσσαλονίκη με την ενδοχώρα, αναχώρησε πρώτος για τη Γαλλία, και αυτός τράβηξε εκεί τους αδελφούς του, μεταξύ των οποίων και το Σαλομόν. Ο Σαλομόν Μπερεσσί είχε παντρευτεί μία από τις εξαδέλφες του, τη Μυριάμ Μοσσερί, η οποία είχε γεννηθεί το 1877 στη Θεσσαλονίκη. Η Μυριάμ Μοσσερί ήταν κόρη του Σαλομόν Μοσσερί και της Μυριάμ Μοσσερί, οι οποίοι ήταν επίσης εξαδέλφια. Στους Μοσσερί, και σε μικρότερο βαθμό στους Μπερεσσί, υπήρξαν αρκετοί γάμοι θείων και ανειγίων και πρώτων εξαδέλφων. (Επρόκειτο ίσως για κατάλοιπο των συνηθειών που οφείλονταν στις δημογραφικές πιέσεις, ασκούμενες σε ορισμένες μικρές εβραϊκές κοινότητες της Τοσκάνης, όπου ήταν δύσκολο να βρεθεί σύζυγος εκτός αυτών, πράγμα στο οποίο πρέπει να προστεθεί η ενδογαμία που εφαρμοζόταν στη Θεσσαλονίκη μεταξύ οικογενειών από το Λιβόρνο.)

Οι Μοσσερί είναι μετρίου ύψους, έχουν μαύρα μαλλιά, καστανά μάτια. Το πρόσωπό τους είναι συχνά στρογγυλό και έχει την έκφραση που συναντά κανείς κάθε στιγμή στην Τοσκάνη ή στην Εμίλια-Ρομάνια. Το όνομά τους είναι πιθανώς εξιταλισμός του Μος (Μωσής). Μετεγκαταστάθηκαν από το Λιβόρνο στη Θεσσαλονίκη μετά τους Ναχούμ και τους Μπερεσσί, αφού η Μυριάμ μιλά ιταλικά με τις αδελφές της. Όπως προαναφέραμε, ένας ανεινός της Μυριάμ, ο Αλμπέρ Μοσσερί, επιστρατεύθηκε διά της βίας στη Θεσσαλονίκη από τον ιταλικό στρατό, την ίδια εποχή που ο Βιντάλ και ο αδελφός του στάλθηκαν στη Μασσαλία.

Ο Σαλομόν Μπερεσσί και η Μυριάμ Μοσσερί απέκτησαν πέντε παιδιά, τη Λούνα (1897), τον Πεπό (1898), την Κορίν (1901), το Μπενζαμέν (1909), την Εμίλι, που τη φώναζαν Εμύ (1913). Η οικογένεια ζούσε στο πολύ μεγάλο σπίτι που είχε χτίσει ο Ζοζέφ Μπερεσσί, στην οδό Αγίας Σοφίας, κοντά στην ελληνική εκκλησία. Στο πρώτο επίπεδο έμενε η υπηρέτρια της οικογένειας, η Ταμάρ, με τον άνδρα της και τις δύο κόρες της. Στο δεύτερο επίπεδο, βρισκόταν η κουζίνα και η τραπεζαρία, με έναν αυστριακό μπουφέ αγορασμένο από το Ζοζέφ Μπερεσσί. Στο τρίτο επίπεδο, βρίσκονταν τα δωμάτια. Ο Σαλομόν Μπερεσσί είχε τοποθετήσει ντους και τρεις τουαλέτες. Δώδεκα άτομα ζούσαν στο σπίτι, συμπεριλαμβανόμενης της οικογένειας της Ταμάρ. Η Μυριάμ Μπερεσσί, με τη βοήθεια της

Ταμάρ, μαγείρευε για όλους. Οι άνδρες έκαναν τα ψώνια. Πλανόδιοι πωλητές περνούσαν και πουλούσαν λαχανικά. Τα μέλη της οικογένειας μιλούσαν μεταξύ τους ισπανικά. Η Μυριάμ και η αδελφή της Κλάρα μιλούσαν μεταξύ τους ιταλικά. Η Μυριάμ είχε φοιτήσει σε ιταλικό σχολείο που διοικούσαν καθολικές μοναχές και ήταν πολύ δεμένη με την καταγωγή της από το Λιβόρνο.

Στο σπίτι υπήρχε μία ιταλική σημαία, την οποία έβγαζαν στο μπαλκόνι σε περίπτωση ταραχών ή προβλημάτων. Έτσι, έβγαλαν βιαστικά τη σημαία αυτή τότε που ο Χανανέλ, μικρός αδελφός του Σαλομόν, κατέφυγε εκεί όταν μαχαίρωσε ένα Τούρκο στη διάρκεια καυγά.

Ο Σαλομόν Μπερεσσί ντυνόταν με τον ευρωπαϊκό τρόπο και φορούσε το τούρκικο φέσι, το οποίο αντάλλαξε στη Γαλλία με το καπέλο.

Στο διπλανό σπίτι έμεναν εξαδέλφια, αλλά ο Σαλομόν Μπερεσσί απαγόρευε κάθε σχέση και κάθε παιχνίδι μαζί τους. Απαγόρευε ακόμη και να τους αναφέρουν με το όνομα Μπερεσσί. Έπρεπε να τους αναφέρουν ως *los de por aqui* (οι από κει). Ένας από αυτούς είχε συνοδεύσει το βούλγαρο που είχε έλθει να ζητήσει τα λύτρα για το Ζοζέφ Μπερεσσί. Ο Σαλομόν και η μητέρα του πίστευαν ότι είχε ανάμειξη στη δολοφονία ή, τουλάχιστον, ήξερε ότι ο Ζοζέφ Μπερεσσί ήταν ήδη νεκρός όταν πληρώθηκαν τα λύτρα. Επιπλέον, κάποιος από τους *los de por aqui* είχε μαχαίρωσει τη μητέρα του, επειδή αυτή είχε αρνηθεί να του δώσει ένα κολιέ που ήθελε να προσφέρει στην αρραβωνιαστικιά του. Ο Σαλομόν Μπερεσσί είχε διαγράψει τους ανθρώπους αυτούς από την οικογένειά του. Η Λούνα, η μεγάλη κόρη του, φοίτησε στο σχολείο της Αλλιάνς (Παγκόσμια Ισραηλιτική Ένωση [Alliance israélite universelle]), όπου έμαθε γαλλικά, ο Πεπό έκανε συχνά σκασιαρχείο, η Κορίν δεν μπόρεσε να τελειώσει τις σπουδές της, οι οποίες διακόπηκαν από την αναχώρησή τους στη Γαλλία.

Ακολουθώντας το Σαμύ, οι πέντε άλλοι αδελφοί Μπερεσσί είχαν ήδη εγκατασταθεί στη Γαλλία ή την Ισπανία (Ελί Μπερεσσί) μέσα στα έξι πρώτα χρόνια του αιώνα. Η μητέρα του Σαλομόν είχε ήδη μείνει εκεί, τότε από αγάπη για το γαλλικό τρόπο ζωής όσο και για να επισκεφθεί τους γιους της. Ο Χανανέλ Μπερεσσί ήταν στη Μασσαλία από το 1908. Ο Σαλομόν Μπερεσσί έφυγε από τη Θεσσαλονίκη για τη Μασσαλία με το γιο του Πεπό τον Ιούλιο 1914. Ο πόλεμος κηρύχθηκε ένα μήνα αργότερα και, για ένα χρόνο, έμεινε αποκομμένος από τους δικούς του. Έπειτα έφερε τη γυναίκα του και τα υπόλοιπα παιδιά του το Σεπτέμβριο 1915, όπως μαρτυρεί το έγγραφο ελεύθερης κυκλοφορίας που χορήγησαν οι ελληνικές αρχές στη Μαρί Μπερεσσί, 38 ετών, τη Λούνα, 17 ετών, την Κορίν, 13 ετών, το Μπενζαμέν, 8 ετών, την Εμιλί, 2 ετών.

Η μητέρα και τα τέσσερα παιδιά της έφυγαν χωρίς πρόθεση να επιστρέψουν, νοικιάζοντας το σπίτι σε έναν γείτονα, και μεταφέροντας έξι μεγάλα σε-

ντούκια. Το πλοίο της εταιρείας Φρεσινέ που τους μετέφερε στη Μασσαλία έκανε στάση στη Νάπολη, όπου συνέστησαν στη Μυριάμ να αποβιβάσθει, επειδή υπήρχαν φόβοι τορπιλλισμού από γερμανικό υποβρύχιο. Στη διάρκεια του ταξιδιού με το πλοίο, η Μυριάμ, η Λούνα και η Κορίν ανακάλυψαν ένα πολύ παράξενο τυρί με τρύπες. Φθάνοντας στη Μασσαλία, ύστερα από δύο ημέρες ταξιδιού με τραίνο, η Μυριάμ ένωσε ιδιαίτερα αποπροσανατολισμένη, διότι δεν καταλάβαινε πώς φτιάχνουν τον καφέ. Ύστερα από μάταιες προσπάθειες, έστειλε την Κορίν στη θυρωρό, η οποία της δίδαξε το δυτικό τρόπο. Η Κορίν παραξενεύτηκε πολύ επίσης όταν είδε ότι έκαναν τα ψώνια οι γυναίκες και όχι οι άνδρες, και έφριξε βλέποντας εντόθια και πνευμόνια στα σιγκέλια των κρεοπωλείων.

Ο Σαλομόν Μπερεσσί είχε ένα γραφείο «προμηθειών και εξαγωγών» στη Μασσαλία. Προμήθευε επίσης τους αδελφούς του που είχαν ήδη ένα κατάστημα. Ταξίδευε μεταξύ Παρισιού και Μασσαλίας και, πριν από το τέλος του πολέμου, εγκατέστησε το γραφείο του στο Παρίσι, στο Σαντιέ, στην οδό Σαιν-Σοβέρ 56. Ξεκίνησε τις εισαγωγές-εξαγωγές με τη Γερμανία το 1919. Άνοιξε για το γιο του Πεπό ένα κατάστημα με νεωτερισμούς στο βουλεβάρτο Μπαρμπές 10, κοντά στη στάση του μετρό Μπαρμπές-Ροσεσουάρ. Έμενε στη λεωφόρο Παρμαντιέ 12, σε μία συνοικία όπου είχαν συγκεντρωθεί πολλοί Θεσσαλονικείς. Η οικογένεια ζούσε με την υπηρέτριά της από τη Θεσσαλονίκη, την Ταμάρ, η οποία έμεινε μαζί τους όλη της τη ζωή.

Έτσι, ο Σαλομόν και οι αδελφοί του «επέστρεψαν» στη Γαλλία ύστερα από μερικούς αιώνες. Οι αδελφοί Μπερεσσί τα κατάφεραν στις επιχειρήσεις τους και έγιναν ευκατάστατοι αστοί. Ένας από αυτούς, ο Χανανέλ, ένας πολύ ωραίος άντρας, πολύ κομψός, είχε μείνει αγράμματος. Απέκτησε ένα εμπορικό κατάστημα στο Σαντιέ, αλλά ο υπάλληλός του και έμπιστος, Ζοζέφ Πελοζόφ, ήταν αυτός που του κρατούσε τα βιβλία και έκανε τους λογαριασμούς. Κανείς δεν μπορούσε να μαντέψει ότι ο Χανανέλ δεν ήξερε να διαβάζει. Κάθε μέρα, πήγαινε και καθόταν στη βεράντα ενός μεγάλου καφενείου και ξεδίπλωνε την εφημερίδα του, την οποία κοιτούσε με ενδιαφέρον. Ο Σαμύ ήταν ο πρώτος από την οικογένεια που παντρεύτηκε μία μη Εβραία. Παντρεύτηκε τη Γκαμπύ Λομπάρ, με την οποία απέκτησε δύο γιους, το Ροζέ (γεννήθηκε το 1909) και τον Αλέξ (γεννήθηκε το 1911), και δύο κόρες, την Εντίτ (1916) και την Οντέτ (1920), η οποία έγινε Ανά Μπερεσσί. Ο Σαμύ πλούτισε. Ανέπτυξε σε μεγάλη κλίμακα εμπορική δραστηριότητα στο Σαντιέ, απέκτησε ένα μεγάλο κατάστημα στο Παρίσι και άρχισε να ασχολείται με τα χρηματοοικονομικά.

Οι Μοσσερί ήλθαν και αυτοί, στην πλειονότητά τους, στη Γαλλία. Άλλοι πήγαν στη Νίκαια (ο Αλμπέρ Μοσσερί, ο οποίος πέθανε εκεί), άλλοι στο

Καστρ, στο Μονπελιέ και κυρίως στο Παρίσι, όπου εγκαταστάθηκε συγκεκριμένα ο Εντουάρ Μοσσερί, αδελφός της Μυριάμ.

Οι οικογένειες Μπερεσσί και Μοσσερί ήταν μοντέρνες και κοσμικές στη Θεσσαλονίκη. Ο Σαλομόν, αυτοδημιούργητος και αυτοδίδακτος, είχε τη δική του πίστη και ηθική. Όταν ήταν έφηβος θεώρησε αυτονόητο ότι ένας θεός δεν θα είχε επιτρέψει την ανανδρική δολοφονία του πατέρα του. Έτσι, μαθαίνει στα παιδιά του ότι ο Θεός δεν υπάρχει και ότι οι άνθρωποι δεν έχουν ανάγκη αυτής της ψευδαίσθησης. Πρέπει να κάνει κανείς το καλό για το καλό, και όχι επειδή φοβάται το Θεό. Ο Σαλομόν Μπερεσσί τηρεί παρ' όλα αυτά τις μεγάλες εβραϊκές γιορτές, και ιδίως το Πάσχα, επειδή είναι γιορτές της κοινότητας και της οικογένειας. Είναι κατά πάσα πιθανότητα ένας από τους πρώτους της γενιάς της Θεσσαλονίκης που εφαρμόζει τον έλεγχο των γεννήσεων και αποφάσισε να μην αποκτήσει άλλα παιδιά στη Γαλλία (η Κορίν, έφηβη, θα βρει κατά τύχη σε ένα συρτάρι του κομοδίνου του πατέρα της ένα μικρό παράξενο διάφανο πράγμα από καουτσούκ).

Ο Σαλομόν Μπερεσσί είναι άνθρωπος εξαιρετικού ήθους και έχει αναπτυγμένο το αίσθημα της τιμής πολύ περισσότερο από αυτό της ευπρέπειας. Είναι καλόφυλος και ευαίσθητος, όπως βεβαιώνει ο Βιντάλ που θυμάται τα κλάματα του Σαλομόν όταν τον βρήκε στο στρατόπεδο του Φριγκολέ. Και όμως έχει σκληραγωγηθεί από μία τραγική εφηβεία και από τις κακουχίες της ζωής. Η Λούνα και η Κορίν τον λατρεύουν. Όπως έγραψε εξήντα τρία χρόνια μετά το θάνατο του πατέρα της (1921) η Κορίν, σε ηλικία 83 ετών, στον ανεμιά της Εντγκάρ: «Ο παππούς σου ο Μπερεσσί ήταν μία διάνοια και είχε όλο το θαυμασμό μου... Ήταν ένας πατέρας που σαν αυτόν δεν υπάρχουν πολλοί. Όταν ερχόταν το βράδυ, ετοιμάζα γρήγορα ένα ζεστό ποδόλουτρο, μέσα στο οποίο έβαζα να διαλυθεί μία χούφτα χοντρό αλάτι (είχα διαβάσει ότι αφαιρεί την κούραση). Μετά του έκανα μασάζ στις πατούσες –σε μας δεν υπήρχαν μεταφορικά μέσα– τον χτένιζα και του καθάριζα τα αυτιά, και τελειώνα φιλώντας τον στα μάτια».

Το 1920 η Λούνα ήταν 23 ετών, ο Πεπό 22, η Κορίν 19, ο Μπενζαμέν 11, η Εμού 7. Η περιγραφή της ταυτότητας της Λούνα, όπως αναγράφεται σε ένα διαβατήριο που απέκτησε το 1920, αναφέρει: ύψος: 1,65 μ., μαλλιά: μαύρα, μέτωπο: μέτριο, φρύδια: μαύρα, μάτια: καστανά, μύτη: ίσια, στόμα: μέτριο, πηγούνι: στρογγυλό, πρόσωπο: οβάλ, όψη: ζωηρό χρώμα. Το πρόσωπό της είναι του νότου, θα μπορούσε να είναι ισπανικό ή ιταλικό. Σε μερικές φωτογραφίες φαίνεται να είναι όμορφη, σε άλλες όχι. Πολύ όμορφη είναι η μικρότερη αδελφή της, η Κορίν. Η Λούνα είναι πιο κλειστή. Η Κορίν πιο επικοινωνιακή. Ο Πεπό είναι, όπως θα πει η Κορίν, δυνατός, παρορμητικός, καλός, «θεότρελλος», ο Μπενζαμέν ονειροπόλος και αγνός, η Εμού ανοιχτή, ειλικρινής. Ο Σαλομόν αγα-

πά με πάθος τη γυναίκα του, όπως μαρτυρεί αυτή η επιστολή στα *djidio* που της έγραψε από τη Φραγκφούρτη, στις 6 Μαρτίου 1920, λίγο καιρό προτού συναντήσει κατά τύχη το Βιντάλ στο Σαντιέ:

Φραγκφούρτη, 6 Μαρτίου 1920

Αγαπημένη μου γυναίκα,

Έλαβα το γράμμα σου και χάρηκα που πληροφορήθηκα για την καλή κατάσταση της υγείας σας. Όσο για μένα, δεν υπάρχει λόγος ανησυχίας, είμαι πολύ καλά στην υγεία μου. Σου γνωρίζω, αγαπημένη μου, ότι αυτή την εβδομάδα έκλεισα μια δουλίτσα που είχε πάει καλά, όπως σου έγραψα την περασμένη εβδομάδα, και όλα ολοκληρώθηκαν καλά την Πέμπτη. Αγαπημένη μου γυναίκα, ήθελα να σου γράψω την Πέμπτη για να σου ευχηθώ καλό Πουρίμ, αλλά ήμουν στην Κολωνία, πήγα εκεί με αυτοκίνητο και επέστρεψα με αυτοκίνητο. Χθες ήμουν μπλεγμένος [*enbrolyado*] με τιμολόγια και σήμερα βρήκα μια ώρα για να σου γράψω. Ταυτόχρονα, σας εύχομαι καλό Πουρίμ. Είμαι σίγουρος ότι παρήγγειλες τη ματσά [*άζυμος άρτος*] για το Πάσχα.

Μην με περιμένεις σύντομα, αγαπημένη μου Μαρίκα, ξέρεις ότι στις 18 του μήνα είναι τα γενέθλια της μικρής Εμιλί, και χθες τη νύχτα, στο κρεβάτι, μου ήλθε η ιδέα να της ζητήσω τι θέλει να της αγοράσω ως δώρο για τα γενέθλιά της. Ακόμη και αν δεν γράφει μια λέξη στον πατέρα της, ο πατέρας της σκέπτεται... [*δυσανάγνωστη λέξη*]. Γράψε μου τι δώρο θέλει να της πάρω, βάζω στην τράπεζα 1.000 μάρκα στο όνομά της. Γράψε μου, ανησυχώ πολύ που δεν παίρνω γράμματα από τον Μπενζαμέν. Του ζήτησα να μου γράφει δύο φορές την εβδομάδα και σε κάθε γράμμα σου γράφω να του πεις να μου γράψει, και εδώ και τρεις εβδομάδες που έφυγα από το Παρίσι δεν έλαβα κανένα γράμμα από το γιο αυτόν. Ελπίζω ότι θα τον υποχρεώσεις, και πες το και στο δάσκαλο για να του διορθώσει το γραπτό. Διάβασα με χαρά το γράμμα της Λούνα που ήταν καλογραμμένο. Όσο για το γράμμα της Κορίνα, δεν μπόρεσα να το διαβάσω... ήταν γραμμένο με το πόδι και όχι με το χέρι. Μου είχε υποσχεθεί να μου γράφει κάθε μέρα και να μου δίνει ανάλυση της εισπράξης [*του καταστήματος στο βουλεβάρτο Μπαρμπές, όπου κρατά το ταμείο*] κάθε μέρα, και μου γράφει μία φορά την εβδομάδα με τρεις εισπράξεις. Τέλος πάντων, δεν μπορώ να καταλάβω την αμέλεια στην αλληλογραφία.

Όσο για το γράμμα του Πεπό... θα ήταν καλύτερα να φέρουμε έναν δάσκαλο που θα του μάθει να γράφει και να συντάσσει ένα γράμμα. Πες στο γιο σου ότι είναι μεγάλη ντροπή να μην ξέρει κανείς πώς γράφεται ένα γράμμα ούτε πώς γράφεται μια λέξη, αυτό οφείλεται στην αμέλεια των κοριτσιών που δεν προσέχουν και δεν τον διορθώνουν όταν γράφει, και ελπίζω να λάβουν υπόψη τα όσα γράφω... και εσύ, αγαπημένη μου, γράφε μου δύο φορές την εβδομάδα, άφησέ τα όλα και γράφε στον άνδρα σου και ενημέρωσέ με για όλα. Δώσε χαιρετισμούς στον αγαπητό Εντουάρ... φίλησε όλα τα παιδιά εκ

μέρους μου, και εσένα, αγαπημένη μου, ο άνδρας σου που σε λατρεύει πάντα σε φιλά πολύ δυνατά.

Σαλομόν

Ο Βιντάλ διηγείται τη συνάντησή του με το Σαλομόν Μπερεσσί, το Μάρτιο-Απρίλιο 1920, στην προφορική αυτοβιογραφία του:

«Λοιπόν; Τι κάνεις εδώ;»

Έτσι, αγκαλιές και όλα αυτά. Μου λέει:

«Ξέρεις ότι είναι η γιορτή του Πάσχα;

- Ε, ναι, το ξέρω.

- Και δεν θα πας στη Μασσαλία, στους γονείς σου;

- Όχι, γιατί περιμένω δύο πελάτες από τη Γιουγκοσλαβία και τη Ρουμανία.

- Όμως είναι εδώ ο αδελφός σου;

- Ο αδελφός μου θα φύγει επειδή αυτός είναι πιο... πώς να το πω... είναι πιο... πώς να το πει κανείς... όχι ειλικρινής... είναι πιο... πιο προσηλωμένος στις παραδόσεις, έτσι αυτός θέλει οπωσδήποτε να περάσει τις γιορτές με τον μπαμπά και τη μαμά.

- Κι εσύ;

- Εγώ δεν θα φύγω...

- Λοιπόν, άκουσε, αφού δεν θα φύγεις, έλα στο σπίτι μου, η γιορτή του Πάσχα είναι αύριο το βράδυ, και η παράδοση θέλει να δεχόμαστε πάντοτε τους φίλους και τους γνωστούς... Εγώ θα χαρώ πολύ να σε δεχθώ. Δεν θέλω να μείνεις μόνος ένα πασχαλινό βράδυ στο Παρίσι».

Εντάξει, δέχομαι λοιπόν, και κανονίζουμε τη συνάντησή μας. Το επόμενο βράδυ, με συστήνουν, ήταν λοιπόν δύο κορίτσια, η μητέρα και η αδελφή της, ο θείος κλπ., δέκα ή δώδεκα άτομα, κάθομαι στο τραπέζι, πολύ ευχάριστη δεξίωση, πολύ φιλική, πολύ θερμή ατμόσφαιρα. Ο πατέρας της μέλλουσας γυναικάς μου –δεν ήξερα ότι ήταν η μέλλουσα γυναικά μου– τέλος πάντων, με υποδέχεται με καταπληκτικό τρόπο... πολλοί έπαινοι... και με καλούν επίσης για το επόμενο βράδυ.

Εξήντα τέσσερα χρόνια αργότερα, η Κορίν, αδελφή της Λούνα, διηγείται στον ανεψιό της Εντγκάρ, γιο του Βιντάλ, με λιγότερο επιγραμματικό τρόπο τη συνάντηση που επρόκειτο να οδηγήσει το Βιντάλ στο γάμο.

«Ο παππούς σου ο Μπερεσσί συνάντησε τον πατέρα σου που έμενε στη Μασσαλία. Τον ρωτά: “Πώς και δεν θα περάσεις το Πάσχα στη Μασσαλία;” Αυτός απαντά: “Περιμένω ένα πελάτη από τη Γιουγκοσλαβία που δεν μιλά γαλλικά, πρέπει να τον συνοδεύσω στο ξενοδοχείο και στο εστιατόριο. – Εάν θέλεις, έλα να περάσεις το πασχαλινό βράδυ στο σπίτι μου». Δεν ήταν πιστός, το αντίθετο, πολύ άθεος, αλλά ακολουθούσε την παράδοση, και μας έκανε πολύ κήρυγμα. Ο

πατέρας σου δέχεται και το ραντεβού ορίστηκε στου Πεπό που είχε ένα κατάστημα νεωτερισμών. Πήγαινα το απόγευμα και του κρατούσα το ταμείο, και το βράδυ επιστρέφουμε στο σπίτι με άμαξα. Ήταν η ώρα του κλεισίματος. Ήμουν στο βάθος του καταστήματος, όπου υπήρχε ένας καθρέφτης [μέσα από τον οποίο βλέπει τον άγνωστο] για να φορέσω το καπέλο μου. Ο πατέρας μου δεν μπόρεσε να έλθει και ανέθεσε σε έναν εξάδελφό μου, τον Αλμπέρ Χασσιδ, να ασχοληθεί με τον πατέρα σου. Βάζω το καπέλο μου και πηγαίνω στην έξοδο του καταστήματος. καμμία σύσταση. Μόνον όταν ήλθε ο Εντουάρ, έκανε τις συστάσεις. Φθάνουμε στο σπίτι. Το τραπέζι είναι στρωμένο από την Ταμάρ [την αφοσιωμένη στην οικογένεια υπηρέτρια] που ίσως γνώρισες. Χωρίς αυτό να γίνει σκόπιμα, ο πατέρας σου κάθεται δίπλα στη μέλλουσα γυναίκα του και αγαπημένη σου μαμά, που κλαίω ακόμη όταν μιλάω γι' αυτήν. Ήταν η μεγάλη μου αδελφή, ήταν 6 χρόνια μεγαλύτερή μου, καθώς μεγαλώναμε αυτό δεν φαινόταν και τόσο [σύμφωνα με τα χαρτιά τους, η Κορίν γεννήθηκε το 1901 και είναι τότε 19 ετών, και η Λούνα γεννήθηκε το 1897 και είναι τότε 23, δηλαδή μία διαφορά τεσσάρων ετών]. Σε αυτό το μεγάλο τραπέζι που στρώθηκε για τη γιορτή, ήμασταν πολλοί. Οι γονείς μου, η γιαγιά μου που αγαπούσα και σεβόμουν, την έβλεπα κάθε πρωί στις 7 προτού κάνω τα ψώνια για τη μαμά μου. Μιλούσε πολύ καλά ιταλικά, αλλά όχι γαλλικά. Επιστρέφω στο πασχαλινό τραπέζι: επομένως, είναι εκεί ο Εντουάρ, ο Ζοζέφ Μπερεσσί, ο θείος Ζο, ο μέλλον σύζυγός μου που αγαπούσα κρυφά, και αυτός από την πλευρά του με αγαπούσε με πάθος.

«Στη μέση του γεύματος ο πατέρας σου σφυρίζει, και επειδή ο Εντουάρ είχε ένα μεγάλο κλουβί με καναρίνια, και είχε ένα που ήταν άρρωστο και δεν κελαηδούσε πια, λέω: “Εντουάρ, το καναρίνι σου πάει καλύτερα, κελαηδάει”.

Όλοι στο τραπέζι βάζουν τα γέλια. Πάντοτε, ο Βιντάλ, ύστερα από ένα καλό γεύμα, ή ακόμη και πριν, μόλις ένοιωθε κορεσμένος και ικανοποιημένος, σφύριζε έναν σκοπό, ένα τραγούδι, σαν ευτυχημένο πουλί. Την ημέρα αυτή, ούτε το γεγονός ότι ήταν πρώτη φορά καλεσμένος σε μία οικογένεια ούτε το τελετουργικό του επίσημου γεύματος τον εμπόδισαν. Έτσι, σε όλη του τη ζωή, θα σιγοσφυρίζει ή θα τραγουδά κάθε φορά που το στομάχι του είναι ευχαριστημένο.

«Δειπνήσαμε, τραγουδήσαμε και διαβάσαμε την *Αγκάδα*. Ο πατέρας σου ερωτεύθηκε κεραυνοβόλα την αλησμόνητη μαμά σου.»

Ας επιστρέψουμε στην αφήγηση του Βιντάλ: *Το επόμενο βράδυ, πάντοτε η ίδια ευγενική υποδοχή, διαβάζουμε την προσευχή και στο μεταξύ εγώ λέω:*

«Ακούστε, εμένα με καλέσατε δύο φορές, σας καλώ τώρα εγώ.» Τότε ο πεθερός μου, ο μέλλον πεθερός μου τέλος πάντων (δεν ήξερα) μου λέει: *«Άκουσε, είσαι πολύ ευγενικός, αλλά εγώ δεν βγαίνω το βράδυ, είμαι πολύ κουρασμένος, αλλά εάν θέλεις, κάλεσε την κόρη μου και το γιο μου, κάλεσέ τους.*

- Εντάξει, εγώ αύριο, μεθαύριο, περιμένω δύο πελάτες εδώ, δεν ξέρω πότε και πόσο απασχολημένος θα είμαι, αλλά θα σας στείλω μήνυμα.»

Και πράγματι, δύο ημέρες αργότερα, τρεις ημέρες αργότερα, καλώ την κόρη και το γιο, τους καλώ για να πάμε στην κωμική όπερα να δούμε την Κάρμεν. Δέχονται, πάω να τους πάρω κλπ. Τότε, νέα πρόσκληση στο σπίτι τους. Το ένα γεγονός έφερε το άλλο και έγραψα στους γονείς μου ότι ήθελα να ζητήσω το χέρι...

Ο Βιντάλ στην αφήγηση αυτή ξεχνά ένα επεισόδιο, το οποίο ωστόσο προκάλεσε στο μυαλό του την πρόταση γάμου. Πράγματι, στο σημείωμα της πρόσκλησής του, η Λούνα απαντά με ένα γράμμα:

Παρίσι, 7 Απριλίου 1920

Αγαπητέ κύριε,

Είμαστε γοητευμένοι από την πρόσκλησή σας και σας ευχαριστούμε απειρώς. Είναι πράγματι πολύ ευγενικό εκ μέρους σας. Επιτρέψτε μου να σας πω ότι έχετε πολύ τακτ και ότι ξέρετε καλά τις προτιμήσεις μας: λατρεύουμε την κωμική όπερα... Αλλά... εάν δεν αγοράσατε ακόμη τις θέσεις, προτιμούμε να μην πάμε, γιατί μόλις μας κτύπησε ένα σκληρό πένθος. Ο θάνατος, αυτό το τέρας χωρίς νόμο και περιορισμούς, άνοιξε τα φτερά του και μας πήρε την αγαπημένη μας και αλησμόνητη θεία «την κυρία Φαρατζί». Καταλαβαίνετε τα αισθήματα που με κάνουν να σας γράψω έτσι. Τώρα, μαζί με τον μπαμπά και τη μαμά, σας παρακαλώ να έλθετε να δειπνήσετε μαζί μας την Πέμπτη το βράδυ, οπωσδήποτε «εννοείται». Ελπίζω να μπορείτε να έλθετε, επομένως θα σας δούμε την Πέμπτη. Όλοι στο σπίτι με παρακαλούν να σας στείλω τους χαιρετισμούς τους. Δεχθείτε από μένα μία καλή χειραψία.

Λούνα

Στο πίσω μέρος αυτού του γράμματος, ο Βιντάλ αρχίζει το προσχέδιο της πρότασης γάμου. Προηγουμένως, έχει ζητήσει την άδεια των γονιών του: *Γράφω στους γονείς μου για να μου δώσουν τη συγκατάθεσή τους. Μου λένε: «Πώς θέλεις να σου δώσουμε τη συγκατάθεσή μας; Ξέρουμε πολύ καλά τον κύριο, δεν ξέρουμε το κορίτσι, αλλά εάν εσύ νομίζεις ότι το κορίτσι σου ταιριάζει, σου αρέσει... Από άποψη οικογένειας, όλα είναι εντάξει, αφού γνωρίζουμε πολύ καλά τους γονείς, αλλά κάνε την πρόταση μόνος σου, λέγοντας ότι είμαστε σύμφωνοι.»*

Τότε ο Βιντάλ γράφει στα «fragnol» (γαλλοϊσπανικά), όπως λέει ο Χαΐμ Βιντάλ Σεφίχα, το γράμμα του οποίου το προσχέδιο αρχίζει με αυτά τα λόγια:

Caro Salomon,

Kieriya qué Papa estouviera en Paris, qué el te fiziéra esta demanda. En su absence, i segura de la buena amistad del qué va recibir la présente, mé decidí a

escrivirte yo mezmo, por demandarté la mano de tua fija Mlle L... Tengo 27 anos [διαγράφηκε]. No ajusto nada a mi demanda... (Αγαπητέ Σαλομόν, θα ήθελα να ήταν ο μπαμπάς στο Παρίσι ώστε να είχε κάνει αυτός τούτη την πρόταση. Εν απουσία του, και σίγουρος για τη φιλική διάθεση με την οποία θα λάβεις αυτό το γράμμα, αποφάσισα να σου γράψω ο ίδιος για να σου ζητήσω το χέρι της κόρης σου, της δεσποινίδας... Είμαι 27 ετών [διαγράφηκε]... Δεν προσθέτω τίποτε στην πρότασή μου...)

Έτσι, δείχνω το γράμμα στον κύριο Μπερεσσί. «Α, πολύ καλά, μόνο που θα προτιμούσα να είναι και αυτοί εδώ. – Δεν μπορούν ... από τη Μασσαλία στο Παρίσι, ο πατέρας μου είναι κάπως ηλικιωμένος, όλα αυτά...»

Αυτό που ο Βιντάλ αγνοεί είναι η αντίσταση της Λούνα στην ιδέα του γάμου. Η αφήγηση που έκανε συχνά η Κορίν, αδελφή της Λούνα, στον ανεπιό της, Ενγκάρ, φωτίζει τα πράγματα ακόμη περισσότερο. [Μετά την πρόταση γάμου], «ο πατέρας μου της μιλά, δεν θέλει να ακούσει τίποτε και λέει: “Δεν τον ξέρω, δεν θέλω”. Ο πατέρας μου με επιφορτίζει να της μιλήσω όταν θα είμαστε μόνες στο δωμάτιό μας, πράγμα που έκανα μόλις κλείσαμε την πόρτα μας. Λέω: “Να, δεν είναι άσχημο αυτό το αγόρι, ζητά το χέρι σου από τον μπαμπά, λοιπόν δέχεσαι;” Πάντα η ίδια απάντηση: “Δεν τον ξέρω και δεν θέλω να παντρευτώ”».

Τελικά, η Λούνα δέχεται. Οι αρραβώνες γίνονται στις 13 Απριλίου 1920 και ακολουθεί δεξίωση στις 22 Απριλίου.

Ο κ. και η κ. Σαλομόν Μπερεσσί
έχουν την τιμή να σας γνωρίσουν τους αρραβώνες της
δεσποινίδος Λούνα Μπερεσσί, κόρης τους,
με τον κ. Βιντάλ Ναχούμ.

Σας παρακαλούν να παραστείτε στη δεξίωση που θα πραγματοποιηθεί
την Πέμπτη 22 Απριλίου 1920, στις 8 και μισή το βράδυ,
στη Γκαλερί των Ηλυσίων Πεδίων, οδό Ποντιέ 55.

Ο πεθερός μου οργάνωσε μία καταπληκτική γιορτή στην οδό Ποντιέ, σε ένα μεγάλο σαλόνι που έγινε αργότερα το Κλάριτζ. Ήταν έξι αδελφοί, όλοι με καταπληκτική οικονομική κατάσταση, ο καθένας με γυναίκα και παιδιά, εξαδέλφια, εξαδέλφες, και τα δικά μου εξαδέλφια, ο χειρουργός οδοντίατρος, ο φαρμακοποιός, ο προϊστάμενος λογιστηρίου, και οι δύο οικογένειες, τέλος πάντων, είχε μεγάλη επιτυχία... Και έπειτα αποφασίσαμε την ημερομηνία του γάμου.

Φαίνεται ότι η γιαγιά της Λούνα αντιμετώπισε με περιφρόνηση το δακτυλίδι που προσέφερε ο Βιντάλ στην αρραβωνιαστικιά του, επεισόδιο που θα απο-

τελέσει αντικείμενο ημι-χιουμοριστικών συζητήσεων αργότερα ανάμεσα στο Βιντάλ και την Κορίν, και έκανε πάντοτε το Βιντάλ να προφέρει με επισημότητα την τούρκικη παροιμία: «Όποιος δίνει λίγο, δίνει καρδιά».

Ο γάμος τελείται στις 22 Ιουνίου 1920, παρουσία του Νταβίντ και της Ελέν Ναχούμ, καθώς και των αδελφών του Βιντάλ και φυσικά της οικογένειας Μπερεσσί, βάσει του καθεστώτος της κοινοκτημοσύνης. Το ζευγάρι αναχωρεί για το ταξίδι του μέλιτος στις Άλπεις, όπως μαρτυρεί μία κάρτα σε fragnoil [στα γαλλοϊσπανικά] που εστάλη από το Σαμονί Παλάς στις 8 Ιουλίου 1920, στις 6 το βράδυ, από το Βιντάλ στους γονείς του, με απεικόνιση της Θάλασσας των πάγων:

Caro Papa i Maman,

Oy, espoues dé oun parcours de 4 h en automobile arrivimos aqui, il el chemin foué vraiment superbe. Aqui, dé ver las glaces non viené à la idea. Estamos mouy mouy buenos, i solo dé non recibir letras de votre part estamos en-quouydados.

Yo penso qué es Corinne qué lo coulpa, tomaria las letras i la metio a la « poche restante » o al sac à main. Enfin, esperamos recibir demain vos lettres que vous nous avez envoyé j'espère à Annecy. Al plazer nous vous embrassons vos Vidal.

(Αγαπητοί μπαμπά και μαμά.

Σήμερα, ύστερα από μία διαδρομή 4 ωρών με αυτοκίνητο φθάσαμε εδώ και η διαδρομή ήταν πραγματικά καταπληκτική. Εδώ, δεν φαντάζεστε το θέαμα των πάγων. Είμαστε πολύ πολύ καλά, και μας ανησυχεί μόνον το γεγονός ότι δεν έχουμε λάβει γράμματά σας.

Πιστεύω ότι φταίει η Κορίν που θα πήρε τα γράμματα και τα ξέχασε στην τσέπη ή στην τσάντα της. Τέλος, ελπίζουμε να λάβουμε αύριο τα γράμματα που μας στείλατε, ελπίζω στο Αννεσό. Σας φιλούμε με χαρά. Βιντάλ.)

Ο Βιντάλ είναι ερωτευμένος, όπως φαίνεται από μία κάρτα που έστειλε από τη Μυλούζη, στις 14 Οκτωβρίου 1920. Η κάρτα απεικονίζει ένα κοριτσάκι που κοιτάζει επίμονα κάτι, δεν ξέρουμε τι:

Αγαπημένη μου γυναικούλα,
Λουνίκα Ναχούμ
οδός Μεράν 10
Παρίσι

Όπως κοιτάζει το κοριτσάκι, κοιτάζω κι εγώ και θέλω να σε δω, αγαπημένη μου Λουνίκα.

Είμαι μακριά σου, και όλη η καρδιά μου είναι δική σου, Λουνίκα μου.

Ανυπομονώ να έλθω να σε δω και να σε φιλήσω.

Ο Βινταλίκο σου που σε λατρεύει.

Η Λούνα μένει σύντομα έγκυος, αλλά αποβάλλει, κατά τα φαινόμενα από φυσικά αίτια, στους τρεις μήνες. Στην πραγματικότητα, η Λούνα υποβλήθηκε σε άμβλωση. Γιατί; Το 1917 υπήρξε θύμα μιας πολύ σοβαρής επιδημίας ισπανικής γρίπτης που είχε αφήσει πίσω της σχεδόν τόσα θύματα όσα και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Η ασθένεια υπήρξε ιδιαίτερα ανησυχητική για τη Λούνα: η Κορίν διηγείται στο γράμμα της που προαναφέραμε:

Η κατάσταση της ήταν πολύ σοβαρή, την προσέχαμε μέρα και νύχτα, η οικογένεια που έμενε στη γειτονιά. Ο γιατρός ερχόταν το πρωί, το απόγευμα, το βράδυ και κάθε φορά την ακροαζόταν. Έλεγε στην εξαδέλφη μου Φορτνέ μόλις προκύψει κάτι σοβαρό, να πάρει την άμαξα και να πάει στο σπίτι του για να τον φέρει.

Βιντάλ (προφορική αυτοβιογραφία): Αυτή η περιβόητη ισπανική γρίπη έπληττε την καρδιά. Έτσι, η καρδιά της είχε μείνει αδύναμη [είχε πλέον ένα πρόβλημα στην καρδιά], εγώ δεν ήξερα τίποτε. Παντρευόμαστε. Εκείνη την εποχή δεν περνούσαμε από ιατρικές εξετάσεις. Δύο μήνες, τρεις μήνες αργότερα, να που είναι έγκυος, συμβουλευεται τη μαμά της, τη θεία της, και όλα αυτά, ώστε αποφασίζουν να μην κρατήσει το παιδί.

Στην πραγματικότητα, η Λούνα μαθαίνει τη σοβαρότητα του προβλήματός της μόνον όταν έμεινε έγκυος, όταν ο γιατρός τη συμβουλεύει να αποφύγει κάθε τοκετό, ο οποίος μπορούσε να αποβεί μοιραίος. Τότε η Λούνα συμβουλευεται μία «κατασκευάστρια αγγέλων», μία γυναίκα που ειδικευόταν στις πρακτικές της άμβλωσης (παράνομες την εποχή εκείνη), η οποία της δίνει μία ειδική θεραπεία από φυτά... Της έκαναν ποδόλουτρα, τέλος πάντων, δεν ξέρω, τελικά, υπήρξε άμβλωση. Όλα πήγαν καλά, ο γιατρός ήλθε, εντάξει. Τρεις μήνες αργότερα είναι και πάλι έγκυος.

Και πάλι, και πάντα χωρίς να προειδοποιήσει τον άνδρα της, η Λούνα συμβουλευεται την «κατασκευάστρια αγγέλων», αλλά αυτή τη δεύτερη φορά οι πρακτικές της αποτυγχάνουν. Το έμβρυο, παρότι ταράσσεται και ενοχλείται έντονα, γραπώνεται. Έτσι, η Λούνα αναγκάζεται να αποδεχθεί τον κίνδυνο του τοκετού.

Ο πατέρας της, ο Σαλομόν Μπερεσσί, πεθαίνει ξαφνικά από καρδιακή προσβολή, στις 31 Μαρτίου 1921, σε ηλικία 60 ετών. Φανταζόμαστε πώς συνδυάζονται στη Λούνα η λύπη για το θάνατο του πατέρα της και η δική της αγωνία, την οποία δεν θέλει να δείξει μπροστά στον άνδρα της. Είναι πιθανό να μην

ενημέρωσαν το Σαλομόν Μπερεσσί ότι ο τοκετός μπορεί να αποβεί μοιραίος για την κόρη του. Αντίθετα, η μητέρα της ενημερώνεται για τον κίνδυνο όταν η κόρη της μένει έγκυος την πρώτη φορά και δεν λέει το μυστικό στο Βιντάλ. Ο Βιντάλ ενημερώθηκε για την κατάσταση μόνον από τη μαία που η Λούνα αποφάσισε να συμβουλευτεί όταν ήταν περίπου πέντε μηνών έγκυος.

Επομένως, η μαία την εξετάζει και όλα αυτά, έρχεται να με δει και μου λέει: «Κύριε, όλα πάνε καλά, μόνον σας παρακαλώ, πρέπει να σας δω για ορισμένες πληροφορίες, ορίστε, ας κανονίσουμε μια συνάντηση, ελάτε αύριο.»

Εντάξει, πηγαίνω την επομένη και μου λέει: «Ξέρετε ότι η καρδιά της γυναίκας σας είναι πολύ, πολύ ταραγμένη, πολύ αδύναμη, κι εγώ σας ομολογώ ότι δεν μπορώ να αναλάβω αυτόν τον τοκετό! Πρέπει να πάτε σε έναν γυναικολόγο, τέλος πάντων έναν μαιευτήρα με περισσότερα διπλώματα από μένα, και ορίστε μια διεύθυνση.»

Τότε, εγώ πολύ προσεκτικά, μιλάω στη μαμά της, ο μπαμπάς της είχε ήδη πεθάνει, και αποφασίζουμε να πάμε σε έναν γυναικολόγο, το γιατρό Σουάμπ, ο οποίος είχε πολύ καλή φήμη... όπως θα λέγαμε σήμερα το γιατρό Σβάιτσερ.

Μετά την εξέταση, ο γιατρός καθησυχάζει τη Λούνα, αλλά ενημερώνει το Βιντάλ εμπιστευτικά για τον κίνδυνο που διατρέχουν η μητέρα και το παιδί. Του λέει ότι σε κάθε περίπτωση πιστεύει ότι θα σώσει τη μητέρα. Δηλώνει και στους δύο ότι απαγορεύεται να αποκτήσουν άλλο παιδί. Η Λούνα τον επισκέπτεται δύο φορές το μήνα και η εγκυμοσύνη της προχωρά καλά.

Γέννηση

Φθάνει η ώρα του τοκετού. Την εποχή εκείνη, οι γυναίκες γεννούσαν στο σπίτι, έπρεπε να έχεις μία νοσοκόμα, και ο γιατρός έλεγε τι έπρεπε να ετοιμασθεί, λεκάνες με ζεστό νερό και όλα τα σχετικά. Η ώρα έφθασε μέσα στη νύχτα. Ο γυναικολόγος έρχεται. Λέει: «Μείνετε ήσυχου». Φυσικά, ήμουν ταραγμένος και όλα αυτά. Το αποτέλεσμα είναι ότι ο τοκετός έγινε και το παιδί βγήκε, αλλά πνιγμένο.

Το παιδί βγήκε με την έδρα, με τον ομφάλιο λώρο τυλιγμένο γύρω από το λαιμό του, κατά τα φαινόμενα θνησιγενές. Τότε εγώ, είμαι στο διπλανό δωμάτιο, ακούω κτυπήματα, παν, παν, παν. Τότε, πολύ διστακτικά, ανοίγω λίγο την πόρτα και τον βλέπω που κρατά σαν ένα μικρό κουνέλι ένα σώμα έτσι, και συνεχίζει να το κτυπά στην κοιλιά, στο μάγουλο, στην καρδιά. Και τελικά, μια κραυγή βγαίνει από το παιδί. «Α!». Λέει: «Αυτό περίμενα» και λέει στη νοσοκόμα: «Εμπρός, ασχοληθείτε με το παιδί, εγώ θα ασχοληθώ με τη μητέρα».

Πενήντα τέσσερα χρόνια αργότερα:

8 Ιουλίου 1975, 6 και μισή το πρωί

Αγαπημένο μου Εντγκάρ, πενήντα τέσσερα χρόνια! Περάσαμε τη νύχτα άγρυπνοι. Το χάραμα, γύρω στις 4, ακούω το γιατρό Σουάμπ να δίνει χαστούκια. Πλησιάζω την πόρτα και βλέπω να κρατά από τα πόδια ένα μικρό κορμί. Μερικές ατέλειωτες στιγμές, βγάζεις μια πρώτη κραυγή, σε αφήνει πάνω στο κρεβάτι της πονεμένης μαμάς σου, έρχεται να με βρει: «Δυσκολεύθηκα, μου λέει, δεν ήθελα να σταματήσω να τον κτυπώ, γιατί δεν ανέπνεε. Ετοιμάστε μου μια πολυθρόνα για να ξεκουραστώ λίγο. Θέλω να μείνω δυο-τρεις ώρες για να δω τη μαμά να συνέρχεται και το παιδί να διατηρείται στη ζωή.» Αυτήν ακριβώς την ώρα μου ζήτησε να του ετοιμάσουμε έναν καφέ. Είδε τη μαμά σου, κι εσένα να χειρονομείς και να κλαις, και μου είπε ότι έφευγε ήσυχος, και ότι θα ξαναρχόταν το μεσημέρι αυτής της 8ης Ιουλίου, όπως σήμερα, που έκανε πολύ ζέστη. Πέρασαν πενήντα τέσσερα χρόνια.

Σε φιλώ δυνατά.
Χρόνια πολλά.

Ο μπαμπάς σου

Το παιδί είναι το πρώτο αγόρι που γεννιέται από τα παιδιά του Νταβίντ Ναχούμ και από εκείνα του Σαλομόν Μπερεσσί. Έτσι, για τους Ναχούμ, πρέπει οπωσδήποτε να πάρει το όνομα του παππού του, που είχε πεθάνει τον προηγούμενο χρόνο, Νταβίντ, ενώ για τους Μπερεσσί πρέπει οπωσδήποτε να πάρει το όνομα του παππού του Σαλομόν, που πέθανε μερικούς μήνες πριν από τη γέννησή του. Κάθε οικογένεια αναθέτει στο παιδί της, το Βιντάλ και τη Λούνα, την ιερή αυτή αποστολή. Σκέφτονται να συμφιλιώσουν τις δύο απόψεις ονομάζοντας το γιο τους Νταβίντ-Σαλομόν, αλλά αυτός γίνεται αμέσως για τους Ναχούμ, ο μικρός Δαβίδο και για τους Μπερεσσί ο μικρός Σολομονίκο. Προκειμένου να αποφευχθεί ο ανταγωνισμός των δύο ονομάτων και έχοντας διαπιστώσει ότι είναι αδύνατον να ενώσουν αδιαχώριστα τα δύο ονόματα σε ένα Νταβίντ-Σαλομόν, ο Βιντάλ και η Λούνα επιλέγουν το όνομα Εντγκάρ. Το όνομα αυτό υπήρχε ήδη στην οικογένεια, στη Θεσσαλονίκη, και είναι το όνομα που προορίζει ο Λεόν για το γιο του που θα γεννηθεί μερικούς μήνες αργότερα μετά το γιο του μικρότερου αδελφού του Βιντάλ. Αυτή η σχεδόν ταυτόχρονη γέννηση και η συνύπαρξη δύο εξαδέλφων με το ίδιο μικρό όνομα (που γράφεται στη μία περίπτωση με, και στην άλλη περίπτωση χωρίς, d στη γραφή του με λατινικούς χαρακτήρες) δεν ενοχλεί καθόλου τα δύο ζευγάρια, που το καθένα έχει τον δικό του Εντγκαρίκο. Εκείνον του Λεόν, Εντγκάρ (Edgard) επονομαζόμενο Ντίκο,

και εκείνον του Βιντάλ, Εντγκάρ (Edgar), πρώτα Μπεμπεκό για τους δικούς του, και έπειτα για πολύ καιρό Μινού για τον πατέρα του.

Ο εκγαλλισμός ξεκινά από τα παιδικά χρόνια. Το παιδί δηλώνεται με γαλλική ιθαγένεια, ενώ ο Βιντάλ και η γυναίκα του είναι ακόμη «Ισραηλίτες της Ανατολής». Το διπλό όνομα Νταβίντ-Σαλομόν που δηλώθηκε με τη γέννηση θα διαδεχθεί το εκ των πραγμάτων όνομα Εντγκάρ, το οποίο θα αναγνωρισθεί αργότερα με επίσημη πράξη.

Το αναπόφευκτα μοναδικό παιδί είχε γεννηθεί. Αψηφώντας τη γνώμη του γιατρού, η Λούνα θέλει να το θηλάσει. Ο γιατρός υποχωρεί μπροστά στην επιμονή της και συμφωνεί να το θηλάσει για μερικές εβδομάδες. Μετά έρχεται το μπιμπερόν, το οποίο ο Μπεμπεκό θα θηλάζει ακόμη στην ηλικία που τα άλλα παιδιά τρώνε με πιρούνι και κουτάλι: μόλις ξυπνήσει, μόλις νοιώσει την ανάγκη στη διάρκεια της ημέρας, θα ουρλιάζει: «Μπιμπιονίκο!» και θα ηρεμεί μόνον όταν έλθει το μπιμπερόν του. Ίσως να μην είχε ποτέ εγκαταλείψει το *μπιμπιονίκο* του εάν δεν τον είχαν απογαλακτίσει βάζοντας κάποιο αηδιαστικό προϊόν πάνω στη θηλή του.

Το παιδί πηγαίνει καλά, αποκτά μαγουλάκια, αλλά με το παραμικρό πρόβλημα, την παραμικρή διάρροια, ο πατέρας του εξετάζει τα κόπρανα με τα δάκτυλα, καλεί το γιατρό. Τι φροντίδα, τι αγωνία γύρω από αυτό το μοναδικό για πάντα παιδί.

Η περιτομή γίνεται την Παρασκευή 13 Ιουλίου, στο σπίτι του Βιντάλ και της Λούνα, στην οδό Μεράν 10. Το τελετουργικό μαχαίρι καταργεί με αρκετά χονδροειδή κοψίματα την πόσθη του νεογέννητου που κάνει με τον τρόπο αυτό την είσοδό του στο λαό της Αλλιάνς (Alliance).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

Πρώτος εκγαλλισμός (1921-1931)

Όπως η Θεσσαλονίκη είχε προσελκύσει κυρίως τους Σεφαρδίτες που είχαν εγκαταλείψει την Ισπανία, η Γαλλία προσήλκυσε κυρίως τη νέα διασπορά των Σεφαρδιτών της Θεσσαλονίκης.

Όπως είδαμε στο Κεφάλαιο II, ένα πρώτο κύμα επίδοξων διανοούμενων και άλλων που αναζητούσαν την τύχη τους είχε εγκατασταθεί στη Γαλλία στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Οι μεν είχαν γίνει γιατροί, οδοντίατροι, φαρμακοποιοί, όπως δύο από τους ανεπιούς του Νταβίντ Δ. Ναχούμ, οι δε είχαν ασχοληθεί με το εμπόριο, όπως οι αδελφοί Μπερεσσί, ορφανοί από πατέρα, οι οποίοι είχαν βρει πραγματικά την τύχη τους στη Γαλλία.

Ο Βιντάλ, από τη μεριά του, είχε νιώσει με ένταση την παρόρμηση της μετανάστευσης στη Γαλλία που απασχολούσε τους νεαρούς Σεφαρδίτες από το 1900 έως το 1914. Σε ηλικία 19 ετών, το 1913, ο νεαρός Βιντάλ είχε δοκιμάσει την τύχη του και είχε αποτύχει. Όμως, αργά ή γρήγορα, η οικογένεια Ναχούμ θα εγκατέλειπε τη Θεσσαλονίκη, όπως είχαν κάνει οι οικογένειες Μπερεσσί και Μοσσερί. Το ατύχημα της σύλληψης του Βιντάλ επέσπευσε τη μετανάστευση στη Γαλλία ολόκληρης της οικογένειας. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος συγκέντρωσε και διέυρνε τη μετανάστευση των Θεσσαλονικέων στη Γαλλία. Η Βιέννη υπήρξε πόλος έλξης στις αρχές του αιώνα. Αλλά ο δρόμος για τη Βιέννη κόπηκε το 1914-1918 με τη μετατροπή του συνόρου σε μέτωπο. Έπειτα, με το διαμελισμό της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας, η μεγάλη πρωτεύουσα έγινε υδροκέφαλη στο σώμα ενός νάνου. Οι λιγοστές ησίδες Σεφαρδιτών που είχαν εγκατασταθεί στη Βιέννη διασκορπίστηκαν και πάλι...

Το 1917, η γιγαντιαία πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης, η οποία κατέστρεψε την εβραϊκή πόλη, διέυρνε τη μετανάστευση προς τη Γαλλία, με την οποία η Θεσσαλονίκη, όπου ήταν εγκαταστημένη η Στρατιά της Ανατολής, συνδέθηκε αναπόσπαστα κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου.

Η Μασσαλία, πρώτος τόπος εγκατάστασης των Μπερεσσί και των Ναχούμ, υπήρξε ένα είδος δεξαμενής: η Μασσαλία ήταν ταυτόχρονα η Γαλλία και η

Μεσόγειος. Η ταυτότητά της ήταν ταυτόχρονα εθνική και κοσμοπολιτική. Στη Μασσαλία, οι Ναχούμ έζησαν, κατά τη διάρκεια του πολέμου, έχοντας σχέση με τη Θεσσαλονίκη, όπου έστελναν εφόδια για τη Στρατιά της Ανατολής. Μετά τον πόλεμο, προσπάθησαν από τη Μασσαλία να αναπροσανατολίσουν τις εξαγωγές προς άλλες χώρες. Αλλά, για να συνεχίσουν, αναγκάστηκαν να φύγουν από τη Μεσόγειο για μία πρωτεύουσα. Έτσι, αρχίζει, το 1919, η εγκατάσταση των Ναχούμ στο εσωτερικό της ηπείρου: εγκαθίστανται στο Παρίσι (ο Βιντάλ και μερικοί από τους δικούς του) και στις Βρυξέλλες (ο Λεόν και οι άλλοι αδελφοί του). Ο Λεόν κατορθώνει να διατηρήσει τις βελγικές εξαγωγές μετάλλων στα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή και ιδρύει στις Βρυξέλλες την εταιρεία Χαλυβουργία Ναχούμ (Nahum Steel), που είχε ξεκινήσει από τη Θεσσαλονίκη. Ο Βιντάλ, από τη μεριά του, αποτυγχάνει στην επιδίωξη των εισαγωγών-εξαγωγών και θα πρέπει να αλλάξει προσανατολισμό και να στραφεί σε αυτό που δεν ονομάζεται ακόμη Εξάγωνο³⁹. Σε κάθε περίπτωση, ο οικονομικός σύνδεσμος με τη Θεσσαλονίκη έχει καταργηθεί οριστικά. Αυτό που απομένει είναι ο ομφάλιος λώρος με το θείο Φρανσές που έμεινε εκεί, και η έντονα παρούσα ανάμνηση μιας μικρής χαμένης πατρίδας.

Ένα νέο ρίζωμα αρχίζει...

Η γερμανική αποτυχία

Το 1920 και το 1921 είναι για το Βιντάλ οι χρονιές του θανάτου του πατέρα του, του γάμου του, της γέννησης του γιου του, της μόνιμης εγκατάστασης σε ένα διαμέρισμα. Είναι επίσης οι χρονιές της τελευταίας προσπάθειάς του να εδραιώσει και να αναπτύξει το γραφείο εξαγωγών-εισαγωγών. Αφού απομονώθηκε η Μεγάλη Βρετανία και ενώ η Τσεχοσλοβακία, η Γιουγκοσλαβία και η Ρουμανία δεν μπορούν να του παράσχουν επαρκή πελατεία, δοκιμάζει την τύχη του στη Γερμανία, στα χνάρια του Σαλομόν και του Σαμύ Μπερεσσί, για να εξαγάγει εκεί υφάσματα, είδη ένδυσης, ίσως μέταλλα. Στα χαρτιά του, απέμειναν οι ανταλλαγματικές επιστολές με το Σαμύ Μπερεσσί, καρτ-ποστάλ που έστειλε από τη Γερμανία στη νέα του σύζυγο και τέλος ένα διαβατήριο που απέκτησε η Λούνα στις 11 Δεκεμβρίου 1920 για να ταξιδεύσει στη Γερμανία. Το έγγραφο μας γνωρίζει ότι η Λούνα έγινε, όπως και ο σύζυγός της, «Ισραηλίτισσα της Ανατολής» (που υπάγονταν στην κατηγορία των «ειδικών προστατευομένων») και ότι το ζευγάρι κατοικεί ήδη στην οδό Μεράν 10.

Ένας Σεφαρδίτης όπως ο Βιντάλ παραμένει ξένος στα μίση μεταξύ Γάλλων και Γερμανών. Εάν στο Φριγκολέ χρησιμοποίησε τον όρο «Γερμαναράδες» το

³⁹ [ΣτΜ:] Ονομασία της Γαλλίας λόγω του σχήματός της.

έκανε από μιμητισμό και θα ξεχάσει τη λέξη. Δεν αντιλαμβάνεται το γερμανό ως κληρονομικό εχθρό, πληγή του ανθρώπινου είδους. Γνωρίζει τη γερμανική γλώσσα, την οποία έμαθε στο σχολείο, απαγγέλλει το βασιλιά των ζωτικών του Γκαίτε, και του αρέσει η Γερμανία, όπου το φαγητό είναι της αρεσκείας του. Ακόμη και μετά τον πόλεμο του 1939-1945 δεν θα τρέφει μίσος για τους Γερμανούς ως Γερμανούς και του άρεσε να κάνει κρουαζιέρες στο Ρήνο στη δεκαετία 1960 και 1970.

Μετά τους αρραβώνες του, ο Βιντάλ αρχίζει τις εξορμήσεις του στη Γερμανία, αρχικά υπό την καθοδήγηση του πεθερού του. Ένα γράμμα του Σαλομόν Μπερεσσί στο Βιντάλ, της 7 Οκτωβρίου 1920, μας γνωρίζει ότι στηρίζεται σε αυτόν για να προσπαθήσει να προωθήσει σε γαλλικούς οίκους γερμανικά είδη, όπως αλουμινόχαρτο για κατασκευαστές σοκολάτας, μαχαίρια, πιρούνια, κουτάλια, και για να του βρει στη Γαλλία υφάσματα για εξαγωγή στη Γερμανία. Το γράμμα τελειώνει με αυτά τα λόγια:

Καλημέρα στον αγαπητό Ανρί [αδελφό του Βιντάλ]. Φύλησε την αγαπημένη Λούνα από εμένα και πες της ότι θα της γράψω.
Σου σφίγω το χέρι εγκάρδια, ο μπαμπάς σου.

Σαλομόν

Ο Βιντάλ κάνει μερικά ταξίδια στη Γερμανία το 1920 και ίσως, με αφορμή τις γιορτές του τέλους του έτους, να σχεδίασε να φέρει μαζί του τη Λούνα στις Βρυξέλλες και στη Φραγκφούρτη, όπου θα συναντούσαν το Σαλομόν Μπερεσσί. Όμως, παρότι απέκτησε το διαβατήριό της στις 11 Δεκεμβρίου, η Λούνα μένει στο Παρίσι (υποθέτουμε επειδή είναι έγκυος στον τρίτο μήνα, και θα εκμεταλλευθεί αυτή την απουσία για να επιχειρήσει να κάνει άμβλωση). Γράφει στον πατέρα της, ο οποίος βρίσκεται στο ξενοδοχείο Εξέλσιορ στη Φραγκφούρτη:

Παρίσι, 16 Δεκεμβρίου 1920

Αγαπημένε μου μπαμπά,
Με αυτή την κάρτα σου στέλνω τα νέα μας που είναι πολύ καλά. Σου γνωρίζω ότι ο αγαπημένος μου Βιντάλ αναχωρεί απόψε μέσω Βρυξελλών. Πάρνει το τραίνο των 10 και κάτι. Νομίζω πως θα μείνει μία ημέρα στις Βρυξέλλες και θα αναχωρήσει για τη Φραγκφούρτη. Σε φιλώ με όλη μου την καρδιά.

Λούνα

Ο Σαλομόν Μπερεσσί πεθαίνει στις 31 Μαρτίου 1921. Ο Βιντάλ συνεχίζει με το Σαμύ Μπερεσσί. Στις 10 Απριλίου, ο Βιντάλ στέλνει στη γυναίκα του δύο κάρτες από το Βισμπάντεν, στις οποίες γράφει:

Βισμπάντεν, ώρα 4 μ.μ.

Αγαπημένη μου Λούνα,

Στις 4 και μισή αναχωρώ για τη Φραγκφούρτη και ο Σαμύ θα έλθει να με βρει αύριο το πρωί. Γευματίσαμε μαζί και απόψε θα σου γράψω λεπτομέρειες από τη Φραγκφούρτη. Εδώ, η πόλη είναι πανέμορφη, και διασκέδασα που είχα πάρει και είδα λίγο καλό καιρό. Θα ήθελα να ήσουν μαζί μου για να δεις πόσο όμορφο είναι το Βισμπάντεν. Έκανα καλό ταξίδι και ελπίζω το ίδιο για την επιστροφή μου. Ελπίζω κυρίως να βρω νέα σου στο ξενοδοχείο Εξέλσιορ επιστρέφοντας. Να είσαι καλά και να προσέχεις και καλύτερα (;) στον αγαπημένο γιο μου, γιο μας. Σε φιλώ.

Ο Βινταλίκου σου

Από την κάρτα προκύπτει ότι ο Βιντάλ είναι βέβαιος ότι το παιδί που κυφορεί η Λούνα θα είναι αγόρι. Το «να προσέχεις» φαίνεται να είναι μία απόλυτα φυσιολογική έκφραση ενδιαφέροντος από έναν σύζυγο προς την έγκυο γυναίκα του, και μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Βιντάλ δεν είναι ακόμη ενήμερος σχετικά με την καρδιακή πάθηση της Λούνα.

Η ανταλλαγείσα αλληλογραφία με το Σαμύ Μπερεσσί αποκαλύπτει προβλήματα και δυσκολίες με τραπεζικά εμβάσματα. Ο Βιντάλ επιστρέφει στο Παρίσι στις 13 και γράφει στο Σαμύ στις 14. Θέλει να μάθει εάν όλα είναι εντάξει με τους Σέι και Χαμ. Γίνεται λόγος για ένα αίτημα του Σιλβέν (Μπενφοράδο; Μπερεσσί;) για να εμβασθεί στο λογαριασμό του Σαμύ στην Αλσατική Εταιρεία Κολωνίας ένα υπόλοιπο 515.025 μάρκων, και ο Βιντάλ περιμένει την απάντηση του Σαμύ σχετικά με το αίτημα αυτό. Ο Βιντάλ προσθέτει:

Περιμένο επίσης γράμμα σου, εάν πρέπει να γράψω στον Ανζέλ για να τον παρακαλέσω να αναγνωρίσει το έμβασμα του Πρινζ 176.136,10 μάρκων στέλνοντας του την επιστολή πληρωμής που μου έδωσε ο Πρινζ... Γράφω σήμερα στον κατασκευαστή αλουμινίου.

Ο Σαμύ, την ίδια στιγμή (15 Απριλίου) γράφει γράμμα στο Βιντάλ, με το οποίο τον ενημερώνει ότι ο οίκος Σέι και Χαμ έλαβε 437 κομμάτια εμπριμέ 21.521,60 μέτρων, 130 κομμάτια «shirting» 5.155,25 μέτρων, και ότι υπάρχουν 100 μέτρα λιγότερα στα εμπριμέ και 500 μέτρα περισσότερα στο λευκό ύφασμα από όσα προβλέπονταν, και αναρωτιέται εάν το λάθος προέρχεται από την παράδοση ή από τη μέτρηση κατά την άφιξη.

Τηλεγραφήματα και γράμματα ανταλλάσσονται ανάμεσα στο Σαμύ και το Βιντάλ για να τακτοποιηθεί μία πολύ περίπλοκη μεταβίβαση κεφαλαίων, καθώς και για να ρευστοποιηθεί ένας λογαριασμός που άφησε στη Γερμανία ο Σαλομόν Μπερεσσί, ο οποίος είχε πεθάνει τον περασμένο μήνα.

Σε ένα γράμμα με ημερομηνία 16 Απριλίου, ο Σαμύ αναφέρει ότι οι δουλειές δεν πάνε και τόσο καλά:

Τα τρία κομμάτια γκαμπαρντίνας της παρτίδας μου πρέπει να παραδόθηκαν από τον Πρινζ στον οίκο Σέι και Χαμ. Είμαι εντάξει μαζί τους, αφού έλαβα την απόδειξη αυτού του εμπορεύματος, όπως και τις άλλες. Οι πωλήσεις είναι ήρεμες σε αυτούς εδώ και δύο μέρες, μάλλον ως συνέπεια του κλεισίματος της έκθεσης... Από τα αποθέματά μου, δεν μπόρεσα να καταφέρω τίποτε μαζί τους, ούτε με κανέναν άλλο οίκο.

Στη συνέχεια ο Σαμύ αναφέρει ότι θα βρίσκεται στην Κολωνία τις επόμενες μέρες.

Είκοσι ημέρες αργότερα (στις 6 Μαΐου 1921), το ύψος των γερμανικών αποζημιώσεων προς τους Συμμάχους ορίζεται σε 132 δισεκατομμύρια χρυσά μάρκα. Το μάρκο αρχίζει να κατακυλά το καλοκαίρι του 1921 και θα συντρίβει το 1922-1923. Το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του Σαλομόν Μπερεσσί ήταν σε μάρκα, και η χήρα του θα βρεθεί χωρίς πόρους. Ο Πεπό δεν θα μπορέσει να διαχειρισθεί το κατάστημα στο βουλεβάρτο Μπαρμπές και θα αναγκασθεί να το εγκαταλείψει. Όμως, βάσει της παραδοσιακής οικογενειακής αλληλεγγύης, οι κουνιάδοι και ο γαμπρός της Μυριάμ θα φροντίσουν ώστε να μην στερηθεί τα πάντα και να μπορέσει να μεγαλώσει τα δύο ανήλικα παιδιά της.

Η μόνιμη εγκατάσταση

Η οικογένεια Μπερεσσί είχε εγκατασταθεί στην οδό Παρμαντιέ, και έπειτα στην οδό Σενταίν. Ο Νταβίντ Δ. Ναχούμ είχε μείνει κατά την τελευταία παραμονή του στο Παρίσι στο βουλεβάρτο Βολταίρ. Πράγματι, ο πρώτος πόλος εγκατάστασης των Θεσσαλονικέων στο Παρίσι υπήρξε, πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η οδός Σενταίν και οι γύρω δρόμοι, κοντά στην πλατεία Βολταίρ, όπου ο εποικισμός των πολυκατοικιών και των κάθε είδους καταστημάτων δημιούργησε μία μικρή Θεσσαλονίκη.

Ο δεύτερος πόλος, το Σαντιέ, ήταν καθαρά επαγγελματικός: εκεί άνοιξαν πολλοί Θεσσαλονικείς καταστήματα χονδρικής πώλησης υφασμάτων ή πλεκτών κατά τα έτη 1910-1925. Ο Βιντάλ βρήκε ένα κατάστημα στη συνοικία αυτή, στην οδό ντ' Αμπουκίρ, το 1922. Έμεινε εκεί σχεδόν σαράντα χρόνια και ολόκληρη η ζωή του εστιάσθηκε στο Σαντιέ.

Οι Θεσσαλονικείς του Σαντιέ κατοικούν σκορπισμένοι σε διάφορες συνοικίες. Ο Βιντάλ εγκαταστάθηκε πρώτα κοντά στο Σαντιέ, στην αρχή στην οδό Σαιν-Ζωρζ, έπειτα στην οδό Κλωζέλ, έπειτα την εποχή του γάμου του με τη

Λούνα Μπερεσσί κοντά στην πλατεία Μοντολόν, στην οδό Μεράν, στο 9ο δημοτικό διαμέρισμα. Εκεί έζησε με τη Λούνα μέχρι το 1931. Η Ανριέτ, η αδελφή του, διάλεξε έναν μπουρζουάδικο δρόμο στο 17^ο δημοτικό διαμέρισμα. Έτσι, υπάρχει ταυτόχρονα η συγκεντρωμένη εγκατάσταση στο 11^ο δημοτικό διαμέρισμα, γύρω από την οδό Σενταίν, έναν μικρό θεσσαλονικιώτικο πυρήνα στον οποίο θα ζήσει η Μυριάμ Μπερεσσί, και η διασκορπισμένη εγκατάσταση των Θεσσαλονικέων στον ευρύτερο χώρο του Παρισιού.

Σταδιακά ο Βιντάλ θα βυθισθεί στο γαλλικό τρόπο ζωής. Τα ονόματα της οικογένειας έχουν ήδη εκγαλλισθεί από τη Μασσαλία. Ο Χαΐμ έγινε Ανρί, ο Ζακόμπ Ζακ, η Έλενα Ελέν, η Ρικέττα Ανριέτ. Ο Βιντάλ παραμένει Βιντάλ, αλλά ζητεί να τον φωνάζουν, στο Σαντιέ και στη γειτονιά όπου μένει, κ. Βιντάλ, σαν να ήταν αυτό το επώνυμό του. Αν και δημιουργεί αμέσως στο σπίτι του και στο κατάστημά του έναν μικρόκοσμο βγαλμένο από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, το κάνει αυτό με ένα ζευγάρι μη Εβραίων: παίρνει υπάλληλο στο μαγαζί του έναν Αρμένιο, πρόσφατο μετανάστη, το Βαχράμ, και υπηρέτρια στο σπίτι του τη γυναίκα του, Μακρύ (Μαρία), οι οποίοι από το Αλφορβίλ (όπου εγκαταστάθηκαν οι περισσότεροι Αρμένιοι που ήλθαν στη Γαλλία μετά τις τουρκικές σφαγές) ήλθαν να κατοικήσουν στο δωμάτιο του υπηρετικού προσωπικού στην οδό Μεράν 10. Η Μακρύ, η «Μικρή Μαρία» (η οποία ονομαζόταν έτσι όχι μόνον επειδή ήταν κοντή, αλλά και επειδή η Κορίν είχε πάρει στην υπηρεσία της μία άλλη Αρμένισσα Μαρία, ψηλή, τη Μακρύ Σολοβιάν), φροντίζει τον μικρό Εντγκάρ όταν οι γονείς του λείπουν το βράδυ. Αγαπά πολύ το παιδί. Η σχέση ανάμεσα στο σεφαρδίτικο και το αρμένικο ζευγάρι είναι τρυφερή. Θα διαρκέσει μετά το χωρισμό τους, τη χηρεία και το νέο γάμο του Βιντάλ και της Μακρύ. Υπάρχει μεταξύ τους αμοιβαία εμπιστοσύνη, αφοσίωση και οικειότητα. Τους ενώνει ένα είδος κοινού συναισθήματος, κοινής φιλοσοφίας για τη ζωή. Αισθάνονται όχι τη θρησκευτική τους διαφορά, αλλά την κοινή ανατολίτικη ιδιότητά τους ως μετοίκων.

Ο Βιντάλ είναι ήδη τελείως Παριζιάνος, αλλά δεν νοιάθει ακόμη Γάλλος στις αρχές της δεκαετίας του 1920, όταν αναγκάζεται να εγκαταλείψει την ταυτότητα του «Ισραηλίτη της Ανατολής» (πιθανώς γύρω στο 1925), δεν σκέπτεται να ζητήσει τη γαλλική ιθαγένεια, προτιμά να πάρει την ελληνική ιθαγένεια που του είναι πολιτικά και συναισθηματικά ξένη, αλλά στην οποία ανήκει πλέον η γενέθλια πόλη του.

Ο Βιντάλ στο Σαντιέ

Μετά την κατρακύλα του μάρκου, ο Χανανέλ Μπερεσσί, αδελφός του Σαλομόν και θείος της Λούνα, για τον οποίο ο Βιντάλ ένοιωθε σε όλη του τη ζωή σεβα-

σμό και τρυφερότητα, συνιστά στο Βιντάλ να μην επιμείνει άλλο στις εξαγωγές και να ανοίξει ένα κατάστημα:

«Μην χάνεις τον καιρό σου περιμένοντας στις εξαγωγές, τελείωσαν, πέθαναν. Πρέπει να ανοίξεις ένα κατάστημα και να κάνεις όπως όλοι οι...» Και πράγματι, συνάντησα έναν συμμαθητή μου, κάποιον κ. Μπαρόν: «Μην διατάξεις, να, ανοίξαμε ένα μαγαζί, ήταν μπακάλικο, αρχίσαμε να δουλεύουμε τα καλτσόν, τις κάλτσες, τα καταφέρνουμε». Μου λέει: «Ακριβώς, ο μπακάλης μου έχει ένα κουνιάδο που έχει ένα κατάστημα στην οδό ντ' Αμπουκίρ, θα σε συστήσω». Οπότε πάω να τον δω. Χοπ, αγόρασα το κατάστημα στην οδό ντ' Αμπουκίρ, και άρχισα κι εγώ τα πλεκτά.

Ο Βιντάλ ανοίγει αυτό το μικρό κατάστημα στην οδό ντ' Αμπουκίρ 52. Το συμβόλαιο υπογράφεται στις 24 Αυγούστου 1922 και η τιμή ορίζεται στα 2.700 φράγκα για τα έξι πρώτα χρόνια, 3.200 φράγκα για τα επόμενα τρία χρόνια, 3.500 φράγκα για τα τελευταία τρία χρόνια.

Ο Βιντάλ εγκαθίσταται στο Σαντιέ. Έτσι, οι εξαγωγές θα γίνουν γι' αυτόν μία υπολειμματική και σποραδική δραστηριότητα στις δουλειές του, ανάλογα με τις δυνατότητες που του προσφέρονται. Το κατάστημά του ειδικεύθηκε στα καλτσόν και τις κάλτσες που προορίζονταν κυρίως για εμπόρους και πλανόδιους εμπόρους της γαλλικής αγοράς.

Το Σαντιέ είναι μία συνοικία στο κέντρο του Παρισιού, στο 2ο δημοτικό διαμέρισμα. Το μέρος που είναι κυρίως αφιερωμένο στη λιανική πώληση υφασμάτων και πλεκτών περιλαμβάνει την οδό ντε Κλερύ, την οδό ντ' Αμπουκίρ, τα μικρά δρομάκια γύρω από την πλατεία ντι Καίρ, την οδό ντι Σαντιέ.

Στα δυτικά, το χρηματιστήριο, ένας φρενήρης ναός, και οι μεγάλες έδρες τραπεζών, γραφειοκρατικά ανάκτορα του χρήματος, στο βορρά, τα καφέ, τα θέατρα, οι κινηματογράφοι των μεγάλων βουλευμάτων, στα ανατολικά, τα έντονα βαψίματα και η προσφορά σάρκας από τις πόρνες της οδού Σαιν-Ντενί, στα νότια, η κεντρική αγορά, όπου διοχετεύονται και από όπου διασκορπίζονται τα τρόφιμα για τέσσερα εκατομμύρια στόματα, στην καρδιά της συνοικίας, ο βρυχηθμός των πιεστηρίων και το σμάρι των φορτηγών, των αυτοκινήτων και των ποδηλάτων των μεγάλων εφημερίδων.

Είναι ένα μανιασμένο εμπορικό κέντρο στα σύνορα της ηδονής (οδός Σαιν-Ντενί) και της ψυχαγωγίας (μεγάλα βουλεβάρτα), το οποίο διασχίζουν τα γεμάτα ζωντάνια κέντρα των πιο ισχυρών οικονομικών ρευμάτων (χρηματιστήριο και τράπεζες), της επικοινωνίας (εφημερίδες), της διατροφής (η κεντρική αγορά), της σεξουαλικότητας (η οδός Σαιν-Ντενί) της πρωτεύουσας. Κοντά στην κεντρική αγορά συναντώνται η κοιλιά και το υπογάστριο του Παρισιού, με μία ένταση που δεν μειώνεται ποτέ και που εντείνεται κάθε νύχτα.

Σε αντίθεση με την οδό ντε Ροζιέ, την οποία είχαν επουκίσει τότε οι Ασκενάζι από την Πολωνία και τη Ρωσία, κανένας εξωτισμός, κανένας τρόπος και κανένα στιλ ζωής, καμμία ένδειξη, με εξαίρεση τα ονόματα των καταστηματαρχών και την άχαρη συσσώρευση εμπορευμάτων συγκεντρωμένων πίσω από τις βιτρίνες, δεν υποδηλώνει στο βλέμμα του τρίτου την παρουσία μιας ξένης κοινότητας. Στην πραγματικότητα, ο πληθυσμός είναι πολύ ανάμεικτος. Υπάρχουν ακόμη απλοί Παριζιάνοι στα δωμάτια στις σοφίτες και στα θυρωρεία. Οι αντιπρόσωποι που επισκέπτονται τη συνοικία είναι Γάλλοι, οι καταστηματαρχές είναι ως επί το πλείστον Σεφαρδίτες, οι πελάτες είναι στη μειονότητά τους Γάλλοι, στην πλειονότητα μέτοικοι, πλανόδιοι έμποροι και μικροί καταστηματαρχές στην επαρχία ή στα προάστια, βορειοαφρικανοί, Αρμένιοι, Ασκενάζι.

Όταν μαγνητοφώνησε την προφορική του αυτοβιογραφία, η εγγονή του Βιντάλ, η Βερονίκ, τον ρώτησε γιατί επέλεξε το Σαντιέ:

... *Ήδη πριν από τον πόλεμο, το 1910, πριν από τον ευρωπαϊκό πόλεμο του 1914, όλος ο κόσμος από την Τουρκία, από την Κωνσταντινούπολη ή από τη Θεσσαλονίκη, που έρχονταν στη Γαλλία, κυρίως στο Παρίσι, για να δουλέψουν, όλοι άρχιζαν να δουλεύουν στην υφαντουργία, στα υφάσματα, στα πλεκτά, στα πουλόβερ κλπ. και υπήρχαν δύο κέντρα: ένα κέντρο στη μεριά της πλατείας Βολταίρ, που ήταν δεύτερης τάξης, για πράγματα πολύ πιο κοινά, πολύ πιο δεύτερης ποιότητας, και ένα κέντρο κάπως πιο μοντέρνο που ήταν το Σαντιέ, στο Παρίσι. Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι ήμασταν συγκεντρωμένοι... και, στο τέλος του 1914-1918, το 1920 ας πούμε, χωρίς υπερβολή, υπήρχαν στα τριακόσια καταστήματα του Σαντιέ καμιά εκατοστή Θεσσαλονικείς... Γνωρίζομασταν, ξέραμε ποιος ήταν εκεί, συναντιόμασταν.*

Πράγματι, το Σαντιέ γίνεται, από το 1920 έως το 1939, μία μικρή αγορά, διατεταγμένη σε εκατοντάδες κυψέλες καταστημάτων, όπου συναντώνται φίλοι και συνάδελφοι, οι οποίοι ύστερα από ένα χαρούμενο *Ke haber?* (τι νέα;) συζητούν για τα πάντα και για τίποτε συγκεκριμένο. Για παράδειγμα, ένας Θεσσαλονικιός φίλος του Βιντάλ ήλθε στο κατάστημά του να του φέρει μια πολύ ενδιαφέρουσα πληροφορία: «Ξέρεις, Βιντάλ, ότι ένας από τους δικούς μας ήταν ένας πολύ μεγάλος φιλόσοφος, ο Μπαρούχ Σπινόζα, έγραψε ένα ολόκληρο βιβλίο σχετικά με όλα τα τικ, που λέγεται *Ta tics* (Les tics)⁴⁰. – Αδύνατον...»

Βερονίκ: «Και γιατί ασχολήθηκαν όλοι με τα πλεκτά;»

Α! Γιατί το επάγγελμα ήταν πιο εύκολο... Τα υφάσματα ήταν πιο πολύπλοκα, έπρεπε να έχεις κάποιες γνώσεις, για να πεις: «Αυτό είναι μαλλί, ή είναι

⁴⁰ [ΣτΜ:] Πρόκειται για την *Ηθική* του Σπινόζα (*L'Ethique*). Τα *L'Ethique* και *Les tics* είναι ομόηχα στα γαλλικά.

μείγμα ή είναι βαμβάκ», ενώ στα πλεκτά τα πράγματα ήταν πιο εύκολα. Αγοράζαμε κάλτσες, εντάξει. Οι κάλτσες κόστιζαν 3 φράγκα η δωδεκάδα... τις πουλούσαμε 3,50 φράγκα. Αγοράζαμε καλτσόν, το ίδιο... Δεν υπήρχε ουσιαστικά επαγγελματική κατάρτιση... Στην εκατοντάδα των Θεσσαλονικέων εμπόρων στο Σαντιέ, ογδόντα ασχολούνταν με τα πλεκτά, είκοσι που είχαν μαθητεύσει λίγο σε άλλα καταστήματα ασχολούνταν με τα υφάσματα. Έχουν μείνει ακόμη τρεις τέσσερις στο Σαντιέ, στην οδό ντ' Αμπουκίρ, που έχουν καταπληκτική οικονομική κατάσταση, είναι, για παράδειγμα, ο κ. Μπρούδο, στην οδό ντ' Αμπουκίρ, όπου του ανήκει ένα ολόκληρο κτίριο... Οι δουλειές είναι πολύ πιο αποδοτικές στα υφάσματα παρά στα πλεκτά, αλλά τέλος πάντων στα πλεκτά τα καταφέραμε, ορίστε η απόδειξη...

Ο Βιντάλ ανοίγει λοιπόν ένα κατάστημα χονδρικής πώλησης πλεκτών στην οδό ντ' Αμπουκίρ 52. Είναι μόνος του, έχει ανάγκη από κεφάλαιο: *Είχα προτάσεις από τον κ. Πιερ, τον κ. Πωλ για συνεργασία, όλα αυτά δεν τα ήθελα, και τελικά ο αδελφός μου ο Λεόν μου είπε: «Άκουσε, ο γαμπρός μας ο Ελί δεν έχει πια δουλειά στη Μασσαλία, είναι καλύτερα να έλθει στο Παρίσι και να γίνει συνεργάτης σου, έτσι δεν θα είσαι μόνος... και εγώ, εάν είναι ανάγκη, θα σας υποστηρίξω, εάν χρειασθεί».*

Στην πραγματικότητα, ο Ελί φέρνει κάποιο ποσό, το οποίο επενδύεται στις δουλειές του καταστήματος, και για αυτό θα εισπράττει ένα ποσοστό από τα κέρδη. Κάθε χρόνο κάνουν τους λογαριασμούς και ο Ελί εισπράττει το μερίδιό του. Είναι ο Βιντάλ επιφυλακτικός απέναντι στις ικανότητες του Ελί; Αυτός δεν συμμετέχει ποτέ ούτε στην αναζήτηση ούτε στην πώληση των εμπορευμάτων, δεν παρεμβαίνει ποτέ στους πελάτες, μένει πάντοτε σιωπηλός όταν γίνονται τα παζάρια. Ο Βιντάλ του αναθέτει να πηγαίνει στο ταχυδρομείο, να κρατά το μαγαζί όταν αυτός απουσιάζει. Είχε πολύ μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στον υπάλληλό του, το Βαχράμ, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τις αποστολές, τις παραλαβές και τα διάφορα ψώνια. Ο Ελί δέχθηκε στωικά, ακόμη και με ικανοποίηση, αυτόν το διακοσμητικό ρόλο. Στην πραγματικότητα, δεν υπήρξε ποτέ οικειότητα ανάμεσα στο Βιντάλ και το γαμπρό του. Φαίνεται ότι ο Βιντάλ δέχθηκε τη λύση της «συνεργασίας» με τον Ελί υπακούοντας στη γνώμη του Λεόν και από αλληλεγγύη απέναντι στην αδελφή του. Όσο είχε το κατάστημα, δεν αμφισβήτησε ποτέ το καθεστώς των σχέσεων με τον Ελί.

Το πρωί, εγώ, άνοιγα πάντοτε το μαγαζί στις 8. Ο Ελί ερχόταν από τη μεριά του, εγώ ερχόμουν με τον υπάλληλό μου το Βαχράμ που είχε το δωμάτιο στον έκτο όροφο με τη γυναίκα του, η οποία ουσιαστικά ανέθρεψε τον Ενγκάρ... Επομένως, ανοίγαμε πάντοτε πριν από τις 8, και ο θεός Ελί ήταν και αυτός πολύ συνεπής... Δεν ήταν του επαγγέλματος, δεν έκανε πωλήσεις, δεν έκανε αγορές,

αλλά ήταν για μένα ένα πρόσωπο εμπιστοσύνης. Για παράδειγμα, εγώ έφευγα για να δω κάποιον. Εάν ερχόταν ένας πελάτης: «Περιμένετε, ο κ. Ναχούμ έρχεται σε λίγο». Ήξερε να τον κάνει να περιμένει. Όταν ταξίδευα, το ίδιο.

Εγώ, ταξίδευα δύο φορές την εβδομάδα. Πήγαινα στην Τρουά στα εργοστάσια για να αγοράσω τα τελευταία των σειρών ή παρτίδες... Δεν δούλευα με τους αντιπροσώπους. Αντίθετα, οι αντιπρόσωποι τα έβαζαν μαζί μου γιατί κατά κάποιον τρόπο τους έπαιρνα τη δουλειά... Δεν αγόραζα τα συνηθισμένα, γι' αυτό έπρεπε να πάω επί τόπου, στην Τρουά. Και τα πρώτα χρόνια της καριέρας μου, ήταν πολύ κουραστικό. Έφευγα το βράδυ από το Παρίσι, έφθανα στις 11 η ώρα το βράδυ, κοιμόμουν εκεί σε ένα ξενοδοχείο που υπήρχε στην πλατεία, αλλιώς έμενα στην αίθουσα αναμονής του σταθμού. Στις 5 το πρωί έπαιρνα ένα λεωφορείο ή ένα άλλο τραίνο και πήγαινα σε μικρά χωριά εκεί κοντά (όπου υπήρχαν εργοστάσια)... Όμως, τέλος πάντων, είχα μια ηλικία, ήμουν 30 ετών - 34 ετών, μπορούσα να ανεχθώ τα ταξίδια και την κούραση και τα πάντα...

Ο Βιντάλ δουλεύει σκληρά, από τις 8 το πρωί έως τις 6 το βράδυ, ακόμη και το Σάββατο. Δεν τηρεί την αργία του Σαββάτου, δεν τηρεί πενθήμερο και μερικές φορές πηγαίνει στο κατάστημα την Κυριακή, γιατί μερικοί πελάτες που είχαν δουλέψει καλά το Σάββατο ήθελαν να ανεφοδιασθούν, έτσι κι εγώ αναγκαζόμουν να πάω στο κατάστημα την Κυριακή το πρωί.

Την οδό ντ' Αμπουκίρ επισκέπτονταν συνεχώς πλανόδιοι έμποροι ή μικρέμποροι που είχαν καταστήματα στο Ζενβιλλιέ ή στο Ομπερβιλλιέ ή στο Νουαζύ-λε-Σεκ, και έρχονταν στο Σαντιέ για να ανεφοδιασθούν. Έμπαιναν σε ένα κατάστημα: «Ορίστε, κύριε, ψάχνω καλτσόν βαμβακερά μαύρα, δείξτε μου λοιπόν τι έχετε». Του δείχναμε: «Ορίστε, αυτή είναι η τιμή. – Θα πάρω δέκα δωδεκάδες, θα πάρω πέντε δωδεκάδες». Κι εγώ, στην αρχή, το 1921, πουλούσα επίσης χτένες και οδοντόβουρτσες, μου είχαν μείνει από την εποχή που έκαναν εξαγωγές και συνέχισα. Είχα, είναι αλήθεια, πολύ καλούς πελάτες, που έρχονταν για παράδειγμα από τη Αίλλη για να αγοράσουν χτένες. Πήγαινα στην Αριέζ, εκεί όπου βρίσκονταν τα εργοστάσια που κατασκεύαζαν χτένες από κέρατο, έκανα τις αγορές μου και έφερνα το εμπόρευμα στο Παρίσι...

Είχα πολύ καλούς πελάτες, είχα δυστυχώς και τέσσερεις ή πέντε κανάγιες, που η κακία τους έφθανε μέχρι το μεδούλι, και που με προβληματίζαν πραγματικά πολύ. Για παράδειγμα, αγόραζαν την Παρασκευή το πρωί οκτώ δωδεκάδες, πλήρωναν και έφευγαν. Την επομένη, ξανάρχονταν: «Α, μου έλεγαν, πρέπει να τις αλλάξουμε. – Μα γιατί, φίλε μου, άνοιξες ήδη τα πακέτα; – Ναι, αλλά δεν μου αρέσουν!» Τέλος πάντων, με λίγα λόγια, κακοί τύποι. Ευτυχώς, ήταν σπάνιοι. Οι υπόλοιποι ήταν καλοί. Για παράδειγμα, ένας πελάτης που ερχόταν από το Πουατιέ. Όταν δεν ερχόταν, τηλεφωνούσε: «Στείλτε μου άλλες είκοσι δωδεκάδες».

Το κατάστημα ήταν στην πραγματικότητα ένα μικρό μαγαζί πολύ στενό. Στο ράφι της βιτρίνας, χύδην, σε σωρό, σε πλήρη αταξία, καλτσόν και κάλτσες δεμένες μεταξύ τους σε δωδεκάδες. Ένα μακρύ παραλληλόγραμμο τραπέζι στη μέση χωρίζει το κατάστημα σε δύο συμμετρικούς στενούς διαδρόμους. Ο Βιντάλ στέκει συνήθως στην αριστερή πλευρά, οι πελάτες συνήθως στη δεξιά, αλλά περνούν στην αριστερή για να παρατηρήσουν, να αγγίξουν, να βγάλουν κάλτσες ή καλτσόν, των οποίων οι δωδεκάδες συσσωρεύονται σε θυρίδες και από τις δύο μεριές, μέχρι το ταβάνι. Στο βάθος του καταστήματος βρίσκεται το μικροσκοπικό γραφείο του Βιντάλ, στο οποίο φυλάσσονται τα χαρτιά του, τα τιμολόγια του, η γραφομηχανή του. Το γραφείο προστατεύεται από ένα ξύλινο διαχωριστικό που φθάνει στο ύψος του στήθους και επιτρέπει στο βλέμμα να εποπτεύει. Μπορεί κανείς να βγει από το βάθος από μία βοηθητική πόρτα που οδηγεί στο διάδρομο της εισόδου του κτιρίου. Στο τέλος του διαδρόμου υπάρχει μία μικρή αυλή, όπου ο Βιντάλ θα νοικιάσει αργότερα μία αποθήκη για τα αποθέματά του. Στον πρώτο όροφο του κτιρίου μένει η θυρωρός, η κ. Ντωσέλ, με την οποία ο Βιντάλ διατηρεί πολύ φιλικές σχέσεις.

Το κατάστημα είναι γεμάτο κιβώτια που φθάνουν, δέματα που φεύγουν. Ο Βιντάλ κάνει ο ίδιος τα δέματα. Τυλίγει το εμπόρευμα του πελάτη σε χοντρό καφετί χαρτί, το δένει με σπάγκο, το δίνει στον πελάτη με ένα μικρό ξύλινο χερούλι που αφαιρείται ή στέλνει τον Βαχράμ να στείλει τα δέματα με το καρότσι, με την Καλμπερσόν ή μια άλλη μεταφορική εταιρεία. Ο θόρυβος των τροχών του καροτσιού πάνω στα πλακάκια του διαδρόμου, στα πεζοδρόμια και τους δρόμους ενθουσιάζει το γιο του Βιντάλ, τον οποίο ο Βιντάλ φέρνει μερικές φορές τις Πέμπτες⁴¹ στο κατάστημα.

Σε αντίθεση με αυτό που είπε ο Βιντάλ, μάλλον από αξιοπρέπεια, στη Βερονίκ στην προφορική αυτοβιογραφία του («Συζητούσες πολύ με τους πελάτες σου; – Συνήθως, όχι»), όλα γίνονταν με παζάρια. Ο Βιντάλ παζαρεύει την τιμή της αγοράς στα εργοστάσια και παζαρεύει την τιμή της πώλησης με τους πελάτες του. Πράγματι, πρόκειται πάντοτε για τα τελευταία κομμάτια της σειράς, για εκπώσεις, των οποίων η τιμή πρέπει κάθε φορά να καθορισθεί. Ο Βιντάλ αλλάζει την τιμή που προτείνει ανάλογα με τη διάθεσή του ή με τη φάτσα του πελάτη. Η τιμή στην οποία συμβιβάζεται διαφέρει από πελάτη σε πελάτη, ανάλογα με τη διάρκεια των παζαριών και τους χίλιους παράγοντες που διαφέρουν ανάλογα με τη στιγμή της ημέρας και την ψυχολογική σχέση ισχύος που δημιουργείται κατά τη διάρκεια της συναλλαγής. «Αντε, είσθε ο πρώτος μου πελάτης, κάνω μια θυσία για να ξεκινήσω τη μέρα μου, θα μου φέρετε καλή τύχη

⁴¹ [ΣτΜ:] Η μέρα που τα δημοτικά σχολεία δεν λειτουργούν.

και θα καλύψω τη ζημία μου με τους άλλους». Ή πάλι: «Άντε, είστε ο τελευταίος πελάτης της ημέρας, θα χάσω το κέρδος μου».

Αυτό το κλασσικό παζάρι διεξάγεται με τελετουργικό τρόπο. Ένας πελάτης μπαίνει, με το πρόσωπο αηδιασμένο, σαν να μπαίνει σε βούρκο. Κοιτάζει με περιφρόνηση το εμπόρευμα, κάνει πως ξαναφεύγει ανασηκώνοντας τους ώμους και, με αφηρημένο ύφος, πιάνει μία δωδεκάδα κάλτσες, βγάζει ένα ζευγάρι, το περιεργάζεται με αηδιασμένο ύφος και πετάει: «Πόσο, αυτό;». Ο Βιντάλ παίρνει το ζευγάρι, το χαϊδεύει σχεδόν με ηδυπάθεια: «Είναι πολύ ωραίο... Για σας, τις δίνω 15 φράγκα. – Τι!» φωνάζει ο πελάτης γελώντας, σαν να άκουσε κάτι εξωφρενικό, και κατευθύνεται αμέσως προς την πόρτα. Την ώρα που ετοιμάζεται να εξαφανισθεί, πετάει: «6 φράγκα». Ο Βιντάλ παίρνει ένα ύφος σοκαρισμένο. «Μα εγώ τις πληρώνω 12 φράγκα. Να σας δείξω το τιμολόγιο! Δεν είναι δυνατόν! Άντε, θα κάνω μία προσπάθεια, δεκατρία φράγκα, αυτή είναι η τελευταία μου τιμή».

Τότε ξεκινά το φοβερό παζάρι. Ο πελάτης ξαναπιάνει την κάλτσα, πετάει μία νέα τιμή, και στην απάντηση του Βιντάλ την πετάει σαν να είναι σκουπίδι. Για να τελειώνει, δίνει την τελευταία του τιμή, και ο Βιντάλ, λυπημένος, λέει: «Όχι, όχι», ξαναβάζει την κάλτσα στο πακέτο της, το πακέτο στη θυρίδα του. Όμως, οι τελευταίες τιμές του ενός και του άλλου δεν είναι ακόμη οι πραγματικές τελευταίες τους τιμές. Μερικές φορές ο πελάτης φεύγει, ξανάρχεται πέντε λεπτά αργότερα, και η συζήτηση ξαναρχίζει. Άλλες φορές δεν επιστρέφει καθόλου. Τις περισσότερες φορές επιτυγχάνεται τελικά μία συμφωνία και ο Βιντάλ, συντετριμμένος, λέει: «Ζημιώνω, σας διαβεβαιώνω ότι ζημιώνω, αυτή τη φορά, εντάξει, αλλά άλλη φορά δεν θα είναι δυνατόν». Έτσι, όλη τη μέρα, οι περισσότερες πωλήσεις τελειώνουν με ένα «ζημιώνω, ζημιώνω». Κάποτε, στο τέλος του απογεύματος μιας Πέμπτης, ο γιος του, τρομαγμένος, του λέει: «Μα, μπαμπά, έχασες πολλά χρήματα σήμερα». Και ο Βιντάλ του κλείνει το μάτι και του λέει με ένα πονηρό χαμόγελο: «Μην ανησυχείς και τόσο, Μινού μου».

Στην πραγματικότητα, ο Βιντάλ δεν ενδιαφέρεται για τα καλτσόν και τις κάλτσες, ενδιαφέρεται για το εμπόριό του. Επενδύει σε αυτό όλη του την ενέργεια, αλλά δεν απέκτησε το αίσθημα της υφής, του υλικού, του χρώματος, εμπιστεύεται τα αιτήματα των αγοραστών, τις ενδείξεις των πωλητών: «Αυτό αρέσει πολύ αυτή την εποχή». Η ανικανότητά του τον καταδικάζει στα τελευταία κομμάτια της σειράς, στις δεύτερες διαλογές, στις εκπτώσεις, και αυτά τα τελευταία κομμάτια της σειράς, οι δεύτερες διαλογές και οι εκπτώσεις συντηρούν την ανικανότητά του. Εξάλλου, θα διατηρήσει σε απόθεμα για περισσότερα από δέκα χρόνια καλτσόν απαίσιου χρώματος, ακατονόμαστες κάλτσες: μόνον η γερμανική κατοχή του 1940, με τους περιορισμούς της, τη σπανιότητα των ε-

μπορευμάτων, θα του επιτρέψει να διαθέσει, και σε καλή τιμή, πράγματα που ήταν αδύνατο να πωληθούν.

Είναι καταδικασμένοι σε στενά παζάρια, επειδή πουλά εμπορεύματα πολύ φθηνά σε πλανόδιους πωλητές ή σε πολύ μικρούς καταστηματάρχες των φτωχών προαστίων, που χρειάζονται και αυτοί να πουλήσουν όσο το δυνατόν πιο φθηνά και παζαρεύουν τις ήδη πολύ χαμηλές τιμές των εκπτώσεων και των δευτέρων, ακόμη και τρίτων, διαλογών, ζευγαριών με διαφορετικά χρώματα, με κάθε είδους ελαττώματα. Σε αυτά τα εμπορεύματα της τελευταίας σειράς, διεξάγονται τα πιο σκληρά παζάρια.

Ωστόσο, ο Βιντάλ είναι τυχερός, χάρη στην εύθυμη και ευχάριστη φύση του. Όχι μόνον έχει αποκτήσει τη συμπάθεια ορισμένων κατασκευαστών, αλλά χαίρει της ιδιαίτερης εύνοιας του κ. Ντορέ, ιδιοκτήτη του εργοστασίου πλεκτών DD, στο Ρομιγύ, κοντά στην Τρουά. Από φιλία για το Βιντάλ, του δίνει προτεραιότητα, στην πραγματικότητα αποκλειστικότητα, σε όλες τις εκπτώσεις, τα τελευταία κομμάτια σειρών και τις δεύτερες επιλογές της μάρκας DD, η οποία ήταν τότε πολύ γνωστή και φημισμένη, γεγονός που παρέχει στο Βιντάλ ένα πραγματικό μονοπώλιο στο Σαντιέ για όλα τα καλτσόν και τις κάλτσες DD χαμηλής τιμής. Ο Βιντάλ κρατά τα εμπορεύματα αυτά για τους καλύτερους πελάτες του και στα παζάρια έχει πάντοτε το πλεονέκτημα να μπορεί να πει: «Μα είναι DD!».

Έτσι, με πολύ κόπο, με μικρό κέρδος σε κάθε εμπόρευμα, αλλά πουλώντας αρκετά, χωρίς να υφίσταται τις οικονομικές συνέπειες της ανικανότητάς του, συνεχίζοντας να ασκεί τις πολλαπλές δραστηριότητές του πουλώντας κλωστές DMC στους ξένους πελάτες του, πιάνοντας στον αέρα, στην τύχη, ορισμένες απρόσμενες δουλειές, όπως την εισαγωγή τσαντών από λινάτσα από την Ινδία, ο Βιντάλ ευημερεί στο διάστημα 1921-1930. Ωστόσο, δεν μπορεί να αναπτύξει την επιχείρησή του. Θέλει πάντα να κάνει όλες τις βασικές δουλειές μόνος του, επομένως δεν μπορεί να σκεφθεί το ενδεχόμενο ενός μεγαλύτερου καταστήματος, με συνεργάτες υπεύθυνους και με υπαλλήλους άλλους εκτός από τον αφοσιωμένο Βαχράμ. Δεν μπορεί να πετύχει στις δουλειές του όπως ο Σαμύ, ο οποίος γίνεται ιδιοκτήτης ενός μεγάλου καταστήματος στο Παρίσι. Αποκτά μία μέτρια άνεση, η οποία του επιτρέπει να πηγαίνει πότε-πότε σε καλά εστιατόρια, όπως το Γκρανζ-Μπατελιέρ ή το Ρεν-Πεντόκ, να βγαίνει το βράδυ, να κάνει εκδρομές, να πηγαίνει χειμερινές διακοπές στο Σαιν-Μαξιμί, καλοκαιρινές διακοπές στο Αιξ-λε-Μπεν. Το 1929-1930, κατορθώνει να αγοράσει ένα οικόπεδο στα προάστια και να ξεκινήσει το σχέδιο ανέγερσης μιας όμορφης βίλας. Δίνει εκείνη την εποχή εξετάσεις για δίπλωμα

οδήγησης και αποκτά ένα μικρό τετραθέσιο Φιάτ. Όμως, θα ξεσπάσουν τότε η κρίση και η δυστυχία, σχεδόν ταυτόχρονα⁴².

Οδός Μεράν

Ο Βιντάλ απέκτησε μόνιμη κατοικία το φθινόπωρο του 1920 στο διαμέρισμα στην οδό Μεράν 10, όπου γεννήθηκε ο γιος του και όπου θα έμενε για δέκα χρόνια. Η οδός Μεράν, στις πρώτες κλίσεις του λόφου της Μονμάρτης απέχει μόλις είκοσι, τριάντα λεπτά με τα πόδια από το Σαντιέ. Βρίσκεται σε μία συνοικία χαμηλής μεσαίας τάξης, όπου υπάρχουν λιγοστοί μετανάστες γενικά και Σεφαρδίτες ειδικά. Έτσι, στην οδό Μεράν, Σεφαρδίτες είναι μόνον ο Βιντάλ και η Λούνα.

Το διαμέρισμα του Βιντάλ βρίσκεται στον τρίτο όροφο και διαθέτει ένα μικρό μπαλκόνι από όπου ο Μπεμπεκό άφησε κάποτε να πέσει ένα μπουκάλι κολόνιας που έσπασε πάνω στο κεφάλι ενός περαστικού. Το σαλόνι και το υπνοδωμάτιο έχουν θέα στο δρόμο. Στο δωμάτιο αυτό θα παραμείνει για πολύ καιρό το μικρό σιδερένιο κρεβάτι με κάγκελα του Μπεμπεκό, ο οποίος το πρωί, μόλις σηκωθεί ο πατέρας του, λατρεύει να πηγαίνει στο κρεβάτι της μητέρας του και να πίνει το *μπιμπιονίκο* του. Έπειτα ο Μπεμπεκό γίνεται Μινού και κοιμάται και ζει στο μικρό του δωμάτιο. Μια είσοδος χωρίζει τα δύο τμήματα του διαμερίσματος. Το σαλόνι και το υπνοδωμάτιο στα αριστερά, η τραπεζαρία και το μικρό παιδικό δωμάτιο, στα δεξιά, με παράθυρα στην αυλή. Ανάμεσα στα δύο η κουζίνα, μεσαίου μεγέθους. Ο οικογενειακός πυρήνας περιλαμβάνει τη Μαρία-Μακρύ σε σχεδόν μόνιμη βάση: η Μακρύ είναι κοντή, έχει δέρμα κάπως σκουρόχρωμο, ένα απλό, τρυφερό και όμορφο πρόσωπο Αρμένισσας. Μαγειρεύει, πλένει, καθαρίζει και προσέχει το παιδί. Το κρατά το βράδυ με τον άνδρα της, Βαχράμ, που έχει γυρίσει από τη δουλειά, όταν ο Βιντάλ και η Λούνα βγαίνουν έξω. Το παιδί διαμαρτύρεται όταν οι γονείς του φεύγουν, θα ήθελε να πάει μαζί τους και κτυπά την κλειστή πόρτα φωνάζοντας. Όμως, όσο και αν το αγαπούν, ο Βιντάλ και η Λούνα δεν θυσιάζουν τις εξόδους τους.

Ο Μπεμπεκό γίνεται Μινού. Μετά την περίοδο με τα μακρυνά σγουρά κοριτσίστικα μαλλιά, γίνεται αγοράκι. Έχει συχνά προβλήματα υγείας, δυσπεψίες, διάρροιες, κρίσεις κνίδωσης, και φωνάζουν το γέρο γιατρό Λεμάν, ο οποίος δίνει Καλομέλ για το ευαίσθητο συκώτι, νερό του Καραμπανά, ένα απαισίο αλμυρό νερό, για τη δυσπεψία. Το παιδί περνά τις παιδικές ασθένειες, τους

⁴² Μπορεί να αναρωτηθεί κανείς, γιατί στις 8 Ιουλίου 1930 καταρτίζει ένα γενικό πληρεξούσιο στο όνομα του Ελί Χασσιδ και του αδελφού του, Λεόν, που είχε έλθει να εγκατασταθεί στο Παρίσι για ένα ή δύο χρόνια.

ξαφνικούς πυρετούς που τρομάζουν τόσο τους γονείς, και που προκαλούν την αγωνία των γονιών αυτού του παντοτινού μοναχογιού.

Όταν ο γιατρός Λεμάν βγήκε στη σύνταξη, γιατρός της οικογένειας, ή μάλλον του παιδιού, γίνεται ο γιατρός Αμάρ, καθώς ο Βιντάλ, με εξαίρεση τους πονόλαιμους και την κυνάγχη, δεν είναι ποτέ άρρωστος και απεχθάνεται τα φάρμακα. Νοιώθει ανήμπορος μπροστά στους πυρετούς και τις αρρώστιες του γιου του και γι' αυτό καλεί το γιατρό Αμάρ, ο οποίος τον καθησυχάζει με το χαμογελαστό του πρόσωπο, το γενάκι του και το ικανοποιημένο «ωραία!» που εκστομίζει ύστερα από κάθε ακρόαση ή λήψη θερμοκρασίας. Το παιδί έχει επίσης ένα περίεργο πρόβλημα, που το πιάνει μερικές φορές στο τραπέζι. Νοιώθει την ανάγκη για ένα τεράστιο χασμουρητό, για να πάρει αέρα, σαν να πνίγεται, και μπορεί να χασμουρηθεί με τον τρόπο αυτό μόνον εάν δεν το κοιτάζει κανείς. Έτσι, κρύβεται κάτω από το τραπέζι, προστατευμένο από το τραπεζομάντιλο, και ξαναβγαίνει, ανακουφισμένο. Είναι άραγε ένα σημάδι από τον τρόπο με τον οποίο ήλθε στον κόσμο, πνιγμένο από τον ομφάλιο λώρο; Ο γιατρός Αμάρ δεν ανησυχεί για το σύμπτωμα αυτό και οι κρίσεις ασφυξίας του Μινού φαίνονται τότε φυσιολογικές και δεν προκαλούν ανησυχία.

Το παιδί μεγαλώνει. Έμαθε να περπατά στο Αιξ-λε-Μπεν, όπου οι γονείς του αρέσκονταν να πηγαίνουν διακοπές και νοίκιαζαν ένα μικρό διαμέρισμα. Το 1925, ο Βιντάλ ανοίγει για το γιο του, ηλικίας 4 ετών, ένα βιβλιάριο ταμειωτηρίου (που φθάνει το ποσό των 480 φράγκων, αλλά οι οικονομικές δυσκολίες μάλλον ανάγκασαν το Βιντάλ να αντλήσει χρήματα από το λογαριασμό αυτό, ο οποίος το 1936 έμεινε με 4,20 φράγκα). Το παιδί παίζει στο μικρό του δωμάτιο και μέχρι την ηλικία που πηγαίνει στο σχολείο δεν έχει φίλους. Βλέπει συχνά τον εξάδελφό του Φρεντύ, γιο της Κορίν, αλλά αυτός είναι δύο χρόνια μικρότερος, και η διαφορά της ηλικίας θα γίνει λιγότερο αισθητή μόνον αργότερα. Έτσι, ζει μέσα στο κουκούλι του δωματίου του, περιτυλιγμένος από τη μητρική αγάπη, περιβεβλημένος από την αγάπη του πατέρα. Με διαφορετικό τρόπο, αλλά σαν δεύτερη μητέρα, τον αντιμετωπίζει η θεία του, Κορίν, και τον νταντεύει η Μακρύ. Έτσι, αρνείται να πάει στο σχολείο, όταν έρχεται η ώρα να πάει στο νηπιαγωγείο. Οι γονείς του δεν επιμένουν, αλλά όταν, μετά την έναρξη των μαθημάτων, μια ειδοποίηση από το δήμαρχο τους καλεί να φροντίσουν ώστε το παιδί να εκπληρώσει τις μαθητικές υποχρεώσεις του, αναγκάζονται να υπακούσουν. Η Λούνα θέλει να πάει ο γιος της στο δημόσιο σχολείο, όχι στο σχολείο της κοινότητας, και θέλει να συνεχίσει τις σπουδές του στο γυμνάσιο μέχρι το τέλος. Ο Βιντάλ, από τη μεριά του, επιθυμεί να μπει ο γιος του όσον το δυνατόν νωρίτερα στην εμπορική σχολή για να γίνει συνεργάτης του, και διάδοχός του, στην οδό ντ' Αμπουκίρ. Ο Βιντάλ είχε δουλέψει με τον πατέρα του,

βλέπει Θεσσαλονικείς κοντά του, στο Σαντιέ, πανευτυχείς που βάζουν το γιο τους στην επιχείρησή τους, και ονειρεύεται να έχει στο πλάι του τον Έντγκαρ, ο οποίος με τον καιρό θα αναλάμβανε τη διεύθυνση του καταστήματος, που θα γινόταν «Ναχούμ και υιός», ενώ αυτός, ο Βιντάλ, θα τον παρατηρούσε, θα τον συμβούλευε, θα είχε τον ελεύθερο χρόνο του και θα γερνούσε έτσι ήσυχα στο Σαντιέ. Κατά τύχη υπήρχε μία εμπορική σχολή σχεδόν απέναντι από το δημόσιο σχολείο Ρολλέν (σήμερα Ντεκούρ), στη λεωφόρο Τρυνταίν. Όλη του τη ζωή, μέχρι το τέλος, ο Βιντάλ θα λείε στο γιο του: «Α! έκανα λάθος πεζοδρόμιο, έπρεπε να σε είχα πάει στην εμπορική σχολή, και από χαζομάρα σε πήγα στο δημόσιο σχολείο Ρολλέν», και σε αυτό το αστείο που έγινε τελετουργικό υπήρχε πάντοτε ένα κατάλοιπο πίκρας.

Έτσι, ένα πρωί πρέπει να πάνε τον Μινού στο σχολείο. Αυτός αρνείται να σηκωθεί, και τον βγάζουν από το κρεβάτι διά της βίας και με πονηριά, με την υπόσχεση να αναβάλουν την είσοδό του στο σχολείο. Ομοίως, του φορούν το κοστούμι του. Γραπώνεται από την πόρτα του διαμερίσματος ουρλιάζοντας. Ο Βιντάλ τον αποσπά από εκεί και τον τραβά στις σκάλες. Μπροστά στο θυρωρείο, τα ουρλιαχτά γίνονται ακόμη πιο δυνατά, και η θυρωρός βγαίνει για να παρακολουθήσει ένα θέαμα τόσο αξιολύπητο όσο η επικείμενη σφαγή ενός μικρού γουρουνιού. Αφού τον απέσπασαν από την πόρτα της οδού Μεράν 10, το παιδί, οδηγημένο από το χέρι του πατέρα του, καταβεβλημένο, ανεβαίνει την οδό Ροσεσουάρ, και έπειτα την οδό Τυργκό, μέχρι να φθάσουν μπροστά στο τεράστιο στρατόπεδο. Τα παιδιά έχουν ήδη μπει στις τάξεις. Ο Μινού ικετεύει ακόμη τον πατέρα του κλαίγοντας να μην τον κλείσει μέσα σε αυτό το σχολείο. Ένας επιστάτης έρχεται, οδηγεί τον πατέρα και το παιδί μέχρι την πόρτα του νηπιαγωγείου 3. Η πόρτα ανοίγει, το παιδί σταματά να ουρλιάζει και γίνεται ένα τρομαγμένο ζώο βλέποντας καμιά τριανταριά παιδικά κεφάλια να το ξεετάζουν. Η δασκάλα, η δεσποινίς Κουρμπ, το οδηγεί στη θέση του, στο βάθος της αίθουσας. Τρέχει στην πόρτα, αλλά την κλειδώνουν, και ο πατέρας του έχει εξαφανισθεί. Τα άλλα παιδιά γελούν, αυτό μένει βουβό, τρέμοντας από το φόβο του, μέχρι το τέλος του πρωινού. Στο σχολάσμα, ο πατέρας του δεν είναι στο πεζοδρόμιο, νομίζει ότι τον εγκατέλειψαν για πάντα, και βάζει τα κλάματα. Στην πραγματικότητα, ο Βιντάλ είναι απασχολημένος με ένα πελάτη και έστειλε τον Βαχράμ, ο οποίος έφθασε με μικρή καθυστέρηση. Έτσι, ο μαθητής Ναχούμ κάνει την είσοδό του στη ζωή του πολίτη. Σιγά-σιγά θα κάνει φίλους και θα συνηθίσει το σχολείο. Στην τρίτη τάξη, αρχίζει να καταβροχθίζει τα βιβλία, στο σπίτι του, παντού, κάθε στιγμή της ημέρας. Η μεγάλη κατανάλωση κειμένων επιβραβεύεται με καλούς βαθμούς στην ορθογραφία. Ο δάσκαλος της τρίτης τάξης, και της τετάρτης, ο κ. Μαρκάν, καθοδηγεί τους γονείς του στην επι-

λογή των βιβλίων. Δίνει δίκιο στη Λούνα που θέλει να τον κάνει να συνεχίσει τις σπουδές του στο γυμνάσιο. Η Λούνα δεν θέλει να γίνει ο γιος της έμπορος. Θέλει να γίνει ελεύθερος επαγγελματίας. Ο Βιντάλ αντιστέκεται μαλακά, για λόγους αρχής. Πάντως, έναν χρόνο μετά το θάνατο της Λούνα, στο τέλος της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, δεν θα στείλει το γιο του στην εμπορική σχολή, αλλά θα τον γράψει στην πρώτη γυμνασίου του ίδιου δημόσιου σχολείου Ρολλέν. Έτσι, η ζωή του Εντγκάρ δεν θα ακολουθήσει το δρόμο του Σαντιέ.

Η παρισινή ζωή

Η παρισινή ζωή του Βιντάλ στη διάρκεια της περιόδου 1920-1930 διατηρεί ανατολίτικους θύλακες και μεσογειακά χαρακτηριστικά, εκ των οποίων ορισμένα είναι ταυτόχρονα και παρισινά: για μεγάλο διάστημα, το Παρίσι υπήρξε μια πόλη του βορρά στραμμένη στη Μεσόγειο, με τα υπαίθρια τραπεζάκια των καφέ, τους περαστικούς να χαζεύουν στο δρόμο, την ψυχαγωγία του.

Το διαμέρισμα της οδού Μεράν, εγκαταστημένο με το γαλλικό τρόπο, περιλαμβάνει αυτά τα δύο μικρά κομμάτια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που τείνουν να εκγαλλισθούν, το ζευγάρι των Σεφαρδιτών, που είχε ήδη διαποτισθεί σε μεγάλο βαθμό από τη γαλλική ουσία στη Θεσσαλονίκη, και το ζευγάρι των Αρμενίων, που τείνει να αφομοιωθεί στη γαλλική κουλτούρα πολύ πιο γρήγορα από όσο εάν είχε παραμείνει στο Αλφορβίλ.

Ο Βιντάλ σηκώνεται νωρίς το πρωί, κατά τις 6 και μισή, 7 η ώρα. Αμέσως, τραγουδά και σφυρίζει, σαπουνίζει το πρόσωπό του και το καταβρέχει με μεγάλες ποσότητες κρύου νερού. Πάντοτε τραγουδώντας και σφυρίζοντας, πηγαίνει στο κρεββατάκι του γιου του, που είναι αργός και δύσκολος στο ξύπνημα, και τραγουδά στο στρατιωτικό σκοπό του εγερτηρίου:

*Μινού, σήκω, Μινού σήκω
Μινού σήκω γρήγορα!*

Καταφέρνει τελικά να βγάλει το γιο του από το κρεβάτι και φεύγει για το κατάστημα που ανοίγει πριν από τις 8. Κλείνει το κατάστημα κατά τις 6 με 6 και μισή το βράδυ. Κατεβάζει το σιδερένιο στόρι, βάζει την κλειδαριά. Μερικές φορές, η Λούνα έρχεται να τον πάρει. Ομοίως, η Κορίν πηγαίνει να πάρει τον άνδρα της, το Ζοζέφ Πελοζόφ, που έχει και αυτός κατάστημα στο Σαντιέ. Τα δύο ζευγάρια πηγαίνουν για ένα απεριτίφ σε ένα καφέ, στην οδό Φαβάρ, όπου ακούν έναν Ιταλό τραγουδιστή που παίζει μαντολίνο. Μερικές φορές πηγαίνουν στο ιταλικό εστιατόριο Ποκκάρντι, στο βουλεβάρτο ντεζ Ιταλιέν.

Ποια είναι η Λούνα; Ο γιος της διατήρησε από αυτήν μία ανάμνηση απέραντης αγάπης, αλλά χωρίς να μπορεί να προσδιορίσει στοιχεία του χαρακτήρα της. Επειδή δεν μίλησε ποτέ για τη Λούνα στον πατέρα του, ο Βιντάλ δεν την ανέφερε ποτέ στο γιο του. Η εγγονή του, η Ιρέν, ήταν περιεργή: «Όταν ήλθε η κατάλληλη ώρα, του ζήτησα μεταξύ μας να μου μιλήσει για τη Λούνα, το επώδυνο φάντασμα της οικογένειας: “Ποια ήταν πραγματικά; Ήταν όμορφη; Την αγάπησες πραγματικά; – Ναι, ήταν όμορφη, ναι, την αγαπούσα, της άρεσε να διασκεδάζει, να βγαίνει, η καημένη, αλλά... – Αλλά τι; – Δεν ικανοποιούνταν εύκολα, ήθελε... πάντοτε πιο πολλά...». Όταν ο Ενγκάρ ρώτησε τη Μακρύ ή την Εμύ, του είπαν και του ξαναείπαν (όμως, μπορούσαν να του μιλήσουν διαφορετικά;) ότι ήταν πολύ καλή, πολύ στοργική: «Τα πάντα για τους άλλους». Αγαπούσε πολύ δυνατά τη μητέρα της και τις αδελφές της. Είναι διακριτική, «μάλλον κλειστή» (Εμύ), δεν εκμυστηρεύεται τα προβλήματα και τις αγωνίες της. Ποια είναι η Λούνα;

Η Λούνα ζει τη ζωή μιας νοικοκυράς. Το πρωί κάνει τα ψώνια της στα καταστήματα και στους εμπόρους εποχιακών ειδών στο κάτω μέρος της οδού Ροσσεσουάρ, όπου τη συνοδεύει ο γιος της μόλις αρχίσει να περπατά και μέχρις ότου πάει στο σχολείο. Βλέπει συχνά τη μητέρα της και την αδελφή της, Εμύ, η οποία ζει στις Μυριάμ Μπερσσί, και κυρίως την αδελφή της, Κορίν, με την οποία βγαίνει, στην οποία εμπιστεύεται το γιο της μία ημέρα την εβδομάδα. Είναι η μέρα του μπάνιου, καθώς η Λούνα δεν έχει μπανιέρα στο διαμέρισμά της. Η Κορίν κάνει μπάνιο, καθαρίζει, σκουπίζει ένα-ένα τα παιδιά της και τον ανεπιτό της. Η Λούνα και η Κορίν πηγαίνουν συχνά στα καταστήματα Γκαλερί Λαφαγιέτ και, αφού δουν τα εμπορεύματα, πηγαίνουν στο σαλόνι τσαγιού. Της Λούνα της αρέσει να πηγαίνει εκεί με το γιο της, ευτυχισμένη που ακούει γύρω της πρώτα: «Ω, τι ωραίο μωρό!», και έπειτα: «Ω, τι ωραίο κοριτσάκι!», και τέλος όταν αποκτήσει κοντά μαλλιά και ένα ναυτικό κοστουμάκι: «Ω, τι ωραίο αγοράκι!». Φροντίζει με σχολαστικότητα το ντύσιμο του γιου της και αναθέτει το ράψιμο των κοστουμιών του στη «μοδιστρούλα» του βουλευάρτου Μενιμοντάν, όπου η Κορίν και η ίδια παραγγέλνουν φορέματα αντίγραφα των μοντέλων των ακριβών μόδιστρων. Το βράδυ, όπως είπαμε, πηγαίνει μερικές φορές να βρει το Βιντάλ για να πάρουν μαζί το απεριτίφ και τον συνοδεύει στα βραδινά γεύματα και τις εξόδους του.

Στη Λούνα αρέσουν πάνω απ' όλα οι ιταλικές όπερες και το μπελ κάντο και συλλέγει τους δίσκους του Τίτο Σίπα. Της αρέσουν τα αργεντίνικα ταγκό του Κάρλος Γκαρντέλ και του Μπιάνκο Μπατσίτσα, των οποίων έχει επίσης τους δίσκους. Ο Βιντάλ και η Λούνα αγαπούν και οι δύο τα ισπανικά τραγούδια που έγιναν της μόδας στο Παρίσι στη δεκαετία του 1920 από τη Ρακέλ Μέλερ, και

ειδικότερα το *La Bioletéra* και το *El Relicario*. Η Ιταλική και η Ισπανική πολιτισμική καταγωγή αναδεικνύονται έντονα στο περιβάλλον του Παρισιού: έτσι, στο σύζυγο της Κορίν, το Ζοζέφ Πελοζόφ, αρέσει ιδιαίτερα ο ύμνος στο Γαριβάλδι, και έχει το δίσκο. Στο Βιντάλ πάλι δεν έπαψαν ποτέ να αρέσουν κυρίως τα γαλλικά τραγούδια του καφέ-κονσέρτου και του μιούζικ χωλ, από τα τραγούδια του Μαγιόλ και του Περσικό, που τραγουδά πάντα με πάθος, έως εκείνα του Ζωρζιούς και της Μαρί Ντυμπά. Η Λούνα κλίνει μάλλον προς την όπερα και την Ιταλικότητα, ο Βιντάλ προς τα λαϊκά τραγούδια και την Ισπανικότητα. Ο γιος τους μεγαλώνει στους ήχους αυτών των δίσκων, τους οποίους η Λούνα και ο Βιντάλ παίζουν συχνά (δεν υπάρχει ακόμη ραδιόφωνο). Προτού μάθει να διαβάζει, τους αναγνωρίζει από τη μορφή της ετικέτας. Έτσι, όταν έρχονται στο σαλόνι, γύρω από τον φωνόγραφο, οι συγγενείς, τα εξαδέλφια, οι επισκέπτες, τους αρέσει να ανακατεύουν τους δίσκους, να τους βάζουν στην τύχη και να ζητούν ένα τίτλο από τον Μινού. Αυτός βρίσκει πάντα το δίσκο, και παραξενεύεται και χαίρεται ταυτόχρονα για το θαυμασμό και τη χαρά που προκαλεί. Τον ρωτούν ποιο είναι το κόλπο του, αλλά εκείνος δεν ξέρει με ποιον τρόπο τους αναγνωρίζει.

Η γαστρονομία του ζευγαριού καλύπτει Δύση και Ανατολή. Η καθημερινή κουζίνα είναι αρκετά δυτική. Όμως, στα οικογενειακά γεύματα, στις Μυριάμ Μπερεσσί ή στις Ανριέτ Χασσίδ (στης οποίας το σπίτι μαγειρεύει η μητέρα του Βιντάλ), επιβάλλεται η σεφαρδίτικη γαστρονομία της Θεσσαλονίκης. Μερικές φορές ρακί για απεριτίφ, με σφιχτά αυγά, ή ακόμη καλύτερα αυγά πάπιας ψητά στον φούρνο (*uevos de baba ahaminados*), φρέσκα αγγουράκια κομμένα κατά μήκος που τρώγονται αλατισμένα και, για πρώτο πιάτο, το παραδοσιακό *παστελλίκο* με τυρί, με μελιτζάνες ή ακόμη και με σπανάκι, σε μία μεγάλη πίτα που ψήνεται στον φούρνο του φούρναρη, κεφαλόπουλα ή μπαρμπούνια Μασσαλίας στον φούρνο, ντομάτες, μελιτζάνες, πιπεριές γεμιστές με κρέας (αρνί ή μείγμα αρνιού-μοσχარიού), κοτόπουλο με σπανάκι, *arroz con fíjones* (ρύζι με άσπρα φασόλια) που ο καθένας ανακατεύει ανάλογα με τα γούστα του, κασκαβάλ (τυρί των Βαλκανίων από πρόβειο γάλα), *σοιλάτς* (κρέμα γάλακτος και ανθός αραβοσίτου στο φούρνο). Στης Μυριάμ Μπερεσσί, υπάρχουν πάντοτε γλυκίσματα, *ροσκίτας*, *σαρόπες*, *τουπισί*, που φτιάχνει η ίδια. Η κουζίνα αυτή έχει την προέλευσή της στο σύνολο των Βαλκανίων και διατηρεί Ισπανικά ίχνη, όπως η *ροσκίτα* ή τα νόστιμα *μπουνουέλος*, βουτηγμένα στο μέλι. Είναι κουζίνα μητρική, που ο Βιντάλ και η Λούνα ξαναβρίσκουν πλήρως στους γονείς τους και που λατρεύει ο γιος τους, ο οποίος από πολύ μικρός εκδηλώνει την αγάπη του για τη μελιτζάνα.

Τα οικογενειακά γεύματα είναι χαρούμενα, φιλικά, αδελφικά. Είναι μάλλον απλοϊκά, κάπως χαλαρά, θεσσαλονικιώτικα στις Μυριάμ Μπερεσσί, στον οδό Σενταίν, όπου κυριαρχούν τα ισπανικά. Τείνουν μάλλον στον καθωσπρεπισμό, στην οδό Ντεμούρ, στις Ανριέτ Χασσιδ, όπου γαλλικά και ισπανικά εναλλάσσονται. Μετά το δείπνο, στις Ανριέτ, πηγαίνουν στο σαλόνι, όπου οι άνδρες κάθονται από τη μια μεριά, οι γυναίκες από την άλλη, και κάθε ομάδα πιάνει τη δική της συζήτηση. Μερικές φορές στήνεται ένα τραπέζι για μπριτζ, αλλά ο Βιντάλ δεν παίζει χαρτιά. Μερικές φορές, επίσης, η Λιλιάν, η κόρη της Ανριέτ, κάθεται στο πιάνο και παίζει ό,τι της ζητήσουν οι συνδαιτυμόνες.

Τα γεύματα στο εστιατόριο Λα Γκρανζ-Μπατελιέρ είναι έξοδοι περισσοτέρων ατόμων. Σε κάθε παραμονή στο Παρίσι ενός μέλους της οικογένειας από τις Βρυξέλλες ή από το Βελιγράδι, γίνεται ένα καθιερωμένο γεύμα στο εστιατόριο Λα Γκρανζ-Μπατελιέρ. Σε αυτά, κυριαρχεί η παρισινή γαστρονομία, με την πολυτέλεια του χαβιαριού ή του καπνιστού σολομού, ως πρώτου πιάτου. Στο εστιατόριο αυτό γίνονται και ρεβεγιόν. Άλλη ένδειξη εκγαλλισμού, ο Βιντάλ και η Λούνα υιοθέτησαν τα Χριστούγεννα και τον Άη-Βασίλη. Έτσι, το βράδυ των Χριστουγέννων αφήνουν το γιο τους να κοιμηθεί, πηγαίνουν σε κάποιο θέαμα, επιστρέφουν στις μύτες των ποδιών, αφήνουν τα παιχνίδια μπροστά στα παπούτσια και εξαφανίζονται για το ρεβεγιόν τους. Γεμάτος περιέργεια να δει το πρόσωπο του Άη-Βασίλη, ο Μινού παριστάνει ότι κοιμάται ένα βράδυ του ρεβεγιόν, πλέξει τον εαυτό του να μείνει ξύπνιος, ακούει θόρυβο, κλείνει τα μάτια, νιώθει στα βλέφαρά του το φως να ανάβει, ακούει τα ψιθυρίσματα των γονιών του, τους μισοβλέπει παράξενα μεταμφιεσμένους, και τους βλέπει να εναποθέτουν μπροστά στο τζάκι παιχνίδια που βγήκαν από δεν ξέρει και ο ίδιος πού. Την επομένη, δεν γνωστοποιεί στους γονείς του ότι είναι ενήμερος, προτιμώντας να τους αφήσει στην ψευδαίσθηση ότι ο ίδιος είναι στην ψευδαίσθηση. Αποκαλύπτει στον εξάδελφό του Φρεντύ ότι ο Άη-Βασίλης δεν υπάρχει, και ότι οι γονείς φεύγουν το βράδυ των Χριστουγέννων για να συμμετάσχουν σε μία τελετή με παράξενα τελετουργικά, όπου φορούν μυτερά καπέλα από χαρτόνι και βάζουν στο στόμα μικρές τρομπέτες από χαρτί και, μεταμφιεσμένοι με τον τρόπο αυτό, φέρνουν στο σπίτι παιχνίδια για τα παιδιά, τα οποία τοποθετούν μπροστά στο τζάκι. Ο Φρεντύ, δύο χρόνια μικρότερος, δεν μπορεί να πιστέψει αυτό το παραμύθι, πιο παράξενο και από εκείνο του Άη-Βασίλη.

Στο Βιντάλ αρέσει η διασκέδαση. Ήδη, στη Θεσσαλονίκη, ο Νταβίντ Ναχούμ, ο πατέρας του, έφερε στην οικογένεια την πραγματικά δυτική συνήθεια των εκδρομών, του Σαββατοκύριακου, των καλών εστιατορίων. Ο Βιντάλ έζησε τα νεανικά του χρόνια στη Θεσσαλονίκη διασκεδάζοντας. Συνέχισε να διασκεδάζει στη Μασσαλία, ενώ εργαζόταν ταυτόχρονα. Στο Παρίσι, παρόλο που ερ-

γάζεται με μανία, ο Βιντάλ διατηρεί και συντηρεί το μεσογειακό του ένστικτο για την ψυχαγωγία. Όπως είπαμε, το γεμάτο έγνοια ενδιαφέρον του Βιντάλ και της Λούνα για το γιο τους δεν τους εμποδίζει να βγαίνουν τα βράδια και να πηγαίνουν διακοπές μόνοι τους. Το βράδυ αφήνουν το παιδί στη Μακρύ και, όταν φεύγουν για σύντομες διακοπές το χειμώνα ή την άνοιξη, το αφήνουν στην Κορίν, η οποία από τη γέννηση του Ενγκάρ εκτελεί καθήκοντα δεύτερης μητέρας. Κατά πάσα πιθανότητα είναι λιγότερο η αγγλική επιρροή και περισσότερο η έλξη της Μεσογείου που ωθεί το Βιντάλ και τη Λούνα να αναχωρούν τον Ιανουάριο ή το Φεβρουάριο για τη Μεσόγειο, στο Σαιν-Μαξίμ. Όμως, από την ηλικία των τεσσάρων ετών, ο Μινού θα συνοδεύει τους γονείς του, θα ανακαλύψει τη θάλασσα, θα δει τον πατέρα του με ριγέ μαγιό, σαν καταδίκου, να βρέχει τα πόδια του χωρίς να τολμά να προχωρήσει πιο μέσα, θα θαυμάσει τις ανθισμένες μιμόζες, τα χρώματα και αρώματά τους.

Διακοπές

Το καλοκαίρι το ζευγάρι έλκεται από το τοπίο λίμνης και βουνού. Το Αιξ-Λε-Μπεν είναι το μέρος που προτιμούν ο Βιντάλ και η Λούνα, οι οποίοι περνούν εκεί τις διακοπές τους από το 1920, όπως μαρτυρεί η καρτ-ποστάλ με μία γενική θέα της πόλης που έστειλε η Λούνα στη μητέρα της, στο βουλεβάρτο Μπαρμπές 10:

Πολυαγαπημένη μου μαμά,

Sûrement ya vérias Vidal esta maniana i te conto por nozotros que estamos muy buenos la caza i que dormimos mutcho bueno i te estamos asperando un punto mas presto i estate segura que Vidal ya se va a ocupar de los ijos, mira ver de venir mas presto al tiempo aqui es muy bueno la caza la tomimos mutcho mas barata porque dechimos arkilas o otros dos camaradas vente presto te abrasso de todo corasson.

Λούνα

(Είδες σίγουρα το Βιντάλ σήμερα το πρωί και σου διηγήθηκε ότι είμαστε πολύ καλά στο σπίτι, ότι κοιμηθήκαμε πολύ καλά και ότι σε περιμένουμε λίγο νωρίτερα [από όσο προβλέπαμε], και να είσαι σίγουρη ότι ο Βιντάλ θα ασχοληθεί με τα αγόρια [Πέπο και Μπενζαμέν]. Κοίταξε να έλθεις πιο γρήγορα, ο καιρός εδώ είναι πολύ καλός, πήραμε το σπίτι πολύ φθηνότερα επειδή αφήσαμε να το νεικιάσουν δύο άλλοι φίλοι, έλα γρήγορα, σε φιλώ με όλη μου την καρδιά.)

Τρεις ακόμη κάρτες της Λούνα, που έστειλε από το Αιξ-λε-Μπεν στον άνδρα της, βρέθηκαν στα χαρτιά του Βιντάλ, η μία με ημερομηνία του Ιουλίου 1922, σταλμένη στην οδό Κλωζέλ 5 (πριν από την οδό ντ' Αμπουκίρ), οι δύο

άλλες από το καλοκαίρι του 1924, εκ των οποίων η μία εστάλη στην οδό Μεράν και η άλλη στην οδό ντ' Αμπουκίρ:

Αγαπημένε μου Βινταλικο,
γυρίσαμε καλά χθες το βράδυ. Ο Μπεμπεκό κι εγώ κοιμηθήκαμε πολύ καλά. Κι εσύ το ίδιο; Θα ήθελα να ξέρω εάν δεν ήσουν πολύ κουρασμένος. Σήμερα, ο καιρός είναι καταπληκτικός, και ο αγαπημένος μας Μπεμπεκό βγήκε ήδη για βόλτα με την αγαπημένη θεία του, Κορίν. Εγώ ξάπλωσα με τη μαμά και κοιμήθηκα πολύ καλά. Πολλά φιλά από τη Λούνα σου.

Δύο χρόνια αργότερα:

Αγαπητέ Βιντάλ,
Πώς έφθασες; Κοιμήθηκες καλά στο τραίνο; Ή μήπως έβλεπες το τοπίο; Εμείς, είμαστε όλοι πολύ καλά, κοιμηθήκαμε και φάγαμε καλά και είμαστε έτοιμες στις 10 το πρωί για να κάνουμε βόλτα, και η Μαρί ασχολείται με το μαγείρεμα και μας ετοιμάζει ένα νοστιμότατο γεύμα. Ο Μπέμπης ήταν πολύ καλός, κοιμήθηκε κι αυτός καλά. Δεν έχω άλλο χώρο στην κάρτα, σε φιλώ με όλη μου την καρδιά μαζί με το Μπέμπη.

Λούνα

Μερικές εβδομάδες αργότερα μάλλον:

Αυτή την Παρασκευή.

Αγαπητέ Βιντάλ,
Έλαβα το γράμμα σου και χάρηκα που έμαθα τα καλά νέα σου. Εδώ είμαστε όλοι πολύ καλά. Τα γράμματά σου είναι πολύ συνοπτικά. Δεν ξέρω γιατί πρέπει να τα γράφεις τόσο βιαστικά, σαν ένα βαρύ καθήκον.
Ο Μπέμπης είναι πολύ καλά, ζητά την *semanahica* του [μικρή εβδομάδα, δηλαδή μικρό εβδομαδιαίο δώρο] και όλα τα παιχνίδια του έφθασαν σε αξιοθρήνητη κατάσταση. Δες εάν μπορείς να του αγοράσεις κάτι δίχως άλλο [ιταλισμός: *senz altro*]. Σε φιλούμε.

Λούνα

Την 1η Αυγούστου του ίδιου έτους, έχοντας βρεθεί με τη Λούνα στο Αιξ-Λε-Μπεν, ο Βιντάλ στέλνει την ακόλουθη κάρτα στον Ελί Χασσίδ, τον «συνεταίρο» του, που έμεινε φρουρός στην οδό ντ' Αμπουκίρ:

Αγαπητέ Ελί,
Έλαβα το γράμμα σου και θα περιμένω επίσης νέα σου αύριο και την Κυριακή. Τη Δευτέρα ελπίζω να είμαι στο Παρίσι, πες στη μαμά *ke estamoz passando magnifique* [ότι περνάμε εξαιρετικά].

Ο Βιντάλ σου.

Έτσι, ακόμη και μέσα στο κατακαλόκαιρο, ο Βιντάλ συνεχίζει να δουλεύει, πηγαινόερχεται στο Αιξ-λε-Μπεν, όπου είναι εγκαταστημένη η Λούνα στον αγαπημένο τόπο των Μπερεσσί, με την αδελφή της, Κορίν, και τη μητέρα της. Ο Βιντάλ είναι σίγουρα λιγότερο ερωτευμένος, λιγότερο τρυφερός, αλλά το ζευγάρι επικοινωνεί με την αγάπη του για τον Μπεμπεκό.

Μια κάρτα από το Αιξ-λε-Μπεν από τη Λούνα στο Βιντάλ, με ημερομηνία 5 Ιουλίου 1927, τη δείχνει μπροστά σε ένα γοτθικό παράθυρο με την αδελφή της, Κορίν, σε μία πόζα κατεργάρικη ανάμεσα στα φυλλάματα (πιθανώς ντεκόρ του φωτογράφου):

Αγαπημένε μου σύζυγε,
Μια καλημέρα από τη Λα Ποτινιέρ, όπου φάγαμε ένα πολύ καλό κολατσιό.
Θαύμασε το άσχημο μούτρο μου.

Την άλλη μέρα του στέλνει μία κάρτα, στην οποία είναι πάλι με την αδελφή της Κορίν, σε μία πόζα λίγο διαφορετική μπροστά στο ίδιο ντεκόρ:

Χθες βράδυ σου έστειλα μία πόζα, σου στέλνω άλλη μία, το ίδιο άσχημη με την πρώτη.

Λούνα

Μια κάρτα από τα τέλη Ιουλίου 1927, στη διάρκεια μιας εκδρομής στο φαράγγι του Σιερόζ, μειώνει τον επιγραμματικό χαρακτήρα της με τη γλυκύτητα του υποκοριστικού της υπογραφής.

Μια καλημέρα από τη Λουνίκα.

Έτσι, για αρκετά χρόνια η καλοκαιρινή εγκατάσταση στο Αιξ-λε-Μπεν είναι σχεδόν καθιερωμένη. Στη Λούνα και στην Κορίν αρέσει να πίνουν το τσάι τους στη Λα Ποτινιέρ, να κάνουν βόλτα μέχρι τη λίμνη, όπου ο Βιντάλ θυμάται τότε τους στίχους του Λαμαρτίν που απαγγέλλει με πάθος:

Η χρονιά μόλις που τελείωσε τη σταδιοδρομία της...

Και πετάει με έναν βαθύ αναστεναγμό:

Ω χρόνε, ανέστειλε το πέταγμά σου!

Από το Αιξ-λε-Μπεν, κάνουν εκδρομές γύρω από τη λίμνη με αυτοκίνητο, παίρνουν τον οδοντωτό σιδηρόδρομο του όρους Ρεβάρ και όταν έρχονται η Ματίλντ και ο Μπούσι, οι ανειδίξει του Βιντάλ, η Λιλιάν και η Αιμέ, και οι σύζυγοί τους, οργανώνουν εκδρομές στη λίμνη του Αννεσού, ακόμη και της Γενεύ-

ης, με βόλτες με καράβι στις λίμνες αυτές, που φανερόνουν έναν Βιντάλ ευτυχιμένο, *κιάφ*⁴³, με το κεφάλι ακουμπισμένο στον ώμο της Λούνα.

Στο Αιξ-λε-Μπεν έκανε ο Ενγκάρ τα πρώτα του βήματα και απέσπασε, σε ηλικία τεσσάρων ετών περίπου, το βραβείο του όμορφου μωρού σε έναν ανθοστολισμένο διαγωνισμό, στον οποίο έλαβε μέρος με το μικρό του τρίκυκλο διακοσμημένο με λουλούδια. Το πρώτο βραβείο ήταν ένα καροτσάκι μεταφορών, το δεύτερο ένα μπαλόκι. Όταν του έδωσαν το καροτσάκι, έκλαψε επειδή δεν του έδωσαν το μπαλόκι. Τότε, η κριτική επιτροπή, κατόπιν διαβουλεύσεων, του έδωσε το μπαλόκι και αυτός έκλαψε γιατί δεν του έδωσαν το καροτσάκι.

Το 1928 και το 1929, ο Βιντάλ, η Λούνα, η Κορίν, ο Ζοζέφ, τα παιδιά τους πέρασαν το καλοκαίρι στο Σαλ-λεζ-Ο, λουτρόπολη φημισμένη για τη θεραπεία των πόνων του λαιμού και των αυτιών, η οποία βρίσκεται κοντά στο Σαμπερύ, επομένως κοντά στο Αιξ-λε-Μπεν. Ο Βιντάλ, που έχει ευαίσθητο λαιμό, έκανε μία θεραπεία πόσης, γαργαρισμών, ψεκασμών, αναρρόφησης από τη μύτη υπό την καθοδήγηση του γιατρού Βενσάν, ο οποίος πρότεινε για το γιο του μία ανάλογη θεραπεία. Στη διάρκεια του 1928 ή του 1929, ο Ενγκάρ λαμβάνει επιτέλους το προσδοκώμενο δώρο, ένα ποδήλατο Πεζώ, το οποίο παραγγέλθηκε στο Σαμπερύ (μετά το θάνατο της μητέρας του, το ποδήλατό του θα είναι ο φίλος του, ο σύντροφός του με τον οποίο θα φεύγει, θα καλύπτει, θα μεθά). Στη διάρκεια του 1929 ή του 1930, ο Βιντάλ, αποφασισμένος να αγοράσει αυτοκίνητο εν όψει της εγκατάστασής του στα πρόαστια, στο Ρυέιγ [Ρουέιγ], αρχίζει μαθήματα οδήγησης. Σε έναν ορεινό δρόμο, δεν παίρνει καλά μια στροφή και σταματά το αυτοκίνητο, μέσα στο οποίο βρίσκονταν η Λούνα και ο Ενγκάρ, με μια ρόδα στο κενό. Συνεχίζει με δυσκολία τα μαθήματα οδήγησης, είναι υπερβολικά προσεκτικός, φοβητσιάρης στο τιμόνι, αναρωτιέται κανείς πώς απέκτησε το δίπλωμα οδήγησης. Δεν οδήγησε για πολύ καιρό το μικρό Φιάτ, που είχε αγοράσει μεταχειρισμένο, το πούλησε και ξέχασε μάλιστα όλα όσα είχε μάθει από την οδήγηση.

Στη διάρκεια του 1929 ή του 1930, ο Βιντάλ, η Λούνα και ο Ενγκάρ κάνουν μία εκδρομή στα Βόσγια Όρη, γύρω από τη λίμνη Ζεραμπερ. Θαυμάζουν μία περιβόητη γυναίκα με γένι, την οποία οι τουρίστες του λεωφορείου επισκέπτονται στο σπίτι της. Προκύπτει μια ξαφνική ειδοποίηση: το κοπάδι των τουριστών είχε ακολουθήσει ένα μονοπάτι που οδηγούσε σε ένα αξιοθαύμαστο σπήλαιο. Η Λούνα, μετά το περπάτημα, που ήταν ίσως λίγο απότομο γι' αυτήν, δεν αισθάνεται καλά, κάθεται σε έναν βράχο, όλοι την περιτριγυρίζουν, την κρατούν, της δίνουν να εισπνεύσει οινόπνευμα ή κολόνια, ο Βιντάλ ανησυχεί και ο γιος του βάζει τα κλάματα. Η Λούνα συνέρχεται, ξεκουράζεται λίγο, ση-

⁴³ Σαν να βρίσκεται σε κατάσταση ευφορίας από τη χρήση χασίς.

κάνεται και ξεκινά και πάλι, κρατώντας το μπράτσο του άνδρα της, με το γιο της να της κρατά το χέρι, για να ενταχθεί στο κοπάδι. «Ο θάνατος, αυτό το τέρας χωρίς νόμο και περιορισμούς», μόλις είχε απλώσει για πρώτη φορά «τα φτερά του» πάνω από το επόμενο θύμα του.

Από την πλευρά των Ναχούμ (1920-1930)

Ο Λεόν Ναχούμ είχε εγκατασταθεί στις Βρυξέλλες, με τη γυναίκα του, Ζυλί, και την κόρη του Σαρύ, και είχε αποκτήσει έναν γιο το 1921, τον Εντγκάρ. Οι δουλειές των Χαλυβουργείων Ναχούμ ευημερούν υπό τη διεύθυνσή του. Το 1928 τιμάται με το παράσημο του «Τάγματος του Λεοπόλδου II», και μάλλον αυτήν την εποχή περίπου αποκτά τη βελγική ιθαγένεια για τον ίδιο και την οικογένειά του.

Ο αδελφός του, Ζακ, ο οποίος παρέμεινε Ιταλός, είναι ο συνεργάτης του. Εξακολουθεί να διαβάζει και έχει τα βιβλία των αγαπημένων του συγγραφέων σε ωραίες εκδόσεις. Οι δύο κόρες του, Ρεζίν και Ελέν, είναι απολύτως της γαλλικής παιδείας.

Ο Ανρί διαθέτει μία θέση ταυτόχρονα αυτόνομη και προστατευμένη, υπό την αιγίδα του Λεόν, έχει ένα γραφείο που επικοινωνεί με αυτό των Χαλυβουργείων Ναχούμ, και ασχολείται με μεγάλη ποικιλία συναλλαγών, μεταξύ των οποίων η εισαγωγή στο Βέλγιο φθηνών ιαπωνικών προϊόντων. Συζεί με μία γυναίκα μη Εβραία, μία Γαλλίδα με καταγωγή από τη Βρετάνη, τη Γκαμπύ Κοατσαλιού, η οποία στην αρχή δεν τολμούσε να τον γνωρίσει στην οικογένειά της, που έτρεφε αρκετά έντονα αντισημιτικά αισθήματα. Ούτε ο Ανρί τολμούσε να τη γνωρίσει στη μητέρα του, επειδή ζούσαν μαζί χωρίς να είναι παντρεμένοι.

Το 1930, ο Λεόν αποκτά ένα διαμέρισμα στην οδό Ντεμούρ 49, όπου εγκαθιστά τη γυναίκα του, στην οποία δεν αρέσουν οι Βρυξέλλες. Γράφουν τον Εντγκάρ στο σχολείο Καρνό και η Σαρύ είναι οικότροφος στο σχολείο Βικτόρ-Ντυρβί. Ο Λεόν έρχεται κάθε Σαββατοκύριακο στο Παρίσι για περισσότερο από ενάμιση χρόνο, μέχρις ότου δεν αντέχει άλλο την κατάσταση αυτή και επαναπατρίζει τη γυναίκα του και το γιο του.

Η Ανριέτ, η μεγάλη αδελφή του Βιντάλ, μένει στην οδό Ντεμούρ 18, με τη μητέρα της, τον άνδρα της, τις δύο κόρες της, Λιλιάν και Αιμέ. Η Ανριέτ είναι πολύ εκκοσμικευμένη, πολύ μοντέρνα, αλλά ο σύζυγός της, Ελί, δεν μπορεί ακόμη να δεχθεί έναν μη Εβραίο στο τραπέζι του.

Η μεγάλη κόρη τους, η Λιλιάν, είναι μελαχροινή, έξυπνη όπως η μητέρα της, αλλά λιγότερο δραστήρια, και πολύ ικανή στη μουσική. Στη Μασσαλία είχε αποσπάσει ένα δεύτερο βραβείο ωδείου στο πιάνο. Είχε επίσης γνωρίσει

έναν φτωχό νέο, τον οποίο αγάπησε και ο οποίος την αγάπησε. Όμως, η μητέρα της θεωρούσε αδιανόητο να παντρευτεί κάποιον κατώτερης τάξης όπως επίσης δεν μπορούσε να τη φαντασθεί να γίνεται επαγγελματίας πιανίστρια. Έτσι, η Λιλιάν περιμένει το γάμο. Η μικρότερη αδελφή της, η Αιμέ, ξανθιά, έχει πολύ γαλανά μάτια, όμορφο και γοητευτικό πρόσωπο, μέση δακτυλίδι, την οποία θα διατηρήσει σε όλη της τη ζωή. Αρέσει πολύ. Ένας κύριος την πλησιάζει μια μέρα μέσα στο τραμ, παρουσία της μητέρας της, και της προτείνει να γίνει ηθοποιός του κινηματογράφου. Η μητέρα αντιτάσσει μία άρνηση γεμάτη υπεροψία σε αυτή τη μειωτική πρόταση, αλλά θα παραμείνει κολακευμένη από την ιδέα ότι η κόρη της θα μπορούσε να είχε γίνει μία σταρ όπως η Μαίρη Πίκφορντ.

Η Λιλιάν, η Αιμέ, η Σαρύ ανήκουν στη γενιά που πέρασε τα παιδικά της χρόνια στη Θεσσαλονίκη. Θα παντρευτούν στη Γαλλία στο διάστημα 1920-1930. Η μεγαλύτερη, η Λιλιάν, έκανε έναν γάμο σύμφωνα με τη θεσσαλονικιώτικη παράδοση, τον οποίο αποφάσισαν οι γονείς της, με έναν Θεσσαλονικιό. Η Αιμέ έκανε την πρώτη παρέκκλιση και παντρεύτηκε έναν Σμυρνιό, με τον οποίο υπήρξε αμοιβαία έλξη. Η Σαρύ παντρεύτηκε και αυτή έναν Σμυρνιό με λιβονέζικη καταγωγή. Έτσι, δεν υπάρχει ακόμη γάμος κάποιου Ναχούμ με κάποιον μη Εβραίο.

Ο Βιντάλ διαδραμάτισε κάποιον ρόλο στο γάμο της Λιλιάν. Συναναστρεφόταν στο Σαντιέ τον Μονύ Κόβο, έναν από τους γιους του Σαμουέλ Κόβο, βασικού υπαλλήλου στη Θεσσαλονίκη κάποιου Μοδιάνο, σημαντικού αντιπροσώπου μεγάλων δυτικών εταιρειών, συμπεριλαμβανόμενης της Μπάγιερ. Όπως είδαμε στο Κεφάλαιο III, ο Μονύ είχε επιστρατευθεί το 1917 από τη Μασσαλία για να υπηρετήσει τη στρατιωτική θητεία του στον ελληνικό στρατό, το σκάφος του είχε torπιλλιστεί στη Μάλτα και είχε γλυτώσει τον πόλεμο. Επιστρέφοντας στο Παρίσι, είχε ανοίξει ένα κατάστημα στο Σαντιέ, στην οδό ντ' Αμπουκίρ, τετρακόσια μέτρα πιο πέρα από εκείνο του Βιντάλ. Ο Βιντάλ και ο Μονύ είχαν ήδη χαιρετηθεί και μιλήσει στο δρόμο, αλλά συνδέθηκαν στο τραίνο καθ' οδόν για την Τρουά.

Αφού αυτός ασχολούνταν με τα πλεκτά κι εγώ ασχολούμουν με τα πλεκτά, πηγαίναμε σχεδόν δύο φορές την εβδομάδα στην Τρουά, στην Ομπ, και να που στην επιστροφή μου, ανεβαίνω στο βαγόνι και βρίσκω τον Μονύ. Έτσι συζητήσαμε λίγο παραπάνω, μιλήσαμε, και έτσι (άρχισε μία φιλία ανάμεσά μας)... Στο μεταξύ, ο γιατρός Μοδιάνο, στο Παρίσι, που ήταν ήδη εξέχουσα προσωπικότητα, συναντά τη μεγάλη μου αδελφή, τη μαμά της Λιλιάν, και λέει: «Έχεις μία κόρη, και εγώ έχω έναν νεαρό υπό την προστασία μου, που τον αγαπώ πολύ, ο πατέρας του είναι φίλος, θα γνωρίσουμε τον έναν στον άλλο για να δούμε εάν είναι δυνατό».

Γίνονταν χοροί στην Ανατολίτικη Ένωση Θεσσαλονικέων στο Παρίσι. Υπήρχαν καμμιά πενήντα οικογένειες. Στις πενήντα οικογένειες υπήρχαν, ας πούμε, δεκαπέντε νέοι. Έτσι, η θεία Ανριέτ, ο θείος Ελί [μιλά στην εγγονή του, Βερονίκη], η Λιλιάν και η Αιμέ πήγαιναν στο χορό, όμως νομίζω ότι η Αιμέ είχε μεγαλύτερη απήχηση στους καβαλιέρους από ό,τι η Λιλιάν. Συμβαίνει τότε αυτή η συζήτηση με το γιατρό Μοδιάνο που λέει πολύ καλά λόγια για τον Μονύ, μου ζητούν τη γνώμη μου κι εγώ λέω: «Κι εγώ τον γνωρίζω, είναι αλήθεια ότι είναι ένας νέος από καλή οικογένεια και τέλος πάντων έχει εγκατασταθεί στο Παρίσι ως έμπορος».

Το ραντεβού κανονίζεται ένα απόγευμα στο δάσος της Βουλόνης, στην Πορτ Ντωφίν, με την Ανριέτ, τον Ελί, το Βιντάλ, τη Λούνα, τη Λιλιάν.

Στο τέλος του κολατσιού, η Ανριέτ καλεί τον νεαρό Μονύ για τσάι στο σπίτι της ένα βράδυ της επόμενης εβδομάδας. Στο μεταξύ, ο γιατρός Μοδιάνο επιμένει, πήγε και πάλι στη θεία Ανριέτ και της είπε: «Άκουσε, δεν πρέπει να διστάζεις. Ο νεαρός, εγώ του μίλησα, θέλει να παντρευτεί, του δίνετε μια καλή προίκα, η κατάστασή του είναι καλή, η κατάσταση της οικογένειάς του στη Θεσσαλονίκη είναι καλή, εγώ έγραφα ήδη στους γονείς του στη Θεσσαλονίκη, και ο πατέρας συμφωνεί απολύτως.» Έτσι, ο γιατρός Μοδιάνο επέσπευσε λίγο τα πράγματα και από τις δύο πλευρές, και έγιναν οι αρραβώνες. Και μετά τους αρραβώνες ακολούθησε ο γάμος, και για το γάμο ήλθαν από τη Θεσσαλονίκη ο πατέρας Κόβο, η μητέρα, ο αδελφός, τέλος πάντων ολόκληρη η οικογένεια.

Το θεσσαλονικιώτικο γάμο της Λιλιάν, που τελέστηκε το 1926, ακολούθησε ο γάμος της Αιμέ με έναν Σμυρνιό, τον Ιζιντόρ Μπενμαγιόρ. Αυτός είχε έλθει από τη Σμύρνη για να σπουδάσει σε ένα σχολείο στο Παρίσι, το 1921-22. Ο Βιντάλ ήταν ο «ανταποκριτής» του στο Παρίσι: ο Ιζιντόρ ερχόταν στην οδό Μεράν, τις ημέρες των διακοπών, και οι σχέσεις ανάμεσα στο Βιντάλ, τη Λούνα και αυτόν είχαν γίνει πολύ φιλικές. Μόλις τελείωσε το σχολείο, οι γονείς του τον έστειλαν στο Λίβερπουλ, όπου είχαν επαγγελματικές σχέσεις, προκειμένου να εγκαταστήσει εκεί ένα γραφείο εισαγωγής σταφίδων και σύκων από τη Σμύρνη.

Επομένως, ήταν περίπου το 1928-1929 και να που μια μέρα ήμουν στο μαγαζί μου, παραμονή γιορτής, βλέπω να έρχεται ο Ιζιντόρ –τον έλεγαν Ιζιντόρ, τώρα τον φωνάζουν Μπεν.

«Λοιπόν, τι κάνεις;»

Αγκαλιαζόμαστε. Με ρωτά:

«Πώς πάει η Λούνα; Α, λέει, ήλθα να περάσω τα Χριστούγεννα στο Παρίσι.

- Τόσο το καλύτερο.

Λέει:

«Τι θα κάνετε;

- Να σου πω την αλήθεια, υπάρχουν πολλά σχέδια, ίσως κάνουμε ρεβεγιόν κάπου...

- Α, λέει, θα δεις... Άκουσε, να ξανάρθω το απόγευμα;

- Έλα αύριο, και θα συμφωνήσουμε.» Και κοίταζε πόσο παράξενη είναι πραγματικά η τύχη, πραγματικά περίεργη: υπήρχε ένα πολύ καλό εστιατόριο, το οποίο άλλαξε τώρα, στην οδό ντε λα Γκρανζ-Μπατελιέρ, ένα καταπληκτικό εστιατόριο, πολύ καλό, όχι ακριβό, το αφεντικό πολύ ευγενικό, πολύ φιλικό κλπ., και είχαμε κρατήσει τέσσερεις θέσεις για τα Χριστούγεννα, για μένα, για τη μαμά του μπαμπά σου [Λούνα], για τη θεία Κορίν και τον άνδρα της. Δεν ξέρω τι συνέβη, αλλά να που η θεία Κορίν και ο άνδρας της δεν μπορούν να έλθουν. Στο μεταξύ είχα εδώ τον Ιζιντόρ που είχε έλθει. Έτσι του λέω: «Άκουσε, εμείς θα κάνουμε ρεβεγιόν σε ένα εστιατόριο, εάν θέλεις...». Λέω: «Αλλά θα πάμε πρώτα το απόγευμα στην αδελφή μου την Ανριέτ, θέλει κι αυτή να σε δει και να σου προσφέρει ένα απεριτίφ».

Ο Βινιάλ, ο οποίος στη συνέχεια θα λατρεύει να οργανώνει συναντήσεις με σκοπό το γάμο, είχε ίσως ήδη αποκτήσει αυτή τη διάθεση, και η πρόσκληση στο σπίτι της αδελφής του δεν είναι αθώα, αφού κατά τη διάρκεια του απεριτίφ η Ανριέτ δηλώνει:

«Η Αιμέ θα έλθει μαζί σας».

Και πράγματι, το βράδυ του ρεβεγιόν συναντιόμαστε και πηγαίνουμε. Και εκεί ήταν ο κεραυνοβόλος έρωτας! Άρχισαν να χορεύουν, η ατμόσφαιρα ήταν πολύ χαρούμενη. Έτσι, το λιγότερο που μπορούσαμε να κάνουμε ήταν να του πούμε: «Άκουσε, θα χορέψουμε μέχρι το πρωί, αλλά αύριο το βράδυ, έλα να δειπνήσεις στο σπίτι». Και έτσι, από το ένα στο άλλο... Τι σου είναι η τύχη!

Έναν χρόνο αργότερα, την Τρίτη 8 Απριλίου 1930, έγινε μεγάλος γάμος της Αιμέ και του Ιζιντόρ με όλους τους Ναχούμ να έχουν έλθει από τις Βρυξέλλες και το Βελιγράδι και όλους τους Μπενμαγιόρ να έχουν έλθει από τη Σμύρνη. Ο ένας γάμος φέρνει τον άλλο. Ο νέος σύζυγος, ο Ιζιντόρ, είχε γίνει φίλος, όταν ήταν μαθητής στο Παρίσι, με τον ανεισιόχρηστο ανταποκρίτριας της οικογένειάς του, τον Ιντό Λεβί, και έτσι ο Ιντό προσκλήθηκε στο γάμο του Ιζιντόρ και εκεί γνώρισε τη Σαρύ. Η Σαρύ ήταν μία πολύ όμορφη κοπέλα με πρόσωπο τρυφερό και παθιαρικό, χαμογελαστή, και κατά τα φαινόμενα πάντα ήρεμη, ευγενική και καλοπροαίρετη. Ο Ιντό ήταν και αυτός ένας γοητευτικός και χαρούμενος νέος, είχε την προφορά του νότου της οικογένειάς του που καταγόταν από την Αβινιόν. Είχε γεννηθεί στη Σμύρνη το 1900, σε μία οικογένεια με καταγωγή κατά πάσα πιθανότητα από το Λιβόρνο, αφού είχε ιταλική ιθαγένεια. Οι συγγενείς του από τη μεριά της μητέρας του, οι Αμαντό, ήταν ήδη εγκαταστημένοι στη Γαλλία και η θεία του Ρουθ είχε παντρευτεί κάποιον Νακέ από την Αβινιόν. Ο Ιντό, μετά τις σπουδές

στο σχολείο Λακανάλ στο Παρίσι, είχε σπουδάσει στην Πολυτεχνική σχολή της Ζυρίχης και είχε γίνει μηχανικός. Αλλά το 1920, στο γάμο της αδελφής του Ρουθ, του πρότειναν να γίνει συνétaυρος στην οικογενειακή επιχείρηση, υπό τη διεύθυνση του κουνιάδου του, στην οποία υποβαλλόταν σε μεταποίηση το σύλβου (le chardon cardère [γαϊδουράγκαθο]) της περιοχής της Μεσογείου για το λανάρισμα του μαλλιού. (Την επιχείρηση είχε ιδρύσει ο πατέρας του Ασύλ Νακέ γύρω στο 1870 μετά την κατάργηση χρήσης της φυτικής βαφής για τις στολές του γαλλικού πεζικού.) Έτσι, έγινε ειδικός του σύλβου.

Ο Ιντό και η Σαρύ ένιωσαν αμοιβαία έλξη και παντρεύτηκαν σύντομα, το 1930. Η Σαρύ έφυγε στην Αβινιόν με το σύζυγό της και πήρε τη θέση της σε μία πολύ ευγενική πατριά.

Η Ματίλντ, η μικρότερη αδελφή των Ναχούμ, βρίσκεται πολύ μακριά στο Βελιγράδι. Ο Μπούσι είναι πλούσιος. Ζουν τη ζωή της «υψηλής κοινωνίας». Φαίνεται μάλιστα ότι ο Μπούσι υπήρξε για ένα διάστημα διοικητής της Τράπεζας της Γιουγκοσλαβίας. Η Ματίλντ γράφει πολύ συχνά στην αδελφή της Ανριέτ και στους αδελφούς της και παραπονιέται ότι ο Βιντάλ, τον οποίο αποκαλεί Κοκό και τον οποίο πειράζει συχνά, της γράφει πολύ σπάνια. Στέλνει συχνά, με ταξιδιώτες ή με το ταχυδρομείο, σαλάμι Βελιγραδίου που λατρεύει η οικογένεια, το οποίο μοιράζει τελετουργικά σε όλους η μητέρα, κόβοντας ένα μεγαλύτερο κομμάτι για τον Βινταλίκο.

Κάθε χρόνο, κατά την εποχή του Μεσοπολέμου, η Ματίλντ και ο Μπούσι έρχονται στο Παρίσι με το Οριάν Εξπρές. Η παρισινή οικογένεια περιμένει στην αποβάθρα, στο σταθμό της Λυών στο Παρίσι, την καταπληκτική άφιξη της ατμομηχανής, η οποία έρχεται από την άλλη άκρη της Ευρώπης, μέσα σε καπνούς, εκτινάξεις ατμών, τριξίματα φρένων, ακολουθούμενη από τη μακριά γαλάζια σαρανταποδαρούσα με τις κλινάμαξες. Ο Βιντάλ, ο Μονύ Κόβο, η γυναίκα του Λιλιάν, η Ανριέτ, ο γιος του Βιντάλ, παιδί ακόμη, πηγαίνουν από βαγόνι σε βαγόνι και εξετάζουν τα παράθυρα. Και μόλις ο Μπούσι, άνδρας ρωμαλέος, ψηλός, με μουστάκι, πρόσωπο καθαρά σέρβικο, και ο Μονύ βλέπουν ο ένας τον άλλο, βγάζουν μαζί ένα τεράστιο Οοοοο! και όλοι σπείδουν. Η Ματίλντ καταφθάνει με πλούσια δώρα για όλους. Η παραμονή τους στο Παρίσι είναι μία ευκαιρία για οικογενειακές συγκεντρώσεις και γιορτές, για καθημερινές εξόδους. Το ζευγάρι καλεί την οικογένεια στα πιο φημισμένα εστιατόρια, στο θέατρο, στην Κωμική Όπερα. Η Ματίλντ και ο Μπούσι περνούν το καλοκαίρι στη Γαλλία, στις ακτές της Λεμάν ή στο Βιτέλ, και έπειτα είναι η ώρα της επιστροφής, η οικογένεια συγκεντρώνεται και πάλι στην αποβάθρα στο σταθμό της Λυών, κατασυγκινημένη που βλέπει να φεύγει το μαγικό τραίνο.

Μερικές φορές ο Μπούσι και η Ματίλντ φιλοξενούν στο σπίτι τους στο Βελιγράδι τη Ρεζίν και την Ελέν, τις κοινές ανειμιές τους, αφού είναι κόρες της Σοφί (αδελφής του Μπούσι) και του Ζακ (αδελφού της Ματίλντ), οι οποίες μελώνουν στις Βρυξέλλες όπου θα γίνουν έφηβες στη δεκαετία του 1930.

Έτσι, στη διάρκεια της δεκαετίας 1920-1930, η οικογένεια Ναχούμ εμπλουτίστηκε με τρεις γαμπρούς και ταυτόχρονα διασκορπίστηκε λίγο περισσότερο: η Λιλιάν και ο Μονύ μένουν στο Παρίσι, αλλά η Αιμέ εγκαθίσταται στο Λίβερπουλ και η Σαρύ στην Αβινιόν. Σχέσεις τρυφερότητας θα δημιουργηθούν με τα νέα μέλη και οι κοινές διακοπές ενώνουν τη Ματίλντ και τον Μπούσι, τη Λιλιάν και το Μονύ, την Αιμέ και τον Ιζιντόρ. Η οικογενειακή αλληλεγγύη διατηρείται, η οικογένεια παραμένει ακόμη απολύτως σεφαρδίτικη. Ο Ανρί έχει μία σχέση με μία γυναίκα μη Εβραία, αλλά αυτή είναι εκτός γάμου και εκτός οικογένειας.

Από την πλευρά των Μπερεσσί (1920-1930)

Στην πλευρά της οικογένειας Μπερεσσί, η Κορίν είχε παντρευτεί, έναν χρόνο μετά τη Λούνα, το Ζοζέφ Πελοζόφ. Ο Ζοζέφ Πελοζόφ ήταν ανειμιός του Σαλομόν Μπερεσσί και δούλευε στον Χανανέλ Μπερεσσί, για τον οποίο ήταν άνθρωπος εμπιστοσύνης. Ήταν συχνά καλεσμένος σε γεύμα στο σπίτι του Σαλομόν και της Μυριάμ, και ήταν παρών στο πασχαλινό τραπέζι του 1920, στο οποίο ο Βιντάλ γνώρισε τη Λούνα. Ήταν ερωτευμένος με την Κορίν και, καθισμένος δίπλα της, έβαλε διακριτικά στο πιάτο της νεαρής κοπέλας το συκώτι που είχε βγάλει από ένα κομμάτι κοτόπουλου που του είχαν σερβίρει. Στην αφήγηση που θα κάνει πολύ αργότερα στο γιο της, Φρεντύ, η Κορίν εξιστορεί: «Ο πατέρας μου τον είδε... Μετά το γεύμα μου είπε: “Από πότε ο Ζοζέφ επιτρέπει στον εαυτό του να σου βάζει κομμάτια μέσα στο πιάτο σου;” Απάντησα ότι ήταν η πρώτη φορά και ότι δεν το είχα ζητήσει.»

Προκειμένου να εκδηλώσει την αγάπη του, ο Ζοζέφ έπρεπε να περιμένει να παντρευτεί η Λούνα, η μεγάλη αδελφή. Αλλά, μετά από τους αρραβώνες του Βιντάλ και της Λούνα, ο αδελφός του Βιντάλ, Ανρί, είχε αρχίσει να κάνει κόρτε στην Κορίν. Ο Σαλομόν Μπερεσσί τον καλούσε μαζί με το Βιντάλ, και ο Ανρί συνόδευε την Κορίν στην κουζίνα σιγοτραγουδώντας της: «Οι καμπάνες κτυπούν για σένα και για μένα». Τότε, ο Ζοζέφ κάνει εγγράφως την πρόταση γάμου. Ο Σαλομόν του απαντά ότι η κόρη του είναι ακόμη πολύ νέα (παρότι γεννήθηκε επίσημα το 1901, είναι μόλις 17 ετών το 1920). Ο Ζοζέφ απαντά ότι θα περιμένει δέκα χρόνια, εάν χρειασθεί. Ο Σαλομόν Μπερεσσί προτιμούσε να παντρευτεί η Κορίν τον Ανρί: ο πατέρας του Ζοζέφ είχε ξεπέσει στα μάτια του

επειδή, στη Θεσσαλονίκη, είχε φέρει την ερωμένη του στη συζυγική εστία. Καθώς ο Ζοζέφ είχε δηλώσει στο Χανανέλ ότι θα αυτοκτονούσε εάν του αρνούνταν την Κορίν, ο Χανανέλ παρενέβη στον αδελφό του. Όταν αυτός δικαιολόγησε την άρνησή του λέγοντας «τέτοιος πατέρας, τέτοιος γιος», ο Χανανέλ απάντησε: «Έχεις δύο γιους, σου μοιάζουν σαν να είστε δίδυμοι!». Το επιχείρημα αυτό απέσπασε τη συγκατάθεση του Σαλομόν Μπερεσσί.

Ο γάμος τελέσθηκε τρεις μήνες μετά το θάνατο του Σαλομόν Μπερεσσί σε ένα κλίμα πένθους και καταστροφής. Η τελετή ήταν οικογενειακή και σε κλειστό κύκλο. Η Κορίν λιποθύμησε σκεπτόμενη τον πατέρα της. Το ταξίδι του μέλιτος τους έφερε στο Βισύ, στο ξενοδοχείο Λα Μαρκίζ ντε Σεβινιέ, στις αρχές του Ιουλίου 1921. Μια διπλή κάρτα της Κορίν εστάλη από το Βισύ στη Λούνα κατά τη διάρκεια του γαμήλιου ταξιδιού στις 5 Ιουλίου, 3 ημέρες πριν από τον τοκετό της αδελφής της.

Πολυαγαπημένη μου Λούνα,

Χθες βρήκα φλιτζανάκια του καφέ, αλλά όμως δεν είναι σουβενίρ της περιοχής, είναι μάλλον ένα είδος διακόσμησης, όπως το σερβίτιο που μου έκανε δώρο ο Μουσικό. Εάν σου αρέσουν, γράψε μου αμέσως για να μπορέσω να τα αγοράσω. Είμαι πολύ ευχαριστημένη από την παραμονή μου στο Βισύ. Διασκεδάζουμε, κάνουμε ωραίες βόλτες με το λεωφορείο. Την Κυριακή κάναμε το γύρο του Βισύ, του Σατελγκιόν, του Ρουαγιά, του Μον-Ντορ, της Λα Μπουρμπούλ, του Σαιν-Νεκταίρ, δεν μπορείς να φαντασθείς πόσο μαγικά είναι, πολύ γραφικά. Σε φιλώ με όλη μου την καρδιά, χάιδεψε το μωράκι από μένα, τη φιλία μου στο Βιντάλ.

Κορίν

Φιλικά και από μένα.

Ζοζέφ

Τρεις ημέρες αργότερα ο Βιντάλ τηλεφώνησε ότι η Λούνα είχε μόλις γεννήσει και η Κορίν διέκοψε το γαμήλιο ταξίδι και γύρισε βιαστικά για να είναι κοντά στην αδελφή της. Όταν επέστρεψαν στο Παρίσι, οι Πελοζόφ βρήκαν ένα διαμέρισμα στην οδό Σορμπιέ, στο 20^ο δημοτικό διαμέρισμα, στο μέσον του Μενιλμοντάν, σε κάποια λαϊκή γειτονιά, σε ένα σχετικά καινούργιο κτίριο για τη μεσαία τάξη. Η Κορίν θέλησε να φύγει από τη γειτονιά της οδού Σενταίν, όπου κατοικούσε ο Ζοζέφ. «Γιατί όλοι οι Θεσσαλονικείς συγκεντρώνονται έτσι σαν να είναι σε γκέττο; Εμένα δεν μου αρέσει αυτό... Όταν ήταν μεταξύ τους μιλούσαν πάντα ισπανικά, εγώ ήθελα να μιλάω γαλλικά... ήθελα να αφομοιωθώ περισσότερο και πιο γρήγορα από τους άλλους... πρόσεχα πώς μιλούσα, να μην λέω το “ρ” πολύ παχύ».

Η Λούνα και η Κορίν νοιώθουν και θέλουν να είναι Παριζιάνες. Έχουν τα ίδια γούστα, τα ίδια ενδιαφέροντα. Οι δύο αδελφές παρέμειναν πάντα συνδεδεμένες και τα δύο ζευγάρια βλέπονταν συχνά σε δείπνα, εξόδους, εστιατόρια, διακοπές. Η Κορίν συνδέθηκε με τον Μπεμπεκό και τον πρόσεχε ακόμη και μετά τη γέννηση του Φρεντύ το 1923, και της Νταιζύ το 1925, τον μπανιάριζε ή τον κρατούσε όταν η Λούνα και ο Βιντάλ έφευγαν για μία ή δύο εβδομάδες διακοπών το χειμώνα.

Η Μυριάμ Μπερεσσί, η μητέρα, ήταν 43 ετών όταν πέθανε ο σύζυγός της. Λαμβάνει κάθε μήνα έναν «φάκελλο» από τους κουνιάδους της, οι οποίοι της εξασφαλίζουν μία αξιοπρεπή ζωή. Παραμένει πολύ Θεσσαλονικιά, καθώς ζει περιορισμένη στη μικρή νησίδα κοντά στην πλατεία Βολταίρ, με τα καταστήματα, τα μπακάλικά και μικρά εστιατόρια, τα καταστήματα οικιακών ειδών, όπου όλοι μιλούν ισπανικά⁴⁴. Στις πολυκατοικίες, όπως στη δική της, στην οδό Σενταίν 95, οι γειτόνισσες χαιρετούν η μία την άλλη από τα παράθυρα στα ισπανικά, εξυπηρετούν η μία την άλλη, τρώνε ή κολατσίζουν η μία στο σπίτι της άλλης και ζουν σε ένα κλίμα οικειότητας σχεδόν οικογενειακό. Το Πάσχα γιορτάζεται στις Μυριάμ με μία μεγάλη συγκέντρωση των Μπερεσσί και των Μοσσερί, όπου η Λούνα παρασέρνει το Βιντάλ, και ο ραββίνος Περαχιά, οικογενειακός φίλος, μνημονεύει την απελευθέρωση από την Αίγυπτο.

Η Μυριάμ Μπερεσσί υποδέχεται πάντα τα παιδιά και τα εγγόνια της με ανατολίτικα γλυκά και γλυκίσματα. Αγαπά τα παιδιά της με άνισο τρόπο. Η αγάπη της στρέφεται κυρίως στην κόρη της, Λούνα.

Ο Πεπό Μπερεσσί, ο μεγάλος αδελφός, ο οποίος γεννήθηκε το 1897, είναι εργένης και θα παντρευτεί ύστερα από ένα κεραυνοβόλο έρωτα μετά το 1930. Το κατάστημα στο βουλεβάρτο Μπαρμπές δεν πήγε καλά, ο Πεπό έγινε πωλητής σε ένα κατάστημα υφασμάτων. Ο Μπενζαμέν, ο οποίος γεννήθηκε το 1909, είναι ακόμη έφηβος, αλλά δεν έκανε σπουδές. Ζουν με τη μητέρα τους στην οδό Σενταίν 95 μαζί με τη μικρότερη αδελφή, την Εμύ, η οποία γεννήθηκε το 1913 και πηγαίνει στο σχολείο στη λεωφόρο Παρμαντιέ, από όπου πάει και την παραλαμβάνει μερικές φορές η Λούνα.

Οι περισσότεροι αδελφοί του Σαλομόν Μπερεσσί είναι εγκαταστημένοι στο Παρίσι, όπου ο Σαμύ τα κατάφερε πολύ καλά. Έγινε ιδιοκτήτης ενός μεγάλου καταστήματος στο κέντρο, και έχει τέσσερα καταστήματα στην οδό ντ' Αμπουκίρ. Ζει με τη γυναίκα του, τη Γκαμπύ Λομπάρ, τους δύο γιους του, Αλέξ και Ροζέ, και τις δύο κόρες του, Εντίτ και Οντέτ (η οποία γεννήθηκε το 1920), σε

⁴⁴ Cf. Anne Benveniste, « Structure de la communauté judéo-espagnole du quartier de la Roquette entre les deux guerres », *Traces*, numéro spécial « Judaïsme, judaïcités », pp. 34-47.

ένα μεγάλο και ωραίο σπίτι στο Βιλμόμπλ, στο μέσο ενός μεγάλου πάρκου, με δύο δανέζικα σκυλιά που τρομάζουν το Βιντάλ και το γιο του. Την επομένη του κραχ της Γουώλ Στριτ το 1929, ο Σαμύ Μπερεσσί πεθαίνει από καρδιακή προσβολή, σε ηλικία 54 ετών.

Ο Χανανέλ παντρεύτηκε μία γυναίκα από τη Μασσαλία, η οποία είχε γεννηθεί στην Αλγερία και όλοι φώναζαν Νινί, και έχει στο Σαντιέ ένα κατάστημα με υφάσματα, όπως και ο άλλος αδελφός του. Εντυπωσιάζει πολύ το Βιντάλ, και οι δύο άνδρες αρέσκονται να πίνουν το απεριτίφ τους μαζί. Ο Χανανέλ έκανε μια φορά το Βιντάλ να πει δεκατέσσερα Berger⁴⁵ στη σειρά, και ο Βιντάλ αναγκάστηκε να γυρίσει στο σπίτι του στα τέσσερα με τέσσερεις ώρες καθυστέρηση, ενώ ο Χανανέλ επέστρεψε στητός και αξιοπρεπής στη γυναίκα του Νινί. Υπάρχουν επίσης πολλοί Μπερεσσί και συγγενείς εξ αγχιστείας των Μπερεσσί στο Μονπελιέ, στην Καστρ, στη Ρουέν.

Η οικογένεια Μοσερέι, από την οποία κατάγεται η Μυριάμ Μπερεσσί, εγκαταστάθηκε και αυτή στη Γαλλία, συγκεκριμένα στο Παρίσι. Ο Εντουάρ Μοσερέι, αδελφός της Μυριάμ, διάσημος «δηλωμένος εργένης», έχει πολιτογραφηθεί Γάλλος. Έχει ένα μικρό κατάστημα-γραφείο στην οδό ντ' Αμπουκίρ, πολύ κοντά στο Βιντάλ, τον οποίο συναντά συχνά για να σχολιάσουν τα γεγονότα. Τα αγαπημένα του επιφωνήματα είναι: «Αι Αντονάι!» και «Merde, alors!» (Σκατά!), το οποίο προφέρει «Merle, alors!». Του αρέσουν πολύ τα τυχερά παιχνίδια και οι υποδρομίες. Είναι επίσης παθιασμένος με την πολιτική και θα γίνει εκλογικός αντιπρόσωπος του Πωλ Ρενώ στο Σαντιέ. Ακολουθώντας τα χνάρια του, μόλις ο Βιντάλ έγινε εκλογέας γράφτηκε στην επιτροπή υποστήριξης του Πωλ Ρενώ.

Υπάρχει επίσης η θεία Κλάρα, αδελφή της Μυριάμ, που της λείπει ένα δάκτυλο, και μένει σε κάποια μικρή βίλα στο Γκαρς, όπου βρίσκεται ένας μικρός οικογενειακός πυρήνας που επισκέπτονται συχνά η Λούνα και ο Βιντάλ.

Έτσι, με εξαίρεση τη Μυριάμ, που μένει και θα παραμείνει στο θεσσαλονικιώτικο κομμάτι της στην οδό Σενταίν, όπου έζησε μέχρι το θάνατό της, οι Μπερεσσί και οι Μοσερέι ξανοίχτηκαν στις συνοικίες των μη Εβραίων. Ένας Μπερεσσί παντρεύτηκε, από τις αρχές του αιώνα ακόμη, μία μη Εβραία, δημιουργώντας τον πρώτο μικτό πυρήνα, από τον οποίο προέκυψαν τέσσερα παιδιά. Ενώ η μοίρα των Ναχούμ δεν γνώρισε πολύ σκληρά κτυπήματα της τύχης ούτε την ξαφνική άνοδο στα ύψη, οι Μπερεσσί, οι οποίοι είναι πολύ άνισα μοιρασμένοι ανάμεσα στην πολύ μεγάλη άνεση, ακόμη και τον πλούτο, και τη μι-

⁴⁵ [ΣτΜ:] Αλκοολούχο ποτό με γλυκάνισο.

σθωτή εργασία, γνωρίζουν και άλλες θανάσιμες τραγωδίες και κακοτυχίες, όπως αυτές που είχαν ξεκινήσει στη Θεσσαλονίκη με τη δολοφονία του Ζοζέφ Μπερεσσί: ο θάνατος, σε ηλικία 60 ετών, του Σαλομόν Μπερεσσί παρασέρνει στην καταστροφή τους δικούς του, και ο θάνατος, σε ηλικία 54 ετών, του Σαμύ Μπερεσσί προκαλεί την κατάρρευση της αυτοκρατορίας του.

Η φιλία

Οι Θεσσαλονικείς φίλοι του Βιντάλ σκόρπισαν. Ορισμένοι είναι στο Παρίσι, μερικοί στο Σαντιέ. Ο πιο καλός φίλος του, ο γιατρός Ματαράσσο, ο οποίος σπούδασε στην Τουλούζη, επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη. Άνοιξε ιατρείο ως ειδικός για τις ασθένειες του δέρματος και του τριχωτού της κεφαλής⁴⁶. Ο Βιντάλ και ο φίλος του αλληλογραφούν και στέλνουν κάρτες ο ένας στον άλλο στα ταξίδια τους. Στις 25 Ιουνίου 1921, ο φίλος Ματαράσσο στέλνει στο Βιντάλ μία κάρτα από την Πορταριά [Πηλίου], στην Ελλάδα:

Αγαπητέ μου Βιντάλ,

Δεν μπόρεσα να πάω στο Σαμπερύ, αλλά είμαι στην Πορταριά. Είναι ολόδια, μόνο που το μέρος αυτό δεν αναφέρεται στα βιβλία γεωγραφίας. Οι σοφοί είναι τόσο αφηρημένοι! Ο τόπος όπου βρίσκομαι με την Αντρέ είναι καταπληκτικός. Το αυτοκίνητο αντικαταστάθηκε από το μουλάρι, αλλά ήπιαμε παγωμένο νερό μέσα από τους βράχους, μαζεύουμε λουλούδια στα λιβάδια και, για να μιμηθούμε τους αστούς της Γαλλίας, μένουμε σε ένα ξενοδοχείο όπου οι ανέσεις είναι όπως λέτε σύγχρονες. Περνάω πολύ ωραία εδώ και αν δεν ήταν η Θεσσαλονίκη θα είχα γίνει βοσκός, η Αντρέ θα είχε γίνει η Χλόη. Αλλά ξέρουμε τη ζωή καλύτερα από όσο ο Δάφνις και η σύντροφός του, και γι' αυτό φεύγουμε σύντομα από την Πορταριά.

Ο γερο-φίλος σου

Υ.Γ. Έθαψες τη λιβιδινική νιότη σου και τη ροπή σου στην αμαρτία, εννοώ παινεύτηκες;

Σε μία άλλη κάρτα του 1921, ο Ματαράσσο εκφράζει τη νοσταλγία του για το Παρίσι και ζητά από το Βιντάλ τραγούδια. Το 1921, ένα γράμμα του Ματα-

⁴⁶ Υπό την ιδιότητα αυτή, στέλνει την ακόλουθη συνταγή στο Βιντάλ που ανησυχεί για μια μυρμηκία (επιστολή με ημερομηνία 27 Μαΐου 1921):

Εάν η μυρμηκία σου μεγάλωσε προοδευτικά έστω και λίγο, πρέπει να έγινε αρκετά μεγάλη από τότε που έλαβα το τελευταίο γράμμα σου. Να είναι ευχαριστημένος εάν δεν έκανε και μικρά: γαλακτικό οξύ: 1 g· σαλικυλικό οξύ: 2 g· οξικό οξύ: 0,50 g· κολλόδιο q.s.p: 10 g. Να βάζεις κάθε βράδυ ένα πολύ λεπτό στρώμα ακριβώς πάνω στη μυρμηκία.

ράσσο παρέχει παρεμπιπτότως πληροφορίες σχετικά με την κατάσταση των νεαρών εξέλλητισμένων Σεφαρδιτών στη νέα Θεσσαλονίκη.

Ζέστη, κουνούπια, η δραχμή σε πτώση (υπόγεια), υποχρεωτική επιστράτευση των Ισραηλιτών, απελπισία, αφροδίσια νοσήματα, κόπωση, ενδιαφέροντα κέρδη σε δραχμές, λιγότερο ενδιαφέροντα κέρδη σε... , κλπ.

Δεν νομίζω να θέλεις να σου τα αναπτύξω όλα αυτά, η ζέστη και η κόπωση που πλαισιώνουν αυτή την απαρίθμηση των γεγονότων αρκούν για να με απαλλάξουν από το καθήκον.

Έτσι, μικρέ μου Βιντάλ, το μόνο καλό είναι ό,τι δεν είναι Θεσσαλονίκη. Ούτε η ικανοποίηση, ούτε τα κέρδη, ούτε η εκτίμηση μετρούν σε σχέση με μια πιο έξυπνη ζωή που δεν μπορούμε να ζήσουμε εδώ.

Του χρόνου, ίσως έλθω να σε δω για μερικές εβδομάδες. Έχεις πάντοτε μερικά κιβώτια DMC για μετατόπιση; [Αναφορά στη χειρωνακτική βοήθεια που προσέφερε στο Βιντάλ στη διάρκεια μιας μεταφοράς.] Στείλε μου καινούργια τραγούδια. Γράφε μου λίγο πιο συχνά.

Και οι δουλειές σου, πάνε καλά;

Χαιρετισμούς από την Αντρέ. Τα σέβη μου στη γυναίκα σου και στους γονείς σου.

Ο γερο-φίλος σου

Ο Ματαράσσο επισκέφθηκε τουλάχιστον μία φορά το Παρίσι πριν από το 1924, και, επιστρέφοντας από την παραμονή του εκεί το 1924, στέλνει μία κάρτα:

Θεσσαλονίκη, 7 Νοεμβρίου 1924

Αγαπητέ μου Βιντάλ,

Γυρίσαμε στο σπίτι μας σε μια απόλυτη ησυχία: ούτε λεωφορεία, ούτε ταξί. Τρεις οπλισμένοι χωροφύλακες με άσπρο ρόπαλο για ολόκληρη την πόλη. Στο Παρίσι, ο περαστικός συντριβεται ζωνάρα, εδώ *γιαβάς-γιαβάς*.

Βινταλικο, χάρηκα πολύ που σε ξαναείδα στο Παρίσι και θα έλθει μια μέρα που θα με έχεις στο Παρίσι. Τα σέβη μου στην κυρία σου. Χαιρετισμούς στον κ. Χασσιδ. Δύο λόγια από τα χωριά ή τις πόλεις από όπου περνάς.

Ο γερο-φίλος σου

Τρία χρόνια αργότερα:

17 Φεβρουαρίου 1927

Αγαπητέ μου Βιντάλ,

Είμαι πατέρας ενός γιου από τις 3 Φεβρουαρίου. Άρρησα να σε ενημερώσω, γιατί οι προετοιμασίες για το μεριτί⁴⁷ και το ίδιο το μεριτί με απορρόφησαν πολύ.

⁴⁷ [ΣτΜ:] Τελετή της περιτομής.

Η Αντρέ και ο γιος μου Ρομπέρ είναι καλά και σου στέλνουν, όπως και στην αξιαγάπητη γυναίκα σου, τους φιλικούς χαιρετισμούς τους.
 Δύο λόγια για να μπορώ να ξέρω πού βρίσκεσαι στο χώρο και το χρόνο. Χτενίζεις και ντύνεις πάντοτε καλά την πελατεία σου; Συνέχισε.
 Με όλη τη θερμή φιλία.
 Ο γερο-φίλος σου

Πολύ αργότερα, ο Ματαράσσο θα εγκατασταθεί στη Γαλλία, στις Κάννες.

Νέα διασπορά

Η νέα θεσσαλονικιώτικη γενιά της περιόδου 1914-1918, η οποία ξενιτεύτηκε στη Γαλλία με ελάχιστες εξαιρέσεις, διασκορπίστηκε σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ιεραρχίας και σε όλα τα επαγγέλματα και τις αστικές σταδιοδρομίες. Ορισμένοι ξεκίνησαν ουσιαστικά από το μηδέν, αλλά οι έξυπνοι, οι καταφερτζήδες, οι δραστήριοι ανεβαίνουν πολύ ψηλά, και μερικές φορές κάνουν περιουσία. Οι αγαθοί, οι ονειροπόλοι, ακόμη και αν ήταν στην αρχή σχετικά ευκατάστατοι, πέφτουν, αλλά ποτέ στο χαμηλότερο επίπεδο, γιατί η οικογενειακή αλληλεγγύη και τα μετά τη Θεσσαλονίκη δίκτυα τους βρίσκουν θέσεις υπαλλήλων ή πωλητών και έτσι αποφεύγουν συνήθως, αλλά όχι πάντα, να γίνουν εργάτες. Ο Βιντάλ, από τη μεριά του, είναι καταφερτζής, είναι ξύπνιος, αλλά, παρότι είναι ικανός στο εμπόριο, δεν αποκτά τις ικανότητες του εμπόρου και δεν έχει την τάση να δίνει την εμπιστοσύνη του. Για το λόγο αυτό, μένει περιορισμένος στις εκπτώσεις και στις διάφορες παρτίδες και στη μικρή ατομική επιχείρηση. Δεν είναι πράγματι της μεσαίας κατηγορίας, αλλά κινείται ανάμεσα στα ψηλά και τα χαμηλά σημεία της, πηγαίνοντας από τους μεν στους δε με μεγάλη ευκολία, με τη στήριξη από γνωστούς και την οικογένεια.

Ενώ η δόνα Έλενα Ναχούμ και η Μυριάμ Μπερεσσί συνεχίζουν στο Παρίσι το θεσσαλονικιώτικο τρόπο ζωής τους, οι γιοι και οι κόρες τους εισέρχονται στον κόσμο του Παρισιού και εκγαλλίζονται, άλλος γρηγορότερα και άλλος πιο αργά, ο καθένας με τον τρόπο του. Ο Λεόν από την πλευρά του εκβελλίστηκε στις Βρυξέλλες. Ο Λεόν και ο Βιντάλ, αμφότεροι πατέρες με ένα γιο που γεννήθηκε στη νέα χώρα, κάνουν το αποφασιστικό βήμα της πολιτογράφησης.

Η πολιτογράφηση

Μετά το 1926 ο Βιντάλ νοιώθει μόνιμα εγκαταστημένος και εμβαπτισμένος στη Γαλλία και αποφασίζει να ζητήσει τη γαλλική ιθαγένεια. Το πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση αυτή είναι η δήλωση, η οποία έγινε στις 3 Μαΐου 1927, ενώ-

πιον του ειρηνοδίκη του 9^{ου} δημοτικού διαμερίσματος, με την οποία εξασφάλισε αμετάκλητα τη γαλλική ιθαγένεια για το γιο του. Οι διατυπώσεις της πολιτογράφησης αναλαμβάνονται κατά πάσα πιθανότητα από το Βιντάλ και τη Λούνα μετά την ψήφιση ενός ειδικού νόμου στις 10 Αυγούστου 1927. Ο Λεοπόλντ Μπελάν, δημοτικός σύμβουλος του 2^{ου} δημοτικού διαμερίσματος, παρέχει συστάσεις για το Βιντάλ ενώπιον του σφραγισδοφύλακα, ο οποίος απαντά θετικά στο δημοτικό σύμβουλο. Τελικά, ο Βιντάλ και η Λούνα πολιτογραφούνται Γάλλοι στις 18 Φεβρουαρίου 1931 με διάταγμα του Προέδρου της Δημοκρατίας Γκαστόν Ντουμέργκ, συνυπογραμμένου από το σφραγισδοφύλακα Λεόν Μπεράρ. Το φύλλο της Εφημερίδας της Κυβέρνησης της 1^{ης} Μαρτίου 1931 αναφέρει την πολιτογράφιση του Βιντάλ Ναχούμ, εμπόρου, γεννηθέντος στις 14 Μαρτίου 1894 στη Θεσσαλονίκη (Ελλάδα), δίπλα σε εκείνες των Ιταλών Τομάτις (λεβητοποιού), Γκαρινιέλο (ξυλουργού), Σέρα (εργάτη τσιμεντοποιίας), Καμπένιο (εμπόρου), Γκολέτο (συνταξιούχου), Πονσέρο (καφεπώλη), Νταλμάσο (γαλακτοπώλη), των Ισπανών Σέας (εργάτη τσιμεντοποιίας) και Ροζέ (γεωργού), των Βέλγων Μπρεν και Ντεμανέ (γεωργών), του Ρώσου Ποπόφ (ελαιοχρωματιστή).

Ρυέιγ και ο θάνατος της Λούνα

Τον Οκτώβριο 1929, το κραχ στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης πυροδοτεί σε ολόκληρο τον κόσμο μια φοβερή οικονομική κρίση, η οποία θα καθορίσει τις αναταραχές και τις θύελλες από τις οποίες θα προκύψει ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Όμως το κύμα του σοκ δεν έχει φθάσει ακόμη στη Γαλλία το 1930. Είναι η καλύτερη χρονιά για τις δουλειές του Βιντάλ. Αποκτά ένα οικόπεδο και ξεκινά την ανέγερση μιας βίλας εκεί. Είχε ήδη αγοράσει, στις 11 Δεκεμβρίου 1928, ένα διαμέρισμα στον τέταρτο όροφο στην οδό Ντεμούρ 51, στο οποίο κατοικούσε η κ. Κλεμάνς Ντουαγιέν, έναντι του ποσού των 81.000 φράγκων, πληρώνοντας τοις μετρητοίς 37.000 φράγκα, και εξασφαλίζοντας πίστωση για το υπόλοιπο. Είχε σκεφθεί να κατοικήσει αργά ή γρήγορα στο διαμέρισμα αυτό, το οποίο διαθέτει ασανσέρ; Εν πάση περιπτώσει το διαμέρισμα δεν είναι διαθέσιμο. Το ανέβασμα των τριών ορόφων χωρίς ασανσέρ στην οδό Μεράν γίνεται ολοένα και πιο επώδυνο για τη Λούνα και ο Βιντάλ ψάχνει άλλη στέγη.

Επομένως, εγώ έμενα στην οδό Μεράν, στον τρίτο όροφο, αλλά χωρίς ασανσέρ, και η καημένη η Λούνα, η πρώτη γυναίκα μου, κουραζόταν τρομερά. Και ήταν αδύνατο να βρω ένα μικρό και αξιοπρεπές διαμέρισμα, ή αλλιώς μου ζητούσαν κάτι ποσά!!! Και τελικά αποφασίσαμε να πάμε να μείνουμε στα προάστια. Υπήρχε ένα οικόπεδο για πούλημα στο Ρυέιγ, πουλιόταν σε πλειστηριασμό, αγόρασα το οικόπεδο.

Την Πέμπτη 10 Ιουλίου 1930 κατακυρώνεται στο συμβολαιογραφείο και μέσω του συμβολαιογράφου κ. Ραντέ ένα οικόπεδο ευρισκόμενο στο Ρυέιγ-Μαλμαϊζόν, στην οδό Κραμάιγ, εμβαδού 397 τετραγωνικών μέτρων, πλάτους 8,73 μέτρων και μήκους 51,03 μέτρων. Η τιμή διάθεσης είναι 15.000 φράγκα. Φαίνεται ότι ο Βιντάλ απέκτησε το οικόπεδο έναντι 28.500 φράγκων. Η οδός Κραμάιγ ξεκινά από τη λεωφόρο Πωλ-Ντουμέρ, η οποία συνδέει το σταθμό του Ρυέιγ με τη λεωφόρο ντε Παρί, κοινό όνομα του δρόμου που ενώνει την Πορτ Μαγιό με το Σαιν-Ζερμαίν-αν-Λε, μέσω του Μπουζιβάλ. Το οικόπεδο είναι στα αστικά όρια του δρόμου. Είναι αλήθεια ότι υπάρχουν ήδη δύο μικρές βίλες σε

κάθε πλευρά του οικοπέδου και περίπου απέναντι μία πολύ όμορφη βίλα, στο μέσον ενός μικρού πάρκου, κρυμμένη πίσω από ψηλές αγριομυρτιές. Όμως, αμέσως μετά ξεκινούν, στη δεξιά πλευρά του δρόμου, τα καλλιεργημένα χωράφια. Στην αριστερή πλευρά υπάρχουν ακόμη μερικές μικρές βίλες, ένα τεράστιο κτίριο του αρχείου της Κτηματικής πίστης, ένα μονοπάτι και έπειτα απλώνονται τα χωράφια.

Στη διάρκεια του 1930 ο Βιντάλ και η Λούνα επισκέπτονται έναν αρχιτέκτονα από το Σαλ-λεζ-Ο, ο οποίος τους κάνει τα σχέδια για μία μικρή βίλα. Το σχέδιο της μικρής βίλας στα προάστια δεν αρέσει στη Λούνα που ονειρεύεται ένα ονειρικό σπίτι για το οποίο διατυπώνει με σαφήνεια ορισμένες απαιτήσεις: μπαλκόνια από σφυρήλατο σίδηρο, τοιχογραφία με αναπαράσταση στην είσοδο, τοίχοι βαμμένοι σε διάφορους τόνους του ίδιου χρώματος, μεγάλη φωτεινή κουζίνα, και κυρίως ταράτσα αντί σκεπής. Καταρτίζονται νέα σχέδια σύμφωνα με τις επιθυμίες της, και στις 27 Οκτωβρίου του ίδιου έτους ο Βιντάλ υπογράφει τη συμφωνία του στα σχέδια που κατάρτισε ο κ. Ιζαμπέλ, εργολάβος κατασκευών, στη λεωφόρο ντε Παρί στο Ρυέιγ. Η βίλα θα καταλαμβάνει όλο το πλάτος του οικοπέδου και θα έχει τρία επίπεδα. Το πρώτο επίπεδο θα περιλαμβάνει την αποθήκη, το γκαράζ, το πλυσταριό και ένα μικρό δωμάτιο «υπηρετριάς» με παράθυρο στον κήπο. Ένα σύστημα κεντρικής θέρμανσης με άνθρακα Ideal Classic θα τοποθετηθεί κάτω από την εσωτερική σκάλα. Στην πρόσοψη, μία εξωτερική σκάλα θα οδηγεί στην κύρια πόρτα. Αυτή οδηγεί στην είσοδο. Στο τέλος της εισόδου μία κουζίνα 4,23 επί 3,50 μέτρα με σκάλα που κατεβαίνει στον κήπο. Στα δεξιά της εισόδου, το σαλόνι και η τραπεζαρία θα χωρίζονται από μία διπλή πόρτα με τζάμι, η οποία θα μπορεί να ανοίγει διάπλατα. Τέλος, στον επάνω όροφο, τρία υπνοδωμάτια και ένα μεγάλο μπάνιο. Μια τελευταία σκάλα θα οδηγεί σε μια ανοικτή ταράτσα, που θα καλύπτει ολόκληρη την επιφάνεια αυτού του δίχως σκεπή σπιτιού.

Οι εργασίες αρχίζουν το φθινόπωρο του 1930, με την υπόσχεση να ολοκληρωθούν στο τέλος του χειμώνα του 1930-1931. Ο Βιντάλ δεν έχει ιδέες ούτε ενδιαφέρεται για το πώς πρέπει να είναι η μελλοντική κατοικία του. Η Λούνα είναι αυτή που επενδύει όλη την ενεργητικότητά της σε αυτή τη βίλα. Δεν θέλει μία μικρή βίλα προαστίων, αλλά κάτι που να αντιστοιχεί στη μεσογειακή νοσταλγία του ήλιου και του φωτός. Γι' αυτό θέλει ταράτσα αντί της σκεπής, πράγμα που την εποχή εκείνη δεν γινόταν συχνά καθώς δεν υπήρχαν ακόμη λύσεις που να εξασφαλίζουν απόλυτη στεγανότητα, στο βροχερό κλίμα του λεκανοπεδίου του Παρισιού. Θέλει χώρο, πλατιά μπαλκόνια, περιτριγυρισμένα από σφυρήλατο σίδηρο, μεγάλα παράθυρα, μεγάλα δωμάτια, ακόμη και μεγάλη κουζίνα και μπάνιο, όλα φωτεινά. Αποφάσισε για την τοποθεσία, τις διαστάσεις

και τη διάταξη των δωματίων. Θέλησε δρύινα παρκέ παντού, πλακάκια ποιότητας για την κουζίνα και το μπάνιο, ανάγλυφες διακοσμήσεις στα ταβάνια και στους τοίχους των δωματίων, του σαλονιού και της τραπεζαρίας. Δεν θέλησε χαρτί ταπετσαρίας, αλλά ελαιόχρωμα σε διαφορετικές αποχρώσεις και διαφορετικού χρώματος για κάθε δωμάτιο. Θέλησε να στολίσει το πάνω μέρος της εισόδου με μία μικρή τοιχογραφία, μία ζωγραφισμένη κληματαριά στην οποία σκαρφαλώνουν ανθισμένα φυτά.

Όμως, η κρίση κτύπησε το εμπόριο του Βιντάλ. Χρειάστηκε να δανεισθεί για την κατασκευή του σπιτιού. Πρέπει να πληρώνει τον εργολάβο με την πρόοδο των εργασιών και αντιμετωπίζει δυσκολίες. Αρχίζει να περικόπτει το πρόγραμμα για το σπίτι. Έπρεπε να κατασκευασθεί από κατεργασμένη πέτρα. Ζητά να κατασκευάσουν τον πρώτο όροφο από μολόπετρα και τους ορόφους από συμπαγή τούβλα. Καταργεί το σφυρήλατο σίδηρο για τα μπαλκόνια και τον αντικαθιστά με τούβλα. Τσιμεντάρει ολόκληρο το πρώτο επίπεδο. Οι συνέπειες όλων αυτών των οικονομικών δυσχεραστούν τη Λούνα, η οποία βλέπει τη βίλα των ονείρων της να μετατρέπεται σε τέρας: η πρόσοψη, βαριά συναρμολογημένη με τα τούβλα των μπαλκονιών και καλυμμένη από γκριζωπό τσιμέντο, προσφέρει ένα παράξενο θέαμα που την αναστατώνει όταν τη βλέπει τελειωμένη.

Η κατασκευή καθυστερεί. Το μισθωτήριο συμβόλαιο στην οδό Μεράν λήγει, ενώ η βίλα δεν είναι ακόμη κατοικήσιμη, και το ζευγάρι, με τον Εντγκάρ και την Εμύ, τη μικρή αδελφή της Λούνα, ηλικίας 17 ετών, εγκαθίσταται προσωρινά στο ξενοδοχείο Μποϊ-Λαφαγιέ⁴⁸, στην πλατεία Μοντολόν, εν αναμονή της μετακόμισης στο Ρυέιγ. Ο Εντγκάρ, 9 ετών τότε, είναι μάρτυρας της δυσάρεσκειας της μητέρας του, των καυγάδων ανάμεσα στους γονείς του, τα αίτια των οποίων δεν αντιλαμβάνεται. Είναι μόνον η λύπη της Λούνα που είδε να προδίδεται το όνειρό της για μία όμορφη λευκή βίλα; Είναι πιθανό ο Βιντάλ, ο οποίος δεν χρησιμοποιεί ποτέ την ευθεία οδό όταν πρόκειται να ανακοινώσει δυσάρεστα νέα, να καθυστέρησε να την ενημερώσει για τις τροποποιήσεις και τις καταργήσεις και να την προειδοποίησε μόνον όταν το γεγονός ήταν πια τελεσμένο. Έτσι, η απόκρυψη αυτή συνεπάγεται επιπλέον επικρίσεις. Υπάρχει κάποιος άλλος λόγος διαφωνίας; Γιατί η Λούνα έφερε μαζί της στο ξενοδοχείο τη μικρή αδελφή της;

Αποφασίζουν να μην περιμένουν την ολοκλήρωση των εργασιών για να μετακομίσουν στο Ρυέιγ. Η εγκατάσταση πραγματοποιείται στα τέλη Μαΐου - αρχές Ιουνίου 1931. Ο Βιντάλ δεν μπορεί να μη θυμηθεί τη δυσάρεσκεια της Λούνα, αλλά την ελαχιστοποιεί στην προφορική αυτοβιογραφία του:

⁴⁸ Σήμερα είναι η έδρα της συνδικαλιστικής οργάνωσης CFDT.

Μετακομίσαμε, και η καμμένη ήταν πολύ χαρούμενη φυσικά, είχε, πώς θα το έλεγα, στενοχώριες, ανησυχίες, ότι η πόρτα δεν έκλεινε καλά, ότι η σκάλα είχε εκείνο, ότι τέλος πάντων, αλλά όλα αυτά ήταν μικρά προβλήματα... Τέλος πάντων, όλα πήγαιναν πολύ καλά, είχαμε μία συνδρομή στο τραίνο, ο Εντγκάρ είχε συνδρομή, πήγαινε ακόμη στο σχολείο Ρολλέν, έτρωγε εκεί το μεσημέρι και γύριζε το βράδυ, κι εγώ το ίδιο.

Η Μακρύ δεν ακολούθησε την οικογένεια. Μαζί με τον Βαχράμ επέστρεψε στην Αλφορβίλ, όπου άνοιξε παντοπωλείο. Η Λούνα βρίσκει μία υπηρέτρια στην ισπανική τενεκεδούπολη του Σαιν-Ουέν. Δεν συνηθίζεται ακόμη η χρήση Ισπανίδων υπηρετριών: η Λούνα βρήκε κάποια με την οποία θα μπορούσε να μιλήσει μια οικεία και οικογενειακή γλώσσα.

Η Εμύ είναι στη βίλα μαζί με την αδελφή της. Οι τελευταίες εργασίες τελειώνουν επιτέλους. Ένας νέος ρυθμός ζωής ξεκίνησε για το Βιντάλ και τον Εντγκάρ.

Έχουν περάσει δεκαπέντε ημέρες, το πολύ ένας μήνας, από την εγκατάστασή τους. Έρχεται η 26η Ιουνίου. Η Λούνα και η Εμύ φεύγουν από τη βίλα για να πάνε να γευματίσουν στο Παρίσι, στο σπίτι της Κορίν, όπου πρόκειται να τις συναντήσει ο Βιντάλ. Ο σταθμός του Ρυέιγ είναι σε απόσταση 10, 15 λεπτών με τα πόδια, στην οδό Κραμάιγ 29.

Βιντάλ: Έτσι εγώ φεύγω το πρωί, ο μπαμπάς σου πηγαίνει το πρωί στο σχολείο και... επρόκειτο να πάρει το τραίνο στις 11 για να με συναντήσει στο σπίτι της θείας Κορίν, είχα ραντεβού για να δω (μαζί με τη Λούνα) έναν επιπλοποιό, γιατί χρειαζόμασταν δεν θυμάμαι τι... Έτσι, φύγαμε ο καθένας από τη μεριά του.

Εγώ είμαι στο μαγαζί. Ο θείος Εντουάρ, ο οποίος είχε ένα κατάστημα σχεδόν απέναντι από το δικό μου, έρχεται βιαστικός. Εγώ είχα βγει για ένα λεπτό. Τότε, ο θείος Ελί που ήταν στο μαγαζί μου λέει:

«Πήγαινε γρήγορα, σε γυρεύει ο Εντουάρ, συνέβη κάτι... – Τι; – Δεν ξέρω, πήγαινε γρήγορα...»

Ήταν απέναντι από...

«Μόλις μου τηλεφώνησαν από το σταθμό Σαιν-Λαζάρ ότι η Λούνα, η καμμένη, πέθανε... Άκουσε, μην τρελλαίνεσαι, έρχομαι μαζί σου».

Ταζί, φθάνουμε στο σταθμό Σαιν-Λαζάρ. Δυστυχώς, ήταν νεκρή.

Να τι είχε συμβεί. Το πρωί είχε κάπως αναστατωθεί, κάπως βιαστεί για να πάρει... επειδή το τραίνο είχε ωράριο. Ήταν πάντοτε με την Εμύ και την Ισπανίδα υπηρετριούλα. Και δυστυχώς στο Ρυέιγ, εκτός από τη διαδρομή, θυμάσαι, από το σπίτι ως το σταθμό, έπρεπε επίσης να ανεβεί κανείς σκαλιά [για να φθάσει στις αποβάθρες], και καθώς έβλεπε ότι η ώρα περνούσε και ότι κινδύνευε να χάσει το τραίνο, ανέβηκε γρήγορα τα σκαλιά, πράγμα που της ήταν απαγορευμένο. Το

τραίνο φθάνει, μπαίνει μέσα στο τραίνο, κάθεται εκεί, η Εμύ δίπλα της, η υπηρετριούλα από εκεί, ή το αντίθετο. Τότε η Εμύ αντιλαμβάνεται ότι μόλις έκατσε χαμήλωσε το κεφάλι και νομίζει ότι ξεκουράζεται. Η υπηρετριούλα κατάλαβε κάτι; Τέλος πάντων, συνεχίζουν να συζητούν νομίζοντας ότι ξεκουράζεται. Λίγα λεπτά αργότερα, προσπαθούν να την κουνήσουν, είναι ένα τραίνο που πηγαίνει κατευθείαν από το Ρυέιγ στο Παρίσι, που δεν σταματά στη Ναντέρ. Εκεί, δεν είχαν ακόμη αντιληφθεί τίποτε, γιατί εάν είχαν μπορέσει να σταματήσουν το τραίνο στη Ναντέρ, να την κατεβάσουν, ίσως μπορούσαμε να την είχαμε σώσει. Τέλος πάντως, όταν έφθασαν στο Παρίσι, σταθμάρχης και λοιπά, ήταν ήδη νεκρή... Η αδελφή της δεν αντιλήφθηκε τίποτα, στην πρώτη κίνηση που έκανε χαμηλώνοντας το κεφάλι, έπρεπε αμέσως να σταματήσει το τραίνο, ακόμη και τελείως στην ύπαιθρο, γιατί το τραίνο θα είχε σταματήσει, θα την είχαν κατεβάσει, θα την είχαν ξαπλώσει καταγής, υπήρχαν πιθανότητες, τέλος πάντων, υπήρχε μια πιθανότητα να τη σώσουμε, μια πιθανότητα...

ΙΑΤΡΟΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ

Ο κάτωθι υπογεγραμμένος ΟΝΤΙΣΤΕΡ Καμίγ, ιατρός, κάτοικος Παρισίου, στην οδό Φωμπούρ Σαιντ-Ονορέ (8^ο δημοτικό διαμέρισμα), κληθείς από τον ειδικό αστυνόμο του σταθμού Σαιν-Λαζάρ για να εξετάσω το πτώμα της κυρίας ΝΑΟΥΜ Λούνα, 30 ετών, κατοίκου Ρυέιγ, Κραμάιγ 29, δηλώνω και βεβαιώνω, αφού έδωσα προηγουμένως όρκο, ότι διαπίστωσα: πλήρη ακινησία. Μενεξεδί λεκέδες στα μάγουλα, στα χείλη. Απουσία παλμών στο οξύμετρο. Ακαμψία και ψυχρότητα των δακτύλων των χεριών, διαστολή κόρης.

Η αδελφή της νεκρής διευκρινίζει ότι, για να πάρει το τραίνο στο Ρυέιγ, η νεκρή είχε τρέξει, είχε ανεβεί λαχανιασμένη στο βαγόνι και είχε καταρρεύσει αμέσως, ότι σε συνέχεια «ισπανικής γρίπης» πριν από αρκετά χρόνια, έπασχε από καρδιά, είχε αδύναμη καρδιά και επώδυνες κρίσεις ταχυπαλμίας.

Φαίνεται προφανές ότι η κ. Ναχούμ πέθανε ξαφνικά από καρδιακή προσβολή σε συνέχεια μιας προσπάθειας.

Παρίσι, 26 Ιουνίου 1931
Υπογραφή: ιατρός ΟΝΤΙΣΤΕΡ

Συνημμένη θεώρηση.
Ο ειδικός υπαστυνόμος
Υπογραφή: ΠΟΣΟΝ

Την Πέμπτη 2 Ιουλίου 1931, η *L'Indépendant*, καθημερινή εφημερίδα απογευματινής κυκλοφορίας που εκδιδόταν στα γαλλικά στη Θεσσαλονίκη, αναφέ-

ρει, στην πρώτη σελίδα της, αντισημιτικές εκδηλώσεις στην πόλη, επισημαίνει την εξαφάνιση δύο Βουλγάρων κοιμηταζήδων στο Αματόβο, ανακοινώνει τη λήξη της απεργίας των βοηθών ζαχαροπλαστών και στη σελίδα 3, προτελευταία σελίδα της, αναφέρει

ΣΚΛΗΡΟ ΠΙΝΘΟΣ ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ

Παρίσι, 29 Ιουνίου

Ένα από τα πιο σκληρά πένθη έπληξε τις οικογένειες Ναχούμ και Μπερεσσί, από τις πλέον εξέχουσες της εβραίο-θεσσαλονικιώτικης παροικίας του Παρισιού. Η κ. Λούνα Βιντάλ Δ. Ναχούμ, κόρη του αείμνηστου Σαλομόν Μπερεσσί και της κ. Μυριάμ του γένος Μοσσερί, αποσπάστηκε από την αγάπη των δικών της, στην ευτυχισμένη ηλικία των 31 ετών, με ξαφνικό και αναπάντεχο τρόπο.

Η δύστυχη νεαρή γυναίκα, η οποία κατοικούσε στο Ρυέιγ, ένα από τα πιο όμορφα προάστια της πρωτεύουσας, επρόκειτο να παραβρεθεί, την περασμένη Παρασκευή, 26 Ιουνίου, σε ένα οικογενειακό γεύμα. Τη στιγμή που το τραίνο ξεκινούσε, η κ. Ναχούμ άφησε το κεφάλι της να πέσει στη ράχη της θέσης της. Η νεαρή αδελφή της που τη συνόδευε και οι ταξιδιώτες του βαγονιού νόμισαν ότι είχε ζαλιστεί και προσπάθησαν να την ανακουφίσουν. Αλλά φθάνοντας στο σταθμό Σαιν-Λαζάρ, οι γιατροί διαπίστωσαν ότι η νεαρή γυναίκα είχε υποκύψει σε καρδιακή προσβολή.

Οι οικογένειες Ναχούμ και Μπερεσσί ειδοποιήθηκαν βιαστικά. Ο αναγνώστης μπορεί να φαντασθεί τη φρίκη που έζησαν ο απαρηγόρητος σύζυγός της, η άτυχη μητέρα της, τα αναστατωμένα αδέρφια της και όλοι οι συγγενείς που έσπευσαν στο σταθμό. Το τραγικό νέο, μόλις έγινε γνωστό στην πόλη, προκάλεσε την πιο επώδυνη κατάπληξη στην παροικία καθώς και σε όλους τους ανατολίτικους και γαλλικούς χώρους που διατηρούσαν σχέσεις με τους Ναχούμ, τους Μπερεσσί και τους Μοσσερί.

Η κ. Λούνα Βιντάλ Δ. Ναχούμ ήταν μία αξιαγάπητη και όμορφη νεαρή γυναίκα, πάντοτε χαμογελαστή, ανοιχτόκαρδη και πάντοτε έτοιμη να κάνει το καλό. Ο σύζυγός της τη λάτρευε όπως και όλοι οι συγγενείς της, ήταν χαρωπή, δεν ενέπνεε παρά μόνον ειλικρινή και βαθιά συμπάθεια σε όσους και όσες την πλησίαζαν. Είχε εγκατασταθεί πριν από δεκαπέντε περίπου ημέρες σε μία όμορφη βίλα που ο σύζυγός της είχε μόλις χτίσει στο Ρυέιγ, και ασχολούνταν με τις τελευταίες εσωτερικές διαρρυθμίσεις. Ο ξαφνικός θάνατος την πήρε με ύπουλο τρόπο από τη ζωή, την ευτυχία, την πλήρη άνθηση, ρίχνοντας τον κατεστραμμένο σύζυγό της, την απαρηγόρητη μητέρα της, το παιδί της,

ηλικίας 8 ετών, τις αδελφές και τους αδελφούς της, και τις συγγενικές οικογένειες σε απερίγραπτη θλίψη...

Η κηδεία τελέστηκε την Κυριακή, εν μέσω σημαντικής προσέλευσης συγγενών, φίλων και εξεχουσών προσωπικοτήτων της ανατολίτικης παροικίας. Στον κ. Βιντάλ Δ. Ναχούμ, την κυρία (χήρα) Σαλομόν Μπερεσσί και τα παιδιά της καθώς και σε όλες τις οικογένειες που δοκιμάζονται από τη μεγάλη αυτή δυστυχία εκφράζουμε με συγκίνηση τα συλλυπητήριά μας και τη μεγάλη μας συμπάθεια.

Σ.Λ.

Ο Εντγκάρ είχε αναχωρήσει νωρίς το πρωί εκείνης της Παρασκευής 26 Ιουνίου με προορισμό το σχολείο Ρολλέν. Είχε γίνει ημι-οικότροφος μετά την αναχώρηση από την οδό Μεράν. Πήγαινε στην τετάρτη τάξη του δημοτικού. Είχε γράψει σε ένα σχολικό τετράδιο ένα μυθιστόρημα με τίτλο *Ο έρωτας του κακοποιού*, το οποίο δεν εκτεινόταν σε περισσότερες από έξι σελίδες. Μια πλούσια και όμορφη κληρονόμος είχε απαχθεί από έναν κακοποιό, ο οποίος όχι μόνον ζητούσε λύτρα, αλλά ήθελε και να κακοποιήσει τη νεαρή κοπέλα. Τη στιγμή που επρόκειτο να τελέσει την απεχθή πράξη (για την οποία ο συγγραφέας του μυθιστορήματος είχε μια ασαφή ιδέα), εμφανιζόταν ο ντετέκτιβ Μαξ Βιντάλ, ο οποίος απελευθέρωνε την όμορφη κοπέλα και συλλάμβανε τον κακοποιό. Το μυθιστόρημα είχε κυκλοφορήσει μεταξύ των μαθητών στην τάξη. Η δασκάλα είχε ακούσει γι' αυτό και είχε ζητήσει να το διαβάσει. Φυσικά, το βρήκε χάλια και το επέστρεψε την ίδια ημέρα χωρίς σχόλια στο συγγραφέα, ο οποίος κατάλαβε από την απουσία επαίνων ότι το μυθιστόρημα δεν είχε αρέσει, αλλά δεν στενοχωρήθηκε, καθώς ήταν χαρούμενος που ήταν ο μυθιστοριογράφος της τάξης.

Η μέρα του πέρασε πολύ ευχάριστα, δεν υπήρχαν σχεδόν καθόλου μαθήματα, η πειθαρχία είχε χαλαρώσει, όλοι ετοιμάζονταν για τις διακοπές. Στο απογευματινό σπουδαστήριο, όπου έμενε έως τις 5, είχε συζητήσει χαρούμενα με τον διπλανό του. Βγήκε όλος χαρά από τη μεγάλη πόρτα στη λεωφόρο Τρυντέν, και είδε το θείο του, Τζο, τον άνδρα της θείας Κορίν, που τον περίμενε δίπλα σε ένα ταξί χωρίς οροφή. Παραξενεύτηκε, αλλά δεν ανησύχησε καθόλου. Ο θείος Τζο του εξήγησε αμέσως ότι θα δειπνούσε και θα κοιμόταν στο σπίτι του, επειδή οι γονείς του είχαν αναχωρήσει για μια θεραπεία στο Βιτέλ. Το παιδί δεν προβληματίστηκε ιδιαίτερα σχετικά με την ξαφνική αυτή αναχώρηση. Ήταν όρθιο μέσα στο ανοικτό ταξί, ο αέρας μαστίγωνε το πρόσωπό του και κοιτούσε το εναέριο μετρό που ακολουθούσε το αυτοκίνητο από το Μπαρμπές-Ροσεσουάρ μέχρι να βυθισθεί μέσα στη γη καθώς πλησίαζε στη στάση Κομπά. Δεν θυμόταν τις δύο ημέρες που πέρασε στο σπίτι της θείας Κορίν. Επέστρεψε

στο σχολείο το Σάββατο; Έπαιξε με τα ξαδελφάκια του; Δεν θυμάται να είδε τη θεία του. Η υπηρέτρια, η ψηλή Μαρί, φρόντιζε τον ίδιο και τα παιδιά της Κορίν, και ένιωθε ένα αίσθημα ελευθερίας.

Την Κυριακή, το απόγευμα, η ψηλή Μαρί πήγε τα παιδιά να παίξουν στην πλατεία Μαρτέν-Ναντώ, δίπλα στο νεκροταφείο Περ-Λασαίζ. Ο Ενγκάρ καθόταν στο γρασιδί όταν ήλθε ένα μαύρο παντελόνι, πράγμα που τον έκανε να σηκώσει τα μάτια σε έναν ψηλό άνδρα ντυμένο ολόκληρο στα μαύρα. Ο Βιντάλ είχε βγει από το Περ-Λασαίζ μετά τον ενταφιασμό για να δει το γιο του. Δεν του άρεσε που είδε αυτό το παιδί να παίζει ανέμελο στο απαγορευμένο γρασιδί. Το παιδί, βλέποντας το μαύρο κοστούμι, τα κατάλαβε αμέσως όλα, αλλά έκανε πως δεν κατάλαβε τίποτα. Δεν σηκώθηκε για να φιλήσει τον πατέρα του, πράγμα που στενοχώρησε το Βιντάλ, ο οποίος είπε: «Μην κάθεται στο γρασιδί». Το παιδί δεν υπάκουσε, και ο πατέρας του επανέλαβε σκληρά: «Μην κάθεται στο γρασιδί, απαγορεύεται». Το παιδί έφυγε από το γρασιδί κάνοντας το κατσουφιασμένο.

Στη συνέχεια, το παιδί δεν ζήτησε να μάθει νέα της μητέρας του. Δεν έκανε ερωτήσεις. Μία ημέρα, η Κορίν συγκέντρωσε τα παιδιά της και τον ανεπιθύη της και τους ανακοίνωσε ότι η θεία Λουνίκα είχε πάει ταξίδι στον ουρανό. Άλλοτε επιστρέφουμε από αυτά τα ταξίδια, και άλλοτε όχι. Δεν πρέπει ποτέ να στενοχωρούμε τους γονείς μας. Ο Βιντάλ συγκλονίστηκε από το γεγονός ότι ο γιος του σώπασε και δεν εκδήλωσε κανένα συναίσθημα. Απέδωσε την αδιαφορία αυτή σε ανοησία. Ο Βιντάλ δεν καταλάβαινε επίσης γιατί ο γιος του, που ήταν μόνον δέκα ετών, κλεινόταν τόσο συχνά και για τόσο πολλή ώρα στην τουαλέτα. Μερικές φορές, τον ρωτούσε μέσα από την πόρτα: «Είσαι καλά; Πονάει η κοιλιά σου;» Ο γιος σταματούσε τα βουβά κλάματά του και έλεγε ότι όλα πάνε πολύ καλά. Περίμενε να στεγνώσουν τα μάτια του για να βγει, και ο Βιντάλ εξέταζε τότε αυτό το αδιάφορο και ήρεμο πρόσωπο. Ο Βιντάλ δεν έβλεπε ότι ο γιος του έκλαιγε σιωπηλά το βράδυ, στο κρεβάτι του, όταν έσβηναν τα φώτα, ούτε ότι ξυπνούσε απογοητευμένος το πρωί, όταν η μητέρα του εξαφανιζόταν από το όνειρό του. Την επόμενη χρονιά, ο Βιντάλ θεώρησε ακατανόητο το γεγονός ότι ο γιος του αρνήθηκε να πάει στο κοιμητήριο μαζί με την οικογένεια με την ευκαιρία της επετείου του θανάτου της Λούνα.

Προηγουμένως, η Κορίν είχε ενημερώσει τον ανεπιθύη της, με μεγάλη διπλωματία, ότι η μητέρα του, η οποία είχε πάει στον ουρανό, είχε πεθάνει στη γη. Του είπε τότε την πιο καλωσυνάτη κουβέντα που νόμιζε ότι μπορούσε να του πει, την πιο φρικτή που αυτός μπορούσε να ακούσει: «Τώρα να με θεωρείς μητέρα σου, εγώ είμαι η μητέρα σου». Ο Βιντάλ ήταν πολύ ευχαριστημένος που η Κορίν είχε πει αυτή την κουβέντα την τόσο ανακουφιστική για το γιο του. Ίσως αυτός ήταν αμέριμνος επειδή η Κορίν μπόρεσε να αντικαταστήσει τέλεια

τη μητέρα του. Πολύ αργότερα, όταν ήταν πάνω από 80 ετών, ο Βιντάλ εξεπλήγη ιδιαίτερα όταν ο γιος του τού είπε πόσο τον είχε πονέσει αυτή η κουβέντα της Κορίν. «Μα γιατί, του είπε ο Βιντάλ, αντίθετα έπρεπε να ενθουσιασθείς...»

Ο Βιντάλ και η Κορίν παραξενεύονταν για την αδιαφορία του παιδιού, που τους άκουγε να μιλάνε για την αδιαφορία του χωρίς να το αντιλαμβάνονται. Κατά τα άλλα, το παιδί μπορούσε να παίζει, να κάνει βόλτες με το ποδήλατο, να διαβάζει. Όμως, πίστευε ότι είχε αποκοπεί για πάντα από την οικογένειά του.

Ο Βιντάλ νόμιζε ότι έκανε καλό στο γιο του, όταν δεν του ανακοίνωσε αμέσως το θάνατο της μητέρας του και όταν το απέκλεισε από τις τελετές του πένθους και της κηδείας. Χωρίς αμφιβολία όλα θα ήταν διαφορετικά εάν το παιδί είχε μπορέσει, μαζί με τον πατέρα του, να μοιραστεί τη λύπη, να κλάψει τη στιγμή του ενταφιασμού, να φιλήσει τη γιαγιά Μπερεσσί που αγαπούσε τόσο τη Λούνα. Όμως, αντίθετα, η σιωπή σχετικά με το θάνατο αυτό και η απόκρυψη προκάλεσαν στο παιδί σιωπή και απόκρυψη, και βρέθηκε εξόριστο, χαμένο, στο κέντρο της ίδιας της οικογένειάς του. Πολύ, πολύ αργότερα, περίπου 30 χρόνια αργότερα, όταν, σε ένα βιβλίο που κυκλοφόρησε το 1959, ο Εντγκάρ έκανε αναφορά στη Λούνα, ο Βιντάλ και η Κορίν κατάλαβαν ότι αγαπούσε τη μητέρα του.

Για να μην μείνουν ο Βιντάλ και ο γιος του μόντοι, αποφασίστηκε ότι για το καλοκαίρι του 1931 η Μυριάμ Μπερεσσί, η Εμύ, η Κορίν, ο Ζοζέφ και τα παιδιά τους θα έρχονταν στο Ρυέιγ. Ο Εντγκάρ παράσερνε τον Φρεντό και τη Νταιζύ σε μεγάλες βόλτες με το ποδήλατο κατά μήκος του Σηκουάνα, στο νησί του Σατού. Άκουγε σε έναν μικρό φωνόγραφο τους δίσκους που άρεσαν στη μητέρα του και κυρίως το *Ελ Ρελικάριο*, που μιλούσε για αγάπη και για θάνατο, αλλά του οποίου δεν καταλάβαινε τα λόγια. Έσκαψε μία μεγάλη τρύπα μέσα στον κήπο, όπου θέλησε να φτιάξει ένα είδος κατοικίας.

Ο κήπος περιλάμβανε μια έκταση με γκαζόν, όπου είχαν φυτέψει μία βερικοκιά και μία αμυγδαλιά. Το δέντρο του Νότου εξόριστο στο Βορρά άνηζε στα τέλη του Φεβρουαρίου, αλλά δεν έδινε αμύγδαλα. Στο μέρος στο βάθος του κήπου, όπου αποφασίστηκε να δημιουργηθεί λαχανόκηπος, ο Βιντάλ φύτεψε μπιζέλια, φασολάκια, ντομάτες και κυρίως μικρά αγγουράκια που του άρεσαν πολύ. Δυστυχώς, έγινε κάποιος λάθος στους σπόρους και αντί για *pepinos* (αγγουράκια) φύτεψαν κολοκύθες.

Σύμφωνα με τη σεφαρδίτικη παράδοση, ο Βιντάλ έπρεπε να είχε παντρευτεί την ανύπαντρη κουνιάδα του, την Εμύ, ηλικίας τότε 18 ετών, αφού η οικογένεια Μπερεσσί είχε μια οφειλή για το έλλειμμα της νύφης, την οποία έπρεπε να αντικαταστήσει με μία νέα σύζυγο. Όμως, η επιθυμία για ζωή του Βιντάλ, που στην αρχή ήταν απελπισμένος από το θάνατο της Λούνα, τον έριξε σε μια μυστική σχέση με μία παντρεμένη γυναίκα, εκτός του οικογενειακού κύκλου,

και έπεισε τους οικογενειακούς θύνοντες, και πρώτο-πρώτο το θείο Χανανέλ Μπερεσσί, να βρουν αλλού έναν σύζυγο για την Εμύ: της γνώρισαν έναν νεαρό Σεφαρδίτη «καλής οικονομικής κατάστασης», ο οποίος ίσως να μην ήταν Θεσσαλονικιός, το Βικτόρ Λερεά, ο οποίος δεν της άρεσε, αλλά τον ανέχθηκε στην αρχή. Οικογενειακές βόλτες με αυτοκίνητο με το Βικτόρ Λερεά στα περίχωρα του Ρυέιγ, και έπειτα αρραβώνες στο σπίτι της οδού Κραμάιγ. Ωστόσο, η Εμύ διατηρούσε μία μυστική, αλλά αγνή, σχέση με έναν νεαρό που της άρεσε. Αυτός απαίτησε να του δώσει ως απόδειξη της αγάπης της το δακτυλίδι των αρραβώνων της. Της το αντικατέστησε με μία απομίμηση από χαλκό με ψεύτικο διαμάντι. Τελικά η Εμύ δεν άντεξε την ιδέα να παντρευτεί παρά τη θέλησή της και διέλυσε τους αρραβώνες. Όταν ο Χανανέλ της ζήτησε το δακτυλίδι για να το επιστρέψει στον πρώην αρραβωνιαστικό, ανακάλυψε ότι ήταν μία χονδροειδής απομίμηση του πρωτοτύπου. Η Εμύ αρνήθηκε, έκλαψε, ομολόγησε, έδωσε το όνομα και τη διεύθυνση του διαφθορέα. Αμέσως, ο Χανανέλ, με το μπαστούνι του με το χερούλι από ελεφαντόδοντο, το πάντοτε άγιογο κοστούμι του, το παπιγιόν του, έβαλε το Βιντάλ σε ένα ταξί και έδωσε εντολή στον οδηγό να σπεύσει στη διεύθυνση του νεαρού. Αυτός έμενε στο σπίτι του πατέρα του που ήταν γκαραζιέρης. Πλησίαζε το μεσημέρι. Ο Χανανέλ φώναζε τον γκαραζιέρη, ζήτησε να δει το γιο του. «Μα, κοιμάται ακόμη. – Ξυπνήστε τον. – Μα γιατί; – Ο γιος σας, κύριε, είναι ένας κλέφτης, ένας κακοποιός, ένας αλήτης», φωνάζει ο Χανανέλ κουνώντας το μπαστούνι του. Ο γιος έρχεται, αρνείται, ψευτοκλαίει, ομολογεί. Είχε πουλήσει το δακτυλίδι σε ένα κοσμηματοπώλη. Ο Χανανέλ του αποσπά τη διεύθυνση και ορμά με το Βιντάλ στο ταξί που τους περίμενε. Ο κοσμηματοπώλης εκπλήσσεται, αλλά ο Χανανέλ φωνάζει στριφογυρίζοντας το μπαστούνι του. «Πώς; είστε κι εσείς ένας κλεπταποδόχος, ένας απατεώνας, ένας κλέφτης. Απαιτώ την επιστροφή αυτού του δακτυλιδιού χωρίς αποζημίωση, αλλιώς θα σας καταγγείλω και θα γίνει σκάνδαλο». Ο κοσμηματοπώλης επιστρέφει το δακτυλίδι, και ο Χανανέλ, ήρεμος, χαμογελαστός, λέει στο Βιντάλ μπαίνοντας και πάλι στο ταξί: «Πάμε τώρα να πιούμε ένα ωραίο απεριτίφ». Έτσι, τελείωσε αυτό το πρωινό γουέστερν.

Ήλθε ο Οκτώβριος 1931. Αποφασίσθηκε ότι ο Βιντάλ και ο γιος του θα πήγαιναν να κατοικήσουν στο σπίτι της Κορίν και του Ζοζέφ για να έχει το παιδί ένα σπίτι. Το διαμέρισμα στην οδό Σορμπιέ είχε μόνον τρία δωμάτια: ένα υπνοδωμάτιο, μία τραπεζαρία και ένα σαλόνι. Το σαλόνι έγινε κοιτώνας, όπου κοιμόνταν, καθένας σε έναν καναπέ-κρεβάτι, ο Βιντάλ, ο Εντγκάρ και ο Φρεντύ, ενώ η Νταιζύ κοιμόταν στο δωμάτιο των γονέων της.

Ο Εντγκάρ θα έπρεπε να είχε πάει, όπως έκανε αργότερα ο Φρεντύ, στο σχολείο Βολταίρ, που ήταν αρκετά κοντά, ενώ έπρεπε να διανύσει μια αρκετά

μεγάλη διαδρομή με το μετρό για να πάει στο σχολείο Ρολλέν. Μετά το θάνατο της μητέρας του, θέλησε να ξαναβρεί τους φίλους του στο θλιβερό στρατόπεδο, μολονότι έπληττε μέχρι θανάτου κατά το μακρύ διάστημα το οποίο χώριζε το γεύμα στην τραπεζαρία από το μάθημα που άρχιζε στις 2 το μεσημέρι. Όλες οι μεταγενέστερες μετακομίσεις θα τον απομακρύνουν από το σχολείο αυτό, αλλά θα παραμείνει στο σχολείο Ρολλέν, το οποίο έγινε γι' αυτόν ένα προστατευτικό στρώμα, όπου, παρά τις βιαιότητες, την αδιαφορία, τις στιγμές της μοναξιάς, βρήκε ζεστασιά κοντά στους μικρούς φίλους του. Τον πρώτο χρόνο, για να μην τον αφήσει μόνο του, η Κορίν έστειλε το γιο της, Φρεντύ, στο σχολείο Ρολλέν.

Ο Βιντάλ αντιμετώπισε προβλήματα οφειλών, λήξης προθεσμιών. Ο Ζοζέφ, από τη μεριά του, αντιμετώπισε σοβαρές δυσκολίες στις δουλειές του. Η μεγάλη οικονομική κρίση που έπληττε τη Γαλλία τάραζε και το Σαντιέ.

Το καλοκαίρι του 1932, η νέα οικογένεια επέστρεψε στο Ρυέιγ, γεγονός που επέτρεψε να γίνουν οικονομίες σχετικά με τις διακοπές χωρίς να γίνουν οικονομίες διακοπών. Το Σεπτέμβριο, ο Ενγκάρ αρρώστησε από μία παράξενη ασθένεια, η οποία του προκάλεσε άφθες στο λαιμό που τον έπνιγαν. Ο γιατρός Αμάρ δεν διαπίστωσε καμμία γνωστή ασθένεια. Κάλεσε ειδικούς. Για κάθε ενδεχόμενο διέγνωσαν αφθώδη πυρετό, του είδους που πλήττει τα βοοειδή. Ίσως η επιθυμία για ζωή του παιδιού να είχε θρυμματισθεί κάτω από το τεράστιο βάρος της θλίψης, αφήνοντας να εισχωρήσει στον οργανισμό του ένας απρεπής ιός. Καθώς ο πυρετός ξεπερνούσε τους σαράντα βαθμούς, οι γιατροί έδωσαν εντολή να του βάζουν πάγο στο σώμα, και η Κορίν βουτούσε τα δάκτυλά της στα βάθη του λαιμού του παιδιού για να του βγάλει τις μεμβράνες που το έπνιγαν. Ο Βιντάλ φοβόταν ότι ο γιος του θα πέθαινε έναν χρόνο μετά τη γυναίκα του. Ο πυρετός έφυγε και ο Ενγκάρ άρχισε να πηγαίνει καλύτερα. Μπορούσε να επιστρέψει στο σχολείο και να πάει στην πρώτη τάξη του γυμνασίου. Ο Βιντάλ είχε απαρηνηθεί οριστικά την εμπορική σχολή. Σεβάσθηκε την ευχή της Λούνα και την επιθυμία του γιου του, στον οποίο δόθηκε η συμβουλή να παρακολουθήσει μαθήματα αρχαίων ελληνικών και λατινικών. Υπήρξε ένας συμβιβασμός και γράφτηκε στην πρώτη τάξη του γυμνασίου Α', όπου τα μαθήματα περιλάμβαναν λατινικά και μια ξένη γλώσσα. Όταν έφθασε στο σχολείο, τα μαθήματα είχαν ξεκινήσει εδώ και μία ή δύο εβδομάδες. Πήγε στο γενικό επόπτη, τον κ. Λορφελέν, ο οποίος τον ρώτησε γιατί δεν ήταν παρών στην έναρξη των μαθημάτων.

«Κύριε, ήμουν άρρωστος.

- Τι είχες μικρέ μου;

- Αφθώδη πυρετό, κύριε.

- Α! Ξέρεις, δεν μου αρέσει να με κοροϊδεύουν!»

Έτσι, ο γιος του Βιντάλ ξεκίνησε την πρώτη τάξη του γυμνασίου με το μυστικό του και τον πυρετό της ντροπής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

Μια νέα ζωή (1931-1939)

«Ο θάνατος, αυτό το τέρας χωρίς νόμο και περιορισμούς», για το οποίο είχε μιλήσει η Λούνα στο πρώτο γράμμα της στο Βιντάλ, την είχε κτυπήσει σε ηλικία 30 ετών.

Ο θάνατος αυτός υπήρξε ένας πολύ βίαιος, αλλά σύντομος, κατακλυσμός στη ζωή του Βιντάλ. Για πρώτη φορά στη ζωή του, καταλήφθηκε από ένα είδος θορυβωδών σπασμών στον οισοφάγο, που έμοιαζαν ταυτόχρονα με βαθιά ρεψίματα και με τραντάγματα λόξυγκα που διαδέχονταν το ένα το άλλο χωρίς τελειωμό. Το πρόβλημα αυτό του πέρασε, αλλά επέστρεψε επανειλημμένα στη συνέχεια της ζωής του, σηματοδοτώντας κάθε φορά, με αυτόν τον παράξενο τρόπο, το πλήγμα της δυστυχίας.

Μερικά χρόνια αργότερα, γύρω στο 1934-1935, εμφάνισε ένα ακόμη πιο περίεργο πρόβλημα. Ένα βράδυ, ύστερα από ένα οικογενειακό δείπνο στο σπίτι της κουνιάδας του, Εμύ, η οποία είχε παντρευτεί το 1932 με έναν άνδρα που αγαπούσε, εμφανίσθηκαν στο πρόσωπό του κόκκινες κηλίδες, και το πρόσωπό του απέκτησε ένα σκούρο βιολετί χρώμα. Σκληρές πλάκες εμφανίσθηκαν κάτω από τα αυτιά του, γύρω από τα μάτια και σε άλλα σημεία του σώματος. Ένα είδος έντονης φαγούρας μετατράπηκε σε ανείπωτο πόνο. Το πρόσωπό του έγινε τερατώδες, άμορφο, και φάνηκε ότι θα πέθαινε. Έπειτα, πολύ αργά, όλα υποχώρησαν, και το πρόβλημα εξαφανίσθηκε. Ήταν μια κρίση αναφυλαξίας, τα αίτια της οποίας διαγνώστηκαν αργότερα, όταν διαπιστώθηκε ότι του συνέβαινε πάντοτε όταν κατανάλωνε μια τροφή ή ένα πιάτο που περιείχε σουσάμι, σε σπόρους, λάδι ή ταχίνι. Έλαβε τότε τις προφυλάξεις του, κυρίως στα ανατολίτικα εστιατόρια, αλλά μερικές φορές, χωρίς να το αντιλαμβάνεται, έπεφτε πάνω σε σουσάμι, η κρίση επέστρεφε, τρομοκρατώντας το γιο του και τους δικούς του.

Ωστόσο, παρά τα σπασμοδικά ή αναφυλακτικά αυτά ατυχήματα, παρά την τάση για φαρυγγίτιδες που τον είχε ήδη οδηγήσει σε δύο λουτροθεραπείες στο Σαλ-λεζ-Ο, η κατάσταση της υγείας του παρέμενε εξαιρετική και δεν επισκεπτόταν γιατρούς. Είχε βρει σε μία μυστική σχέση εκτός του οικογενειακού κύκλου,

τη γυναικεία παρουσία και σάρκα που τον είχαν τραβήξει μακριά από την άβυσσο του θανάτου και της έλλειψης, και είχε αφοσιωθεί ακόμη περισσότερο στη δουλειά του, καθώς έπρεπε να αντιμετωπίσει, ταυτόχρονα, τις δυσκολίες της κρίσης και τα χρέη που είχε αναλάβει λόγω της κατασκευής της βίλας στο Ρυέιγ. Η απογραφή μετά το θάνατο της Λούνα δίνει ορισμένες ενδείξεις σχετικά με την οικονομική κατάστασή του το 1933: ο Βιντάλ διαθέτει μερικές ομολογίες της Εθνικής Πίστεως και του Δήμου του Παρισιού, μέρος των οποίων πούλησε για 30.000 φράγκα μετά το θάνατο της Λούνα. Έχει έναν χρεωστικό λογαριασμό 137.800 φράγκων στην Τράπεζα της Γαλλίας, οι διάφορες οφειλές του (ιδίως στους κτίστες, ελαιοχρωματιστές, ξυλουργούς κλπ. που εργάστηκαν στη βίλα στο Ρυέιγ) ανέρχονται σε 202.000 φράγκα και δεν έχει τελειώσει την εξόφληση του διαμερίσματος στην οδό Ντεμούρ, το οποίο απέκτησε το 1928.

Στη διάρκεια των ετών 1930-1936, ο Βιντάλ ζει μία αγωνιώδη περίοδο, κατά την οποία πρέπει να πληρώνει, να εξασφαλίζει παρατάσεις, να βρίσκει χρήματα για να ζήσει, πόσω μάλλον που την ίδια εποχή, ο Ζοζέφ Πελοζόφ, ενώ ο Βιντάλ και ο γιος του [Εντγκάρ] μένουν στο σπίτι του, πέφτει θύμα ενός απατεώνα, αντιμετωπίζει σοβαρές οικονομικές δυσκολίες και αναγκάζεται να εκχωρήσει την επιχείρησή του. Δεν υπάρχουν πια διακοπές, παρά μόνον στο Ρυέιγ, αλλά μετά το σπίτι στο Ρυέιγ νοικιάστηκε για να αποδώσει λίγα χρήματα, δεν θα υπάρχουν πια μεγάλες εξοδοί, μεγάλα εστιατόρια. Η ζωή θα ξαναγίνει λιγότερο δύσκολη μετά το 1936, με την εξόφληση του μεγαλύτερου μέρους των οφειλών και ίσως με μια μικρή ανάκαμψη της δουλειάς.

Για τρία χρόνια περίπου, από το θάνατο της Λούνα (1931) έως το 1934 ή το 1935, ο Βιντάλ και ο γιος του μένουν στο σπίτι της Κορίν και του Ζοζέφ στην οδό Σορμπιέ 11. Το διαμέρισμα βρίσκεται σε ένα κτίσμα των αρχών του αιώνα, στην κορυφή μιας ετερόκλητης περιοχής του Μενιλμοντάν. Το κτίριο βρίσκεται κοντά στην τάφρο του περιφερειακού σιδηρόδρομου, η οποία θα καλυφθεί για την ανέγερση ενός σχολείου, ενός κτιρίου με ντους και ενός δημόσιου πάρκου. Δίπλα, υπάρχει ένας επικίνδυνος δρόμος, η οδός Ζουιγιέ, τον οποίο κανένας δεν πρέπει να χρησιμοποιεί. Για χρόνια, ένα μακαρόνι με ντομάτα λεκιάζει τον τοίχο του διπλανού μικρού σπιτιού. Η ζωή είναι λαϊκή: από τα ανοιχτά παράθυρα ακούγονται τα ζευγάρια να καυγαδίζουν, τα λόγια του μεθύστακα, τα πιατικά που σπάνε, αλλά επίσης ο κόσμος μιλά από τα παράθυρα και επισκέπτεται τους γείτονές του στον ίδιο όροφο, όπως τον κ. και την κ. Γκρυσύ.

Το πρωί, όπως και στον οδό Μεράν, ο Βιντάλ ξυπνά το γιο του σφυρίζοντας και τραγουδώντας. Καθώς το δωμάτιο δεν θερμαινόταν το χειμώνα, δίνει εντολή: «Γυμναστική, Μινού», ανοίγει συμμετρικά τα δύο μπράτσα και τα φέρ-

νει δυναμικά στο στήθος του αρκετές φορές, όπως κάνουν, λέει, οι ναύτες της Βρετανίας. Πηγαίνει στο νιπτήρα και βρέχει το πρόσωπό του με κρύο νερό (αργότερα, όταν θα έχει θερμοσίφωνο, δεν θα του αρέσει καθόλου να πλένεται με ζεστό νερό). Μισοξύπνιοι, μισοαγριεμένοι, μεγάλοι και παιδιά συναντώνται στο διάδρομο του διαμερίσματος και καθένας ετοιμάζεται για τη μέρα του. Έπειτα ο Βιντάλ φεύγει, παίρνει το μετρό και πηγαίνει στο μαγαζί του. Ο γιος του κλείνεται στο μυστικό του, αλλά δεν είναι μόνος του, και η παρουσία των παιδιών της Κορίν τον τοποθετεί στο κέντρο ενός παιδικού μικρόκοσμου. Εκτός σχολείου, είναι συνεχώς με τον εξάδελφό του Φρεντύ, παίζει μαζί του, πηγαίνει στον κινηματογράφο μαζί του, τον παίρνει μαζί του στις βόλτες του.

Στον Ενγκάρ αρέσει να εξερευνά με τον Φρεντύ την παράξενη γειτονιά, και καταρτίζει το σχέδιό της σαν να ανακάλυπτε ένα άγνωστο βασίλειο. Του αρέσει επίσης η οδός Μενίλμοντάν, γεμάτη ζωντάνια και κόσμο, την οποία κατεβαίνει και ανεβαίνει καθημερινά με το μετρό που τον πηγαίνει ή τον φέρνει από το σχολείο. Στο δρόμο αυτό υπάρχουν δύο κινηματογράφοι, ο Φοίνιξ και ο Μενίλ, και στο βουλεβάρτο του Μενίλμοντάν, ο 20^{ος} Αιώνας. Πηγαίνει στο σινεμά με τον Φρεντύ κάθε Πέμπτη και, όταν μπορεί να ξεφύγει από τους γονείς, την Κυριακή. Η κουλτούρα του διαμορφώνεται έτσι στο δρόμο, στους κινηματογράφους και θα διατηρήσει σε όλη τη ζωή του την αγάπη για τις λαϊκές συνοικίες, την απέχθεια για τις αστικές συνοικίες, και ειδικότερα για το 17^ο δημοτικό διαμέρισμα, όπου ζει η θεία του Ανριέτ και όπου θα ζήσει αργότερα ο Βιντάλ.

Τα παιδιά της Κορίν μεγαλώνουν, ο τρίτος γιος, ο Ανρί, ο οποίος είχε μεγαλώσει μέχρι τότε στην εξοχή, επέστρεψε στο σπίτι και, ελλείπει χώρου, ο Βιντάλ και ο γιος του θα φύγουν. Τους υποδέχεται η Ανριέτ, η οποία φιλοξενεί ήδη τη μητέρα της, και τους βάζει να κοιμηθούν στο δωμάτιο των φιλοξενούμενων του μεγάλου διαμερίσματός της.

Η Ελέν Ναχούμ, γυναίκα πολύ τρυφερή, με ίδια πάντοτε διάθεση, είναι πολύ ευτυχισμένη που έχει δίπλα της το Βινταλίκό της. Κάθε βράδυ του ετοιμάζει το γιαούρτι του πριν κοιμηθεί, που το φτιάχνει η ίδια. Στο τραπέζι, του σερβίρει τα καλύτερα κομμάτια και τις μεγαλύτερες μερίδες. Ο Βιντάλ είναι πολύ χαρούμενος που ξανάγινε Βινταλίκό, αλλά η μητέρα του πεθαίνει το 1936 από σύγκλιση των εντέρων. Ο Βιντάλ μπορούσε να μείνει στις μητέρας του, αλλά δεν μπορεί να μείνει στο σπίτι της αδελφής του. Η οικογένεια θα βρει μια λύση, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Πατέρας - γιος

Ο Βιντάλ είναι πολύ τρυφερός και υπομονετικός με το γιο του, ο οποίος παρά τη θεμελιώδη παρεξήγηση και την κρυφή μνησικακία κατά του πατέρα του, νοιώθει πολλές παρορμήσεις τρυφερότητας απέναντί του. (Ο Βιντάλ πιστεύει ότι ο γιος του ζει με αδιαφορία το θάνατο της μητέρας του, ο Εντγκάρ πιστεύει ότι ο πατέρας του πρόδωσε τη μητέρα του.) Πολύ σπάνια, ο πατέρας εκνευρίζεται με το γιο: τον χαρακτηρίζει τότε ξαφνικά «βλάκα», με απόλυτη πεποίθηση. Ακόμη πιο σπάνια είναι να τον χαστουκίσει. Ποτέ δεν τον έδειρε ούτε στον πισινό.

Ο Βιντάλ είναι υπερβολικά αγχώδης με το γιο του. Οπωσδήποτε είναι πεπεισμένος ότι του εξασφάλισε μια σχεδόν μητρική προστασία στο πρόσωπο της Κορίν. Όταν θα ζήσουν οι δυο τους μόνοι, και παρόλο που το αγόρι θα είναι πια έφηβος, θα εκδηλώνει συνεχώς την ανησυχία του θέλοντας να μάθει εάν κοιμήθηκε και εάν έφαγε καλά (θα τον ρωτά πάντοτε τι έφαγε όταν ο ίδιος δεν ήταν παρών), θα τον φορτώνει με παράλογες ανησυχίες: «Μη βάζεις πολύ βούτυρο στις φέτες σου», «μην πίνεις κρύο νερό». Θα φοβάται το κρύο, τη ζέστη, την ξηρασία, την υγρασία για το γιο του. Έτσι, γύρω στο 1934-1935, γράφει στον Εντγκάρ, ηλικίας 13-14 ετών, ο οποίος βρίσκεται στο θείο του, Ανρί, στις Βρυξέλλες: «Πέρσι, είχες φύγει στις 7 το πρωί, κάνει αρκετό κρύο τώρα και προτιμώ να μην βγεις έξω τόσο νωρίς». Την ίδια περίπου εποχή, ενώ ο γιος του βρίσκεται στο Καγιέ-συρ-Μερ, στο σπίτι των γονιών του φίλου του από το σχολείο Ανρί Λυς: «Σίγουρα προσέχεις πολύ και καλά, να σκεπάζεσαι καλά και να έχεις τα πόδια σου ζεστά. Εν ανάγκη, βάλε εφημερίδες μέσα στα παπούτσια σου, γιατί είναι πολύ σημαντικό να έχει κανείς τα πόδια του ζεστά». Μόλις ένα γράμμα δεν φθάνει την προβλεπόμενη ημέρα, ανησυχία, τηλεγράφημα:

Παρασκευή, 7 μ.μ.

Αγαπημένο μου Εντγκάρ,

Ήλθα σήμερα νωρίς το πρωί στο μαγαζί, ελπίζοντας να έχω νέα σου. Ο ταχυδρόμος έρχεται κατά τις 8, μου φέρνει το ταχυδρομείο μου, αλλά κανένα γράμμα από το Καγιέ! Χωρίς να ανησυχίσω, πήγα να σου τηλεγραφήσω. Γύρω στις 10 και μισή πήρα το γράμμα σου της Πέμπτης και γύρω στο μεσημέρι το τηλεγράφημά σου. Χάρηκα που διάβασα τα νέα σου και πήρα το τηλεγράφημά σου, αλλά δεν κατάλαβα εάν στο Καγιέ βρέχει. Στην περίπτωση αυτή, είμαι βέβαιος ότι λαμβάνεις προφυλάξεις πριν από τη βροχή και απόφευγε να εκτεθείς στο κρύο και στην υγρασία. Μια διαβεβαίωση σχετικά με τα σημεία αυτά, από αύριο το πρωί, θα με ευχαριστούσε...

Από μμητισμό, ο γιος του εκδηλώνει στα γράμματά του τους ίδιους ανήσυχους προβληματισμούς: «Εφθασες καλά στο Παρίσι; Δεν έκανε πολύ ζέστη στο τραίνο;».

Καθησυχάζει τον πατέρα του εκ των προτέρων: «Ο αέρας άρχισε να φυσά μόλις χθες το απόγευμα. Όπως πρέπει, φορώ δύο πουλόβερ και μερικές φορές το αδιάβροχό μου».

Η πατρική έγνοια αφορά επίσης τα πιο περιέργα πράγματα. Η ιδέα ότι ο γιος του μπορεί να πάει σε τουαλέτες στην εξοχή, στο βάθος ενός κήπου, με φύλλα εφημερίδας για να σκουπιστεί, του είναι αφόρητη. Έτσι, ενώ ο Ενγκάρ, ο οποίος είναι ήδη 16-17 ετών, βρίσκεται σε διακοπές στο Βερ, κοντά στο Μαντ, στο σπίτι ενός φίλου της ομάδας Κοκ-Ερόν [Κόκορας-Ερωδιός], ο Βιντάλ, ο οποίος πήγε να περάσει μια Κυριακή, ανακαλύπτει με φρίκη ότι οι τουαλέτες είναι στο βάθος του κήπου, ικετεύει το γιο του να επιστρέψει, και του στέλνει από το Παρίσι ένα τηλεγράφημα: «Θεός Ελί πολύ άρρωστος, επιστρέψε αμέσως». Μια άλλη φορά, ενώ ο Ενγκάρ βρίσκεται σε ένα άλλο σπίτι στο Βερ, ο Βιντάλ του στέλνει με το ταχυδρομείο χαρτί υγείας. Αργότερα, το 1941, φθάνοντας στην Τουλούζη για να δει το γιο του, ηλικίας τότε 20 ετών, τον βρήκε να κατοικεί στον πρώτο όροφο ενός καφενείου, σε ένα δωμάτιο με την τουαλέτα στο βάθος του διαδρόμου. Επέμεινε για να αλλάξει αυτός τόπο κατοικίας.

Δεν θα σταματήσει να ανησυχεί για ασήμαντα πράγματα, πράγμα που ευτυχώς θα τον κάνει να αποφύγει τους σοβαρούς λόγους ανησυχίας. Θα συνεχίσει να προστατεύει το γιο του όταν έγινε έφηβος, και όταν αυτός θα αρχίσει να θέλει, έστω για τις διακοπές, να πετάξει με τα δικά του φτερά, θα τον εμποδίσει με ένα μέσο εκβιασμού που παρέμεινε ακατανίκητο μέχρι το καλοκαίρι του 1943.

Μέθοδος: όταν ο γιος του τον δυσαρεστεί ή επιμένει ιδιαίτερα σε μια επιθυμία που δεν του αρέσει, ο Βιντάλ καταρρέει σε μια πολυθρόνα, βγάζοντας τεράστιους αναστεναγμούς, κάνει θορυβώδεις εκπνοές και δείχνει να αγωνιά μέχρις ότου ο γιος του δακρυσμένος ρίχνεται στην αγκαλιά του και του ζητά συγγνώμη. Μόλις υποταχτεί ο γιος, ο πατέρας ανασταίνεται. Φυσικά, οι περιοδικόί θάνατοι και αναστάσεις του Βιντάλ διδάσκουν στο γιο ότι η επιθανάτια αγωνία του πατέρα του είναι κάπως υπερβολική, και θα ήθελε να αντισταθεί σε αυτόν τον εκβιασμό. Ολόένα και περισσότερο αντιμετωπίζει με αδιαφορία την κατάρρευση στην πολυθρόνα, τα τεράστια Ωχ! Ωχ! Ωχ! που βγάζει ο ψευτο-ετοιμοθάνατος, αλλά σε κάποια στιγμή, τον καταλαμβάνει η ανησυχία και ο πανικός και τρέχει να ικετεύσει τον πατέρα του να τον συγχωρήσει. (Στο βάθος νοιώθει υπεύθυνος για το θάνατο της μητέρας του «επειδή της προκάλεσε μεγάλη θλίψη» και θυμάται τη φρίκη των κρίσεων αναφυλαξίας του πατέρα του.) Ύστερα από καθεμία από αυτές τις κρίσεις, ο Βιντάλ ανακοινώνει στο γιο του

ότι μόλις έχασε δύο χρόνια από τη ζωή του, με αποτέλεσμα η ζωή του να έχει συντομευτεί κατά έναν αιώνα όταν έγινε 47 ετών το 1939.

Ο Βιντάλ δεν βλέπει ότι, από την ηλικία των 15 ετών, ο έφηβος θέλει να ξεφύγει λίγο από την κηδεμονία του, να ζήσει τη ζωή του. Μπόρεσε να κάνει για πρώτη φορά διακοπές μακριά από τον πατέρα του, στο Καγιέ-συρ-Μερ, στο σπίτι των γονιών του συμμαθητή του, Ανρί Λυς, και φυσικά υπό την επίβλεψή τους. Τώρα ο φίλος του Ανρί Σαλέμ και ο ίδιος αποφασίζουν να πάνε για τις καλοκαιρινές διακοπές του 1936 στην Ελλάδα. Σχεδιάζουν να πιάσουν δουλειά ως μούτσοι στη Μασσαλία και να περιπλανηθούν αφού αποβιβασθούν στον Πειραιά. Αντίθετα από ό,τι περίμενε ο γιος του, ο Βιντάλ δεν προβάλλει καμμία αντίρρηση στο σχέδιο, το οποίο του ανακοινώνεται το Μάιο, και ο Ενγκάρ αρχίζει χαρούμενος τις προετοιμασίες του. Θα επιβιβασθούν στο *Τεοφίλ-Γκωτιέ*, όπου, με κάποια κομπίνα, θα μπορέσουν να γίνουν βοηθοί μάγειρα κατά τη διάρκεια του διάπλου. Έρχεται η ώρα που χρειάζεται να βγάλουν διαβατήρια και βίζες. Ο Βιντάλ λέει τότε γαλήνια στο γιο του: «Εάν θέλεις να σκοτώσεις τον πατέρα σου, πήγαινε στην Ελλάδα». Ο Ενγκάρ θέλει να σκληρύνει τη στάση του απέναντι σε αυτόν τον εκβιασμό, διαβεβαιώνει ότι θα φύγει, ότι θα στέλνει νέα του, ότι θα είναι πολύ προσεκτικός, ότι δεν θα τρώει οτιδήποτε. Ο πατέρας εξακολουθεί να διατυπώνει το νόμο του, όχι με τον αυταρχικό τρόπο ενός Μουσσή, αλλά με τον τρόπο ενός Νεύτωνα που διατυπώνει την απόλυτη αιτιοκρατία της πτώσης των σωμάτων: «Εντάξει, εντάξει, εάν θέλεις να με σκοτώσεις, δεν έχεις παρά να φύγεις. – Θα φύγω!» Η ψυχολογική μάχη διαρκεί μερικές ημέρες, μέχρι τη στιγμή που ο πατέρας, βλέποντας το γιο του να επιμένει στην αναχώρησή του, καταρρέει σε κατάσταση φοβερής αγωνίας σε μια πολυθρόνα, βγάζοντας τρομακτικούς ρόγχους, και αφήνει το κεφάλι του να πέσει, σαν πεθαμένος. Ο γιος σπάει, δακρύζει, κλαίει, όχι για το θάνατο του πατέρα του στον οποίο δεν πιστεύει πλέον, αλλά επειδή νοιώθει ότι υποχωρεί και ότι εγκαταλείπει τη μεγαλύτερη ευτυχία που μπορούσε ποτέ να φαντασθεί. Ο φίλος του φεύγει μόνος του, του στέλνει καρτ-ποστάλ. Επιστρέφοντας, διηγείται στο σκλάβο που πέρασε το καλοκαίρι του στο Παρίσι, στη σκιά της οδού ντ' Αμπουκίρ, το καταπληκτικό ταξίδι του, τη φιλοξενία των Ελλήνων χωρικών, την ελεύθερη και περιπετειώδη ζωή.

Η στρατηγική του Βιντάλ είναι μια πονηρή στρατηγική Ανατολίτη. Πρώτα ελίσσεται, περιμένει, αποκοιμίζει και έπειτα, την κατάλληλη στιγμή, ανακοινώνει την πατροκτονία: «Εάν θέλεις να σκοτώσεις τον πατέρα σου...» και προσποιείται ότι αγωνιά. Στις αρχές του 1939, όταν η καταρράκωση των δημοκρατικών δυνάμεων της Καταλονίας οδηγεί 400.000 πρόσφυγες στη Γαλλία, ο Ενγκάρ θέλει να συμμετάσχει σε μια επιτροπή βοήθειας και έρευνας που οργανώνεται από το περιοδικό *Εσπρί* [*Esprit*] και επισκέπτεται τα συνοριακά στρα-

τόπεδα συγκέντρωσης, όπου οι γαλλικές αρχές στοιβάζουν τους πρόσφυγες. Για άλλη μία φορά, ο Βιντάλ δεν προβάλλει καμμία αντίρρηση στην αρχή, και έπειτα ανακοινώνει στο γιο του τον επικείμενο θάνατό του, εάν αυτός φύγει για τα ισπανικά σύνορα. Αυτός, παρότι είναι ήδη 18 ετών, υποχωρεί, όπως θα υποχωρήσει και την επόμενη χρονιά, σε ηλικία 19 ετών, όταν ο πατέρας του, επιστρατευμένος, τον αφήνει επιτέλους μόνο και, αφού είχε δεχθεί την αρχή ότι θα πήγαινε να μείνει στην Πανεπιστημιακή Εστία [Σιτέ], ανακοινώνει ότι θα πεθάνει εάν δεν πάει να μείνει στο σπίτι της αδελφής του Ανριέτ. Σε ηλικία 20 ετών θα υποχωρήσει και πάλι, στη διάρκεια του επεισοδίου της τουαλέττας στην Τουλούζη, που προαναφέρθηκε. Θα πάψει να υποχωρεί όταν ο πατέρας του, πληροφορούμενος με καθυστέρηση τη συμμετοχή του στην Αντίσταση, θα οργανώσει ένα δικαστήριο απαρτιζόμενο από την αδελφή του Ανριέτ, το γαμπρό του, Ελί, τον ανεψιό του, Μονύ, και την ανεψιά του Λιλιάν, το οποίο θα εξορκίσει τον Ενγκάρ να μην αφήσει τον πατέρα του να πεθάνει από λύπη, και όταν, μετά την αποτυχία του δικαστηρίου αυτού, ο Ενγκάρ προσέφυγε σε ανώτερο δικαστή, στο θείο Χανανέλ, ο οποίος έδωσε εντολή στον ανεψιό του να υπακούσει στον πατέρα του. Ο Βιντάλ θα μείνει εμβρόντητος από την άρνηση του γιου του, σε σημείο που θα ξεχάσει να πεθάνει. Έτσι, κατέρρευσε η απόλυτη γονική εξουσία, στην οποία είχε υπακούσει σε όλη του τη ζωή.

Ο Βιντάλ είχε καταφέρει να εντάξει το γιο του, κατά την εφηβεία του και μέχρι την ηλικία των 19 ετών, σε ένα σφιχτό δίκτυο προφυλάξεων, προστασιών, σωματικών και ηθικών περιορισμών. Αλλά ήταν απόλυτα αδιάφορος, όπως και με τον εαυτό του, για τους τρόπους, τη στάση και την εμφάνιση. Η γυναίκα του ήταν εκείνη που διάλεγε τα κοστούμια και τα πουκάμισά του, που τον έκανε να αλλάζει ρούχα, που έδινε για σιδέρωμα τα παντελόνια του. Πήγαινε το γιο τους στη μοδίστρα της, η οποία του έραβε κοστουμάκια στα μέτρα του. Στο σπίτι της Κορίν, το ντύσιμο του Ενγκάρ ήταν φροντισμένο. Αλλά όταν ο Βιντάλ και ο Ενγκάρ έζησαν μόνοι τους, τα πράγματα χαλάρωσαν. Ο Βιντάλ πήγαινε την ύστατη στιγμή το γιο του στις Γκαλερί Ρεωμύρ, κοντά στην οδό ντ' Αμπουκίρ, όπου αγόραζε στη χαμηλότερη τιμή ένα κοστούμι που του ήταν πολύ φαρδύ και που τσαλακωνόταν αμέσως. Τα κουμπιά του ανοίγματος που έπεφταν από το παντελόνι του γιου δεν ξαναράβονταν, γεγονός που έφερνε σε δύσκολη θέση τον εφηβο σε δημόσιους χώρους.

Παρότι του επέβαλε μια ασφυκτική σωματική σκλαβιά, ο Βιντάλ άφηνε στο γιο του απόλυτη πνευματική ελευθερία. Δεν του είχε διδάξει καθόλου

καλούς τρόπους, καμμία αρχή, καμμία ηθική, κανένα κανόνα ζωής και συμπεριφοράς.

Ο Βιντάλ δεν έλεγχε τις φίλιες του γιου του, δεν ανησυχούσε για την κοινωνική ή θρησκευτική προέλευσή τους, δεν εκδήλωνε κανέναν αποκλεισμό, βλέποντας με το ίδιο μάτι Εβραίους και μη Εβραίους, γιους καλών οικογενειών και γιους λαϊκών οικογενειών. Αυτή η αρνητική ηθική ήταν στην πραγματικότητα η πιο θετική ηθική που προσέφερε στο γιο του.

Ο Βιντάλ ήταν αόριστα θειστής, αλλά δεν ένοιωθε την ανάγκη να αποδείξει στο γιο του την ύπαρξη του «καλού Θεού». Δεν ακολουθούσε τις τελετές της θρησκείας και δεν είχε ενδιαφερθεί να προετοιμάσει το γιο του για το *μπαρ-μίτσβα* ούτε για την εφαρμογή αυτής της τελετής μύησης, εβραϊκού αντιστοιχού της πρώτης κοινωνίας των Καθολικών. Ο Βιντάλ αποφάσισε ίσως να καλύψει αυτό το κενό λόγω της επιμονής της αδελφής του Ανριέτ (η οποία ήταν επηρεασμένη από το θρήσκο σύζυγό της Ελί) και της μητέρας του, την οποία σεβόταν. Εξίσου ικανός σε θέματα θρησκείας όπως και στις δουλειές του (θα το δούμε αργότερα με τον προσηλυτισμό του στον καθολικισμό κατά τη διάρκεια της Κατοχής), κατάφερε να πείσει το ραββίνο της οδού Μπυφώ να χορηγήσει, χωρίς μύηση στη Βίβλο και στα εβραϊκά, το *μπαρ-μίτσβα* σε ένα καημένο μικρό ορφανό που είχε στερηθεί τη μητέρα του και δεν ήταν καθόλου σε θέση να μελετήσει. Η τελετή υπήρξε ιδιαίτερα οδυνηρή για το παιδί. Του είχαν φορέσει ένα είδος παιδικού σμόκιν, ολόκληρη η οικογένεια είχε συγκεντρωθεί, ο ραββίνος του έλεγε συλλαβή προς συλλαβή τα ακατάληπτα λόγια που έπρεπε να επαναλάβει, του ζητούσε να καθίσει, να σηκωθεί, να κάνει παράξενες χειρονομίες, και έπειτα τον έβαλε να απαγγείλει ένα κείμενο στα γαλλικά, με το οποίο ο ενθρονισμένος ευχαριστούσε τους αγαπημένους γονείς του που τον είχαν αναθρέψει ακολουθώντας τα μονοπάτια του καλού και της αρετής.

Ο Βιντάλ ήταν το προϊόν μιας εκκοσμίκευσης, η οποία είχε επιτευχθεί σταδιακά σε τρεις γενιές, και ό,τι απέμεινε από τους προγόνους βρισκόταν στα φαγητά της μητέρας που σερβίρονταν στα οικογενειακά γεύματα, τα σφιχτά αυγά πάπιας, τα αγγουράκια με το αλάτι, τα *παστελίκος* ή *μουρεκίτας*. Τα φαγητά αυτά ήταν παρόντα, πάντοτε εξίσου γευστικά, σε κάθε εβδομαδιαίο γεύμα στην αδελφή του Ανριέτ, όπου η μητέρα του μαγείρευε θεσσαλονικιώτικη κουζίνα.

Έτσι, ο Βιντάλ δεν είχε τίποτα να μάθει διδακτικά στο γιο του. Δεν θα του περνούσε ποτέ από το μυαλό να διατυπώσει σε γενική ιδέα ή σε ηθικό κανόνα την πλήρη ενστικτώδη αλληλεγγύη που ένοιωθε για κάθε μέλος της οικογένειάς του, τη γενναιοδωρία απέναντι στα κοντινά του πρόσωπα, όλα όσα ζούσε με φυσικό τρόπο, τα οποία δεν θεωρούσε καθόλου ως υπακοή σε μια ανώτατη ή εξωτερική

επιταγή. Δεν είχε να διδάξει τη Θεσσαλονίκη, με την οποία ο ομφάλιος λώρος είχε κοπεί, και η οποία βυθιζόταν γι' αυτόν στο παρελθόν (θα θελήσει να την ξαναδαεί πολύ αργότερα, μετά τα 70 του χρόνια). Δεν επιδίωξε να διδάξει τα ισπανικά (*djidio*) στο γιο του, ο οποίος δεν μίλησε ποτέ τη γλώσσα αυτή εντός της οικογένειας (πολύ αργότερα, η ανάμνηση των συνομιλιών ανάμεσα στους γονείς του και τους παππούδες του και με τις Ισπανίδες υπηρέτριες, του έφερε στο στόμα, στην Ισπανία και στη Λατινική Αμερική, μια χοντροκομμένη καστιλλιάνικη γλώσσα).

Ο Βιντάλ δεν ήθελε καν να διδάξει στο γιο του το εμπόριο. Η επιθυμία του ήταν απλώς να γίνει αυτός έμπορος, όχι από αγάπη για το εμπόριο (ο ίδιος ο Βιντάλ δεν είχε κλίση στο εμπόριο, και είχε θελήσει να γίνει γιατρός), αλλά για να ακολουθήσει τον πατέρα του, να γίνει όπως αυτός, να είναι μαζί του.

Με λίγα λόγια, καθώς ο Βιντάλ δεν είχε δεχθεί έντονες πολιτισμικές εντυπώσεις, με εξαίρεση εκείνες της οικογενειακής κοινότητας, δεν είχε τίποτε να μεταδώσει.

Έτσι, ο γιος του ανατράφηκε με ένα πολιτισμικό κενό. Καθώς επιπλέον ήταν μοναχοπαίδι και σε κρυφή εσωτερική διαφωνία με την οικογένεια του πατέρα του, δεν υπέστη τις εντυπώσεις της κοινότητας-οικογένειας που είχαν αφήσει τόσο έντονα τα σημάδια τους στον πατέρα του. Επιπλέον, η θεμελιώδης εικόνα του Πατέρα τραυματίστηκε σοβαρά μέσα του, ενώ έλαμπε η τεράστια και χωρίς περίγραμμα εικόνα της Μητέρας. Ο γιος του Βιντάλ έζησε την εφηβεία του με μια τριπλή έλλειψη, αυτήν του Πατέρα-Μύθου στην έμμονη παρουσία του πραγματικού πατέρα, αυτήν της πραγματικής μητέρας στην αδιάκοπη παρουσία της Μητέρας-Μύθου, αυτήν του αδελφού ή της αδελφής. Όμως, στο γιο, το πολιτισμικό κενό της σεφαρδίτικης εκκοσμίκευσης καλυπτόταν από την πολιτισμική ουσία της γαλλικής εκκοσμίκευσης: ενσωμάτωνε τις κακές και τις καλές στιγμές της ιστορίας της Γαλλίας, κάνοντας δικούς του τον Βεγκικετόριξ, τη μάχη του Μπουβίν, την Ιωάννα της Λορραίνης, τον Ερρίκο Δ', τη Γαλλική Επανάσταση, το Βοναπάρτη, το Ναπολέοντα, την *Τελευταία τάξη* του Αλφόνς Ντωντέ και τα *Τελευταία φυσίγγια* του Ντετάιγ, το θαύμα του Μάρνη και τη Νίκη τραγουδώντας. Επίσης, πιθανώς υπό την επιρροή της ανάγνωσης μυθιστορημάτων του Τζέιμς Φένιμορ Κούπερ και του Γκυστάβ Εμάρ που εξυμνούσαν τους Ινδιάνους της Αμερικής, μυθιστορημάτων του Τζακ Λόντον σχετικά με τα σκυλιά του παγωμένου Βορρά (Grand Nord), ο Ενγκάρ ανακάλυψε ότι ο άνθρωπος είχε διαφθαρεί από τον πολιτισμό, ότι έπρεπε να επιστρέψει στη φυσική κατάσταση, όπως οι πρόγονοί του που ζούσαν σε σπηλιές φορώντας δέρματα ζώων. «Όμως αυτά ήταν καλά για την προϊστορική εποχή, τώρα ζούμε τη μοντέρνα εποχή», απαντούσε θριαμβευτικά ο Βιντάλ.

Υποκινούμενος από την εχθρότητα απέναντι στην οικογένεια, ο Εντγκάρ πείσθηκε ότι το εμπόριο ήταν κλοπή. Μια τέτοια ιδέα στενοχωρούσε τρομερά το Βιντάλ, ο οποίος δεν κατάφερε να αποτοξινώσει το πνεύμα του γιου του. Ο Βιντάλ κινητοποίησε τον αδελφό του Ανρί, την αδελφή του Ανριέτ και τον ανεψιό του Μονύ, οι οποίοι, κατά τη διάρκεια των οικογενειακών γευμάτων στην οδό Ντεμούρ, προσπαθούσε να πείσουν το παιδί για την εντιμότητα του εμπορίου.

«Μα πουλάτε 15 φράγκα ένα εμπόρευμα το οποίο αγοράσατε 10 φράγκα!

– Μα πρέπει να προμηθεύσουμε εμπορεύματα στους πελάτες μας, τα χρειάζονται.

– Ας τα προμηθευτούν κατ' ευθείαν από τον κατασκευαστή...

– Είναι πολύ μακριά, πολύ ακριβά, πολύ κουραστικό γι' αυτούς...

– Ας συνεταιρισθούν».

Και ούτω καθεξής.

Για να συγκεκριμενοποιήσει όλες τις ιδέες του, ο Εντγκάρ θέλησε να γράψει ένα δοκίμιο σχετικά με «τον άνθρωπο και τα ζώα». Αγόρασε ένα τετράδιο, και άρχισε: «Άνθρωπε! Άνθρωπε.»

Δεν προχώρησε περισσότερο.

Ο Βιντάλ πιστεύει ότι ο γιος του είναι *μόβο*. Στα γαλλικά θα λέγαμε «βόδι». Τον είδε σχεδόν ανίκανο να κατανοήσει τι σημαίνει ο θάνατος μιας μητέρας, τον είδε αδιάφορο στην εξαφάνιση της Λούνα, αρνούμενο ακόμη και να πάει στο κοιμητήριο στις επετείους του θανάτου της. Τον βλέπει ελάχιστα ξύπνιο, συχνά βουβό σαν ψάρι. Και στο Βιντάλ, που είναι γεμάτος ζωντάνια, δεν αρέσουν οι νωθροί. Στο οικογενειακό τραπέζι, στο σπίτι της Κορίν, ο Βιντάλ θα ήθελε να τον καταλαβαίνει ο γιος του από κάθε κίνηση και βλέμμα: υποδεικνύει με το δείκτη ένα σημείο στο τραπέζι, το οποίο κοιτάζει με σταθερό βλέμμα, και κτυπά ελαφρά τον αντίχειρα με το μεσαίο δάκτυλο για να τραβήξει την προσοχή του. Ο γιος του, σατισμένος, δεν καταλαβαίνει ποιο αντικείμενο του υποδεικνύει: το αλάτι; Το ψωμί; Το λάδι; Το κρασί; Ταραγμένος, πίνει στην τύχη το αλάτι. Εκνευρισμένη χειρονομία του Βιντάλ, που ξανακτυπά τα δάκτυλά του, υποδεικνύει επιτακτικά το αντικείμενο, και εάν ο γιος του αποτύχει εκ νέου σε αυτή την άσκηση εξυπνάδας, του φωνάζει. «Το κρασί. – Ας το έλεγες... – Ένας γιος πρέπει να καταλαβαίνει τον πατέρα του χωρίς λόγια». Ο Βιντάλ στενοχωριέται που ο γιος του είναι τελείως αφηρημένος όταν είναι μαζί του στο μαγαζί. Πιστεύει ότι η έλλειψη ενδιαφέροντος για το εμπόριο οφείλεται στην υπνηλία του πνεύματός του. Έπειτα ανησυχεί όταν βλέπει ότι, στην ηλικία που το πνεύμα θα έπρεπε να ξυπνήσει, ο γιος του προβάλλει ανόητες ιδέες, όπως την ταύτιση του εμπορίου με την κλοπή, την ανωτερότητα των ζώων σε σχέση με τον άνθρωπο, και την επιθυμία του να

μιμηθεί ένα τρελλό της αρχαιότητας, το Διογένη, ο οποίος ζούσε γυμνός μέσα σε ένα βαρέλι. Εκμυστηρεύεται επανειλημμένα στην αδελφή του, Ανριέτ, τη λύπη του που βλέπει το γιο του τόσο ανόητο, ικανό –στην καλύτερη περίπτωση– να γίνει αργότερα υπάλληλος σε κάποιον καλοπροαίρετο συγγενή.

Ο πολίτης Βιντάλ

Ο Βιντάλ είναι Γάλλος πολίτης από το 1931. Διατηρεί μια απροσδιόριστη προφορά που κινεί την περιέργεια: «Από πού είσθε; – Μαντέψτε», απαντά ο Βιντάλ, και ο κόσμος αναρωτιέται, διστάζει, κάνει λάθος. Αλλά όταν έρχεται η ώρα να απαντήσει, ο Βιντάλ βρίσκεται σε δύσκολη θέση: «Γεννήθηκα στη Θεσσαλονίκη. – Τότε η προφορά σας είναι ελληνική», του λένε με έκπληξη. Η προφορά του Βιντάλ θυμίζει μάλλον αόριστα τα Βαλκάνια. Ενώ ο αδελφός του, Ανρί, πήρε την προφορά της Μασσαλίας, ενώ ο Λεόν έχει μια φωνή καθαρά δική του, που δεν θυμίζει καμμία ξένη εθνότητα, ενώ ούτε η Ανριέτ ούτε η Ματίλντ έχουν αυτή την κάπως κλαμιάρικη, κάπως τραγουδιστή προφορά της Θεσσαλονικιάς, η φωνή του Βιντάλ, με τους σκληρούς μερικές φορές τόνους της, δεν μοιάζει με τη δυνατή και βραχνή φωνή που έχουν πολλοί Θεσσαλονικείς όταν μιλούν γαλλικά, αλλά δεν εκγαλλίσθηκε πλήρως και θα θυμίζει πάντοτε έναν άλλο τόπο.

Ο Βιντάλ έγινε ψηφοφόρος, πράγμα που τον θαμπώνει το ίδιο σχεδόν με την απονομή ενός παρασήμου. Ενώ για κάθε Γάλλο εκ γεννήσεως το να γίνει ψηφοφόρος σημαίνει ότι έφθασε στην ενηλικίωση, για το Βιντάλ σημαίνει ότι έφθασε σε ένα αξίωμα άγνωστο επί χιλιετίες, σε ένα αδιανόητο προνόμιο για τον Ανατολίτη που εξαρτάται πλήρως από τους κυβερνήτες του: οπωσδήποτε ο Βιντάλ είναι ακόμη πολύ Ανατολίτης για να σκεφθεί ότι η εξουσία από την οποία εξαρτάται προκύπτει επίσης από την ψήφο του. Αλλά, ακριβώς επειδή είναι Ανατολίτης, νοιώθει εξυψωμένος σε μία ανώτερη σφαίρα, όπου βρίσκεται σε ευγενική επικοινωνία με την εξουσία, όπου η εξουσία ζητεί τη γνώμη του, τον καλεί. Έτσι, ο Βιντάλ αποκτά πραγματικά εξαιρετικές σχέσεις με το βουλευτή του και με το δημοτικό του σύμβουλο.

Ο Βιντάλ πολιτικοποιήθηκε λίγο στο Παρίσι. Ενώ η Λούνα διάβαζε τη *L'Excelsior*, καθημερινή εφημερίδα γεμάτη φωτογραφίες και αφιερωμένη αποκλειστικά στην ενημέρωση, ο Βιντάλ διάβαζε και συνέχισε να διαβάζει μέχρι το 1939 τη *L'Œuvre*, καθημερινή αριστερή εφημερίδα, με πνεύμα λαϊκό και αντιμιλιταριστικό. Νοιώθει ριζοσπάστης-σοσιαλιστής και, αφού έγινε ψηφοφόρος στο 2^ο δημοτικό διαμέρισμα, ψηφίζει το ριζοσπαστικό υποψήφιο, ο οποίος αποσπά λίγες μόνον ψήφους, καθώς ο βουλευτής που πάντοτε επανεκλέγεται είναι

ο Πωλ Ρενώ, της Κοινωνικής και Εθνικής Δημοκρατικής Ένωσης, πολιτικός με επιρροή, υπουργός Οικονομικών το 1930, υπουργός Αποικιών το 1931-32 και σφραγιδοφύλακας το 1932. Ως ψηφοφόρος, ο Βιντάλ συμπεριφέρεται ανατολίτικα: ψηφίζει κρυφά το ριζοσπάστη, και εκφράζει τα συγχαρητήριά του στον Πωλ Ρενώ. Ακόμη καλύτερα: υπό την επιρροή του Εντουάρ Μοσσερί, του θείου και γείτονά του, στην οδό ντ' Αμπουκίρ, μεγάλου παράγοντα επιρροής του Πωλ Ρενώ στο Σαντιέ, προσχωρεί στην επιτροπή Πωλ Ρενώ πριν ακόμη από τις εκλογές, όπου θα προδώσει κρυφά το δημοτικό του σύμβουλο, ο οποίος θα του εκφράζει μια ευγνωμοσύνη που ο Βιντάλ δεν άξιζε καθόλου:

Παρίσι, 26 Απριλίου 1932.

Αγαπητέ συμπολίτη,

Υποβάλατε στην επιτροπή μου ένα δελτίο προσχώρησης. Θα ήθελα να σας ευχαριστήσω προσωπικά γι' αυτό. Χάρη στην ενεργητικότητα φίλων όπως εσείς, θα καταφέρουμε την Κυριακή μία μεγάλη νίκη.

Αγαπητέ συμπολίτη, σας εκφράζω τα ειλικρινή μου συναισθήματα.

Πωλ Ρενώ.

Έτσι, ο Βιντάλ σε κάθε εκλογή πηγαίνει να συγχαρεί τον Πωλ Ρενώ μολονότι δεν ψηφίζει αυτόν. Το ανατολίτικο στοιχείο στη στάση αυτή είναι η έγνοια να έχει την εκτίμηση του ισχυρού, του αρχηγού, της εξουσίας. Χωρίς άλλο τον σημάδεψε το γεγονός ότι όφειλε την απελευθέρωσή του από το Φριγκολέ κυρίως στην παρέμβαση ενός βουλευτή και ενός υπουργού, και σκέπτεται να θέσει τον εαυτό του υπό την ενδεχόμενη προστασία ενός βουλευτή-υπουργού όπως ο Πωλ Ρενώ. Όμως, το ειδικά βινταλικό στοιχείο στην υπόθεση αυτή είναι η τέχνη αξιοποίησης του δυτικού συστήματος ελευθερίας για να ψηφίζει σύμφωνα με την προσωπική του επιλογή, ενώ ταυτόχρονα, με ανατολίτικο τρόπο, τίθεται υπό την προστασία της πολιτικής εξουσίας.

Στη διάρκεια των ετών 1935-36, ο Βιντάλ θα ενταχθεί σε μια ομάδα φίλων αποτελούμενη από μη Εβραίους. Αποκτά τη συνήθεια να γευματίζει σε ένα εστιατόριο κοντά στο μαγαζί του, το Κοκ-Ερόν, στην ομώνυμη οδό Κοκ-Ερόν, που βρίσκεται σχεδόν απέναντι από το κεντρικό ταχυδρομείο της οδού ντυ Λουβρ. Ο γιος του, ο οποίος απεχθάνεται την κουζίνα της σχολικής τραπεζαρίας (τον κτύπησε στο κεφάλι ένας γενικός επόπτης που τον συνέλαβε να εξετάζει με φακό μια ακατονόμαστη φέτα κρέατος που του είχαν σερβίρει), τρώει πλέον με τον πατέρα του τα μεσημέρια στο Κοκ-Ερόν. Εκεί έχει σχηματιστεί ένα τραπέζι τακτικών πελατών, που συνηθίζουν ο ένας τον άλλον και γίνονται φίλοι. Ανάμεσά τους είναι ο κ. Λαμουρέ, μικροκαμωμένος, σκληρός, χριστιανός της αριστεράς, ο ο-

ποιός αγανακτεί με τις κοινωνικές αδικίες. Ο κ. Περρέν, ο οποίος εργάζεται στο ταχυδρομείο, είναι μονόφθαλμος και σοσιαλιστής. Ο κ. (το όνομά του έχει ξεχασθεί), ο οποίος έχει ένα χοντρό στρογγυλό ροζ πρόσωπο, μαλλιά μάλλον κόκκινα, ύψος μεγάλης σοβαρότητας που δεν ταιριάζει με την παιδική στρογγυλότητα του προσώπου του, ο οποίος είναι αντιπρόσωπος. Μια χοντρή κυρία, πολύ συμπαθητική, η οποία δουλεύει σε ένα κατάστημα κατασκευής ενδυμάτων στην πλατεία ντε Βικτουάρ και που γεμίζει με τρυφερότητα το ορφανό. Η εποχή είναι παραγωγική. Δραματικά γεγονότα διαδέχονται το ένα το άλλο: άνοδος του Χίτλερ στην εξουσία, ταραχές της 6^{ης} Φεβρουαρίου 1934, δημιουργία του Κοινού Μετώπου, που θα γίνει αργότερα Λαϊκό Μέτωπο. Οι συνδαιτυμόνες συζητούν αδιάκοπα τα γεγονότα. Ο Βιντάλ, ως επιφυλακτικός Ανατολίτης, συμφωνεί με όλους. Η οικειότητα των συνδαιτυμόνων γίνεται ολοένα και μεγαλύτερη. Έτσι, ο κ. Περρέν καλεί το γιο του Βιντάλ να περάσει μερικές ημέρες διακοπών κοντά στο σπίτι του, στο πανδοχείο της κ. Κοπιάν, στο Βερ, κοντά στο Μαντ, όπου ο κ. Λαμουρέ περνά επίσης τις διακοπές του με τη γυναίκα του και την κόρη του. Φυσικά, ο γιος λαμβάνει την οδηγία να γράφει κάθε μέρα στον πατέρα του, και μεταφέρει το ταχυδρομείο από τους μεν στους δε ο κ. Περρέν. Ένα απόσπασμα κάποιου γράμματος φανερώνει την αμφιλεγόμενη κατάσταση στην οποία βρισκόταν ο γιος αυτού που ήταν κυρίως γνωστός ως κ. Βιντάλ.

Η κ. Κοπιάν μου ζέστανε νερό για τα πόδια – ήταν καυτό [ο Βιντάλ πιστεύει ι-διαίτερα στην ενεργητική δράση των ποδόλουτρων, και η πληροφορία αυτή αποσκοπεί στο να ευχαριστήσει τον πατέρα του]. Ήπια καφέ με γάλα και έφαγα μία φέτα με βούτυρο. Η κυρία μου μίλησε για το Βέλγιο και της είπα ότι γνωρίζω τις Βρυξέλλες.

«Όμως εσείς, είσθε Γάλλος;», μου λέει.

- Ναι... γεννήθηκα στο Παρίσι, της λέω.

- Παράξενο, ωστόσο, μοιάζετε τρομερά ξένος, έτσι δεν είναι Πωλό; Περισσότερο και από τον μπαμπά σας, μοιάζετε Βάσκος, Ισπανός τέλος πάντων...»

Σιωπή.

«Δεν είσθε Βάσκος, μου λέει.

- Όχι, αλλά οι παππούδες μου είναι από τη Θεσσαλονίκη, στην Ελλάδα».

- Α! βι, βι, βι, βι, κατάλαβα! Όστε έτσι, έτσι δεν είναι, Πωλό (νεύμα με το κεφάλι στον Πωλό);

Έτσι, βρίσκομαι σε μια δύσκολη κατάσταση: για όλους είμαι ο κ. Βιντάλ υιός. Ας υποθέσουμε ότι θα έλθει ο Σαλέμ ή ότι θα μου στείλουν γράμμα, θα με αποκαλέσουν Ναχούμ. Τι μελάς, τότε! Θα πρέπει να δώσω ασαφείς εξηγήσεις, ή καθόλου εξηγήσεις, και θα μείνω κάτω από το υποψιασμένο βλέμμα των

Κρινολίνων⁴⁹. Θέλω να με λένε είτε Βιντάλ είτε Ναχούμ. Αφού ξεκινήσαμε με το Βιντάλ, ας κρατήσω το Βιντάλ, αλλά δεν θέλω να νομίζουν ότι ντράπηκα για το Ναχούμ.

Οι τακτικοί θαμώνες του εστιατορίου έζησαν με ικανοποίηση τη νίκη του Λαϊκού Μετώπου. Ο Βιντάλ ήταν οπωσδήποτε ικανοποιημένος, αλλά φοβόταν ταραχές. Η εμπειρία του από τη Θεσσαλονίκη, όπου τις μεγάλες γιορτές αδελφοσύνης της επανάστασης των Νεοτούρκων είχαν ακολουθήσει όχι μια λαμπρή εποχή αλλά πόλεμοι και αναταράξεις, τον είχε κάνει επιφυλακτικό. Φοβόταν, επίσης, ότι η άνοδος του Λεόν Μπλουμ στην προεδρία του Συμβουλίου [πρωθυπουργός] θα ενέτεινε τον αντισημιτισμό. Από την πλευρά του, ο γιος του ένωσε πανευτυχής, όχι από την εκλογική νίκη, αλλά από τον απλό λαό των εργαζόμενων και των υπαλλήλων που ξεχύθηκαν ευτυχισμένοι στους δρόμους, πιστεύοντας ότι πλέον θα όριζαν τη μοίρα τους. (Θα ξαναβρεί το Μάιο του '68 αυτή τη χαρούμενη ατμόσφαιρα, όπου όλοι μιλούν μεταξύ τους, συζητούν, όπου η αμείλικτη Τάξη που βασιλεύει στην καθημερινή ζωή φαίνεται να έχει εξαφανισθεί.) Πωλήτριες σε πολυκαταστήματα, υπάλληλοι γραφείων, γέροι, νέοι, όλοι συζητούσαν στα πεζοδρόμια. Μερικές φορές η συζήτηση γινόταν καυγάς, ο άνθρωπος της δεξιάς εμφάνιζε την κάρτα του παλαιού πολεμιστή. «Εγώ πολέμησα, κύριε! – Κι εγώ κύριε!» φώναζε αυτός που διαφωνούσε μαζί του, σηκώνοντας ψηλά, για να τη δουν όλοι, την τρίχρωμη κάρτα του.

Όλα έσβησαν, ήλθε το καλοκαίρι, ο Εντγκάρ άρχισε να αγοράζει πολιτικές εφημερίδες και περιοδικά. Η ομάδα των φίλων του Κοκ-Ερόν έχασε το Βιντάλ στα τέλη του 1936. Ο Βιντάλ ξαναπαντρεύτηκε στις 26 Δεκεμβρίου 1936.

Ο παράξενος γάμος

Ο Βιντάλ δεχόταν ολοένα και ισχυρότερες πιέσεις από την οικογένειά του για να ξαναπαντρευτεί. Ένα από τα επιχειρήματα, δεδομένου ότι δεν μπορούσε να συνεχίσει να ζει στο σπίτι της αδελφής του, μετά το θάνατο της μητέρας του το καλοκαίρι του 1936, ήταν ότι ο γιος του είχε ανάγκη μιας οικογενειακής εστίας. Αλλά ο Βιντάλ αντιστεκόταν, πιθανώς επειδή δεν ήθελε να διαλύσει την κρυφή σχέση που είχε με μία παντρεμένη γυναίκα, γεγονός το οποίο οδηγούσε την οικογένεια, που υποψιαζόταν τη σχέση του, να θέλει ακόμη περισσότερο να θέσει τέλος σε αυτήν. Η μητέρα του Βιντάλ επέμεινε με τρυφερότητα πριν από το θάνατό της, και αυτός, είτε για να υπακούσει στην επιθυμία της μητέρας του είτε επειδή ήταν αναγκασμένος να αφήσει το διαμέρισμα στο οποίο δεν έμενε

⁴⁹ [ΣτΜ:] Οι σκουριασμένοι, παλαιομοδίτες, οπισθοδρομικοί.

πια εκείνη είτε για να δοκιμάσει μια νέα ζωή είτε για όλους τους προαναφερθέντες λόγους μαζί, συγκατατέθηκε στο γάμο που του ετοίμασε η οικογένεια.

Ο μεγάλος αδελφός του Βιντάλ, ο Λεόν, αρχηγός της οικογένειας, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην υπόθεση. Αυτός βρήκε την αρραβωνιαστικιά. Η γυναίκα του Ζυλί είχε μία αδελφή, η οποία είχε παραμείνει στη Θεσσαλονίκη, τη Σαρά Μεναχέμ, ηλικίας 33 ετών, όμορφη γυναίκα κάπως παχουλή (καταρχήν σύμφωνη με τα ανατολίτικα γούστα του Βιντάλ, στον οποίο δεν άρεσαν ποτέ οι γυναίκες που θεωρούσε αδύνατες). Έφεραν τη Σαρά στο Παρίσι, μάλλον το Σεπτέμβριο-Οκτώβριο 1936. Όλα έγιναν με τη μεγαλύτερη μυστικότητα απέναντι στο γιο του Βιντάλ. Πού; Πώς εξελίχθηκε η πρώτη συνάντηση; Πόσες συναντήσεις έγιναν στη συνέχεια; Πάντως, ο Βιντάλ διέλυσε την κρυφή σχέση του, χωρίς ωστόσο να προειδοποιήσει για τον επικείμενο γάμο του, ο οποίος αποφασίσθηκε για τις 26 Δεκεμβρίου, στις γιορτές των Χριστουγέννων, όταν θα έστελναν τον Ενγκάρ να περάσει τις διακοπές στις Βρυξέλλες, στον Ανρί και το Ζακ, τους αδελφούς του Βιντάλ.

Ένα πρωινό του Δεκεμβρίου, ο Βιντάλ πήρε το μετρό με το γιο του για να τον οδηγήσει στο σταθμό Γκαρ ντυ Νορ. Στο βαγόνι, κάποια στιγμή, φανερά αμήχανος, του είπε: «Μια κυρία θα έλθει στο σταθμό και θα σου προσφέρει ένα κουτί γκλασαρισμένα κάστανα (μαρρόν γκλασέ), θα την ευχαριστήσεις ευγενικά, διότι... θα γίνει η νέα σου μαμά». Το αγόρι, ηλικίας τότε 15 ετών, έμεινε ανέκφραστο και το θέμα της κυρίας δεν συζητήθηκε άλλο. Ο Ενγκάρ μπήκε στο βαγόνι του, πήγε στο παράθυρο, και είδε τον πατέρα του να καταφθάνει με μία μελαχροινή κυρία, με σαρκώδη χείλη, αρκετά πικάντικη, η οποία του προσέφερε ένα κουτί με γκλασαρισμένα κάστανα και του είπε με τραγουδιστή φωνή: «Για σένα είναι, μικρέ μου Ενγκάρ. – Ω, ευχαριστώ, κυρία».

Ακολούθησε μια σιγή και μερικά άβολα λόγια και από τις δύο πλευρές, το τραίνο ξεκίνησε, τα χέρια κουνήθηκαν, το τραίνο έφθασε στις Βρυξέλλες. Εκεί, ο Ενγκάρ ξέχασε την κυρία. Ο πατέρας του, από την πλευρά του, δεν την ανέφερε στα δικά του γράμματα, και δεν είχε ανακοινώσει ότι θα παντρευόταν κατά τη διάρκεια των διακοπών.

Γράμμα του Βιντάλ:

Σάββατο

Αγαπημένε μου Ενγκάρ,

Χθες δεν είχα νέα σου, και σήμερα το πρωί χάρηκα που έλαβα το πρώτο μεγάλο γράμμα σου της Πέμπτης, στο οποίο μου διηγείσαι τις περιπέτειες του περάσματος των συνόρων μαζί με την κυρία. Στενοχωρήθηκα που άργησες μιά-

μισή ώρα, και φαντάζομαι πόσο θα περίμενε ο αγαπημένος σου θεός Ζακ μέσα στο κρύο στο σταθμό Γκαρ ντυ Μιντί.

Κι εσύ, χρυσό μου, θα πείναςες και θα κρύωσες σε αυτό το μεγάλο ταξίδι μέσα στο βαγόνι.

Είναι τουλάχιστον καλός ο καιρός στις Βρυξέλλες; Εδώ, ευτυχώς, ο καιρός είναι καλός, και εύχομαι να είναι το ίδιο καλός και σε σας. Πώς είσαι; Ελπίζω να λάβω αύριο ένα μεγάλο γράμμα γεμάτο αναλυτικές λεπτομέρειες σχετικά με το πώς πέρασες το χρόνο σου τις τρεις αυτές πρώτες ημέρες, και αν είσαι καλά, αν... τέλος πάντων, *ξέρεις τις ερωτήσεις μου και περιμένω τις απαντήσεις σου.*

Σε φιλώ και ανυπομονώ να λάβω γράμμα σου.

Ο μπαμπάς σου

Ο Ενγκάρ ήταν ευτυχισμένος στο σπίτι του θείου Ζακ, ο οποίος ήταν πολύ τρυφερός και του άρεσε να μιλά για λογοτεχνία, με τη θεία Κορίν, που ήταν πολύ εκδηλωτική και ανοιχτόκαρδη, και τις εξαδέλφες του Ρεζίν και Ελέν, που γνώριζε ελάχιστα τότε. Η Ρεζίν ήταν λίγο μεγάλη γι' αυτόν, αλλά συνδέθηκε στενά με την Ελέν, δύο χρόνια μεγαλύτερή του, και έκαναν βόλτες μαζί, μιλώντας για τη ζωή και για καθετί, εκτός από το θέμα της μητέρας του, της οποίας την ανάμνηση κρατούσε κρυφή. Λυπήθηκε που αποχωρίστηκε την Ελέν στο τέλος των διακοπών. Ο πατέρας του τον περίμενε στο σταθμό και τον πήγε σε ένα ξενοδοχείο, σε έναν δρόμο που βρισκόταν αντίκρυ στην πλατεία Μοντολόν, κοντά στην οδό Μεράν, ο οποίος ονομάζεται σήμερα οδός Πιέρ-Σεμάρ.

Στο ξενοδοχείο υπήρχε ένα δωμάτιο γι' αυτόν, το οποίο επικοινωνούσε με ένα άλλο δωμάτιο με μεγάλο κρεβάτι, που ήταν το δωμάτιο των νέονυμφων. Η Σαρά έδειξε τρυφερότητα και φίλησε το αγόρι. Αυτός τη βρήκε όμορφη, αλλά είχε ένα σπυράκι, κοντά στα χείλη.

Την επόμενη ημέρα, φεύγοντας από το σχολείο από την πλατεία ντ' Ανβέρ, είδε την κυρία που είχε δει μερικές φορές με τον πατέρα του (την κρυφή σχέση). Η κυρία τον πλησίασε, τον πήρε στην αγκαλιά της και του είπε: «Καημένο μου παιδί». Του είπε ότι μία συνομοσία στην οικογένειά του είχε καταφέρει να παντρέψει τον πατέρα του διά της βίας με μία άγνωστη, και ότι υπέφερε πολύ για το Βιντάλ και το γιο του. Ο Ενγκάρ άρχισε να κλαίει βλακωδώς, άφησε την κυρία, και όταν γύρισε στο ξενοδοχείο κοίταξε την ξένη με επιφυλακτικότητα. Ο Βιντάλ δεν είχε επιστρέψει. Η Σαρά φώναξε τον Ενγκάρ και, με τραγουdistή φωνή, του είπε ότι είχε γνωρίσει τη μητέρα του, και ότι ήθελε να γίνει μητέρα για τον ίδιο. Έκλαψε και πάλι και άφησε την κυρία να τον αγκαλιάσει.

Ένας κύκλος ζωής άρχισε. Το πρωί ο Βιντάλ και ο Ενγκάρ έφευγαν από το ξενοδοχείο, ο ένας προς το βορρά, ο άλλος προς το νότο. Επέστρεφαν στο ξενοδοχείο για να παραλάβουν τη Σαρά και να πάνε για φαγητό σε ένα μικρό εστια-

τόριο στον ίδιο δρόμο. Το βράδυ, έτρωγαν κρύο φαγητό στο δωμάτιο του Βιντάλ και της Σαρά, σε ένα μικρό τραπέζι, όπου αυτή έστρωνε ένα τραπεζομάντιλο. Έτρωγαν γιαούρτια κάθε βράδυ. Μετά το δείπνο, η Σαρά έπλενε, στέγνωνε και δίπλωνε προσεκτικά τις γάζες μέσα στις οποίες ήταν τυλιγμένα τα γιαούρτια, τα οποία στοίβαζε εξίσου προσεκτικά στο συρτάρι ενός κοιμοδίνου. Ύστερα από μερικές ημέρες, ο Βιντάλ άρχισε να υψώνει τα μάτια στον ουρανό κατά τη διάρκεια αυτής της εργασίας και να κουνά με λυπημένο τρόπο το κεφάλι κοιτάζοντας το γιο του. Οι ημέρες περνούσαν, αλλά ο Βιντάλ δεν αναζητούσε διαμέρισμα. Αντίθετα, απουσίαζε ολοένα και πιο συχνά τη νύχτα, σε «επαγγελματικά ταξίδια». Ο γιος του έμενε μόνος με τη Σαρά. Μετά το γεύμα και το δίπλωμα των γαζών των γιαουρτιών καθένας έμενε στο δωμάτιο του, εκείνος έκανε τα μαθήματά του, και εκείνη διάβαζε.

Πέντε μήνες πέρασαν έτσι. Ένα πρωί, την 1η Ιουλίου 1937, ο Βιντάλ επέστρεψε από «ταξίδι». Ο Ενγκάρ άκουσε τη Σαρά να λέει με την ευχάριστη φωνή της:

«Λείπεις πραγματικά πολύ συχνά, Βιντάλ.

– Τι, απάντησε ο Βιντάλ, σαν να ήταν τρομερά έκπληκτος. Με υποψιάζεσαι;

– Μα όχι, Βιντάλ, παρατηρώ ότι απουσιάζεις πολύ συχνά.

– Α, μα αυτό σημαίνει ότι με υποψιάζεσαι, το κατάλαβα. Ε, λοιπόν, εγώ δεν θέλω να ζω με μια γυναίκα που με υποψιάζεται. Έλα, Ενγκάρ, πάρε τα πράγματά σου, φεύγουμε».

Το αγόρι, εμβρόντητο, έβαλε μέσα στο χαρτοφύλακά του την οδοντόβουρτσα, τα βιβλία και τα τετράδιά του, και οι δυο τους έφυγαν για πάντα από το ξενοδοχείο και από τη ζωή της Σαρά. Προφανώς, ο Βιντάλ δεν είχε νοιώσει καμμία έλξη για τη νέα του σύζυγο και είχε επιστρέψει στην κρυφή του σχέση, η οποία δεν μπορούσε να αντέξει την ιδέα ότι μοιραζόταν το ίδιο κρεβάτι με μια άλλη γυναίκα. Η Σαρά περίμενε μάταια την επιστροφή του συζύγου της. Ο Λεόν, ταυτόχρονα γαμπρός της Σαρά και μεγάλος αδελφός του Βιντάλ, χρειάστηκε να παρέμβει με αυστηρότητα. Δεν κατάφερε τίποτα, και η Σαρά, όπως αναφέρεται στην απόφαση του πολιτικού πρωτοδικείου του διαμερίσματος του Σηκουάνα, «βρέθηκε στη δυσάρεστη ανάγκη να υποβάλει κατά του συζύγου της αίτηση διαζυγίου, για την υποστήριξη του οποίου προσφέρθηκε να αποδείξει τα ακόλουθα πραγματικά περιστατικά:

1) από την αρχή του γάμου τους, ο σύζυγός της υπήρξε ψυχρός και κλειστός απέναντι στη σύζυγό του,

2) ύστερα από κάποιο διάστημα, η κ. Ναχούμ διαπίστωσε ότι, όταν επισκεπτόταν την οικογένεια της πρώτης συζύγου του, επέστρεφε πολύ αργά το βράδυ και έπειτα απουσίαζε κατά καιρούς τη νύχτα,

3) έπειτα, την 1η Ιουλίου 1937, εγκατέλειψε τη σύζυγό του χωρίς καμμία προειδοποίηση και δεν ξαναεμφανίσθηκε,

4) η σύζυγός του τον κάλεσε και τον ρώτησε σχετικά, και αυτός απάντησε ότι δεν ήθελε να ξαναγυρίσει κοντά της,

5) μετά την κλήτευση του κ. Λεσάζ, δικαστικού κλητήρα στο Παρίσι, στις 4 Σεπτεμβρίου 1937, η προσφεύγουσα κάλεσε το σύζυγό της κ. Ναχούμ να ξαναγυρίσει κοντά της, να της εξασφαλίσει τη ζωή της και να επαναλάβει την κοινή συμβίωση. Στην κλήτευση αυτή, ο κ. Ναχούμ απάντησε “ότι αρνιόταν κατηγορηματικά να επαναλάβει την κοινή συμβίωση, ότι είχε οργανώσει τη ζωή του ώστε να ζήσει μόνος με το γιο του από τον προηγούμενο γάμο του, και ότι η απόφασή του ήταν αμετάκλητη”».

Για όλες αυτές τις σοβαρές προσβολές, το διαζύγιο εκδόθηκε στις 25 Απριλίου 1938 εις βάρος του Βιντάλ⁵⁰. Φυσικά, είχε πληρώσει όλα τα έξοδα της διαδικασίας που αυτή είχε ξεκινήσει. Η Σαρά ήταν ακόμη στο Παρίσι το Μάρτιο 1938, και έπειτα επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη. Συνελήφθη, εξορίστηκε και δολοφονήθηκε από τους Ναζί, όπως και οι περισσότεροι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, το 1943.

Οδός ντε Πλατριέρ

Ο Βιντάλ και ο γιος του βρήκαν ένα διαμέρισμα στην οδό ντε Πλατριέρ, στο κάτω μέρος της οδού Σορμπιέ, όπου έμεναν ο Ζοζέφ και η Κορίν. Έτσι, βρέθηκαν για πρώτη φορά σε μία αυτόνομη κατοικία, αλλά η Κορίν συνέχιζε να εκτελεί καθήκοντα τροφού φέρνοντας η ίδια ή αναθέτοντας σε κάποιον άλλο να φέρει μία διπλή μερίδα από το κυρίως πιάτο που ετοίμαζε για τους δικούς της. Επιστρέφοντας από το σχολείο, ο Ενγκάρ έκανε τα ψώνια στο γαλακτοπωλείο της οδού ντεζ Αμαντιέ, με την κανάτα του γάλακτος. Αγόραζε ένα λίτρο γάλα, αυγά, ζαμπόν, γιαούρτι, τυρί, και στο μικρό μπακάλικο της οδού ντε Πανουαγιό κρασί Πελύρ ντ' ονιόν που άρεσε ιδιαίτερα στο Βιντάλ. Ο Βιντάλ ήξερε να μαγειρεύει μόνον τηγανητά αυγά. Πατέρας και γιος κάθονταν στο τραπέζι της κουζίνας τους για να δειπνήσουν. Καθένας είχε το δωμάτιό του. Στο δωμάτιο του γιου, υπήρχε μία ντουλάπα-βιβλιοθήκη με μεντεσέδες, αγορασμένη από τον πατέρα του. Πολύ γρήγορα τη γέμισε βιβλία. Ο Ενγκάρ διάβαζε ασταμάτητα, στο δρόμο, στο μετρό, στο σχολείο, στο τραπέζι, το βράδυ στο κρεβάτι του.

⁵⁰ Η πράξη του διαζυγίου αναφέρει ότι η Σαρά είναι τσεχοσλοβακικής ιθαγένειας. Η οικογένειά της, η οποία είχε προστατευθεί από την Αυστροουγγαρία κατά την εποχή των Οθωμανών, είχε αποκτήσει την ιθαγένεια αυτή, προϊόν της διάλυσης της αυτοκρατορίας των Αψβούργων, προκειμένου να αγοράσει να αποφύγουν την ελληνική στρατιωτική θητεία.

Όταν ο Βιντάλ έλειπε σε ταξίδια στους κατασκευαστές των προϊόντων του, η Κορίν έστελνε το γιο της, Φρεντύ, να διανυκτερεύσει στο διαμέρισμα:

Αγαπημένε μου μπαμπά,
 Ελπίζω να μην γύρισες πολύ κουρασμένος και ο πονοκέφαλός σου να πέρασε.
 Εγώ πέρασα πολύ καλά τη μέρα μου. Χθες βράδυ πήγαμε με τον Φρεντύ στον κινηματογράφο και στην επιστροφή η θυρωρός δεν άργησε να μας ανοίξει. Σήμερα το πρωί, η θεία Κορίν ήλθε στις 7 και μισή. Είχαμε ήδη ξυπνήσει και οι δύο και μας ετοίμασε τον καφέ μας με γάλα και ένα κρουασάν. Καθάρισε τα δωμάτια, και στις 8 και μισή πήγα στο ντουζ, όπου δεν περίμενα πολύ, και έπειτα μελέτησα και διάβασα ως τις 12 και μισή. Πήγα για μεσημεριανό στις θείας Κορίν: πατατοσαλάτα, φρέσκες σαρδέλλες, ρύζι, φακές, βοδινό κρέας και γλυκό.
 Έπειτα γύρισα στο σπίτι για να δουλέψω την έκθεση *απαγγελίας*. Στις 5 πήγα να βρω τον Φρεντύ και κάναμε μια μεγάλη βόλτα. Δεν ξέχασα να πάρω γάλα. Αύριο το βράδυ, είμαστε καλεσμένοι για δείπνο στις γιαγιάς, έτσι δεν θα χρειασθεί να ετοιμάσεις τίποτα. Ελπίζω να φέρνεις καλά νέα. Σε φιλώ.

Ενγκάρ

Υ.Γ. Δεν έβρασα το γάλα.

Ο Ενγκάρ περνά τις τάξεις λίγο ή πολύ δύσκολα. Ο πατέρας του δεν έχει απαρνηθεί την ιδέα ότι μπορεί, μετά το απολυτήριο, να γίνει έμπορος. Εκμεταλλεύεται την τρυφερή εμπιστοσύνη που νοιώθει ο Ενγκάρ για τον αδελφό του, Ζακ, για να ζητήσει από τον τελευταίο να προτείνει στο γιο του να σπουδάσει εμπορικό δίκαιο. Εξ ου και η αποστολή ενός μεγάλου γράμματος από το Ζακ στον ανεπιό του, το οποίο γράφτηκε στις 16 Νοεμβρίου 1936, λίγο πριν από τις διακοπές των Χριστουγέννων που ο Ενγκάρ πέρασε στις Βρυξέλλες, ενώ ο πατέρας του παντρευόταν τη Σαρά:

Καθώς δεν έχω ιδέα τι είδους μαθήματα διδάσκονται συνήθως στα σχολικά ιδρύματα του Παρισιού, θα ήθελες να μου πεις εάν κάνετε επίσης εμπορικό δίκαιο; Εάν η απάντηση είναι αρνητική, αλλά ακόμη και αν είναι θετική, εάν διαβάζεις ένα βιβλίο εμπορικού δικαίου μισή ώρα κάθε Παρασκευή, θα αντλήσεις σίγουρα ευχαρίστηση. Σου κάνω την πρόταση αυτή πιστεύοντας ότι επιθυμείς να αποκτήσεις γενικές γνώσεις, οι οποίες θα σου επιτρέψουν αργότερα να διαλέξεις τι θα πρέπει να κάνεις για να καθορίσεις τη σταδιοδρομία σου στη ζωή...

Μια νέα ζωή εξελίσσεται στην οδό ντε Πλατριέρ. Ο Βιντάλ συνεχίζει να τραγουδά, το πρωί και με κάθε ευκαιρία, τους σκοπούς που αγάπησε όταν ήταν νέος, τραγούδια του Μαγιόλ, ναπολιτάνικες μελωδίες, σκοπούς της Ρακέλ Μελλέρ, τραγούδια με θέμα το Παρίσι. Ο γιος του και ο ίδιος τραγουδούν μαζί

Το όνειρο περνά που τους συγκινεί σε σημείο να τους φέρνει δάκρυα στα μάτια, καθώς λατρεύουν και οι δύο το Ναπολέοντα:

*Οι στρατιώτες είναι εκεί κοιμισμένοι στην πεδιάδα
Όπου το βραδινό αεράκι τραγουδά για να τους νανουρίσει.*

Η γη με το χρυσαφένιο στάρι αρωματίζει την ανάσα του.

Ο φρουρός μακρυνά περπατά με βηματισμό.

Και να που από τον ουρανό και βγαίνοντας από τη σκιά

[...]

Η Ύδρα με το μυτερό κράνος προχωρά ύπουλα

Το παιδί ζυπνά συγκινημένο, αλλά όλα κοιμούνται στην ησυχία

Και στην καρδιά του, η ελπίδα επέστρεψε.

[...]

Τους βλέπετε

Τους ουσσάρους, τους δράκοντες, τη φρουρά

Που πάντα όρθιοι

Από το Άουστερλιτς κοιτάζει ο Αετός;

Αυτούς από το Μαρσώ, από το Κλεμπέρ, τραγουδώντας τη νίκη,

Σιδερένιοι γίγαντες, εσείς που καβαλάτε τη Δόξα...

Η δεκαετία του 1930 είναι για το Βιντάλ η δεκαετία του Ζωρζιούς, της Λις Γκωτύ, της Λυσιέν Μπουαγιέ, οι βραδιές στο Εροπεέν, μιούζικ-χολ στην πλατεία Κλισύ, όπου παρασέρνει το γιο του, στον οποίο αρέσουν επίσης πολύ ο Ζωρζιούς και οι μασσαλιώτιδες οπερέττες του Αλλιμπέρ, και ιδίως η *Τρεις από την Καμπιέρ*. Ένα βράδυ του 1937 ή 1938, ο γιος του είναι αυτός που τον παρασέρνει να δουν τη Μαριάν Οσβάλντ, της οποίας τα τραγούδια των Πρεβέρ και Κοσμά (*Κάτω από το φως των αστεριών, Ο φυγός*) τον αναστάτωσαν. Μέρος του κοινού σφυρίζει, ο Βιντάλ βρίσκει τα τραγούδια αυτά απαίσια και εκπλήσσεται με το παράξενο γούστο του γιου του.

Η αγαπημένη ηθοποιός του Βιντάλ είναι η Μαρί Μπελ. Ενσαρκώνει μάλλον γι' αυτόν το ιδεώδες του για τη μεσογειακή ομορφιά. Είναι μελαχροινή, παχουλή, έχει φλογερό βλέμμα, είναι παθιασμένη στις λίγο ή πολύ μελοδραματικές ταινίες στις οποίες πρωταγωνιστεί. Ο γιος του, από τη μεριά του, ένωσε κεραυνόπληκτος, σε ηλικία 12 ή 13 ετών, από τη σκανδιναβική επιβλητική ομορφιά της Μπριγκίτε Χελμ στην ταινία *Η Ατλαντίδα*.

Η οικογένεια

Η μητέρα του Βιντάλ πέθανε το 1936. Ο Βιντάλ θα διατηρήσει πάντοτε στις διάφορες κατοικίες του τη φωτογραφία του πατέρα του και της μητέρας του σε κάδρο, σαν οικογενειακή εστία. Τους κοιτούσε και τους ανέφερε συχνά. Πράγματι, είχε το πολύ έντονο αίσθημα ότι εξακολουθούσαν να ζουν κάπου και εξακολουθούσαν να τον προστατεύουν. Έμεινε ο μικρός Βινταλίκo, ο Βενιαμίν, το αγαπημένο παιδί μέχρι το θάνατό τους, και τους λάτρεψε μέχρι το δικό του θάνατο.

Ο Λεόν από τη μεριά του συνεχίζει να αναπτύσσει τη Χαλβουργία Ναχούμ, της οποίας τα γραφεία βρίσκονται στην οδό Αντουάν Ντανσάερ. Είναι ο πιο εύπορος και ο πιο σεβαστός από τους αδελφούς. Αφού έγινε υπόπτης του Τάγματος του Λεοπόλδου, τιμήθηκε με το Τάγμα του Στέμματος το 1938. Ο γιος του, Ενγκάρ, ενσωμάτωσε τη βελγική ταυτότητα περισσότερο από εκείνους οι οποίοι, είτε είναι Φλαμανδοί είτε είναι Βαλλόνοι, νοιώθουν διχασμένοι από την ταυτότητα αυτή. Ακόμη περισσότερο και από τον εξάδελφό του Ενγκάρ, λατρεύει τα στρατιωτικά εμβλήματα, τα οποία σιγοτραγουδάει συνεχώς.

Ο Λεόν παραμένει ο πρωτότοκος, ο αρχηγός της οικογένειας, του οποίου οι απόψεις είναι καθοριστικές για τους αδελφούς του. Έτσι, ο Βιντάλ τον υπάκουσε και ξαναπαντρεύτηκε. Όμως, οι απαιτήσεις της δικής του ζωής τον οδήγησαν να διαλύσει το γάμο αυτό. Παρότι η οικογενειακή εξουσία δέχθηκε με τον τρόπο αυτό ένα πρώτο και ισχυρό πλήγμα, η αδελφική σχέση δεν επηρεάζεται και δεν υπήρξε καμμία ρήξη ανάμεσα στο Λεόν και το Βιντάλ.

Η Σαρύ, κόρη του Λεόν, ζει με το σύζυγό της Ιντό στην Αβινιόν, σε ένα ωραίο σπίτι στην οδό Μπαναστερί, κάτω από το τείχος του παπικού κάστρου. Το ζευγάρι έχει δύο παιδιά, τη Ζακί (1932) και τη Νικόλ (1937). Ένα αγόρι, ο Ζαν-Λου, θα γεννηθεί το 1943. Ο Ιντό είναι ένας από τους συνεργάτες της οικογενειακής εταιρείας που κόβει τα γαϊδουράγκαθα του λαναρίσματος [chardons cardères] για τις εριουργίες σε ολόκληρο τον κόσμο. Η Σαρύ και ο Ιντό είναι ενταγμένοι στη μεγάλη φυλή των Νακέ. Έτσι είναι πλήρως εκγαλλισμένοι με τις οικογενειακές ρίζες τους και πλήρως ενσωματωμένοι στην Αβινιόν. Ο Ζακ και η σύζυγός του Σοφί βρίσκονται στις Βρυξέλλες. Η Σοφί διατήρησε τη σερβική προφορά της, την ειλικρίνεια και τον ανοιχτόκαρδο χαρακτήρα της. Ο Ζακ εργάζεται στην επιχείρηση του Λεόν, του αδελφού του, και εξακολουθεί να ενδιαφέρεται για τη λογοτεχνία. Η Ρεζίν γίνεται 20 ετών το 1937 ή το 1938. Η Ελέν είναι δύο χρόνια μικρότερη. Μαγεύει το γιο του Βιντάλ, ο οποίος βρίσκει για πρώτη φορά ένα άτομο στην οικογένειά του με το οποίο μπορεί να μιλήσει για τα ενδιαφέροντά του.

Ο Ανρί είναι εγκαταστημένος σε μία βίλα στο Ωντεργκέμ, μικρό προάστιο των Βρυξελλών μέσα σε δάση και πάρκα, με τη σύντροφό του Γκαμπύ Κοατσαλιού. Το ζευγάρι φιλοξενεί τον αδελφό της Γκαμπύ, του οποίου οι δουλειές έπесαν έξω. Η Γκαμπύ είναι πλέον ενσωματωμένη στην οικογένεια Ναχούμ και ο Ανρί στην οικογένεια Κοατσαλιού. Το ζευγάρι τα πηγαίνει καλά, ο Ανρί εξακολουθεί να είναι λίγο γυναικάς και να διψά για νέα σάρκα. Ο Βιντάλ θα συνεχίσει να θαυμάζει αυτή την ιδιότητα στον αδελφό του, ακόμη και όταν αυτός θα φλερτάρει τη γυναίκα του. Οι δύο αδελφοί παραμένουν στενά συνδεδεμένοι λόγω των νεανικών τους χρόνων στη Μασσαλία και της ανάμνησης του Φριγκολέ. Ο Ανρί, σε έναν χώρο διπλανό της Χαλυβουργίας Ναχούμ, είναι πλέον κυρίως αφοσιωμένος στην εισαγωγή ιαπωνικών προϊόντων για τα παζάρια.

Η Ανριέτ αποκαλείται από τις κόρες της «Μανιούς όμορφη», καθώς και «μπαμπονέτ», η οποία, σε ένα κείμενο που μελέτησαν στο σχολείο, «δεν επέστρεφε ποτέ στο σπίτι με τα χέρια καθαρά», μαζεύοντας και κρατώντας για κάθε ενδεχόμενο ό,τι έβρισκε στο δρόμο της. Ανησύχησε πολύ για την κατάσταση του αδελφού της Βιντάλ και του ανεψιού της Εντγκάρ, τους φιλοξένησε με καλή καρδιά μετά την αναχώρηση από την οδό Σορμπιέ, έκανε τα πάντα για να βρει μια αξιοπρεπή λύση στη χηρεία του Βιντάλ, και, όπως θα δούμε, φιλοξένησε τον Εντγκάρ, όταν επιστράτευσαν το Βιντάλ. Ο σύζυγός της, Ελί, εξακολουθεί να δίνει το παρών στο κατάστημα του Βιντάλ.

Η Ανριέτ ριζώσε στην οδό Ντεμούρ 18. Η Λιλιάν και ο Μονύ κατοικούν πρώτα στην οδό Λωζιέ, πολύ κοντά στην οδό Ντεμούρ, και, μετά την αναχώρηση της γειτόνισσάς της στον ίδιο όροφο, η Ανριέτ κατάφερε να νοικιάσουν το διαμέρισμα η κόρη και ο γαμπρός της. Φαίνεται ότι δεν υπήρχε σωματική συμφωνία ανάμεσα στους συζύγους, δεν έχουν παιδιά, και ο καθένας καταλογίζει κατ' ιδίαν στον άλλο την ευθύνη για τη στειρότητα αυτή. (Ένας θείος επιφορτίστηκε από ένα οικογενειακό συμβούλιο να επαληθεύσει εάν η Λιλιάν ήταν στείρα.) Ο γάμος χωρίς ευτυχία της Λιλιάν έφερε πιο κοντά τη μητέρα και την κόρη, και ο ομφάλιος λώρος σφίχτηκε ακόμη περισσότερο όταν έγιναν γειτόνισσες στον ίδιο όροφο. Η Ανριέτ στενοχωριέται πολύ για το δυστυχισμένο γάμο της κόρης της, την οποία περιβάλλει με την τρυφερότητά της. Η εμπιστοσύνη που τρέφουν η μία στην άλλη και οι εκμυστηρεύσεις που ανταλλάσσουν είναι κατά πάσα πιθανότητα απόλυτες. Η Ανριέτ αποκαλύπτει μία ημέρα στο γιο του Βιντάλ ότι η μικρή Λιλιάν της είναι πολύ δυστυχισμένη και ότι αναγκάζεται να πληρώνει η ίδια τα κοσμήματα που προσποιείται ότι λαμβάνει ως δώρα από τον άνδρα της. Ο ανεψιός της δεν καταλαβαίνει γιατί του γίνεται αυτή η εκμυστήρευση.

Το ζευγάρι Μονύ-Λιλιάν βγαίνει συχνά και δέχεται συχνά φίλους. Στις βραδινές δεξιώσεις τους, η Λιλιάν κάθεται στο πιάνο. Όταν είναι μόνη, παίζει Σοπέν. Με τους φίλους, παίζει τα τραγούδια της μόδας και χορευτικούς σκοπούς. Το ζευγάρι συχνάζει στο σύλλογο των Θεσσαλονικέων, στον οποίο ο Βιντάλ δεν γράφτηκε ούτε θέλει να συχνάζει. Η ομάδα Μονύ-Λιλιάν παίζει μπριτζ, και ο Βιντάλ δεν ενδιαφέρεται για αυτά τα χαρτοπαίγνια. (Αντίθετα, από τη στιγμή που θεσπίστηκε το Εθνικό Λαχείο αγοράζει σε κάθε κλήρωση αρκετά δέκατα και είναι πιθανό να άρχισε να παίζει και πάλι λίγο στο χρηματιστήριο, μετά τη βελτίωση της οικονομικής του κατάστασης και την αποπληρωμή της οφειλών του.)

Η Λιλιάν και ο Μονύ πηγαίνουν συχνά διακοπές, ποτέ μόνοι, με τη Ματίλντ και το Μπούσι, την Αιμέ και το Μπεν ή/και με ζευγάρια φίλων, οι οποίοι είναι σχεδόν όλοι έμποροι στο Σαντιέ ή Θεσσαλονικείς. Μερικοί είναι μη Εβραίοι. Υπάρχουν καρτ-ποστάλ από τα ταξίδια τους στο Ντινάρ, στη Λα Μπωλ κλπ. Η Λιλιάν τελικά δεν είναι μόνη. Φαίνεται ότι στην ομάδα των φίλων του ζευγαριού η Λιλιάν έχει έναν έμπιστο, ένα προστάτη, ίσως έναν εραστή. Η Λιλιάν ζει μια ζωή ανάμεσα σε αυτήν της γυναίκας του παραδοσιακού θεσσαλονικιώτικου κόσμου, του οποίου τους περιορισμούς γνώρισε στο σύνολό τους, και αυτήν της μοντέρνας Παριζιάνας γυναίκας, που πάντοτε φιλοδοξούσε να γίνει, ακόμη και μέσω μιας επαγγελματικής καλλιτεχνικής ζωής.

Ο Μονύ είναι ενταγμένος στην οικογένεια Ναχούμ, αλλά η Ανριέτ δεν τον αγαπά πραγματικά. Είναι κοντός, πονηρός, αλλά πολύ ζωντανός και πολύ επιδέξιος. Τα καταφέρνει στο Σαντιέ πολύ καλύτερα από το Βιντάλ. Πουλιάει εμπορεύματα καλύτερης ποιότητας, επομένως σε καλύτερες τιμές. Ο Μονύ είναι τσιγκούνης στο σπίτι του, όπου μετρά τα έξοδα (η Λιλιάν είναι και αυτή οικονόμα), αλλά είναι πολύ γενναιοδωρος εκτός σπιτιού, στις εξόδους και στα εστιατόρια. Γύρω στο 1937, ο Μονύ είναι πολύ υπερήφανος που εγκαθιστά μία «γκαλερί με πίνακες» στο διαμέρισμά του, για την οποία του λένε ότι περιλαμβάνει έργα διάσημων ζωγράφων, και την οποία επιδεικνύει στους επισκέπτες του.

Η Αιμέ, η μικρή αδελφή της Λιλιάν, ζει στο Λίβερπουλ με το σύζυγό της Μπεν. Έχουν έναν γιο, τον Πιέρ, τον οποίο η οικογένεια ονομάζει «μικρό Πιέρ». Το μόνο γαλλικό στοιχείο του είναι το όνομά του: γεννήθηκε Άγγλος, ανατράφηκε σαν Άγγλος, είχε αγγλική προφορά, παντρεύτηκε μία Αγγλίδα, και ενσωματώθηκε με φυσικότητα στους μη Εβραίους πέρα από τα στενά της Μάγχης. Η Ανριέτ και ο σύζυγός της, η Λιλιάν και ο Μονύ πηγαίνουν σχεδόν κάθε χρόνο στο Λίβερπουλ στη βίλα της Αιμέ, η οποία κάνει κάθε χρόνο τις διακοπές της στη Γαλλία.

Η Ματίλντ και ο Μπούσι εξακολουθούν να κάνουν μεγάλη ζωή στο Βελιγράδι. Παραμένουν οριστικά χωρίς παιδιά. Έρχονται κάθε χρόνο και περνούν

το καλοκαίρι τους στη Γαλλία, κάνοντας κατά καιρούς μια λουτροθεραπεία στο Βιττέλ. Όπως είπαμε, η άφιξη τους είναι γιορτή, μοιράζουν δώρα, προσκαλούν στα μεγάλα εστιατόρια, όπου ο Μπούσι και ο Μονύ μαλώνουν για το ποιος θα πληρώσει το λογαριασμό, παρασέρνουν στο ρυθμό τους την καταγοητευμένη οικογένεια. Η Ματίλντ αγαπά βαθιά τους αδελφούς και τις αδελφές της, και ιδίως τη μεγάλη αδελφή της Ανριέτ, και παρότι είναι μικρότερή του, εκδηλώνει στον αδελφό της Βιντάλ, τον οποίο ονομάζει Κοκό, μια τρυφερότητα σαν να ήταν μεγαλύτερή του.

Η οικογένεια, διασκορπισμένη, δεν χάνει την επαφή. Ανταλλάσσει γράμματα τακτικά και κυρίως ταξιδεύει, γίνονται συναντήσεις στα σπίτια των μεν και των δε, στις Βρυξέλλες, στο Παρίσι, στο Λίβερπουλ, στο Βελιγράδι, ή στις διακοπές. Στο διάστημα που πέρασε μετά το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, οι Ναχούμ, καθένας με τον τρόπο του, έγιναν Γάλλοι, Βέλγοι, Άγγλοι, Σέρβοι. Αυτοί που βρίσκονται στις Βρυξέλλες και στο Παρίσι νοιώθουν πλέον ότι είναι δυτικοί, όπως αποδεικνύει ένα γράμμα της Ανριέτ στον ανειψίο της Εντγκάρ, το οποίο έγραψε στο Βελιγράδι το Φεβρουάριο 1937 (ή 1939). Η Ανριέτ γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη και εκεί παντρεύτηκε. Επομένως, τα νεανικά της χρόνια και η αρχή της ενήλικης ζωής της σηματοδεύτηκαν από την Ανατολή. Όμως, επιστρέφοντας σε αυτή την Ανατολή, οπωσδήποτε όχι στη Θεσσαλονίκη, αλλά σε μία πόλη που εμφάνιζε πολλά από τα χαρακτηριστικά της ανατολικής πόλης της νεαρής ηλικίας της, βλέπει τη σερβική πόλη με εξωτικό τρόπο, σαν Παριζιάνα αστή. Οπωσδήποτε, αυτό το «γαλλικό» βλέμμα καθορίζεται επίσης από την επιθυμία να περιγράψει τη βαλκανική αυτή πόλη στα μάτια και με τα μάτια του Παριζιάνου ανειψιού της.

Αγαπημένε μου μικρέ Εντγκάρ,

Βρίσκομαι στο Βελιγράδι από τις 9 Ιανουαρίου και πίστεψέ με δεν με αναγνωρίζω. Εγώ, η θεία Ανριέτ, η αεικίνητη μανιούς, που πάντα τρέχω, τελευταία στο κρεββάτι, πρώτη ξύπνια, εγώ, η ανήσυχη, η νευρική, να κάθομαι μέρες ολόκληρες χωρίς να κάνω τίποτα; Όχι, δεν με αναγνωρίζω. Έτσι, οι διακοπές μου είναι οι πραγματικές διακοπές που πρέπει να κάνει μία γυναίκα της ηλικίας μου, και αυτό κάνω. Η θεία Ματίλντ και ο θείος Μπούσι κάνουν τα πάντα για να ομορφύνουν την παραμονή μου στο σπίτι τους, τους είμαι πολύ υποχρεωμένη.

Το Βελιγράδι είναι παλιά πόλη, και πριν από τον πόλεμο, όπως μου λέει ο θείος Μπούσι, ήταν μία πολύ μικρή πόλη. Από το 1918 αναπτύχθηκε, βλέπει κανείς νέα κτίρια, νέες συνοικίες και ο πληθυσμός τριπλασιάστηκε. Το 1914 υπήρχε ακόμη το γκέττο [sic] και ακόμη βλέπει κανείς πολλές παράγκες, όπου έμεναν φτωχοί, αξιοθρήνητοι Εβραίοι. Στην πόλη βλέπει κανείς έναν ανάμικτο πληθυσμό σλαβικών φυλών, εξευρωπαϊσμένους Έλληνες, άλλους με ουγγρικές, σλοβενικές, τσεχικές, αλβανικές περιβολές. Οι Αλβανοί είναι η πιο φτωχή φυλή, ακόμη

και άθλια. Για ένα δηνάριο, κουβαλούν πάνω στο κεφάλι τους καλάθια με εμπορεύματα σαράντα και πενήντα κιλών. Είναι ξυλοκόποι, τέλος πάντων χειρόνακτες. Τι τρώνε αυτοί οι δύστυχοι; Ωμά κρεμμύδια και ψωμί. Όταν βγάλουν λεφτά, προσφέρουν στον εαυτό τους μια γιορτινή ημέρα, ένα ποτηράκι σλιβοβίτζα, ένα είδος ρακί από δαμάσκηνα. Οι νέες συνοικίες έχουν ωραία σπίτια, κοντά στα νέα ανάκτορα των βασιλέων. Ένα παλιό ανάκτορο, με ιστορικό χαρακτήρα λόγω των τραγικών γεγονότων που εκτυλίχτηκαν εκεί, βρίσκεται στο κέντρο της πόλης. Ένα όμορφο πάρκο καταλήγει στο Δούναβη και το Σάβο, φαίνεται το σημείο της συμβολής τους. Τα νερά του Δούναβη είναι γαλάζια, τα νερά του Σάβου λασπωμένα. μία ίσια γραμμή, χαραγμένη θα έλεγε κανείς από ανθρώπινο χέρι, υποδεικνύει τη συμβολή. Στο πάρκο αυτό, που λέγεται Καλεμιντάν, τούρκικη λέξη που σημαίνει πλατεία του Πύργου, υπάρχουν ακόμη τα οχυρά που κατασκεύασαν οι Τούρκοι όταν κατέκτησαν τη Σερβία. Μέχρι τώρα, είναι το μόνο άξιο ενδιαφέροντος για μένα σημείο που έχω δει. Το κλίμα του Βελγραδίου είναι δύσκολο, ο χειμώνας είναι πολύ σκληρός και το καλοκαίρι η ζέση είναι φοβερή. Το φαγητό είναι κατάλληλο για το κλίμα, κρέας νωπό ή συντηρημένο και ζαχαρωτά. Κανένα ποτό, εκτός από νερό, πράγμα που δεν είναι καθόλου ευχάριστο με το κρέας. Ο κόσμος τρώει ελάχιστα ψάρι, το οποίο είναι πολύ ακριβό και ποταμίσιο. Τα θαλασσινά ψάρια που προέρχονται από την Αδριατική και το Αιγαίο είναι σπάνια και ακριβά. Πρέπει να πάει κανείς σε ένα συγκεκριμένο εστιατόριο, για να μπορέσει να τα βρει. Ξέχασα να σου πω ότι δεν υπάρχει γεύμα χωρίς μικρά αγγουράκια ξυδάτα, πιπεριές και κάθε είδους συναφές καρύκευμα. Όλα γίνονται στο σπίτι, κάθε νοικοκυρά θεωρεί τιμή της να έχει στο κελάρι της τις περισσότερες μαρμελάδες, τα περισσότερα συντηρημένα λαχανικά, παστά κρέατα, περίπου όπως το πικελφλέις των αλσατικών αλλανθικών. Αυτή η συνήθεια να έχει κανείς στο σπίτι του όλες τις προμήθειες, όπως μου εξηγεί ο θείος Μπούσι, προέρχεται από τον παλιό καιρό, όταν οι χειμώνες ήταν σκληροί, το χιόνι έφθανε το ένα μέτρο, ακόμη και δύο. Σήμερα, καθαρίζουν τα πεζοδρόμια και η κυκλοφορία είναι δυνατή. Τότε, ο κόσμος έπρεπε να μένει στο σπίτι και δεν φοβόταν μήπως πεθάνει της πείνας. Τον Οκτώβριο γίνονταν οι προμήθειες, αλεύρι, τυρί, κρέας παστό κλπ., και η συνήθεια αυτή συνεχίζεται παρά τις ευκολίες της σύγχρονης ζωής. Μπορεί κάποιος να εμφανιστεί οποιαδήποτε ώρα της νύχτας, πεινάει, έχουμε να δώσουμε φαγητό και στους πιο δύσκολους, φουά γκρα, κρύο κρέας με μικρά αγγουράκια ξυδάτα, καλά κομμένα, με ωραία παρουσίαση, τα λατρεύουν. Δεν σου είπα ότι μπορεί κανείς να δει ακόμη αρκετούς μουσουλμάνους που έμειναν στη χώρα αυτή και είναι πολύ πιστοί. Ένα τζαμί στο οποίο τραγουδά ο μουεζίνης για να καλέσει τους πιστούς στην προσευχή. Όλα αυτά είναι πολύ ενδιαφέροντα για μένα, μου θυμίζουν λίγο τη χώρα στην οποία γεννήθηκα, πολύ λίγο, αλλά είναι μια προσέγγιση στη ζωή της πατρίδας μου. Η σερβική γλώσσα είναι δύσκολη για μία Λατίνα, τα πολλά σύμφωνα στη σειρά, τα σχεδόν ανύπαρκτα φωνήεντα. Όλοι μιλούν σερβικά και γερμανικά, λίγα γαλλικά μετά τον πόλεμο, αφού υπήρχαν πολλοί πρόσφυγες που έζησαν στη Γαλλία. Αυτή την εποχή τα αγγλικά είναι πιο διάσημα από τα γαλλικά, και οι λιγοστοί δάσκαλοι αγγλικών δεν μπορούν να ικανοποιήσουν τη μεγάλη ζήτηση για ιδιαίτερα μαθήματα. Για ψυχαγωγία, χαρτοπαί-

για για τους μεγάλους. Για τους νέους, σπορ: σκι, έλκθρο, παγοδρομίες μέσα στην πόλη. Τα παιδιά, από 5 ετών, ξέρουν να πατινάρουν. Λιγοστές συναυλίες κλασσικής μουσικής, μία ή δύο σε κάθε σεζόν. Ένα μόνο θέατρο. Στον κύριο δρόμο της πόλης, σε μια απόσταση από την πλατεία Τερν ως τη λεωφόρο Νιέλ, κάνουν κάθε βράδυ βόλτα οι νέοι του Βελιγραδίου. Είναι το Κόρσο. Δύο σειρές σε κάθε πεζοδρόμιο, ο ένας πίσω από τον άλλο, καθεμία κινείται αντίθετα προς την άλλη, αυτή είναι η πιο ευχάριστη ψυχαγωγία για έναν νεαρό ή μία νεαρή στο Βελιγράδι, να πάει στο Κόρσο.

Αυτή είναι μία μικρή σύνοψη της γιουγκοσλαβικής ζωής, χωρίς να λάβουμε υπόψη τα κουτσομπολιά των επαρχιακών πόλεων, που δεν έχουν τελειωμό.

Η υγεία μας καλή και εύχομαι να είσαι κι εσύ καλά στην υγεία σου, αγαπημένο μου παιδί. Τι ωραία πράγματα κάνεις εσύ, είσαι ευχαριστημένος με τη δουλειά σου; Πρέπει τώρα να είσαι σε περίοδο σοβαρής μελέτης. Θα κάνεις διακοπές τον Απρίλιο. Γράψε μου, όταν θα έχεις λίγο χρόνο, χαίρομαι να λαμβάνω νέα σου.

Αγαπημένο μου παιδί, η θεία Ματίλντ κι εγώ σε φιλούμε τρυφερά.

Θεία Ανριέτ

Μόνον ο Μονού Κόβο έχει ακόμη πατέρα και μητέρα στη Θεσσαλονίκη. Στη Θεσσαλονίκη δεν υπάρχουν πια Ναχούμ. Υπάρχει μόνον ένας Φρανσές, αδελφός της δόνας Έλενα, ο Αζριέλ Φρανσές, με τον οποίο η οικογένεια διατηρεί σχέσεις δι' αλληλογραφίας. Δεν υπάρχουν επιστροφές, ταξίδια, προσκυνήματα στη Θεσσαλονίκη, παρά μόνον για το Μονού και τη Λυλιάν, καθώς και για το Λεόν και τη Ζυλί, της οποίας οι γονείς είναι πάντοτε εκεί. Και αυτό γιατί η Θεσσαλονίκη δεν είναι πια η Θεσσαλονίκη. Ολόκληρη η κεντρική συνοικία, η οποία καταστράφηκε από την πυρκαγιά του 1917, έχει μεταμορφωθεί: η πόλη έχει γίνει ελληνική με σφαρδίτικη μειονότητα, και δεν είναι πια σφαρδίτικη με ελληνική και τουρκική μειονότητα. Το 1931 εκδηλώθηκαν βίαια επεισόδια κατά των Εβραίων, τα οποία προκάλεσαν τη μετανάστευση 10.000 Θεσσαλονικέων στο Τελ Αβίβ. Η Ανριέτ αναφέρεται στη Θεσσαλονίκη ως πατρίδα της στο προαναφερθέν γράμμα, αλλά πρόκειται για μια πατρίδα χαμένη στο παρελθόν...

Ο εκγαλλισμός των Ναχούμ σε ζητήματα διατροφής ενισχύθηκε μετά το θάνατο της μητέρας τους, η οποία, έως το τέλος της ζωής της, μαγειρεύει τη θεσσαλονικιώτικη κουζίνα για τους δικούς της. Έτσι, στο εξής, η οικογένεια θα αναζητήσει στα εστιατόρια τη διατροφή αυτή, η οποία, με εξαίρεση, το *παστελλίκο*, έγινε σπάνια και υποτυπώδης στο σπίτι. Ο Βιντάλ και οι δικοί του πηγαίνουν κατά καιρούς σε ένα μικρό σφαρδίτικο εστιατόριο που βρίσκεται στον πρώτο όροφο στην οδό Καντέ, και στο Ω Ντιαμανταίρ [Αδαμαντοπώλες], αρμενικό εστιατόριο της οδού Λαφαγιέτ. Υπάρχουν ακόμη στο Σαντιέ δύο ή τρία θεσσαλονικιώτικα εστιατόρια, συνήθως στον πρώτο όροφο, τα οποία θα χαθούν

με τον πόλεμο, όπως θα χαθούν και τα θεσσαλονικιώτικα εστιατόρια στην περιοχή γύρω από την οδό Σενταίν. Ωστόσο, η Ανριέτ, η Λιλιάν, όπως και η Κορίν από τη μεριά της, φτιάχνουν αρκετά συχνά *παστελλίκο*, ένα είδος πίτας με τυρί προβατίσιο, το οποίο αντικαθιστά το νωπό τυρί ή το ημιαλατισμένο τυρί. Η εγγύτητα του αλσατικού κρεοπωλείου Ντιαμάν, στη λεωφόρο Τερν, εισάγει κατά καιρούς στην εκγαλλισμένη διατροφή το ζαμπόν με κόκκαλο, τα λουκάνικα Στρασβούργου, τα ξυδάτα αγγουράκια και κυρίως την καπνιστή γλώσσα, που αρέσει ιδιαίτερα στο Βιντάλ.

Στην οικογένεια Μπερεσσί, η Μυριάμ, μητέρα της Λούνα και της Κορίν, διατηρεί μία εστία με θεσσαλονικιώτικη ζωή και διατροφή. Εξακολουθεί να γιορτάζει το Πάσχα, παρουσία του ραββίνου Περαχιά. Η Μυριάμ, παρά το νέο γάμο του Βιντάλ και την εξωτερική σχέση του για την οποία έχει υποψίες αλλά δεν του λέει τίποτα, εξακολουθεί να τρέφει αισθήματα στοργής για το Βιντάλ. Ο Βιντάλ εξακολουθεί να της καταβάλλει ένα μηνιαίο ποσό. Η Μυριάμ συγκινείται πάντοτε όταν βλέπει το γιο της Λούνα, και κάθε φορά λέει με δάκρυα στα μάτια: «*La cara de su madre*» («το πρόσωπο της μητέρας του»).

Τα παιδιά τους θα φύγουν από το σπίτι της με το γάμο τους. Η Εμύ, με τη μελαχρινή πικάντικη ομορφιά της, με το στρογγυλό πρόσωπο και τα καφετιά μάτια, το ζωγραφισμένο στόμα, υπήρξε, όταν ήταν πολύ νέα, πωλήτρια υφασμάτων στο κατάστημα Μπουχάρα στο βουλεβάρτο Οσμάν. Έπειτα, μετά τη διάλυση των αρραβώνων της με το Βικτόρ Λερεά, γνωρίζει στο σπίτι της μητέρας της «τυχαία» το Μωρίς Κοέν, τον ερωτεύεται τρελλά, τον παντρεύεται. Ο Μωρίς προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη. Τα μαλλιά του είναι ξανθοκόκκινα, τα μάτια του γαλάζια, είναι μυώδης, ενεργητικός και τολμηρός. Δεν έχει χρήματα και αρχίζει να πηγαίνει σε λαϊκές αγορές με μία άμαξα με χερούλια, με τη συνοδεία της γυναίκας του. Εγκαθίστανται στη Χάβρη, όπου επισκέπτονται τις λαϊκές αγορές της περιοχής. Στην αρχή, ο Βιντάλ, ο Χανανέλ προμηθεύουν εμπορεύματα με πίστωση στο Μωρίς. Όμως, μετά την αναμονή μιας πληρωμής που δεν ήλθε εγκαίρως, ο Χανανέλ θυμώνει, ο Μωρίς εκνευρίζεται και επέρχεται η ρήξη. Ο Βιντάλ συνεχίζει να προμηθεύει εμπορεύματα στο Μωρίς, αλλά, όπως φαίνεται, δεν είναι τόσο γενναιόδωρος όσο ήλπιζε ο Μωρίς. Παρ' όλα αυτά, οι καλές σχέσεις διατηρούνται:

Επιστολές της Εμύ στο Βιντάλ:

Χάβρη, 20 Οκτωβρίου 1932

Πολυαγαπημένο Βιντάλ,

Μόλις έλαβα το γράμμα σου και, όπως βλέπεις, σπεύδω να σου απαντήσω.

Πρώτον, θέλω να σε ευχαριστήσω για τα όσα κάνεις για μας, για την καλωσύνη σου να κρατάς τα έπιπλά μου στο Ρυέιγ, γιατί το ξέρεις ότι με απαλλάσσεις από πολλά έξοδα, σ' ευχαριστώ...

Σε παρακαλώ επίσης να ευχαριστήσεις ειλικρινά τη μαμά και την Κορίν εκ μέρους μου, γιατί ήταν πολύ ευγενικές, όπως μου είτε ο Μωρίς. Πραγματικά, είμαι τυχερή (όπως όλοι οι παλιάνθρωποι, άλλωστε). Θα τους γράψω άλλωστε αύριο, γιατί είμαι λίγο κουρασμένη τώρα.

Δεύτερον, για τον Μπερνάρ, προχώρα, ό,τι κάνεις θα είναι καλά καμωμένο.

Τρίτον, καλτσάκια, πώληση δύσκολη, μηδέν προς το παρόν, αλλά εάν δεν τα χρειάζεσαι οπωσδήποτε, ο Μωρίς θα πάει σε καταστήματα με είδη ραπτικής, και εάν θέλεις να στείλεις μάλλινα καλτσόν, σε καλή τιμή κυρίως, για να κτυπήσουμε τον ανταγωνισμό, καθώς και μάλλινες κάλτσες, κυρίως ΟΧΙ ΑΚΡΙΒΕΣ, μαζί, ίσως τα καλτσάκια φύγουν.

Τέταρτον, ο Σολέρ, από την Τουλούζη, θα στείλει αντιπρόσωπο. Δεν μας ενδιαφέρει, είμαστε σε επιπλωμένο διαμέρισμα και αυτό θα κάνει κακή εντύπωση.

Πέμπτον, είχες μία διευθунση για κασκόλ. Μπορείς να ζητήσεις ένα δείγμα στο όνομά σου και να μου το στείλεις έπειτα;... Και τις τιμές, κυρίως.

Έκτον, ασφάλειες; Ζήτησε να σου πληρώσουν τη διαφορά, πλήρωσα για έναν χρόνο. Και ούτε ένα λεπτό έκπτωση, αφού πρόκειται για παλιάνθρωπο.

Και τώρα η υγεία, καλή για όλους, ελπίζω. Οι δουλειές; Ας μην μιλάμε γι' αυτές, ε! Καλύτερα. Εδώ επειδή είναι όλοι ναυτικοί και λιμενεργάτες και δεν δουλεύουν, δεν αγοράζουν. Έτσι, τα πράγματα είναι απλά, δεν νομίζεις;

Εάν οι δουλειές πάνε λίγο καλύτερα, στα τέλη Νοεμβρίου θα πάω στο Πανάμ για να μάθω το νέο χορό, το γιογιοστέπ. Πες στην Κορίν ότι θα αγοράσω ΓΑΛΟΤΣΕΣ όπως οι ψαροπόλιστες.

Φίλησε τους όλους εκ μέρους μου και εκ μέρους του Μωρίς.

Εμύ

Χάβρη, 24 Οκτωβρίου 1932

Πολυαγαπημένη Βιντάλ,

Είμαι πραγματικά σε δύσκολη θέση, θέλω να σου ζητήσω μία εξυπηρέτηση και δεν ξέρω πώς να αρχίσω, είναι πολύ δύσκολο, θα σου το πω μεμιάς, να, είμαι πολύ στενοχωρημένη, έχω ένα γραμματίο για το τέλος του μήνα ύψους 4.000 φράγκων και ένα άλλο ύψους 600 φράγκων (έπιπλα).

Συνολικά έχω μόνο 600 φράγκα και τα 1.000 φράγκα που έχεις.

Έστειλα ένα γράμμα στον κατασκευαστή για να του πω ότι είναι αδύνατο να του πληρώσω 4.000 φράγκα και του πρότεινα είτε 2.000 στο τέλος του μήνα και 2.000 τέλη Νοεμβρίου, είτε να ξαναπάρει το εμπόρευμα και να πληρώσω τη διαφορά.

Ο κύριος μου απάντησε ότι δεσμεύει το εμπόρευμα, το οποίο θα μείνει στον τεχνίτη, όσο δεν τον πληρώνω... Αμέσως, του έστειλα μία συστημένη επιστο-

λή επισημαίνοντας ότι δεν είχε κανένα δικαίωμα να κάνει κάτι τέτοιο, αφού κανένα από τα γραμματιά του δεν απορρίφθηκε ούτε διαμαρτυρήθηκε, και του πρότεινα και πάλι τις δύο λύσεις.

Διότι, όπως καταλαβαίνεις δεν μπορώ να πληρώσω στο σύνολό του ένα εμπόρευμα που έλαβα μόνο μερικώς, θα πληρώσω μόνο για το μέρος που έλαβα.

Όμως, επειδή εδώ βρέχει εδώ κι έναν μήνα, δυσκολεύθηκα πολύ αυτόν το μήνα. Θα ήθελα, αγαπητέ Βιντάλ, εάν μπορούσες να μου στείλεις τα 1.000 φράγκα στις 27 στη Χάβρη, γιατί θα του στείλω τα 2.000 στις 28, ... και επίσης εάν θέλεις να μου δανείσεις 600 φράγκα, τα οποία να έδινες στις 29 στη μαμά για να πληρώσει στις 30 τα έπιπλά μου.

Θα κάνω ό,τι μπορώ, αγαπητέ Βιντάλ, για να σου επιστρέψω τα χρήματα στις 5 ή στις 6 Νοεμβρίου. Ελπίζω από τη μεριά σου να μην έχεις καμμία δυσκολία και να μπορέσεις να με εξυπηρετήσεις, εντέλει, γέρο μου.

Σε ευχαριστώ εκ των προτέρων και ελπίζω να έχω απάντησή σου.

Φιλιά σε όλους.

Εμύ. Μωρίς.

Ο Μωρίς και η Εμύ, οι οποίοι απέκτησαν τον πρώτο γιο τους, το Ραμιόν, ζουν δύσκολα σε ένα μικρό δωμάτιο. Έπειτα, αφού έβγαλαν μερικά χρήματα, επέστρεψαν στο Παρίσι, εγκαταστάθηκαν σε ένα μικρό διαμέρισμα στην οδό ντε Μυριέ, κοντά στην οδό Σορμπιέ, πολύ κοντά στην πλατεία Μαρτέν-Ναντώ. Ο Μωρίς ανοίγει ένα εργαστήριο ετοιμών ενδυμάτων κοντά στην πλατεία Βολταίρ, και έπειτα στο Σαντιέ, στην οδό Μονμάρτρ. Οι δουλειές του αρχίζουν να αναπτύσσονται, αλλά ξεσπά ο πόλεμος. Αμέσως πηγαίνει εθελοντής στη Λεγεώνα των Ξένων και η Εμύ αναλαμβάνει τη μικρή επιχείρησή τους.

Ο Πεπό είναι 32 ετών το 1930. Έχει ιταλική φυσιογνωμία, ιταλική φωνή και το πρόσωπο των Μπερεσσί με τα καλοσχηματισμένα χαρακτηριστικά. Είναι καλωσυνάτος, χαρούμενος, αλλά και πολύ γεροδεμένος, γεγονός που τον οδήγησε να γίνει πυγμάχος. Δεν προκαλεί ποτέ, αλλά δεν διστάζει να ρίξει νοκ-άουτ όποιον του κάνει κακό. Δεν έχει ταλέντο στο εμπόριο και ζει δουλεύοντας ως πωλητής ή υπάλληλος. Ύστερα από διάφορες περιπέτειες, συνάντησε το 1933 τη γυναίκα της ζωής του, μία νεαρή Σεφαρδίτισσα, τη Μαργκό Καμχή, της οποίας η οικογένεια πήγε από τα Σκόπια στη Θεσσαλονίκη και από εκεί στο Παρίσι. Καθ' όλη τη διάρκεια των αρραβώνων, οι δύο νέοι, πολύ ερωτευμένοι, φιλιούνται συνεχώς. Το ζευγάρι αναχωρεί για τη Μπεζανσόν, όπου η Μαργκό γίνεται διαχειρίστρια στο τοπικό κατάστημα Ω Μυγκέ (γυναικεία εσώρουχα και πλεκτά). Ο γιος τους Αντρέ γεννιέται στη Μπεζανσόν το 1937.

Ο Μπενζαμέν είναι καλός, αφελής, αφηρημένος, χωρίς κλίση για τις σπουδές και ακατάλληλος για τον αγώνα της ζωής. Το 1929 είναι 30 ετών, είναι κι αυτός υπάλληλος. Βρήκε σύζυγο μη Εβραία, μια δεσποινίδα Ζαμό, η οποία

προέρχεται από τη Χάβρη. Συζούν χωρίς να παντρευτούν, και αποκτούν ένα κοριτσάκι, την Οντέτ, το 1934. Η νεαρή γυναίκα είναι θυρωρός. Ζουν λιτά, η οικογένεια δεν τους συνναστρέφεται πολύ.

Ο Σαμύ Μπερεσσί πέθανε το 1929, σε ηλικία 54 ετών, από καρδιακή προσβολή. Ο γιος του, Ροζέ, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το μεγάλο κατάστημα του πατέρα του και να στραφεί στα υφάσματα. Ο δεύτερος γιος του, ο Αλέξ, σπούδασε νομικά και έγινε δικηγόρος ή νομικός σύμβουλος. Το 1939 είναι 28 ετών. Η Εντίτ είναι 23 ετών το ίδιο έτος. Η Οντέτ, η οποία δεν είναι ακόμη Ανά Μπερεσσί, είναι 19 ετών και τελειώνει τις σπουδές της.

Ο Χανανέλ Μπερεσσί εξακολουθεί να κυριαρχεί με το ψηλό του ανάστημα στα γεγονότα και να επιβάλλεται στην οικογένεια. Ο Χανανέλ είναι ο «Νονός» της φυλής: έχει ακόμη και τη βραχνή και κάπως τραβηγμένη φωνή που θα υιοθετήσει ο Μάρλον Μπράντο στην ομώνυμη ταινία, και η φωνή αυτή εντυπωσιάζει ακόμη περισσότερο καθώς προέρχεται από ένα δραστήριο πρόσωπο και ένα ψηλό παράστημα. Ο Βιντάλ θαυμάζει και σέβεται το Χανανέλ, αυτό τον αγράμματο με ύφος μεγάλου άρχοντα, που τον συμβούλεψε, το 1921, να εγκαταλείψει την εξαγωγή και να πιάσει ένα κατάστημα στο Σαντιέ, που το 1931 ανέκτησε την τελευταία στιγμή το δακτυλίδι των αρραβώνων της Εμύ, ακόρεστο λάτρη της σάρκας, του φαγητού και του ποτού. Συχνά ζητά τη συμβουλή του και του κάνει εκμυστηρεύσεις. Ο Ελί Μπερεσσί, ο μικρότερος από τους αδελφούς, παντρεύτηκε μία μη Εβραία με προέλευση από το Κρεζ, τη Λεονί. Δεν έχουν παιδιά και είναι εγκαταστημένοι στο Κλερμόν (Ουάζ).

Από την πλευρά των Μοσσερί, ο Εντουάρ, αδελφός της Μυριάμ, εξακολουθεί να ζει από το εμπόριό του, να παίζει στις υποδρομίες, να συντονίζει την εκλογική επιτροπή του Πωλ Ρενώ στο Σαντιέ. Κρατά πάντοτε ένα μαστούνι στο χέρι, όπως και ο Χανανέλ, και φορά γκέτες κατάλευκες πάνω στα παπούτσια του. Οι ανεψιοί του, Φρεντύ και Ενγκάρ, τον θαυμάζουν διότι παίζει μουσικό πρίονι, έχει στην τσέπη του ένα μικρό εργαλείο που μιμείται το κελάηδισμα των πουλιών και αποκαλεί «μικρό μου» κάθε άτομο που συνναστρέφεται, ανεξαρτήτως ηλικίας. Συνδέεται, προς το τέλος της δεκαετίας του 1930, με μία γυναίκα μη Εβραία, χωρισμένη ή χήρα, την κ. Ντυμοντέ, η οποία θα τον προστατεύσει στη διάρκεια της Κατοχής.

Τα μέλη των οικογενειών Μπερεσσί και Μοσσερί σκορπίστηκαν στη Γαλλία. Αν και παραμένει η θεσσαλονικιώτικη εστία της οδού Σενταίν, υπάρχει, όπως και στην περίπτωση των Ναχούμ, εκγαλλισμός και ένταξη στον κόσμο των μη Εβραίων, με, ήδη, δύο μικτά ζευγάρια στη γενιά που γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη.

Στη διάρκεια των ετών 1930-1940, δύο αποκαλύψεις αλλάζουν τη ζωή δύο Θεσσαλονικέων που γνώριζε ο Βιντάλ. Και οι δύο προσελκύνονται από έναν μαγικό κόσμο που τους αποκαλύπτει ένα τυχαίο ανάγνωσμα. Ο πρώτος, ο Ανρί Ματαράσσο, είχε έλθει στο Παρίσι το 1911, και είχε αρχίσει να εργάζεται ως υπάλληλος σε έναν μεσίτη καφέ και κακάο, του οποίου είχε γίνει πληρεξούσιος. Είχε φύγει στην Ισπανία στη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, ίσως για να αποφύγει τη στρατιωτική θητεία, και ο γιος του είχε γεννηθεί στη Βαρκελώνη. Έπειτα είχε εγκατασταθεί στις Βρυξέλλες, πάντοτε ως μεσίτης, και είχε πτωχεύσει με το κραχ του 1929. Καθώς τον ενδιέφερε η λογοτεχνία, είχε ανοίξει ένα μικρό βιβλιοπωλείο για βιβλιοφίλους στις Βρυξέλλες, όπου κεραυνοβολήθηκε ανακαλύπτοντας τον Αρθούρο Ρεμπώ. Άνοιξε, έτσι, ένα βιβλιοπωλείο στο Παρίσι, στην οδό ντε Σεν, και ειδικεύθηκε στις πρωτότυπες ή σπάνιες εκδόσεις του 19^{ου} αιώνα. Απέκτησε το χειρόγραφο του *Μια εποχή στην κόλαση* και ανακάλυψε μια άγνωστη προσωπογραφία του Αρθούρου Ρεμπώ. Στο εξής, έζησε από τα βιβλία και για τα βιβλία.

Ο δεύτερος προσήλυτος είναι ένας ανειμίος του Ελί Χασσιδ, ο Φελίξ Γκατένιο. Άρχισε πουλώντας πλεκτά κάτω από μια πόρτα αμαξοστασίου. Η ανάγνωση των σουρρεαλιστών άλλαξε τη μοίρα του. Αφιερώθηκε στη λογοτεχνία, έγινε μέλος της συντακτικής επιτροπής του λογοτεχνικού περιοδικού *Cahiers du Sud*, μετέφρασε στα γαλλικά το *Ρομανσέρο Χιτάνο* του Φεντερίκο Γκαρθία Λόρκα και γνώρισε στο γιο του Βιντάλ, το 1940, τον Σαιντ-Τζων Περς.

Έτσι, η θεσσαλονικιώτικη διασπορά διεισδύει παντού και τολμά να διαψεύσει την κοινωνιολογική θεωρία που απαγορεύει στους προλετάριους της διανόησης, οι οποίοι δεν διαθέτουν κανένα πολιτιστικό κεφάλαιο, να σκαρφώσουν στα ύψη της ιντελιγκέντσιας.

Στη διάρκεια των ετών 1931-1939, ο Βιντάλ είχε πολλή δουλειά, πολλές έγνοιες, πολλές δυσκολίες, σχεδόν καθόλου διακοπές, μια θυελλώδη σχέση, έναν αποτυχημένο γάμο, την επιστροφή στην παλιά σχέση του, ίσως άλλες άγνωστες περιπέτειες. Διατηρεί ωστόσο την ευθυμία του και συνεχίζει τη ζωή του τραγουδώντας. Κανείς δεν γνωρίζει ότι η Γαλλία θα καταρρεύσει, ότι θα την καταλάβει η Γερμανία, ότι θα έλθει η νύχτα.

Ο πόλεμος του 1939-1945

Μια παράξενη ειρήνη

Ο Βιντάλ και ο γιος του είναι εγκαταστημένοι για τα καλά, όπως πιστεύουν, στην οδό ντε Πλατριέρ.

Όμως, τρομεροί βρυχηθμοί ακούγονται από την καρδιά της Ευρώπης. Η χιτλερική Γερμανία ξεκίνησε τον επανεξοπλισμό της, παρασέρνοντας στη μεγάλη μηχανή του πολέμου τα άλλα κράτη, τα οποία βρίσκονται ακόμη μακριά πίσω της. Τα ουρλιαχτά του Φύρερ ακούγονται, μέσω του ραδιοφώνου, στα ήσυχια σπιτικά της Γαλλίας, στις ειδήσεις του κινηματογράφου, πριν από τη μεγάλη ταϊνιά στην οποία οι ηθοποιοί φιλιούνται στο στόμα, ο κόσμος βλέπει τις πανηγυρικές, υστερικές, μυστικιστικές παρελάσεις της Νυρεμβέργης, διαβάζει για τις παρανοϊκές δίκες της Μόσχας, ακούει, βλέπει και διαβάζει για τις μάχες στην Ισπανία, ο ευρωπαϊκός πόλεμος έχει ήδη ξεκινήσει σε τοπική κλίμακα ανάμεσα στους μελλοντικούς εχθρούς και φίλους. Πράγματι, ο πόλεμος διεισδύει στην ειρήνη που βρίσκεται στη δύση της στην Ευρώπη. Και το 1938 οι ρυθμοί επιταχύνονται. Ο Χίτλερ προσαρτά την Αυστρία. Κάνει θριαμβευτική είσοδο στη Βιέννη στις 14 Μαρτίου και ήδη τον Απρίλιο διεκδικεί από την Τσεχοσλοβακία τα Σουδητικά Όρη.

Ο Βιντάλ προσπαθεί να καθησυχάσει τον εαυτό του: «Μα όχι, δεν θα γίνει πόλεμος», λέει στις συζητήσεις του. Λέει επίσης συχνά: «Είμαι αισιόδοξος». Πιστεύει ότι όλα θα πάνε καλύτερα. Παρακολουθεί με προσοχή τα γεγονότα, αλλά χωρίς ποτέ να σκεφθεί να παρέμβει με μία πολιτική πράξη. Δεν καταλαβαίνει για ποιον λόγο ο γιος του συμμετέχει σε συναντήσεις και συνελεύσεις⁵¹.

⁵¹ Ο Εντγκάρ πολιτικοποιήθηκε στην αυλή του σχολείου του ήδη από το 1934-1935. Ενώ ο φίλος του, Μασέ, ήταν κόκκινο γεράκι (σοσιαλιστική νεολαία) και ο Σαλέμ αυτοαποκαλούνταν αναρχικός, αυτός είχε ριχτεί ως αυτοδίδακτος στον περιθωριακό τύπο της αριστεράς, διαβάζοντας αναρχικά περιοδικά, την αναρχική έκδοση *SIA* (Διεθνής Αντιφασιστική Αλληλεγγύη), το περιοδικό *Essais et Combats* των σοσιαλιστών φοιτητών πιερωτο-τροτσκιστικής τάσης [ΣΤΜ: οπαδοί αμαλγάματος

Ο Βιντάλ ήταν ασιδόδοξος, ο Ενγκάρ ήταν ανήσυχος. Το καλοκαίρι του 1938 το πέρασαν, όπως φαίνεται, στο Λυσόν, όπου πατέρας και γιος πήγαν στα λουτρά, ο πρώτος για το λαιμό του και ο δεύτερος για τη μύτη του.

Το Σεπτέμβριο 1938, η κατάσταση είχε γίνει εκρηκτική. Ο Πρόεδρος της Τσεχοσλοβακίας Έντβαρντ Μπένες είχε αποδεχθεί στις 4 Σεπτεμβρίου τις διεκδικήσεις του γερμανικού κόμματος των Σουδητών, αλλά πλέον ο Χίτλερ απαιτούσε την προσάρτηση των περιοχών αυτών στο Ράιχ, και οι Ναζί είχαν αρχίσει επιθέσεις στην Τσεχοσλοβακία. Η ένταση οξύνθηκε και πολλοί πίστευαν ότι θα ξεσπούσε ο πόλεμος. Ορισμένες οικογένειες από το Παρίσι δεν επέστρεφαν από τις διακοπές τους. Άλλες έφυγαν στην επαρχία φοβούμενες μαζικούς βομβαρδισμούς και τοξικά αέρια, που όλοι προέβλεπαν για την πρώτη ημέρα των εχθροπραξιών.

Η Ανριέτ, ο Ελί, η Λιλιάν και ο Μονύ αναχώρησαν για τη Νιор με το αυτοκίνητο του Μονύ, ο οποίος επέστρεψε στο Παρίσι για τις δουλειές του. Ο Βιντάλ πήρε το γιο του στη Νιор μια ημέρα του Σεπτεμβρίου, αλλά καθώς η απειλή καθιλώθηκε στην ίδια την έντασή της, ο Βιντάλ επέστρεψε στο Παρίσι, συνοδευόμενος από το γιο του, ο οποίος δεν ήθελε να μείνει στη Νιор. Στις 30 Σεπτεμβρίου συνέβησαν τα γεγονότα του Μονάχου. Με συμφωνία ανάμεσα στη Γερμανία, την Ιταλία, τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία, η Τσεχοσλοβακία έχασε το ένα τρίτο του πληθυσμού και του εδάφους της, 40% του βιομηχανικού δυναμικού της και, μαζί με τη Σουδητία, τα στρατηγικά της σύνορα. Ο Βιντάλ και ο γιος του ένιωσαν ανακούφιση. Ο Βιντάλ επέστρεψε στις δουλειές του, και ο Ενγκάρ, ο οποίος είχε αποκτήσει το πρώτο του απολυτήριο τον Ιού-

ιδεών του Πιβέρτ (Marceau Pivert) και του Τρότσκι], και τελικά τη *La Flèche*, του μετωπικού κόμματος του Μπερζέρυ [Gaston Bergery], όπου συναντιόνταν ακέραιοι ειρηνιστές όπως ο Ζορζ Πιος [Georges Pioch], πρώην κομμουνιστές όπως ο Ραπποπόρ [Charles Rappoport], μεταρρυθμιστές του σοσιαλισμού όπως ο Ζαν Μαζ [Jean Maze] και ο ίδιος ο Μπερζέρυ. Ήταν διχασμένοι ανάμεσα στη μεγάλη αδελφική διεθνιστική ώθηση, που τον έσπρωχνε προς τον αριστερισμό, και το ρεαλισμό που τον οδηγούσε σε ένα μετριοπαθή σοσιαλισμό στο εθνικό πλαίσιο. Ήταν ειρηνιστής, όχι μόνον επειδή φοβόταν βαθιά τον πόλεμο (καθώς φοβόταν μήπως πεθάνει πριν ακόμη αρχίσει να ζει), αλλά και βάσει της λογικής του δικαϊώματος των λαών (η Σουδητία κατοικούνταν από Γερμανούς, η Αυστρία είχε θελήσει την προσάρτηση [Anschluss]) και της θεμιτής κριτικής κατά της συνθήκης των Βερσαλλιών, η οποία επιβλήθηκε από το νικητή του πολέμου. Παρότι σοβιετικές ταινίες τον είχαν αναστατώσει (*Ο δρόμος της ζωής*) και ενθουσίασει (*Οι ναύτες της Κρονστάνδης*), ήταν προστατευμένος κατά του σταλινικού κομμουνισμού από όλα τα αναγνώσματα και τις πληροφορίες του. Το 1938 είχε γίνει μέλος των φοιτητών του Μετώπου, όπου είχε γνωρίσει ένα μαθητή του σχολείου Ερρίκος Δ', το Ζορζ Ντελμπούα, ο οποίος επρόκειτο να τον μύσει στο μαρξισμό. Είχε ενστερνισθεί την ελπίδα της ελευθερίας και της αδελφσύνης που διέπνεε τον αιώνα, αλλά αυτή δεν είχε αποκτήσει ακόμη το πρόσωπό της. Και όταν, στο σαλόνι της θείας Ανριέτ, ενώ διάβαζε μία εφημερίδα, άκουσε την ανακοίνωση της πτώσης της Βαρκελώνης, σήκωσε την εφημερίδα για να κρύψει τα δάκρυά του.

νιο (προς μεγάλη υπερηφάνεια του Βιντάλ, για τον οποίο ο τίτλος αυτός διατηρούσε τη μεσαιωνική του μεγαλοπρέπεια), ξεκίνησε τα μαθήματα φιλοσοφίας.

Η χρονιά 1938-1939 πέρασε και η απειλή ξύπνησε την άνοιξη. Τον Απρίλιο 1939, ο Χίτλερ διεκδίκησε το Δάντσιχ και κατήγγειλε τη γερμανοπολωνική συμφωνία. Η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία και η Σοβιετική Ένωση διαπραγματεύονταν για τη σύναψη μιας συμφωνίας προστασίας της Πολωνίας. Οι διαπραγματεύσεις δεν προχωρούσαν και ο Εντγκάρ πληροφορήθηκε, από τη *La Flèche* ή από τις δηλώσεις του Μπερζερέ στις συναντήσεις του μετώπου, ότι διενεργούνταν μυστικές διαπραγματεύσεις ανάμεσα στη Σοβιετική Ένωση και τη χιτλερική Γερμανία.

Ήλθε το καλοκαίρι. Ο Βιντάλ και ο Εντγκάρ αναχώρησαν για δεύτερη λουτροθεραπεία στο Λυσόν. Η πρώτη υπήρξε ευεργετική για το λαϊμό του πατέρα και τη μύτη του γιου. Στην πανσιόν τους, υπήρχε μία μικρή ομάδα εκπαιδευτικών, στην οποία εντάχθηκαν πατέρας και γιος. Ο Βιντάλ ήταν πάντοτε πολύ ευχάριστος, πολύ επικοινωνιακός, πολύ γελαστός, και παρότι ήταν, για τους εκπαιδευτικούς αυτούς, ξένος προς τον κύκλο τους, τον αποδέχονταν με ευκολία και έδειχναν οικειότητα. Πατέρας και γιος αρέσκονταν επίσης να περπατούν. Πήγαν με τα πόδια την εκδρομή έως την κορυφή του Συπερμανιέρ. Στην κατάβαση, μέσα στο δάσος, αιφνιδιάστηκαν από μία τρομερή καταιγίδα. Ο Εντγκάρ, φοβούμενος ότι τα δέντρα θα προσέλκυαν κεραυνούς, κατέβαινε τρέμοντας. Αλλά ο Βιντάλ, πολύ φοβητσιάρης σε τέτοιες περιπτώσεις, φαινόταν ατρόμητος και καθησύχαζε τον πανικόβλητο γιο του.

Ο Βιντάλ αναγκάστηκε να επιστρέψει στο Παρίσι, για τις εμπορικές ή συναισθηματικές υποθέσεις του, αφήνοντας το γιο του μόνο, υπό την προστασία των μελών του εκπαιδευτικού σώματος. Ο Εντγκάρ ένιωσε αρκετά ανακουφισμένος, λίγο ελεύθερος. Κάθε βράδυ έπινε ένα ποτό στο Αλέ ντ'Ετινύ, όπου υπήρχε μουσική, με ένα καθηγητή αγγλικών, τον κ. Ντεζασέ. Αυτός ζητούσε συνεχώς από την ορχήστρα Ζελί, απαρτιζόμενη από τον κ. Ζελί, βιολιστή, την κ. Ζελί, πιανίστρια, και έναν μικρό Ζελί στα ντραμς, να παίζει το *Tiger Rag*. Παρότι η ερμηνεία ήταν πολύ ήπια, πιο κοντά στο γατάκι διαμερισματος παρά στην τίγρη, ο κ. Ντεζασέ κρατούσε το ρυθμό με ύφος εκστασιασμένο. το γιο του Βιντάλ υιοθέτησε μία κυρία από την Τουλούζη, η κυρία ντε Σαλβανιάκ που βρισκόταν σε διακοπές με τη 14χρονη εγγονή της, χαριτωμένη και ξύπνια, η οποία υιοθέτησε επίσης το 18χρονο αγόρι. Η κυρία ήταν θλιμμένη και αυστηρή με την έφηβη, της οποίας το μυστικό αποκάλυψε στον νεαρό: η εγγονή της ήταν νόθο παιδί, ο πατέρας της ήταν άγνωστος και η μητέρα της την είχε εγκαταλείψει. Ο Εντγκάρ ένιωσε παράξενα συνδεδεμένος με το κοριτσάκι και τη γιαγιά

του. Αντάλλαξαν γράμματα, συναντήθηκαν ένα χρόνο αργότερα στην Τουλούζη, και μετά χάθηκαν.

Στις 7 Αυγούστου 1939, ο Εντγκάρ στέλνει μία κάρτα με την οποία ανακοινώνει την επιστροφή του στο Παρίσι:

Αγαπημένε μου μπαμπά,

Όλα πάνε καλά. Επομένως, φθάνω την Κυριακή το πρωί. Δεν χρειάζομαι χρήματα. Ο καιρός είναι καταπληκτικός. Σε φιλώ.

Στις 23 Αυγούστου γνωστοποιείται απειλητικά η ανακοίνωση του γερμανοσοβιετικού συμφώνου. Οι χιτλερικές διεκδικήσεις γίνονται ολοένα και πιο βροντόφωνες. Η γερμανική πόλη Δάντσιχ βρίσκεται σε αναταραχή. Υπό την, κατά τα φαινόμενα, αναπόφευκτη απειλή του πολέμου, ορισμένοι προσπαθούν να καθησυχάσουν τον εαυτό τους ενθουσιάζοντας τον προηγούμενο χρόνο, όταν η απρόσμενη συμφωνία είχε επιτευχθεί την ύστατη ώρα. Ενώ η Ανριέτ και οι δικοί της επέστρεψαν στη Νιор, ο Βιντάλ μένει στο Παρίσι. Την Κυριακή, παραμονή της 1ης Σεπτεμβρίου, αποφασίζει για παν ενδεχόμενο να μην κοιμηθεί στο Παρίσι (υπάρχει πάντοτε η αγωνία των μαζικών βομβαρδισμών που θα ισοπεδώσουν από τη μια στιγμή στην άλλη την πρωτεύουσα) και, με την αντιασφυζιογόνα μάσκα παραμάσχαλα, πηγαίνει με το γιο του στο Σατού, στον εξαδέλφό του Μυρά. Ο Μυρά είναι αδελφός του οδοντίατρου εξαδέλφου Πωλ και του φαρμακοποιού Σαούλ. Είναι πληρεξούσιος στην τράπεζα που διοικεί ο ντε Μποττόν, ένας υψηλά ιστάμενος συγγενής. Ο Μυρά κατοικεί σε μία παλιά βίλα, χτισμένη σε έναν αρκετά φουντωμένο κήπο, πάνω σε έναν παραπόταμο του Σηκουάνα, απέναντι από ένα φράγμα. Είχε παντρευτεί μη Εβραία και είχε μία κόρη με συγκινητικό στήθος, περίπου στην ηλικία του εξαδέλφου της. Οι δύο νέοι κάθονται, δίπλα-δίπλα, οι γονείς τους είναι κοντινοί συγγενείς. Το ραδιόφωνο ανακοινώνει το απόγευμα ότι η Γερμανία έδωσε τελεσίγραφο στην Πολωνία.

Ξαφνικά, το φράγμα του Σατού, όπου ένας στρατιώτης είναι φρουρός, τους φαίνεται πολύ επικίνδυνο. Περνούν τη νύχτα στο μυστηριώδες αυτό σπίτι και το πρωί πληροφορούνται ότι ο γερμανικός στρατός εισέβαλε στην Πολωνία και ότι η Γαλλία και η Μεγάλη Βρετανία κήρυξαν τον πόλεμο στη Γερμανία. Η Βέρμαχτ φθάνει σε οκτώ ημέρες στις πόρτες της Βαρσοβίας, τα σοβιετικά στρατεύματα εισέρχονται από την πλευρά τους στην Πολωνία. Σε ένα μήνα, ολόκληρη η Πολωνία έχει καταληφθεί και μοιραστεί στα δύο. Τα γαλλικά στρατεύματα μόλις που μετακινήθηκαν από την πλευρά του Σάαρ. Ξεκινά ο παράξενος πόλεμος.

Ο Ελί, η Ανριέτ και η Λιλιάν αποκλείονται για κάποιο διάστημα στη Νιор. Θέλουν αλλά και φοβούνται να επιστρέψουν και όντας αλλοδαποί (Ελληνες)

δυσκολεύονται να αποκτήσουν τις άδειες κυκλοφορίας που θα τους επιτρέψουν να κυκλοφορούν μεταξύ Νιор και Παρισιού. Έτσι, μία κάρτα του Ελί προς το Βιντάλ, η οποία φέρει εσφαλμένα ημερομηνία 3 Ιουνίου, ενώ πρέπει να χρονολογείται στα τέλη Σεπτεμβρίου, αναφέρει τις αβεβαιότητες και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν:

Αγαπητέ Βιντάλ,

Όλες αυτές τις ημέρες κάναμε προσπάθειες για να αποκτήσουμε τις άδειες κυκλοφορίας. Η Ανριέτ απέκτησε τελικά τη δική της χθες, αλλά για μένα έκαναν τους δύσκολους, λέγοντας ότι δεν πρέπει κανείς να ζητά άδεια κυκλοφορίας και να μένει σε ένα τόπο. Όσο για την άδεια της Λιλιάν, αδύνατον να την εξασφαλίσουμε. Τέλος πάντων, αφού είδαμε όλο τον κόσμο, εμφανιστήκαμε και οι τρεις στο λογαγό, ο οποίος πρέπει να υπογράψει. Μας δήλωσε ότι έλαβε διαταγές να μην επιτρέψει πλέον σε ξένους να κυκλοφορούν από τη μια πόλη στην άλλη, ιδίως για το Παρίσι. Όμως, για να μας ευχαριστήσει, θα επιτρέψει σε έναν από τους τρεις μας να πάει να φέρει τα χειμωνιάτικά μας. Ή θα μπορούσαμε να ζητήσουμε να επιστρέψουμε στην κατοικία μας στο Παρίσι, αλλά χωρίς δυνατότητα επιστροφής. Φυσικά, άφησε να εννοηθεί ότι εάν συνέβαινε κάτι άσχημο και έπρεπε να επιστρέψουμε στην κατοικία μας στη Νιор, στην περίπτωση αυτή, θα μου επέτρεπε να επιστρέψω στο Παρίσι πριν από τη λήξη των εχθροπραξιών. Μόλις υποβάλαμε νέα αίτηση και οι τρεις και πιθανώς να έχουμε την άδεια την Κυριακή για να επιστρέψουμε στο σπίτι μας.

Δικός σου.

Οδός ντε λα Ποστ 9, Νιор.

Σε μία άλλη κάρτα, με ημερομηνία 15 Οκτωβρίου, ο Ελί ανακοινώνει ότι ελπίζει να αποκτήσει άδεια κυκλοφορίας εντός της επόμενης εβδομάδας. Προσθέτει:

Έτσι, μόλις τη λάβω, επιστρέφω στη δουλειά μου.

Αποφάσισα, εάν αυτό δεν σε πειράζει, να κοιμηθώ στο σπίτι σου, φέρνοντας ένα μικρό ντιβάνι που έχει η Λιλιάν στο επάνω δωμάτιο, το οποίο θα φροντίσει ο Μονύ να μου μεταφέρουν στην οδό ντε Πλατριέρ.

Είναι πολύ πιθανό η Ανριέτ, μανιώδης νοικοκυρά, να μην ήθελε να πάει ο σύζυγός της μόνος στο διαμέρισμά του, όπου υπήρχε φόβος να «κάνει βρωμίες». Το σχέδιο αυτό δεν υλοποιήθηκε (απροθυμία του Βιντάλ; Ομαδική επιστροφή του Ελί, της Ανριέτ, της Λιλιάν;). Σε κάθε περίπτωση, η Ανριέτ, η Λιλιάν και ο Ελί βρίσκονται στο Παρίσι πριν από το τέλος του 1939. Η εξορία στη Νιор, ίσως άλλα προβλήματα, εκνεύρισαν την Ανριέτ εναντίον του συζύγου της

και του Βιντάλ. Υπήρξαν βίαιες επικρίσεις και προσωρινή ρήξη. Όλα διορθώθηκαν στις γιορτές του τέλους του έτους:

1^η Ιανουαρίου 1940

Αγαπημένε μου Βιντάλ,

Σου εύχομαι καλή και ευτυχισμένη χρονιά. Είθε το 1940 να είναι ευνοϊκό για σένα από κάθε άποψη, υγεία, ευτυχία για σένα και τον Ενγκάρ.

Συμφίλωθήκαμε με τον Ελί. Με κατέκλυσε ο οίκτος και οι τύψεις που ακολουθούν. Του ζήτησα χίλιες φορές συγγνώμη, βλέποντάς τον να κλαίει σαν παιδί. Τέλος πάντων, όλα τελείωσαν, με συγχώρεσε.

Τώρα, είναι η σειρά σου να με συγχωρήσεις επίσης. Υπήρξα τόσο βίαιη τις τελευταίες ημέρες που αναρωτήθηκα μήπως έχασα, στην πραγματικότητα, την πνευματική μου ισορροπία. Η αγωνία που με κατέλαβε ήταν κάτι αδιανόητο, το οποίο δεν έχω νοιώσει σε όλη μου τη ζωή. Έτσι, αγαπημένε μου, συγχώρεσέ με και πες μου ότι δεν κρατάς κακία για τη βιαιότητά μου, εσύ που είσαι τόσο καλός.

Σε φιλώ με όλη μου την καρδιά.

Η τόσο θλιμμένη αδελφή σου,

Ανριέτ

Προηγουμένως, ο Βιντάλ είχε αποκτήσει στις 28 Σεπτεμβρίου μία προσωρινή κάρτα κυκλοφορίας για να μεταβεί στο Ζεμόν (Νορ) σιδηροδρομικώς, καθώς και στο Ρομιγύ και στην Τρουά (Ομπ) οδικώς (ο Μονύ του δάνεισε το αυτοκίνητό του για να επισκεφθεί τους κατασκευαστές του). Η άδεια ανανεώθηκε το Δεκέμβριο. Η φαινομενικά κανονική ζωή ξαναρχίζει.

Ο Βιντάλ γευματίζει στο ελληνικό εστιατόριο της οδού Σερπάντ, όπου τον συναντά ο γιος του, φοιτητής στο Καρτιέ Λατέν. Ο φοιτητής προσπαθεί να συγκεντρώσει τις οικονομικές, κοινωνιολογικές, ιστορικές, πολιτικές γνώσεις σχετικά με τον άνθρωπο και την κοινωνία. Όμως, η οικονομική επιστήμη είναι μέρος των νομικών σπουδών, η ιστορία διδάσκεται στο πλαίσιο πτυχίου ιστορίας και γεωγραφίας, η κοινωνιολογία συνδέεται με την ηθική σε ένα από τα τέσσερα πτυχία της φιλοσοφίας, η πολιτική διδάσκεται στη Σχολή Πολιτικών Επιστημών. Έτσι, εγγράφεται στη νομική σχολή, στη φιλοσοφική σχολή και στη Σχολή Πολιτικών Επιστημών. Ο πατέρας του τον άφησε απολύτως ελεύθερο στις επιλογές του και διαπιστώνει χωρίς να διαμαρτύρεται ότι δεν θα στραφεί στο εμπόριο.

Ο Ενγκάρ παρακολουθεί τα μαθήματα κοινωνιολογίας ταυτόχρονα με τον φίλο του το Ζωρζ Ντελμπούα. Ο Ανρί Μασέ, ο οποίος υποχρεώθηκε να επαναλάβει μία τάξη, είναι ακόμη μαθητής. Ο Ανρί Σαλέμ, από την πλευρά του, αποφασί-

ζει να διαφύγει από τον πόλεμο αυτό και επιβιβάζεται λαθραία στη Μασσαλία σε ένα πλοίο με προορισμό την Αμερική. Οι σχέσεις χαλάρωσαν με τον Ανρί Λυς, ο οποίος καθυστέρησε επίσης στο σχολείο και βρίσκεται πλέον μακριά από τα πολιτικά ενδιαφέροντα του Εντγκάρ, αλλά παραμένει η επαφή με την οικογένεια Μπαρέ, η οποία είναι πάντοτε πολύ φιλόξενη για τον νεαρό και πολύ φιλική απέναντι στο Βιντάλ, που ίσως επωφελήθηκε της βοήθειας του κ. Λυς, που κατείχε υψηλή θέση στη νομαρχία, για να αποκτήσει την άδεια κυκλοφορίας του ή για να βοηθήσει την αδελφή του που είχε εγκλωβιστεί στη Νιορ.

Στον Εντγκάρ αρέσει να συναντά στη Σορβόνη τον Κλωντ Λαλέ, πρώην συμμαθητή του στο σχολείο Ρολλέν, αλλά μία τάξη μεγαλύτερο. Ο Λαλέ, ενεργός κομμουνιστής, έχει περάσει στην παρανομία. Παρότι για πολύ διαφορετικούς λόγους (καθώς ο κομμουνιστικός φιλειρηνισμός καθοριζόταν από το γερμανοσοβιετικό σύμφωνο), είναι και οι δύο ειρηνιστές, και μπορούν να συνεννοηθούν. Αργότερα, στη διάρκεια της Κατοχής, ο Λαλέ, συλληφθείς από τους Ναζί, θα γίνει ένας από τους μάρτυρες του Σατομπριάν⁵².

Τον Απρίλιο περίπου, ο Ανρί Σαλέμ επιστρέφει ξαφνικά στο Παρίσι. Είχε πράγματι επιβιβασθεί σε ένα υπερωκεάνιο στη Μασσαλία, αλλά, ύστερα από δύο ημέρες, είχε βγει από κάτω από το κάλυμμα της βάρκας όπου είχε κρυφτεί. Δεν γνώριζε ότι το σκάφος επρόκειτο να κάνει στάση στη Λισσαβόνα, όπου παραδόθηκε ο λαθρεπιβάτης. Φυλακισμένος σε φρουρίο από την πορτογαλική αστυνομία, πέρασε έναν ή δύο μήνες με ψυχαγωγία του τη μετάφραση του έπους *Λουσιάδες* (*Les Lusiades* [έπος του Luís de Camões]) στα γαλλικά, αλλά δεν ολοκλήρωσε τη μετάφρασή του. Τον έστειλαν πίσω στη Γαλλία, όπου αφέθηκε ελεύθερος, καθώς δεν είχε ακόμη επιστρατευθεί και επομένως δεν ήταν λιποτάκτης. Ξανάφυγε στη Βόρεια Αφρική πριν από τη γερμανική εισβολή με σκοπό να καταφέρει αυτή τη φορά να αναχωρήσει για την Αμερική.

Ο Εντγκάρ άρχισε την PMS (ανώτερη στρατιωτική προετοιμασία για τους φοιτητές) με τους μαθητές της Σχολής Πολιτικών Επιστημών. Στο τέλος της πρώτης μισής χρονιάς εспеυσμένης κατάρτισης χωρίς ειδικότητα, επιλέγει ως σώμα αυτό των μεταφορών, το οποίο του φαίνεται πολύ λιγότερο φονικό από το πεζικό, το ιππικό ή ακόμη και το πυροβολικό. Προς μεγάλη του έκπληξη, πολύ μεγάλος αριθμός φοιτητών της Σχολής Πολιτικών Επιστημών, που έφεραν σπουδαία επώνυμα από το χώρο των στρατιωτικών, των διπλωματών και των ευγενών, επιλέγουν αυτό το όπλο των «λουφαδόρων». Ωστόσο, μετά την καταστροφή της Δουνκέρκης, ο λοχαγός τους θα τους ενημερώσει, προς λύπη όλων,

⁵² Είκοσι επτά ήδη φυλακισμένοι κομμουνιστές θα εκτελεστούν εκεί τον Οκτώβριο 1941, ύστερα από επίθεση στη Νάντη κατά Γερμανού αξιωματικού.

ότι οι μεταφορές έγιναν το σώμα των ηρώων, αφού σχεδόν 70% των μελών του σώματος των μεταφορών έχασαν τη ζωή τους εκεί, ξεπερνώντας σε θυσία τους σπλίτες και τους πυροβολητές.

Ο Βιντάλ στρατιώτης

Μπορούσε ο Βιντάλ να φαντασθεί ότι θα γινόταν στρατιώτης σε ηλικία 46 ετών, αφού σε ηλικία 20 ετών κατάφερε να περάσει τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο χωρίς να επιστρατευθεί από τους διάφορους εχθρικούς στρατούς που θα έπρεπε να τον είχαν διεκδικήσει, και αφού κατάφερε ακόμη, ενώ όλα είχαν απορροφηθεί από το έθνος-κράτος και τίποτε δεν ξέφευγε πλέον από τον εθνικισμό, να επινοήσει τη φανταστική ιθαγένεια του «Θεσσαλονικέα» και να επωφεληθεί στη συνέχεια του καθεστώτος απάτριδος του Ισραηλίτη της Ανατολής;

Η γενική επιστράτευση του Σεπτεμβρίου 1939 κάλεσε την κλάση του. Όμως, η ένταξή του στο στράτευμα αναβλήθηκε και, όπως πιστεύει, αποφεύχθηκε διότι δικαιούται αναβολής ως χήρος, πατέρας ενός εξαρτώμενου από αυτόν παιδιού.

Παραμένει πολύ ανήσυχος. Δεν φοβάται μόνο να πολεμήσει, φοβάται τη ναζιστική Γερμανία. Αυτός που είχε μάθει γερμανικά στο σχολείο και γενικά αγαπούσε το γερμανικό κόσμο βλέπει αυτή τη φορά στη Γερμανία τη δύναμη που καταδιώκει τους Εβραίους, η οποία, εάν καταλάβει τη Γαλλία όπως την Πολωνία, θα τους επιβάλει μια τύχη ανάλογη με εκείνη των προγόνων του στην Ισπανία, που υποχρεώθηκαν είτε να φύγουν είτε να αλλαξοπιστήσουν (καθώς δεν διακρίνει ακόμη σαφώς τη διαφορά ανάμεσα στο ναζιστικό αντισημιτισμό και το χριστιανικό αντιεβραϊσμό). Τι να κάνει; Τι διέξοδο να βρει; Μαθαίνει ότι οι εύποροι Εβραίοι που ζουν στις καλές συνοικίες ετοιμάζονται να φύγουν στην Αμερική. Όμως, ο ίδιος δεν μπορεί να σκεφθεί το ενδεχόμενο αυτής της εξορίας. Όχι μόνο τον κρατούν στο Παρίσι οι εμπορικές και συναισθηματικές του υποθέσεις, αλλά επιπλέον δεν νοιώθει καθόλου μια τέτοια επιθυμία. Έχει εγκατασταθεί πλέον στο Παρίσι. Τηλεφωνά στις Βρυξέλλες στους αδελφούς του, οι οποίοι είναι εξίσου ανήσυχoi με εκείνον και, όπως κι εκείνος, δεν μπορούν να κάνουν τίποτε άλλο παρά να περιμένουν. Έπειτα, καθώς εγκαθίσταται ο παράξενος πόλεμος, η αισιοδοξία του Βιντάλ επανέρχεται.

Μια ημέρα του Μαρτίου 1940, λαμβάνει την πρόσκληση για το στρατόπεδο του Σατορύ, κοντά στις Βερσαλλίες. Ανησυχεί: *Είχα ψάξει στο Σαντιέ, στις γνωριμίες μου, να δω εάν υπήρχε κάποιος στην περίπτωση μου, δεν υπήρχε ουσιαστικά κανείς. Τέλος πάντων, πήρα το τραίνο, εμφανίσθηκα στο στρατόπεδο, στην πύλη του στρατοπέδου έδειξα το φύλλο μου.*

«Α, μου λένε, πηγαίνετε στην αυλή, είναι το δεύτερο κτίριο.»

Παρουσιάζομαι, μου λένε:

«Ορίστε, καλείσθε να υπηρετήσετε τη θητεία σας.»

Όμως εγώ το 1940 ήμουν ήδη 46 ετών.

Τότε μου λέει:

«Κύριε, μέχρι την ηλικία των 50 ετών, είσθε επιστρατεύσιμος.»

Τότε λέω:

«Εγώ είμαι χήρος, έχω έναν γιο υπό την προστασία μου.»

Όμως, κύριε, ακόμη και αν έχετε γιο, αύριο πρέπει να έλθετε στο στρατόπεδο.»

Ο Βιντάλ επιστρέφει στο στρατόπεδο την επομένη, και τον στέλνουν να περάσει ένα πρώτο έλεγχο: Έπεσα σε έναν λοχία πολύ ευγενικό, το λοχία Βορμ. Τότε μου λέει:

«Τι κάνεις εδώ;

Λοιπόν, τι κάνω... Έχω μία πρόσκληση...

Α, μου λέει, αλλά εδώ είναι τα γραφεία, εσένα θα σε στείλουμε να γίνεις στρατιώτης. Όμως, άκουσε, έπιστρεψε στο θάλαμό σου, θα σου δώσω έναν αριθμό.»

Και πράγματι οι άλλοι στρατιώτες, οι άλλοι συνάδελφοι, με υποδέχθηκαν πολύ καλά, ένας ήταν οπτικός, άλλος ήταν κηπουρός, άλλος ήταν νεκροθάφτης, άλλος ήταν λογιστής. Τέλος πάντων, είχαμε όλοι την ίδια περίπου ηλικία, και ήμασταν όλοι περίπου στην ίδια κατάσταση.

Πέρασαν δύο, τρεις ημέρες, ιατρική εξέταση, αυτιά, μάτια, τα πάντα τέλος πάντων: ικανοί για υπηρεσία...

Έτσι, εγώ έγινα στρατιώτης, διηγείται ο Βιντάλ σε ηλικία 84 ετών, ακόμη αποσβολωμένος τριάντα οκτώ χρόνια αργότερα.

Του δίνουν άδεια για να διανυκτερεύει στο Παρίσι, αλλά πληροφορείται ότι η μονάδα του, των εργατών του στρατού, θα αναχωρήσει για τη μονάδα κατασκευής πυρίτιδας στη Μπουρζ. Αφήνει για ένα διάστημα το μαγαζί στον Ελί, αλλά αυτός, έχοντας μείνει πάντοτε μακριά από τους κατασκευαστές και τους πελάτες, κάνει λάθη στις τιμές των εμπορευμάτων (οι οποίες διαφέρουν ανάλογα με τον πελάτη), και ο Βιντάλ αποφασίζει να κλείσει το μαγαζί του. Εξάλλου, πολλά καταστήματα έχουν κλείσει στο Σαντιέ λόγω της επιστράτευσης (πολλοί Σεφαρδίτες είχαν πολιτογραφηθεί Γάλλοι) ή της στράτευσης στο σύνταγμα των αλλοδαπών εθελοντών, όπως έκαναν ο Μωρίς, σύζυγος της Εμύ, ο Ιντό, σύζυγος της Σαρύ, και ο Μπενζαμέν, αδελφός της Λούνα.

Προτού φύγει, ο Βιντάλ άσκησε πιέσεις στον Εντγκάρ, ο οποίος ήταν χαρούμενος με την ιδέα να μείνει μόνος στο διαμέρισμα της οδού ντε Πλατιέρ, ώστε να πάει να μείνει στις Ανριέτ, και για άλλη μία φορά ο γιος υποχώρησε.

Αναχωρήσαμε για τη Μπουρζ και εκεί μας τοποθέτησαν σε μία μονάδα κατασκευής πυρομαχικών, δηλαδή μία μονάδα κατασκευής οβίδων. Εγώ και οι συνάδελφοί μου πήγαμε όλοι να δούμε το λοχαγό, γιατί είχαμε ήδη σχηματίσει μια παρέα, και τότε δύο ή τρεις από μας ρώτησαν:

«Γιατί μας έβαλαν εδώ στη μονάδα κατασκευής πυρομαχικών, εφόσον δεν ξέρουμε τίποτα από αυτά;

- Δεν χρειάζεται να ξέρετε, θα σας εξηγήσουμε τι πρέπει να κάνετε.»

Τέλος πάντων, μας τοποθέτησαν σε ένα χυτήριο για να γεμίζουμε τις οβίδες. Μη τα συζητάς, δεν μπορούσαμε να τις γεμίσουμε καλά, τέλος πάντων, είχαμε επιστάτες που μας μάθαιναν τι έπρεπε να κάνουμε. Ήμασταν οι μιν σε ένα δωμάτιο για να γεμίζουμε την οβίδα με την πυρίτιδα, οι δε σε ένα δωμάτιο για να επιβλέπουμε, ένα τμήμα της ομάδας την ημέρα, από τις 6 το πρωί έως τις 6 το βράδυ, το άλλο τμήμα από τις 6 το βράδυ έως τις 6 το πρωί. Ήταν μια υπηρεσία πολύ, πολύ δύσκολη... μια δουλειά ανόητη, αλλά απαραίτητη, έπρεπε να παραχθούν όπλα.

Η δουλειά είναι επικίνδυνη, καθώς υπάρχει συνεχώς κίνδυνος έκρηξης, και είναι ανθυγιεινή. Οι άνδρες γίνονται κατακίτρινοι, ούτε τα ντους ούτε τα πλυσίματα μπορούν να σβήσουν το χρώμα. Εξάλλου, τους αποκαλούν «οι κίτρινοι». Ο Βιντάλ προσαρμόζεται πολύ καλά στις νέες αυτές συνθήκες καθώς νοιώθει ενσωματωμένος στην ομάδα του: *Εκεί, είχα πολύ καλούς συντρόφους. Για παράδειγμα, έναν υποδιευθυντή τράπεζας, έναν διαχειριστή καταστήματος υφασμάτων στο Σαντιέ, ένα νεκροθάφτη, ένα κηπουρό, ένα πλανόδιο έμπορο, έναν έμπορο πανηγυριών, τον κ. Κορμάν, έναν από αυτούς τους τύπους που δεν πιάνονται κορόιδο, που τα έχουν δει και τα έχουν κάνει όλα.*

Ο Βιντάλ θαυμάζει εξίσου τον Κορμάν, που μιλάει μάγικα, λέει με περηφάνια ότι υπήρξε μαστροπός, και τον υποδιευθυντή της τράπεζας. Θαυμάζει όλους τους ξύπνιους, όποιοι και αν είναι. Ο Κορμάν δεν μπορεί να καταλάβει γιατί ο Βιντάλ δεν «σπρεχάρει γιντίς»: «Αφού είσαι Εβραίος, πρέπει να σπρεχάρεις γιντίς... – Μα όχι, ισπανικά μιλάω, απαντά ο Βιντάλ στον έκπληκτο Κορμάν. – Με δουλεύεις, τύπε!».

Σημαντική φάση στον εκγαλλισμό του Βιντάλ: οι φίλοι του τον κάνουν να ανακαλύψει το κρασί μπωζολαί.

Ανακοινώνεται μια άδεια για τη γιορτή της Πεντηκοστής: *Ήμασταν όλοι πολύ ευτυχισμένοι, δίνουμε ο καθένας το μεριδίό του για να αγοράσουμε τα εισιτήρια του τραίνου, το πρωί της 10^{ης} Μαΐου φθάνουμε στο στρατόπεδο... δεν επιτρέπεται να φύγει πλέον κανείς. Οι Γερμανοί μπήκαν στο Βέλγιο και εισβάλλουν στη Γαλλία.*

Καθώς ο Βιντάλ είναι εγκλωβισμένος, ο γιος του πήγε να περάσει μία ημέρα στη Μπουρζ, στις 31 Μαΐου. Παραξενεύεται πολύ που βλέπει τον πατέρα του κατακίτρινο ανάμεσα στους κίτρινους. Ο Κορμάν επιμένει να τον ρωτά: «Σπρεχάρεις γίντις;» και δυσαρεστείται πολύ από την αρνητική απάντηση. Ο Ενγκάρ τρώει στην καντίνα με τους φίλους του πατέρα του, βγάζουν μία ομαδική φωτογραφία και ο γιος ξαναφεύγει το βράδυ.

Ενθυμούμενος τη Μπουρζ τριάντα οκτώ χρόνια αργότερα, ο Βιντάλ θα δηλώσει: «Δεν λέω ότι ήταν ευχάριστα, αλλά τέλος πάντων...»

Ο Βιντάλ θα ξαναβρεί όλους αυτούς τους φίλους μετά την ήττα, όταν θα επιστρέψει στο Παρίσι, και πολλοί έρχονταν να τον βρουν στο μαγαζί του, την ώρα του κλεισίματος, για να πιουν μαζί ένα απεριτίφ.

Η ήττα

Η καταστροφή προαναγγέλλεται ήδη από τις 15 Μαΐου 1940. Ο ολλανδικός στρατός καταθέτει τα όπλα, τα γερμανικά τεθωρακισμένα τρυπούν κυριολεκτικά το γαλλικό στρατό στο Σεντάν και κατευθύνονται με ορμή προς τη Μάγχη. Στις 27 Μαΐου, ο βασιλέας των Βέλγων συνθηκολογεί. Από τις 28 Μαΐου έως τις 3 Ιουνίου, ο γερμανικός κλοιός σφίγγει ολοένα και περισσότερο τη Δουνκέρκη, όπου Άγγλοι και Γάλλοι αναχωρούν αφήνοντας πίσω όλο τον εξοπλισμό τους. Η Μεγάλη Βρετανία θα αρνηθεί να παρέμβει ξανά στη Γαλλία, ακόμη και με καταδιωκτικά αεροσκάφη. Στις 6 Ιουνίου, το γαλλικό μέτωπο κάπως αποκαταστημένο από το στρατηγό Βεγκάν υφίσταται ήττα στη Σομ και στις 9 Ιουνίου στην Εν. Η πολυπόθητη επανάληψη του θαύματος του Μάρνη δεν πραγματοποιείται και, στις 10 Ιουνίου, η γαλλική κυβέρνηση εγκαταλείπει το Παρίσι, ενώ ο Μουσσολίνι δίνει την «πισώπλατη μαχαίριά» κηρύττοντας τον πόλεμο στη Γαλλία. Η γενική υποχώρηση μετατρέπεται σε φυγή από τις 12 Ιουνίου.

Στις 16 Ιουνίου, ο Πωλ Ρενώ, αρχηγός της κυβέρνησης και βουλευτής του Βιντάλ, παραιτείται. Τον αντικαθιστά ο Πεταϊν, ο οποίος στις 18 Ιουνίου ζητά ανακωχή από τους Γερμανούς. Την ίδια ημέρα, από το Λονδίνο, ο ντε Γκωλ καλεί τους Γάλλους να αντισταθούν. Η ανακωχή υπογράφεται στη Ρετόντ στις 22 Ιουνίου, στο ίδιο βαγόνι μέσα στο οποίο ο γερμανικός στρατός συνθηκολόγησε το 1918, και ο πόλεμος τερματίζεται στις 25 Ιουνίου, ενώ τα γερμανικά στρατεύματα έχουν φθάσει στο Μπιαρίτζ, στο Μονλυσόν και στο Σαμπερύ.

Ο Βιντάλ και οι φίλοι του από τη Μπουρζ μεταφέρονται εν μέσω της καταστροφής. Λίγο αργότερα, στις 10 Ιουνίου, οι βαθμοφόροι της 15^{ης} μονάδας είχαν ανακοινώσει την αναχώρηση για το ιταλικό μέτωπο, και είχε γίνει η διανο-

μή τουφεκιών και εξάρτυσης. Όμως, προτού συγκεντρωθεί το υλικό που θα μετέτρεπε τους εργάτες του στρατού σε οπλίτες, ήλθε η οπισθοχώρηση.

Όλος ο γαλλικός στρατός οπισθοχωρούσε και από τη Μπουρζ, βλέπαμε ήδη να περνούν πομπές φορτηγών, τεθωρακισμένων, και λοιπά, όλον αυτόν τον κόσμο που έφευγε. Δυστυχώς, δεν υπήρχε γαλλική αεροπορία, μόνο γερμανικά αεροπλάνα.

Ένα απόγευμα, διαταγή του λοχαγού:

«Εμπρός, συγκέντρωση στο στρατόπεδο. Φεύγουμε.

- Πώς φεύγουμε;

- Πεζή προς το παρόν, πεζή...

Αδύνατον να βρεθούν φορτηγά, αδύνατον να βρεθούν τραίνα... Ο λοχαγός μας οργανώνει την αναχώρηση προς το νότο.

Λίγες ώρες πριν από την αναχώρηση, έρχεται ένας λοχίας και μου λέει:

«Ναχούμ, σε φωνάζουν στην πύλη του στρατοπέδου.

- Ποιος με φωνάζει;

- Δεν ξέρω.»

Και βλέπω τον Φρεντύ.

«Τι σου συνέβη;

- Να, έφυγα...»

Ο καημένος ο Φρεντύ, ήταν δώρο εξ ουρανού. Όταν οι Γερμανοί πλησίαζαν στο Παρίσι, ακουγόταν ότι οι Γερμανοί θα μάζευαν από το Παρίσι όλα τα αγόρια ηλικίας 16 έως 20 ετών για να τα στείλουν στη Γερμανία. Τότε, αμέσως, η Κορίν έστειλε τον Φρεντύ να φύγει προς το νότο με το ποδήλατό του, του έδωσε οδικούς χάρτες, και αυτός έφυγε.

Ο Φρεντύ είναι μόλις 17 ετών και η μητέρα του τον ορμήνεψε να πάει να βρει το Βιντάλ στη Μπουρζ. Ο Βιντάλ συστήνει τον Φρεντύ στο λοχαγό του, προκειμένου να του δοθεί άδεια να ακολουθήσει τη μονάδα.

Λέω:

«Είναι ο ανεπιθύς μου, μόλις ήλθε από το Παρίσι, με ποδήλατο, πέρασε δύο νύχτες στην ύπαιθρο.

- Α, λέει, εντάξει, θα σε υιοθετήσουμε...»

Όσο ήμασταν στο λοχαγό, ο Φρεντύ είχε αφήσει το ποδήλατό του στην πύλη του στρατοπέδου με όλα του τα πράγματα. Επιστρέφουμε, γιατί ήμασταν έτοιμοι να φύγουμε, πουθενά το ποδήλατο. Εγώ, λοιπόν, είχα πολύ καλούς φίλους, που με λυπόντουσαν, που ήταν πολύ ευγενικοί μαζί μου. «Τι σου συμβαίνει;» - Να, μόλις ήλθε ο ανεπιθύς μου και του έκλεψαν το ποδήλατό του.»

Ήταν ένας κοντός τυπάκος, ένας πανέξυπνος μαραγκός, του λέει: «Μην σε νοιάζει, έλα αγόρι μου, πάρε αυτό το ποδήλατο και ακολούθησέ μας.» Μας ακο-

λουθεί, και εμείς προχωράμε εφ' ενός ζυγού, είμαστε εκατόν πενήντα άνθρωποι. Και ξαφνικά ακούμε πίσω μας: «Σταματήστε, κλέφτης!» Τότε ένας τύπος από το στρατόπεδο, ένας λοχίας, λέει: «Είναι ένας Ιταλός, το ποδήλατο ήταν δικό του. Γιατί κλέψατε αυτό το ποδήλατο;» Μα του λέω:

«Δεν το κλέψαμε.

- Πώς, λέει, δεν το κλέψατε;

- Ήλθε από το Παρίσι, άφησε το ποδήλατό του μπροστά στην πύλη, δεν το βρήκε, και όπως ήμασταν βιαστικοί για να φύγουμε, πήρε αυτό.

- Μα αυτό είναι κλοπή!

- Μα όχι, δεν είναι κλοπή.»

Τότε παρενέβησαν οι φίλοι.

Χρειάστηκε να αφήσουν το ποδήλατο. Συνεχίζουν την πορεία πεζή. Ο Βιντάλ έχει δύο βαλίτσες, δύο χαρτόκουτα για ρούχα. Τι μεταφέρει;

Τη νύχτα στρατοπεδεύουμε σε ένα οικόπεδο. Ευτυχώς, τα πράγματα ήταν αρκετά καλά οργανωμένα: είχαμε μάγειρα και υπήρχε ένα όχημα με μια κουζίνα. Το πρωί μας έδωσαν καφέ στη μέση της υπαίθρου, και ο λοχαγός, δεν ξέρω πώς, μέσω τηλεφώνου και όλα αυτά, έλαβε εντολή να συνεχίσουμε τη διαδρομή πεζή, δεν υπήρχε άλλος τρόπος, και να κάνουμε μια στάση το μεσημέρι για φαγητό σε μία δεξαμενή νερού, ξέρεις στην εξοχή υπάρχουν τέτοιες δεξαμενές νερού.

Είχαμε φθάσει εκεί, ήμασταν τακτοποιημένοι μια χαρά, ετοιμαζόμασταν να γευματίσουμε, όλοι είχαν βοηθήσει για να καθαριστούν οι πατάτες, το ένα το άλλο, ο μάγειρας είχε ήδη... όταν ξαφνικά: «Συναγερμός, πρέπει να φύγουμε!». Πλησίαζαν γερμανικά αεροπλάνα, και ευτυχώς, ευτυχώς, αρχίσαμε να τρέχουμε μέσα στα χωράφια, δεν είχε περάσει ούτε ένα τέταρτο, όταν ανατινάχτηκε η δεξαμενή του νερού. Κατά τη γνώμη μου, υπήρχαν κατάσκοποι⁵³ οι οποίοι είχαν ειδοποιήσει ότι υπήρχε μια συγκέντρωση Γάλλων στρατιωτών, γιατί ήμασταν όσο να 'ναι διακόσιοι άνθρωποι... Ευτυχώς, είχαμε απομακρυνθεί.

Και το βράδυ φθάσαμε σε ένα αγρόκτημα... ο λοχαγός μας μίλησε με τον κτηματία, εάν μπορούσε να μας φιλοξενήσει. Λέει:

«Δεν μπορώ, αλλά υπάρχει ένας αχυρώνας, ας βολευτεί ο καθένας όπως μπορεί.

- Όμως για την τροφοδοσία, τον καφέ;

- Εγώ, δεν έχω τίποτα.

⁵³ Πρόκειται για μία μαρτυρία της οξείας κρίσης κατασκοπευτισμού που πέρασαν στρατιωτικοί και πολίτες κατά την περίοδο της ήττας, η οποία αποδόθηκε συχνά στην πέμπτη φάλαγγα και στην προδοσία.

- Ακούστε, εμείς μπορούμε να σας δώσουμε σουβάλια καφέ, έχουμε στο στρατό, αλλά είναι πράσινοι καφέδες. Δώστε μας ψωμί, πατάτες και λαρδί.»

Δέχθηκαν και έτσι το πρωί ανεφοδιαστήκαμε, και μετά, χοπ, ζαναπήραμε το δρόμο μας. Σε όλη αυτή τη διαδρομή υπήρχαν ορδές προσφύγων, οι οποίοι πήγαιναν προς το νότο. Στο δρόμο συναντάμε μία άλλη μονάδα, η οποία ερχόταν δεν ξέρω, από μια άλλη περιοχή, ήταν σε καμιά εικοσαριά άμαξες με άλογα. Τότε μας λένε: «Ακούστε, σε κάθε άμαξα είναι τρεις, τέσσερις άνθρωποι, μπορείτε να χωρέσετε οκτώ ή δέκα». Έτσι, δεν πηγαίναμε πλέον πεζή. Προχωρήσαμε ακόμη μία ή δύο ημέρες, δεν θυμάμαι πια, και φθάσαμε στο Αρζαντόν-συρ-Κρεζ. Εκεί, ο λοχαγός, και τα λοιπά, χάρη στα τηλεφωνήματα, είχε καταφέρει να ετοιμάσουν ένα τραίνο, ένα τραίνο που επρόκειτο να φύγει για την Τουλούζη.

Στην πραγματικότητα, όπως θυμάται καλά ο Φρεντύ, ο Βιντάλ και τέσσερις από τους φίλους του ανακάλυψαν, ακούγοντας το ραδιόφωνο, την ταχύτητα της γερμανικής προέλασης και αποφάσισαν να εγκαταλείψουν την πομπή, και τους περισυνέλεξε ένα στρατιωτικό λεωφορείο που πήγαινε στο Αρζαντόν-συρ-Κρεζ. Εκεί, σε ένα μπιστρό άκουσαν στο ραδιόφωνο το μήνυμα του στρατάρχη Πεταίν που ανακοίνωσε ότι ζήτησε την ανακωχή με αξιοπρέπεια. Ο Βιντάλ χειροκροτεί χαρούμενος, και σταματά το χειροκρότημά του εν μέσω της παγερής σιγής που τον περιβάλλει. Η μικρή ομάδα πηγαίνει στη συνέχεια στο σταθμό του Αρζαντόν και επιβιβάζεται σε ένα τραίνο που μόλις έφευγε για την Τουλούζη, όπου ο Βιντάλ γνωρίζει ότι έχουν αναζητήσει καταφύγιο οι αδελφοί του.

Μεταξύ Αρζαντόν-συρ-Κρεζ και Τουλούζης, η διαδρομή με το τραίνο είναι ίσως τέσσερις ώρες, εμείς κάναμε τέσσερις ημέρες. Όμως, τέλος πάντων, ήμασταν μέσα στο τραίνο, είχαμε έναν σχετικό ανεφοδιασμό, ο λοχαγός τα κατάφερε πάντα να μας εφοδιάζει με τρόφιμα...

Στην πραγματικότητα, ο λοχαγός δεν είναι πια εδώ, ο καθένας τα καταφέρνει κλέβοντας λίγο ή πολύ (ένας φίλος του Βιντάλ, ο εφοριακός, πιάστηκε ενώ προσπαθούσε να κλέψει ένα βαρελάκι κρασί και ένας βαθμοφόρος απείλησε να τον εκτελέσει). Λίγο πριν από την άφιξη του τραίνου στο σταθμό της Τουλούζης, ο Βιντάλ, προσωρινός λιποτάκτης, πηδάει από το τραίνο με τον Φρεντύ για να πάνε κατευθείαν να βρουν τους αδελφούς του.

Όλα συγκλίνουν στην Τουλούζη: η άτακτη φυγή στρατιωτικών και πολιτών από το Βορρά, την Ανατολή και τη Δύση. Οι αδελφοί του Βιντάλ, Λεόν και Ζακ, μπόρεσαν να εγκαταλείψουν τις Βρυξέλλες την παραμονή της άφιξης των Γερμανών, στις 11 Μαΐου, και, ύστερα από μία στάση στο Παρίσι, αναζήτησαν καταφύγιο στην Τουλούζη με την οικογένειά τους (ο Ανρί είχε μείνει στις Βρυξέλλες με τη σύντροφό του από τη Βρετανία, η οποία θα τον προστάτευε). Ο γιος του Βιντάλ είχε πάρει το τραίνο με προορισμό την Τουλούζη στις 9 Ιουνί-

ου, όταν πληροφορήθηκε από το ραδιόφωνο ότι οι εξετάσεις της Ακαδημίας του Παρισιού αναστέλλονταν. Η Ανριέτ, ο Ελί, η Λιλιάν, ο Μονύ είχαν φύγει στις 10 ή στις 11 Ιουνίου με αυτοκίνητο, πρώτα στο Νιор, και έπειτα, μπροστά στην προέλαση των Γερμανών, είχαν τραπεί σε φυγή στην Τουλούζη. Ο Βιντάλ γνωρίζει τη διεύθυνση του ξενοδοχείου στο οποίο μένει ο αδελφός του, Λεόν, εδώ και περισσότερο από ένα μήνα, και από εκεί βρίσκει το γιο του. Αυτός είναι πανευτυχής που ασχολείται με το κέντρο υποδοχής των προσφύγων φοιτητών, που έχει συστήσει ο καθηγητής Φωσέ. Επιπλέον, μια ειδική περίοδος εξετάσεων του εξασφάλισε τα δύο πρώτα διπλώματά του στην ιστορία και το πρώτο έτος του στη νομική σχολή.

Αφού ησύχασε σχετικά με την τύχη των δικών του, ο Βιντάλ τακτοποίησε στις 24 Ιουνίου τη στρατιωτική του κατάσταση και απέσπασε την άδεια να διανυκτερεύει στην πόλη με το γιο του, στην οδό ντεζ Αρ 8. Στις 6 Ιουλίου, το κέντρο αποστράτευσης της Τουλούζης του επιτρέπει να επιστρέψει «στα σπίτια του» και, στην ερώτηση: «Διεύθυνση στην οποία αποσύρεται ο ενδιαφερόμενος;», ο Βιντάλ απαντά, οδός Πιζανσόν 10, Μασσαλία. Γιατί; Εδώ υπάρχει κάποιο βινταλικό μυστήριο. Εν πάση περιπτώσει, θα πραγματοποιήσει τουλάχιστον μία παραμονή στη Μασσαλία στις αρχές του Αυγούστου, ενώ έμενε προσωρινά στην Τουλούζη.

Έτσι, μεγάλο μέρος της οικογένειας ξαναβρίσκεται στην Τουλούζη όπου και εγκαθίσταται. Ο Ζακ, η Σοφί και οι κόρες τους νοικιάζουν ένα διαμέρισμα, όπως και ο Λεόν, η Ζυλί και ο γιος τους Εντγκάρ. Η Ανριέτ, ο Ελί, ο Μονύ και η Λιλιάν νοικιάζουν μία βίλα στο τέρμα του τραμ στη γέφυρα ντε Ντεμουαζέλ.

Ο Βιντάλ δεν σκέπτεται καθόλου να μείνει στην Τουλούζη. Σκέπτεται, από τις αρχές Ιουλίου, να επιστρέψει στο Παρίσι, που βρίσκεται στην κατεχόμενη Γαλλία, ενώ ο νότος της Γαλλίας, υπό την άμεση διακυβέρνηση του Βισύ, είναι «ελεύθερη περιοχή». Όμως, τον ανησυχεί ο κίνδυνος να ζει κάτω από τη γερμανική εξουσία: *Έτσι πήγα να δω το λοχαγό μου: «Α, του λέω, εγώ θα ήθελα να επιστρέψω στο Παρίσι, αφού έχω το μαγαζί μου στο Παρίσι, αλλά με προβληματίζει το ισραηλιτικό ζήτημα.» Μου λέει: «Ναχούμ, δεν υπάρχει λόγος ανησυχίας. Είσαι Γάλλος στρατιώτης, μείνε στο σπίτι σου στο Παρίσι, δεν είναι γραμμένο στο κούτελό σου ότι είσαι ισραηλίτης, γύρισε ήσυχα με το κεφάλι ψηλά.»* Ο Βιντάλ ζητά επίσης πληροφορίες στέλνοντας ένα γράμμα στον φίλο του Ζαν Γκολωντέν, ο οποίος είναι νομικός σύμβουλος στο Παρίσι. Αυτός του απαντά στη διεύθυνση του Λεόν, στο βουλεβάρτο Ανατόλ Φρανς 96.

30 Ιουλίου 1940

Αγαπητέ κύριε,
 Σας ευχαριστώ για την επιστολή σας της 27^{ης} Ιουλίου.
 Εδώ όλα είναι ήσυχα, οι Γερμανοί είναι πολύ αξιοπρεπείς, και ο ανεφοδιασμός
 είναι αρκετά καλά εξασφαλισμένος.
 Με φιλικούς χαιρετισμούς [...].

Ο Βιντάλ το παίρνει απόφαση. Βιάζεται μάλιστα να επιστρέψει, για πρακτικούς λόγους (δεν μπόρεσε, όπως τα αδέρφια του, να πάρει μαζί του χρήματα για να επιβιώσει, αφού η ήττα τον κατέλαβε εξ απήνης στη Μπουρζ) και πιθανώς για συναισθηματικούς λόγους. Βιάζεται, και καθώς οι άδειες επιστροφής χορηγούνται πολύ αργά από τις γερμανικές αρχές, τα καταφέρνει και αποσπά στη Μασσαλία μία εντολή αποστολής του Υπουργείου Οικονομικών, με την υπογραφή του προέδρου του Εμπορικού Επιμελητηρίου της Μασσαλίας, που τον καλεί να επιστρέψει στο Παρίσι. Επιστρέφει στην Τουλούζη, επιμένει ώστε ο γιος του να αφήσει το δωμάτιό του για να πάει να μείνει και πάλι στην αδελφή του Ανριέτ, και αναχωρεί με το τραίνο για το Παρίσι, στις 16 Αυγούστου 1940.

Επιστρέφει στην οδό ντε Πλατριέρ, ανοίγει και πάλι το μαγαζί του στην οδό ντ' Αμπουκίρ και, τον Οκτώβριο, βρίσκει τον τρόπο να αγοράσει, από ένα μικρό δίκτυο διαφθοράς, μια γερμανική άδεια κυκλοφορίας για να πάει στην Τουλούζη. Βρίσκει το γιο του εγκαταστημένο σε ένα δωμάτιο πάνω από ένα καφέ, με κοινή τουαλέττα στο βάθος ενός διαδρόμου και, για άλλη μία φορά, υποχρεώνει το γιο του να μετακομίσει στη βίλα μιας γυναίκας ελληνικής καταγωγής, της κ. Μαρίας, χήρας ενός Γάλλου από την Τουλούζη, η οποία είχε ζήσει στην Κωνσταντινούπολη και είχε αποκτήσει εκεί έναν γιο. Όλα αυτά αρέσουν πολύ στο Βιντάλ, ο οποίος αφήνει εκεί τον Ενγκάρ.

Στην Τουλούζη, ο Ενγκάρ είναι ελεύθερος, ευτυχημένος. Ασχολείται με τους πρόσφυγες φοιτητές, έχει κάνει κάθε είδους φίλους, από κάθε ιθαγένεια, αποκτά τις πρώτες φίλες του, συναντά συγγραφείς των οποίων τα κείμενα διάβαζε στη *NRF*, υιοθετεί μια οικογένεια που τον υιοθετεί και του προσφέρει όλα όσα αγαπά και θαυμάζει: η κ. Ανρί έφθασε στην Τουλούζη, χωρίς κανένα πόρο, με τα τέσσερα παιδιά της, ο πατέρας, ένας σπουδαίος φυσικός, πέθανε κατά την έξοδο. Πανεπιστημιακοί από την Τουλούζη της βρήκαν ένα σπίτι, όπου η κ. Ανρί, που είναι ρωσικής καταγωγής, μοιράζεται το φαγητό και προσφέρει τσάι σε όποιον την επισκέπτεται. Ο Ενγκάρ είναι φίλος της κόρης της, Ελέν, η οποία είναι συνομήλική του, και θα γίνει αργότερα φίλος με το δεύτερο γιο της, το Βικτόρ, με τον οποίο θα συμμετάσχουν στην Αντίσταση. Ο νεαρός Αλέξ τον δέχεται φιλικά και η μικρή Βερά, που κάθεται στα γόνατά του, τον αγαπά με τρυφερότητα.

Νοιώθει ότι αρχίζει να ζει. Η καταστροφή τον λύτρωσε από τη συνεχή κηδεμονία του πατέρα του και η Κατοχή θα γίνει η απελευθέρωσή του.

Ένας δύσκολος χειμώνας

Η ένδεια έφθασε ξαφνικά στην Τουλούζη στα τέλη του καλοκαιριού του 1940. Το χειμώνα του 1940-1941 έκανε πολύ κρύο, ενώ το ξύλο και το κάρβουνο διανέμονται με φειδώ. Η περιοχή του νότου ζει την ειρήνη, αλλά ο πόλεμος συνεχίζεται. Η Μεγάλη Βρετανία αντιστέκεται μόνη στους βομβαρδισμούς των Γερμανών, αλλά κάθε σχέση με τη Γαλλία έχει διακοπεί μετά το Μερ ελ-Κεμπίρ⁵⁴. Ο ντε Γκωλ αποτυγχάνει στο Ντακάρ στην προσπάθειά του να φέρει στο πλευρό της ελεύθερης Γαλλίας τη δυτική γαλλική Αφρική (24 Σεπτεμβρίου). Το Βισύ ξεκινά επίσημη συνεργασία με τη ναζιστική Γερμανία (συνάντηση Πεταίν-Χίτλερ στο Μοντουάρ στις 24 Οκτωβρίου). Οι πρώτοι νόμοι εξαίρεσης επιβάλλονται κατά των Εβραίων και των μασόνων δημοσίων υπαλλήλων. Δημιουργείται η λεγεώνα των πεταινιστών. Η νύχτα βαθαίνει και εξαπλώνεται σε ολόκληρη την Ευρώπη: τον Απρίλιο-Μάιο 1941, η Γερμανία εισβάλλει στη Γιουγκοσλαβία πρώτα και έπειτα στην Ελλάδα. Η Γερμανία επιτίθεται κατά της Σοβιετικής Ένωσης στις 21 Ιουνίου 1941 και κατευθύνεται με ορμή κατά του Λένινγκραντ, της Μόσχας και του Καυκάσου.

Ο Εντγκάρ ζει τη φοιτητική ζωή του με μια ομάδα φίλων και κατά καιρούς επισκέπτεται τους θείους και τις θείες του. Ένα δράμα συμβαίνει στην οικογένεια Ναχούμ. Η Ανριέτ προσπαθεί να βρει έναν αρραβωνιαστικό για την ανεψιά της, Ρεζίν, και οργανώνει μία συνάντηση με έναν Θεσσαλονικιό έμπορο, πρόσφυγα στην Τουλούζη. Μετά τη γνωριμία αυτή, κάποιος λέει στη Ρεζίν, κόρη της Σοφί, ότι ο έμπορος αυτός είναι εραστής της Λυλιάν. Η Ανριέτ και η Σοφί έχουν μία θυελλώδη συνάντηση σε ένα καφέ, όπου τελικά καταλήγουν να πουν, η μία για την κόρη της άλλης, τις χειρότερες κακίες. Στην επιστροφή, η Ανριέτ διηγείται το περιστατικό, αλλά ο Μονύ παίρνει φωτιά: «Α! Είμαι ο κερατάς! Ε, λοιπόν, αφού είμαι ο κερατάς θα δούμε τι έχει να γίνει! – Μα όχι, αγόρι, μα όχι», τον καθησυχάζουν, διαβεβαιώνοντάς τον ότι πρόκειται για συκοφαντία. Οι σχέσεις διακόπτονται πλέον ανάμεσα στα δύο αυτά παρακλάδια της οικογένειας. Ο Λεόν διατηρεί μια διακριτική επαφή ανάμεσα στο Ζακ και την αδελφή του. Στην πραγματικότητα, η Ρεζίν είχε αποδεχθεί τη συνάντηση με τον έμπορο απλώς και μόνον για να μην δυσανεστήσει την οικογένεια. Συνδεόταν με έναν

⁵⁴ Εκεί ο αγγλικός στόλος βομβάρδισε και κατέστρεψε το γαλλικό στόλο, στις 3 Ιουλίου 1940.

στρατιωτικό αεροπόρο, τον Πωλ Μ., του οποίου η βάση είχε αναδιπλωθεί στην Τουλούζη. Έρωτας, χαρά, πάθος: αυτή είχε βρει το δωμάτιο του Εντγκάρ, πάνω από το καφέ, στο οποίο σύχναζε με τον εραστή της. Εξάλλου, ο Εντγκάρ, που γνώριζε πλέον όλους τους πρόσφυγες φοιτητές που εγκαθίσταντο στην Τουλούζη, συστήνει στην εξαδέλφη του την Ελέν, η οποία επιθυμεί να γνωρίσει ένα αγόρι, ένα αγόρι που επιθυμεί να γνωρίσει ένα κορίτσι: από την πρώτη συνάντησή με τον Αυστριακό φοιτητή Σρεκέρ, αγκαλιές, φιλία, και πολύ γρήγορα αρραβώνες και γάμος παρουσία του πατέρα, πανεπιστημιακού με ειδίκευση στον Λάμπνιτς, ο οποίος αναχωρεί σύντομα για τη Νέα Υόρκη.

Η κατάσταση χειροτέρευσε. Τα πρώτα αντισημιτικά μέτρα του Βισύ πλήττουν τους αλλοδαπούς Εβραίους. Ο Ζακ και η Σοφί θα σταλούν σε αναγκαστικό κατ' οίκον περιορισμό σε μια πόλη στα Πυρηναία, τη Σιερπ, κοντά στο Λυσόν. Οι κόρες τους που είναι Γαλλίδες μένουν, αλλά ο Πωλ Μ. πρέπει να φύγει από την Τουλούζη. Αρχικά, η βάση του μεταφέρεται στο Ιστρ. Οι ανώτεροί του δεν του δίνουν άδεια να παντρευτεί τη Ρεζίν. Η Ρεζίν εκμεταλλεύεται ένα ταξίδι στην εξαδέλφη της, Σαρού, στην Αβινιόν για να κάνει στάση στο Ιστρ στην επιστροφή. Επιστρέφει έγκυος. Στη συνέχεια, η μοίρα του Πωλ μεταφέρεται στη Βόρεια Αφρική. Η Ρεζίν υποχρεώνεται να κάνει άμβλωση μέσα στη μοναξιά και τον πόνο. Από τη δοκιμασία αυτή της μένει για όλη της τη ζωή το άσθμα.

Ο Βιντάλ επέστρεψε στο Παρίσι στις 16 Αυγούστου 1940 και εγκαταστάθηκε και πάλι στην οδό ντε Πλατριέρ. Ο Φρεντύ, ο οποίος είχε πάρει το πρώτο του απολυτήριο στην Τουλούζη, επέστρεψε στο Παρίσι, όπου είχαν μείνει οι γονείς του με τα δύο άλλα παιδιά τους. Μένουν πάντοτε στην οδό Σορμπιέ. Έπειτα, όταν ο Βιντάλ βλέπει ότι το μεγάλο διαμέρισμα που είχε αγοράσει στην οδό Ντεμούρ είναι ακατοίκητο προτείνει στην Κορίν και στο Ζοζέφ να το μοιραστούν μαζί του. Όμως, το διαμέρισμα αυτό θα κατοικηθεί για πολύ μικρό χρονικό διάστημα. Η Εμύ, η αδελφή της Κορίν, έμεινε κι αυτή στο Παρίσι. Ο άνδρας της, Μωρίς, αποστρατεύθηκε από τη Λεγεώνα των Ξένων, ήλθε να τη βρει και αναλαμβάνει και πάλι τη διεύθυνση του εργαστηρίου ετοιμών ενδυμάτων, στην οδό ντ' Αλεξαντρί. Γνωρίζει το δεύτερο παιδί του, το Μωρίς-Ζεράρ, που γεννήθηκε τον Ιούνιο 1940, όταν αυτός ήταν στο μέτωπο.

Ο Βιντάλ ξαναβρήκε τους φίλους του από το σύνταγμα που μένουν στο Παρίσι, και τους βλέπει καθημερινά την ώρα του απεριτίφ. Άνοιξε και πάλι το κατάστημά του. Η απουσία των περισσότερων άλλων χονδρεμπόρων που έχουν αναζητήσει καταφύγιο στο νότο και η σπανιότητα της παραγωγής πλεκτών είναι επωφελείς γι' αυτόν: πουλά τα παλιά αποθέματά του, τα οποία σάπιζαν εδώ και χρόνια, βρίσκει λίγα πλεκτά από τους κατασκευαστές και ευημερεί και πάλι για κάποιο διάστημα.

Το Σεπτέμβριο 1940, όλοι οι Εβραίοι του Παρισιού καλούνται να εγγραφούν στην αστυνομία και να φροντίσουν να μπει στην ταυτότητά τους η σφραγίδα με τη μνεία «Εβραίος».

Τότε, συμβούλια ανάμεσα σε όλους τους συμπατριώτες, όλους τους εμπόρους της συνοικίας: «Τι πρέπει να κάνουμε;» Τότε εγώ λέω: «Πρέπει να υπακούσουμε γιατί εάν υποθέσουμε ότι γίνεται ένας έλεγχος στο δρόμο ... τότε τι θα γίνει που δεν υπακούσαμε στην εντολή για τη σφραγίδα;» Τότε, πήγαμε, εγώ, όλοι, όλος ο κόσμος πήγε στην αστυνομία για να του βάλουν τη σφραγίδα στην ταυτότητά του...

Στο μεταξύ, ο αδελφός μου Ανρί που είχε μείνει στις Βρυξέλλες ήλθε να με δει επειδή αυτός μπορούσε να ταξιδεύει [επωφελούμενος της ιταλικής ιθαγένειας, η οποία τον προστάτευε τότε, αφού η Ιταλία ήταν σύμμαχος της Γερμανίας]. Είχε ήδη εξασφαλίσει άδειες από τους Γερμανούς στις Βρυξέλλες, και μου έδωσε πολύ θάρρος. Μου είπε: «Έκανες πολύ καλά που επέστρεψες στο Παρίσι, έκανες πολύ καλά που άνοιξες πάλι το μαγαζί σου, και μείνε ήσυχος, δεν μπορούν να μας ενοχλήσουν, δεν υπάρχει λόγος, κυρίως αφού δεν είμαστε νέοι, δεν είμαστε στρατιώτες και εσύ υπήρξες στρατιώτης.»

Ο Βιντάλ είναι πολύ αισιόδοξος στη διάρκεια του φθινοπώρου του 1940. Οι δουλειές του πηγαίνουν καλά, η σφραγίδα «Εβραίος» στην ταυτότητά του τον καθησυχάζει μάλλον παρά τον ανησυχεί, καθώς νοιώθει σύννομος. Θέλει, μάλιστα, να ξαναφέρει το γιο του στο Παρίσι. Είναι ευτυχισμένος με τους φίλους του, δεν υποφέρει καθόλου από τους περιορισμούς, νοιώθει ασφαλής. Ζει ανάμεσα στους μη Εβραίους. Ο πόλεμος τον έκανε τελείως Γάλλο, και αυτό τη στιγμή ακριβώς που η μηχανή που θέλει να τον απορρίψει από τη Γαλλία και να τον χωρίσει για πάντα από τους μη Εβραίους μπαίνει σε κίνηση.

Από τον Ιανουάριο 1941, η αρχή κατοχής αποκαλύπτει το σχέδιό της για την αρειανοποίηση των εβραϊκών επιχειρήσεων προκειμένου «να αποκλεισθούν, όσο το δυνατόν συντομότερα και με οριστικό τρόπο, οι Εβραίοι από την οικονομική ζωή της Γαλλίας». Τα περιουσιακά στοιχεία των Εβραίων δεν απαλλοτριώνονται, απαγορεύεται να επανεπενδύσουν τα διαθέσιμά τους σε μια εμπορική επιχείρηση και οι επιχειρήσεις τους θα ελέγχονται από διοικητικούς επιθεωρητές. Τα μέτρα θα χειροτερεύουν. Το διάταγμα της 26^{ης} Απριλίου 1941 απαγορεύει στους Εβραίους πολλές οικονομικές δραστηριότητες, απαγορεύει κάθε επαφή με το κοινό στους Εβραίους υπαλλήλους ή στελέχη, και καλεί τους διοικητικούς επιθεωρητές να υποκαταστήσουν τους Εβραίους ιδιοκτήτες⁵⁵.

⁵⁵ Cf. άρθρο εφημερίδας *Nouveaux Temps*, 12-1-1941, και άρθρο εφημερίδας *Petit Parisien*, 9-7-1941.

Ο Βιντάλ κράτησε στα έγγραφά του την κίτρινη αφίσα με τα μαύρα γράμματα *Jüdisches Geschaefst*, «εβραϊκή επιχείρηση», που αναγκάστηκε να τοποθετήσει στη βιτρίνα του καταστήματός του.

Ο Βιντάλ εξεπλάγη με το διορισμό, το Δεκέμβριο 1940, ενός προσωρινού άρειου διαχειριστή, του κ. Φρελόν, οδός Ριβολί 150, στον οποίο παρέδωσε στις 27 Ιανουαρίου 1941 τον ισολογισμό του, το λογαριασμό αποτελεσμάτων χρήσης του, και την απογραφή του για το τέλος του έτους. Επισημαίνει στον κ. Φρελόν ότι ο κ. και η κ. Λεζό του έχουν κάνει πρόταση να αγοράσουν την επιχείρησή του. Ο Βιντάλ προσπαθεί να επιτύχει μια λίγο ή πολύ εικονική εκχώρηση της επιχείρησής του στον φίλο του από το σύνταγμα Ζωρζ Λεζό. Η πράξη έχει καταρτισθεί από τον φίλο του και νομικό σύμβουλο κ. Γκολωντέν, αλλά δεν έχει υπογραφεί, κατόπιν αντιρρήσεων της διοίκησης.

Στις 12 Ιουλίου 1941, ο Βιντάλ αναγκάζεται, κατ' εφαρμογή του νόμου της 2^{ας} Ιουνίου 1941 που αφορά κάθε Εβραίο, να δηλώσει τα περιουσιακά στοιχεία του. Δηλώνει το σπίτι στο Ρυέγ-Μαλμαιζόν (αξία: περίπου 150.000 φράγκα), το διαμέρισμα στην οδό Ντεμούρ 51 (αξία: 81.000 φράγκα), τα ομόλογα της Εθνικής Πίστεως αξίας 400.000 φράγκων κατατεθειμένα στην τράπεζα, επί των οποίων οφείλει 160.000 φράγκα, 1.500 φράγκα εισόδημα κατατεθειμένα στο Εθνικό Ταμείο Προεξόφλησης του Παρισιού, 1.680 φράγκα σε τραπεζικό λογαριασμό, 17.000 φράγκα σε μετρητά, τα επίπλά του: 2 καναπέδες, 1 βιβλιοθήκη, 1 κομοδίνο, 1 σεκρεταίρ, 1 τραπεζάκι, 1 πολυθρόνα, 6 καρέκλες, 1 μικρό άγαλμα.

Ο διαχειριστής επιθεωρητής έρχεται δύο φορές την ημέρα για να ελέγξει το Βιντάλ, τον υποχρεώνει να καταθέσει στην τράπεζα το προϊόν των πωλήσεών του, ελέγχει τους λογαριασμούς κλπ. Μετά το διάταγμα της 26^{ης} Απριλίου σχετικά με τους Εβραίους, ο Βιντάλ κατάλαβε ότι «τα πράγματα έπαιρναν άσχημο δρόμο».

Η κυκλοφορία ανάμεσα στην περιοχή του βορρά και την περιοχή του νότου απαγορεύεται, εκτός εάν κάποιος διαθέτει ειδική άδεια που χορηγείται από το γερμανικό αρχηγείο. *Μπόρεσα, χάρη σε έναν φίλο, να αποκτήσω γερμανικά χαρτιά, μία άδεια κυκλοφορίας που ήταν γνήσια, αλλά δεν ήταν επίσημη, δεν ήταν καταχωρημένη στα αρχεία, μέσω αυτού του φίλου είχα εξαγοράσει τον τύπο που έβγαζε τις άδειες...* Έτσι, ο Βιντάλ αποκτά μία άδεια στο όνομά του, η οποία ισχύει από την 1^η Μαΐου έως την 1^η Αυγούστου 1941. Περνά με το τραίνο τη διαχωριστική γραμμή στο Βιερζόν, στις 14 Μαΐου, με το διαβατήριό του που δεν φέρει την ένδειξη «Εβραίος» και φθάνει στην Τουλούζη όπου μένει δέκα ημέρες.

Είναι ευτυχισμένος που βλέπει το γιο του, τους αδελφούς του, την αδελφή του. Όλοι τον παρακινούν να μην επιστρέψει στο Παρίσι, αλλά ο Βιντάλ ξανα-

φεύγει. Ένα μήνα αργότερα αποφασίζει να κάνει ένα νέο ταξίδι στην Τουλούζη. Σκέπτεται να βρει εκεί ένα κατάστημα, όπως έκανε ένας συνάδελφός του από το Σαντιέ. Φεύγει από το Παρίσι στις 24 Ιουνίου και επιστρέφει στις 9 Ιουλίου, μετά τα γενέθλια του γιου του. Ο τελευταίος τον πιέζει να μείνει στην περιοχή του νότου, αλλά ο Βιντάλ αναβάλλει και πάλι την απόφαση αυτή, ίσως και για συνασθηματικούς λόγους.

Στις 23 Ιουλίου 1941, αναχωρεί και πάλι για την Τουλούζη. Φαίνεται ότι το μαγαζί του έκλεισε στις 30 Ιουνίου, όπως αναφέρεται στην έκθεση της 8^{ης} Ιουνίου 1943 του κ. Μπωμγκαρντέ, νέου προσωρινού διαχειριστή της επιχείρησης, στην υπηρεσία ελέγχου των προσωρινών διαχειριστών. Ο Βιντάλ θέλει παρ' όλα αυτά να επιστρέψει μια τελευταία φορά στο Παρίσι πριν από τη λήξη της άδειας κυκλοφορίας του, η οποία λειτουργεί χωρίς κανένα πρόβλημα στη διαχωριστική γραμμή του Βιερζόν.

Παίρνω το τραίνο με την ησυχία μου. Ήμασταν τέσσερις στο κουπέ. φθάνουμε στο Βιερζόν. Εκεί, τα μεγάφωνα ανακοινώνουν στα γαλλικά πρώτα και έπειτα στα γερμανικά: «Κανένas στους διαδρόμους των βαγονιών, ετοιμάστε τις ταυτότητές σας, ετοιμάστε τα Ausweis σας και ετοιμασθείτε για κάθε έλεγχο». Εντάξει, όλα καλά...

Λίγα λεπτά αργότερα, δύο Γερμανοί αστυνομικοί μπαίνουν μέσα στο κουπέ, ήμασταν τέσσερις: «Χαρτιά, χαρτιά». Ο πρώτος κύριος δίνει. Απευθύνεται σε μένα, που ήμουν απέναντι, του δίνω. Δεν μου τα επιστρέφει, τα κρατά. Ζητά από έναν άλλο, του τα δίνει, ζητά από τον άλλο, του τα δίνει. Εγώ είμαι κάπως έκπληκτος. Μου λέει: «Αποσκευές. – Αποσκευές, ναι, έχω μία βαλίτσα». Μιλά στα γερμανικά με το συνάδελφό του, εγώ καταλάβαινα γερμανικά, αλλά δεν μπόρεσα να τον ακούσω καλά. Μου λέει: «Εντάξει, εντάξει» και φεύγουν. Συνεχίζουν τη γύρα τους στα άλλα κουπέ. Λίγα λεπτά αργότερα, επιστρέφουν και οι δύο. Μου λένε: «Βαλίτσα, χοπ, κατεβάστε τη βαλίτσα, ανοίξτε!». Δεν υπήρχε τίποτε κακό, εντάξει. «Καπέλο; – Όχι.» Εγώ είχα ένα βάσκικο μπερέ, γιατί την εποχή εκείνη ήμασταν όλοι λεγεωνάριοι του Πεταίν. Παίρνει το βάσκικο μπερέ, σκίζει τη φόδρα του βάσκικου μπερέ. Εγώ δεν καταλάβαινα τίποτα, και οι τρεις άλλοι, οι καημένοι. «Παλτό; – Ναι, ναι παλτό.» Σκίζει όλη τη φόδρα. «Παπούτσια, βγάλτε.» Βγάζω τα παπούτσια μου, αρχίζει να κτυπά τα τακούνια, για να δει εάν έβγαιναν. Εγώ δεν λέω τίποτα, περιμένω. «Α, μου λέει, θα πρέπει να κατεβείτε. – Όχι, όχι, εγώ είμαι Γάλλος, δεν κατεβαίνω, είμαι έμπορος, με κάλεσε η διεύθυνσή μου στην Τουλούζη, πρέπει να πάω στην Τουλούζη, δεν μπορώ.» Φεύγουν και οι δύο, πάντα με τα χαρτιά μου. Δέκα λεπτά αργότερα, που για μένα ήταν αγωνιώδη, τους βλέπω να ξανάρχονται. Τελικά, ένας από τους επιβάτες αυτούς, πιο ήρεμος και πιο θαρραλέος από μένα, βγήκε, πλησίασε τον αστυνομικό, μιλούσε καλά γερμανικά. Ο Γερμανός λέει: «Ναι, μας ανέφεραν

ένα ταξιδιώτη που ταιριάζει στη φυσιογνωμία και στην ηλικία αυτού του κυρίου, και που μεταφέρει συνάλλαγμα, το περνάει μέσα στο βάσκινο μπερέ του, το περνάει μέσα στις φόδρες.» Τέλος πάντων, όταν το τραίνο ξεκίνησε και πάλι, ένας από τους γείτονές μου μου λέει: «Θέλετε λίγο κονιάκ; – Θέλω, θα μου κάνει καλό.»

Φθάνοντας στην Τουλούζη, την άλλη ημέρα το πρωί, αποφάσισα να μην επιστρέψω στο Παρίσι.

Ο Βιντάλ είχε φύγει από το Παρίσι χωρίς να πάρει αρκετά χρήματα για να βρει ένα μαγαζί, όπως είχε σκεφθεί. Τέλος πάντων, δεν πειράζει, και η ζωή ξανάρχισε.

Ακολουθώντας τη συμβουλή του γιου του, φτιάχνει αμέσως μία νέα ταυτότητα, στην οποία δεν αναφέρει ότι είναι Εβραίος. Εγκαθίσταται στην οδό ντε Φλεράνς, με τον Εντγκάρ. Βρίσκει εστιατόρια που του αρέσουν, κυρίως το Κοντί, στην πλατεία ντυ Καπιτόλ, όπου τα πιάτα είναι χορταστικά. Σπεύδει εκεί μόλις ανοίξει και είναι ο πρώτος που σερβίρουν. Τρώει πολύ γρήγορα, με τεράστια όρεξη και μόλις τελειώσει το πιάτο του βουτάει το πιρούνι του στο πιάτο του γιου του, τον οποίο καλεί συχνά μαζί με τη φίλη του Βιολέτ Σαπλωμπώ. Πίνει επίσης το κρασί από το ποτήρι του γιου του, όταν αυτός κοιτάει αλλού. Εγκατέλειψε για χάρη του Κοντί ένα εστιατόριο με τακτικούς πελάτες, στον πρώτο όροφο, όπου η ιδιοκτήτρια και ταμίας, βαμμένη και προκλητική, περνά με το ψαλιδάκι της που χρησιμεύει για να κόβει τα δελτία τροφίμων. «Τι θέλετε;» τη ρώτησε ο Βιντάλ την πρώτη ημέρα. Και η όμορφη, με μια διεστραμμένη φωνή, ανοιγοκλείνοντας το ψαλιδάκι της: «Τα πάντα, τα πάντα, τα πάντα και τα πάντα...»

Τα αντισημιτικά μέτρα οδηγούν σε έξοδο από το Παρίσι. Οι συλλήψεις ξεκινούν το 1942. Ο γείτονας του Βιντάλ, στην οδό ντ' Αμπουκίρ, συνελήφθη και εκτοπίστηκε, παρότι Γάλλος από τη γέννησή του. Ακολουθούν μεγάλες έφοδοι. Η φυγή εντείνεται. Οι περισσότεροι αναγκάζονται να πληρώσουν κάποιον για να τους φυγαδεύσει. Η Κορίν πιέζει τον Φρεντύ να φύγει πρώτος στο νότο, και ο Φρεντύ πηγαίνει στην Τουλούζη όπου θα περάσει το δεύτερο μέρος του απολυτηρίου του. Φαίνεται ότι στις αρχές του 1941 η Κορίν περνά για πρώτη φορά λαθραία τη διαχωριστική γραμμή, περνώντας τον ποταμό Σερ, βουτηγμένη στο νερό έως τη μέση, βρήκε ένα σπίτι στη Λυών, και επέστρεψε στο Παρίσι (αφού έγραψε στον ανειμί της από το Παρίσι, στις 29 Ιουλίου 1941). Σε κάθε περίπτωση, το καλοκαίρι του 1941 η οικογένεια Πελοζόφο αποφασίζει να περάσει λαθραία τον Σερ με τη βοήθεια κάποιου. Ο Ζοζέφ περνά πρώτος και, από την ελεύθερη όχθη, ελέγχει τη σταδιακή διέλευση των παιδιών του και της γυναίκας του. Η οικογένεια εγκαθίσταται στη Λυών, όπου τους βρίσκει ο Φρεντύ, ο οποίος ετοιμάζεται να σπουδάσει νομική και φιλοσοφία. Θα ξαναβρεθεί στο πα-

νεπιστήμιο με τον εξάδελφό του Ενγκάρ, και θα επιστρατευθεί σε ένα εργοτάξιο νέων, ένα είδος πολιτικής υπηρεσίας που είχε δημιουργήσει ο Πεταίν.

Η Κορίν και ο Ζοζέφ εγκαταστάθηκαν στη Λυών. Ο Ζοζέφ εργάζεται με την Εμύ, το Μωρίς (που πέρασαν τον Σερ υπό τις ίδιες συνθήκες και περίπου την ίδια εποχή) και κάποιον κ. Ντεζιρέ Ερ. Δημιούργησαν την εταιρεία Λανσέρ, η οποία περιλαμβάνει ένα εργαστήριο ετοιμών ενδυμάτων. Μένουν μαζί σε μια βίλα, στην οδό Σαιν-Φουλμπέρ. Η Νταιζύ πηγαίνει στο σχολείο Λα Μαρτινιέρ, όπου θα τελειώσει τις σπουδές της το 1944. Ο Ανρί επέστρεψε στο σχολείο. Αλλά, μέχρι το Μάρτιο 1942, η Κορίν, που είναι πολύ θαρραλέα, θέλει να πηγαίνει στο Παρίσι. Στέλνει μία κάρτα στον εξάδελφο Πωλ Ναχούμ: «Η Κορίν θέλει οπωσδήποτε να πάει να δει τον Πωλ. Τι λες; Λαμβανομένης υπόψη της υγείας της, είναι συνετό κάτι τέτοιο;» Ο εξάδελφος Πωλ θα την κάνει να αλλάξει γνώμη. Εξάλλου, συνελήφθη και τον έστειλαν στο Ντρανσύ, όπου έμεινε μόνο τρεις ημέρες. Πράγματι, οι έφοδοι και οι συλλήψεις πολλαπλασιάζονται στην περιοχή του βορρά. Ο αδελφός της Κορίν, Μπενζαμέν, συνελήφθη το 1942, αλλά όχι η «άρεια» σύζυγός του, και το κοριτσάκι του ηλικίας 8 ετών. Η γερμανική αστυνομία πήγε να συλλάβει τον Πεπό, τη Μαργκό και τα παιδιά τους που γλύτωσαν ως εκ θαύματος την εκτόπιση. Η Γκεστάπο άδειασε και λεηλάτησε τα διαμερίσματα της Ανριέτ, του Βιντάλ, της Κορίν. Μόνο το διαμέρισμα της Λιλιάν, όπου τοποθετήθηκαν σφραγίδες της πρεσβείας της Αργεντινής, γλύτωσε⁵⁶.

Στην περιοχή του νότου, η επάνοδος του Λαβάλ στην προεδρία της κυβέρνησης τον Απρίλιο 1942, και κυρίως η κατοχή της περιοχής του νότου από τα γερμανικά στρατεύματα το Νοέμβριο 1942, κάνουν όλους τους Εβραίους να ανησυχούν για εφόδους, συλλήψεις, εκτοπισμούς όπως στην περιοχή του βορρά. Κατά τύχη, το Σεπτέμβριο, ο Πωλ Σρεκέρ και η γυναίκα του Ελέν, κόρη του Ζακ και της Σοφί (οι οποίοι βρίσκονται πάντοτε σε κατ' οίκον περιορισμό στο Σιέρπ), αποκτούν αμερικανική βίζα, χάρη στον πατέρα Σρεκέρ, ο οποίος έχει γίνει καθηγητής σε αμερικανικό πανεπιστήμιο. Αναχωρούν από το Πορ-Βαντρ με το τελευταίο πλοίο για τη Νέα Υόρκη συνοδευόμενοι από την κ. Βερά Ανρί, η οποία, καλεσμένη από συναδέλφους του αποθανόντος συζύγου της, αναχωρεί με τα παιδιά της, Ελέν, Βερά και Αλέξ. Μένει ο μεγάλος γιος της, Βικτόρ, ο οποίος δεν μπόρεσε ή δεν θέλησε να εξασφαλίσει την άδεια αναχώρησης και θα πάει στη Λυών, στη φοιτητική εστία, μαζί με τον Ενγκάρ. Τη στιγμή της εισόδου των γερμανικών στρατευμάτων στην περιοχή του νότου, ο γιος του Βιντάλ

⁵⁶ Καθώς η Αργεντινή ήταν υπεύθυνη για τα ελληνικά συμφέροντα στη Γαλλία κατά τη διάρκεια της Κατοχής, ο Μονύ και η Λιλιάν μπόρεσαν να εξασφαλίσουν αυτή την ειδική προστασία.

βρίσκεται στην Τουλούζη με τον φίλο του Ζακ Φρανσίς Ρολάν, ο οποίος ήλθε να τον πείσει να πάει στη φοιτητική εστία στη Λυών, όπου θα μπορούν να ζουν ταυτόχρονα μια ζωή ριμπαλδική και μαρξιστική. Ο Ρολάν έχει αναπτύξει τη «συνθετική αντίληψη της ζωής», η οποία συνδυάζει την αυστηρή ζωή του δραστήριου μπολσεβίκου, τη μελετηρή ζωή του μαρξιστή φοιτητή και την εφηβική ζωή των πάρτυ [surprises-parties]. Οι δύο φίλοι θα ξαναβρεθούν στη φοιτητική εστία της Λυών το Δεκέμβριο, θα γίνουν συγκάτοικοι, και θα έχουν, γείτονα στο διπλανό δωμάτιο, το Βικτόρ Ανρί.

Η είσοδος των γερμανικών στρατευμάτων στη πεταινιστική Γαλλία συμπαράσφρει την κατάληψη της Νίκαιας και της Σαβοΐας από τα ιταλικά στρατεύματα. Την έξοδο από την περιοχή του βορρά στην περιοχή του νότου ακολουθεί η έξοδος από τη γερμανική περιοχή στην ιταλική περιοχή. Η Ανριέτ και οι δικοί της αναχωρούν για τη Νίκαια, την οποία έχουν καταλάβει τα ανεκτικά ιταλικά στρατεύματα. Οι περισσότεροι Ναχούμ και Μπερεσσί της περιοχής του νότου θα συναντηθούν για κάποιο διάστημα στη Νίκαια.

Νοέμβριος 1942 - Σεπτέμβριος 1943

Ο Νοέμβριος 1942 υπήρξε σταθμός για το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι Αμερικανοί αποβιβάζονται στη Βόρεια Αφρική, ο πεταινιστής ναύαρχος Νταρλάν τάσσεται στο πλευρό τους, τα γερμανικά στρατεύματα εισβάλλουν στη Γαλλία του Βισύ, του οποίου ο στόλος βυθίζεται στην Τουλόν. Την ίδια στιγμή, το Στάλινγκραντ αντιστέκεται στη γερμανική επίθεση, και η αντίσταση αυτή θα μετατραπεί σε προφανή νίκη, μετά την περικύκλωση και την παράδοση των στρατευμάτων του φον Πάουλους, στις 2 Φεβρουαρίου 1943. Από την άνοιξη του 1943, τα σοβιετικά στρατεύματα θα περάσουν στην επίθεση και θα ανακτήσουν το Κουρσκ, το Μπιελγκορόντ, το Χάρκοβο.

Στη διάρκεια της περιόδου που ξεκινά το Νοέμβριο 1942 (κατάληψη της περιοχής του νότου) και λήγει το Σεπτέμβριο 1943 (κατάληψη της Ιταλίας και της ιταλικής περιοχής στη Γαλλία από τα γερμανικά στρατεύματα), η Νίκαια έγινε ένα τεράστιο καταφύγιο Εβραίων, προτού γίνει μία τεράστια παγίδα.

Οι πρώτοι Ναχούμ που εγκαταστάθηκαν στη Νίκαια, η Ανριέτ, ο Ελί, η Λιλιάν και ο Μονύ, μένουν στο ξενοδοχείο Σπλαντίντ, στο 50 του βουλευβάτου Βίκτορος Ουγκώ. Από την πλευρά των Μπερεσσί, η Εμύ και ο Μωρίς εγκατέλειψαν τη Λυών και ήλθαν να εγκατασταθούν στη Νίκαια, κατά πάσα πιθανότητα και αυτοί μετά την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων στην περιοχή του νότου. Η Κορίν και ο Ζοζέφ θα έλθουν και αυτοί την άνοιξη του 1943.

Πριν από την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων, ο Βιντάλ σκέφθηκε για ένα διάστημα να εγκατασταθεί στη Λυών (μια ταυτότητα που του χορηγήθηκε στις 8 Σεπτεμβρίου 1942 δείχνει πράγματι ότι κατοικεί στην πόλη αυτή, στο δρόμο Βιλλόν 92). Εγκαθίσταται στη Νίκαια στα τέλη του 1942. Μένει για κάποιο διάστημα στο ξενοδοχείο Σπλαντίντ, και έπειτα νοικιάζει ένα διαμέρισμα, τον Ιανουάριο ή το Φεβρουάριο 1943, στην οδό Γκυγκλιά 16, και αγοράζει μερικά έπιπλα. Το φθινόπωρο του 1942 κάνει πολλά ταξίδια, άλλα για συναισθηματικούς λόγους και άλλα για να δει συγγενείς και το γιο του. Στη Νίκαια, νοιώθει ασφαλής, αλλά δεν τρώει αρκετά. Πηγαίνει σε δύο εστιατόρια, το ένα μετά το άλλο, για να γευματίσει.

Από τη Νίκαια, ο Βιντάλ εξακολουθεί να ανησυχεί δι' αλληλογραφίας για την υγεία, τη διατροφή, τη ζέστη, το κρύο, την κούραση του γιου του:

Αγαπημένο μου Ενγκάρ,

Έφθασα καλά χθες το βράδυ και βρήκα με μεγάλη ικανοποίηση το τηλεγράφημά σου ότι έφθασες καλά.

Μου απομένει να περιμένω κάθε μέρα (απαιτητικός πατέρας) (αλλά και έτσι θέλουμε να παραμείνει) τα καλά σου νέα.

Γράψε μου στη Νίκαια στο ξενοδοχείο Σπλαντίντ, γιατί φεύγω σήμερα.

Γράψε μου τι χρειάζεσαι από ρούχα, και μόλις λάβεις αυτό το γράμμα, στείλε μου με τηλεγράφημα στη Νίκαια, στο Σπλαντίντ, τη διεύθυνση του ξενοδοχείου σου, και θα σου στείλω μαντίλια, κάλτσες.

Περιμένω, επομένως, αγαπημένε μου, ένα πρώτο τηλεγράφημα στη Νίκαια και γράμματα... Να είσαι πολύ προσεκτικός και να αποφεύγεις τις αναβάσεις σε βουνά και τις αναρριχήσεις, να προσέχεις τον εαυτό του, να τρως καλά, να σκέπτεσαι τον μπαμπά σου και να του γράφεις συχνά κάθε μέρα, έστω και μία μικρή κάρτα ανάμεσα σε μεγάλα γράμματα. Σε φιλώ.

Ο μπαμπάς σου Βιντάλ.⁵⁷

Ο Βιντάλ πιστεύει ότι ο γιος του είναι ασφαλής στη φοιτητική εστία στη Λυών με τους δύο φίλους του. Δεν γνωρίζει τίποτε για τις παράνομες δραστηριότητές τους με τους κομμουνιστές φοιτητές και με το ενωμένο μέτωπο της πατριωτικής νεολαίας. Ξέρει, ωστόσο, ότι ο Ενγκάρ πηγαίνει κάθε βράδυ στη θεία του Κορίν, η οποία μένει κοντά στη φοιτητική εστία και η οποία διανέμει ένα μέρος του οικογενειακού δείπνου στον ανειμίό της και τους δύο φίλους του.

Προς το τέλος της άνοιξης του 1943, ο γιος του φθάνει στη Νίκαια συνοδευόμενος από το Ζακ Φρανσίς Ρολάν, το Βικτόρ Ανρί και έναν άλλο αντιστα-

⁵⁷ Γράμμα που έστειλε στο γιο του το καλοκαίρι του 1942, πιθανώς στο Σαιν-Ζερβέ, όπου ο Ενγκάρ και ο Βικτόρ Ανρί πήγαν για ορειβασία.

σιακό φίλο, τον Ανρί Πότζο ντι Μπόργκο. Διαθέτουν ψεύτικα *Urlaubsschein*, έγγραφα επαναπατρισμού για Γάλλους άρρωστους αιχμαλώτους, και πραγματικά ονόματα αιχμαλώτων που προέρχονται από απαγορευμένες πόλεις στο Βορρά, προκειμένου να τους φτιάξουν σε κάποιο δημαρχείο της ακτής γνήσια έγγραφα ταυτότητας, με κάρτες για εφοδιασμό, καπνό, υφάσματα κλπ. Πρέπει οπωσδήποτε να αλλάξουν ταυτότητα, καθώς η κλάση τους έχει κληθεί από την υπηρεσία υποχρεωτικής εργασίας στη Γερμανία, και το αντιστασιακό κίνημα των αιχμαλώτων που τους ενσωμάτωσε τους παρέσχε αυτά τα ψεύτικα *Urlaubsschein*. Έτσι, ο Βιντάλ μαθαίνει ότι ο γιος του είναι αντιστασιακός. Τον εξορκίζει να εγκαταλείψει αυτή την τρέλλα, τον ικετεύει να μην αποκτήσει ψεύτικα χαρτιά, προσπαθεί να του βρει μία θέση στην ιταλική στρατιωτική οργάνωση που ασχολείται με την ανέγερση του τείχους της Μεσογείου. Όπως είδαμε, επιστρατεύει το σύνολο της οικογένειας που έχει φυγαδευθεί στη Νίκαια, και διοργανώνει μία ύπατη, αλλά μάταιη, συνάντηση με το θείο Χανανέλ. Ύστερα από μερικές σκηνές μελοδραματικής απογοήτευσης, στις οποίες αναφέρει ότι θα πεθάνει από στενοχώρια και έγνοια, ο Βιντάλ εγκαταλείπει στωικά την προσπάθεια. Άλλωστε, τον απασχολούν ιδιαίτερα τα συναισθηματικά του προβλήματα, στα οποία εμπλέκονται ρήξεις, νέα σχέση, συμφιλιώση. Τον απασχολεί επίσης πολύ η διατροφή. Παρότι τρώει δύο διαδοχικά γεύματα, σε δύο διαφορετικά εστιατόρια της Νίκαιας, αυτό δεν του φθάνει. Αντίθετα, βρίσκει στην περιοχή της Λυών, της Ροάν, της Ταράρ, πλούσιες και γευστικές διατροφές που τον ικανοποιούν. Η αδελφή του Ανριέτ, στα γράμματά της στη Ματίλντ, κοροϊδεύει την εμμονή του αδελφού της να βρει ένα «καλό τραπέζι».

Η Ανριέτ έχει νέα από τον αδελφό της Ανρί, ο οποίος βρίσκεται πάντα στο Βέλγιο, προστατευμένος από την «άρεια» σύντροφό του και την ιταλική του ιθαγένεια. Λαμβάνει γράμματα από τη Ραιμόντ Κουατσαλιού, αδελφή της συντρόφου του Ανρί: «Η Ραιμόντ μου γράφει ότι φεύγει στις 25 και πηγαίνει στον Ανρί για να περάσει εκεί τις διακοπές της, της γράφω και της ζητώ να μου γράψει όταν επιστρέψει ένα μεγάλο γράμμα, στο οποίο θα μας μιλά για τον αγαπημένο μας αδελφό» (γράμμα της Ανριέτ στην αδελφή της, Ματίλντ, με ημερομηνία 19 Ιουλίου 1943). «Λάβαμε ένα μεγάλο γράμμα του Ανρί. Δόξα τω Θεώ, είναι πολύ ευτυχησμένοι και μας το λέει. Έχει ένα κήπο γεμάτο λουλούδια, το σπίτι του είναι σώο και αβλαβές και είναι καλά. Τόσο το καλύτερο που ένας από μας γλυτώνει από αυτόν τον καταραμένο πόλεμο» (γράμμα της Λιλιάν στη Ματίλντ, με ημερομηνία 19 Αυγούστου 1943). Από τον Ιούνιο 1940, η Ανριέτ δεν έχει δει τη μεγάλη κόρη της, Αιμέ, η οποία μένει στο Λίβερπουλ. Ο Μονύ έχει έμμεσα πολύ ανησυχητικές πληροφορίες για την οικογένειά του, η οποία βρίσκεται στο σύνολό της στη Θεσσαλονίκη. «Ο αγαπημένος μου σύζυγος προ-

σπαθεί να μην μας δείξει την απόλυτα δικαιολογημένη ανησυχία του για την οικογένειά του. Αλλοίμονο! Τα άσχημα νέα επιβεβαιώνονται κάθε μέρα που περνά και είναι φοβερό» (γράμμα της Λιλιάν στη Ματίλντ, με ημερομηνία 19 Αυγούστου 1943).

Το φθινόπωρο του 1942, ο Ζακ είναι πάντοτε σε κατ' οίκον περιορισμό στα Πυρηνάια, και ο Λεόν βρίσκεται ακόμη στην Τουλούζη. Θα μπορέσουν, όπως θα δούμε, να βρουν καταφύγιο στην Ιταλία πριν από το Σεπτέμβριο 1943, επωφελούμενοι έτσι σχεδόν έναν αιώνα αργότερα από την εξαιρετικά ευτυχή πρωτοβουλία του πατέρα τους Νταβίντ, ο οποίος, στη Θεσσαλονίκη, μετά το ρωσοσοτουρκικό πόλεμο, είχε αποκτήσει την ιταλική εθνικότητα για όλη την οικογένειά του.

Ο Βιντάλ, στρουθοκάμηλος απέναντι στις διώξεις

Ο Βιντάλ και οι αδελφοί του άργησαν να καταλάβουν τη φύση της απειλής που άρχισε να γίνεται σαφέστερη και να επιδεινώνεται από τις αρχές του 1941 έως την άνοιξη του 1942. Νόμισαν αρχικά ότι ο νέος αντισημιτισμός των Ναζί αποτελούσε απλή προέκταση του παλιού χριστιανικού αντιεβραϊσμού. Στην αρχή αντέδρασαν όπως μετά τις διώξεις της Ισαβέλλας της Καθολικής, η οποία ανάγκασε τους προγόνους τους είτε να γίνουν χριστιανοί είτε να εξορισθούν. Χωρίς διέξοδο, αντιδρούν σαν αυθόρμητοι νεομαρράνοι που επιδιώκουν να σωθούν μέσω του προσηλυτισμού και μιας φαινομενικής ευσέβειας. Ο Λεόν, η Ζυλί και ο γιος τους Εντγκάρ προσηλυτίζονται στον προτεσταντισμό (αποσπώντας από τον ιερέα μία προχρονολογημένη πράξη συμμετοχής στη θρησκεία αυτή) και πηγαίνουν τακτικά την Κυριακή να ψάλουν ύμνους στον καλβινιστικό ναό της Τουλούζης. Ο Βιντάλ, από τη μεριά του, σπεύδει στην επισκοπή της Τουλούζης, καταφέρνει να βαπτιστεί και ικετεύει το γιο του να προσηλυτισθεί. Για λόγους ασφάλειας, απέκτησε και άλλες πράξεις βάπτισης, κάθε φορά πιο παλιές, εκ των οποίων αυτή της ενορίας Νοτρ-Νταμ-ντε-Μπον-Βουαγιαζ, από την επισκοπή της Νίκαιας, που δείχνει ότι βαπτίστηκε στις 20 Ιουνίου 1913, με αναδόχους το Ζωρζ Λεζό και τη Μαρί Λεζό («γνήσιο» απόσπασμα καταρτισθέν στις 16 Ιανουαρίου 1943).

Ταυτόχρονα, πιστεύει ότι η ιδιότητά του ως Γάλλου παλαιού πολεμιστή θα τον προστατεύσει, και το Μάρτιο και τον Απρίλιο 1942 γράφει στο Εθνικό Γραφείο Παλαιών Πολεμιστών και γενικό επιτελείο του στρατού του Βισύ προκειμένου να αποκτήσει βεβαίωση παλαιού πολεμιστή του πολέμου του 1939-1940. Του απαντούν ότι το κείμενο εφαρμογής που θα επιτρέψει τη χορήγηση της βεβαίωσης αυτής δεν έχει ακόμη δημοσιευθεί. Ελλείψει βεβαίωσης, εγγρά-

φεται στη Λεγεώνα των Πολεμιστών και Εθελοντών της Εθνικής Επανάστασης, δημιουργήμα του καθεστώτος του Βισύ για να συγκεντρωθούν στον πεταινισμό οι παλαίμαχοι των δύο πολέμων. Λαμβάνει τις προσκλήσεις στην οδό ντε Φλεράνς, στο σπίτι του γιου του, το οποίο μοιράζονται όταν έρχεται στην Τουλούζη. Κατά τα άλλα, ήδη από το 1940, ακόμη και στο Παρίσι όπως φαίνεται, φορά το βάσκικο μπερέ, όπως οι λεγεωνάριοι του στρατάρχη Πεταίν, το οποίο έχει γίνει πεταινιστικό σύμβολο. Μόλις απέκτησε ένα κανονικό σπίτι, καρφίτωσε στους τοίχους του δωματίου του εικόνες της Παναγίας, ένα μενταγιόν με τον Πάπα και προσωπογραφίες του στρατάρχη. Έτσι, περιτριγυρισμένος από καθολικά και πεταινιστικά αντικείμενα, προστατεύεται από το απειλητικό περιβάλλον σαν στρουθοκάμηλος.

Στην αρχή, όπως πολλοί άλλοι, οι οποίοι υπέστησαν για το λόγο αυτό τον εκτοπισμό, ο Βιντάλ νοιώθει να απειλείται λιγότερο μένοντας νόμιμος παρά διαφεύγοντας. Δεν διστάζει να κάνει απάτες σε αυτή τη νομιμότητα, όπως έκανε αποκτώντας τη γερμανική άδεια κυκλοφορίας, αλλά διατηρώντας τη νόμιμη ταυτότητά του. Βλέπει τον κίνδυνο της παρανομίας, αλλά όχι την ευκαιρία να σωθεί. Νομίζει, από ανατολίτικη αντίδραση, ότι η εξουσία θα του αναγνωρίσει την υποταγή του.

Τελικά, υποκύπτοντας στην επιμονή του γιου του, θα αλλάξει ταυτότητα. Ο γιος του τον έπεισε αρχικά να μην δηλώσει Εβραίος όταν θα ζητούσε νέα ταυτότητα, αλλά ο Βιντάλ αντιστέκεται για καιρό στην ιδέα να αποκτήσει ψεύτικη ταυτότητα. Τελικά, συγκατατίθεται το 1943 στη Λυών. Η Αντίσταση φτιάχνει τα ψεύτικα χαρτιά και ο Ενγκάρ του δίνει τα δελτία για τις νέες ταυτότητες.

Προηγουμένως, σκέφθηκε να ξαναπάρει την ιταλική ιθαγένεια, όπως τα αδέρφια του. Πράγματι, στις αρχές του 1943, αποκτά ένα πιστοποιητικό ιταλικής ιθαγένειας που του χορήγησε ο πρόξενος της Ιταλίας στη Θεσσαλονίκη, σύμφωνα με το οποίο είναι εγγεγραμμένος στο μητρώο των υπηκόων με αριθμό 47α, γράμμα Ν, και έχει την κατοικία του στο Λιβόρνο (υπενθυμίζουμε ότι η Νίκαια έπαψε να είναι υπό ιταλική κατοχή μόλις το Σεπτέμβριο 1943, και έτσι με την ημερομηνία αυτή η ανταλλαγή αλληλογραφίας είναι εύκολη μεταξύ Νίκαιας, όπου βρίσκονται ο Βιντάλ και η Ανριέτ, και Ιταλίας). Δίστασε; Πάντως, αποφάσισε να μείνει στη Γαλλία. Ξέρει από την άνοιξη του 1943 ότι ο γιος του είναι μέλος της γαλλικής αντίστασης, και έχει πολλούς δεσμούς στη Γαλλία ώστε να σκεφθεί να φύγει, ακόμη και με τους αδελφούς του, στην Ιταλία.

Έτσι, για να προστατευθεί, ο Βιντάλ αντέδρασε πρώτα ως Σεφαρδίτης νεομαρράνος (προσηλυτισμός, ψεύτικη ευλάβεια) και ως ανατολίτης (υπακοή στην εξουσία). Αντέδρασε ως «Θεσσαλονικιός», αλλά δεν είναι πλέον δυνατό να προβάλει στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο την «ιθαγένεια» μιας πόλης, την οποία

είχε καταφέρει να κάνει αποδεκτή στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οπωσδήποτε, το 1943, μπορούσε, όπως και οι αδελφοί του, να ανακτήσει την ιταλική ιθαγένεια, η οποία από θεία τύχη θα τους σώσει και τους τρεις, τον έναν στις Βρυξέλλες, τους δύο άλλους στην Ιταλία. Όμως, δεν μπορεί, όπως ο Λεόν και ο Ζακ, να παρασύρει μαζί του τα αγαπημένα του πρόσωπα, και μπορεί να επωφεληθεί άμεσα ενός νέου είδους προστασίας, αυτής που του παρέχουν τα ψεύτικα χαρτιά που του προμήθευσε η Αντίσταση.

Η ιταλική προστασία

Μετά την κατάληψη και το διαμελισμό της Γιουγκοσλαβίας από τη Γερμανία, η Ματίλντ αναζήτησε καταφύγιο στις 25 Μαΐου 1941 στην Οπατίγια, στην Ίστρια, που ήταν ιταλική. Ο σύζυγός της, Μπούσι, άρρωστος κατά την υποχώρηση, δέχθηκε τις φροντίδες του γιατρού Πάολο Νογκάρα, αλλά αποβίωσε εκεί στις 27 Φεβρουαρίου 1942, σε ηλικία 54 ετών. Το ζεύγος περνούσε συχνά τις διακοπές του εκεί από τη δεκαετία του 1920 και βρήκε παλιούς και νέους φίλους, και, χωρίς αμφιβολία, μετά το θάνατο του Μπούσι, η Ματίλντ, η οποία μιλά τέλεια ιταλικά, μπόρεσε να ανακτήσει την ιθαγένεια της εφηβείας της, καθώς η Ιταλία δεν παύει ποτέ να αναγνωρίζει ως δικούς της τους πολίτες της, ακόμη και αν απέκτησαν μία άλλη ιθαγένεια. Ο Μπούσι, ο οποίος ήταν πολύ προνοητικός, είχε χρήματα στην τράπεζα σε διάφορες χώρες, και είχε σίγουρα χρήματα και στην Ιταλία. Η ομορφιά και η γοητεία της Ματίλντ θα τη βοηθήσουν να βρει φίλους με επιρροή, εκ των οποίων έναν *monsignore* στο Βατικανό, όχι μόνο για να εξασφαλίσει πλήρως την επανένταξή της στην ιταλική ιθαγένεια και για να μπορεί να ταξιδεύει, αλλά και για να υποστηρίξει τα διαβήματά της με σκοπό να φέρει στην Ιταλία τους δικούς της που απειλούνταν στη Γαλλία. Παρότι λήφθηκαν αντισημιτικά μέτρα από τη φασιστική Ιταλία, δεν υπήρξαν τόσο αυστηρά ούτε από νομική άποψη ούτε στην πράξη όσο τα γερμανικά μέτρα, και σε κάθε περίπτωση, έχοντας ξαναγίνει Ναχούμ, η Ματίλντ δεν έχει καμμία εβραϊκή ένδειξη στα ιταλικά χαρτιά της.

Ξαναβρήκε την επαφή με την αδελφή και τους αδελφούς της στις αρχές του 1942 και ασχολείται δραστήρια για να τους φέρει στην Ιταλία, όταν η κατάληψη της πεταινιστικής περιοχής από τα ιταλικά στρατεύματα τους έθεσε σε κίνδυνο. Ο αδελφός της Ζακ βρίσκεται στη χειρότερη και στην καλύτερη κατάσταση. Στη χειρότερη, γιατί βρίσκεται σε κατ' οίκον περιορισμό ως αλλοδαπός Εβραίος σε μια μικρή πόλη των Πυρηναίων (Σιέρπ), αλλά και στην καλύτερη, διότι διατήρησε την ιταλική ιθαγένεια (μάλιστα, προληπτικά, είχε προσφέρει κοσμήματα της γυναικάς του στο προξενείο της Ιταλίας στις Βρυξέλλες, όταν η φασιστική Ιταλία

ζήτησε αυτή την «αυθόρμητη» προσφορά για να ξεκινήσει τον πόλεμο στην Αιθιοπία).

Τον Απρίλιο-Μάιο 1943, οι Ιταλοί Εβραίοι που βρίσκονται στη Γαλλία έχουν τη δυνατότητα να ζητήσουν να επαναπατριστούν στην Ιταλία. Ο Ζακ, που ξανάγινε Τζάκομο, ζητά, λοιπόν, για τον ίδιο, τη γυναίκα του και την κόρη του Ρεζίν τον επαναπατρισμό στη μητέρα πατρίδα. Η Ματίλντ παρεμβαίνει στη Ρώμη και καταφέρνει να πετύχει τη συνδρομή των προστατών της. Από την πλευρά τους, η κόρη και ο γαμπρός του Λεόν, Σαρύ και Ιντό, επωφελούνται επίσης του μέτρου αυτού. Ο πρόξενος της Ιταλίας στην Αβινιόν τους συμβουλεύει με έμφαση να «επιστρέψουν» το ταχύτερο δυνατό στην Ιταλία, και αναχωρούν με τα τρία παιδιά τους. Βρίσκουν στο τραίνο του επαναπατρισμού τους το Ζακ, τη Σοφί και τη Ρεζίν. Η Ματίλντ τους περιμένει όλους στη Μοδένα, όπου αποφασίζουν να κατοικήσουν.

Ο Λεόν, η γυναίκα του και ο γιος του Εντγκάρ νομίζουν ακόμη ότι είναι σχετικά ασφαλείς στην Τουλούζη; Η Ανριέτ αναφέρει σε ένα γράμμα στη Ματίλντ στις 16 Ιουλίου 1943 τον «βαθύ ύπνο» τους: «Το Μάρτιο, αυτοί κοιμόνταν ύπνο βαθύ, και έβγαλα αυτά τα τρία άτομα από τον ύπνο τους διά της βίας, εάν μπορώ να το πω έτσι».

Τους ωθεί να εγκαταλείψουν την Τουλούζη, γερμανική περιοχή, όπου οι έφοδοι αρχίζουν να μαζεύουν πολλούς αλλοδαπούς Εβραίους, και να έλθουν στη Νίκαια, σε ιταλική περιοχή. Το ταξίδι είναι επικίνδυνο, καθώς τα χαρτιά ταυτότητας του Λεόν, της γυναίκας του και του γιου του φέρουν τη θανατηφόρα σφραγίδα. Αναχωρούν χωρίς τις ταυτότητές τους, με λεωφορείο τη νύχτα, και φθάνουν τελικά στη Νίκαια όπου εγκαθίστανται μαζί με την Ανριέτ, στο ξενοδοχείο Σπλαντίντ. Αναμένοντας τον πολυπόθητο επαναπατρισμό στην Ιταλία, χρειάζονται άδειες παραμονής. Δεν έχουν καμμία πιθανότητα να τις αποκτήσουν, αφού δεν έχουν κατάλληλα χαρτιά. Αλλά ο Μονύ έχει έναν φίλο που γνωρίζει έναν αστυνόμο, ο οποίος δωροδοκείται, και ο Λεόν εξασφαλίζει μία προσωρινή άδεια παραμονής.

Περιμένουν τα ιταλικά χαρτιά τους. Η περίπτωση τους είναι δύσκολη, καθώς ο Λεόν δεν έχει πλέον ιταλική ταυτότητα εδώ και πολύ καιρό, και ούτε η Ζυλί ούτε ο Εντγκάρ υπήρξαν ποτέ Ιταλοί. Όμως, το ταλέντο ή η χάρη της Ματίλντ παρεμβαίνει με αποτελεσματικότητα στη Ρώμη για να γίνει και πάλι Ιταλός ο αδελφός της και να γίνουν Ιταλοί οι δικοί του. Πιθανότατα ο Λεόν απέκτησε πρώτος το ίδιο έγγραφο που δόθηκε και στο Βιντάλ (αλλά δεν το χρησιμοποίησε), ένα πιστοποιητικό από το ιταλικό προξενείο της Θεσσαλονίκης το οποίο βεβαίωνε την ιταλική ιθαγένεια, και, από εκεί και πέρα, η Ματίλντ κινεί τα νήματα για να γίνουν Ιταλοί η γυναίκα του και ο γιος του. Ο Λεόν, η Ζυλί

και ο Εντγκάρ περιμένουν στη Νίκαια τα χαρτιά του επαναπατρισμού, τα οποία τους έχουν πλέον υποσχεθεί. Η Ανριέτ περιγράφει τους δισταγμούς τους. «Ο Λεόν μας, πάντοτε πολύ αναποφάσιστος σχετικά με το ταξίδι του, παρά το εξπρές γράμμα σου. Είναι αλήθεια ότι αυτή τη στιγμή είναι πολύ δύσκολο να συμβουλευσεις κάποιον να κάνει το ένα ή το άλλο» (γράμμα με ημερομηνία 16 Ιουλίου 1943). Στις 19 Ιουλίου η Ανριέτ γράφει στη Ματίλντ: «Αυτός [ο Λεόν], ο κύριος ενδιαφερόμενος, δεν θέλει να πάει στη Νονά (η Ιταλία), η Ζυλί καθόλου, μόνον ο Εντγκάρ είναι της γνώμης να πάνε».

Στις 25 Ιουλίου 1943, το ύπατο φασιστικό συμβούλιο αποδοκιμάζει τον Μουσσολίνι, και την επομένη ο βασιλέας της Ιταλίας τον καθαιρεί, ζητεί τη σύλληψή του και αναθέτει την κυβέρνηση στο στρατάρχη Μπαντόλιο, ο οποίος ξεκινά διαπραγματεύσεις ανακωχής με τους Αμερικανούς. Έτσι, φαίνεται ότι για τους Ναχούμ η Ιταλία θα σημαίνει όχι μόνον καταφύγιο, αλλά και απελευθέρωση. Οι άδειες για τον Λεόν και τους δικούς του φθάνουν στα τέλη Ιουλίου ή στις αρχές Αυγούστου. Δυστυχώς, τα ιταλικά χαρτιά είναι στη Μοντόν, η οποία, προσαρτημένη από την Ιταλία, χωρίζεται από τη Νίκαια με σύνορα. Πώς θα μπορούσε ο Λεόν να περάσει τα σύνορα με το βελγικό διαβατήριό του; Φθάνει στο ιταλικό φυλάκιο με βαριά σεντούκια και, αφήνοντας πίσω τη γυναίκα του και το γιο του, ζητεί την άδεια να περάσει για μια ωρίτσα στη Μοντόν για να πάει στην κόρη του και στα εγγόνια του τα πράγματά τους, τα οποία δεν τους ακολούθησαν στην Ιταλία, όπως εξηγεί, από λάθος των σιδηροδρόμων. Καταφέρνει να κάμψει τον τελωνειακό, προσφέροντάς του ένα ωραίο κουτί με πούρα. Τότε ο Λεόν κάνει νόημα στη Ζυλί και στον Εντγκάρ να πλησιάσουν: «Μα τι συμβαίνει! Φωνάζει ο Ιταλός αστυνομικός, δεν χρειάζεστε τη γυναίκα σας και το γιο σας για να πάτε αυτά τα σεντούκια στην κόρη σας!» Όμως, ο Λεόν, που δεν ξανάγινε Ιταλός άδικα, του λέει ότι πρέπει να δείξει κατανόηση σε μια μητέρα και έναν αδελφό που θέλουν να φιλήσουν ακόμη μια φορά την κόρη και την αδελφή τους. Ο Ιταλός δεν αντέχει να στερήσει σε μια μαμά και έναν αδελφό τον οικογενειακό εναγκαλισμό και αφήνει τους τρεις Ναχούμ να περάσουν, οι οποίοι σπεύδουν στη Μοντόν, παίρνουν τα χαρτιά που τους κάνουν Ιταλούς, ανεβαίνουν στο τρένο και ενώνονται στη Μοδένα με τη Σαρύ, τον Ιντό, τη Ματίλντ, το Ζακ και τους δικούς του. Έτσι, στις 4 Αυγούστου 1943, ένα μεγάλο κομμάτι της οικογένειας Ναχούμ ανασυντίθεται στη Μοδένα, όπου απολαμβάνουν της βοήθειας ενός φίλου της Ματίλντ, του κ. Μπενασσάτι.

Γράμμα του Λεόν στην Ανριέτ:

Μοδένα, 4 Αυγούστου

Πολυαγαπημένοι μου,

Χάρη στον καλό Θεό, κάναμε ένα πολύ ευχάριστο ταξίδι, και ξαναβρήκαμε όλους τους αγαπημένους μας πολύ καλά. Το μόνο που εύχομαι, αγαπημένοι μου, είναι να ξέρω ότι είσθε όλοι πολύ καλά στην υγεία σας και ήσυχοι, μακάρι να το θέλει ο Θεός να είναι έτσι. Είμαστε πολύ ευχαριστημένοι που μπορούσαμε να ενωθούμε με τα αγαπημένα παιδιά μας.

Η πολυαγαπημένη αδελφή μας επιβεβαιώνει τη συστημένη επιστολή που έστειλε τη Δευτέρα και θα κάνει ό,τι είναι δυνατό για εσάς τους τέσσερεις.

Στο ίδιο γράμμα η Ματίλντ επιβεβαιώνει:

Αγαπημένη μου αδελφή,

Ο Λεόν και η οικογένειά του έφθασαν πολύ καλά. Αδυνατισμένοι, όμως είναι εδώ.

Θα κάνω ό,τι μπορώ και για σας. Στο μεταξύ, δείτε κι εσείς τι μπορείτε να κάνετε από την πλευρά σας.

Σας φιλώ όπως και σας αγαπώ.

Η Ματ. σου

Η ανταλλαγή αλληλογραφίας ανάμεσα στην Ανριέτ και τη Ματίλντ εντείνεται τον Ιούλιο και τον Αύγουστο 1943. Στο εξής, σκοπός είναι να μεταφερθούν στην Ιταλία η Ανριέτ, ο Ελί, ο Μονύ και η Λιλιάν. Το πρόβλημα είναι πολύ πιο λεπτό, καθώς η Ανριέτ έχει πάρει από τη Θεσσαλονίκη την ελληνική ιθαγένεια του συζύγου της, και ο Μονύ και η Λιλιάν είναι επίσης Έλληνες. Η Ματίλντ παρέχει στην Ανριέτ τη βοήθεια ενός Ιταλού (στρατιωτικού; πολίτη;) που είναι διορισμένος στη Νίκαια για να τη βοηθήσει στα διαβήματά της, ενώ η ίδια δραστηριοποιείται ακατάπαυστα στη Ρώμη. Γίνεται προσπάθεια επιτάχυνσης των διαδικασιών με το πρόσχημα της αναγκαιότητας μιας χειρουργικής επέμβασης στην Ιταλία. Αλλά τα διαβήματα δεν προχωρούν. Τα γράμματα της Ανριέτ δείχνουν τις εναλλαγές ανάμεσα στην ελπίδα και στην αποθάρρυνση. Σε κάθε γράμμα, υπάρχει ταυτόχρονα η περιγραφή μιας ημέρας διακοπών σχεδόν σε μια όαση⁵⁸ και η έκφραση μιας αγωνιώδους αναμονής.

⁵⁸ «Είδα την Αλίντα Βάλλι, αξιολάτρευτη στο *Αόρατες αινσίδες*. Το Σάββατο πήγαμε να δούμε τη Λιλιάν που έκανε μπάνιο με τη φίλη της την Αντρέ» (19 Ιουλίου). «Η Λιλιάν μόλις έκανε μπάνιο στη θάλασσα. Κάνει ζέστη, αλλά το συνεχές αεράκι δεν μας αφήνει να αισθανθούμε τη σκληρότητα του ήλιου, και στη σκιά είναι πάντοτε δροσερά ... Χθες βράδυ, με το Λεόν και την οικογένειά του, τα παιδιά και εμείς, πήγαμε δίπλα στην απέραντη γαλάζια θάλασσα μέχρι μετά τις 11. Έκανε πολύ

13 Ιουλίου:

Πήγα αμέσως στο προξενείο: δεν έχουν λάβει ακόμη τίποτε. Μου υποσχέθηκαν ότι θα ανταποκριθούν θετικά μόλις το λάβουν: να δούμε! Πρέπει να είμαστε πολύ λογικοί και να μην τρέφουμε αυταπάτες: εάν γίνει! Τι χαρά, τι ευτυχία! Εάν δεν σταθεί δυνατό, θα πούμε ακόμη μια φορά ότι ο καλός Θεός δεν το θέλησε... Χάρηκα που έμαθα ότι πέρασες όμορφες ημέρες στη μαγευτική πόλη και ότι επισκέφθηκες τον Άγιο Πέτρο, αυτό το θαύμα...

16 Ιουλίου:

Περιμένω κάθε μέρα ένα σημάδι από το προξενείο σχετικά με την έρευνα που μας αφορά, και δεν βλέπω να έρχεται τίποτα.

26 Ιουλίου:

Δεν ξέρω που θα σε βρει αυτό το γράμμα, εάν θα είσαι ακόμη στην Οπατίγια (Abbazia) ή εάν θα έχεις επιστρέψει ή εάν θα έχεις μία θετική απάντηση για να έλθεις να με δεις. Το σημαντικό είναι να περιμένουμε με μεγάλη υπομονή και η εντυχιμένη στιγμή που θα αγκαλιαστούμε δεν θα αργήσει.

5 Αυγούστου (γράμμα στον αδελφό της Ζακ):

Εδώ, μετά την αναχώρηση του Λεόν, η κατάσταση της υγείας μας είναι η ίδια, με, από χθες, μία μικρή ελπίδα ίασης εκ μέρους του γιατρού Μπασικά. Αυτό που περιμένουμε είναι μία γρήγορη ίαση και να περάσουμε την ανάρρωση κοινά στην ανεμιά μου Ρεζίβ.

ωραίο καιρό, και όλη η Νίκαια ήταν εκεί. Το απόγευμα είμαστε καλεσμένοι για τσάι σε μια γνωστή μας από το Παρίσι, η οποία ήλθε εδώ πριν από λίγο. Ήταν μια από τις πιο κομψές γυναίκες στο γάμο της αγαπημένης μας Αιμέ» (16 Ιουλίου). «Αύριο θα πάω στον κινηματογράφο να δω την αξιολάτρευτη Αλίντα Βάλλι. Σήμερα ήμουν με τη Λιλιάν, η οποία έπαιξε μπριτζ σε έναν ωραίο κήπο. Καθόμουν κάτω από τα δέντρα και κοιτούσα τον κόσμο που πηγαυοερχόταν, και άλλους που έπαιζαν τένις» (13 Ιουλίου). «Χθες πήγα στον κινηματογράφο και είδα μια ωραία ταινία με την Έμμα Γκραμμάτικα, ένα πραγματικό θαύμα. Η ώρα είναι τρεις και στις τέσσερις θα έλθει η εξαδέλφη Ελιζ και η μητέρα της Εντμέ που ανακοίνωσε την έλευσή της. Κάθε βράδυ μαζευόμαστε στη βεράντα...». Από την πλευρά της, η Λιλιάν γράφει στη Ματίλντ: «Ο καιρός είναι καταπληκτικός, εγώ κάνω μπάνιο κάθε πρωί, έκανα μερικά μαθήματα. Αυτό μου έδωσε θάρρος να πάω πιο βαθιά και είμαι πολύ ευχαριστημένη. Επίσης, παίζω μπριτζ μία ή δύο φορές την εβδομάδα, πράγμα που με παθιάζει και με ενδιαφέρει πολύ. Βλέπεις, η ζωή συνεχίζεται και θέλουμε ένα μόνο πράγμα, να μείνει έτσι μέχρι την επιστροφή μας στο σπίτι» (19 Αυγούστου 1943).

9 Αυγούστου (στη Ματίλντ):

Ο γιατρός μας υπόσχεται πάντα την ίαση και την ανάρρωση κοντά στη Φερνάντ: περιμένουμε. Περιμένουμε επίσης τα δωράκια του ανειπιού μου [*δηλαδή χρήματα που θα έστελνε η Ματίλντ*], που πρέπει να φθάσουν. Θέλω να ελπίζω ότι είδες τον αδελφό μας, στον οποίο θα διαβάσεις αυτό το γράμμα, και που γνωρίζει επακριβώς την πορεία της αρρώστιας του ασθενή μας. Δεν πρέπει να ανησυχείτε, όλα θα πάνε καλά και θα τα καταφέρει, όπως ύστερα από όλες τις αρρώστιες που πέρασε. Ο τόπος ανάρρωσης θα επιλεγεί και θα ορισθεί από το γιατρό, δηλαδή δεν υπάρχει καμμία πιθανότητα να πάμε στη Νονά. Η Νονά θα πρέπει να έλθει σε αυτόν, για να τον δει. Ας δούμε να έλθει αυτή η μέρα, που θα είναι τόσο ευτυχημένη για όλους μας...

10 Αυγούστου:

Ο ανειπιός μου μας έστειλε όμορφα δώρα, τα οποία θα μας επιτρέψουν να κάνουμε διακοπές: πού θα πάμε, δεν έχουμε αποφασίσει. Ίσως στους φίλους μας τους Παράν, που βρίσκονται σε ένα πολύ όμορφο μέρος όχι πολύ μακριά από εδώ. Εξάλλου, όπως σου έγραψα χθες, ο γιατρός Μπασικά μας αφήνει να ελπίζουμε στην προσεχή ανάρρωση του ασθενή μας και θα στείλει όλη την οικογένεια στη Φερνάντ. Είμαστε έτοιμοι για ένα ταξίδι. Εδώ ή εκεί, δεν έχει σημασία. Οι προετοιμασίες θα γίνουν γρήγορα.

Πήγα στον εξάδελφο στην Τερμπ [:], ο οποίος μου έδωσε το πιστοποιητικό που ο φίλος σου είχε κρατήσει στο σπίτι του. Το έχω στην τσέπη μου, και εάν πάω στη Φερνάντ θα μπορέσει να μου χρησιμεύσει σε περίπτωση [:] που οι άλλοι δεν το έχουν [:]. [*Πρόκειται ίσως για πιστοποιητικό του προξένου της Ιταλίας στη Θεσσαλονίκη, το οποίο βεβαιώνει την ιταλική ιθαγένειά της.*]

Τέλος πάντων, εσύ μην ανησυχείς, και ακόμη και αν πάμε στην οικογένεια Παράν για να περάσουμε μερικές ημέρες, θα πάμε στη Φερνάντ μετά, μόλις μπορέσουμε.

Εδώ μας λείπουν μερικά βασικά στοιχεία. Φαίνεται ότι υπάρχει στη Νίκαια ένα πρόσωπο που μπορεί να βοηθήσει την Ανριέτ και τους δικούς της να φύγουν από τη Γαλλία. Το πρόσωπο αυτό είναι το πρόσωπο του ιταλικού προξενείου που ασχολείται με τον φάκελλο της Ανριέτ; Πρόκειται για έναν άλλο Ιταλό, με επιρροή; Τι σημαίνει το Μπασικά, που παραπέμπει στη λέξη *Bachica* στα *djidio* και αναφέρεται σε ένα μικροκαμωμένο πρόσωπο θηλυκού γένους, και ποιος θα διαλέξει τον τόπο ανάρρωσης, δηλαδή τον τόπο διαμονής εκτός Γαλλίας; Η Φερνάντ σημαίνει άραγε μία χώρα άλλη εκτός της Νονάς (Ιταλία), η οποία είναι ίσως η Ελβετία, ή πρόκειται για ένα σημείο στην Ιταλία όπου οι Χασσιδ και οι Κόβο θα πρέπει να κατοικήσουν;

13 Αυγούστου 1943:

Είμαστε ήσυχoi, αφού ο γιατρός μας διαβεβαιώνει πάντα ότι θα μας πάρει μαζί του για την ανάρρωση. Όλοι οι φίλοι και οι γνωστοί μας είναι σε αναμονή και αυτοί και θέλουν όλοι να περάσουν τις διακοπές τους μαζί μας. Δεν μπορώ να κάνω τίποτε εδώ για να μας ετοιμάσω. Θα γίνει ομαδικά εκτός εάν συμβεί υπό τις ίδιες εξαιρετικές περιστάσεις, θέλω να πω όπως για το μεγάλο μας αδελφό. Έχουμε επίσης τα δώρα του ανειμιού μας, και όποτε πρέπει και μπορέσουμε θα τα αξιοποιήσουμε για να μας εξυπηρετήσουν. Προς το παρόν, μπορούμε να περιμένουμε, μας υποσχέθηκαν να μας ειδοποιήσουν εάν πρέπει να κάνουμε μια βόλτα στην κ. Εσκουμλέρ [escumler: να κρυφτούμε; να φύγουμε;]. Σε μια τέτοια περίπτωση, θα πάμε στη Σουζάν ή στους Παράν. Χθες ήλθε να με δει η φίλη μου Ιζαμπέλ και φάγαμε παγωτό. Είναι επιτέλους έτοιμη να έλθει μαζί μας για να δει τη Φερνάντ. Με συμβουλεύει να πάρω όλα τα χειμερινά ρούχα, γιατί θα κάνει κρύο στο βουνό.

Και εδώ υπάρχουν πολλοί κωδικοποιημένοι όροι τους οποίους δεν μπορούμε να αποκρυπτογραφήσουμε. Η Φερνάντ φαίνεται ορεινή και κρύα, παρ' όλο που είμαστε στο μήνα Αύγουστο: είναι η Ελβετία, κάποιο μέρος των γαλλικών Άλπεων που βρίσκεται υπό την κατοχή των Ιταλών, πρόκειται για ένα παράνομο πέρασμα μέσα από τα βουνά, αλλά για να πάνε πού;

20 Αυγούστου 1943:

Λυτάμαι πολύ που ανησυχείς τόσο πολύ για μας, ενώ μπορώ να σε διαβεβαιώσω ότι όλα άλλαξαν και ότι ο ασθενής μας πάει πολύ καλύτερα. Τα πρώτα εξάδελφια του έφυγαν, νοιώθει λιγότερο κουρασμένος. Ο γιατρός μας το επιβεβαιώνει και αυτός, και είμαστε ήσυχoi γι' αυτόν... Εάν εξασφαλίσεις άδεια μετ' επιστροφής, έλα να μας δεις... Αναρωτιέται κανείς πού είναι καλύτερα και πού θα είναι καλύτερα. Έχουμε εμπιστοσύνη και ο καλός Θεός που μας προστατεύει μέχρι τώρα θα συνεχίσει να μας προστατεύει.

Στη συνέχεια του γράμματος αυτού, η Ανριέτ αναφέρει και πάλι τις τρεις υποθέσεις:

την εξασφάλιση άδειας για να πάνε στην Ιταλία,
ένα ταξίδι μετ' επιστροφής για τη Ματίλντ στη Νίκαια,
μια αναχώρηση για ένα καταφύγιο (σε φίλους, στους Παράν; στην Ελβετία;).

Στις 22 Αυγούστου, η Ανριέτ γράφει στον αδελφό της, Ζακ. Φαίνεται να εξετάζει ολοένα και περισσότερο το ενδεχόμενο κάποιας παραμονής στη Σουζάν ώστε από εκεί να αναχωρήσει για τη Φερνάντ. Δεν πιστεύει πλέον στους φίλους στο Τερμπ (;). Ωστόσο, σε ένα γράμμα της 24^{ης} Αυγούστου αναφέρει διάφορα

παραμύθια (χωρίς άλλο τις φήμες σχετικά με τα συγκεκριμένα γεγονότα στην Ιταλία, τον κίνδυνο παρέμβασης της Γερμανίας κατά της πρώην συμμάχου της) και λέει: «Θα πάω αμέσως να δω τους φίλους στο Τερμπ και θα με καθησυχάσουν». Ωστόσο, έχει σκεφθεί και το χειρότερο, καθώς γράφει: «Έχουν ληφθεί όλα τα μέτρα, το επαναλαμβάνω, και σε περίπτωση ανόδου της θερμοκρασίας, έχουμε πρόχειρο ό,τι χρειάζεται για να τον ανακουφίσουμε και θα το βάλουμε στα πόδια». Τέλος, η Ανριέτ είναι πολύ ευτυχισμένη που είχε έμμεσα νέα (πιθανώς από την Ισπανία ή την Πορτογαλία που είναι ουδέτερες) για την κόρη της Αιμέ, η οποία είναι στο Λίβερπουλ: «Είχα τη χαρά χθες να λάβω μία κάρτα από τον Πίντο ο οποίος μου έλεγε ότι έλαβε ένα τηλεγράφημα από την αγαπημένη μου μικρή Αιμέ: και οι τρεις είναι πολύ καλά. Έλαβε ένα γράμμα μου στις 10 Ιουνίου από τον Πίντο. Μόνο μέσω αυτού τα λαμβάνει».

Στις 28 Αυγούστου, η Ανριέτ ρωτά την αδελφή της: «Έχεις άδεια για να έλθεις να με βοηθήσεις; Ξέρω ότι εδώ η άδεια δόθηκε, ήταν θετική».

Έπειτα, η Ματίλντ δεν έλαβε άλλα γράμματα. Η επικοινωνία διακόπηκε. Στις 3 Σεπτεμβρίου, οι Αμερικανοί αποβιβάστηκαν στο Σαλέρνο. Ο στρατάρχης Μπαντόλιο υπέγραψε στις 8 Σεπτεμβρίου την ανακωχή με τους Συμμάχους. Όμως, αμέσως, τα γερμανικά στρατεύματα έσπευσαν στην Ιταλία, την κατέλαβαν, διέλυσαν τον ιταλικό στρατό και φυσικά κατέλαβαν τη Νίκαια και τη Σαβοΐα. Η Ανριέτ, ο Ελί, ο Μονύ, η Λιλιάν βρίσκονται παγιδευμένοι, αλλά φεύγουν από τη Νίκαια εγκαίρως. Πηγαίνουν πρώτα στη Ροάν, και έπειτα στην Καλουίρ, κοντά στη Λυών. Οι Χασσίδ γίνονται Ασίντ, οι Κόβο γίνονται Κοβό. Ο ιερέας της Καλουίρ επικυρώνει τα ψεύτικα δελτία τιτισμού τους και τους προστατεύει.

Όμως, στη Νίκαια, ο Ζοζέφ, ο σύζυγος της Κορίν, συλλαμβάνεται σε ένα τραίνο, ενώ αναχωρούσε για τη Λυών. Δεν έχει την εβραϊκή σφραγίδα στην ταυτότητά του, αλλά οι Γερμανοί τον αναγκάζουν να μπει στις τουαλέτες και βλέπουν ότι είναι περιτετημημένος. Η Κορίν, η οποία τον είχε συνοδεύσει στο σταθμό, παρακολουθεί ανήμπορη τον άνδρα της να επιβιβάζεται σε ένα γερμανικό βαγόνι μεταφοράς.

Σεπτέμβριος 1943 - Σεπτέμβριος 1944

Ο Βιντάλ δεν σταμάτησε να ταξιδεύει από τη Νίκαια στη Λυών, στη Ροάν, στο Ταράρ, όπου βρίσκεται ο αδελφός της Μυριάμ Μπερεσσί, ο Εντουάρ Μοσσερί, του οποίου η σύντροφος, η κ. Ντυμοντέ, κατάγεται από την περιοχή. Αυτή τον προστατεύει και θα βοηθήσει όλη την οικογένεια. Ο Βιντάλ ξαναβρήκε στην περιοχή του νότου την παλιά σχέση του από το Παρίσι, αλλά η σχέση αυτή έγινε πολύ θυελλώδης, καθώς οι καυγάδες διαδέχονται τις συμφιλιώσεις. Γνώρισε

στη Λυών μία χήρα, την κ. Μπλαν, η οποία έχει κομμωτήριο. Φαίνεται ότι πήγε να βρει την κ. Μπλαν μόλις μπήκαν τα γερμανικά στρατεύματα στη Νίκαια.

Ο Βιντάλ ζει για κάποιο διάστημα στο σπίτι της κ. Μπλαν. Την εποχή εκείνη, μια κομμώτρια κατέχει προνομιακή θέση. Λαμβάνει από τις πελάτισσές της, κρεοπόλισσες, αλλαντοπόλισσες, γαλακτοπόλισσες, μπακάλισσες, τρόφιμα από την περιοχή της Λυών, ο Βιντάλ βρήκε ένα καλό τραπέζι, τρώει καλά και απολαμβάνει τις καμπύλες της κ. Μπλαν. Φροντίζει να προσκληθούν να γευματίσουν στο σπίτι της ο Εντγκάρ και η φίλη του, Βιολέτ, ζητώντας τους να φέρουν αυθόρμητα λουλούδια. Αλλά η παλιά σχέση του, με την οποία υπήρξαν τόσο χωρισμοί, ξαναβρίσκει τα ίχνη του και ανακοινώνει ότι θα αυτοκτονήσει εάν δεν χωρίσει αμέσως από την κομμώτρια. Τότε ο Βιντάλ πάει στην κ. Μπλαν και της λέει περίπου αυτά τα λόγια: «Αγαπημένη μου, είχα κρατήσει ένα μυστικό, αλλά είμαι υποχρεωμένος να σου το εμπιστευθώ σήμερα. Είμαι μέλος του μυστικού στρατού της Αντίστασης. Οι αρχηγοί μου μόλις μου έδωσαν εντολή να πάω στο Αλγέρι περνώντας λαθραία τα ισπανικά σύνορα. Πρέπει να φύγω αμέσως. Αντίο, αγάπη μου, θα σε ξαναβρώ στο λαμπρό ήλιο της Νίκης».

Η κ. Μπλαν στενάζει, κλαίει, αλλά τελικά υποχωρεί μπροστά σε ένα τέτοιο ηρωισμό. Βγάζει από τα αποθέματά της σαλάμια, βούτυρο, κονσέρβες, τρόφιμα με τα οποία γεμίζει ένα τεράστιο σακίδιο. Ο Βιντάλ αναχωρεί φορτωμένος για το ισπανικό μέτωπο, παίρνει το τραμ και τελειώνει το ταξίδι του σε μια άλλη συνοικία της Λυών. Ένα μήνα αργότερα, ενώ περιμένει στην ουρά σε έναν φούρνο, τον βλέπει η κ. Μπλαν: «Βιντάλ! Εσύ! Εδώ!»

Ο Βιντάλ βγαίνει από την ουρά, την πιάνει από το μπράτσο, κοιτάζει γύρω του, της κάνει: «Σsst!», παίρνει το ύφος ενός ανθρώπου που τον παρακολουθούν, την οδηγεί σε μια έρημη αποβάθρα της Σον, και σιγά-σιγά βρίσκει και πάλι την ψυχραιμία του. Δηηγείται στην κ. Μπλαν ότι έφυγε για τα ισπανικά σύνορα, ότι εκεί ένας προδότης κατέδωσε το δίκτυό τους, ότι αναγκάστηκαν να περιμένουν μέσα στο χιόνι και το κρύο στα Πυρηναία, και ότι οι αρχηγοί του έδωσαν εντολή να επιστρέψει στη Λυών, χωρίς να ειδοποιήσει κανέναν, ακόμη και τα πιο αγαπημένα του πρόσωπα, εν αναμονή νέων οδηγιών για να φύγει στην Ισπανία. Η κ. Μπλαν ακούει την αφήγησή του, στην αρχή δύσπιστη, και στη συνέχεια συγκινημένη από όλους τους κινδύνους που διέτρεξε ο Βιντάλ, του ζητά να έλθει για λίγο έστω στο σπίτι της για να του δώσει και πάλι τρόφιμα. Παρά τις διαταγές των ανωτέρων του, ο Βιντάλ επιστρέφει στο σπίτι της κ. Μπλαν και φεύγει για δεύτερη φορά από εκεί με κονσέρβες, σαλάμι, τρόφιμα. Έπειτα διέκοψε και πάλι τη σχέση. Πήγε στο Καλουίρ, όπου ένας θεόσταλτος ιερέας τον προστάτευσε. Στη συνέχεια, ασχολήθηκε με τη στέγαση της Κορίν, η

οποία, μετά τη σύλληψη του άνδρα της, τα έχει τελείως χαμένα, και τελικά θα εγκατασταθούν μαζί στη Λα Ροσταγιέ.

Στο εξής, ο Βιντάλ, που απεχθανόταν την ιδέα αυτή έως και το 1942, ζει με τελείως ψεύτικη ταυτότητα. Καθώς ο γιος του μπόρεσε να του εξασφαλίσει πολλές ψεύτικες ταυτότητες για τον ίδιο και την οικογένειά του, έχει τέσσερεις για τον εαυτό του. Η πρώτη, με τη σφραγίδα του δημαρχείου του Μπελμόν (Ι-ζέρ) είναι στο όνομα του Νικολά Βιντάλ, εμπόρου, γεννηθέντος στις 14 Μαρτίου 1892 στο Καστρ, Ταρν. Η δεύτερη είναι στο όνομα του Ζωρζ Λεζό, του φίλου του που κατοικεί στο Παρίσι. Η τρίτη, στο όνομα του Εζέν Μπαρέ, λογιστή, γεννηθέντος στις 26 Ιουλίου 1899 στο Σαρνύ (Μεζ), κατοίκου στην οδό Ντανφέρ 14, στο Συσί-αν-Μπρι, προορίζεται για τυχόν ταξίδια στο Παρίσι. Η τέταρτη είναι στο όνομα του Λουί Μπλαν (αποβίωσαντος συζύγου της κ. Μπλαν), γεννηθέντος στις 8 Απριλίου 1894 στο Μαλτά (Σον-ε-Λουάρ), που κατοικούσε στην οδό ντ' Αλζερί 12, στη Λυών, και φέρει τη σφραγίδα της αστυνομικής διεύθυνσης της Λυών. Ο Βιντάλ διαθέτει επίσης δύο (ψεύτικα) δελτία αποστράτευσης, το ένα στο όνομα του Νικολά Βιντάλ, το άλλο στο όνομα του Λουί Μπλαν. Διαθέτει ένα ψεύτικο πιστοποιητικό εργασίας στο όνομα του Λουί Μπλαν, μεσίτη από τον Ιούνιο 1935, υπαλλήλου του Ζωρζ Λεζό, ασφαλιστικού συμβούλου, στην οδό Τερμ 23, στη Λυών. Επίσης, διατήρησε το απόσπασμα των ενοριακών μητρώων που βεβαιώνει ότι έλαβε την ευλογία για το γάμο του στις 6 Ιουλίου 1920 με τη δεσποινίδα Αν Μαρί Φρανσουάζ Μπεςάρ. Έχει τέλος ψεύτικες αποδείξεις πληρωμής ενοικίων για ένα διαμέρισμα νοικιασμένο από το Νικολά Βιντάλ στο Λουί Μπλαν (δηλαδή από τον εαυτό του στον εαυτό του), στην οδό ντ' Αλζερί 12, στη Λυών. Στην πραγματικότητα, θα παραμείνει στη Ροσταγιέ με το όνομα Μπλαν, διατηρώντας έναν χώρο στη Λυών, με το όνομα Νικολά Βιντάλ, εξασφαλίζοντας έτσι ένα ενδεχόμενο καταφύγιο.

Ο Βιντάλ ανησυχεί πολύ για το γιο του το καλοκαίρι του 1943. Μη έχοντας νέα του, εμφανίζεται μία ημέρα σε ένα αδιέξοδο στο πάνω μέρος της Κρουά-Ρους στους σπιτονοικοκύρηδες του Ενγκάρ, ο οποίος έχει γίνει Γκαστόν Πονσέ, αυτοί αρχίζουν να ουρλιάζουν ότι ο γιος του είναι κλέφτης κοσμημάτων, κακοποιός, ότι η γερμανική αστυνομία ήλθε και τον αναζητούσε την προηγούμενη ημέρα. Ο Βιντάλ τρομοκρατείται. Τον συνέλαβαν; Όχι, δεν επέστρεψε στο σπίτι, αλλά μόλις επιστρέψουν οι σπιτονοικοκύρηδες του θα τον καταγγείλουν. Μια καταγίδα από καταγγελίες πλήττει την εποχή εκείνη τα αντιστασιακά κινήματα στη Λυών, και ο Ενγκάρ κινδύνευσε να συλληφθεί κατ' επανάληψη. Ο Βιντάλ ξαναβρίσκει την επαφή με το γιο του, μέσω της Κορίν σίγουρα, η οποία φιλοξένησε το γιο του τη νύχτα που δεν επέστρεψε στο σπίτι του. Η κ. Ντυμο-ντέ βρήκε για τον Ενγκάρ καταφύγιο για μερικές ημέρες στο σπίτι ενός ζευγα-

ριού αγροτών, κοντά στο Ταράρ, και έπειτα ο Ενγκάρ ξαναβρήκε τους συνδέσμους του στην Αντίσταση στην Τουλούζη και τελικά εγκαταστάθηκε στο Παρίσι στα τέλη του 1943 - αρχές του 1944.

Το φθινόπωρο του 1943 σηματοδοτείται από τη συνέχιση της ρωσικής επίθεσης, και την κατάληψη του Κιέβου το Νοέμβριο. Στα δυτικά, μετά την αποβίβαση των Συμμάχων στη Σικελία, τον Ιούλιο 1943, στο Σαλέρνο, στις 3 Σεπτεμβρίου, και την ανατροπή του Μουσσολίνι και την ανακωχή που ζήτησε ο Μπαντόλιο (8 Σεπτεμβρίου), τριάντα γερμανικές μεραρχίες έσπευσαν στη χερσόνησο και ακινητοποίησαν τους Συμμάχους στον ποταμό Βολτούρνο. Στο μακρινό Ειρηνικό, οι Αμερικανοί έχουν περάσει πλέον στην επίθεση. Στη Γαλλία, η αντίσταση αναπτύσσεται, η καταστολή εντείνεται, όπως και οι διωγμοί των Εβραίων.

Από το φθινόπωρο του 1943, ο Βιντάλ θα πέσει σε χειμερία νάρκη στη Λα Ροσταγιέ με το όνομα Λουί Μπλαν, αλλά θα κάνει ένα-δύο ταξίδια στο Παρίσι με το όνομα Ρενέ Μπαρέ, όνομα του πατριού του συμμαθητή του γιου του, Ανρί Λυς, ο οποίος βρίσκεται σε καταναγκαστική εργασία (στη Service du travail obligatoire [STO]) στη Γερμανία, όπως και ο αδελφός του, Ζωρζ. Ο Ενγκάρ γράφει στο Λουί Μπλαν υπογράφοντας Ερρόλ Παστέλ. Ο Βιντάλ λαμβάνει επίσης γράμμα από τον κ. Ρενέ Μπαρέ. Ο κ. και η κ. Μπαρέ φιλοξένησαν τον Ενγκάρ κατά τις παραμονές του στο Παρίσι και τον καλούσαν συχνά για φαγητό στο σπίτι τους όταν εγκαταστάθηκε στο Παρίσι το χειμώνα του 1943-1944. Ο κ. Μπαρέ είναι πατριώτης από τη Λορραίνη. Ως επιθεωρητής στους γαλλικούς σιδηροδρόμους, προμήθευσε στον Ενγκάρ πρόσωπα επαφής στη διεύθυνση των σιδηροδρόμων, πηγή πολύτιμων πληροφοριών σχετικά με τα τραίνα που επιστράτευαν οι Γερμανοί. Ο Βιντάλ θέλει από τον κ. Μπαρέ να ασκήσει πιέσεις στο γιο του ώστε να σταματήσει τις επικίνδυνες δραστηριότητές του. Έχουμε ένα μέρος της αλληλογραφίας τους στο διάστημα μεταξύ 25 Απριλίου και 10 Αυγούστου. Καθώς υποβαλλόταν στη ναζιστική λογοκρισία των ταχυδρομείων, η αλληλογραφία αυτή είναι ιδιαίτερα προσεκτική, ώστε να μην αποκαλύψει τα πραγματικά συναισθήματα των επιστολογράφων.

Επιστολή του Ρενέ Μπαρέ στο Λουί Μπλαν (Βιντάλ):

Παρίσι, 25 Απριλίου 1944

Φίλτατε φίλε,

Έλαβα την επιστολή σας της 19^{ης} τρέχοντος. Από τότε που ήλθατε κάνει πολύ ζέστη, όπως μάλλον ξέρετε, το διπλανό δημοτικό διαμέρισμα γνώρισε δύσκολες ώρες από τους αγγλοαμερικανικούς βομβαρδισμούς. Πρόκειται κυρίως για τη συνοικία που βρίσκεται ανάμεσα στη Μονμάρτη και την οδό ντε λα Σαπέλ, αφενός, και ανάμεσα στην οδό Ορντενέ και Σαιν-Ντενί, αφετέρου. Ο σταθμός

ντυ Νορ, οι αποθήκες, τα εργαστήρια κλπ. καταστράφηκαν τελείως (Λα Σαπέλ, Λε Λαντύ, η γέφυρα του Σουασσόν κλπ.).

Οι βόμβες που έπεσαν πιο κοντά σε μας εξερράγησαν στην οδό Κυστίν και στο βουλεβάρτο Μπαρμπές.

Όπως κι εσείς, εύχομαι θερμά να τελειώσει αυτός ο φρικτός πόλεμος, του οποίου οι συνέπειες γίνονται ολοένα και πιο αποκαρδιωτικές και καταστροφικές.

Η βαφτισιά σας [πρόκειται για το γιο του Βιντάλ] ήλθε να μας δει την Κυριακή, είναι πολύ καλά. Της έδειξα το γράμμα σας και επέμεινα και πάλι να ακολουθήσει το δρόμο που θα τη βοηθήσω ευχαρίστως να ξεκινήσει. Η λύση που της προτείναμε δεν φαίνεται να της αρέσει, ελπίζω να αποκτήσει σύντομα την κατάσταση που επιθυμεί. Θα έλθει να μας δει και πάλι το μεσημέρι της Πέμπτης, θα τη συμβουλέψω και πάλι αφού μου δίνετε την άδεια.

Σύμφωνοι για τις 6 ή τις 7 Μαΐου, η κ. Μπαρέ κι εγώ θα χαρούμε πολύ να σας δούμε. Είμαστε πάντοτε χαρούμενοι όταν μπορούμε να σας εξυπηρετήσουμε και ιδίως να αγοράσουμε το δικαίωμα ενοικίασης του καταστήματός σας.

Έτσι, όταν επανέλθει η ειρήνη, θα έχετε τη χαρά να δείτε το κατάστημά σας σε χέρια που οπωσδήποτε δεν σας είναι ξένα, και που επιπλέον θα σας επιστρέψουν αυτό που υπήρξε «η μισή ζωή σας», όπως λέτε.

Ελπίζω να είσθε πολύ καλά στην υγεία σας.

Έχουμε καλά νέα από τον Ανρί και το Ζωρζ, οι οποίοι περιμένουν στο Βερολίνο την επιστροφή τους στο Παρίσι. Αλλά πότε; Φαίνεται ότι οι άδειες καταργήθηκαν και πάλι ή τουλάχιστον αναστάλθηκαν.

Είμαι σίγουρος ότι όταν γυρίσουν θα χαρούν να δουλέψουν μαζί σας.

Αναμένοντας με χαρά να σας ξαναδώ, σας στέλνω, φίλε μου, τους θερμούς χαιρετισμούς μου.

Το γράμμα δείχνει ότι ο Βιντάλ διαβλέπει ήδη την Απελευθέρωση. Θα ήθελε να πάρει εικονικά ο Ρενέ Μπαρέ το κατάστημά του, και ο Ρενέ Μπαρέ του επιβεβαιώνει αόριστα ότι θα του επιστρέψει «τη μισή ζωή του». Οι Μπαρέ, όπως και ο κ. Λυς, θα ήθελαν ο Ανρί ή ο Ζωρζ να δουλέψουν στο κατάστημα του Βιντάλ ώστε να έχουν ένα επάγγελμα επιστρέφοντας από την αναγκαστική εργασία στη Γερμανία. Ο Βιντάλ απαντά στο γράμμα αυτό:

Λυόν, 3 Μαΐου 1944

Φίλτατε φίλε,

Έλαβα με χαρά τη Δευτέρα το γράμμα σας της 25^{ης} που μου έφερε τα καλά νέα σας, καθώς ανησυχούσα γνωρίζοντας ότι βρίσκεστε κοντά στους σταθμούς ντυ Νορ και ντε λ' Εστ καθώς και στο 18^ο δημοτικό διαμέρισμα που επλήγη τόσο. Καθώς οι επιθέσεις αυτές δυστυχώς συνεχίζονται, ελπίζω να έχω πάντοτε καλά νέα από σας, και εύχομαι κι εγώ να τελειώσουν επιτέλους όλα τα βάσανά μας.

Σας ευχαριστώ πολύ για τις σκέψεις σας για τη βαφτισιά μου και θα χαρόμουν τόσο πολύ εάν την έβλεπα διατεθειμένη να αφήσει λίγο κατά μέρος τις προτιμή-

σεις της για να ακολουθήσει τις συμβουλές μου [ο Βιντάλ ελπίζει πάντοτε ότι θα πείσει το γιο του να εγκαταλείψει τις αντιστασιακές του δραστηριότητες]. Αυτή τη στιγμή νομίζω ότι λείπει από το Παρίσι, αναμένω με ανυπομονησία νέα της, και ακούγοντας για τους βομβαρδισμούς λίγο-πολύ παντού, ανησυχώ.

Χάρηκα που διάβασα ότι έχετε καλά νέα για τα αγαπητά παιδιά από το Βερολίνο και ελπίζω να έχουν την τύχη να τους δώσουν σύντομα άδεια.

Το ταξίδι μου για το τέλος αυτής της εβδομάδας θα καθυστερήσει. Ελπίζω να το κάνω στις 20-21 Μαΐου. Σας ευχαριστώ πολύ για την απάντησή σας στην προσφορά αγοράς, και θα σας δώσω διά ζώσης όλες τις πληροφορίες στο επόμενο πέρασμά μου από το Παρίσι. Λυπάμαι που δεν είχα ακόμη καμμία επιτυχία για τον ανεφοδιασμό των παιδιών, αλλά ελπίζω να καταφέρω κάτι μέχρι να έλθω στο Παρίσι.

Με χαρά για τα καλά σας νέα, σας χαιρετώ θερμά, αγαπητέ κ. Μπαρέ, όπως και την κ. Μπαρέ.

Λουί Μπλαν
Ροσταγιέ-συρ-Σον

Λείπει μία επιστολή της 8^{ης} Μαΐου στην οποία απαντά ο Ρενέ Μπαρέ:

Παρίσι, 15 Μαΐου

Αγαπητέ φίλε,

Λάβαμε καλά τις επιστολές σας της 3^{ης} και 8^{ης} τρέχοντος.

Δεν πρέπει να καταβάλλετε από τη μελαγχολία που λέτε ότι σας κατακλύζει. Σε τι θα σας οδηγήσει αυτή η καταβολή; Χθες είχαμε την επίσκεψη της βαφτισιμιάς σας, η οποία είναι πολύ καλά. ήλθε να μας δει την Παρασκευή και θα ξανάρθει σήμερα το απόγευμα. Είμαι μια χαρά και σε καμμία περίπτωση δεν είναι λυπημένη. Κουράγιο, διάβολε! Σκεφτείτε, σας παρακαλώ, ότι φθάνουμε στο τέλος της διαδρομής και ότι είμαστε έτοιμοι να τελειώσουμε τη διαδρομή αυτή, εννοώ να βγούμε από αυτόν το φρικτό πόλεμο. Παραδεχθείτε ότι δεν είναι τώρα η κατάλληλη στιγμή για να αφήσετε τον εαυτό σας να επηρεαστεί από τη λύπη. Κουράγιο! Σας λέω! Κουράγιο, δεν θα πάψω να σας το επαναλαμβάνω. Πλησιάζουμε στο τέλος όλων των βασάνων μας.

Πόσο θα απολαύσουμε την ηρεμία που θα ακολουθήσει τη θύελλα!

Θα δείτε, αγαπητέ μου κ. Μπλαν, ότι μας απομένουν ακόμη ωραίες ημέρες να ζήσουμε, τις οποίες θα εκτιμήσουμε ακόμη περισσότερο καθώς θα έχουμε ζήσει τα βάσανα, την αγωνία και τη λύπη.

Δεν έχουμε νέα του Ανρί και του Ζωρζ εδώ και μερικές ημέρες. Τα τελευταία νέα είναι από τις 29 Απριλίου. Όμως, τα ταχυδρομεία δεν είναι σταθερά: έχουμε συχνά δέκα γράμματα σε δύο ή τρεις μέρες, και έπειτα τίποτα για δεκαπέντε μέρες. Σύμφωνα για την επίσκεψή σας στις 20-21 Μαΐου. Η βαφτισιμιά σας κι εμείς χαϊρόμαστε πάντοτε να σας βλέπουμε.

Λοιπόν, ακόμη μια φορά, κουράγιο! Οι δοκιμασίες μας δεν θα διαρκέσουν πολύ ακόμη.

Ελπίζω η υγεία σας να είναι πάντοτε ανθηρή. Περιμένοντας να σας δούμε σύντομα, η κ. Μπαρέ και ο κ. Λυς σας στέλνουν τους καλύτερους χαιρετισμούς τους.

(Ποια είναι η αιτία της κρίσης «μελαγχολίας» που εμπιστεύθηκε ο Βιντάλ σε ένα γράμμα στον Ρενέ Μπαρέ;)

Το επόμενο γράμμα του Ρενέ Μπαρέ έχει ημερομηνία 15 Ιουνίου. Στο μεταξύ, οι Σύμμαχοι έχουν πραγματοποιήσει την απόβαση στη Νορμανδία. Παρά την κατάληψη της Καν στις 9 Ιουλίου, η μάχη θα είναι αμφίρροπη μέχρι την επιτυχία στην Αβράνς στις 31 Ιουλίου.

Παρίσι, 15 Ιουνίου 1944

Φίλτατε φίλε,

Λάβαμε εγκαίρως την επιστολή σας της 31^{ης} Μαΐου. Σας ζητώ συγγνώμη που δεν απάντησα νωρίτερα, τα γεγονότα ευθύνονται για την καθυστέρηση αυτή.

Δεν θα σας πω τίποτε σχετικά με τα όσα συμβαίνουν, τα ξέρετε μάλλον εξίσου καλά με μένα. Θα σας μιλήσω λοιπόν για αυτά που μας απασχολούν προσωπικά.

Η νεαρή βαφτισιμιά σας είναι καλά. Μας επισκέφθηκε σήμερα το πρωί και σύμφωνα με τη συνήθειά της σκοπεύει να ξανάρθει την επόμενη Κυριακή. Είναι ευτυχισμένη και περιμένει με επιμονή το τέλος των βασάνων μας. Ωστόσο, ανησυχεί που δεν έχει νέα σας. Το αποδίδουμε στο ταχυδρομείο. Ως προς αυτό, σας προτείνω ένα σχέδιο. Σε περίπτωση που το ταχυδρομείο δεν λειτουργεί καλά, βάλτε το γράμμα σας με γραμματόσημο και μέσα σε φάκελλο στο σταθμό της Λυών ή στον πιο κοντινό σταθμό με την εξής διεύθυνση: «Κ. Μπαρέ, επιθεωρητή των μεταφορών, υπεύθυνο του τεχνικού ελέγχου της νοτιοανατολικής περιοχής στο σταθμό του Παρισιού-Λυών».

Ζητήστε απλώς από τον προϊστάμενο υπηρεσίας των ταχυδρομείων να δεχθεί το γράμμα σας και να μου το παραδώσει υπηρεσιακά.

Όσον αφορά την επιχείρησή μου, τηλεφώνησα στον κ. Μπωμγκαρντέ [τον προσωπικό διαχειριστή του καταστήματος του Βιντάλ], ο οποίος, πολύ ευγενικά, μου ζήτησε να του επιβεβαιώσω τη συνομιλία μας, όμως νομίζω ότι τα γεγονότα σταμάτησαν τα πάντα και ότι η κατάσταση θα παραμείνει ως έχει. Τόσο το καλύτερο.

Αυτά είναι όλα τα νέα μας. Ωστόσο, σας ανακοινώνω ένα πολύ δυσάρεστο νέο. Επί του παρόντος, το Παρίσι πεθαίνει της πείνας. Οι αγορές είναι κλειστές όπως και η κεντρική αγορά. Δεν ξέρω πού θα μας οδηγήσουν όλα αυτά.

Ελπίζω να είσθε πάντα πολύ καλά στην υγεία σας και ότι σύντομα θα έχουμε τη χαρά να ξαναϊδωθούμε σε συνθήκες ειρήνης.

Αναμένοντας το γράμμα σας, η κ. Μπαρέ και ο κ. Λυς σας στέλνουν τους καλύτερους χαιρετισμούς τους.

Εις το επανιδείν, και κυρίως κουράγιο.

Στις 26 Ιουνίου, τα σοβιετικά στρατεύματα κάνουν την είσοδό τους σε γερμανικό έδαφος. Στις 20 Ιουλίου, πραγματοποιείται η απόπειρα κατά του Χίτλερ. Για κάποιο διάστημα κυκλοφορούν φήμες για το θάνατο του Φύρερ, όπως μαρτυρά το επόμενο γράμμα του Ρενέ Μπαρέ.

Παρίσι, 22 Ιουλίου 1944

Φίλτατε φίλε,

Έλαβα στις 11 Ιουλίου το γράμμα σας της 3^{ης} το οποίο μας χαροποίησε. Επιπλέον, στις 12 έλαβα το πρώτο δέμα σας, και στις 13 το δεύτερο. Όλα έφθασαν σε αρκετά καλή κατάσταση, αν και μερικά μήλα ήταν χαλασμένα κατά την άφιξη. Όμως, ήταν παρ' όλα αυτά πολύ καλά, και η βαφτισιμιά σας πήρε τα πράγματά της την επομένη 14 και την επόμενη Κυριακή 16. Ήλθε ξανά αυτή την εβδομάδα και την περιμένουμε και πάλι αύριο 23.

(Στο σημείο αυτό, το γράμμα αναφέρεται στην τελμάτωση των διαπραγματεύσεων με τον κ. Μπωμγκαρντέ σχετικά με την αγορά του καταστήματος του Βιντάλ.)

Προς το παρόν, ο ανεφοδιασμός, παρότι πολύ δύσκολος, δεν πάει άσχημα. Βρίσκουμε πράσινα λαχανικά και μερικά φρέσκα λαχανικά. Παρήγγειλα καινούργιες πατάτες. Ένας Θεός ξέρει πότε θα έλθουν. Κατά τα άλλα, δεν νομίζω ότι χρειάζεται να σας ενημερώσω για τα γεγονότα. Τα γνωρίζουμε όλοι και λυπόμαστε πραγματικά που αυτός ο καημένος ο Α. Χίτλερ αποδήμησε εις Κύριον!! Όμως, πρόκειται για ένα ατύχημα στην πορεία των εξελίξεων μπροστά στο οποίο εμείς οι άνθρωποι, ακόμη και το Κράτος, δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα. Εγώ, εξακολουθώ να πιστεύω ότι μέχρι τις 15 Αυγούστου ο πόλεμος θα έχει πραγματικά τελειώσει με την πλήρη εξόντωση των εχθρών μας... αναφέρομαι φυσικά στους πολυσεβικούς και τους Αγγλο-Αμερικανούς.

Στη συνέχεια, ο Ρενέ Μπαρέ εκφράζει τη λύπη του για την απουσία νέων από τα παιδιά στο Βερολίνο, αλλά εκφράζει τη χαρά του για το γεγονός ότι θα ξαναβρεθούν σύντομα. Επαναλαμβάνει τις ενθαρρύνσεις του προς το Βιντάλ.

Θάρρος, λοιπόν, καλέ μου φίλε! Ας κρατηθούμε, ο πόλεμος είναι στο τέλος του!

Και τελειώνει:

Η κ. Μπαρέ και ο κ. Λυς με παρακαλούν να σας πω ότι σας σκέφτονται και σας αναφέρουν συχνά και σας θυμούνται με τα καλύτερα συναισθήματα. Ενώνω τα

δικά μου συναισθήματα με τα δικά τους, και σας διαβεβαιώνω για την απόλυτη και διαρκή φιλία μου.
Σας φιλώ θερμά.

Ρενέ Μπαρέ

Γράμμα του Ρενέ Μπαρέ της 30^{ης} Ιουλίου:

Φίλτατε φίλε,

Έλαβα χθες το γράμμα σας της 25^{ης} τρέχοντος που μας έδωσε μεγάλη χαρά. Η μικρή βαφτισιά σας, η οποία ήλθε να μας δει σήμερα το πρωί, απόλαυσε το γράμμα σας και το πήρε μαζί της για να σας απαντήσει κι εκείνη. Το ίδιο κάνω κι εγώ, εκμεταλλευόμενος την ευκαιρία της Κυριακής που είναι «προς το παρόν» η εβδομαδιαία αργία. Διαπιστώνω ότι τα γράμματά μας διασταυρώθηκαν, γιατί απάντησα στο μεταξύ στο δικό σας με ημερομηνία 3 και στα δύο δέματα που έφθασαν καλά... Όπως πάντα, σας δηλώνω τη μεγάλη ελπίδα να δούμε πολύ σύντομα το τέλος αυτού του φρικτού πολέμου και να ξαναβρεθούμε, κι εσείς με τη μικρή βαφτισιά σας, και κυρίως να σας ξαναδώ μέσα στο μαγαζάκι μου... Έτσι θα έχετε σύντομα τη χαρά να ξαναπάρετε αυτό το μαγαζί που είναι μέρος της ζωής σας. Θα το βρείτε άθικτο και στην ίδια κατάσταση που το αφήσατε αφού ουσιαστικά βρίσκεστε μακριά του λόγω των υφιστάμενων δυσκολιών στις μεταφορές. Θα συμφωνήσετε ότι προτιμώ να σας δω μέσα στο μαγαζί αυτό που είναι περισσότερο δικό σας παρά δικό μου, και που αναγκαστήκατε να αφήσετε για να αποσιωθείτε αποκλειστικά στην αντιπροσωπεία σας. Θάρρος, λοιπόν, σύντομα θα γιορτάσουμε την επιστροφή σας.

Όμως, δεν είναι αυτός ο μόνος σκοπός του γράμματός μου. Έχω κι εγώ με τη σειρά μου να σας ζητήσω μία τεράστια εξυπηρέτηση. Ορίστε περί τίνος πρόκειται.

Η Βιομηχανική Εταιρεία Ελαιούχων, στην οποία όπως ξέρετε είναι διαχειριστής ο κουνιάδος μου, έλαβε εντολή από το Υπουργείο Γεωργίας να υδρογονοποιήσει τα έλαια προκειμένου να μετατραπούν σε εδώδιμα λίπη, τα οποία το Παρίσι χρειάζεται επειγόντως. Όμως, φυσικά, η εταιρεία αυτή δεν διαθέτει επαρκή μέσα, μολοντί έδωσε αμέσως την παραγγελία για τις απαραίτητες πρώτες ύλες. Φθάνω αμέσως στο σκοπό μου. Οι ύλες αυτές είναι ένα κράμα αλουμινίου και νικελίου, για το οποίο η παραγγελία δόθηκε από την προαναφερθείσα εταιρεία στην εταιρεία Αλέ-Φροζ & Καμάργκ, στο Σεντ (Άνω Σαβοΐα), παραγγελία που προσυπογράφηκε από το υπουργείο σύμφωνα με το διάταγμα υπ' αριθμό 5625 CD της 31^{ης} Μαρτίου 1944 στη Γαλλική Εταιρεία Αλουμινίου. Η μεγάλη δυσκολία βρίσκεται αυτή τη στιγμή στο θέμα της μεταφοράς. Πρόκειται για περίπου 800 κιλά αυτού του κράματος που πρέπει να μεταφερθούν από το Σεντ στο Παρίσι. Είναι αδύνατον να μεταφερθούν σιδηροδρομικώς, καθώς οι γραμμές της Σαβοΐας και της Άνω Σαβοΐας είναι συστηματικά κομμένες. Απομένει η οδική μεταφορά.

Σκέφτηκα για τη μεταφορά από τη Λυών στο Παρίσι τον φίλο σας κ. Μπεσόν, στην οδό ντυ Καίρ 18. Σκέφτομαι ότι θα δεχθεί ενδεχομένως να μεταφέρει το

εμπόρευμα αυτό στο Παρίσι. Αλλά θα θέλει να το παραλάβει από το Σεντ; Αμφιβάλλω! Θα μπορούσατε τότε σας παρακαλώ να προσπαθήσετε να βρείτε έναν ασφαλή μεταφορέα που θα δεχθεί να αναλάβει τη μεταφορά μέχρι τη Λυών, ακόμη και μέσα από την Αντίσταση και, εν ανάγκη, σε συμφωνία με αυτήν, πληρώνοντας μία αποζημίωση στην Αντίσταση;

Το ζήτημα του τιμήματος της μεταφοράς δεν ενδιαφέρει. Η πραγματική αξία του εμπορεύματος είναι τέτοια ώστε το τίμημα της μεταφοράς γίνεται δευτερεύον. Επιπλέον, η μεταφορά θα αποζημιωθεί από το Κράτος. Το εμπόρευμα είναι έτοιμο για παραλαβή, στην πραγματικότητα απουσιάζει μόνον ο μεταφορέας. Έχετε ανάγκη από χρήματα για να ασχοληθείτε με το θέμα αυτό, εφόσον φυσικά δεν σας πειράζει; Εννοείται ότι θα σας καταβληθεί η εμπορική σας προμήθεια. Μια γρήγορη απάντηση εκ μέρους σας θα με υποχρεώσει, γιατί το ζήτημα είναι επείγον. Πρέπει με λίγα λόγια να ζήσει το Παρίσι.

Τελειώνω το γράμμα μου με μία φράση που έχει γίνει εύκολη από τη φιλία μας, αφού με ειλικρίνεια σας στέλνω πάντοτε τις φιλικές ευχές μου. Όπως πάντα, η κ. Μπαρέ και ο κ. Λυς σας στέλνουν τη συμπάθειά τους. Κι εγώ θα κάνω κάτι ακόμη καλύτερο, σας φιλώ φιλικά και αυθόρμητα.

Ρενέ Μπαρέ

Απάντηση του Βιντάλ της 10^{ης} Αυγούστου:

Φίλτατοι,

Έλαβα προχθές, αγαπητέ κ. Μπαρέ, το γράμμα σας της 30^{ης} Ιουλίου, και χάρηκα που το διάβασα. Σας ομολογώ ότι το γράμμα σας καταπραΰνει την καρδιά μου και μου δίνει δύναμη και θάρρος να φροντίσω τον εαυτό μου και να περιμένω την ανάρρωσή μου. Χάρηκα που διάβασα για τη μικρή βαφτισιμιά μου, και σας ευχαριστώ για όσα κάνετε για αυτήν.

Όσον αφορά το αίτημά σας για τη μεταφορά έως το Παρίσι της παραγγελίας της Εταιρείας Ελαιούχων, ασχολήθηκα αμέσως να βρω ένα οδικό μεταφορικό μέσο από τη Σαβοΐα έως τη Λυών και από τη Λυών έως το Παρίσι. Είδα χθες διάφορους οίκους που μου υποσχέθηκαν μία απάντηση μέχρι σήμερα, αλλά να που δεν έχω προχωρήσει πολύ. Η διαδρομή Σαβοΐα-Λυών εξυπηρετείται περιστασιακά από φορτηγά που αναλαμβάνουν φορτία είτε στη μετάβαση είτε στην επιστροφή, ανάλογα με τις ανάγκες που έχουν τα ίδια να έλθουν ή να επιστρέψουν χωρίς φορτίο. Για να πετύχουμε κάτι, θα έπρεπε οι φίλοι σας να δώσουν εντολή στην εταιρεία Αλαί να τους εξυπηρετήσει και να βρει ένα φορτηγό για τη Λυών. Από εδώ, ελπίζω ότι θα είναι δυνατό, είτε μέσω του κ. Μπεσόν είτε μέσω άλλου οδικού μεταφορέα, να γίνει η μεταφορά μέχρι το Παρίσι. Δεν είναι δυνατόν να πάει κανείς στην Άνω Σαβοΐα χωρίς ειδική νομαρχιακή άδεια, και μόνον ο αποστολέας μπορεί να βρει μια λύση για τη μεταφορά έως τη Λυών.

Όπως βλέπετε, λυπάμαι που δεν μπορώ να σας δώσω την απάντηση που θα θέλατε. Πόσο δύσκολη είναι αυτή τη στιγμή η παραμικρή μεταφορά! Εάν ο κου-

νάδος σας δώσει εντολή να γίνει η μεταφορά μέχρι τη Λυών, μπορεί να δώσει την ακόλουθη διεύθυνση στη Λυών, κ. Νικολά, Μαιζόν Λανσέ, οδός ντ' Αλζερί 12, Λυών. Εν ανάγκη, μπορώ να αποθηκεύσω στη διεύθυνση αυτή το εμπόρευμα μέχρι τη μεταφορά του στο Παρίσι. Η μεγάλη δυσκολία είναι η μεταφορά του έως τη Λυών. Περιμένω νέα σας και παραμένω στη διάθεσή σας.

Τα γεγονότα εξελίσσονται γρήγορα, το Παρίσι εξεγείρεται, η Αντίσταση κινείται φανερά, τα τεθωρακισμένα του Λεκλέρκ κάνουν την είσοδό τους στην πόλη στις 26 Αυγούστου. Η πόλη νοιώθει αγαλλίαση. Οι αντιστασιακοί είναι αδιάφοροι για το γεγονός ότι η Βαρσοβία ξεκίνησε την εξέγερσή της σχεδόν ταυτόχρονα, την 1^η Αυγούστου, και για το γεγονός ότι οι Σοβιετικοί άφησαν να ισοπεδωθεί η πόλη από τα γερμανικά στρατεύματα που εξουδετέρωσαν κάθε αντίσταση την 1^η Σεπτεμβρίου.

Η επίθεση των Συμμάχων συνεχίζεται και το Σεπτέμβριο απελευθερώνονται η Ρουέν, οι Βρυξέλλες, η Αμβέρσα. Στο μεταξύ, οι Σύμμαχοι έχουν αποβιβασθεί στην Προβηγκία στις 15 Αυγούστου και θα ανέβουν προς τη Λυών, η οποία απελευθερώνεται από τα γαλλικά στρατεύματα στις 15 Σεπτεμβρίου.

Προφορική αυτοβιογραφία του Βιντάλ:

Αμέσως, δύο, τρεις ημέρες αργότερα, καθώς ο μπαμπάς σου [του Εντγκάρ] είχε τη διεύθυνσή μου, να που ένας σύντροφός του, δεν ξέρω πώς πήγε στο στρατό, με πιάνει και μου λέει: «Εγώ επιστρέφω στο Παρίσι με τζιπ με μια αποστολή του στρατού, έτσι εάν θέλετε μπορώ να σας πάρω μαζί μου». Και έφυγα μαζί του και πήγα στο Παρίσι.

Πράγματι, ο Βιντάλ απέκτησε μία άδεια κυκλοφορίας των Γαλλικών Δυνάμεων Εσωτερικού (FFI) στις 19 Σεπτεμβρίου. Αμέσως γράφεται στο MNPGD (αντιστασιακό κίνημα στο οποίο ο γιος του είχε κάποιες αρμοδιότητες). Στο Παρίσι, ο γιος του έφτιαξε στις 12 Οκτωβρίου μία ψεύτικη εντολή αποστολής για να μπορέσει ο Βιντάλ να πάει να δει τους δικούς του στη Λυών και στη Νίκαια.

Εθνικό κίνημα
Αιχμάλωτοι πολέμου και εκτοπισθέντες
Περιοχή του Παρισίου
οδός ντε λα Παι 22
Παρίσι, 2^ο δημοτικό διαμέρισμα

ΕΝΤΟΛΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ

Ο Κ. ΝΑΟΥΜ ΒΙΝΤΑΛ, ΚΑΤΟΧΟΣ ΤΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΥΠ' ΑΡΙΘΜΟ 217874, ΑΠΟΣΤΕΛΛΕΤΑΙ ΣΕ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΑΠΟ ΤΟ ΕΝ ΛΟΓΩ ΚΙΝΗΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΛΥΩΝ, ΤΗΣ ΜΑΣΣΑΛΙΑΣ, ΤΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ ΓΙΑ ΝΑ ΕΛΘΕΙ ΣΕ ΕΠΕΙΓΟΥΣΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΜΕ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ

ΕΚΤΟΠΙΣΜΕΝΩΝ. ΠΑΡΑΚΑΛΟΥΝΤΑΙ ΟΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΝΑ ΔΙΕΥΚΟΛΥΝΟΥΝ ΤΙΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕΚΑΘΕ ΜΕΤΑΦΟΡΙΚΟ ΜΕΣΟ.

Ο υπεύθυνος: Μορέν

Αργότερα, ο Βιντάλ θα μπορέσει με ευκολία να ανακτήσει το κατάστημά του, το οποίο είχε τεθεί υπό προσωρινή διοίκηση. Πιο δύσκολο ήταν να ανακτήσει το διαμέρισμά του, το οποίο είχε πωληθεί.

Πήγα να δω τον κύριο που το είχε αγοράσει, έναν κύριο που ήταν διευθυντής στη Σαμαριταίν⁵⁹. Μου λέει: «Εγώ, κύριε, τι να σας πω, εγώ το αγόρασα γιατί ήταν για πούλημα, ήταν νόμιμη αγορά.

- Ναι, ναι, δεν σας κατακρίνω, αλλά δεν είμαι εγώ που σας το πούλησα. Τώρα που γύρισα, πρέπει να μου το επιστρέψετε.

- Όμως ποιος θα με αποζημιώσει;

- Α, όσο γι' αυτό, συνεννοηθείτε με τις εβραϊκές υποθέσεις.»

Η ανάκτηση ήλθε όταν ψηφίστηκε ένας νόμος από το Κοινοβούλιο που ακύρωσε όλες τις πωλήσεις που πραγματοποιήθηκαν βάσει εντολής των κατοχικών αρχών, και οι συμβολαιογραφικές διατυπώσεις ολοκληρώθηκαν μόλις το φθινόπωρο του 1945. Όμως, προηγουμένως, ο αγοραστής, ο κ. Ντυμπεςσαί, είχε αφήσει το διαμέρισμα στο Βιντάλ. Η Κορίν ήλθε με τα παιδιά της στο διαμέρισμα αυτό. Ο Φρεντύ σπούδασε νομικά και ώθησαν τον Ανρί να σπουδάσει στην εμπορική σχολή της οδού Τρυνταίν.

Εξάλλου, ο Βιντάλ ασχολήθηκε με τη διευθέτηση της κληρονομιάς της γυναικάς του Λούνα, καθώς ο γιος του είχε ενηλικιωθεί, και έγραψε στο όνομα του Ενγκάρ τη βίλα στο Ρυέιγ, στην οποία ζούσε ένας ένοικος που αρνιόταν να την εγκαταλείψει.

Ο Βιντάλ δεν ξέχασε την αδελφότητα της Μπουρζ. Ξαναβρήκε μερικούς από τους συντρόφους του της 15^{ης} μονάδας εργατών του στρατού και έγραψε στη γραφομηχανή του την ακόλουθη πρόσκληση, την ημέρα της γερμανικής συνθηκολόγησης:

Παρίσι, 8 Μαΐου 1945

Αγαπητέ φίλε,

Να η ανατολή της νίκης.

Μια ομάδα φίλων του 1940, που επιστρατεύθηκαν στη Μπουρζ, επιθυμεί να ξαναζήσει τη φιλία που τους ένωσε στη δοκιμασία.

⁵⁹ [ΣτΜ:] Πολυκατάστημα στο Παρίσι.

Με αυτό το πολύ φιλικό πνεύμα επιθυμούμε να ξαναβρεθούμε για να αλληλο-υποστηριχθούμε και να βοηθήσουμε ο ένας τον άλλο στα πρακτικά ζητήματα της ζωής.

Εάν, παρά τις δουλειές και τις ασχολίες σας, μπορείτε να μας αφιερώσετε μερικές στιγμές, ελάτε μεταξύ 17:00 και 18:30 το απόγευμα του Σαββάτου 12 Μαΐου στο καφέ-καπνοπωλείο στην οδό Ζαν-Ζακ-Ρουσσώ 72.

Ελπίζουμε να είσθε εκεί, αγαπητέ φίλε, και μαζί με τις αναμνήσεις μας σας στέλνουμε τα καλύτερα συναισθήματά μας.

Οι φίλοι σας της 15^{ης} μονάδας της Μπουρζ

Οι διασωθέντες και οι νεκροί

Ο Βιντάλ ήταν ο πρώτος που γύρισε στο σπίτι του, στο Παρίσι. Η Ανριέτ, ο Ελί, η Λιλιάν, ο Μονύ θα έλθουν να τον συναντήσουν εκεί. Ο Μονύ και η Λιλιάν ξαναβρήκαν το διαμέρισμά τους, το οποίο είχε προστατεύσει η πρεσβεία της Αργεντινής. Το ζευγάρι, όπως είπαμε, είναι πλέον ηθικά ενωμένο. Όλες οι δοκιμασίες που έζησαν μαζί ένωσαν με έναν σχεδόν οργανικό δεσμό αυτούς τους συζύγους που αρχικά δεν αγαπιόντουσαν, και πλέον τους συνδέει πολύ ισχυρά μια αγάπη δεύτερου τύπου. Με τη λήξη του πολέμου, ο Μονύ πληροφορείται ότι οι γονείς του, οι αδελφοί του, οι αδελφές του, τα εξαδέλφια του Σαμουέλ Κόβο, Ρένα Κόβο, Πεπτό Κόβο, Ρενέ Κόβο, Σαμ Κόβο, Όσκαρ Χασσίδ, Νταιζύ Χασσίδ, Ίντα Ανζέλ, Σαμ Ανζέλ, Ζυντά Σαλιέλ εξοντώθηκαν όλοι στο Άουσβιτς.

Η Ανριέτ δεν μπορεί να ανακτήσει αμέσως το διαμέρισμά της, το οποίο λεηλατήθηκε και στη συνέχεια νοικιάστηκε. Η κόρη της, Λιλιάν, δεν τη φιλοξενεί, παρότι έχει χώρο: ο Μονύ υπέφερε που έζησε επί πέντε συνεχή χρόνια με τα πεθερικά του, και η ίδια η Ανριέτ όχι μόνον δεν θέλει να επιβαρύνει την κόρη της, αλλά θέλει να διακόψει τη συγκατοίκηση με το γαμπρό της. Αναμένοντας τα αποτελέσματα των διαβημάτων τους, εγκαθίσταται στο ξενοδοχείο Γκραν Βενέρ, στην οδό Ντεμούρ, κοντά στο σπίτι της. Εκεί πληροφορείται ότι η κόρη της, Αιμέ, ο σύζυγός της Μπεν και ο γιος της Πιερ πέρασαν τον πόλεμο χωρίς προβλήματα στο Λίβερπουλ. Θα πεθάνει στο ξενοδοχείο από καρδιακό επεισόδιο το 1947, προτού προλάβει να επιστρέψει στο διαμέρισμά της.

Όσο για τους Ιταλούς και τους επανταλισμένους Ναζούμ, είχαν ζήσει πρώτα ελεύθερα στη Μοδένα. Ένοιωθαν τόσο ελεύθεροι που, μία ημέρα, στη βεράντα του μεγάλου καφέ στη βία Ιντεπεντέντζα, η Ματίλντ είχε πει σε αυτούς που κάθονταν στο διπλανό τραπέζι και της είχαν κάνει κοπλιμέντο για την ομορφιά της και την ομορφιά των ανεψιών της: «*Siamo tutti belle e ebrei*» («Είμαστε όλες όμορφες και Εβραίες»). Με την άφιξη των γερμανικών στρατευμάτων στη

Μοδένα το Σεπτέμβριο 1943, η οικογένεια αναχώρησε από την πόλη φοβούμενη τις συνέπειες που μπορεί να είχαν αυτά τα λόγια. Η Ματίλντ χάρη στην καλωσύνη του *monsignore* στο Βατικανό που την προστάτευε εξασφάλισε για όλους αυθεντικά χαρτιά καταρτισμένα στη βάση ψεύτικης ταυτότητας. Η Σαρύ, ο Ιντό και τα παιδιά τους βρήκαν καταφύγιο σε ένα μικρό χωριό στα Απέννινα όρη, το Τσέκα, όπου τους προστάτευσαν ο ιερέας και ένας μαρκήσιος από τη Μπολόνια. Η Ματίλντ έμεινε στη Ρώμη κοντά στους προστάτες της. Ο Λεόν και ο Ζακ εγκαταστάθηκαν στη Φλωρεντία. Ο Ζακ πέθανε κατά την εξέγερση της Φλωρεντίας το Σεπτέμβριο 1944. Είχε αρρωστήσει κατά τις ημέρες της μάχης που οι κάτοικοι είχαν ζήσει υπό τις στερήσεις της κατάστασης πολιορκίας, και δεν τον είχαν φροντίσει εγκαίρως. Είναι θαμμένος στο μικρό εβραϊκό νεκροταφείο της Φλωρεντίας, όπου οι τάφοι είναι γεμάτοι λουλούδια και συνηρούνται με φροντίδα.

Η Φλωρεντία απελευθερώθηκε από τους Αγγλο-Αμερικανούς. Ο Εντγκάρ δηλώνει Βέλγος και ενσωματώνεται στον αγγλικό στρατό, γεγονός που τον οδηγεί στην Αυστρία το Μάιο 1945. Ο Λεόν και η γυναίκα του επιστρέφουν όσο το δυνατόν γρηγορότερα στις Βρυξέλλες, όπου ανακτούν τη βελγική ιθαγένεια και τη Χαλυβουργία Ναχούμ. Ξαναβρίσκουν τον Ανρί που κατάφερε να επιβιώσει χάρη στην προστασία της συντρόφου του. Η κόρη τους Σαρύ και ο γαμπρός τους Ιντό επέστρεψαν στην Αβινιόν και έγιναν Γάλλοι πολίτες.

Μετά τη συνθηκολόγηση των Γερμανών, η γυναίκα και η κόρη του Ζακ επέστρεψαν στις Βρυξέλλες. Τα αδέρφια του Ζακ συνεισφέρουν για να τους εξασφαλίσουν ένα εισόδημα. Η Ελέν Σρεκέρ, κόρη του Ζακ, είναι στην Ουάσιγκτον, όπου ο άνδρας της βρήκε μία θέση ερευνητή και αυτή διδάσκει γαλλικά. Η Ματίλντ μένει στην Ιταλία όπου τελικά ριζώσε. Έχει εκεί πολλούς φίλους και γνωστούς. Το οικογενειακό δίκτυο αποκαταστάθηκε.

Πώς κατάφεραν ο Βιντάλ και οι δικοί του να ζήσουν στην εξορία χωρίς να εργάζονται; Ο Λεόν και ο Ζαν είχαν το χρόνο να πάρουν μαζί τους χρήματα και τα κοσμήματά τους από τις Βρυξέλλες και έζησαν πρώτα από τα αποθέματά τους και έπειτα, κυρίως στην Ιταλία, από την πώληση των κοσμημάτων, των δακτυλιδιών, των χρυσών αλυσίδων τους κλπ. Ο Μπούσι και η Ματίλντ από τη μεριά τους μπόρεσαν να πάρουν μαζί τους κατά τη φυγή τους από τη Γιουγκοσλαβία χρήματα και κοσμήματα και να χρησιμοποιήσουν τα χρήματα που είχε αποταμιεύσει στην τράπεζα ο Μπούσι. Η Ματίλντ έστειλε χρήματα στην αδελφή της, Ανριέτ, στη Νίκαια και πιθανώς να μπόρεσε να βοηθήσει οικονομικά τα αδέρφια της στην Ιταλία. Όσο για το Βιντάλ δεν του έλειψαν τα χρήματα καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου από την αναχώρησή του από το Παρίσι έως το

τέλος της Κατοχής. Ωστόσο, δεν είχε πάρει μαζί του ούτε χρυσό ούτε χρήματα κατά τη διάρκεια εκείνου του ταξιδιού στην Τουλούζη, όπου ο γερμανικός έλεγχος στο Βιερζόν δεν βρήκε τίποτε επάνω του. Πώς τα κατάφερε να ζήσει άλλα τρία χρόνια χωρίς να εργάζεται; Μήπως είχε ανοίξει έναν λογαριασμό στην περιοχή του νότου προτού αναζητήσει καταφύγιο εκεί; Μάλλον μπόρεσε να αντλήσει χρήματα από το λογαριασμό του στο Παρίσι, αφού στα χαρτιά του υπάρχει ένας φάκελλος από την Τράπεζα της Γαλλίας, ο οποίος του εστάλη στην οδό Γκυγκλιά στη Νίκαια. Του έφθασαν αυτά τα χρήματα; Η μεγάλη αλληλεγγύη ανάμεσα στους αδελφούς Ναχούμ πρέπει να ενεργοποιήθηκε κάθε φορά που κάποιος εξ αυτών είχε ανάγκη. Κατά πάσα πιθανότητα υπήρξαν, όπως είχε συμβεί στο παρελθόν και όπως θα συνέβαινε και στο μέλλον, δάνεια από αδελφό σε αδελφό, ακόμη και από άλλους συγγενείς της πλευράς Μπερεσσί. Πάντως, αν και όλοι είχαν σταματήσει να εργάζονται στη διάρκεια της Κατοχής, κανένας από τους Ναχούμ δεν έζησε την απόλυτη στέρηση.

Από την πλευρά των Μπερεσσί, η Μυριάμ Μπερεσσί έμεινε για πολύ καιρό στο Παρίσι, και έπειτα η κόρη της, Εμύ, την έφερε στη Λυόν με ψεύτικη ταυτότητα που της εξασφάλισε ο Φρανσουά Ρομπέρ και με οδηγό τη σύζυγο του τελευταίου, Μαρίζ. Δεν συνελήφθη. Ο Ζοζέφ Πελοζόφ, σύζυγος της Κορίν, συνελήφθη στη Νίκαια και εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς, από όπου δεν επέστρεψε.

Ο Μπενζαμέν, μικρότερος αδελφός της Κορίν, πήγε εθελοντής, το 1939, όπως και ο Μωρίς, στο πρώτο σύνταγμα πεζικού των ξένων εθελοντών. Αποστρατεύθηκε στο Εξ-αν-Προβάνς το 1941, επέστρεψε στο Παρίσι, δήλωσε Εβραίος και συνελήφθη στο σπίτι του το 1942. Βρήκε το θάνατο, υπό άγνωστες συνθήκες, στο στρατόπεδο διαμετακόμισης του Κομπιέν, όπου συγκέντρωναν αυτούς που θα εκτοπίζονταν στο Άουσβιτς. Οι στάχτες του επαναπατρίστηκαν μετά τον πόλεμο στον οικογενειακό τάφο των Μπερεσσί στο νεκροταφείο Περ-Λασαίζ.

Ο Πεπό και η Μαργκό μπόρεσαν να φύγουν από τη Μπεζανσόν, που είχε γίνει απαγορευμένη ζώνη μετά τη γερμανική εισβολή, και είχαν εγκατασταθεί στην οδό ντε Σανζύ 32 το 1940. Ο Πεπό είχε βρει δουλειά σε ένα εργοστάσιο χημικών προϊόντων στα προάστια, όπου δεν έδιδαν ιδιαίτερη σημασία στην ταυτότητα εκείνων που χειρίζονταν τοξικά προϊόντα. Και οι δύο δήλωσαν Εβραίοι και φόρεσαν το κίτρινο άστρο. Ο δεύτερος γιος τους, ο Ζαν-Μαρκ, γεννήθηκε το 1941. Έπειτα η Μαργκό άρχισε να κρύβει ολοένα και περισσότερο το κίτρινο άστρο της κάτω από το σάλι, το ρεβέρ του παλτού, την τσάντα της. Ο Πεπό έκανε τη διαδρομή για να πάει στη δουλειά του με τα πόδια, χωρίς να φορά το κίτρινο άστρο, για να αποφύγει τις εφοδούς στο μετρό. Επέστρεφε μετά την απαγόρευση κυκλοφορίας και κρυβόταν πίσω από τις πόρτες όταν άκου-

γε τα βήματα γερμανικής περιπόλου. Η Γκεστάπο, οδηγημένη από τη γαλλική αστυνομία, ήλθε ένα βράδυ στο διαμέρισμά τους. Κτύπησαν πολλές φορές δυνατά την πόρτα. Ο Πεπό, η Μαργκό, τα παιδιά τους κρατούσαν την ανάσα τους. Οι αστυνομικοί ρώτησαν τη θυρωρό, η οποία απάντησε ότι δεν είχε δει τους Μπερεσσί εδώ και αρκετές ημέρες, σώζοντάς τους έτσι τη ζωή. Τότε τα παιδιά δόθηκαν σε τροφό στη Νορμανδία. Ο Πεπό υπενουίκιασε το επάνω διαμέρισμα, το οποίο σπάνια κατοικούνταν από έναν εμπορικό αντιπρόσωπο που ταξίδευε σε ολόκληρη τη Γαλλία χάρη στο *Ausweis* του. Μόλις έπεφτε η νύχτα, το ζευγάρι ανέβαινε αθόρυβα στον επάνω όροφο και κοιμόταν στο σπίτι του εμπορικού αντιπροσώπου. Η Μαργκό αναλάμβανε δουλειές στο σπίτι στη ραπτομηχανή της, γεγονός που επέτρεψε στο ζευγάρι να ζήσει μέχρι την Απελευθέρωση. Ο Μίμο, ο μικρός αδελφός της Μαργκό, εκτοπίστηκε και δεν επέστρεψε. Ο μεγάλος αδελφός του, ο οποίος ήταν στρατιώτης το 1940, είχε πιαστεί αιχμάλωτος. Τον έσωσε ο λοχαγός του, ο οποίος, έχοντας καταστρέψει τα αρχεία της μονάδας του, είχε δηλώσει ότι ο στρατιώτης Καμχί θα λεγόταν πλέον Καμίγ. Με την Απελευθέρωση, η Μαργκό έγινε διαχειρίστρια του παραρτήματος του Μυγκέ, στην οδό Φομπούρ-ντυ-Ταμπλ 24 και έπειτα του παραρτήματος στο βουλεβάρτο Σαιν-Μαρτέν 83. Ο Πεπό πήγαινε στις λαϊκές αγορές στην πύλη του Μοντρέιγ και τελικά έγινε υπάλληλος του Βιντάλ.

Ο Μωρίς και η Εμύ είχαν καταφέρει να εγκατασταθούν στο Μόντε Κάρλο και είχαν ανοίξει εκεί ένα εργαστήριο ετοιμών ενδυμάτων με την ψεύτικη ταυτότητά τους. Ο Μωρίς είχε συμμετάσχει σε μια ομάδα αντιστασιακών, και τον είχε προστατεύσει ένας φίλος επιθεωρητής της αστυνομίας, ο Φρανσουά Ρομπέρ, ο οποίος έγινε στη συνέχεια συνεργάτης του.

Πέρα από τα αδέλφια Ναχούμ και Μπερεσσί, και άλλοι συγγενείς εξ αίματος ή εξ αγχιστείας εκτοπίστηκαν. Ο εξάδελφος Πωλ Ναχούμ συνελήφθη, εστάλη στο Ντρανσύ, αλλά απελευθερώθηκε από θεία παρέμβαση προτού εκτοπισθεί. Η αδελφή του, Μαρσέλ, εκτοπίστηκε στο Άουσβιτς. Ο Ελί Μπερεσσί συνελήφθη επειδή προσέφερε άσυλο σε Άγγλους αλεξιπτωτιστές. Γύρισε και αυτός από τον εκτοπισμό, εγκαταστάθηκε στο Παρίσι και αποσύρθηκε από το εμπόριο. Πολλοί Θεσσαλονικείς από το Σαντιέ έχασαν τη ζωή τους εκτοπισμένοι. Όμως την πραγματική εκατόμβη την έζησε η Θεσσαλονίκη. Από τους 56.500 Σεφαρδίτες που ζούσαν εκεί το 1940, 46.091 εκτοπίστηκαν στο Άουσβιτς, και το σύνολο σχεδόν αυτών εξοντώθηκε. Το 1947 καταγράφονται μόλις 1.900 Εβραίοι. Η οικογένεια του Μονύ εξοντώθηκε στο Άουσβιτς. Η οικογένεια της μητέρας του Βιντάλ εξοντώθηκε, με εξαίρεση δύο εξαδέλφες.

Μόλις τελείωσε ο πόλεμος, ο Βιντάλ κατέβαλε πολλές προσπάθειες για να αναβιώσει τους οικογενειακούς δεσμούς που είχαν διαρραγεί λόγω του διασκορ-

πισμού της οικογένειας. Το έκανε με πάθος, όπως το τσομπανόσκυλο που αναζητά τα χαμένα πρόβατα. Γράφει στις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης προσπαθώντας να βρει τα ίχνη των Φρανσές. Η επιζήσασα Ρεζίν Φρανσές διαβάζει την έκκλησή του και γράφει στον εξάδελφό της Βιντάλ στις 19 Φεβρουαρίου 1946:

Ρεζίν Φρανσές
οδός Γεωργίου Σταύρου 7

Πολυαγαπημέ μου Βιντάλ,

Με την παρούσα σε ενημερώνω ότι πληροφορήθηκα από την εφημερίδα τις προσπάθειες που κάνεις για να μάθεις τι απέγιναν οι συγγενείς μας. Πολλές φορές σκέφθηκα να σου γράψω για να μάθω νέα όλων σας, αλλά δεν είχα διέυθυνση.

Δυστυχώς, αγαπημέ μου Βιντάλ, ο μπαμπάς και η μαμά εκτοπίστηκαν στην Πολωνία, το ίδιο και ο Ζακ με τη γυναίκα του και τα δύο παιδιά του, ένα αγόρι και ένα κορίτσι. Το αγόρι το λένε Αζριέλ, είναι 5 ετών, το κορίτσι είναι 13 ετών. Το ίδιο και ο Ανρί, η γυναίκα του και το κοριτσάκι του, ηλικίας 5 ετών.

Όπως ξέρεις, η Ζαν, καθώς ήταν παντρεμένη με Έλληνα, είχε την τύχη να γλυτώσει, εγώ όντας Ισπανίδα υπήκοος μόπρεσα να γλυτώσω. Όμως κι εμείς ήμασταν καταδικασμένοι. Ως Ισπανοί υπήκοοι είχαμε κάποια περισσότερη εύνοια από τους Έλληνες υπηκόους, αλλά παρ' όλα αυτά μας γέλασαν. Μας είπαν ότι θα μας έστελναν στην Ισπανία. Τελικά, οι Γερμανοί συγκέντρωσαν όλους τους Ισπανούς και τους εκτόπισαν στην Πολωνία. Ευτυχώς το καταλάβαμε και φύγαμε. Πήγαμε πέντε ώρες μακριά από τη Θεσσαλονίκη. Λίγες ημέρες αργότερα μάθαμε ότι οι Ισπανοί είχαν εκτοπισθεί στην Πολωνία...

Τώρα, ας επανέλθουμε στο θέμα του μπαμπά και της μαμάς και των αδελφών μου. Δεν μόπρεσαν να σωθούν, πρώτον γιατί όλοι οι Ισραηλίτες Έλληνες υπήκοοι αποκλείστηκαν σε ορισμένες συνοικίες υπό την εποπτεία Ισραηλιτών και Ελλήνων αστυνομών και έπειτα επιτρεπόταν να κυκλοφορεί κανείς μόνον μέχρι τις 5 το απόγευμα στις συνοικίες στις οποίες αποκλείστηκαν.

Ο σύζυγος της Ζαν έκανε διαβήματα για να κρατήσει τον Ανρί, αλλά ο Ανρί βλέποντας ότι η γυναίκα του και το παιδί του θα έφευγαν, μετάνιωσε κι αυτός. Ο Ζακ έκανε κι αυτός διαβήματα για να διαφύγει με την οικογένειά του, δυστυχώς την τελευταία στιγμή τον γέλασαν. Όσον αφορά τον μπαμπά και τη μαμά, ήθελα να τους κρατήσω στο σπίτι μου, αφού ήμασταν ακόμη ελεύθεροι, αλλά ο άνδρας μου φοβήθηκε, με έπεισε ότι θα ήμασταν κι εμείς χαμένοι, εάν μας κατήγγειλαν. Μερικές ημέρες αργότερα, να που ήλθαν οι Γερμανοί στο σπίτι μου για να κάνουν έρευνες κατηγορώντας με ότι είχα κρατήσει ένα ισραηλιτικό κοριτσάκι. Καθώς είχα ήσυχη τη συνείδηση φάνηκα αρκετά γενναία, επομένως ο κίνδυνος ήταν πολύ σοβαρός.

Έπειτα, δεν μόπρεσαν να διαφύγουν επειδή δεν είχαν οδηγό [για να περάσουν τα σύνορα].

Και τώρα, βλέπεις, αγαπημένε μου Βιντάλ, ότι είμαι η μόνη που επέζησε από την οικογένεια Φρανσές. Εγώ που ήμουν η χαϊδεμένη όλων, του μπαμπά, της μαμάς, του Ζακ και του Ανρί.

Πόσα δάκρυα έχυσα όταν πήγα στην κοινότητα και είδα το γράμμα που έστειλες: τουλάχιστον, ένας άνθρωπος ενδιαφέρθηκε να μάθει τι απέγινε η οικογένειά μου Φρανσές. Προς το παρόν, έχασα μεγάλο μέρος της τρυφερότητας, ελπίζω πάντοτε στον ευλογημένο Θεό να τους δω να ξανάρχονται.

Ας επανέλθουμε τώρα στην κατάσταση μου. Όπως σου είπα, ήμασταν σε απόσταση πέντε ωρών από τη Θεσσαλονίκη, προτού να φύγουμε εμπιστευθήκαμε τα λίγα κοσμήματα και χρήματα που είχαμε σε έναν Έλληνα, γνωστό του άνδρα μου, ο οποίος μας είχε συμβουλεύσει να πάμε σε αυτό το χωριό.

Μέχρι κάποιον καιρό, είχαμε χρήματα για να καλύψουμε τις ανάγκες μας. Βλέποντας ότι πλησιάζαμε στο τέλος, γράψαμε ένα γράμμα σ' αυτόν τον τύπο, καμμία απάντηση. Μπροστά στο αδύνατο και παρά τους κινδύνους που μας απειλούσαν, ο άνδρας μου αναγκάστηκε να πάει στη Θεσσαλονίκη. Εκεί του συνέστησαν να μην επιστρέψει στο χωριό. Έτσι, από τη στιγμή εκείνη, χωριστήκαμε. Τον κράτησαν σε ένα ελληνικό σπίτι, ο χωρισμός διήρκησε έναν χρόνο.

Στο διάστημα αυτό, χρειάστηκε να κάνω το γιατρό στο χωριό για να καταφέρω να θρέψω τα παιδιά μου, εκ των οποίων το μικρότερο λέγεται Βιντάλ. Το όνομα του δόθηκε από τον μπαμπά και τη μαμά. Γεννήθηκε ακριβώς την ημέρα που η Γερμανία κήρυξε τον πόλεμο στη Ρωσία...

Τέλος πάντων, μόλις απελευθερωθήκαμε και επιστρέψαμε στη Θεσσαλονίκη, βρήκα τον άνδρα μου άλλον άνθρωπο. Δεν με ήθελε πια, καθώς είχε ερωτευτεί την παντρεμένη γυναίκα στο σπίτι όπου τον είχαν κρατήσει. Αυτό διήρκησε άλλον έναν χρόνο. Οι σχέσεις σήμερα είναι σχεδόν ψυχρές. Η αλήθεια είναι ότι λόγω της κακής διαγωγής του δεν τον αντέχω πια. Σήμερα, τον θεωρώ έναν άγνωστο. Είμαι πολύ περήφανη. Έχω το όνομα της οικογένειας Φρανσές, γι' αυτό δεν θέλω να ξέρω τίποτα γι' αυτόν. Πολλές φορές σκέφτομαι να φύγω από το σπίτι, αλλά πού να πάω χωρίς χρήματα; Ας τα αφήσουμε αυτά κατά μέρος. Ανησυχώ πολύ, αγαπημένε μου Βιντάλ, θέλω να μάθω νέα όλων των δικών σου. Ο Λεόν και η οικογένειά του, ο Ζαν και η οικογένειά του, ο Ανρί, η θεία μου Ανριέτ, την οποία από μικρή μου έμαθαν να αποκαλώ έτσι, και η οικογένειά της και η αγαπημένη μου Ματίλντ, δυστυχώς χήρα σε τόσο νεαρή ηλικία.

Ενημέρωσέ με για όλους σε παρακαλώ. Τι κάνει ο αγαπημένος σου γιος; Από το γράμμα που έστειλες στην κοινότητα, είδα ότι θέλεις να κάνεις κάτι μόλις αποκατασταθούν οι ταχυδρομικές επικοινωνίες. Μάταιο, αγαπημένε μου Βιντάλ. Βλέπεις, αγαπημένε μου Βιντάλ, από την Αμερική έστειλαν αρκετά ρούχα, αλλά ο διανομέας χρειάστηκε αρκετό χρόνο. Αυτοί [οι Έλληνες;] κράτησαν τα καλύτερα και μου έδωσαν μόνο τα κουρέλια.

Επομένως, αγαπημένε μου Βιντάλ, δεν θα σου πω εγώ τι να κάνεις, κάνε ό,τι νομίζεις, σου το γράφω αυτό για να σου δώσω ένα παράδειγμα.

Γράψε μου γρήγορα [...].

Μετά την απάντηση του Βιντάλ:

Θεσσαλονίκη, 5 Μαρτίου 1946

Πολυαγαπημέ μου Βιντάλ,

Δεν μπορώ να σου περιγράψω τη χαρά και τη συγκίνηση όταν άκουσα τον ταχυδρόμο να φωνάζει το όνομά μου. Αμέσως είχα το προαίσθημα ότι θα ήταν ένα γράμμα από σένα, παρόλο που έχω το γιο μου στην Παλαιστίνη, από τον οποίο λαμβάνω τακτικά γράμματα. Είναι 14 ετών και ήταν αρκετά προχωρημένος στο σχολείο, αλλά βλέποντας ότι η κατάσταση δεν είναι καθόλου καλή στη Θεσσαλονίκη, αποφάσισα να τον στείλω στην Παλαιστίνη, αφού ζητούσαν παιδιά ηλικίας 12 έως 18 ετών. Σήμερα μαθαίνει την εβραϊκή γλώσσα και ήλθε πρώτος στις εξετάσεις. Θα είχα στείλει και την κόρη μου, αλλά αφού απέκτησα την άδεια, μετάνιωσα, επειδή θα είχα μείνει μόνη χωρίς καμμία παρηγοριά. Σου έγραψα στο πρώτο μου γράμμα ότι οι σχέσεις μου με τον άνδρα μου δεν είναι καλές. Μένουμε ακόμη κάτω από την ίδια στέγη, αλλά... θέλω οπωσδήποτε να χωρίσω. Τι μεγάλη χαρά που έμαθα ότι ευτυχώς όλοι οι δικοί σου σώθηκαν. Όμως, λυπήθηκα πολύ που έμαθα για το θάνατο του αγαπημένου σου Ζακ. Χάρηκα που έμαθα για το γάμο του αγαπημένου σου Νταβίντ [Ενγκάρ]. Τους εύχομαι καλή τύχη. Χαίρομαι που σκέπτεσαι να ξαναπαντρευτείς, πρέπει, πάνε πολλά χρόνια που είσαι χωρίς φροντίδα. Νομίζω ότι την κουνιάδα σου τη λένε Κορίν, τη γνωρίζω λίγο, μέναμε σχεδόν δίπλα.

Με ρωτάς εάν υπάρχουν άνθρωποι που να γύρισαν από τα στρατόπεδα Έχει περισσότερο από έναν χρόνο που ρωτώ συνεχώς πληροφορίες για τους γονείς μου. Δυστυχώς, κανένας δεν μπορεί να μου πει τίποτε γι' αυτούς. Εγώ ελπίζω να τους δω να ξανάρχονται, θα είναι η μεγάλη μου χαρά. Από τότε που ελευθερωθήκαμε, νοιώθω ότι η ζωή δεν έχει νόημα για μένα, είναι τελείως άδεια. Τώρα δεν έχω πια τους αγαπημένους μου μπαμπά και μαμά, τα αδέρφια μου που θα έλθουν να με δουν, είμαι ολομόναχη. Γνωριμίες δεν λείπουν, αλλά αυτό δεν με βοηθά. Μου γράφεις για το γιατρό Ισαάκ Ματαράσσο. Θα πάω να τον δω σήμερα και θα του πω αυτά που μου γράφεις για εκείνον. Είναι ένας από τους καλύτερους φίλους. Για ορισμένες πληροφορίες, τον συμβουλευόμαι συχνά, είναι πολύ καλός.

Δεν έχω πολλά να σου γράψω. Περιμένω πάντα μια καλημέρα από όλους σας. Σ' ευχαριστώ για την καλωσύνη σου που ενδιαφέρεσαι για τους δικούς μου. Χαιρετισμούς σε όλους τους δικούς σου. Φίλησε εκ μέρους μου τον αγαπημένο γιο σου καθώς και τη γυναίκα του. Δική σου, σε φιλώ.

Η εξάδελφί σου Ρεζίν

Σε ένα τρίτο γράμμα, με ημερομηνία 18 Απριλίου 1946, η Ρεζίν αναφέρεται στον αγαπημένο φίλο για τον οποίο ο Βιντάλ ζήτησε να μάθει νέα, το γιατρό Ματαράσσο:

Πήγα και του είπα όσα μου έγραψες για εκείνον. Μου είπε ότι θα σου έγραφε την ίδια ημέρα και ότι χάρηκε που τον θυμήθηκες.

Θεσσαλονίκη, 15 Μαρτίου 1946

κ. Βιντάλ Ναχούμ
Παρίσι

Κύριε,

Απαντώντας στην επιστολή σας της 19^{ης} Νοεμβρίου 1945, σας γνωρίζουμε μετά λύπης ότι τα πρόσωπα που αναφέρονται στην επιστολή σας δεν περιλαμβάνονται στους καταλόγους των μελών της κοινότητάς μας που επέστρεψαν στην πόλη μας μετά την Απελευθέρωση, και παρά τις ανακοινώσεις και τις δημοσιεύσεις μας στις ισραηλιτικές εφημερίδες της πόλης μας κανείς δεν εμφανίσθηκε για να δώσει πληροφορίες σχετικά με την τύχη τους.

Μετά τον πόλεμο (1945-1960)

Ο Βιντάλ πενηντάρης

Ο Βιντάλ πέρασε το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο όπως το ψάρι μέσα από το δίχτυ. Όμως, δεν τον πέρασε με τον ίδιο τρόπο όπως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο που ήταν διαφορετικός.

Ο πρώτος ήταν ένας πόλεμος ανάμεσα σε έθνη, ο οποίος δεν αφορούσε στους Εβραίους ως Εβραίους, και ακόμη λιγότερο τους Σεφαρδίτες που είχαν ζήσει στις πόλεις της αυτοκρατορίας. Ο δεύτερος απειλούσε ειδικά τους Εβραίους ως Εβραίους. Ωστόσο, ο Βιντάλ δεν αισθάνθηκε καθόλου κινητοποιημένος εκ βαθέων κατά του χιτλερισμού, και μάλιστα θέλησε να αποφύγει τη στρατιωτική επιστράτευση που επηρέασε και τον ίδιο στις αρχές του 1940. Στη συνέχεια, επιδίωξε μόνο να αποφύγει τις διώξεις που τον απειλούσαν συνεχώς.

Έτσι, παρότι φυσικά ευχόταν την ήττα του ναζισμού, δεν μπορούσε να καταλάβει γιατί ο γιος του αναλάμβανε περιττούς κινδύνους, συμμετέχοντας στον πόλεμο αντί να τον αποφύγει. Προσπάθησε μέχρι τέλους να χρησιμοποιήσει όλα τα μέσα, ακόμη και την παρέμβαση συγγενών και φίλων, για να τον κάνει να αλλάξει γνώμη. Μετά την Απελευθέρωση, ο Βιντάλ ένωσε φυσικά ανακούφιση, αλλά τα συναισθήματά του απέναντι στη στάση του γιου του δεν άλλαξαν. «Ο γιος σου είναι ήρωας, Βιντάλ», του έλεγε τότε η Κορίν με ύφος εκστασιασμένο. Και ο Βιντάλ έκανε μια γκριμάτσα δυσπιστίας και έλλειψης πίστης ακόμη και στην ίδια την αξία της ήρωας.

Είχε εγκατασταθεί στο διάστημα ανάμεσα στους δύο πολέμους, και ο πόλεμος, και στη συνέχεια η Κατοχή, τον είχαν κάνει ακόμη περισσότερο Γάλλο. Θα μπορούσε να είχε νοιώθει απορριφθείς από την πατρίδα αυτή, η οποία ξαφνικά του πήρε όλα τα δικαιώματά του ως ανθρώπου και ως πολίτη, του αφαίρεσε τη γαλλική πολιτογράφηση, καθιστώντας τον παρία και διωκόμενο. Ωστόσο, ποτέ δεν αισθάνθηκε ξένος. Με φαινομενικά παράδοξο τρόπο, οι σχέσεις του με τους μη Εβραίους είχαν ενταθεί και πολλαπλασιαστεί. Πολλοί μη Εβραίοι στη Γαλλία τον

βοήθησαν και τον προσάτευσαν, από το Ζωρζ Λεζό έως το Ρενέ Μπαρέ και την κ. Μπλαν (η οποία κατάλαβε ότι ο Βιντάλ την είχε εγκαταλείψει, και ήλθε να τον αναζητήσει στο γιο του για να τον πληροφορήσει ότι τον συγχωρούσε και ήλπιζε να επιστρέψει). Κανένας Γάλλος δεν τον πρόσβαλε προσωπικά. Την εποχή των χειρότερων μέτρων αποκλεισμού, δεν ένιωσε αποκλεισμένος από τη Γαλλία, αλλά αποδεκτός από τους Γάλλους που τον βοηθούσαν και τον αγαπούσαν. Αντίθετα, οι Γάλλοι Εβραίοι που ήταν ενσωματωμένοι στην κοινωνία εδώ και χρόνια υπέφεραν πολύ, βίωσαν σαν προσωπική προσβολή τα πεταινιστικά μέτρα απόρριψής τους που έλαβε «η Γαλλία». Όμως, ο Βιντάλ δεν βίωσε τη Γαλλία ως έθνος-κράτος, τη βίωσε ως μια νέα Σεφαράδ άλλης φύσης, άλλου τύπου, στην οποία είχε εγκλιματισθεί και άφηνε τους απογόνους του, όπως οι πρόγονοί του είχαν εγκλιματισθεί στην προηγούμενη Σεφαράδ. Σε αυτό συνίστατο ο εκγαλλισμός του, όχι στον πατριωτισμό.

Επιπλέον, δεν ένιωσε τον αντισημιτισμό ως κάτι γαλλικό. Ήταν ένα είδος φυσικής απειλής που χαρακτήριζε τον κόσμο των μη Εβραίων, όπως οι σεισμοί και οι εκρήξεις στο φυσικό κόσμο, και ταυτόχρονα μια δίωξη που προερχόταν από μία άνωθεν εξουσία, αυθαίρετη, μυστηριώδη και ιδιότροπη εκ φύσεως.

Έτσι, για εκείνον, ο αντισημιτισμός των Ναζί προερχόταν άνωθεν, από την τρελλή βούληση του Χίτλερ, όχι των Γερμανών. Ακόμη και στη διάρκεια της Κατοχής, ο Βιντάλ δεν αντιλήφθηκε πραγματικά τον αντισημιτισμό ως γερμανικό κακό. Είχε μάθει γερμανικά στη Θεσσαλονίκη, είχε συναναστραφεί Αυστριακούς στη Βιέννη, είχε γνωρίσει Γερμανούς το 1920-1921 στις δουλειές του. Στα μάτια του, οι Γερμανοί δεν έφεραν ένα κληρονομικό στίγμα, όπως στα μάτια των «αντι-Γερμαναράδων» Γάλλων.

Στην ουσία, επειδή «δεν αισθανόταν» το εθνικό κράτος δεν αισθάνθηκε περισσότερο εχθρός της Γερμανίας και των «Γερμαναράδων» από όσο αισθάνθηκε παραπεταμένος από τη Γαλλία και τους Γάλλους.

Δεν γνώριζε για το μεταχριστιανικό αντισημιτισμό, που γεννήθηκε στη Δύση και στη Ρωσία, βασισμένος στην πίστη μιας παγκόσμιας συνωμοσίας των Εβραίων για να καταλάβουν τον κόσμο, και τούτο παρά το γεγονός ότι η χιτλερική προπαγάνδα επαναλάμβανε συνεχώς επί τέσσερα χρόνια το θέμα της συνεργασίας των Εβραίων, της πλουτοκρατίας και των μολσεβίκων. Έτσι, αγνοεί ακόμη και την ύπαρξη του ψευδο-πρωτοκόλλου των σοφών της Σιών, και γράφει στις 23 Φεβρουαρίου 1947 στον κ. Σαμ Λεβύ, Θεσσαλονικέα διανοούμενο, εκδότη του περιοδικού *Les Cahiers sefardis*:

Αγαπητέ κύριε και φίλε,

Παρά τις πολλές ασχολίες σας και παρά την κούραση και τα βάσανα που σας προκαλεί το *Les Cahiers*, σας στέλνω ένα SOS.

Ένας από τους καλούς φίλους μου, από παλιά γαλλική οικογένεια της Ανατολής, διανοούμενος και καλλιεργημένος, με συγγενείς στην Εκκλησία, μου προβάλλει ένα σωρό υπερβολές σχετικά με τις φιλοδοξίες, τις βλέψεις κυριαρχίας κλπ. του λαού μας του Ισραήλ.

Η μοναδική πηγή σχετικά με όλα αυτά είναι τα πρωτόκολλα των σοφών της Σιών, και πιστεύει ότι τα πρωτόκολλα αυτά είναι αληθινά. Μπορείτε να μου πείτε κάτι σχετικά;

Εάν ναι, θα σας ήμουν ευγνώμων, και σας ζητώ συγγνώμη που σας ενοχλώ.

Σας παρακαλώ να πιστέψετε στη θερμή φιλία μου.

Επίσης, κατά τη διάρκεια του πολέμου και ύστερα από αυτόν, ο Βιντάλ αγνοούσε το σιωνισμό, ακριβώς επειδή ο σιωνισμός ήταν ένας εθνικισμός που είχε προκύψει από το σύγχρονο αντισημιτισμό. Δεν φαντάστηκε ποτέ την Παλαιστίνη ως καταφύγιο ούτε, μετά την ίδρυση του εβραϊκού κράτους, το Ισραήλ ως πατρίδα. Ανήκε στον εβραϊκό λαό, αλλά σαν μέλος μιας φυλής, σαν *ben amenou*, γιος ενός λαού, και όχι σαν «τέκνο της πατρίδας».

Έτσι, το Νοέμβριο 1947, ενώ η εβραϊκή αντίσταση επιτίθεται κατά των Βρετανών στην Παλαιστίνη, ενώ σιωνιστές και Άραβες συγκρούονται, ενώ κυοφορείται το κράτος του Ισραήλ και ενώ ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών έχει εγκρίνει ένα σχέδιο διαίρεσης της Παλαιστίνης, ο Βιντάλ, πενήνταρης, ασχολείται με τις ρίζες του στη Θεσσαλονίκη και προσπαθεί να ξαναβρεί την ιστορία της οικογένειας Ναχούμ στη σεφαρδίτικη κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Για να αποκτήσει πληροφορίες σχετικά με τους προγόνους του γράφει στον εξάδελφό του Πωλ Ναχούμ, τον κοσμικό και σοσιαλιστή οδοντίατρο, χάρη στον οποίο κατάφερε να ελευθερωθεί από το στρατόπεδο του Φριγκολέ το 1916. Αλλά ο Πωλ Ναχούμ εκνευρίζεται με το ενδιαφέρον του για αυτό το «ασήμαντο πράγμα»:

Δεν διάβασα το *Les Cahiers* του κ. Σαμ Λεβύ, και δεν με ενδιαφέρουν πλέον. Σημαντικά γεγονότα με έκαναν να ξεχάσω τα ασήμαντα πράγματα. Αλλά όσον αφορά το θείο μου Νταβίντ τα πράγματα είναι διαφορετικά. Ο θείος μου αξίζει μία τιμητική θέση στην ιστορία της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Έτσι, σου στέλνω μερικές πληροφορίες σχετικά με αυτόν. Ελπίζω να μείνεις ευχαριστημένος με τις αναμνήσεις μου. Θα προσθέσεις όσα ξέρεις ο ίδιος. Ύστερα από δύο πολέμους, και έναν τρίτο που ετοιμάζεται, οι ιστορίες της Θεσσαλονίκης γίνονται, δυστυχώς, θαμπές!

Χιλιάδες νεκροί, καμένοι, δολοφονημένοι, αθλιότητα παντού. Και έπειτα, η τελευταία Κραυγή, η ωραία ελπίδα, η ελεύθερη Παλαιστίνη, ένα εβραϊκό κρά-

τος... Επιτέλους!... Νομίζεις ότι μπροστά σε αυτά τα επιτεύγματα η Θεσσαλονίκη έχει οποιαδήποτε αξία!

Με πολύ αργούς ρυθμούς και πολύ αργότερα θα νοιώσει ο Βιντάλ συνδεδεμένος με το Ισραήλ. Αλλά το Ισραήλ, όπως θα δούμε, δεν έγινε πατρίδα στο μυαλό του. Παρότι η λέξη συμπατριώτης τού ερχόταν με φυσικότητα όταν αναφερόταν σε έναν Σεφαρδίτη Θεσσαλονικέα, δεν χρησιμοποιεί ποτέ τη λέξη «πατρίδα», ούτε καν για τη Θεσσαλονίκη. Όμως, εάν δεν έχει πατρίδα, ο Βιντάλ έχει πολλές μητρίδες. Θα τον δούμε αργότερα στην Ισπανία, στη Θεσσαλονίκη, στο Ισραήλ, στο Λιβόρνο να κάνει το ταξίδι, πολλές φορές, προς τις μητρικές ρίζες του. Και η μητρίδα την οποία ονειρεύεται περισσότερο στα γεράματά του, εκείνη στην οποία θα θελήσει να τελειώσει τη ζωή του, είναι το Λιβόρνο, η πόλη στην οποία νοιώθει ενστικτωδώς ότι διαμορφώθηκε η σύγχρονη ταυτότητα των Ναχούμ.

Επίσης, ο πόλεμος δεν τον πολιτικοποίησε πραγματικά. Πριν από τον πόλεμο ένοιωθε, όπως είδαμε, μάλλον ριζοσπάστης-σοσιαλιστής, δίχως άλλο, επειδή το κόμμα αυτό συμβόλιζε τη Δημοκρατία, την ελευθερία, την απουσία εθνικισμού και ξενοφοβίας. Όμως, αυτό δεν τον εμπόδισε να γίνει μέλος της επιτροπής υποστήριξης του Πωλ Ρενώ, «εθνικού» βουλευτή, δηλαδή δεξιού (αλλά καθόλου αντισημίτη), του δεύτερου δημοτικού διαμερίσματος του Παρισιού, κατ' επανάληψη υπουργού, εξέχουσας πολιτικής προσωπικότητας, στον οποίο έδιδε τα συγχαρητήριά του σε κάθε εκλογή, μολονότι ψήφιζε το ριζοσπαστικό κόμμα μέχρι το 1936. Τίποτα δεν τον ωθούσε στο σοσιαλισμό και ήταν μάλιστα μεταξύ αυτών που, στην εποχή του Λεόν Μπλουμ, πίστευαν ότι δεν ήταν καθόλου συνετό να είναι πρόεδρος του Συμβουλίου ένας Εβραίος. Αισθανόταν με βαθιά ανατολίτικο τρόπο, από μια αρχαία σοφία, ότι οι Εβραίοι έπρεπε να προστατεύονται από την πολιτική, όχι να ρίχνονται σε αυτήν, και ότι ο αγώνας τους κατά του αντισημιτισμού κινδύνευε περισσότερο να υποδαυλίσει την οργή των διωκτών παρά να εξαλείψει την καταστροφική ιδέα. Ο πόλεμος τού επιβεβαίωσε το συναίσθημα ότι ο Εβραίος δεν μπορούσε παρά να καμουφλαριστεί και να κρυφτεί όταν ο κόσμος των μη Εβραίων μάνιαζε. Αγνοώντας ότι ο νέος αντισημιτισμός των Ναζί δεν ήταν η επάνοδος του παλιού χριστιανικού αντιουδαϊσμού, αντέδρασε αυτόματα ως νεομαρξάνος και νόμιζε ότι θα έβρισκε προστασία και κηδεμονία στην εικόνα του Πεταίν σε συνδυασμό με εκείνη της Παναγίας. Έπειτα, αφού τον πρώτο καιρό συμμορφώθηκε με τις επιταγές της εξουσίας (πράγμα που δεν τον εμπόδισε να κάνει απάτη για να αποκτήσει άδεια ταξιδιού), καμουφλαρίστηκε τελείως και περίμενε το τέλος του πολέμου.

Έτσι, δεν απέκτησε, όπως έλεγαν τότε, «πολιτική συνείδηση». Με την Απελευθέρωση, οπωσδήποτε, ψήφισε τους κομμουνιστές, όπως και η Κορίν, υπό την επιρροή του γιου του, ο οποίος υπήρξε «υποβρύχιος»⁶⁰ (υπομαρράνος, θα μπορούσε να πει κάποιος) του κόμματος σε ένα μη κομμουνιστικό αντιστασιακό κίνημα. Στο τέλος του πολέμου, η Σοβιετική Ένωση θεωρείται από τα λίγο πολιτικοποιημένα πνεύματα ως ο Αρχάγγελος που πραγματικά νίκησε το χιτλερικό δράκο, που τον συνέτριψε στη φωλιά του στο Βερολίνο. Οι κομμουνιστές είναι η ελευθερία. Όμως, δύο τρία χρόνια αργότερα, ταυτόχρονα με την απογοήτευση του γιου του στο εσωτερικό του κόμματος, ο Βιντάλ θα εγκαταλείψει τις ψευδαισθήσεις του. Καθώς ο ριζοσπαστικός σοσιαλισμός έχει σχεδόν εκλείψει, θα επικεντρωθεί στο διάδοχο του Πωλ Ρενώ, το Μισέλ Ζυνό, και τελικά και οριστικά στο Ζακ Ντομινατί, στον οποίο έδωσε όχι μόνο τα συγχαρητήρια αλλά και την ψήφο του.

Πατέρας-γιος (συνέχεια)

Μετά τον πόλεμο, ο Βιντάλ παρέμεινε πάντοτε με έγνοια και ανησυχία για την υγεία, τη διατροφή, την κούραση του γιου του και του ζητά τηλεγραφήματα και γράμματα σε κάθε μετακίνησή του. Στο Παρίσι, υπάρχει υποχρεωτικά ένα τηλεφώνημα κάθε πρωί από τον πατέρα στο γιο, για να «μάθει νέα του», και ο γιος εντείνει τη σχέση αποκαλώντας τον πατέρα του «μπ'μπά». Όμως, κάτι έχει αλλάξει στις σχέσεις ανάμεσα στο Βιντάλ και το γιο του. Η αλλαγή ξεκίνησε φυσικά από τη χειραφέτηση που προκάλεσε ο χωρισμός το 1940, η ανεξάρτητη ζωή του γιου στην Τουλούζη ενώ ο Βιντάλ βρισκόταν στο Παρίσι, και έπειτα το γεγονός ότι ο Βιντάλ αναγκάστηκε να υποστεί την απόφαση του γιου του να επιλέξει την τύχη του. Όταν είδε ότι όλες οι ανατολίτικες απελπισίες του δεν έφερναν πλέον αποτέλεσμα, ο Βιντάλ αποδέχθηκε τη νέα κατάσταση χωρίς δράματα, παρότι δεν σταμάτησε να ελπίζει συνεχώς ότι ο γιος του θα ακολουθούσε τις συνετές συμβουλές του και θα σταματούσε την ενεργό δράση του στην Αντίσταση. Λίγο αργότερα, ο γιος του ήταν αυτός που μπόρεσε να τον συμβουλευθεί αποτελεσματικά και να του εξασφαλίσει κάποια προστασία προμηθευοντάς του ψεύτικα χαρτιά. Χάρη στο γιο του, μπόρεσε ο πατέρας να επιστρέψει τόσο γρήγορα από τη Λυών στο Παρίσι, και να λάβει εντολές αποστολής. Έτσι, ο γιος άρχισε με φυσικό τρόπο να αισθάνεται πατέρας του πατέρα του και στην κάρτα που του έστειλε το Μάιο 1945, όταν θα πήγαινε να ενταχθεί στο αρχηγείο της πρώτης στρατιάς στο

⁶⁰ [ΣτΜ:] Κομμουνιστής, στην Αντίσταση, περιφρουρημένος (με κεκαλυμμένη την ιδιότητα του μέλους του κομμουνιστικού κόμματος).

Λεντό, ξεκίνησε με αυτά τα λόγια: «Αγαπημένε μου γέρο-γιε». Αυτή η εναλλαγή των ρόλων θα ενταθεί με την πάροδο του χρόνου χωρίς να μειώσει καθόλου την υική ιδιότητα του γιου, δίνοντας σε αυτή μια διάσταση πιο πλήρη, και επιτρέποντας στο γιο να εκφράσει μέσα από αυτό το παιχνίδι τη μεγάλη σύνδεση με τον πατέρα του. Και ο πατέρας, γερνώντας, μια μέρα θα ζητήσει την ευλογία του γιου-πατέρα του, ο οποίος επρόκειτο αρχικά να ονομαστεί Νταβίντ, όπως ο πατέρας του, με ένα φιλί στο μέτωπο.

Ο πατέρας είχε επίσης πάψει να πιστεύει ότι ο γιος του ήταν ένας *bono*. Οπωσδήποτε δεν θαύμαζε καθόλου τη στάση του απέναντι στον κατακτητή, αλλά χαιρόταν γιατί ο γιος του είχε γνωρίσει «προσωπικότητες». Σε κάθε περίπτωση, ο Βιντάλ δεν νοιώθει πλέον την αντίθεση των κρίσεων και των αξιών ανάμεσα στο γιο του και τον ίδιο. Καθώς ο γιος του δεν είναι πλέον *bono*, πιστεύει ότι αυτός πρέπει να είναι φυσιολογικά σύμφωνος με όλες τις ιδέες και τα συναισθήματά του.

Όταν υπάρχουν διαμαρτυρίες ή κριτικές από το γιο του, ο Βιντάλ διασκεδάζει πάντοτε τη διαφωνία με το ίδιο αστείο. Υπενθυμίζοντας ότι είχε γράψει συνδρομητή τον Εντγκάρ όταν ήταν μικρός σε ένα περιοδικό για τους νέους, το *Benjamin*, στο οποίο υπήρχαν μικρές αγγελίες για ανταλλαγή γραμματοσήμων και παιχνιδιών, ο Βιντάλ λέει στον ενήλικο πλέον γιο του: «Έπρεπε την εποχή εκείνη να βάλεις μια μικρή αγγελία στο *Benjamin*: “Θέλω να ανταλλάξω ανυπόφορο πατέρα με καλό πατέρα”. Τώρα είναι πολύ αργά, πρέπει να δεχθείς τον πατέρα σου όπως είναι».

Ο Βιντάλ δεν ενοχλείται καθόλου από το γεγονός ότι ο γιος του διατήρησε μετά την Απελευθέρωση το τελευταίο ψευδώνυμο που είχε στην Αντίσταση και ότι σκέφθηκε κάποτε να αλλάξει το επώνυμό του. Ο ίδιος ονομάζεται κ. Βιντάλ στον περίγυρό του και καταλαβαίνει ότι το Ναχούμ μπορεί να καμουφλαριστεί. Όμως, δίχως άλλο, χάρηκε όταν ο γιος του παραιτήθηκε από την ιδέα της νομικής αλλαγής του επωνύμου του και έγινε με τον τρόπο του, ζώντας και υιοθετώντας μια διπλή ταυτότητα, λίγο μαρράνος, λίγο ντονμέζ.

Ο Εντγκάρ ζει πλέον τη ζωή του με τη σύντροφό του στην παρανομία, τη Βιολέτ, με την οποία παντρεύτηκε την παραμονή της αναχώρησής του με την πρώτη στρατιά στη Γερμανία. Συγγενείς και φίλοι γιόρτασαν το γεγονός στο ελληνικό εστιατόριο της οδού Σερπάντ, το οποίο αρέσει πλέον στο γιο όσο και στον πατέρα. Τα χρόνια που ακολούθησαν ο γιος είχε πολλά οικονομικά προβλήματα. Έμεινε άνεργος για έναν χρόνο, για πολύ καιρό είχε απλώς έναν μικρό μισθό. Ο Βιντάλ λυπόταν που ο γιος του δεν ήταν σε θέση να βγάλει άνετα τον επιούσιο, αλλά ήταν πάντοτε παρών για να συμπληρώσει τα κενά του προϋπολογισμού, στα τέλη του μήνα, και ανταποκρινόταν σε όλα τα αιτήματα.

Η μισή ζωή

Το 1944 ο Βιντάλ γίνεται 50 ετών. Ξαναβρήκε το κατάστημά του, στην οδό ντ' Αμπουκίρ 52, αμέσως μετά την Απελευθέρωση. Ξαναγίνει ο κ. Βιντάλ. Ξαναβρήκε ως θυρωρό την κόρη της κ. Ντωσέλ, με την οποία διατηρεί, όπως και με τη μητέρα της, πολύ φιλικές σχέσεις. Ξαναβρήκε τους επιζήσαντες Θεσσαλονικείς φίλους του από το Σαντιέ. Αλλά δεν ξαναβρήκε την αποκλειστικότητα των καλτσόν και των καλτσών DD. Δεν έχει πλέον τη δύναμη να πηγαίνει μία ή δύο φορές την εβδομάδα στο Τρουά και στο Ρομιγύ για να αποσπάσει από τους κατασκευαστές παρτίδες και τέλη σειρών, και αγοράζει ολοένα και περισσότερο μέσω αντιπροσώπων που δεν του κάνουν καλές τιμές, επειδή δεν αγοράζει μεγάλες ποσότητες. Ξαναβρίσκει εν μέρει μόνον τους παλιούς πελάτες του, καθώς άλλοι πέθαναν και άλλοι αποσύρθηκαν. Με τον καιρό τα πράγματα θα χειροτερέψουν, γιατί οι μικροί έμποροι θα ισοπεδωθούν από τα πολυκαταστήματα. Ο Βιντάλ δεν έχει πλέον τον υπάλληλό του το Βαχράμ για να του κάνει τις δουλειές του και ο Ελί έχει γεράσει. Έτσι κουράζεται περισσότερο από όσο πριν από τον πόλεμο, λύνοντας και φτιάχνοντας δέματα, μεταφέροντας με το καρότσι τις αποστολές του στις ταχυδρομικές υπηρεσίες.

Κάποιο ελατήριο έχει σπάσει, τόσο λόγω των νέων συνθηκών όσο και λόγω της ηλικίας (όχι τόσο επειδή είναι κουρασμένος, αλλά διότι δεν έχει πια τη νεανική ενεργητικότητα που του είχε επιτρέψει στο παρελθόν να αλλάξει δουλειά και να ξαναρχίσει από το μηδέν, άλλωστε –όπως θα δούμε– απέτυχε στην προσπάθειά του να αλλάξει αντικείμενο και να στραφεί στα υφάσματα). Όπως είδαμε, ο Βιντάλ είναι καλός έμπορος, με την έννοια ότι είναι καταφερτζής, αλλά κακός έμπορος, με την έννοια ότι δεν έχει ικανότητες. Μπόρεσε να τα καταφέρει μια χαρά, αφενός, στις άμεσες επαφές του με τους κατασκευαστές και, αφετέρου, στα παζαρέματα με τους πελάτες, αλλά από τη στιγμή που δεν υπήρχε παρά η έμμεση επαφή μέσω αντιπροσώπου και από τη στιγμή που χάθηκαν τα παζαρέματα, τα οποία αντικαταστάθηκαν από την πώληση σε σταθερή τιμή, δεν διαθέτει ούτε ικανότητα στις ποιότητες ούτε γούστο ούτε διαίσθηση για τη μόδα ώστε να μπορέσει να προσαρμοσθεί στις νέες συνθήκες.

Παρότι είναι συνδεδεμένος με πάθος με το μαγαζί του, το οποίο είναι όπως θα δούμε η *querencia* του, δεν πηγαίνει πλέον εκεί τόσο τακτικά και ούτε είναι τόσο συνεπής και το κλείνει όταν έχει να κάνει κάποια δουλειά. Ο εξάδελφός του Πωλ του γράφει στο γράμμα του της 26^{ης} Νοεμβρίου 1947: «Πέρασα δύο φορές από την οδό ντ' Αμπουκίρ 52 και βρήκα την πόρτα κλειστή. Δεν δουλεύεις πια; Ούτε την Πέμπτη ούτε την Τετάρτη στις 2 η ώρα;».

Ο Βιντάλ προσπαθεί ματαίως να εξαγάγει πίπες, παραφίνη, κόλα και ζελατίνη σε άγνωστο ποιους ενδιαφερόμενους, αλλά οι ζελατίνες υπόκεινται σε ποσοτικούς περιορισμούς, τα διυλιστήρια δεν μπορούν να προμηθεύσουν με παραφίνη ούτε καν την εσωτερική αγορά, οι πίπες έχουν εξαντληθεί.

Το μαγαζί μόλις που επιβιώνει. Ο Βιντάλ είχε σίγουρα αποθέματα στην τράπεζα, τα οποία ξαναβρήκε μετά την Απελευθέρωση. Όμως δεν πηγαίνει καλά ούτε κατά την περίοδο των περιορισμών, που συνεχίστηκε περίπου μέχρι το 1950, ούτε στη διάρκεια της μεγάλης οικονομικής ανάπτυξης που άρχισε γύρω στο 1955. Η Κορίν, που ξέρει από υφάσματα, τον παρακινεί να δοκιμάσει την τύχη του στα υφάσματα χονδρικής. Αφήνει το κατάστημα στην οδό ντ' Αμπουκίρ 52 και, το 1949, πιάνει ένα μεγάλο κατάστημα στην οδό ντε Μυλούζ (πάντοτε στο Σαντιέ), το οποίο διαχειρίζεται μαζί με την Κορίν. Προσλαμβάνει επίσης τον κουνιάδο του, Πεπό, αλλά η δουλειά δεν πηγαίνει καλά, δεν έχει αρκετή ποικιλία, δεν έχει πελάτες. Εγκαταλείπει την οδό ντε Μυλούζ το 1952 ή 1953 και επιστρέφει στην οδό ντ' Αμπουκίρ, κοντά στο παλιό μαγαζί του, στον αριθμό 45, όπου ανοίγει ένα κατάστημα «Οίκος Βεν» (πιστεύει ότι τα αρχικά VN που σχηματίζουν ηχητικά τη λέξη τύχη, θα του φέρουν πραγματικά τύχη). Έχει πλέον κατάλογο με τις τιμές και πουλά όχι μόνον καλτσόν και κάλτσες, αλλά και φανέλες, ανδρικά και γυναικεία εσώρουχα, πουκάμισα, κομπιναιζόν, πετσέτες φαγητού, μαξιλαροθήκες... Οι δουλειές δεν πάνε καλά ούτε αυτή τη φορά. Πουλά το κατάστημά του και, γύρω στο 1958-1960, αγοράζει ένα άλλο φθηνότερο στην περιφέρεια του Σαντιέ, στην οδό Μπωρεγκάρ 26, κοντά στην Πορτ Σαιν-Ντενί, όπου έχασε περισσότερα χρήματα από όσα κέρδισε. Ωστόσο, τα καταφέρνει να μην βουλιάξει. Το 1955 πουλά το ωραίο του διαμέρισμα στην οδό Ντεμούρ για να αγοράσει ένα μικρότερο, το οποίο θα πουλήσει επίσης. Βρίσκει μερικές δουλειές από δω κι από εκεί και επιδίδεται σε μικρές κερδοσκοπικές τοποθετήσεις στο χρηματιστήριο. Δεν ξέρουμε αν αυτές είχαν θετικά ή αρνητικά αποτελέσματα, ίσως ήταν τότε θετικές και τότε αρνητικές. Φαίνεται όμως ότι δεν ενέχουν κίνδυνο, καθώς εκτός από τους τίτλους της Εθνικής Πίστης διαθέτει μετοχές στους κλάδους της μεταλλουργίας και της υφαντουργίας, και συγκεκριμένα μετοχές DMC που παρέμειναν για πολύ καιρό «σταθερή αξία», καθώς και μερικές μετοχές της Μπενεντικτίν, της εταιρείας που κατασκευάζει το αγαπημένο του λικέρ.

Εξακολουθεί ωστόσο να κρατά το μαγαζί του, όχι για το κέρδος, αφού τα έξοδα είναι περισσότερα από τα έσοδα, αλλά για να διατηρήσει την αυτονομία του. Το κατάστημά του είναι, όπως έγραφε στον Ρενέ Μπαρέ, «η μισή ζωή του». Αυτό δεν σημαίνει μόνον ότι η μισή του ζωή είναι απασχολημένη από τη

δουλειά, σημαίνει ότι η ζωή του αποτελείται από δύο μισά, και ότι αυτό το μισό είναι εκείνο μιας ζωής που είναι καθαρά δική του.

Το κατάστημά του είναι κάτι πολύ περισσότερο από το κατάστημά του, είναι μία δραστηριότητα στην οποία ασκούνται όλες οι πνευματικές του ικανότητες. Είναι επίσης αυτό που τον εντάσσει στη μικρή θεσσαλονικιώτικη κοινότητα του Σαντιέ. Είναι αλήθεια ότι η συνοικία έχασε πολλούς από τους Θεσσαλονικείς της και ότι εγκαταστάθηκαν σε αυτήν νέα πρόσωπα που ήλθαν από άγνωστα μέρη. Όμως, οι μικρές νησίδες που απόμειναν από την παλιά αγορά έγιναν ακόμη πιο οικείες και οι επισκέψεις από μαγαζί σε μαγαζί ακόμη πιο θερμές. Όσο λιγότερο δουλεύει ο Βιντάλ τόσο πιο πολύτιμες γίνονται αυτές οι συζητήσεις μεταξύ παλιών συναδέλφων, με τους οποίους θυμάται το παρελθόν, τους φίλους που σκόρπισαν ή χάθηκαν, τη Θεσσαλονίκη...

Η «μισή ζωή του» είναι επίσης το αυτόνομο μισό της ζωής του. Στη διάρκεια του γάμου του με τη Λούνα εξαρτιόταν, στο σπίτι του, από τις επιθυμίες και τις διαθέσεις της γυναίκας του. Όμως, στο μαγαζί του, ήταν αφεντικό. Επιπλέον, ήδη από την εποχή του πρώτου γάμου του, έδινε τη διεύθυνση του καταστήματός του για την προσωπική του αλληλογραφία, πράγμα που συνέχισε να κάνει πάντοτε. Έτσι, στην αλληλογραφία του με τις εγγονές του Ιρέν και Βερονίκ, γράφει από το μαγαζί του και εκεί ζητά να του στέλνουν τα γράμματά τους. Στην πραγματικότητα, η ιδιωτική ζωή του δεν βρίσκεται παραδόξως στην ιδιωτική κατοικία του, αλλά στο χώρο εργασίας του και στην εργασιακή ζωή του.

Στα σκαμπανεβάσματα που ακολούθησαν το θάνατο της Λούνα, το κατάστημά του παρέμεινε η σταθερή βάση του. Το νοσταλγούσε όταν βρισκόταν εξόριστος στην περιοχή του νότου και ακόμη και κατά την Κατοχή προσδοκούσε την επανάκτησή του, με τη βοήθεια του Ρενέ Μπαρέ. Αργότερα, όταν οι δουλειές δεν πήγαιναν καλά, δεν σκέφθηκε καθόλου να εγκαταλείψει το κατάστημά του πόσω μάλλον που ο νέος συζυγικός βίος του έγινε πιο δύσκολος. Όσο πιο εξαρτημένος και υποταγμένος γίνεται στο σπίτι του τόσο περισσότερο χρειάζεται αυτόν το χώρο αυτονομίας και ελευθερίας: ολοένα και περισσότερο, το κατάστημά του είναι η *querencia* του.

Η άλλη μισή

Μετά την Απελευθέρωση, ο Βιντάλ εγκαταστάθηκε με την Κορίν και τα παιδιά της στην οδό Ντεμούρ 51. Ο Φρεντύ σπούδαζε νομικά, και ώθησαν τον Ανρί, ο οποίος ενδιαφερόταν για τον κινηματογράφο, να σπουδάσει στην εμπορική σχολή της οδού Τρυντέν με σκοπό να γίνει λογιστής. Η Κορίν περίμενε την επιστροφή των εκτοπισμένων, αλλά ο σύζυγός της Ζοζέφ δεν γύρισε από το

Αουσβιτς, και έγινε ένας από τους αμέτρητους εξαφανισμένους, των οποίων ο θάνατος αναγνωρίστηκε με ειδικό νόμο.

Η σχέση του Βιντάλ και της Κορίν έγινε συζυγική. Η κατάσταση αυτή δεν έγινε ανεκτή από την κόρη της, Νταιζύ, η οποία δέχθηκε την πρόταση της θείας της, Εμύ, να πάει να δουλέψει μαζί της στο Μονακό. Ο Μωρίς, ο σύζυγος της Εμύ, είχε αναπτύξει σε μεγάλο βαθμό το εργαστήριο ετοιμών ενδυμάτων, η Εμύ ασχολιόταν με τα καταστήματα πώλησης, είχαν γίνει πλούσιοι και ζούσαν σε ένα ωραίο μέγαρο. Είχαν γίνει προσωπικότητες του πριγκιπάτου. Ο Μωρίς ήταν αρχηγός φυλής, επιβλητικός, αλλά πολύ γενναιοδωρος, με βαθύ αίσθημα της τιμής και της δικαιοσύνης. Η γυναίκα του, Εμύ, τον λάτρευε πάντοτε («Λάτρευα τον άνδρα μου, ήταν ένα ανεξέλεγκτο πάθος»), και προκαλούσε την αφοσίωση των φίλων και των συνεργατών του. Παρά την οικειότητα των σχέσεών τους, υπήρχε ένα είδος αντινομίας ανάμεσα στο Μωρίς και το Βιντάλ, ο πρώτος τολμηρός, ο δεύτερος ελισσόμενος. Επίσης, δεν υπήρχαν θερμές σχέσεις ανάμεσα στην Κορίν και την Εμύ, και μάλιστα από καιρό. Η Κορίν απέκρυψε ότι πληγώθηκε από τη συμπαράταξη της κόρης της με τη φυλή του Μονακό, όμως δεν είχε γίνει ούτε είχε ειπωθεί τίποτε το προσβλητικό. Η Νταιζύ είχε βρει δουλειά σε μία οικογενειακή επιχείρηση. Έναν χρόνο αργότερα, παντρεύτηκε το νεαρό αδελφό του Μωρίς, το Σαμ, ο οποίος είχε έλθει από την Τουρκία για να σπουδάσει νομικά στη Γαλλία και είχε μπει στην επιχείρηση του αδελφού του. Η πρόσκληση του γάμου, που τελέστηκε στις 5 Ιουνίου 1948 στο δημαρχείο του Μονακό, ανακοινώθηκε από τη μια πλευρά από την κ. και τον κ. Βιντάλ Ναχούμ (που δεν ήταν ωστόσο επίσημα παντρεμένοι) και από την άλλη πλευρά από την κ. και τον κ. Μωρίς Κοέν.

Ο Βιντάλ και η Κορίν παντρεύτηκαν στις 29 Σεπτεμβρίου 1951 στο δημαρχείο του 18^{ου} δημοτικού διαμερίσματος με συμβόλαιο αυτοτέλειας των περιουσιακών στοιχείων τους.

Κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ότι είναι και οι δύο πολύ ανοιχτοί σε όλα, στον κόσμο, στην οικογένεια, στους φίλους. Το σπίτι τους είναι ανοιχτό για τα παιδιά της Κορίν, για το γιο του Βιντάλ και τη γυναίκα του. Τους αρέσει να είναι όχι μόνον με ανθρώπους της γενιάς τους, αλλά και με παιδιά, πρώτα με τις κόρες του Εντγκάρ, την Ιρέν και τη Βερονίκ, έπειτα με την Κορίν και τη Μαριάν, κόρες της Νταιζύ, και τους αρέσει να συναντούν τους ηλικιωμένους συγγενείς, όπως τον εξάδελφο Πωλ, το θείο Χανανέλ. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου από το 1945 έως το 1960, που ο θάνατος δεν έχει ακόμη κτυπήσει γύρω τους, γίνονται πολλές συναντήσεις με τη διασπορά –ακόμη σε επικοινωνία– των Ναχούμ και των Μπερσεσί. Ο Βιντάλ και η Κορίν βρίσκονται στο σταυροδρόμι των δύο οικογενειών και βλέπουν και τους μεν και τους δε, όταν αυτοί που ζουν μακριά επισκέπτονται

το Παρίσι ή όταν οι ίδιοι πηγαίνουν σε αυτούς που ζουν μακριά. Έτσι, βλέπουν την Ιταλίδα Ματίλντ, τον Ανρί και τη Γκαμπύ, το Λεόν, τη Ζυλί, τον Εντγκάρ, τη Σοφί (αυτή και η Κορίν νοιώθουν η μία για την άλλη μεγάλη αμοιβαία συμπάθεια) και τη Ρεζίν, από τις Βρυξέλλες, τη Σαρύ και τον Ιντό από την Αβινιόν, την Αιμέ και το Μπεν από το Λίβερπουλ, τη Λιλιάν και το Μονύ που κατοικούν κοντά τους. Βλέπουν επίσης τους συγγενείς εξ αίματος και εξ αγχιστείας από την πλευρά Μπερεσσί, τη Μαργκερίτ, το γένος Μπερεσσί, σύζυγο του Ελί Κοέν, την Ανά Μπερεσσί, ηθοποιό, σύζυγο του διευθυντή των Γκαλερί Λαφαγιέτ, τους αδελφούς της Αλέξ και Ροζέ, την Εμύ, το Μωρίς και τη φυλή τους στο Μονακό. Επίσης, συναντούν άλλους μακρινούς συγγενείς, την εξαδέλφη Εστερίνα Χασσόν από τη Νίκαια, τον Τζο και τη Νταιζύ Άντζελ, που υπήρξε φίλη της Λούνα στην Αλλιάνς στη Θεσσαλονίκη, και πολλούς άλλους ακόμη.

Ενδιαφέρονται πολύ για τα γεγονότα. Ο Βιντάλ διαβάει τις εφημερίδες *L'Aurore* και *Le Monde*, που διαβάει και η Κορίν. Συζητούν μεταξύ τους, γιατί η Κορίν εξανίσταται με τις αδικίες, τις καταχρήσεις, ενώ ο Βιντάλ τις αντιμετωπίζει με μια ανατολίτικη καρτερικότητα. Αυτός είναι πάντοτε με την κυβέρνηση και με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, όποιος και αν είναι, ενώ αυτή επικρίνει με έξαψη τους διοικούντες που δεν της φαίνονται αξιοπρεπείς. Ο Βιντάλ συμπαράτασσεται σύντομα με τον ντε Γκωλ, το 1958, ενώ η Κορίν βρίσκει απαράδεκτο το πραξικόπημα κατά της δημοκρατίας. Οι διώξεις και οι δυστυχίες του κόσμου την αναστατώνουν, και αυτός συμφωνεί μαζί της αόριστα: «Ναι, Κοττούλα μου».

Ο Βιντάλ εξακολουθεί να λατρεύει τα ταξίδια, τα οποία αρέσουν και στην Κορίν. Πηγαίνουν στην Κυανή Ακτή ή κάνουν λουτροθεραπείες στο Νταξ, στο Μοντεκατίνι, στο Άμπανο-Τέρμε, κάνουν εκδρομές, ιδίως στο Ρήνο. Κοινωνικοί και οι δύο, συνδέονται πολύ εύκολα με αγνώστους στα τραίνα, στις πανσιόν, στα εστιατόρια. Θαυμάζουν τη φύση, τα μνημεία και είναι πάντοτε έτοιμοι να μείνουν έκθαμβοι. Ο Βιντάλ παραμένει σε μεγάλο βαθμό ποιητικά παιδί. Έτσι, φθάνοντας, μία ημέρα, στο μικρό ακίνητο που αγόρασε η Κορίν στο Βω-συρ-Σεν, το 1954, ακούει ένα τιτίβισμα και, ενθουσιασμένος, αναφωνεί: «Άκου, Κοττούλα μου, το πουλάκι που κελαιδά για να σου πει καλημέρα».

Το οικοπέδο στο Βω-συρ-Σεν έχει θέα σε ένα ευρύ τοπίο. Επί δύο χρόνια, ο Βιντάλ και η Κορίν πηγαίνουν εκεί για πικνίκ, στη συνέχεια κατασκεύασαν μία βάση πάνω στην οποία τοποθέτησαν ένα μικρό λυόμενο σπίτι, στο οποίο σκέφτονταν να προσθέσουν αργότερα άλλα δωμάτια. Πηγαίνουν εκεί τα Σαββατοκύριακα, με τον Ανρί ή τον Φρεντύ, καλούν παιδιά και φίλους. Η Κορίν, η οποία έχει πολύ έντονο το αίσθημα της φιλίας, συνδέθηκε με μια κυρία από το Βω, την κ. Μπενάρ, στο σπίτι της οποίας διανυκτερεύουν προτού κτιστεί το σπίτι. Ο Βιντάλ ζηλεύει την οικειότητά τους και πειράζει την Κορίν. Στην

πραγματικότητα, ο καλοπροαίρετος Βιντάλ ζηλεύει με ανατολίτικο τρόπο κάθε πρόσωπο που ενδιαφέρεται περισσότερο από το κανονικό για την Κορίν.

Ο ευχάριστος και πειραχτικός χαρακτήρας του εκδηλώνεται πλήρως στις συζητήσεις τους. Όπως έκανε ο πατέρας του, Νταβίντ, στη Θεσσαλονίκη όταν πείραζε τη γυναίκα του δόνα Έλενα σχετικά με την οικογένειά της, πειράζει την Κορίν για τη «τσιγκουνιά» των Μπερεσσί, και ιδίως της γιαγιάς της Κορίν, προκαλώντας κάθε φορά την παθιασμένη αντίδραση της Κορίν. «Πώς μπορείς να το λες αυτό, Βιντάλ! Οι Ναχούμ είναι οι τσιγκούνηδες». Πράγματι, οι Μπερεσσί είναι μάλλον σπάταλοι παρά οικονομοί, πράγμα που ξέρει ο Βιντάλ, αλλά του αρέσει να συνεχίζει επίμονα το αστείο του. Υπενθυμίζει κάποιο επεισόδιο από τη γειτονιά στη Θεσσαλονίκη, παρερμηνευμένο, προκειμένου να προκαλέσει νέες διαμαρτυρίες από την Κορίν. Ή της λέει, πράγμα που ξέρει ότι είναι διπλά λάθος: «Είσαι τσιγκούνα, όπως η γιαγιά σου», προκαλώντας διπλή αντίδραση. Πυροδοτεί με χαρά τις αντεπιθέσεις της Κορίν διεγείροντας την ευαισθησία, την ειλικρίνεια και την ακεραιότητα των Μπερεσσί: «Εγώ είμαι πολύ ειλικρινής, όπως ο πατέρας μου, ενώ εσείς... – Είμαστε διπλωμάτες, Κορίν», απαντά ο Βιντάλ με αξιοπρέπεια. Αυτοί οι ψευτοκαυγάδες καταλήγουν σε διαγωνισμό των αρετών των Ναχούμ και των Μπερεσσί, του Βιντάλ και της Κορίν. Οι στιγμές της μεγαλύτερης ευχαρίστησης για το Βιντάλ είναι τα ξεσπάσματα αγανάκτησης της Κορίν, και τότε τον πιάνει ένα μακρόσυρτο γέλιο: «Χι, χι, χι, χι, χι». Γι' αυτόν, αυτή είναι η χαρά της ζωής του ζευγαριού, τα πειράγματα, και ξανά τα πειράγματα, χαρά που επαυξάνεται από το γεγονός ότι η Κορίν, μολονότι ξέρει ότι αστειεύεται, παίρνει πολύ στα σοβαρά τις μπηχτές του και τις αντιμετωπίζει σαν αδικίες. Όταν η Ιρέν έγινε 10-12 ετών μπήκε και αυτή στο παιχνίδι, σε τρίτο βαθμό. Διακηρύσσει: «Οι Μπερεσσί είναι πολύ ευαίσθητοι, ενώ οι Ναχούμ είναι τυραννικοί αγριάνθρωποι». Ο παππούς, ενθουσιασμένος, προσποιείται τον αγανακτισμένο: «Α, μα συγγνώμη, ακριβώς το αντίθετο συμβαίνει». Τότε λέει ότι τον πρόδωσε το «αίμα του» και ρίχνει μια σειρά από αναθέματα στα ισπανικά που σοκάρουν την Κορίν.

Ομοίως, στο Βιντάλ αρέσει να πειράζει το γιο του και να υφίσταται τα πειράγματά του. Ο Εντγκάρ τον πειράζει σχετικά με τον υποτιθέμενο πρόγονο Ναχούμ, το μικρό προφήτη της Βίβλου, από τον οποίο ο Βιντάλ ισχυρίζεται ότι διαθέτει το χάρισμα της προφητείας. «Μικρός, αλλά προφήτης», λέει με έμφαση ο Βιντάλ. Ο γιος του τον ενημερώνει ότι οι πιο πρόσφατες επιστημονικές μελέτες επιβεβαιώνουν ότι ο Ναχούμ προέβλεψε πράγματι την πτώση της Νινεβί, αλλά εκ των υστέρων, όχι από πριν. «Συκοφαντίες, συκοφαντίες!», λέει με μελοδραματικό ύφος ο Βιντάλ.

Επίσης, αυτός που δεν νηστεύει ποτέ για το Κιππούρ ισχυρίζεται ότι έχει πάρει *απαλλαγή* από το ραββίνο της Θεσσαλονίκης, όταν ήταν μικρό παιδί, επειδή ήταν άρρωστος και έπρεπε να τρώει. «Μα αυτό τελείωσε εδώ και καιρό, Βιντάλ, φωνάζει κάθε φορά η Κορίν. – Α, όχι, θεωρώ ότι η *απαλλαγή* του ισχύει ακόμη. – Ξεχνάς, μπαμπά, ότι ο ραββίνος τότε σου είπε μάλιστα να τρως διπλή μερίδα στο Κιππούρ».

Στο Βιντάλ αρέσει ολοένα και περισσότερο το φαγητό που του ετοιμάζει η Κορίν και περιμένει να του σερβίρει η Κοττούλα το ζεστό γεύμα του μόλις πεινάσει. Στην αρχή, τρώει κατά τις δώδεκα και μισή, έπειτα κατά τις δώδεκα και τελικά, στη δεκαετία του 1970, στις 11 και μισή και στις 11. Μόλις γυρίσουν από το Σαντιέ, βιάζει την Κορίν να ζεστάνει το φαγητό, και αρχίζει τσιμπώντας από το ψυγείο ένα βραστό αυγό και, στην εποχή τους, ξυδάτα αγγουράκια με αλάτι.

Τον πρώτο καιρό, όταν είναι γερή και υγιής, η Κορίν ετοιμάζει, μαζί με τα δυτικά πιάτα, θεσσαλονικιώτικα πιάτα, *παστελλίκος*, *σφογγατικός* (γκρατέν)⁶¹ με σπανάκι, τυρί ή μελιτζάνες, κεφτεδάκια από ανάμικτο μοσχαρίσιο και αρνίσιο κρέας, και κρατά πάντα μία μερίδα για τον Ενγκάρ, είτε αυτός έρχεται να φάει τυχαία μαζί τους είτε τα παίρνει μαζί του στο σπίτι του.

Ο νομιμοποιητικός γάμος μεταξύ του Βιντάλ και της Κορίν θα απορυθμίσει μακροπρόθεσμα τη σχέση τους. Ενώ ο Βιντάλ είναι ένας ήσυχος αγχώδης τύπος, χωρίς προβλήματα με τη συνείδησή του και χωρίς αισθήματα ενοχής, η Κορίν νοιώθει ολοένα και πιο άσχημα μέσα της που πήρε τη θέση της αδελφής της και βλέπει το Βιντάλ να κατέχει τη θέση του συζύγου της που πέθανε εκτοπισμένος. Νοιώθει την ανάγκη να τονίσει την αρετή της ως υποδειγματικής συζύγου και μητέρας, που έδωσε την καλύτερη ανατροφή και έμαθε την καλύτερη υγιεινή στα παιδιά της, συμπεριλαμβανομένου του Ενγκάρ, του «τέταρτου παιδιού» της. Ταυτόχρονα, υποφέρει συχνά από αγωνίες, άγχη, αϋπνίες, οι οποίες με τον καιρό θα επιδεινωθούν, θα εκδηλωθούν ως διάφοροι σωματικοί πόνοι. Θα ζήσει με το αίσθημα ότι είναι πολύ άρρωστη από «τα νεύρα» της, και θα προσφεύγει συχνά στο γιατρό της, τον κ. Μιλανολό.

Παρά το γεγονός ότι ο γιος του προσπαθεί να του τα ερμηνεύσει, ο Βιντάλ μένει απροσάρμοστα ξένος στα προβλήματα της Κορίν. Όσο ο Φρεντύ και ο Ανρί, οι γιοι της Κορίν, μένουν στο διαμέρισμά τους, πιστεύει ότι είναι η κούραση και η αγωνία που νοιώθει για τα αγόρια της που της προκαλούν τους πόνους και προσπαθεί να τους πείσει να φύγουν από το διαμέρισμα για να ελαφρύνουν τη μητέρα τους, όμως η Κορίν ικετεύει τον Φρεντύ να μείνει κοντά της

⁶¹ [ΣΤΜ:] Ομοιάζει με πίτα αλλά χωρίς φύλλο. Σουφλέ που δεν φουσκώνει.

όσπου να παντρευτεί. Είχε υποφέρει κρυφά από την αναχώρηση της Νταιζύ και θα ερμήνευε την αναχώρηση του Φρεντύ ως αποκήρυξη.

Εκνευρίζεται ολοένα και πιο συχνά εναντίον του Βιντάλ, ιδίως όταν, μετά την εγκατάστασή τους στην οδό Λωζιέ, ο Φρεντύ και ο Ανρί φεύγουν από το διαμέρισμα για να εγκατασταθούν σε γκαρσονιέρες στην πολυκατοικία. Ο Βιντάλ ενσαρκώνει ολοένα και πιο έντονα αυτό που την κάνει να υποφέρει αόριστα και ασυνείδητα, δηλαδή την ενοχή απέναντι στην αδελφή της και το σύζυγό της. Αυτός λυγίζει ολοένα και περισσότερο κάτω από τη θύελλα και απαντά στις πικρές επικρίσεις της με γλυκερά: «ναι, Κοττούλα μου», «ναι, Κοττούλα», «ναι, Πουίτα». Ακόμη και στους παροξυσμούς, όταν του φωνάζει: «Δεν αντέχω άλλο, δεν μπορώ», της απαντά μηχανικά: «Ναι, Πουίτα». Πολύ σπάνια, απαιδισμένος ξαφνικά, ξεσπά σε ένα τρομερό θυμό. Τότε σταματά και τον κοιτά εμβρόντητη.

Με τον καιρό όλα θα χειροτερεύσουν, αλλά στα χρόνια 1945-1960 οι αρμονίες είναι περισσότερες από τις διαφωνίες. Το γενικό άνοιγμα στο πλησίον, την οικογένεια, τους γνωστούς, τους φίλους, τον κόσμο, συντηρεί την αρμονία. Η υποβάθμιση των σχέσεων θα έλθει αργά-αργά και με μεμονωμένα γεγονότα.

Η οικογενειακή αγάπη

Γερνώντας ο Βιντάλ νοιώθει ολοένα και πιο συνδεδεμένος σαν παιδί με τους γονείς του. Κοιτάζει και αναφέρεται συχνά στα πορτραίτα των φωτογραφιών τους, πλαισιωμένα σαν πίνακες που τον υποδέχονται σαν φύλακες της οικογενειακής εστίας στην είσοδο του διαμερίσματος.

Τα γεγονότα τον κάνουν ακόμη πιο αφοσιωμένο στην οικογένειά του. Συνέχισε να καταβάλλει σύνταξη στη Μυριάμ Μπερεσσί, την πεθερά του, μέχρι το θάνατό της, το 1946. Δίνει με τα αδέρφια του μία σύνταξη στη Σοφί, τη χήρα του αδελφού τους Ζακ, που πέθανε κατά την απελευθέρωση της Φλωρεντίας.

Από την άλλη, ο Λεόν και ο Βιντάλ ενθαρρύνουν τη Ματίλντ να ξαναπαντρευτεί. Η Ματίλντ έχει φύγει στην Αργεντινή με έναν συγγενή του Μπούσι, και επέστρεψε απογοητευμένη για να εγκατασταθεί οριστικά και πάλι στην Ιταλία, γύρω στο 1948. Ζει μόνη. Δεν ξέρω ποιος της σύστησε έναν κοντό και παχύ άντρα, πολύ πλούσιο έμπορο καπνών, τον κ. Σαλέμ. Όπως όλοι ενθάρρυναν με επιμονή το Βιντάλ να ξαναπαντρευτεί, ο Βιντάλ ενθαρρύνει τη Ματίλντ στην ένωση αυτή, η οποία έλαβε χώρα στο Μιλάνο, το 1949. Λίγες ημέρες αργότερα, εγκατέλειψε τον άνδρα της. Όταν είδε το νέο σύζυγό της γυμνό, τη νύχτα του γάμου της –εξήγησε στον ανεπιό της Εντγκάρ–, ανακάλυψε ότι «το δέρμα του είχε πυράκια, σαν του βατράχου». Και μη μπορώντας να ζήσει με έναν άνδρα

του οποίου το δέρμα την αφιδιάζει, χωρίζει. Ο Βιντάλ δεν θα πάψει να νοιάζεται για την αδελφή του και, όπως θα δούμε, θα τη σώσει την ύστατη στιγμή από το θάνατο το 1969.

Ο Βιντάλ συνεχίζει να βοηθά συγγενείς, ακόμη και απομακρυσμένους, που έχουν ανάγκη, όπως αποδεικνύει αυτό το γράμμα μιας συγγενούς ονόματι Ντζεντίλ:

Πετί Κεβιγύ, 19 Ιουνίου 1957

Αγαπητέ Βιντάλ,

σου ζητώ συγγνώμη που άργησα να σου απαντήσω και να σε ευχαριστήσω για τα 100.000 φράγκα που είχες την καλωσύνη να μου στείλεις μέσω του Τζο Αντζελ. Μου τα έδωσε αμέσως, και με βοήθησαν πολύ.

Ελπίζω να είσθε καλά, εσύ, η Κορίν και τα παιδιά. Όσο για την υγεία μου είναι πολύ ευαίσθητη, λόγω της κούρασης, έχω στιγμές αδυναμίας. Φυσικά, δεν είμαι πλέον και τόσο νέα, η αλήθεια να λέγεται.

Σε ευχαριστώ επίσης για την ευγενική σου πρόσκληση. Σε αφήνω και σας φιλώ με την καρδιά μου.

Δική σας.

Ντζεντίλ.

Ο Βιντάλ διατήρησε το ενδιαφέρον του για τα πάντα. Συνεχίζει μάλιστα, όπως έκανε μικρός στη Θεσσαλονίκη, όχι πραγματικά να συλλέγει, αφού δεν έχει τετράδιο για να τα τακτοποιεί και να τα ταξινομεί, αλλά να συγκεντρώνει γραμματόσημα. Συνεχίζει, επίσης, κατά καιρούς να ανταλλάσσει γραμματόσημα:

οδός Μπωρεγκάρ 26, Παρίσι, 2^ο δημοτικό διαμέρισμα
Παρίσι, 9 Φεβρουαρίου 1959.

κ. Μαριάν Μπυρζ
οδός Μάνιτσερ 71
Κολωνία

Κυρία ή δεσποινίς,

είδα την αγγελία σας στην εφημερίδα *Le Monde* και σας ενημερώνω ότι θα με ενδιέφερε να κάνουμε ανταλλαγές.

Θέλετε να μου πείτε τι μπορεί να σας ενδιαφέρει; Και επίσης να μου πείτε τι μπορείτε να δώσετε από την πλευρά σας ως αντάλλαγμα;

Περιμένοντας την απάντησή σας, σας στέλνω κυρία μου τους καλύτερους χαιρετισμούς μου.

Ένα πράγμα επίσης δεν έπαψε να του κινεί την περιέργεια. Μια υπουργός του προέδρου Ρουζβέλτ λεγόταν Φράνσις (Frances) Πέρκινς. Παρότι ο γιος του

τον ενημέρωσε ότι το Φράνσις είναι αμερικανικό μικρό όνομα, ο Βιντάλ φαντάζεται κάποια γοητευτική και μυστηριώδη συγγενική σχέση με την οικογένεια Φρανσές (Frances) από την πλευρά της μητέρας του. Εν πάση περιπτώσει, γράφει στη διάρκεια της περιόδου 1950-1960 ένα γράμμα στη Φράνσις Πέρκινς και λαμβάνει μία πολύ ευγενική απάντηση, η οποία, φυσικά, επιβεβαιώνει ότι το Φράνσις είναι μικρό όνομα και όχι επώνυμο. Παρότι το γράμμα αυτό διαψεύδει κάθε συγγενικό δεσμό, καθιερώνει για το Βιντάλ μια σχέση οικειότητας, μία σχεδόν οικογενειακή σχέση, με τη Φράνσις Πέρκινς.

Παππούς

Ο Βιντάλ παραμένει νέος, ακόμη και παιδί, στο χαρακτήρα, στις ιδέες, αλλά ένα νέο στοιχείο μπαίνει μέσα του και, χωρίς να τον κάνει να χάσει τη νιότη του, τον μετατρέπει σε παππού. Η ίδια λέξη, παππούς, υπάρχει και στα *djudio*, αλλά με μια χροιά λιγότερο γεροντική και περισσότερο σεβαστή. Οι δύο εγγονές του, η Ιρέν και η Βερονίκ, γεννήθηκαν το 1947 και το 1948. Όταν ήταν σχεδόν μωρά, οι γονείς τους εμπιστεύθηκαν την Ιρέν στο Βιντάλ και στην Κορίν στη διάρκεια των ταξιδιών τους στην Ιταλία και αλλού. Έπειτα, η Βερονίκ επιλέχθηκε από τη Λιλιάν και το Μονύ που δεν έχουν παιδιά. Η Λιλιάν υιοθετεί αυτό το μελαχροινό κοριτσάκι κάπως σαν μετενσάρκωση της μητέρας της και ο Μονύ που έχασε όλη του την οικογένεια στην εκατόμβη των Σεφαρδιτών της Θεσσαλονίκης δένεται με αυτό το κοριτσάκι που γίνεται δικό του, ενώ ο Βιντάλ ενθουσιάζεται με την Ιρέν, και η Κορίν, της οποίας τα παιδιά δεν έχουν ακόμη παιδιά, δένεται ακόμη περισσότερο με την πρώτη εγγονή της αφού λατρεύει τα παιδιά και η Ιρέν αρχίζει να λατρεύει τη «νόνα» της. Η Κορίν περιποιείται εξονυχιστικά τη μικρή μόλις φθάνει στο σπίτι της, τη βουρτσίζει, την ντύνει με κοκέτικα ρουχαλάκια, τη λούζει, της κάνει μπούκλες στα μαλλιά με το σίδερο, τη μαλώνει μόλις πει μια κακιά λέξη.

Ο Βιντάλ και η Κορίν είναι πεπεισμένοι ότι, από μόνη της και με φυσικό τρόπο, είτε η Ιρέν μωρό κοιτάζοντας την Κορίν: «νόνα» («γιαγιά», στα ιταλικά και στα *djudio*), και κοιτάζοντας το Βιντάλ: «παππού», σαν η φωνή του σεφαρδίτικου αίματος να είχε μιλήσει με το στόμα της.

Ο Ενγκάρ και η Βιολέτ αφήνουν επίσης τα κορίτσια τους στους γονείς της Βιολέτ, το Ζοζέφ και την Κριστίν Σαπλωμπώ, στο Οτφόρ, στη Ντορντόν. Ο Ζοζέφ Σαπλωμπώ κατάγεται από οικογένεια γαιοκτημόνων. Είναι αυτοδημιούργητος. Από πολύ νέος έγινε σοσιαλιστής και έφερε το πρώτο αυτοκίνητο στο Οτφόρ, είχε χωράφια που τα εκμεταλλευόταν ένας κολλήγος. Είναι πολύ κοινωνικός και επικοινωνιακός. Έγινε δικαστικός κλητήρας και αργότερα κον-

σερβοποιός. Αφού απέκτησε ένα μεγάλο Τάλμποτ γύρω στο 1935, διατρέχει τη Ντορντόν με το μικρό Σιτροέν του από τη δεκαετία του 1920, τυπικά για τη δουλειά του, στην πραγματικότητα για να μιλά με τον κόσμο. Η Κριστίν Αντρέγκ είναι από μία οικογένεια από την Κορέζ, η οποία κατοικεί εδώ και γενιές σε ένα απομονωμένο αγρόκτημα, το Ρουσσάκ, κοντά στην Τουρέν. Διορίστηκε δασκάλα στο Οτφόρ, μετά το γάμο της με το Ζοζέφ Σαπλωμπώ.

Ο Ζοζέφ Σαπλωμπώ ήθελε για την κόρη του να μείνει στο Οτφόρ και να νοιαστεί για τους γονείς της, και πρώτα-πρώτα για εκείνον. Απογοητεύτηκε πικρά που παντρεύτηκε έναν Παριζιάνο. Δεν είναι καθόλου αντισημίτης και στη διάρκεια της Κατοχής προστάτευσε Εβραίους διανοούμενους από την Τουλούζη που είχε κρύψει η κόρη του στο Οτφόρ και τη γύρω περιοχή, αλλά, καθώς δεν υπάρχει καπνός χωρίς φωτιά, το μίσος των Ναζί κατά των Εβραίων του έδωσε την ιδέα ότι οι Εβραίοι έπρεπε να είχαν κάνει κάποιο μεγάλο κακό στους Γερμανούς. Επίσης, έμαθε ότι οι Εβραίοι χοροπηδούν καθώς προσεύχονται στις συναγωγές και ρωτά συνεχώς το γαμπρό του: «Γιατί χοροπηδάτε ενώ προσεύχεσθε;». Ο γαμπρός του του απαντά ότι δεν συγχάζει σε συναγωγές, πράγμα που τον κάνει ακόμη πιο παράξενο Εβραίο στα μάτια του Ζοζέφ Σαπλωμπώ.

Έτσι, οι παππούδες Σαπλωμπώ και οι παππούδες Ναχούμ φιλοξενούν τα κοριτσάκια ενώ οι γονείς τους «καλλάζουν», όπως λέει ο Ζοζέφ Σαπλωμπώ. Ο Βιντάλ φαντάζεται ότι το Περιγκόρ κατοικείται από πεινασμένους χωρικούς και στέλνει στις εγγονές του δέματα με παντεσπάνι, σοκολάτες, μπισκότα, μέλι. Γράφει πολύ συχνά στο Ζοζέφ Σαπλωμπώ για να μάθει νέα της Ιρέν και της Βερονίκ. Και αυτός (είναι 75 ετών το 1952) απαντά:

Διαφορές Ενστάσεις
Ζ. Σαπλωμπώ
Πρώην δικαστικός κλητήρας

Οτφόρ, 4 Αυγούστου 1952.

Αγαπητέ μου κύριε,
απαντώντας στην επιστολή σας της 2^{ης} Αυγούστου που έλαβα σήμερα Δευτέρα 4, έχω τη χαρά να σας πω ότι τα δύο κοριτσάκια είναι καλά στην υγεία τους, η Ιρέν γιατρεύτηκε ουσιαστικά από τον κοκίτη και στη Βερονίκ ο βήχας σχεδόν εξαφανίστηκε. Η Ιρέν είναι καταπληκτική, αλλά δεν δέχεται καμμία δυσκολία, καμμία εναντίωση, «αλλιώς, θα το πω στον παππού μου». Εάν κάποιος σας ξεχνά, αυτός δεν είναι η Ιρέν.

Από τα δύο ταξιδιωτικά περιστερία μας, σήμερα μία κάρτα από τη Σπέτζια ή τη Νάπολη ή τη Ρώμη, δεν κατάλαβα τίποτα, και μέσα στο Βεζούβιο να ήταν δεν θα πήγαινα να τους βρω. Καθώς δεν μπορώ να αφήσω τη γυναίκα μου ούτε μέρα ούτε νύχτα, θα μπορούσαν να της είχαν δώσει τη χαρά να μείνουν κοντά της...

Ας γυρίσουν όσο θέλουν, πιστεύω ότι θα τους ξαναδώ όταν αδειάσει το πορτοφόλι τους. Είναι δύο μεγάλα τρύπια καλάθια... πρέπει να τους κάνετε μερικές συστάσεις περί οικονομίας [...].

Στο γράμμα αυτό, η Ιρέν προσθέτει με άχαρα γράμματα: «Αντίο στον παππού και τη νόνα».

Οτφόρτ, 12 Αυγούστου 1952.

Φίλε κ. Ναχούμ,
λαμβάνοντας χθες το γράμμα σας δεν μπόρεσα να απαντήσω, παρόλο που το ήθελα, για να ικανοποιήσω την περιέργειά σας σχετικά με τις εγγονές μας. Η Ιρέν είναι καταπληκτική, τρώει φυσικά τη σούπα της, κάνει σαμπρόλ με γούστο (ίσως δεν ξέρετε τι είναι το «σαμπρόλ»⁶², θα της πείτε να σας εξηγήσει), κοιμάται και διασκεδάζει χωρίς έγνοιες.

Η γυναίκα μου κι εγώ ευχόμεστε ο αέρας των Λαντ να είναι ευεργετικός για την κ. Ναχούμ [η Κορίν πήγε για λουτροθεραπεία στο Νταζ, αλλά γύρισε από εκεί με άγχος], και ευχόμεστε και στους δυο σας καλή ξεκούραση στις διακοπές σας. Οι δύο νομάδες μας έγραψαν σήμερα, είναι δύο άθλιοι που δεν ξέρουν πώς θα είναι το αριό τους, ξέρουν ότι είσθε δίπλα τους, και αυτό τους αρκεί.

Οτφόρτ, 17 Αυγούστου 1952.

Κυρία και κύριε Ναχούμ,
σήμερα Κυριακή, γνωρίζοντας ότι έχετε περιέργεια να μάθετε νέα των εγγονών σας και εν την απουσία τους γιατί πήγαν βόλτα, σας ενημερώνω ότι τρέχουν σαν τους λαγούς σε κάθε γωνιά και κυρίως στον κήπο, όπου υπάρχουν δαμάσκηνα και αχλάδια. Δεν έχουν έγνοιες, είναι μια χαρά και η Ιρέν με την παραμικρή εναντίωση λέει: «Όταν γυρίσω στο Παρίσι, θα το πω στον παππού». Είσθε ο πραγματικός υποστηρικτής, ικανός να τιμωρήσετε όλους τους εχθρούς της...

Έναν χρόνο αργότερα, το ίδιο είδος γράμματος, τα ίδια καλά νέα σχετικά με τις εγγονές στον παππού, τα ίδια παράπονα για τα «περιπλανώμενα πουλιά».

Μερικά χρόνια αργότερα, οι μικρές γράφουν οι ίδιες στον παππού και τη νόνα. Έτσι, γράφτηκε αυτό το γράμμα της Βερονίκ, με ημερομηνία 9 Αυγούστου 1953:

Αγαπητέ παππού, αγαπητή νόνα,
έλαβα με μεγάλη χαρά το γράμμα σας χθες και σας απαντώ. Χθες και προχθές έκανε φοβερή ζέστη, αλλά σήμερα βρέχει και κανείς δεν μπορεί να βγει έξω. Χθες το βράδυ ήλθε ο Φανφάν, η Ιρέν τον φοβήθηκε, τώρα ξύνει το χαρτί, ε-

⁶² [ΣτΜ:] Ανακάτεμα κρασιού στη σούπα.

πρόκειται να πάει στο κυνήγι, αλλά αφού βρέχει δεν μπορεί να κυνηγήσει. Έχει για το κυνήγι ένα τουφέκι και, ξέρεις, μία ζώνη καουμπόυ με δεμένα φυσίγγια. Όταν ο Φανφάν θα το έχει ξύσει όλο, θα βάλει ένα άλλο ωραίο χαρτί και το σπίτι θα είναι πολύ ωραίο. Ο Ζαν-Φρανσουά παίζει τον μηχανικό με το τρίκυκλό του και να έβλεπες τι κατάμαυρα χέρια έχει!

Σε φιλώ πολύ δυνατά, καθώς και τη νόνα, εκ μέρους όλης της οικογένειας.

Βερονίκ.

Τα χρόνια περνούν, οι μικρές μεγαλώνουν, πηγαίνουν η μια στον παππού και τη νόνα, η άλλη στη Λιλιάν και στο Μονύ, κάθε φορά που οι γονείς τους θέλουν ή πρέπει να ταξιδεύσουν, και από τις διακοπές τους στο Οτφόρ απαντούν στα γράμματα του παππού που θέλει να τα ξέρει όλα και ανησυχεί για τα πάντα. Πλέον κάνουν πατίνια και ποδήλατο, το 1960 είναι 13 και 12 ετών.

Τετάρτη 6 Ιουνίου 1960.

Αγαπητέ παππού,

τι κάνεις; Ελπίζω να περνάς καλά. Η Ιρέν είναι χαρούμενη που θέλεις να της αγοράσεις ποδήλατο. Διασκεδάζουμε πολύ καλά, ο μικρός Γκουμέ δεν είναι εδώ, αλλά θα έλθει. Η μαμά έδωσε να επισκευάσουν το ποδήλατό της και είναι πλέον δικό μου. Κάνω μεγάλες βόλτες στα γειτονικά χωριά. Περιμένοντας το δικό της ποδήλατο, η Ιρέν ανεβαίνει στο πορτ-μπαγκάζ μου. Ο καιρός είναι αρκετά καλός. Τα φρούτα της κ. Λατούρ (της γειτόνισσάς μας) δεν είναι ακόμη ώριμα, αλλά δεν θα αργήσουν και θα επωφεληθούμε.

Πες στη Λιλιάν ότι τη σκέφτομαι συχνά, ότι την αγαπώ πολύ...

Φαντάσου ότι μια μέρα γελάσαμε τόσο πολύ: είδαμε ερωτευμένους να φιλιούνται.....

Βερονίκ.

Υ.Γ. Απάντησέ μας γρήγορα και συγχώρεσε τα φρικτά γράμματα και τα αναρίθμητα ορθογραφικά λάθη.

Η Ιρέν:

Αγαπητέ παππού,

είμαστε καλά. Τρώμε καλά. Κοιμόμαστε καλά. Παιζουμε καλά. Είμαστε ακόμη μικρές.

Για το ποδήλατο, ορίστε τη τιμή. Τη σημείωσε ο έμπορος των ποδηλάτων. Μου έδειξε τρία ποδήλατα, εκ των οποίων το ένα κατακόκκινο, τα άλλα δύο μπλε. Προτιμώ ένα ανοιχτό κίτρινο ή ένα ανοιχτό γαλάζιο (πολύ ανοιχτό). Με το παπούργιο πνεύμα μου, που όλοι γνωρίζουν, σκέφτηκα: «Αφού θα έχω ένα ωραίο ποδήλατο, τουλάχιστον να μου αρέσει».

Διασκεδάζουμε καλά. Κάνουμε βόλτες μακριά. Ο ουρανός είναι γαλάζιος. Η Ελέν μας περιποιείται καλά.....
Και τώρα, 1 εκατομμύριο φιλά.

Υ.Γ. Συγχώρεσε τα γράμματα και τα λάθη, αλλά είμαστε διακοπές, αυτό δεν σημαίνει ότι σε αγαπάω λιγότερο.

Ιρέν.

Απάντηση:

Παρίσι, Παρασκευή 8 Ιουλίου
(τα γενέθλια του μπαμπά σας).

Αγαπημένη μου Ιρέν,

Αγαπημένη μου Βερονίκ,

χάρηκα πολύ που έλαβα τα γράμματά σας χθες, αγαπημένα μου κοριτσάκια, και σας ευχαριστώ. Δεν έδωσα προσοχή στα λάθη ή στην καλλιγραφία, γιατί όταν είμαστε διακοπές δεν μπορούμε να προβληματιζόμαστε για τέτοια πράγματα.

Γράψτε μου και πάλι και οι δυο σας, αύριο ή τη Δευτέρα, μου δίνετε μεγάλη χαρά.

Για το ποδήλατό σου, αγαπημένη μου Ιρέν, κάνε σε παρακαλώ υπομονή μερικές ημέρες. Θα δω εάν μπορώ να σου αγοράσω ένα εδώ στο Παρίσι (αφού ξέρω τώρα το χρώμα που προτιμάς) και να σου το στείλω. Διαφορετικά, θα στείλω ένα έμβασμα και θα το αγοράσεις στο Οτφόρ.

Στο μεταξύ, ζήτη από την κ. Ελέν το επώνυμό της και γράψε το μου, γιατί θα στείλω το ταχυδρομικό έμβασμα στο όνομά της και θα μπορέσει να πάει μαζί σας στον έμπορο των ποδηλάτων για να τον πληρώσει.

Επίσης, στο μεταξύ, ανησυχώ που διαβάζω ότι ανεβαίνεις στο πορτ-μπαγκάζ της Βερονίκ. Είναι επικίνδυνο και για τη μια και για την άλλη.

Η Λιλιάν γύρισε ήδη στην οδό Ντεμούρ, ο αριθμός της είναι πράγματι 18. Περιμένω γρήγορα νέα σας και με τη νόνα σας φιλούμε και τις δύο.

Ύστερα από ένα κοινό γράμμα της Ιρέν και της Βερονίκ, το οποίο αναφέρει το επώνυμο της κ. Ελέν:

Παρίσι, 11 Ιουλίου 1960
κ. Ελέν Ντομινγκέζ
Οτφόρ.

Κυρία,

σας έστειλα σήμερα ένα έμβασμα 196 νέων φράγκων (19.600 παλαιών φράγκων) και σας ζητώ να συνοδεύσετε τη μικρή Ιρέν μου στον έμπορο ποδηλά-

ραπεία τη νύχτα. Το κρεβάτι είναι κάπως μικρό, αλλά τα σεντόνια αρκετά ευχάριστα. Είδα τη Βερονίκ μόνο μία φορά, ίσως τη δω δύο φορές στη διάρκεια της παραμονής μας εδώ.

Τι κάνω την ημέρα; Δεν χρειάζεται μνημονικό για να σου απαντήσω: ΤΙΠΟΤΑ. Είναι ένας πραγματικός εφιάλτης, ίσως ονειρεύομαι αυτή τη στιγμή, δεν ξέρω, ζω σε μια κριζα ομίχλη όπως αυτή που με περιβάλλει. Κάθομαι στην πολυθρόνα του χήρου, από όπου σηκώνομαι μόνο για να φάω (το πρωί: ένα αυγό τηγανητό και κρύο γάλα. Το μεσημέρι: ωμά μπιζέλια, μαϊντανό, 1 φρούτο. Στις 4: σαλάτα, ψωμί και βούτυρο, δεν υπάρχει βραδινό. Πεθαίνω της πείνας και δεν τολμώ να ζητήσω τίποτα), και να πάω στα μεγάλα καταστήματα (άθλια) και να συνοδεύσω τη μικρή (6 ετών) στο σχολείο. Πρέπει να της κάνω όλα τα θελήματα. Ψάχνει συνέχεια στα πράγματά μου.

Home, sweet home, πόσο καλύτερα θα ήμουν στο Οτφόρ!! Η χήρα είναι καλή, αλλά δεν μιλά συχνά. Είναι χήρα και καθολική. Ο μόνος κάτοικος που αγαπώ είναι ένα μεγάλο σκυλί, αλλά αυτό δεν μιλά αγγλικά. Τέλος πάντων, με το μενού που έχουν δεν θα ζούσες δύο ημέρες. Όσο σκέφτομαι ότι θα είμαι εδώ ως τις 5, και, να, θέλω να εκμιστηρευτώ κάτι. Δύο ημέρες μετά την άφιξή μου, είπα στον εαυτό μου: «Αδύνατον να μείνω σε αυτή την καταραμένη βασιλική χώρα». Κρυφά, πήγα στη γειτόνισσα που έχει τηλέφωνο, με πρόσχημα προς τη χήρα μία υπόθεση διαβατηρίου, και εκεί, ό,τι και να κάνει η Ρερέν, καλεί μόνη της τη διευθύντρια της οργάνωσης για να τη ρωτήσει εάν μπορούμε να επιστρέψουμε στις 28 με τη Βερό. Το απόγευμα, η μπάμπα πάει στο αεροδρόμιο, και όταν της ξανατηλεφώνησα την επομένη μου λέει αδύνατον (φαίνεται ότι είναι Αγγλίδα, αφού η λέξη αδύνατον [impossible] δεν υπάρχει στο γαλλικό λεξιλόγιο)...

Παππούλη μου, λυπήσου με, γράφε μου κάθε μέρα, πλήττω πολύ, έτσι περιμένω τα γράμματά σου, εκείνα της μαμάς (α! αυτή φταίει, τράβηξα τον τυχερό λαχνό όταν με γέννησε, αυτή μας έφερε σε αυτή τη θέση). Γρήγορα, βιάσου, τρέχα στη γραφομηχανή σου, εδώ δεν είναι το halle grove αλλά το hill grave.

1 φιλή για τον παππού, 1 εκατομμύριο για τη νόνα.

Ο Βιντάλ αντιδρά αμέσως και γράφει στην ανεψιά του στο Λίβερπουλ, στη κυρία που φιλοξενεί την Ιρέν, στην Ιρέν.

Αγαπημένη μου Αιμέ, αγαπημένη μου Ιζιντόρ,

θέλω να σου ζητήσω μία εξυπηρέτηση, αγαπημένη μου Αιμέ. Η Βιολέτ μου λέει ότι η Ιρέν είναι πολύ απογοητευμένη από την παραμονή της στο Μπρίστολ και παρακαλεί τη μαμά της να φροντίσει να επιστρέψει νωρίτερα στις 28 Ιουλίου αντί στις 5 Αυγούστου. Η μικρή ήταν τόσο απογοητευμένη που έλεγε στη μαμά της: αλλιώς θα πεθάνω, ή κάτι τέτοιο. Ξέρω ότι η Ιρέν διανύει μια άχαρη περίοδο, και παραμένει παιδί, με πνεύμα πολύ προχωρημένο για την ηλικία της, και γνωρίζοντας (ή πιστεύοντας ότι γνωρίζει) τα πάντα. Παρακολουθεί με προσοχή στο σπίτι της τις συζητήσεις και τις συνομιλίες των γονέων της και είναι,

κατά τη γνώμη μου, πολύ ευάλωτη αυτή τη στιγμή. Γι' αυτό θέλω να σε παρακαλέσω να της γράψεις, για να μάθεις νέα της, να της πεις ότι είσαι στο Λίβερπουλ, να σου γράψει ή να σου τηλεφωνήσει. Δες εάν στη διεύθυνσή της έχουν τηλέφωνο, μίλησέ της. Η Βερονίκ είναι πιο σταθερή, η Βιολέτ μου έλεγε ότι δεν ανησυχεί γι' αυτήν, αλλά η Ιρέν... Η διεύθυνση της Ιρέν: στο σπίτι της κ. Νέισιον, 14 Halle Grove, Henleaze, Μπρίστολ. Και της Βερονίκ: στο σπίτι της κ. Ρηβς, 11 Manor Park, Μπρίστολ 61.
Περιμένοντας νέα σου, σας φιλούμε με την Κορίν.
Ο θείος σας,

Βιντάλ.

Madame Nation,

I have pleasure to write you, for my little girl Irène, I am his grand' father.

Irène is a charming girl, but very "timide", and I beg you very much to care Irène, the most possible, and I thank you sincerely in advance. Ask please Irène what she wish best in preference for meat, and Irène must take every day many fromage (cheese), bacon and fruits.

With all my heart, I thank you and remain very sincerely.

Vidal Nahoum

Excuse, please, my "english".

[*Κυρία Νέισιον,*

Έχω τη χαρά να σας γράψω για το κοριτσάκι μου την Ιρέν, είμαι ο παππούς της.

Η Ιρέν είναι ένα αξιαγάπητο παιδί, αλλά πολύ «ντροπαλή», και σας παρακαλώ πολύ να προσέχετε την Ιρέν, όσο το δυνατόν περισσότερο, και σας ευχαριστώ εκ των προτέρων. Παρακαλώ ρωτήστε την Ιρέν τι κρέας προτιμά, και η Ιρέν πρέπει να τρώει κάθε μέρα πολύ τυρί, μπέικον και φρούτα.

Με όλη μου την καρδιά, σας ευχαριστώ και διατελώ ειλικρινώς.

Βιντάλ Ναχούμ.

Παρακαλώ συγχωρέστε τα «αγγλικά» μου.]

Αγαπημένη μου μικρή Ιρέν,

χάρηκα πολύ με το τετρασέλιδο γράμμα σου και διάβασα προσεκτικά όλα όσα μου γράφεις. Θα το ξαναδιαβάσω στη νύνα στο σπίτι.

Συνέχισε, αγαπημένη μου μικρή, να μου γράφεις όσο μεγαλύτερα γράμματα μπορείς, και με τη νύνα θα χαρούμε πολύ να μαθαίνουμε πώς περνάς τις διακοπές σου.

Ελπίζω και εύχομαι να περνάς λίγο καλύτερα και να μην πλήττεις τόσο πολύ και να έχεις καλύτερες σχέσεις με την κ. Νέισιον.

Όσον αφορά το φαγητό, φυσικά, τα πράγματα είναι πολύ διαφορετικά σε σχέση με το δικό μας εδώ στη Γαλλία, αλλά το σύστημά τους στην Αγγλία δεν είναι ά-

σχημο. Προσπάθησε μόνο να τρως αυτά που σου αρέσουν, αυτά που προτιμάς, ζήτα λίγο περισσότερο τυρί, μέλι, μαρμελάδες, φρούτα, και είμαι βέβαιος ότι η κ. Νείσιον θα σε ευχαριστήσει. Της έγραψα μερικές γραμμές για να σε φροντίσει όσο γίνεται περισσότερο. Γράψε μου για τη ΒΕΑ, εάν υπάρχει ελπίδα αλλαγής της ημερομηνίας αναχώρησης. Γράψε μου γρήγορα ένα μεγάλο γράμμα.

Ο παππούς σου.

Αγαπητέ παππού, αγαπητή νόνα, απρόβλεπτα καταστροφικά γεγονότα με εμπόδισαν να σας απαντήσω νωρίτερα. Κατάλαβα γρήγορα από την αρχή ότι η χήρα με θέλει μόνο για τα λεφτά, έτσι με ξεφορτώνεται με κάθε τρόπο, και ο τελευταίος τρόπος είναι: με έστειλε σε ιδιωτικό ΚΑΘΟΛΙΚΟ σχολείο (όπου όλοι με κοιτάνε αφ' υψηλού με το πρόσχημα ότι δεν πιστεύω). Έτσι, κάθομαι όλη μέρα στη γωνιά μου, πονάει ο πισινός μου, οι Αγγλίδες με κοροϊδεύουν, μου κάνουν ερωτήσεις πολύ γρήγορα για να μην καταλαβαίνω, και εγώ σιγασφυρίζω με αφηρημένο ύφος, προσποιούμαι μια αδιαφορία την οποία δεν νοιώθω καθόλου. Μένω εδώ όλη μέρα, και για φαγητό πρέπει να αρκεστώ σε ένα άθλιο σαντουϊτσάκι με ντομάτα. Θα μείνω σε αυτό το παλιοσχολείο μέχρι το τέλος των μαθημάτων, το οποίο συμπίπτει περίπου με την αναχώρησή μου. Βλέπεις, πάνω στην ώρα που είχα πάρει τις αποφάσεις μου: «*Such is the life!*»

Βρέχει συνεχώς. Κοιτάζω το χρόνο να περνά με μικροσκόπιο. Έγραψα μία φράση στον μπαμπά.

Να, λοιπόν! Γράψτε μου όλα όσα κάνετε στα γράμματά σας, έτσι θα γίνουν μεγαλύτερα.

1 φιλή για τον παππού, 100.000 για τη νόνα.

Ιρέν.

Παρίσι, Τρίτη 18 Ιουλίου

Αγαπημένη μου μικρή Ιρέν,

χάρηκα που έλαβα το γράμμα σου σήμερα το πρωί (δεν έγραψες ημερομηνία), αλλά δυσανεκτήθηκα και μάλιστα στενοχωρήθηκα που διάβασα όσα μου γράφεις, αγαπημένη μου μικρή Ιρέν.

Σε φαντάζομαι μωτρωμένη σε μια γωνιά, λυπημένη, και αυτό με στενοχωρεί. Είδα επίσης το γράμμα σου στη μαμά σου και καταλαβαίνω την κατάσταση σου, την επιθυμία σου να κλάψεις. Η μαμά θα επιστρέψει στο τέλος της εβδομάδας και θα βρει το γράμμα σου στην οδό Σουφλό.

Στο μεταξύ, Ιρέν, σε ικετεύω: αντίδρασε. Ανασυγκρότησε τον εαυτό σου και δείξε αξιοπρέπεια, Ιρέν, αξιοπρεπής Ναχούμ. Εάν πηγαίνεις στο σχολείο, είναι για το καλό σου. Προσθέτω: «ίσως». Ίσως είναι για το καλό σου, για να εξοικειωθείς καλύτερα με τα αγγλικά, με κορίτσια της ηλικίας σου.

Το γεγονός ότι το σχολείο είναι καθολικό δεν έχει καμμία σημασία, γιατί όλες οι θρησκείες είναι καλές και αξιοσέβαστες. Εάν σε κοιτάζουν αφ' υψηλού, μην

βιάζεσαι, και να απαντάς με πολλή ευγένεια και κυρίως με πολλή καλωσύνη. Αυτό δείχνει ότι μια νεαρή Γαλλίδα (πιστή ή μη) είναι αξιοπρεπής και είναι αρκετά έξυπνη για να μην ασχολείται με ασήμαντα παιδιδάστικα πράγματα.

Γιατί η κ. Νείσιον σε έστειλε στο σχολείο; Σου έδωσε κάποια εξήγηση όταν σου ανακοίνωσε την απόφασή της;

Σε ικετεύω, Ιρέν, ανασυγκρότησε τον εαυτό σου. Μην λυπάσαι. Μην κλαις. Κάνε κουράγιο και δώσε χαρά στον παππού σου γράφοντάς του γρήγορα ότι τα πράγματα πάνε κάπως καλύτερα. Ζήτα σε παρακαλώ και τρώγε καλά, αγαπημένη μου μικρή. Η Βερό μου έγραψε, είναι ευχαριστημένη, είναι τυχερή. Περιμένω γρήγορα την απάντησή σου και σε φιλούμε με τη νόνα.

Ο παππούς σου Βιντάλ.

Να ξεκινάς τα γράμματά σου γράφοντας Αγαπημένη μου νόνα, αγαπημένη μου παππού, γιατί η νόνα σου είναι πολύ ευαίσθητη (όπως κι εσύ).

Σε ένα επόμενο γράμμα, η Ιρέν κλείνει το μάτι στον παππού της ξεκινώντας το γράμμα της: «Αγαπημένη μου νόνα, αγαπημένη μου παππού». Είναι πλέον ευχαριστημένη στο σχολείο, όπου η διευθύντρια, η αδελφή Ούρσουλα, της κάνει ιδιαίτερα μαθήματα αγγλικών και της φέρνει εικονογραφημένα περιοδικά στα κρυφά. Είναι ευχαριστημένη με το φαγητό στο σχολείο, δεν πλήττει, έκανε φίλες, «διασκεδάζει τρομερά», πηγαίνει στον κινηματογράφο, σε αγώνες τέννις, σε πάρτυ όπου παίζουν ωραίους δίσκους της μόδας και εκφράζει τη λύπη της που πρέπει να φύγει: «Δυστυχώς! Είναι η τελευταία μέρα». Ζητά να μην δείξουν το γράμμα της στον πατέρα της (βρίσκεται πιθανώς στο Σαντιάγο της Χιλής την εποχή εκείνη, όπου θα πάει να τον συναντήσει η Βιολέτ τον Αύγουστο).

Απάντηση του παππού:

Παρίσι, Πέμπτη 27 Ιουλίου
Οδός Μπορεγκάρι

Αγαπημένη μου μικρή Ιρέν,
χάρηκα πάρα πολύ που έλαβα και διάβασα το γράμμα σου, όπου μου λες ότι είσαι ευχαριστημένη από την παραμονή σου στο σχολείο, για τις φίλες που απέκτησες και όλες τις λεπτομέρειες που μου δίνεις, σημείο προς σημείο, είναι πολύ ευγενικό εκ μέρους σου καλή μου μικρή Ιρέν, και είμαι υπερήφανος και χαρούμενος.

Είναι φυσικό που αποθαρρύνθηκες για μια στιγμή, κατανοητό, και πολύ φυσιολογικό. Και ότι μετά συνήλθες, το ξεπέρασες, και έδειξες αρκετή ενεργητικότητα και κατανόηση ώστε να προσαρμοσθείς στην αγγλική ζωή, σε συχαίρω, αγαπημένη μου.

Η μαμά ανησυχεί που δεν έχει γράμμα σου. Σε παρακαλώ, γράψε της, γρήγορα, γρήγορα.

Συμφωνώ να μην στείλουμε το γράμμα σου στον μπαμπά σου, και περιμένω τις εξηγήσεις που μου υποσχέθηκες για το why.

Εδώ ο καιρός είναι θεαλλώδης, έχουμε την Κορίν και τη Μαριάν [τις δύο κόρες της Νταϊζό] που ήλθαν να αλλάξουν παραστάσεις στο Βω, γιατί είναι και οι δύο άρρωστες με κοκίτη και υποφέρουν πολύ. Και η νόνα το ίδιο.

Απάντησέ μου γρήγορα, αγαπημένη μου, και πες μου εάν έγραψες στη μαμά σου. Περιμένω να σας δω στις 5. Σε ποιο αεροδρόμιο φθάνετε;

Με τη νόνα, σε φιλούμε δυνατά.

Ο παππούς σου

Τη φιλία μου στην κ. Νέισιον.

Όπως προκύπτει από το γράμμα του Βιντάλ, αυτός έγινε επίσης παππούς των δύο άλλων κοριτσιών που γεννήθηκαν λίγα χρόνια μετά την Ιρέν και τη Βερονίκ, της Κορίν και της Μαριάν, που τους στέλνουν εξαιρετικά παιδικά γράμματα από το Μονακό. Η Ιρέν και η Βερονίκ είναι αντίστοιχα 14 και 13 ετών το 1961. Σύμφωνα η Ιρέν, η οποία όταν ήταν μικρή προτιμούσε τη νόνα της από τη μητέρα της, θα απομακρυνθεί συναισθηματικά από την Κορίν, της οποίας την εχθρότητα προς τη μητέρα της αντιλαμβάνεται, και θα διαλέξει τη Βιολέτ. Θα μείνει πάντοτε πολύ συνδεδεμένη με τον παππού της, με τον οποίο θα αποκτήσει μεγάλη οικειότητα. Όταν η Ιρέν έγινε νεαρή κοπέλα και έπειτα γυναίκα, ο παππούς της έκανε εκμυστηρεύσεις που δεν έκανε ποτέ στο γιο του. Άλλωστε τον ενθουσίαζε η σχέση των αμοιβαίων πειραγμάτων, τα οποία αρέσουν στην Ιρέν όσο και στον ίδιο και θα τα διατηρήσουν ως το τέλος. Ήδη, από μικρή, η Ιρέν μπήκε στο παιχνίδι αυτό τελειώνοντας τα γράμματά της με εκατομμύρια φιλία στη νόνα και ένα μόνο στον παππού. Θα της αρέσει πολύ να τον πειράζει σχετικά με τη Βίλχελμιν, την οποία ερωτεύθηκε ο Βιντάλ σε ηλικία 18 ετών στη Βιέννη και την αναφέρει βγάζοντας υπερβολικούς αναστεναγμούς. Μια μέρα, αργότερα, στη διάρκεια ενός οικογενειακού γεύματος στο σπίτι της Βιολέτ, όπου ξανάρχιζε το πείραγμα για τη Βίλχελμιν, κάποιος ρώτησε: «Και πώς έμοιαζε τέλος πάντων αυτή η Βίλχελμιν;» και ο Βιντάλ, με το στόμα γεμάτο, το μάτι να γυαλίζει, έδειξε με το δείκτη, χωρίς να πει λέξη, την εγγονή του, Ιρέν.

Οικογένεια

Από την πλευρά των Ναχούμ, οι δουλειές της Χαλυβουργίας Ναχούμ ξανάρχισαν και επωφελήθηκαν της ανοικοδόμησης καθώς και της οικονομικής ανάπτυξης της περιόδου 1945-1960. Ο Λεόν έβαλε το γιο του, Εντγκάρ, στη διεύθυνση

της επιχείρησης. Ο Εντγκάρ παντρεύτηκε. Η γυναίκα του δεν είναι Εβραία. Ο Λεόν ενέταξε στη Χαλυβουργία Ναχούμ τον αδελφό του, Ανρί, ο οποίος έχασε τις εισαγωγές από την Ιαπωνία που τον συντηρούσαν πριν από τον πόλεμο. Η Σοφί ζει χάρη στη βοήθεια των αδελφών Ναχούμ, η κόρη της, Ρεζίν, εργάζεται ως γραμματέας. Παθαίνει σοβαρές κρίσεις άσθματος, οι οποίες συχνά την ακινητοποιούν. Μένει παρούσα και αφοσιωμένη κοντά στη μητέρα της και επιβιώνει, χωρίς χαρά. Η δυστυχία της είναι μεγάλη, δεν έχει κανένα κοντινό πρόσωπο για να την εκφράσει.

Η Λιλιάν και ο Μονύ είναι πλέον ένα ζευγάρι δεμένο με μεγάλη τρυφερότητα. Έχουν υιοθετήσει σχεδόν την ανεψιά τους Βερονίκ, την εγγονή του Βιντάλ, η οποία, κατά τις συχνές απουσίες των γονέων της, βρίσκει μία εστία στο σπίτι τους. Μαζί τους μένει ο πατέρας της Λιλιάν, ο Ελί.

Από την πλευρά των Μπερεσσί, ο Φρεντύ και ο Ανρί, τα παιδιά της Κορίν, έχουν φύγει από το οικογενειακό διαμέρισμα. Ο Φρεντύ, ο οποίος μπήκε στην Εθνική Πίστη το 1948 και τελείωσε τις σπουδές του στη Νομική, κατέχει υπεύθυνη θέση. Παντρεύεται το 1958 με μία κοπέλα μη Εβραία, εκπαιδευτικό, της οποίας η οικογένεια κατάγεται από το Πεδεμόντιο, τη Ζερμαίν Σιμπιλί.

Στις 31 Νοεμβρίου 1956, ο Ελί Κοέν πεθαίνει από έμφραγμα, σε ηλικία 49 ετών. Γόνος της συγγένειας των Κοέν και των Μπερεσσί της Θεσσαλονίκης, η οικογένειά του τον είχε παντρέψει με μία πρώτη εξαδέλφη, τη Μαργκερίτ Μπερεσσί, με την οποία απέκτησε πέντε κόρες. Η επιτυχία του στο εμπόριο υπήρξε πολύ μεγάλη. Ήταν ιδιοκτήτης του Μεγάλου Οίκου Λινών, του οίκου κοσμημάτων Μπούρμα και άλλων επιχειρήσεων. Ο Ανρί, γιος της Κορίν, εργάστηκε ως λογιστής σε μια από αυτές. Πολύ γενναιόδωρος, βοήθησε όλες τις καλλιτεχνικές ή λογοτεχνικές δραστηριότητες στις οποίες εμπλέκονταν μέλη της οικογένειάς του. Ο Ελί Κοέν είχε αφήσει τη γυναίκα του Μαργκερίτ από το 1952, γεγονός που είχε ενισχύσει τη φιλία και την οικειότητα ανάμεσα στην Κορίν και τη Μαργκερίτ.

Ο Βιντάλ εξακολουθεί να θεωρεί σωστό να μην ανακοινώνει ξαφνικά έναν θάνατο στους δικούς του. Έτσι, δεν είχε ειδοποιήσει το γιο του, ο οποίος, το 1946, βρισκόταν στη γαλλική στρατιωτική κυβέρνηση στη Γερμανία, για το θάνατο της γιαγιάς του Μυριάμ, την οποία αγαπούσε βαθιά. Είναι ακόμη πιο διακριτικός με την Κορίν, γιατί αυτή είναι εξαιρετικά συναισθηματική. Προσπαθεί κάθε φορά να της κρύψει αρχικά το θάνατο κάποιου και έπειτα να την ενημερώσει σταδιακά, κατά τρόπο ώστε η τελική αποκάλυψη να γίνει μετά την κηδεία, ώστε η Κορίν να αποφύγει τη δοκιμασία του ενταφιασμού. Έτσι ξεκινά λέγοντας «ο Χανανέλ έχει κρυώσει λίγο», ή «ο Ελί Κοέν ξεκουράζεται κατόπιν ιατρικής εντολής». Έπειτα,

πιεζόμενος από την ανήσυχη Κορίν, δίνει κάθε μέρα ολοένα και πιο ανησυχητικά νέα, ώσπου η Κορίν, η οποία τον πιστεύει πάντοτε στην αρχή, ανακαλύπτει ξαφνικά την αλήθεια, συχνά μετά την κηδεία. Τότε ο Βιντάλ κινητοποιεί με διάφορους τρόπους τον Ενγκάρ ή το Φρεντύ για να μαλακώσουν το σοκ. Σε κάθε περίπτωση, η Κορίν υποφέρει πολύ και ψέγει το Βιντάλ. Αυτός δεν κατάλαβε ακόμη, και δεν θα καταλάβει ποτέ, ότι το χειρότερο είναι να εμποδίζεις κάποιον να συμμετέχει στον αποχαιρετισμό ενός αγαπημένου προσώπου και ότι τα δάκρυα και τα αναφιλητά της λύπης είναι απαραίτητα.

Η δεκαετία του 1960

Δοκιμασίες

Ο Βιντάλ είναι 66 ετών το 1960. Περπατά καλά, βλέπει καλά, δεν παίρνει κανένα φάρμακο. Όταν, πιεζόμενος από την Κορίν, επισκέπτεται κανέναν γιατρό για την ουροδόχο κύστη ή την καρδιά του, πηγαίνει από τον έναν στον άλλο μέχρι να βρει εκείνον που δεν θα του επιβάλει διατροφικούς περιορισμούς. Αποφεύγει να παίρνει τα φάρμακα που του γράφουν, παρά τις επιπλήξεις της Κορίν, η οποία πιστεύει στις ικανότητες του παθολόγου της, του γιατρού Μιλανολό, και σέβεται τους «μεγάλους καθηγητές» που θέλει να συμβουλευέται μόλις το πρόβλημά της τής φαίνεται ότι εμπίπτει στην ειδικότητά τους.

Ενώ ο Βιντάλ παραμένει πολύ καλά στην υγεία του, ο γιος του αρρωσταίνει σοβαρά το 1962. Ύστερα από πυρετό αρκετών ημερών που φθάνει τους σαράντα βαθμούς στις αεροπορικές μετακινήσεις μεταξύ Καλιφόρνιας και Νέας Υόρκης, οι γιατροί κάνουν με καθυστέρηση διάγνωση ηπατίτιδας στο Νοσοκομείο Μάουντ Σάιναϊ της Νέας Υόρκης. Η Βιολέτ, αναγκασμένη να επιστρέψει στο Παρίσι, ενημερώνει το Βιντάλ. Η είδηση αναστατώνει και την Κορίν, η οποία, την ίδια ημέρα, πέφτει μέσα στο μετρό και νοσηλεύεται για μερικές ώρες για ράμματα και αντιτετανικό εμβόλιο. Ο Βιντάλ τα έχει χαμένα. Αυτός που δεν μίηκε ποτέ σε αεροπλάνο, και τα φοβάται πολύ, θέλει να πετάξει να βοηθήσει το γιο του, αλλά δεν μπορεί να εγκαταλείψει την Κορίν. Επί δύο εβδομάδες, ο Βιντάλ έζησε μέσα στην αγωνία, γιατί ο γιος του, βυθισμένος σε έναν διαρκή λήθαργο, δεν μπορεί να του δώσει νέα του. Ο Βιντάλ ειδοποιεί το Λεόν που έχει έναν ανταποκριτή στη Νέα Υόρκη. Ο Λεόν στέλνει ένα τέλεξ στον εν λόγω ανταποκριτή:

Παρακαλώ κάντε μου την εξής εξυπηρέτηση: ένας συγγενής μου, ο Ενγκάρ Ναχούμ Μορέν νοσηλεύεται στο νοσοκομείο Μάουντ Σάιναϊ, 5η λεωφόρος - 100ή οδός στη Νέα Υόρκη, πάσχοντας από λοιμώδη ηπατίτιδα. Καθώς ο πατέ-

ρας του που βρίσκεται στο Παρίσι ανησυχεί, λόγω της έλλειψης νέων, μπορείτε να μάθετε πληροφορίες για την κατάσταση αυτού του ασθενούς [...]

Ο ανταποκριτής, ο κ. Χικ, πάει αμέσως να δει τον ασθενή στο νοσοκομείο, τον βρίσκει να κοιμάται, πληροφορείται ότι η λοίμωξη βρίσκεται σε φάση ύφεσης, αλλά ο ασθενής πρέπει να παραμείνει ακόμη δύο ή τρεις εβδομάδες στο νοσοκομείο. Στο μεταξύ, ο Βιντάλ λαμβάνει ένα τηλεγράφημα από το γιο του: «Όλα πάνε καλά». Τα καλά αυτά νέα τον ανησυχούν:

[Οκτώβριος 1962]

Παρίσι, Τετάρτη απόγευμα

*Αγαπητέ μου Λεόν, αγαπητέ μου Εντγκάρ,
Δεν ξέρω πώς να σας ευχαριστήσω. Έλαβα το γράμμα σου της Δευτέρας από χθες, αγαπητέ μου Λεόν. Ομολογώ ότι εξακολουθώ να ανησυχώ, γιατί πράγματι δεν είμαι τυχερός: ο ανταποκριτής που πήγε να δει τον Εντγκάρ, τον βρήκε κοιμισμένο. Το τηλεγράφημα που έλαβα εδώ χθες το πρωί, με την υπογραφή Εντγκάρ, μου λέει ΟΛΑ ΠΑΝΕ ΚΑΛΑ. Αυτό μου φαίνεται απίστευτο όταν είναι κανείς στο νοσοκομείο για θεραπεία.*

Δεν έχω τίποτα που να με καθησυχάζει. Γι' αυτό ζητώ τη συμβουλή σου, εάν θα αποφασίσω να φύγω. Είμαι εδώ σαν μεθυσμένος ή σαν υπνοβάτης. Δείτε εάν μπορείτε να ζητήσετε από τον ανταποκριτή σας να ξανακάνει μία επίσκεψη στον Εντγκάρ, ακόμη και να τον ειδοποιήσει για την επίσκεψή του.

Συγγνώμη που δεν σας γράφω περισσότερα, σας φιλώ όλους.

Η Κορίν έπεσε στις σκάλες του μετρό, την Παρασκευή το απόγευμα. Ήταν αναστατωμένη που έμαθε για τον Εντγκάρ. Τη μεταφέρανε στο νοσοκομείο, αλλά, δόξα τω Θεώ, με την παρέμβαση του γιατρού μας, το βράδυ επέστρεψε στο σπίτι. Συνέρχεται, ο γιατρός πρόκειται να τη δει απόψε για να της αφαιρέσει τα ράμματα που της έκαναν στο κεφάλι. Τι Παρασκευή πέρασα!! Το πρωί έμαθα για τον Εντγκάρ και το απόγευμα με κάλεσαν στο νοσοκομείο για την Κορίν.

Όμως, γρήγορα, ο Βιντάλ ησυχάζει. Ένας συγγραφέας, ο Κλωντ Μωριάκ, που επισκέφθηκε το γιο του στο Νοσοκομείο Μάουντ Σάιναϊ, του φέρνει καλά νέα. Τελικά, ο Εντγκάρ το σκάει από το νοσοκομείο νωρίτερα, επαναπατριάζεται και φθάνει στο αεροδρόμιο του Ορλύ, πανευτυχής που τον μεταφέρουν με αναπηρικό καροτσάκι.

Το 1965, ο Βιντάλ γράφει στην εξαδέλφη του Ρεζίν Σαπόρτα Φρανσές, η οποία, όπως είδαμε, είναι η μοναδική επιζήσασα από την οικογένεια Φρανσές στη Θεσσαλονίκη, και αφήνει να εννοηθεί ότι τα τελευταία νέα δεν ήταν καλά γι' αυτόν:

26, οδός Μπωρεγκάρ, Παρίσι, 2^ο δημοτικό διαμέρισμα
 Παρίσι, 5 Νοεμβρίου 1965

Αγαπητή Ρεζίν,
 μόλις βρήκα τη διεύθυνσή σου από τον κ. Ρεβάζ και σπεύδω να σου ζητήσω
 νέα σου, καθώς και νέα από τους γιους και τις κόρες σου. Τα τελευταία χρόνια
 είχα διάφορες επιπλοκές, κάθε είδους, αλλά τελικά, δόξα το Θεό, καταφέρνω
 να βλέπω κάπως καλύτερα. Η γυναίκα μου είχε κι αυτή προβλήματα υγείας.
 Πες μου επίσης εάν η αδελφή σου είναι στη Θεσσαλονίκη και ποιος είναι εκεί
 από την οικογένεια μας, Φρανσές.
 Φιλικά,

Ο εξάδελφός σου

Η Ρεζίν Φρανσές απαντά στο Βιντάλ στα τέλη του Νοεμβρίου 1965. Το γράμμα είναι σύντομο. Δεν διηγείται τίποτε από τη ζωή της, εύχεται το καλύτερο για τους Ναχούμ.

Οι «επιπλοκές» στις οποίες αναφέρεται ο Βιντάλ είναι κάθε είδους. Καταρχάς, οι δουλειές δεν πηγαίνουν καλά, και το μαγαζί του στην οδό Μπωρεγκάρ του τρώει χρήματα. Πλήττει, πολύ, μόνος του, ενώ περιμένει τους πελάτες. Ευτυχώς, τον επισκέπτονται μερικοί παλιοί φίλοι, συνομήλικοί του, συχνά συνταξιούχοι. Δεν τηρεί πλέον αυστηρά ωράρια. Βάζει μία πινακίδα στην οποία γράφει τότε θα επιστρέψει και πηγαίνει βόλτες από δω κι από κει. Νοιώθει την ανάγκη να απασχολείται και, στη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, με τη βοήθεια του Φρεντύ, ασχολείται με την ατέλειωτη κληρονομική διαδοχή του Χανανέλ, πηγαίνοντας από τον έναν κληρονόμο στον άλλο για να πετύχει ένα συμβιβασμό. Ωστόσο, η λογική, η γνώμη της Κορίν, ίσως οι συμβουλές των αδελφών του, τον ωθούν να κλείσει το μαγαζί του. Αποφάσισε να το πουλήσει το 1966, σε ηλικία 72 ετών, όμως τον στενοχωρεί η ιδέα να βγει στη σύνταξη, δηλαδή κυρίως να χάσει την *querencia* του Σαντιέ, και βρίσκει ένα νέο μαγαζί, ακόμη πιο μικρό και πιο περιφερειακό, στην οδό ντε λα Λυν.

Προβλήματα δημιουργούνται επίσης στην οικογένεια του γιου του. Μετά την επιστροφή του από το Νοσοκομείο Μάουντ Σάιναϊ, ο γιος του πέρασε μία μεγάλη περίοδο ανάρρωσης στη νότια Γαλλία, φιλοξενούμενος από την Εμύ και το Μωρίς στο διαμέρισμα του γιου τους Μωρίς-Ζεράρ, στο Μόντε Κάρλο, και στη συνέχεια δεν επέστρεψε στη συζυγική εστία. Η τύχη των εγγονών του που στερούνται τον πατέρα τους τον βασανίζει. Επιπλέον, από το 1964, ο γιος του ζει με μία γυναίκα μαύρου δέρματος, γεγονός που καταπλήσσει και προβληματίζει το Βιντάλ.

Νέες οικογενειακές περιπλοκές έχουν προκύψει. Ο Βιντάλ είχε καταφέρει να βρει χρήματα για να καλύψει τις ανάγκες του ζευγαριού πουλώντας γύρω

στο 1965 το ωραίο διαμέρισμά του, στην οδό Ντεμούρ 51. Είχε αγοράσει πολύ πιο φθηνά ένα πιο μικρό, απλό διαμέρισμα, με θέα σε αυλή, στον αριθμό 32 της ίδιας οδού. Όταν η Κορίν ανέκτησε, μετά την αναχώρηση του ενοικιαστή, το διαμέρισμα που της ανήκε στην οδό Λωζιέ 39, ο Βιντάλ πουλά το διαμέρισμά του ύστερα από μερικές δυσκολίες (ένας αγοραστής άλλαξε γνώμη, αφού είχε υπογράψει το συμβόλαιο) και εγκαθίσταται μαζί της στην οδό Λωζιέ.

Τα προβλήματα της μετακόμισης δημιουργούν έγνοιες και νευρικότητα στην Κορίν. Θέλει να διαθέσει ο Βιντάλ το ποσό από την πώληση του διαμερίσματός του στην οδό Ντεμούρ για την εγκατάσταση και τα έργα στο διαμέρισμά της στην οδό Λωζιέ.

Ο Βιντάλ θέλει να συγκρατήσει τις δαπάνες για το διαμέρισμα και αγωνίζεται ώστε να μειώσει το κεφάλαιό του όσο το δυνατόν με πιο αργούς ρυθμούς. Θέλει να διατηρήσει λίγα δικά του χρήματα, έστω και για να αφήσει μια κληρονομιά στο γιο του. Η Κορίν, από την πλευρά της, επίσης κρυφά, νοιώθει την ψυχολογική ανάγκη να έχει μια κληρονομιά που θα αφήσει στα παιδιά της, όχι πως εκείνα τη χρειάζονται, αλλά για να δείξει ότι είναι υποδειγματική μητέρα. Έτσι, ο Εντγκάρ ενθαρρύνει τον πατέρα του να ξοδέψει τα χρήματά του κατά τις επιθυμίες της γυναίκας του ώστε να αποφευχθούν οι σκηνές και οι καυγάδες. (Η αντίσταση του Βιντάλ για να διασώσει την περιουσία του και η επίθεση της Κορίν για να αποκτήσει μια περιουσία είναι ακόμη πιο τραγικές εάν λάβουμε υπόψη ότι ο Εντγκάρ δεν θα σταματήσει να λέει στον πατέρα του να μην ανησυχεί για το μέλλον του, το οποίο είναι εξασφαλισμένο, και ότι η Κορίν, από την πλευρά της, δεν σκέπτεται να τον θίξει και θα εκφράσει πολύ συχνά στα παιδιά της την επιθυμία να συμπεριλάβουν τον Εντγκάρ στη διανομή της κληρονομιάς της.) Τελικά, η εγκατάσταση στο μεγάλο και φωτεινό διαμέρισμα της οδού Λωζιέ, στον τέταρτο όροφο με ασανσέρ, δεν θα φέρει την προσδοκώμενη ηρεμία. Η Κορίν πολλαπλασιάζει τις οικονομικές απαιτήσεις της, για κουρτίνες κλπ., και ο Βιντάλ είναι ακόμη πιο φειδωλός, καθώς στέλνει εμβάσματα στον αδελφό του, Ανρί, στις Βρυξέλλες, ο οποίος είναι άρρωστος και νοσηλεύθηκε αρκετές φορές στο νοσοκομείο και δεν διαθέτει καθόλου οικονομίες. Όμως, κυρίως, την εγκατάσταση στην οδό Λωζιέ ακολούθησε μία κρίση κατάθλιψης και κλάματος από την Κορίν, η οποία επιπλέον υποβλήθηκε το 1965 σε εγχείρηση καταρράκτη. Έτσι, ο Βιντάλ ανησυχεί για τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η Κορίν, για την εγχείρηση στην οποία θα υποβληθεί, για την κρίση κατάθλιψης. Υφίσταται την αυξανόμενη νευρική της, τις συχνές επικρίσεις της, που αφορούν ολοένα και περισσότερο το γεγονός ότι λερώνει το σπίτι. Είναι αλήθεια ότι πηγαίνουν συχνά τα Σαββατοκύριακα στο οικόπεδό τους στο Βω-συρ-Σεν, που βρίσκεται σε ένα ύψωμα πάνω από τον ποταμό, όπου χαλαρώνουν και οι δύο, αλλά η ηρεμία τε-

λειώνει μόλις επιστρέφουν στο διαμέρισμα. Μόλις στα τέλη του 1965, ο γιατρός Μιλανολό, που έχει γίνει ο φύλακας άγγελος της Κορίν, βρίσκει την προσωρινή θεραπεία στις κρίσεις κατάθλιψης της Κορίν, παρακινώντας το ζευγάρι να φύγει από το Παρίσι, να αλλάξει παραστάσεις, να ταξιδεύει όσο γίνεται περισσότερο. Έτσι, θα πάνε στο Λοκάρνο και θα αυξήσουν τα ταξίδια και τις παραμονές τους στην Ιταλία, τη Γερμανία και τη Γαλλία.

Ο θάνατος του Ανρί

Όμως, προηγουμένως, στη διάρκεια του καλοκαιριού του 1965, ο θάνατος είχε κτυπήσει πολύ κοντά: είχε πάρει τον Ανρί, τον αγαπημένο αδελφό του Βιντάλ. Ο Βιντάλ διατήρησε τα πολυάριθμα γράμματα που του έστειλε ο Ανρί από τον Αύγουστο 1964 έως τον Αύγουστο 1965. Τα γράμματα του 1965 επιβεβαιώνουν μια υποχώρηση, ύστερα από μία χρονιά με προβλήματα του ουροποιητικού συστήματος, ιατρική περιθαλψη, νοσηλείες στο νοσοκομείο. Το καλοκαίρι του 1964, ο Ανρί είναι καλύτερα ύστερα από μία παραμονή στο νοσοκομείο. Αναφέρεται στα οικονομικά του προβλήματα, στη συνεχώς ανανεούμενη ελπίδα του να κερδίσει έναν μεγάλο λαχνό, και εκδηλώνει συχνά τη νοσταλγία του για τη Θεσσαλονίκη. Τα δύο πρώτα γράμματα μαρτυρούν τη χαρά του για την παραμονή του στο Παρίσι κοντά στον αδελφό του και, έπειτα, στα γράμματα του Σεπτεμβρίου 1964, αναφέρεται στους νεκρούς γονείς του. Ο Ανρί, όπως και ο Βιντάλ, είναι κοσμικός, δεν υπακούει στους κανόνες του Εβραϊκού Νόμου και ζει σε μία οικογένεια μη Εβραίων, αυτήν της συντρόφου του Γκαμπύ. Όμως, στο τέλος της ζωής του και ενώ πλησιάζει ο θάνατος, η λατρεία της οικογένειας τον ωθεί να επιστρέψει στη συναγωγή.

[Γράμμα της 9ης Σεπτεμβρίου]

Χθες, αγαπημένε μου Βιντάλ, πήγα στην προσευχή και είπα μία προσευχή για τα αγαπημένα μας πρόσωπα που χάθηκαν, όμως θα σου πω ότι συγκινήθηκα πολύ. Μπροστά στον *χαζάν*⁶³ έκλαψα, και μου κρατούσε το χέρι για να επαναλάβουμε τα ονόματα των αγαπημένων μας μπαμπά και μαμάς, της καμήνης της Ανριέτ και του αγαπημένου Ζακ, καθώς και του Μπούσι, όπως μου ζήτησε η Ματ. Δεν ξέρω γιατί συγκινήθηκα τόσο. Είθε ο καλός Θεός να ακούσει την προσευχή μου και να είμαστε πάντα υγιείς, χωρίς αρρώστιες, *i todo bueno che nos venga presto* [και να μας έλθει κάθε καλό γρήγορα]. Ευτυχώς, πηγαίνοντας στη θέση μου, βρέθηκα δίπλα σε έναν γνωστό από τη Θεσσαλονίκη, ο οποίος με παρακάλεσε κι αυτός να ηρεμήσω και αυτό με παρηγόρησε κάπως και η τα-

⁶³ [ΣτΜ:] Ψάλτης.

ραχή μου πέρασε. Για σένα, αγαπημένε μου Βιντάλ, εύχομαι με όλη μου την καρδιά *saloud buena I todo bueno presto che tengas*⁶⁴, και όλα να έλθουν όπως τα θέλεις και να μην κουράζεσαι πολύ. Σου το εύχομαι με όλη μου την καρδιά. Σου εσωκλείω το λαχείο που κέρδισε, των 3 φράγκων, εάν θέλεις να μου το αντικαταστήσεις και να μου στείλεις ένα άλλο για την κλήρωση το βράδυ της επόμενης Τετάρτης. Χίλια ευχαριστώ, εκ των προτέρων.

Ταχυδρομικώς, σου στέλνω ένα μικρό μπουκαλάκι που η Γκαμπύ είχε υποσχεθεί στην αγαπητή Κορίν για τα άλατα που πρέπει να ζητήσει από το φαρμακείο και να έχει πάντοτε στην τσάντα της... Σε ευχαριστώ εκ των προτέρων για τα 600 φράγκα που μου υποσχέθηκες.

Να είσαι καλά, αγαπημένε μου Βιντάλ και είθε αυτές τις ημέρες του *Nissim i Niflahot le Bon Dieu nos escrive à todos nosotros en libros de vidas buenas I presto oun trocamiento bueno che venga* [ο καλός Θεός να μας γράψει όλους στα βιβλία του με τις καλές ζωές και να έλθει γρήγορα μια καλή αλλαγή], γιατί όταν σκέφτομαι το μέλλον η καρδιά μου υποφέρει.

Συγχώρεσέ με γι' αυτό το κάπως μελαγχολικό γράμμα, αλλά δεν καταφέρνω να ελέγξω τα νεύρα μου, και όταν σου γράφω αυτό με ανακουφίζει πολύ...

Στο επόμενο γράμμα της 17^{ης} Σεπτεμβρίου, ο Ανρί ευχαριστεί τον αδελφό του για το έμβασμα των 600 φράγκων, ανακοινώνει ότι δεν κέρδισε τίποτα στο νέο λαχείο, και τελειώνει με αυτά τα λόγια: «Στις δουλειές ακόμη τίποτα, και περιμένω πάντα αυτό το λαχείο που δεν έρχεται». Το επόμενο γράμμα δείχνει ότι ο Βιντάλ, από την πλευρά του, του ανέφερε τους προβληματισμούς του:

[15 Οκτωβρίου]

Αγαπημένε μου Βιντάλ,

έλαβα το γράμμα σου της 13^{ης} Οκτωβρίου και χάρηκα που διάβασα τα νέα σου, παρότι λυπήθηκα με όλες τις έγνοιες και τα προβλήματα που έχεις, αγαπημένε μου Βιντάλ, και παρακαλώ τον καλό Θεό να είσαι πάντα καλά στην υγεία σου και να είσαι δυνατός για να περνάς αυτές τις κακές στιγμές. Εκτός από την οδό Λωζιέ, είναι τώρα και ο Ενγκάρ σου χωρίς σπίτι, πώς γίνεται; Δεν υπάρχει τρόπος να συμφιλιωθεί με τη γυναίκα του; Να έχει κανείς την ευτυχία στο χέρι του, ένα ωραίο διαμέρισμα, μία γυναίκα, παιδιά με καλή ανατροφή και μόρφωση, και να τα εγκαταλείπει όλα, είναι κρίμα όσο να 'ναι...

Φαντάζομαι ότι έχεις χάσει τον ύπνο σου και ότι όλες αυτές οι έγνοιες σε κάνουν να θέλεις να ουρήσεις πολύ συχνά. Επιπλέον, η αγαπητή Κορίν με τα προβλήματά της στην οδό Λωζιέ, καταλαβαίνω ότι πρέπει να έχει τα νεύρα της, και αυτό δεν είναι καλό για την υγεία. Μακάρι ο καλός Θεός να τη φροντίζει και να πάνε όλα καλύτερα...

⁶⁴ [ΣτΜ:] Καλή υγεία και να έχεις καθετί καλό.

Για τη σύνταξη, περιμένω ακόμη... μου είπαν ότι ο φάκελλός μου είναι πλήρης, αλλά πρέπει να περιμένουμε να ορισθεί η σύνταξή μου.
Όσο για τα νοσοκομεία και τις ακτινογραφίες μου, χρωστάω ακόμη σχεδόν 6.000 φράγκα και πληρώνω 600 φράγκα το μήνα... Βλέπω ότι μου έστειλες για τα νοσοκομεία τρεις φορές 600 φράγκα και τώρα εάν μπορείς να μου στείλεις κι άλλα, θα μου κάνεις μεγάλη εξυπηρέτηση. Νοιώθω πολύ άσχημα και λυπάμαι που πρέπει να ζητιανεύω με αυτόν τον τρόπο, αλλά η κατάσταση δεν είναι καλή και δεν καταφέρνω να κάνω καμμία δουλειά με τα φυτά (γαϊδουράγκαθα) για την εριουργία...

Σε γράμμα της 14^{ης} Νοεμβρίου, ο Ανρί γράφει ότι μόλις έμαθε πως η Κορίν έπεσε και κτύπησε στο μετρό.

Από τη Ματ δεν έχω νέα, ξέρω ότι έχει απεργίες στην Ιταλία, σιδηρόδρομοι, ταχυδρομεία κλπ. Περιμένω αυτές τις μέρες το έμβασμά της για το ενοικίο μου στις 20 του μήνα και η καθυστέρηση αυτή με ενοχλεί πολύ... Κατά τα άλλα, αγαπημένε μου Βιντάλ, εξακολουθώ να περιμένω τον περιβόητο λαχνό, *para quittar el pied del lodo* [για να σηκώσω κεφάλι], καιρός είναι να έλθει, *presto che sea*⁶⁵.

Στο γράμμα της 30^{ης} Νοεμβρίου αναφέρεται και πάλι στην ελπίδα να κερδίσει το λαχείο:

Την ερχόμενη Τρίτη, γιορτάζω τα γενέθλιά μου, 76 *chanims*⁶⁶, και το βράδυ είναι η κλήρωση του λαχείου: ποιος ξέρει; Για τα γενέθλιά μου, ένα ωραίο δώρο. Ας δώσει ο καλός Θεός. Αμήν.

Τέσσερα γράμματα ακολουθούν μέχρι τις 25 Φεβρουαρίου. Ο Ανρί είναι καλά στην υγεία του. Αντίθετα, η Γκαμπύ έχει πολύ δυνατούς πονοκεφάλους. Εξακολουθεί να αναφέρεται στα οικονομικά του προβλήματα, ζητά και πάλι χρήματα από τον αδελφό του και περιμένει πάντα το λαχνό που δεν έρχεται:

Γρήγορα, μακάρι να δώσει ο καλός Θεός να κερδίσω έναν μικρό λαχνό, πόσο θα είμαι ευτυχισμένος που θα ησυχάσω και θα κοιμάμαι χωρίς χάπια.

Αλλά στις 25 Φεβρουαρίου, ο Ανρί γράφει:

⁶⁵ [ΣτΜ:] Όσο το δυνατόν γρηγορότερα.

⁶⁶ [ΣτΜ:] Πρόκειται για τη λέξη shana - shanim, στα εβραϊκά χρόνος - χρόνια. Εδώ, με s επιπλέον (shanim), τροποποιήθηκε λανθασμένα σαν πληθυντικός λατινικής λέξης.

Σ' ευχαριστώ, αγαπημένε μου Βιντάλ, για το δώρο των 1.000 φράγκων που μου κάνεις, και ήλθε πάνω στην ώρα. Φαντάσου ότι από την περασμένη Πέμπτη είμαι στο σπίτι με μια αρχή βρογχίτιδας και ο γιατρός μου συνέστησε να μείνω στο σπίτι για δέκα μέρες... Αυτή η νέα αρρώστια που με κρατάει στο σπίτι με τρομάζει, δεν ξέρω γιατί, δεν είμαι πολύ αισιόδοξος σχετικά.

3 Μαρτίου

Αγαπημένε μου Βιντάλ,

έλαβα το γράμμα σου της 1^{ης} Μαρτίου και σ' ευχαριστώ για το *buen cuidado* σου [*περαστικά*]. Δόξα τω Θεώ, είμαι λίγο καλύτερα, αλλά δεν έχω συνέλθει ακόμη τελείως. Έχω ακόμη πόνους στο κάτω μέρος της πλάτης, νομίζω ότι είναι τα νεφρά. Τηλεφώνησα στο γιατρό και μου είπε να συνεχίσω την αλοιφή για τους πόνους, θα πάω να τον δω την επόμενη Δευτέρα.

Διάβασα με προσοχή τις λεπτομέρειες που μου αναφέρεis σχετικά με την πώληση της οδό Ντεμούρ και *todo lo che es bueno che te rija el Buen Dio* [ο Θεός να σου δίνει καθετί καλό].

Με την καθυστέρηση των συντάξεων, απέκτησα και άλλα χρέη, και επίσης έναν αρκετά υψηλό λογαριασμό αερίου, γιατί τώρα έχουμε θέρμανση με αέριο, καθώς το κάρβουνο είναι αδύνατο, υπάρχει πολλή κούραση που δεν μπορούμε να ανεχθούμε τώρα ούτε η Γκαμπύ ούτε εγώ. Γερνάμε, αγαπημένε μου Βιντάλ, κυρίως αυτόν το χειμώνα, η Γκαμπύ κι εγώ γεράσαμε πολύ. Ίσως ο καλός καιρός να μας φέρει καλύτερη υγεία. Γι' αυτό τα παλιά μου χρέη από τα νοσοκομεία είναι ακόμη εδώ. Τέλος πάντων, δοθείσης ευκαιρίας, ένα μικρό έμβασμα, θα με βόλευε.

Ο καλός καιρός επιστρέφει. Εδώ σήμερα θα νόμιζε κανείς ότι είναι στην Κυανή Ακτή... Σκέφτομαι να βγω αύριο και να κάνω μια μικρή βόλτα, έχουν περάσει δέκα μέρες που δεν έχω βγει από το σπίτι και την Παρασκευή έχω ραντεβού με τον Λεόν, δεν θέλω να το χάσω.

Τέλος, *saloud buena che tengamos i todo bueno che venga presto*, γιατί αυτό επιείγει και δεν έχω πολύ χρόνο για να περιμένω.

Το γράμμα της 15^{ης} Μαρτίου φέρνει πολύ άσχημα νέα. Ο Ανρί πρέπει να αλλάξει ζώνη για την κήλη του, έσπασε την τεχνητή οδοντοστοιχία του και, κυρίως, έχει και πάλι πόνους στα νεφρά.

Περιττό, αγαπημένε μου Βιντάλ, να γράψεις οτιδήποτε από όλα αυτά στην αγαπημένη μας Ματ, είναι τόσο μακριά, τόσο μόνη, που δεν υπάρχει λόγος να την ανησυχήσουμε. Στο τελευταίο της γράμμα, δεν ήταν πολύ ευχαριστημένη που η διεύθυνση κατάργησε το ποσοστό της, επομένως ας μην της δημιουργήσουμε νέες στενοχώριες και ο καλός Θεός θα με προστατεύσει *presto che sea saloud buena che aiga*. Αμήν.

Στις 18 Μαρτίου, ο Ανρί απαντά σε γράμμα της 16^{ης} Μαρτίου, με το οποίο ο Βιντάλ τον ενημέρωσε ότι χρειάστηκε να μείνει στο κρεβάτι για καμιά δεκαριά μέρες.

Πάντως, αγαπημένε μου Βιντάλ, όταν δεν αισθάνεσαι καλά, προσπάθησε να μην γίνεσαι δύσκολος. Αντίθετα, να είσαι ήρεμος, και τότε ο πυρετός πέφτει πιο γρήγορα και κυρίως ο άνθρωπος που είναι κοντά σου δεν εκνευρίζεται. Όσο για μένα, αγαπημένε μου Βιντάλ, οι πόνοι μου στα νεφρά πέρασαν αλλού, στο κάτω μέρος της πλάτης, σε όλο το μήκος της μέσης. Οι πόνοι αυτοί με στενοχωρούν και με τρομάζουν, δεν ξέρω από πού προέρχονται αυτοί οι πόνοι, και ο γιατρός μου θα ήθελε να μάθει τα αίτια με ακτινογραφίες, αναλύσεις κλπ. [...]

Ο Ανρί ευχαριστεί το Βιντάλ για την πρότασή του να αναλάβει τα μισά από τα έξοδα των ακτινογραφιών και των αναλύσεων, και ελπίζει ότι ο Λεόν, ο μεγάλος αδελφός τους, θα αναλάβει τα άλλα μισά.

Λοιπόν, αγαπημένε μου Βιντάλ, σήμερα είναι Πουρίμ, *onde estan los foulares* του παλιού καιρού, και τα χρωματιστά γλυκά, θυμάσαι;; Έπρεπε να είχα κερδίσει έναν λαχνό και να έλθω να κάνω *el seder* στο Παρίσι, όλοι μαζί να πάμε να δούμε αυτόν τον *zahoud* για τελευταία φορά ίσως, γιατί ο καιρός περνά και γερνάω, αγαπημένε μου Βιντάλ, και η Γκαμπύ το ίδιο, νοιώθει κουρασμένη, και όλα τα φάρμακα που αναγκάζεται να παίρνει της κάνουν ίσως κακό, αλλά βοηθούν στους πονοκεφάλους της.

Στις 25 Μαρτίου ο Ανρί ανακοινώνει ότι βγήκε από το νοσοκομείο, μιλά για τα νέα ποσά που θα πρέπει να πληρώσει.

Αλλά την επόμενη Δευτέρα, είναι η κλήρωση, ποιος ξέρει; Ο καλός Θεός θα κάνει ίσως ένα θαύμα για να κερδίσω τον τυχερό λαχνό. Μακάρι.

Στο ίδιο γράμμα αναφέρεται στην παραμονή του στο νοσοκομείο, σε μία μεγάλη αίθουσα, με δεκατέσσερις ασθενείς:

Δεν είναι ευχάριστα. *Que se fase???... Fin che sea de todos los males*⁶⁷.

Στο γράμμα της 30^{ης} Μαρτίου ανακοινώνει στο Βιντάλ ότι, σύμφωνα με το γιατρό, οι αναλύσεις για τα νεφρά του δεν δείχνουν τίποτε το ανησυχητικό, αλλά έχει αναιμία, νεφρίτιδα και μια δεύτερη κήλη (φαίνεται ότι του έκρυσαν την

⁶⁷ [ΣΤΜ:] Τι να κάνουμε;;;... Μακάρι να είναι το τελευταίο από όλα τα βάσανα.

αρρώστια από την οποία πάσχει πραγματικά). Όλα αυτά απαιτούν δαπανηρή περίθαλψη. Ευχαριστεί το Βιντάλ που τον καλεί στο Παρίσι για το σέντερ⁶⁸:

Νομίζω ότι εάν μπορέσω να κανονίσω την αναχώρησή μου για τις 8 Απριλίου, θα μπορέσουμε να κρατήσουμε θέσεις... Ευχαριστώ και πάλι, αγαπημένε μου Βιντάλ για το *buen cuidado* σου⁶⁹ και για την πρόσκλησή του και μακάρι να δώσει ο καλός Θεός να μπορέσω να πάω στο Παρίσι να παραβρεθώ στο σέντερ, έχω αυτή την ιδέα στο μυαλό και το σκέφτομαι κάθε μέρα.

Αλλά το γράμμα της 8^{ης} Απριλίου διαψεύδει τις ελπίδες αυτές:

Παρά την πολύ μεγάλη ΕΠΙΘΥΜΙΑ μου και τη μεγάλη ΧΑΡΑ μου να έλθω στο Παρίσι για το σέντερ, που τόσο πολύ επιθυμώ, και φυσικά επίσης να σας δω και να σας φιλήσω, λυπάμαι που πρέπει να σε ενημερώσω ότι δεν θα μπορέσω να κάνω το ταξίδι. Έχω μια νεφρίτιδα που με κάνει να πονάω πολύ στα νεφρά και πρέπει να μου κάνει ενέσεις μία νοσοκόμα κάθε δύο ημέρες, χωρίς να λάβουμε υπόψη τα φάρμακα για την αναιμία μου [...].

Οι πόνοι χειροτερεύουν (γράμμα της 15^{ης} Απριλίου). Ο Βιντάλ του πρότεινε να αλλάξει γιατρό, αλλά:

Εάν πάω σε έναν άλλο γιατρό που δεν με ξέρει, θα θελήσει να κάνει αναλύσεις αίματος, ούρων, ακτινογραφίες κλπ. Και να φαντασθεί κανείς ότι σήμερα θα έπαιρνα το τραίνο για το Παρίσι... Βλέπω, αγαπημένε μου Βιντάλ, ότι ούτε εσύ θα πας στο σέντερ, αφού είναι στο σπίτι σας η εγγονή από το Μόντε Κάρλο. Θα γίνει *con bueno* του χρόνου [...]. Βλέπω, αγαπημένε μου Βιντάλ, ότι από τη μεριά σου έχεις πολλές στενοχώριες με τον Εντγκάρ σου, *El Buen Dio che te lo presente*, σου δημιουργεί πολλά προβλήματα, αγαπημένε μου Βιντάλ, και λυπάμαι για τα προβλήματα που έχεις συνεχώς, είτε από τη μια είτε από την άλλη. *Puesto oun trocamiento bueno*. Πάντως, θα σου ζητήσω, μόλις μπορέσεις να μου στείλεις ένα έμβασμα, περίπου 1.500-2.000 βελγικά φράγκα, για να πληρώσω τα έξοδα στο νοσοκομείο... Ας παρακαλέσουμε τον καλό Θεό να μας αφήσει να ζήσουμε μέχρι του χρόνου για να γιορτάσουμε αυτό το Πάσχα με χαρά.

Ο Ανρί μπαίνει στο νοσοκομείο λίγο μετά το γράμμα αυτό και επιστρέφει στο σπίτι του στις 5 Μαΐου. Ο Βιντάλ του ζητά τις εργαστηριακές αναλύσεις για να τις δείξει σε μια νεαρή συγγενή γιατρό (την οποία προτιμά να επισκέπτεται για τα προβλήματα της υγείας του, αντί του γιατρού Μιλανολό), αλλά ο Ανρί

⁶⁸ [ΣτΜ:] Δείπνο την παραμονή του εβραϊκού Πάσχα.

⁶⁹ [ΣτΜ:] Για το γεγονός ότι έχεις την έγνοια μου.

του απαντά στις 10 Μαΐου ότι δεν θα του δώσουν τις πληροφορίες αυτές. Το γράμμα του συνεχίζεται με αυτά τα λόγια:

Βλέπω, αγαπημένε μου Βιντάλ, ότι έχεις δύσπνοιες, ζαλάδες, ότι δυσκολεύεσαι να ανεβείς τις σκάλες... Δεν σκέπτεσαι ακόμη να βγεις στη σύνταξη, μου φαίνεται ότι είναι καιρός, ύστερα από πενήντα πέντε και περισσότερα χρόνια δουλειάς. Κυρίως που οι σκάλες του μετρό είναι τόσο κουραστικές. Σου εύχομαι να μπορέσεις να βρεις γρήγορα έναν αγοραστή για το μαγαζί σου και να μπορέσεις να απολαύσεις τα επόμενα χρόνια.

Βλέπω, αγαπημένε μου Βιντάλ, ότι σκεφτόσουν να έλθεις να με δεις και ίσως το κάνεις μια από αυτές τις μέρες. Είμαι πολύ ευτυχισμένος στην ιδέα να σε δω. Όμως, θέλω να σε προειδοποιήσω ότι έχω γεράσει και αδυνατίσει και επίσης δεν πρέπει να τρομάξεις βλέποντάς με γιατί δυσκολεύομαι να περπατήσω και για να σηκωθώ και να κάτσω στην καρέκλα πονάω...

Από οικονομική άποψη που με ρωτάς, τα πράγματα δεν πάνε πολύ καλά. Είχα ένα πλεόνασμα που μου έστειλε η Ματίκα [Matilva] και ο Λεόν μου έδωσε 1.000 φράγκα. Επιπλέον, όταν ήμουν στο νοσοκομείο, φώναξα τον κ. ραββίνο και του ζήτησα καταρχήν μία προσευχή. *Ressivido che sea*. Με ρώτησε εάν ήθελα βοήθεια από τη φιλανθρωπική οργάνωση και δέχθηκα, και έλαβα ένα ποσό. Το είπα έπειτα στον Λεόν, και δυσαρεστήθηκε: «Τι εικόνα δίνουμε;» μου είπε. Να που έρθασα, αγαπημένε μου Βιντάλ, να ζητιανεύω βοήθεια;...;

Παρακαλώ τον Παντοδύναμο να μου δώσει λίγη ζωή και κυρίως να εξαφανισθούν οι πόνοι μου.

Το γράμμα της 20^{ης} Μαΐου αναφέρεται σε τρομερούς πόνους:

Όταν είμαι ξαπλωμένος, ο πόνος ηρεμεί, αλλά όρθιος πονάω παντού... δεν είναι δυνατόν να υποφέρει κανείς έτσι ή να είναι ξαπλωμένος όλη μέρα. Βγαίνω λίγο έξω στον ήλιο κάθε μέρα πρωί και απόγευμα, ξεκουράζομαι σε ένα παγκάκι και επιστρέφω, όμως δεν μπορώ ακόμη να πάω μακριά, ούτε να πάρω το τραμ.

Ελπίζει ότι ο Βιντάλ θα έλθει να τον δει με την Κορίν, όπως του ανακοίνωσε, την επόμενη εβδομάδα, και τελειώνει με αυτά τα λόγια:

Και ο λαχνός δεν έρχεται, θα ήταν μία ανακούφιση για να πληρώσω τα χρέη μου και να έχω το κεφάλι μου ήσυχο. Ίσως στην επόμενη κλήρωση, εάν ο καλός Θεός το θέλει, μακάρι. Αμήν.

Δύο ημέρες αργότερα, ο Ανρί συνιστά στο Βιντάλ να μην έλθει στις Βρυξέλλες. Το ταξίδι μπορεί να τον κουράσει, και επιπλέον η Γκαμπύ είναι κουρασμένη, υποφέρει επίσης από ρευματικούς πόνους.

Σου λέω, αγαπημένε μου Βιντάλ, ότι το σπίτι είναι κάπως παραμελημένο, και αυτό είναι φυσιολογικό όταν κάποιος είναι άρρωστος και κυρίως τον βλέπεις να υποφέρει. Έτσι, λοιπόν, αγαπημένε μου Βιντάλ, θα αφήσεις το ταξίδι σου για αργότερα *con bueno*.

Στο γράμμα του της 31^{ης} Μαΐου ο Ανρί ανησυχεί γιατί η Κορίν πρέπει να υποβληθεί σε εγχείρηση στα μάτια. Όσο για τον ίδιο:

Ο γιατρός μου... είναι ευχαριστημένος που δεν έχασα άλλο βάρος τις τελευταίες δεκαπέντε ημέρες και επειδή οι πόνοι διαχέονται. Αλλά, εδώ και τέσσερις ημέρες, έχω πόνους στη σπονδυλική στήλη και στη δεξιά ωμοπλάτη, οι πόνοι γίνονται ολοένα και πιο φρικτοί... Δεν φανταζόμουν ποτέ ότι θα υπέφερα τόσο πολύ στα γηρατειά μου.

Γράμμα της 8^{ης} Ιουνίου:

Αγαπημένε μου Βιντάλ,

έλαβα το γράμμα σου της 1^{ης} Ιουνίου και βλέπω με χαρά ότι η αγαπητή Κορίν πάει πολύ καλύτερα και εύχομαι κι εσύ να είναι καλά στην υγεία σου.

Ελπίζω παρά τον άστατο καιρό να αξιοποιήσατε το Σαββατοκύριακο για να αναπνεύσετε τον καθαρό αέρα στο Βω.

Από τη Σοφί και τη Ρεζίν, που έρχονται να με δουν συχνά, έμαθα ότι ο Ενγκάρ γράφει στη *Le Monde*, σίγουρα αυτό πρέπει να του αποδίδει καλά χρήματα, και επίσης το ταξίδι του στη Νέα Υόρκη και στο Μοντρεάλ για το συνέδριο, για να πληρώσει τους φόρους του. Με ποια ταξιδεύει, με τη νόμιμη ή με την άλλη;...

Την περασμένη Κυριακή, ήταν η Γιορτή των Εβδομάδων⁷⁰ και θυμήθηκα el *Moulinou del ayrre – l'inkioussa de 7 escaleras* – τη μεβλανέ όπου τρώγαμε *alichouah* δροσισμένα στη στέρνα και τόσα τόσα πράγματα. Πόσο μακρυνά είναι όλα αυτά, αγαπημένε μου Βιντάλ, και τώρα τα πόδια μου είναι σχεδόν παράλυτα, δυσκολεύομαι υπερβολικά να περπατήσω, και εδώ και δεκαπέντε μέρες δεν έχω βγει έξω από το σπίτι, παρά μόνο για να πάω στο γιατρό, κρεμασμένος από το μπράτσο της Γκαμπύ, και στηριζόμενος σε μία ομπρέλα. Την περασμένη Τετάρτη πέρασα μια μέρα απέραντης θλίψης και πολύ μαύρες σκέψεις και η Γκαμπύ τρόμαξε και φώναξε το γιατρό.

Ο γιατρός προτείνει στον Ανρί είτε την επιστροφή στο νοσοκομείο είτε μια θεραπεία σε μια λουτρόπολη είτε να απευθυνθεί σε έναν ειδικό για τις ρευματοπάθειες. Αλλά ο Ανρί δεν θέλει να επιστρέψει στο νοσοκομείο: «Θα τρελλαινό-

⁷⁰ [ΣτΜ:] Εβραϊκή Πεντηκοστή.

μουν» και δεν μπορεί να σκεφθεί τα έξοδα μιας λουτροθεραπείας. Επισκέπτεται έναν ειδικό που θα εξετάσει τις αναλύσεις και τις ακτινογραφίες του.

Και να φαντασθείς ότι ήθελα τόσο πολύ να κάνω λίγες διακοπές φέτος, δηλαδή να φύγω από τις Βρυξέλλες, να πάω στη θάλασσα, αυτό θα μου είχε αλλάξει τελείως τις παραστάσεις, και για τη Γκαμπύ, έστω για οκτώ-δέκα μέρες, και να που είμαι καθηλωμένος στο Οντεργκέμ και επιπλέον σε μια πολυθρόνα. Τι τιμωρία, αγαπημένε μου Βιντάλ, μου δίνει ο καλός Θεός για να υποφέρω με τον τρόπο αυτό, είναι φοβερό. Η μόνη στιγμή που δεν υποφέρω είναι τη νύχτα, στο κρεβάτι μου, με δύο κουβέρτες, ένα πάπλωμα, ύστερα από μισή ώρα στο κρεβάτι, στα ζεστά, όλοι οι πόνοι μου περνούν, αλλά το πρωί, μόλις πατήσω το πόδι μου κάτω, ξαναρχίζουν.

Έτσι, όλα μου τα χρήματα φεύγουν σε νοσοκομεία, γιατρούς. Κάθε επίσκεψη στο γιατρό και τα φάρμακα μου κοστίζουν 400-500 φράγκα. Φαντάζεσαι. Ο Λεόν ήταν πολύ καλός, την περασμένη εβδομάδα μου έστειλε 1.000 φράγκα και το μηνιατικό μου. *Todo par las medicinas*⁷¹ και χωρίς να δω βελτίωση, αυτό είναι το χειρότερο... Έβαλα λίγα χρήματα στην άκρη για να αγοράσω ένα κοστούμι, τα χρήματα μετατράπηκαν σε φάρμακα!

Θα ήθελα τόσο να σου δώσω καλύτερα νέα, αγαπημένε μου Βιντάλ, σου ζητώ συγγνώμη που σε στενοχωρώ ίσως με την αρρώστιά μου, αλλά σου γράφω σαν να ήσουν δίπλα μου, και με ανακουφίζει που με σκέπτεσαι σε αυτές τις δύσκολες στιγμές... νοιώθω τόσο την ανάγκη να εκδηλωθώ, γιατί ξέρω ότι συμμαερίζεσαι τα βάσανά μου.

Καθώς το γράμμα αυτό ανησύχησε το Βιντάλ που σκέπτεται να πάει στις Βρυξέλλες για να δει τους γιατρούς, ο Ανρί προσπαθεί να τον καθησυχάσει διαβεβαιώνοντάς τον ότι δεν πάσχει από κάποια ασθένεια, αλλά από μια ρευματοπάθεια που χρειάζεται πολύ χρόνο για να θεραπευθεί. Του ζητά να καθησυχάσει τη Ματίλντ και εκφράζει την ελπίδα του για προσεχή βελτίωση. Προσθέτει ότι θα δει το γιατρό του την επόμενη ημέρα. Την επομένη, 16 Ιουνίου, γράφει στο Βιντάλ, όχι πλέον στη γραφομηχανή όπως τις προηγούμενες φορές (η γραφομηχανή ήταν σε επισκευή), αλλά στο χέρι, με γράμματα πολύ τρεμουλιαστά. Τον ενημερώνει ότι ο γιατρός του είπε να περιμένει τουλάχιστον δεκαπέντε ημέρες τα αποτελέσματα της περιθάλψής του.

Όταν οι πόνοι μου θα έχουν σχεδόν εξαφανισθεί και θα μπορώ να περπατάω ευκολότερα, τότε θα δει εάν είναι αναγκαίο να κάνω λουτροθεραπεία... Επο-

⁷¹ [ΣτΜ:] Όλα για τα φάρμακα.

μένως, υπομονή, αγαπημένε μου Βιντάλ, *e el Buen Dio va se apiedar de mi*⁷², και θα είμαι ανακουφισμένος.

Αλλά ο Ανρί πρέπει να νοσηλευθεί εκ νέου στο νοσοκομείο. Γράφει στον αδελφό του στις 8 Ιουλίου από το κρεβάτι του στο νοσοκομείο. Υποφέρει πολύ, προσεύχεται πολύ, ελπίζει:

Τίποτε σοβαρό, λέει ο γιατρός, αλλά χρειάζεται χρόνος για να ηρεμήσουν οι ρευματισμοί.

Το τελευταίο γράμμα, της 18^{ης} Ιουλίου, είναι γραμμένα με πολύ τρεμουλιαστά γράμματα και περιέχει ορισμένες ασυναρτησίες.

Αγαπημένε μου Βιντάλ,
έλαβα το τελευταίο σου γράμμα και το κρεβάτι μου και σ' ευχαριστώ για την ενθάρρυνσή σου. Μακάρι ο καλός Θεός να δώσει να μπορέσω να συνέλθω μια ώρα αρχύτερα.

Δυστυχώς, οι αναλύσεις δεν δίνουν ακόμη καλό αποτέλεσμα. Μακάρι να δώσει ο καλός Θεός να μπορέσω να σου δώσω καλύτερα νέα το συντομότερο δυνατό και να έχω τη χαρά να ξαναϊδωθούμε *con bueno*. Σε φιλώ, αγαπημένε μου Βιντάλ, με όλη μου την καρδιά καθώς και την αγαπητή Κορίν.

Ο απογοητευμένος αδελφός σου.

Ο Μ.Κ. δεν έστειλε όπως υποσχέθηκε. Γράψε δύο λόγια ότι είμαι στο νοσοκομείο και να μου κάνουν την εξυπηρέτηση.

Στη διάρκεια αυτής της τραγικής περιόδου, ο Βιντάλ πρέπει να μείνει στο Παρίσι λόγω της υγείας της Κορίν, των δικών του προβλημάτων υγείας και δεν ξέρει ακόμη ότι ο αδελφός του είναι αθεράπευτα άρρωστος. Ο θάνατος του Ανρί συνέβη τον Αύγουστο 1965. Τον άγγιξε πολύ βαθιά. Τόσες αναμνήσεις οικειότητας, τόσα μυστικά τον συνέδεαν με τον Ανρί, από τα νιάτα τους στη Θεσσαλονίκη, στο Φριγκολέ, στη Μασσαλία. Ήταν ο πιο κοντινός αδελφός του, ο οποίος υπήρξε για καιρό το πρότυπό του και είχε παραμείνει πάντα ο έμπιστός του. Ο Βιντάλ πήγε μόνος στην κηδεία του Ανρί. Η Κορίν υποφέρει από μια παρανυχίδα και δεν μπορεί να τον συνοδεύσει. Ο γιος του, Ενγκάρ, ζει από την άνοιξη σε μια κοινότητα μακριά στη Βρετάνη, όπου εγκαταστάθηκε για να διεξαγάγει μια κοινωνιολογική μελέτη. Την εποχή του θανάτου του Ανρί βρίσκεται στο Ρίο ντε Τζανέιρο. Οι κόρες του Ενγκάρ είναι σε διακοπές. Ο Βιντάλ στενοχωριέται πολύ που δεν έλαβε συλλυπητήρια από τη Βιολέτ, την εν δια-

⁷² [ΣτΜ:] Και ο καλός Θεός θα με λυπηθεί.

στάσει σύζυγο του γιου του. Το ομολογεί στο τηλέφωνο στην εγγονή του Ιρέν, η οποία του γράφει λίγο αργότερα:

Αν και η μαμά δεν έστειλε τα συλλυπητήριά της, δεν θα αργήσει να το κάνει. Η καθυστέρηση δεν σημαίνει κατ' ανάγκη λησμοσύνη ή αδιαφορία... σε κάθε περίπτωση, αγαπημένο μου παππούλη, η μαμά μου δεν φταίει ποτέ και δεν θέλω να της θυμώσεις ούτε να της κρατήσεις κακία (γιατί αισθάνθηκα το δίκαιο θυμό σου στο τηλέφωνο). Πέρασε μεγάλη στενοχώρια, και αυτή, στις αρχές του μήνα.

Ο Βιντάλ βίωσε το θάνατο του αδελφού του στη μοναξιά. Ο γιος του δεν αντιλήφθηκε την απέραντη θλίψη του.

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, ο θάνατος κτύπησε πολλές φορές. Ο Ελί, ο γαμπρός και πρώην συντάξιμος του Βιντάλ, πέθανε το 1963, σε ηλικία 87 ετών. Η εξαδέλφη Εστερίνα Χασσόν, από τη Νίκαια, πέθανε το Δεκέμβριο 1964. Ο Βιντάλ δεν μπόρεσε εκείνη τη στιγμή να πάει στη Νίκαια για την κηδεία. Ο αδελφός του, Ανρί, του έγραψε τότε:

Βλέπω, αγαπημένο μου Βιντάλ, ότι η καημένη η εξαδέλφη από τη Νίκαια πήγε στον παράδεισο. *Peche comeremos* [θα φάμε ψάρι, φράση εξορκισμού του θανάτου] και να προσεύχεται για μας να είμαστε καλά στην υγεία μας *i todo bueno presto*. Καημένη εξαδέλφη, που κανένας από την οικογένειά της δεν μπόρεσε να τη συνοδεύσει στην τελευταία κατοικία της.

Το 1968, ο θάνατος κτυπά τη Σοφί, χήρα του αδελφού του, Ζακ, και η κόρη τους Ρεζίν μένει μόνη. Από την πλευρά των Μπερεσσί, πεθαίνει ξαφνικά από καρδιακή προσβολή, σε ηλικία 63 ετών, στις 4 Νοεμβρίου 1967, ο Μωρίς Κοέν, σύζυγος της Εμού. Η επιχείρησή του θα πάρει την κάτω βόλτα. Αλλά η φυλή των συγγενών και των φίλων του Μωρίς θα παραμείνει ενωμένη. Η Εμού, που δεν έπαψε ποτέ να αγαπά με πάθος τον άνδρα της, θα ζήσει την υπόλοιπη ζωή της λατρεύοντάς τον.

Διαβήματα

Το 1966, ενώ είναι 72 ετών, ο Βιντάλ πουλά το μαγαζί του της οδού Μπωρεγκάρ 26, που είχε αγοράσει το 1958-1960, αλλά δεν αποφασίζει να βγει στη σύνταξη και πιάνει ένα τελευταίο μικρό μαγαζί, ακόμη πιο περιφερειακό, στην οδό ντε λα Λυν 11, όπου πηγαίνει χωρίς τακτικό ωράριο, ανάλογα με τα ραντεβού του με τους κατά καιρούς πελάτες του. Η Κορίν τον κατακρίνει ότι επιμένει μάταια, του συνιστά να κλείσει το μαγαζί. Αυτός δεν θέλει.

Καθώς το κατάστημά του τον απασχολεί ολοένα και λιγότερο, ο Βιντάλ χρειάζεται να απασχοληθεί διαφορετικά. Το 1964 ξεκινά την προσπάθεια να αποκτήσει κάρτα παλαιού πολεμιστή. Το αίτημά του απορρίπτεται, αφού δεν ανήκε σε μάχη μονάδα. Ωστόσο, επαναλαμβάνει τις προσπάθειές του, προσφεύγει κατά της απόφασης και συνδυάζει το αίτημά του με μια τρυφερή σκέψη:

Κύριοι,

προσφεύγω διά της παρούσας για να σας παρακαλέσω να επανεξετάσετε το αίτημά μου για χορήγηση ΚΑΡΤΑΣ ΠΑΛΑΙΟΥ ΠΟΛΕΜΙΣΤΗ που κατέθεσα στη νομαρχιακή υπηρεσία σας, στην οδό Ρεωμύρ, η οποία, με επιστολή της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1964, με ενημέρωσε για την απόρριψη, με την αιτιολογία: «Καμμία παρουσία σε μάχη μονάδα».

Ωστόσο, σας ενημερώνω ότι όταν διορίστηκα ως στρατιωτικός εργάτης στη ΜΟΝΑΔΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΠΥΡΙΤΙΔΑΣ ΤΗΣ ΜΠΟΥΡΖ (Σερ) μας επιβεβαίωσαν το Μάιο 1940, στην αρχή της επίθεσης του εχθρού, ότι η ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΜΟΝΑΔΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΠΥΡΙΤΙΔΑΣ της Μπουρζ είχε κηρυχθεί εμπόλεμη ζώνη, τόσο από το χαρακτήρα της όσο και λόγω των αδιάκοπων αεροπορικών βομβαρδισμών των εχθρών κατά του πυριτιδοποιείου.

Η πραγματική μου παρουσία ξεπέρασε τις ενενήντα ημέρες: 24 Μαρτίου - 6 Ιουλίου.

Έχοντας περάσει την ηλικία των 70 ετών, θα ήθελα πολύ να αποκτήσω την κάρτα του παλαιού πολεμιστή και ελπίζω το αίτημά μου να γίνει δεκτό.

Παρά τις κοροϊδίες του γιου του, που του προτείνει να ζητήσει επιπλέον κάρτα παλαιού πολεμιστή για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και τα «Μα, Βιντάλ, δεν υπήρξες πραγματικός πολεμιστής» της Κορίν, ο Βιντάλ πεισμώνει, γράφει στις 31 Μαρτίου για να πληροφορηθεί σχετικά με την τύχη της προσφυγής του. Στις 20 Απριλίου λαμβάνει ένα γράμμα που του ανακοινώνει ότι ο φάκελλός του διαβιβάστηκε από τη νομαρχιακή υπηρεσία στο διευθυντή του εθνικού γραφείου για τους παλαιμάχους. Ο Βιντάλ γράφει στις 27 Απριλίου στο εθνικό γραφείο: «Ελπίζω ότι μια θετική απάντηση θα έλθει να ανακουφίσει τα τελευταία χρόνια της ζωής μου, καθώς βρίσκομαι στο εβδομηκοστό δεύτερο έτος της ηλικίας μου».

Όμως, η γραφειοκρατία αδιαφορεί για την ηλικία και, τελικά, στις 12 Ιουνίου 1966, ο Βιντάλ λαμβάνει την οριστική επιβεβαίωση της απόρριψης.

Παράλληλα, ο Βιντάλ έχει ξεκινήσει άλλον έναν αγώνα που είναι χαμένος εκ των προτέρων. Σε συνέχεια μιας ανακοίνωσης προερχόμενης από μία επιτροπή υπεράσπισης των ζημιωθέντων που δημοσιεύθηκε στη *Le Monde* το 1962, ο Βιντάλ γράφει στην εν λόγω επιτροπή στις 18 Νοεμβρίου 1962 για να ζητήσει αποζημίωση για «τις βλάβες που υπέστη στην υγεία, την ελευθερία και την άσκηση της επαγγελματικής του δραστηριότητας κατά τη διάρκεια της γερμανι-

κής κατοχής στη Γαλλία». Του απαντούν ότι, καθώς είναι Γάλλος πολίτης, η υπόθεσή του υπάγεται στο γαλλικό νόμο και ότι έπρεπε να είχε απευθύνει, πριν από τις 28 Φεβρουαρίου 1962, αίτηση στο υπουργείο των παλαιμαχών και των θυμάτων του πολέμου. (Είναι πολύ πιθανό ο Βιντάλ να είχε υποβάλει εγκαίρως μια τέτοια αίτηση και να είχε λάβει κάποια αποζημίωση.) Ο Βιντάλ ξαναρχίζει τον αγώνα σε άλλο τομέα, γράφει στο υπουργείο για να αποκτήσει δικαίωμα στην αποζημίωση που προβλέπεται από τη γαλλογερμανική συμφωνία της 15^{ης} Ιουλίου 1960 για τους Γάλλους πολίτες που υπήρξαν θύματα των εθνικοσοσιαλιστικών μέτρων καταστολής. Επισημαίνει ότι αναγκάστηκε να ζήσει, στη διάρκεια του τελευταίου πολέμου, στην παρανομία λόγω των κάθε είδους απαγορεύσεων που αφορούσαν «πρόσωπα ισραηλιτικής πίστης». Αλλά ο υπουργός απαντά στο Βιντάλ ότι το δικαίωμα αποζημίωσης στο οποίο αναφέρεται εξαρτάται από την προηγούμενη αναγνώριση της ιδιότητας του εκτοπισμένου ή του φυλακισμένου, αντιστασιακού ή πολιτικού⁷³.

Ο Βιντάλ ξαναρχίζει τον αγώνα σε ένα νέο μέτωπο, αναζητώντας αυτό που πάντοτε προκαλούσε το θαυμασμό του και τον γοήτευε: ένα παράσημο.

Η προέλευση της εμμονής του βρίσκεται, όπως είδαμε, στο παράσημο του «Τάγματος του Λεοπόλδου» του Βελγίου που απονεμήθηκε στη Θεσσαλονίκη το Δεκέμβριο 1902 στο Νταβίντ Ναχούμ, τον πατέρα του. Το 1921, μετά το θάνατο του πατέρα του, ο Βιντάλ είχε γράψει στο υπουργείο Εξωτερικών των Βρυξελλών ζητώντας ένα αντίγραφο του διπλώματος. Όπως είδαμε επίσης, ο Βιντάλ είχε βάλει σε κάδρο το δίπλωμα και το παράσημο, και δεν τα αποχωρίσθηκε ποτέ στις πολλές μετακομίσεις του.

Από πολύ νέος, στη Θεσσαλονίκη, ο Βιντάλ αναζητούσε τα παράσημα, και έλαβε ένα από την Κωνσταντινούπολη, ως δώρο γενεθλίων από τον αδελφό του, Λεόν. Σε όλη τη ζωή του στη Γαλλία, ο Βιντάλ ήταν συλλέκτης χάλκινων μεταλλίων τυπωμένων στο Νομισματοκοπείο, από εκείνα με τη μορφή του Ναπολέοντα (για τον οποίο διατήρησε την παιδική λατρεία του) μέχρι εκείνα που γιόρταζαν διάφορες επετείες εκατό χρόνων, όπως της Εθνικής Πίστης (με την απελευθέρωση, απέκτησε ομολογίες της Εθνικής Πίστης, με τους λιγότερο ευνοϊκούς όρους που μπορεί να φαντασθεί κανείς, ομολογίες με επιτόκιο 3%, τις οποίες διατήρησε μέχρι το θάνατό του, όχι μόνο επειδή δεν μπορούσε να τις πουλήσει, αλλά και επειδή περίμενε κάποια ευτυχή κλήρωση). Το 1969 ζήτησε

⁷³ Το 1970-1971 θα επιχειρήσει να ζητήσει αποζημίωση από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας: «Για όλα όσα πέρασα στην Κατοχή... Δεν υπέβαλα κανένα αίτημα μέχρι σήμερα, αλλά σε ηλικία εβδομήντα έξι ετών, όλα τα βάσανα που πέρασα εκδηλώνονται, και η εμπορική μου κατάσταση, κλονισμένη από την Κατοχή, γίνεται ολοένα και πιο δυσβάσταχτη». Όμως, η προθεσμία είχε λήξει από καιρό και η προσπάθειά του παρέμεινε μάταιη.

από την Εθνική Πίστη το μέταλλο των πενήντα ετών του ιδρύματος. Η ιδιότητά του ως «παλιού και αφοσιωμένου ομολογιούχου» είχε ως αποτέλεσμα να του προσφέρουν το συγκεκριμένο μέταλλο τον Ιανουάριο 1970.

Στις 24 Οκτωβρίου 1963, ο Βιντάλ γράφει στο δημοτικό σύμβουλο του διαμερίσματός του, Ζαν Λεγκαρέ, ζητώντας να πληροφορηθεί εάν μπορεί να ζητήσει το μέταλλο των παλαιών εργαζομένων. Ο σύμβουλος του απαντά στις 29 Οκτωβρίου ότι πρέπει να υποβάλει αίτηση στο νομάρχη του Σεν και του λέει να του στείλει αντίγραφο του γράμματός για να υποστηρίξει την αίτησή του. Γράμμα του Βιντάλ, στις 31 Οκτωβρίου 1963:

Κύριε Νομάρχη του Σεν,
 θα ήθελα να σας ζητήσω να μου γνωρίσετε εάν μπορώ να υποβάλω αίτηση για την απονομή του μεταλλίου των παλαιών εργαζομένων.
 Μικρός έμπορος, εγκαταστημένος εδώ και περισσότερα από σαράντα χρόνια στο δεύτερο δημοτικό διαμέρισμα, εκλογέας εδώ και τριάντα περίπου χρόνια, και την παραμονή των 70 χρόνων μου, θα ήθελα να ξέρω εάν δικαιούμαι να υποβάλω αυτή την αίτηση.
 Εν αναμονή [...].

Μετά την αρνητική απάντηση, ο Βιντάλ στέλνει δύο γράμματα στη νομαρχία, το πρώτο στη Διεύθυνση οικονομικών υποθέσεων και το δεύτερο στην Υπηρεσία τιμητικών διακρίσεων. Το δεύτερο (17 Φεβρουαρίου 1964) έχει ως εξής:

Κύριοι,
 λίγο πριν από τα 70 μου χρόνια, εγκαταστημένος έμπορος εδώ και περισσότερα από σαράντα χρόνια στο δεύτερο δημοτικό διαμέρισμα, εκλογέας, θα ήθελα να σας ρωτήσω ένα δικαιούμαι κάποια τιμητική διάκριση.
 Εάν ναι, σας παρακαλώ να με ενημερώσετε και να μου αναφέρετε τα στοιχεία που πρέπει να υποβάλω για το σκοπό αυτό.
 Εν αναμονή [...].

Ο Βιντάλ έγραψε επίσης στον κ. Λεγκαρέ στις 14 Φεβρουαρίου για να τον ρωτήσει εάν ήταν δυνατό να του απονεμηθεί μια άλλη τιμητική διάκριση «ύστερα από πολλά χρόνια επιμελούς εργασίας ως μικρός έμπορος».

Όλα αυτά τα διαβήματα συνοδεύονται από τα γέλια και τις κοροϊδίες του Εντγκάρ και της Κορίν, πράγμα με το οποίο διασκεδάζει ο Βιντάλ, αφού λατρεύει τόσο να τον πειράζουν όσο και να πειράζει τους άλλους. Στις 17 Φεβρουαρίου λαμβάνει το ακόλουθο γράμμα από το Ζαν Λεγκαρέ:

Κύριε,

έλαβα την επιστολή σας της 14^{ης} Φεβρουαρίου. Αφού δεν είναι δυνατό να αποκτήσετε, ως έμπορος, το μέταλλο των παλαιών εργατών, θα ζητήσω από τον κ. πρόεδρο του δημοτικού συμβουλίου να εξετάσει με ιδιαίτερη προσοχή το ενδεχόμενο να σας απονεμηθεί το μέταλλο της Πόλης του Παρισιού.

Θα σας κρατήσω ενήμερο [...].

Στις 11 Μαρτίου 1964, ο κ. Λεγκαρέ ανακοινώνει στο Βιντάλ ότι το μέταλλο της Πόλης του Παρισιού του απονεμήθηκε από τον πρόεδρο του δημοτικού συμβουλίου και ότι τον περιμένει στο γραφείο του, στην οδό Προυβαίρ. Τι ευτυχία: η 14^η Μαρτίου είναι η ημέρα των εβδομηκοστών γενεθλίων του Βιντάλ, ο οποίος τρέχει στην οδό Προυβαίρ.

Κύριε,

έλαβε με χαρά το γράμμα σας της 11^{ης} και σας ευχαριστώ πολύ. Η επιστολή σας για την απονομή του μεταλλίου της Πόλης του Παρισιού έφθασε σήμερα, ενώ συγκέντρωνα στο σπίτι μου την οικογένειά μου για τα εβδομηκοστά γενέθλιά μου, και θέλησα να φέρω την καλή είδηση, την ίδια κιόλας ημέρα, πηγαίνοντας στην οδό Προυβαίρ για να το παραλάβω.

Σας υπόσχομαι και ελπίζω να σας συναντήσω στο μέλλον για να σας εκφράσω άλλη μία φορά, διά ζώσης, όλες μου τις ευχαριστίες.

Στο μεταξύ, διατελώ [...].

Ο Βιντάλ ανυπομονεί να φορέσει την κορδέλλα του παρασήμου του. Αλλά ποια κορδέλλα;

Δημοτικό Συμβούλιο Παρισίων.

Ο πρόεδρος

Παρίσι, 22 Απριλίου 1964

Κύριε,

έλαβα την επιστολή σας της 17^{ης} Απριλίου.

Η απονομή του μεταλλίου της Πόλης του Παρισιού δεν παρέχει δυστυχώς το δικαίωμα εκ του νόμου να φοράτε οποιαδήποτε κορδέλλα.

Με τιμή [...].

Ζαν Ωμπερτέν.

Επομένως, το μέταλλο της Πόλης του Παρισιού δεν είναι παρά ένα ημι-παρασήμο. Ο Βιντάλ είναι ημι-ευχαριστημένος. Στο εξής βάζει στόχο ένα πραγματικό μέταλλο. Και, όπως θα δούμε στη συνέχεια, θα καταφέρει να αποκτήσει, με την επιμονή του, το παράσημο του Εθνικού Τάγματος της Αξίας.

Ο Βιντάλ σώζει τη Ματίλντ

Η Ματίλντ, η μικρότερη αδελφή του Βιντάλ, αρρώστησε στο Τορίνο την άνοιξη του 1969. Ας θυμηθούμε: είχε φθάσει στην Ιταλία στη διάρκεια της κατάρρευσης της Γιουγκοσλαβίας το 1941, είχε ξαναβρεί εκεί την ιταλική ταυτότητα των νεανικών χρόνων της και μετά τον πόλεμο είχε ριζώσει εκεί, ύστερα από μία απογοητευτική φυγή στην Αργεντινή και ίσως μία προσπάθεια να ζήσει στο Παρίσι το 1953. Είχε συνάψει έναν γάμο, ο οποίος διαλύθηκε αμέσως μόλις ανακάλυψε ότι ο σύζυγός της, ο οποίος είχε το προσόν να είναι πολύ πλούσιος, είχε το ελάττωμα να έχει ένα σώμα γεμάτο σπυράκια. Είχε εγκατασταθεί στη Μπολόνια, κοντά στην κουνιάδα της, Μανόν (αδελφή του Μπούσι, του άνδρα της που είχε πεθάνει), η οποία είχε παντρευτεί έναν Ιταλό γιατρό, ο οποίος ασκούσε το επάγγελμά του στην πόλη αυτή. Οι πόροι της αρχίζουν να εξαντλούνται. Δεν μπορούσε φυσικά να ανακτήσει την ακίνητη περιουσία της πίσω στη Γιουγκοσλαβία, η οποία είχε γίνει λαϊκή δημοκρατία. Μπόρεσε ωστόσο να επισκεφθεί τον τάφο του Μπούσι, στην Οπατίγια (Abbazia), στην επαρχία της Ίστριας, η οποία ήταν ιταλική την εποχή που πέθανε ο Μπούσι και έγινε Γιουγκοσλαβική μετά τον πόλεμο. Αργότερα, έστειλε τακτικά χρήματα για να συτηρείται αυτός ο τάφος.

Η Ματίλντ μιλούσε καλά αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, σερβικά, ιταλικά, ισπανικά και μπόρεσε εύκολα να ασκήσει καθήκοντα διερμηνέα. Η ανάπτυξη της ταυτόχρονης διερμηνείας και η κατάρτιση διπλωματούχων διερμηνέων είχε ως αποτέλεσμα να μειωθούν τα αιτήματα για τις υπηρεσίες της. Γύρω στο 1959-1960, βρήκε μία άλλη δουλειά, έγινε διαχειρίστρια του καταστήματος στη Ρώμη της εταιρείας Πρεμαμάν, στη βία Φραττίνα. Βασίλευε με δεσποτική καλωσύνη στους λιγοστούς υπαλλήλους και, μολονότι εξόριστη στον κόσμο των μισθωτών, παρέμενε μια μεγάλη κυρία. Έτρωγε τα γεύματά της σε ένα απλό εστιατόριο, όπου σύχναζαν δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι. Κοιτούσε το μενού με περιφρόνηση χωρίς ψευδαισθήσεις, δεν έβρισκε τίποτα που να την ικανοποιεί, παρά τις λαίμαργες προτάσεις του σερβιτόρου, και τελικά ζητούσε μια ειδική σάλτσα για το ορντέβρ, την αλλαγή της σάλτσας για τα μακαρόνια, μια ειδική περιποίηση στο δεύτερο πιάτο. Αλλάζε γνώμη, έκανε καπρίτσια, εν μέσω των τακτικών πελατών που διάβαζαν μοναχικοί την εφημερίδα τους. Πήγαινε συχνά και έβλεπε τη Μανόν και τον άνδρα της στη Μπολόνια, αλλά ήταν ολοένα και πιο μόνη.

Απογοητεύτηκε και δυσαρεστήθηκε ιδιαίτερα όταν τη μετέθεσαν στο Τορίνο το 1964. Ένωσε αυτή τη μετατόπιση ως εξορία και ως υποβάθμιση, αλλά δεν μπορούσε να αρνηθεί, αφού έπρεπε να βγάλει τα προς το ζην. Επισήμως ήταν 61 ετών. Στην πραγματικότητα ήταν 7 χρόνια μεγαλύτερη, αφού είχε επω-

φεληθεί από τις χωρίς επιστροφή μεταναστεύσεις της για να μικρύνει την ηλικία της δύο φορές. Όμως, με τα γκρίζα μαλλιά της, παρέμενε μια ωραία και ψηλή γυναίκα, πάντα ευθυτενής, με αγέρωχο γαλάζιο βλέμμα.

Στο Τορίνο, εγκαταστάθηκε σε ένα σπίτι. Είχε έναν αφοσιωμένο υπάλληλο, τον Κάρλο Ρόλλε, και μια φίλη, την κ. Ορτόνα. Είχε λίγο-πολύ αποδεχθεί αυτή τη ζωή, αλλά σε συνέχεια μιας πτώσης, στις αρχές του 1969, έσπασε τον αυχένα του μηριαίου οστού της και χρειάστηκε να νοσηλευθεί στο νοσοκομείο Σαν Τζιοβάννι. Της έβαλαν όλο το σώμα σε γύψο, και ακίνητη με αυτόν τον τρόπο έπεσε σε ένα είδος κώματος. Στην οικογένειά της ανακοίνωσαν ότι θα πέθαινε σύντομα. Ο Λεόν, η Σαρού, η Λιλιάν, ο Βιντάλ έσπευσαν στο προσκέφαλό της. Ο Βιντάλ ήταν ο μόνος που αρνήθηκε αυτή τη μοιραία διάγνωση, και θέλησε να μεταφέρει τη Ματίλντ στο Παρίσι για να την περιθάλμουν εκεί οι καλύτεροι ειδικοί. Το νοσοκομείο αρνήθηκε να επιτρέψει την έξοδό της. Κατά σύμπτωση, ο γιος του Βιντάλ είχε διατηρήσει μια πολύ καλή σχέση με μία κοπέλα από το Τορίνο, τη Μάγκντα Ταλάμο, της οποίας ο αδελφός ήταν γιατρός σε νοσοκομεία. Ο Βιντάλ πήγε να βρει το γιατρό Ταλάμο. Αυτός εφάρμοσε μία επείγουσα θεραπεία. Καθώς η ασθενής παρέμενε σε πλήρη κατάπτωση, ζήτησε να γίνουν εξετάσεις. Πίστευε ότι ήταν περιττό από ιατρική άποψη και αδύνατο από νομική άποψη να βγει η Ματίλντ από το νοσοκομείο του Τορίνο. Αλλά ο Βιντάλ βομβάρδιζε νύχτα-μέρα το γιατρό Ταλάμο με τα τηλεφωνήματά του και τον έπεισε να λάβει μέτρα. Κατάφερε να άρει τα νομικά εμπόδια στη μεταφορά της. Ο Βιντάλ νοίκιασε ένα ασθενοφόρο, επέσπευσε τις διατυπώσεις, πήγε να βρει το διαβατήριο της Ματίλντ, οργάνωσε από τηλεφώνου την υποδοχή της σε νοσοκομείο στο Παρίσι και, παρουσία του γιατρού Ταλάμο τον οποίο είχε επιστρατεύσει⁷⁴, αναχώρησε στις 4 και μισή το πρωί με την αδελφή του με το ασθενοφόρο για τη Γαλλία. Πέρασαν τα σύνορα στις 5 Μαΐου 1969. Η Ματίλντ ήταν σε κατάσταση απελπισίας όταν έφθασε στη χειρουργική κλινική του Φοντεναί-ο-Ροζ. Όμως, διανεύδοντας όλες τις προσδοκίες, εκτός από εκείνες του Βιντάλ, άρχισε να αναρρώνει στις αρχές Ιουνίου. Τότε η Ματίλντ επέκρινε το Βιντάλ που της έσωσε τη ζωή, ευχαριστώντας τον ταυτόχρονα με όλη της την καρδιά. Αυτός, τον οποίο αποκαλούσε από τα παιδικά της χρόνια (μάλλον αυτός είχε ζητήσει να τον φωνάζει έτσι) «παντοδύναμο αρχηγό», και που είχε γίνει στη συνέχεια «Κοκός», γινόταν και πάλι, πραγματικά αυτή τη φορά, «παντοδύναμος αρχηγός».

⁷⁴ «Ένα μήνα αργότερα, μας έγραψε ο γιατρός Ταλάμο, είδα να φθάνει εκ μέρους του Βιντάλ Ναχούμ ένα κασόνι λικέρ με μια έκπληξη: τα τέλη των ιταλικών τελωνείων, τα οποία φυσικά δεν είχε σκεφθεί. Τα πιο ακριβά λικέρ της ζωής μου εκ μέρους αυτού του αλησμόνητου αγαπημένου φίλου Βιντάλ Ναχούμ!»

Η Ματίλντ έμεινε στο Παρίσι και έπιασε ένα διαμέρισμα στη λεωφόρο Νιέλ 87, κοντά στο σπίτι του Βιντάλ. Ωστόσο, δεν τον επισκεπτόταν πολύ συχνά από φόβο μήπως ενοχλήσει την Κορίν. Αλλά ο Βιντάλ, κάθε πρωί, όταν πήγαινε ή γύριζε από το μαγαζί του, επισκεπτόταν την αδελφή του.

Η δεκαετία του 1960 έφθανε στο τέλος της. Ο Βιντάλ δεν είχε ενδιαφερθεί καθόλου για τα γεγονότα του 1968. Το 1969, έτος του ταξιδιού στο Τορίνο για να σώσει τη Ματίλντ και έτος του θανάτου του Μωρίς Κοέν στο Μόντε Κάρλο, τελείωνε με άσχημο τρόπο για το Βιντάλ και την Κορίν. Αυτή υπέφερε ολοένα και περισσότερο από τους πόνους, τις αγωνίες και τις καταθλίψεις της. Ο Βιντάλ είχε εκδηλώσει ένα πρόβλημα στην ουροδόχο κύστη. Είχε πάψει να ουρεί, και είχε γιατρευτεί πολύ γρήγορα. Φορούσε έναν επίδεσμο για την κήλη του, αρνούμενος να υποβληθεί σε εγχείρηση. Η όρασή του δεν ήταν πολύ καλή, αλλά δεν ήθελε να υποβληθεί σε εγχείρηση καταρράκτη, πράγμα που είχε δεχθεί για τον εαυτό της η Κορίν με πίστη, μόλις της το συνέστησε ο «μεγάλος καθηγητής» Οφρέ. Άρχιζε να αισθάνεται μερικές φορές πολύ κουρασμένος.

Το ταξίδι στην Καλιφόρνια

Ο γιος του Βιντάλ είχε προσκληθεί από ένα ίδρυμα ερευνών στη Λα Τζόλλα, στη νότια Καλιφόρνια, κοντά στο Σαν Ντιέγκο. Το Σεπτέμβριο 1969, είχε εγκατασταθεί με τη Τζόαν⁷⁵ σε μία όμορφη και μεγάλη καλιφορνέζικη έπαυλη από γυαλί και ξύλο, πολύ κοντά στη θάλασσα.

Ο Βιντάλ και η Κορίν, στο Παρίσι, δεν πήγαιναν καλά. Η Κορίν περνούσε μια κρίση κατάθλιψης και ο Βιντάλ αισθανόταν πολύ κουρασμένος. Ήταν 75 ετών. Ενώ συνήθως έκρυβε από το γιο του, που ήταν απών στο εξωτερικό, τα προβλήματα και τις αρρώστιες του, του έγραψε ένα γράμμα τον Ιανουάριο 1970 ζητώντας του να επιστρέψει νωρίτερα στη Γαλλία και να εγκαταλείψει τα σχέδιά του για επιστροφή μέσω Ασίας. Εξέφρασε την επιθυμία να πάνε και οι τέσσερεις στο Ραβέλλο, όπου δύο χρόνια νωρίτερα η Τζόαν και ο Εντγκάρ είχαν προτείνει μάταια στο Βιντάλ και την Κορίν να έλθουν να τους βρουν. Ήταν η πρώτη έκκληση βοήθειας που απηύθυνε στο γιο του, και για πρώτη φορά αυτός αισθάνθηκε τον πατέρα του γέρο. Όπως έγραψε τότε: «Η συνειδητοποίηση ότι ο πατέρας μου είναι θνητός μόλις έκανε ένα γιγάντιο βήμα». Καθώς διάβασε το γράμμα, ο Εντγκάρ τηλεφώνησε στο Παρίσι και βρήκε στο τηλέφωνο το Βιντάλ θλιμμένο, ανήσυχο και την Κορίν σε κατάθλιψη και με αγωνίες. Τότε η Τζόαν είχε μια ιδέα: «Κάλεσε τους γονείς σου εδώ», και αυτό έκανε αμέσως ο Ε-

⁷⁵ [ΣΤΜ:] Johanne Harrelle, η πρώτη μαύρη τοπ μόντελ στο Κεμπέκ.

νγκάρ. Ενώ ο Βιντάλ, άναυδος μπροστά στο αδιανόητο, δηλαδή να μπει στο αεροπλάνο (ήταν 75 ετών και δεν είχε ταξιδεύσει ποτέ με αεροπλάνο), άρχισε να λέει ότι δεν ήταν δυνατό, η Κορίν, που κρατούσε το βοηθητικό ακουστικό, φώναξε: «Ναι, ναι, ναι». Τότε ο Βιντάλ έθεσε το θέμα των χρημάτων για το εισιτήριο. Ο Ενγκάρ του απάντησε ότι υπήρχαν προσφορές με την TWA και ότι σε κάθε περίπτωση μπορούσε να καλύψει τα έξοδα του ταξιδιού τους. «Τότε δώσε μου τα χρήματα για να πάω στο Ραβέλλο», είπε ο Βιντάλ σε μια τελευταία προσπάθεια να ξεφύγει. – Ούτε λόγος, γέρο μου!». Η Κορίν, η οποία κρατούσε ακόμη το βοηθητικό ακουστικό, συνέχισε να φωνάζει: «Ναι, ναι, πάμε, ας φύγουμε». Ο Βιντάλ αντιστέκεται: «Άσε να δω, άσε με να το σκεφτώ». Ο γιος του δεν καταφέρνει να του αποσπάσει μια βέβαιη υπόσχεση. Αλλά μόλις έκλεισε το τηλέφωνο, η Κορίν πέρασε στην επίθεση, άρχισε να τον πιέζει ασταμάτητα, του απέσπασε τελικά την αποδοχή και αμέσως πήγε το Βιντάλ στο αμερικανικό προξενείο για τις βίζες και στην Air France (την οποία προτίμησε από την TWA) για να κρατήσουν τα δύο εισιτήρια Παρίσι - Λος Άντζελες μετ' επιστροφής. Δύο ημέρες αργότερα, έστειλε με τηλεγράφημα στο γιο του την ημερομηνία και την ώρα της πτήσης. Νέο τηλεφώνημα του Ενγκάρ, στη διάρκεια του οποίου πληροφορείται ότι η Κορίν γιατρεύτηκε από τα προβλήματα και τις αϋπνίες της. Η ημέρα πλησίαζε και ο Βιντάλ δεν ήξερε πώς να αποφύγει τη φρίκη του αεροπλάνου. Η Κορίν (αγνοώντας ότι όλα τα ξένα τρόφιμα απαγορεύονται στις Ηνωμένες Πολιτείες) ετοίμασε ένα *παστελλίκο* και ένα γκρατέν με μελιτζάνες για τον Ενγκάρ. Έφθασε η μέρα. Στην αίθουσα αναμονής των επιβατών, ο Βιντάλ μουρμούριζε παράξενα. Η Κορίν τον πλησίασε: *απάγγελνε* τις προσευχές που είχε μάθει μικρός. Όταν κάλεσαν τους επιβάτες, κατευθύνθηκε προς το αεροσκάφος με το καπέλο στο κεφάλι του και ψέλλοντας σαν ραββίνος. Παρότι είχε προβλεφθεί ότι ο γιος του θα πήγαινε να τον παραλάβει με αυτοκίνητο στο Λος Άντζελες, ο Βιντάλ είχε ειδοποιήσει στο Λος Άντζελες μια μακρυνή συγγενή, την κ. Φαρατζή, της οποίας είχε τη διεύθυνση. Μέσα στο αεροπλάνο, πριν και κατά την απογείωση και για πολύ χρόνο έπειτα συνέχισε τις ψαλμωδίες του και σταμάτησε μόνον όταν του έφεραν το γεύμα, πράγμα που τον κατενθούσιασε. Στη διάρκεια της πτήσης, ανησυχώντας μήπως όταν έφθαναν δεν έβρισκε ούτε το γιο του ούτε τη συγγενή, κατάφερε να αποσπάσει από τον πιλότο του Boeing 747 την άδεια να τηλεφωνήσει στο σπίτι της κ. Φαρατζή για να της υπενθυμίσει την ώρα άφιξης του αεροπλάνου και να λάβει επιβεβαίωση της παρουσίας της στο αεροδρόμιο. Έπειτα ο Βιντάλ άρχισε να συνηθίζει το αεροπλάνο, ενώ η Κορίν ήταν ενθουσιασμένη που ανακάλυπτε αυτό το εναέριο ταξίδι.

Φυσικά ανησύχησε πολύ όταν ήλθε η ώρα της προσγείωσης, και ξανάρχισε με θέρμη τις προσευχές του μέχρι που το αεροπλάνο άγγιξε το έδαφος. Στο τε-

λωνείο, οι υπάλληλοι θέλησαν να κατασχέσουν το παστελλικό και το γκρατέν με μελιτζάνες της Κορίν. «Απαγορεύεται! – Μα είναι για το γιο μου, για το γιο μου, για το γιο μου», παρακαλούσε η Κορίν, η οποία κατάφερε τελικά να μεταπείσει τον τελωνειακό.

Ο Βιντάλ δεν είχε ζήσει ποτέ κάτω από την ίδια στέγη με το γιο του μετά τη χειραφέτηση του τελευταίου. Ο Βιντάλ και η Κορίν δεν είχαν προσκληθεί ποτέ σε ένα σπίτι κατοικημένο από τον Ενγκάρ, ο οποίος δεν είχε επίσης διαμείνει ποτέ μέχρι τότε σε ένα μεγάλο σπίτι με πολλά δωμάτια και μπάνια. Ο Βιντάλ και η Κορίν πέρασαν εκεί τρεις εβδομάδες. Ήταν πολύ ευτυχισμένοι σε αυτό το εφήμερο οικογενειακό σπίτι, όπου βρίσκονταν την ίδια εποχή η Αλάνις Ομπομσάουιν, η αγαπημένη Ινδιάνα φίλη της Τζόαν και του Ενγκάρ, η οποία διασκέδασε πολύ με το Βιντάλ και την Κορίν.

Την πρώτη μέρα, φοβούμενος ότι θα χαθεί σε έναν άγνωστο κόσμο, ο Βιντάλ είχε πάει στη συναγωγή της Λα Τζόλλα, όπου τον είχαν δεχθεί με μεγάλη θέρμη και τον είχαν καλέσει σε ένα πάρτυ. Όμως δεν χρειάστηκε καθόλου τη *Jewish connection*. Ο Βιντάλ και η Κορίν εντάχθηκαν με φυσικότητα σε μια μεγάλη ροή από θερμούς και χαρούμενους φίλους και τους άρεσε η ατμόσφαιρα ομαδικής ευθυμίας της τελευταίας χρονιάς στην οποία βασιλεύαν ακόμη οι λέξεις *peace, love*. Τους υιοθέτησε σχεδόν μια Γαλλίδα παντρεμένη με ένα Καλιφornέζο αρχιτέκτονα, η Κολέτ Νηγκλ, η οποία τους κάλεσε και τους φιλοξένησε την επόμενη χρονιά. Ήταν χαρούμενοι που γνώρισαν τον εφευρέτη του εμβολίου κατά της πολιομυελίτιδας, επίσης επιστήμονες που είχαν τιμηθεί με το βραβείο Νόμπελ. Απολάμβαναν από τη μεριά τους βραδιές τρυφερότητας, μέθης, διαχυτικότητας, χορού. Όλα ήταν ωραία, ή μάλλον σχεδόν όλα, γιατί ο Βιντάλ δέχθηκε ένα πλήγμα, το οποίο κράτησε μυστικό από το γιο του.

Καθώς μια ακατανίκητη πείνα κυριεύει το Βιντάλ από τις 11 το πρωί και από τις 5 το απόγευμα, κάνουν τον να πιέζει συνεχώς την Κορίν να επισπεύσει το γεύμα, είχε συμφωνήσει ότι στη Λα Τζόλλα θα συμμορφωνόταν με τα συλλογικά ωράρια. Επιπλέον, καθώς ήθελε να πηγαίνει στο κρεβάτι από τις 9 το βράδυ, επιμένοντας να κάνει και η Κορίν το ίδιο, ο Ενγκάρ και η Τζόαν τον είχαν πείσει να αφήνει την Κορίν μαζί τους όταν εκείνος θα πήγαινε για ύπνο. Είχε δεχθεί, φαινομενικά υποταγμένος. Για τα γεύματα, τα κατάφερε ετοιμάζοντας ένα μικρό πρόγευμα πριν από την ώρα του φαγητού, γύρω στις 10 και μισή το πρωί και γύρω στις 5 το απόγευμα. Όμως, μετά το δείπνο, την ώρα που αναχωρούσε για το δωμάτιό του, έλεγε στην Κορίν: «Έρχεσαι, κοττούλα μου; – Όχι, Βιντάλ. – Αφήσέ την, μπαμπά. – Αφήστε την, μπαμπά». Έφυγε σέρνοντας τα πόδια του, ενώ οι υπόλοιποι έμεναν στο σαλόνι συζητώντας ή βλέποντας τηλεόραση. Εμφανιζόταν και πάλι ύστερα από ένα τέταρτο: «Κοττούλα!». Α-

ντίδραση όλων, ξανάφευγε ηττημένος, υποταγμένος, αλλά ξαναρχόταν ύστερα από μερικά λεπτά, ξανάφευγε, ξαναρχόταν, ώσπου η Κορίν, βγάζοντας έναν αναστεναγμό, σηκωνόταν και τον ακολουθούσε.

Στη συνέχεια μιας συζήτησης, στην οποία η Τζόαν και ο Ενγκάρ αμφισβητούσαν το δικαίωμά του να επιβάλλει τα ωράρια και τις επιθυμίες του στους άλλους, η Τζόαν είπε στον Ενγκάρ: «Α! ήμουν τυχερή που ήμουν ορφανή». Ο Βιντάλ δεν είπε τίποτα, αλλά αισθάνθηκε μια από τις χειρότερες προσβολές στη ζωή του. Η Τζόαν τον είχε αγγίξει σε ό,τι είχε πιο ιερό: είχε τολμήσει να διανοηθεί ότι ο Ενγκάρ θα μπορούσε και θα έπρεπε να κάνει χωρίς τον πατέρα του, και ταυτόχρονα ότι ο Βιντάλ θα μπορούσε και θα έπρεπε να στερηθεί το γιο του.

Ωστόσο, η Τζόαν είχε πάντοτε αντιμετωπίσει με τρυφερότητα και ενδιαφέρον το Βιντάλ και την Κορίν, σκεφτόταν πάντα να τους κάνει δώρα, και άλλωστε εκείνη είχε την ιδέα να τους καλέσει. Όμως, όλα αυτά δεν μπορούσαν να σβήσουν την προσβολή, και ο Βιντάλ κράτησε για όλη του τη ζωή μια θανάσιμη μνησικακία απέναντι στην Τζόαν.

Το πλήγμα αυτό δεν επηρέασε την παραμονή τους. Όλοι οι πόνοι της Κορίν είχαν εξαφανισθεί. Ο Βιντάλ ήταν χαρούμενος. Το ζευγάρι είχε βρει, το Δεκέμβριο-Ιανουάριο, ένα μεσογειακό κλίμα που θύμιζε τη Θεσσαλονίκη, τη Μασσαλία... Η κοινωνικότητά τους ικανοποιούνταν, συναντούσαν πολύ μεγάλο αριθμό διαφορετικών ανθρώπων που ήταν όλοι τους ζεστοί απέναντί τους, ορισμένοι μάλιστα φιλικοί και τρυφεροί. Όμως, κυρίως, βρίσκονταν σε μια σπείρα ευτυχίας όπου ιδιαίτερα στη σχέση μεταξύ Κορίν, Βιντάλ, Ενγκάρ, Τζόαν η ευτυχία καθενός τροφοδοτούσε την ευτυχία του άλλου σε ένα κύκλο χωρίς τέλος.

Η δεκαετία του 1970

Τα προσκυνήματα

Η παραμονή στη Λα Τζόλλα υπήρξε αναζωογονητική. Είχε δημιουργήσει μία εστία, προσωρινή και περιφερειακή οπωσδήποτε στην οποία μπόρεσαν να ζήσουν μαζί ο Βιντάλ, ο γιος του, η Κορίν και η γυναίκα του γιου του. Αυτή η προσωρινή εξωτερική εστία ανασυστάθηκε αργότερα προσωρινά στο Καστιλιονσέλλο ντε Μπολγκέρι το 1976, στο Σαιντ-Αντονέν και στο Μενέρμπ, το 1977-1978. Υπήρξαν επίσης παραμονές σε γειτονικά σπίτια, αρκετές φορές, και συγκεκριμένα τον επόμενο χρόνο, στη Λα Τζόλλα.

Η ανάμνηση της παραμονής στη Λα Τζόλλα ήταν τόσο εκθαμβωτική που ο Εντγκάρ και η Τζόαν επέστρεψαν εκεί το 1971, ύστερα από ένα πανεπιστημιακό συνέδριο στο Μεξικό, και ο Βιντάλ και η Κορίν ήλθαν να τους βρουν εκεί. Αυτή τη φορά ο Εντγκάρ και η Τζόαν έμειναν σε φίλους, τους Φόρεστερ, ενώ ο Βιντάλ και η Κορίν φιλοξενήθηκαν από την οικογένεια της Κολέτ Νηγκλ, για τους οποίους είχαν γίνει υιοθετημένοι γονείς. Η δεύτερη παραμονή στη Λα Τζόλλα υπήρξε πολύ ευχάριστη, αλλά δεν αναβίωσε τη μαγεία της πρώτης. Ο Βιντάλ και η Κορίν ανανέωσαν τους δεσμούς και τις φιλίες τους, οι οποίες συνεχίστηκαν με επισκέψεις στη Γαλλία και διαρκή αλληλογραφία, κυρίως με την κ. Φαρατζή από το Λος Άντζελες και τα παιδιά της.

Σύμφωνα με τα σχέδια, η Κορίν και ο Βιντάλ θα πήγαιναν να βρουν τον Εντγκάρ στη Νέα Υόρκη, το φθινόπωρο του 1973. Ο γιος μπορούσε να τους φιλοξενήσει σε ένα πολύ μεγάλο διαμέρισμα στον εικοστό έβδομο όροφο ενός ουρανοξύστη στη Μπλήκερ Στρητ, με καταπληκτική θέα στο νότιο Μανχάτταν. Αλλά ο Βιντάλ φοβόταν τρομερά τη Νέα Υόρκη, όπως και τον εικοστό έβδομο όροφο. Παρά τις πιέσεις της Κορίν, αντιστάθηκε και, τελικά, προβλήματα υγείας τον εμπόδισαν να γνωρίσει την πόλη, στην οποία είχαν ειδοποιήσει για τον ερχομό τους ένα Θεσσαλονικιό κάπως συγγενή ή φίλο, τον Τσαρλς Μαλλάχ.

Παρά την άρνηση στο ταξίδι στη Νέα Υόρκη, το ξεκίνημα για τα μεγάλα ταξίδια με αεροπλάνο είχε γίνει, και με τη φόρα αυτή ο Βιντάλ και η Κορίν αναχώρησαν για προσκύνημα στη Θεσσαλονίκη και για την ανακάλυψη του Ισραήλ.

Από το τέλος του πολέμου, ο Βιντάλ σκεφτόταν συνεχώς τη Θεσσαλονίκη, ήθελε να μάθει για το παρελθόν της οικογένειάς του και είχε πληροφορηθεί με ενδιαφέρον και περιέργεια από το γιο του, ο οποίος αλληλογραφούσε με το λόγιο Ζοζέφ Νεχαμά, συγγραφέα μιας *Ιστορίας των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης*, ότι οι Ναχούμ κατάγονταν από την Αραγονία. Ο Βιντάλ, από τη μεριά του, αλληλογραφούσε με τον κ. Ρεβάχ, άλλο λόγιο που εξέτασε το ενδεχόμενο να γράψει ένα βιβλίο σχετικά με τις οικογένειες της Θεσσαλονίκης, και του είχε στείλει μία φωτογραφία της γαλλογερμανικής σχολής του Λεόν Γκαττένιο, όπου είχε σπουδάσει.

Ένα πρώτο σχέδιο να περάσουν το Πάσχα στη Θεσσαλονίκη είχε εγκαταλειφθεί το 1966:

Οδός Μπωρεγκάρ 26
Παρίσι, 5 Απριλίου 1966

Αγαπητέ κύριε Ρεβάχ,

καταρχάς, «*enveranada boena i salud boena*», i el Dio ke moz de zahou να πάμε το προσεχές Πάσχα να γιορτάσουμε στη Θεσσαλονίκη. Χθες βράδυ, στο σέντερ, εδώ, ο κ. Νίνο Μπαρζιλιά μου διηγήθηκε ότι πέρσι ήταν στη Θεσσαλονίκη και ότι στο σύλλογο το σέντερ πραγματοποιήθηκε με μεγάλη επιτυχία, με φωτογραφίες στις εφημερίδες [...].

Όπως σας είχα πει, σκόπευα να έλθω φέτος με τη γυναίκα μου στη Θεσσαλονίκη, μαζί με το γαμπρό μου Μωρίς Κοέν, ο οποίος αναχωρεί με αυτοκίνητο στο τέλος αυτής της εβδομάδας από το Μονακό για τη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη. Όμως η γυναίκα μου ήταν άρρωστη και ο γιατρός συνέστησε να μην ταξιδεύσει με το αυτοκίνητο, έτσι υποσχόμαστε να κάνουμε το ταξίδι αυτό, με τη βοήθεια του Θεού, του χρόνου, αεροπορικός.

Θα χαρώ πολύ να έχω νέα σας και να μάθω επίσης εάν τα καταφέρατε στο σχέδιό σας που αφορά το βιβλίο για τις οικογένειες της Θεσσαλονίκης. Περιμμένο-ντας νέα σας [...].

Στην πραγματικότητα, ο Βιντάλ δεν είχε τότε καμμία πρόθεση να πάρει το αεροπλάνο για να πάει στη Θεσσαλονίκη, ήθελε να κάνει το ταξίδι με πλοίο, αλλά η Κορίν, με την ενθάρρυνση του Ενγκάρ, ήθελε το αεροπλάνο. Έτσι, ο Βιντάλ ανέβαλλε προσπαθώντας, κατά τη συνήθειά του, να κερδίσει χρόνο.

Κατάφερε να αποφύγει το αεροπλάνο, αλλά τελικά, δεν κατάφερε να πάει στη Θεσσαλονίκη ούτε το 1967 ούτε την επόμενη χρονιά.

Όπως είδαμε, ο Βιντάλ πήρε τελικά το αεροπλάνο στις αρχές του 1970 για να πάει στη Λα Τζόλλα. Παρότι φοβόταν ακόμη, πήρε και πάλι το αεροπλάνο την επόμενη χρονιά για να πάει στην Καλιφόρνια.

Έτσι, στάθηκε πλέον δυνατό να εξετασθεί το ενδεχόμενο του ταξιδιού με αεροπλάνο στη Θεσσαλονίκη, το οποίο αποφασίσθηκε για τον Απρίλιο 1973.

Στην επιθυμία να ξαναδεί τη Θεσσαλονίκη είχε προστεθεί τώρα και η επιθυμία να δει το Ισραήλ. Ο Βιντάλ είχε αρχίσει να συγκινείται για την τύχη του Ισραήλ στη διάρκεια του Πολέμου των Έξι Ημερών το 1967⁷⁶. Το Ισραήλ θεωρήθηκε αρχικά για το Βιντάλ όχι πατρίδα, όπως είπαμε, αλλά ως παράδειγμα και απόδειξη της αξίας των Εβραίων στον πόλεμο και στην ειρήνη. Έπειτα, προοδευτικά, το Ισραήλ έγινε γι' αυτόν μια προγονική μήτρα. Έτσι, το ταξίδι στο Ισραήλ εντάχθηκε στο ταξίδι στη Θεσσαλονίκη. Όμως, στη Θεσσαλονίκη αποφάσισε να περάσει το πασχαλινό σέντερ. Έγραψε στην έδρα του ισραηλιτικού συλλόγου (Club israelite) για μία κράτηση στο ξενοδοχείο Ηλέκτρα, τη συνάντησή με τους παλαιούς γνωστούς και κυρίως τη συμμετοχή στο σέντερ. Έμειναν 10 ημέρες στη Θεσσαλονίκη, από τις 14 έως τις 23 Απριλίου 1973. Ο Βιντάλ είχε γίνει 79 ετών στις 14 Μαρτίου. Γιόρτασαν το Πάσχα με μεγάλη συγκίνηση στην Ένωση Επιζώντων (Association des survivants) της σεφαρδίτικης κοινότητας. Βρήκε ο Βιντάλ στη Θεσσαλονίκη την εξαδέλφη του Ρεζίν Φρανσές; Ζούσε ακόμη; Συνάντησε τον κ. Ρεβάχ, ζούσε ακόμη; Ο φίλος του ο γιατρός Ματαράσσο ήταν ακόμη στην Αθήνα ή είχε ήδη εγκατασταθεί στις Κάννες; Σε κάθε περίπτωση, ο Βιντάλ συνάντησε έναν εξάδελφο, το Βιντάλ (Σαπόρτα;), παιδικούς φίλους και συμμαθητές. Ο γιος του θυμάται την ευτυχία του Βιντάλ που ξαναβρήκε τη μικρή πατρίδα του, το κλίμα της, τα φαγητά της, αλλά ταυτόχρονα το πένθιμο συναίσθημα της διαπίστωσης ότι δεν είχε απομείνει φυσικά και βιολογικά τίποτα από όλα αυτά. Η ξύλινη Θεσσαλονίκη που είχε γνωρίσει, όλο το κέντρο της πόλης που ήταν σεφαρδίτικο, είχε καταστραφεί στην πυρκαγιά του 1917, μια νέα πόλη με μία νέα χάραξη το είχε αντικαταστήσει, και ο Βιντάλ δεν μπόρεσε να βρει ούτε το δρόμο του σπιτιού της οικογένειάς του ούτε τη διάταξη της συνοικίας του. Βρήκε μια πόλη απολύτως ελλη-

⁷⁶ Αντίστοιχα, μπόρεσε να αναπτύξει εχθρικά συναίσθηματα για τους Άραβες, οι οποίοι είχαν γίνει θανάσιμοι εχθροί του Ισραήλ, και εξεπλάγη όταν ο γιος του του έκανε παρατηρήσεις για τις εκφράσεις του κατά των Αράβων. Πρέπει να σημειωθεί ότι η εχθρότητα αυτή δεν στρεφόταν κατά των μουσουλμάνων. Είχε περάσει τα παιδικά και τα νεανικά του χρόνια στη σκιά των μιναρέδων και, στη Θεσσαλονίκη, δεν ένιωσε τα αντι-ισλαμικά αισθήματα των χριστιανών τους οποίους είχαν υποτάξει οι Οθωμανοί.

νική, η οποία είχε διατηρήσει κάποια σπάνια ίχνη του διασκορπισμένου και έπειτα εξοντωθέντος σεφαρδίτικου πληθυσμού.

Ο Βιντάλ και η Κορίν ένωσαν ιδιαίτερη συγκίνηση και ευτυχία, αλλά με διαφορετικό τρόπο, από το ταξίδι τους στο Ισραήλ, το οποίο διήρκησε επίσης 10 ημέρες, από τις 24 Απριλίου έως τις 3 Μαΐου. Θαύμασαν τόσο τα ίχνη του προγονικού παρελθόντος όσο και τα σύγχρονα επιτεύγματα. Ο Βιντάλ θέλησε να γνωρίσει το Κφαρ-Ναχούμ, για το οποίο δήλωσε ότι ήταν ο τόπος καταγωγής της οικογένειάς του και από όπου έφερε μία έγχρωμη φωτογραφία την οποία έβαλε σε κάδρο και τοποθέτησε στο σαλόνι του. Συνάντησαν στο Τελ Αβιβ Θεσσαλονικείς εγκαταστημένους εκεί εδώ και καιρό, εκ των οποίων τον κ. Αελιόν, που υπήρξε για καιρό συντάκτης της μοναδικής ισραηλιτικής γαλλόφωνης εφημερίδας. Όμως δεν υπήρχε σύλλογος Θεσσαλονικέων κάπου στο Ισραήλ, ούτε καν στο Τελ Αβιβ.

Η δεκαετία του 1970 υπήρξε η δεκαετία των προσκυνημάτων. Πριν από το προσκύνημα στη Θεσσαλονίκη, υπήρξε το προσκύνημα στην προγονική γη των Σεφαρδιτών, στην Ισπανία.

Ήταν χειμώνας και ο γιος του, Ενγκάρ, του είχε συστήσει να πάει στη Μάλαγα. Ο Βιντάλ και η Κορίν έφθασαν εκεί με τη γλώσσα της εποχής του Θερβάντες, αλλά δεν δυσκολεύθηκαν να καταλάβουν ούτε να γίνουν κατανοητοί. Μία ημέρα ενώ συζητούσαν στα *djidio* στο σαλόνι του ξενοδοχείου τους, ένας άνδρας τους κοίταξε και τους πλησίασε. Τους ψιθύρισε: «*Soch ben amenou?*» («Είστε γιος του λαού μας;»). Ήταν μία φράση ψιθυρισμένη με τρόπο που σχεδόν να μην ακουστεί σε έναν άγνωστο για τον οποίο υποθέτουμε ότι είναι της θρησκείας μας, και την οποία ξεχνάμε ή τροποποιούμε εάν αυτός παραξενευτεί ή δεν καταλάβει. Έτσι, οι μαρράνοι, το 17^ο αιώνα, πρέπει να αντάλλασαν αυτό το μυστικό σημάδι αναγνώρισης. Και να που στην ίδια αυτή Ισπανία, μερικούς αιώνες αργότερα, δύο πιθανοί απόγονοι μαρράνων αναγνωρίζουν ο ένας τον άλλο στη Μάλαγα χρησιμοποιώντας την ίδια κωδικοποιημένη γλώσσα που χρησιμοποιούσαν οι πρόγονοί τους. Στην ερώτηση αυτή, ο Βιντάλ απάντησε καταφατικά, και ο άνδρας συστήθηκε. Είχε γεννηθεί στη Θεσσαλονίκη και ήταν ιδιοκτήτης του ξενοδοχείου. Στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, όταν ήταν ακόμη παιδί, είχε διαφύγει με τη μητέρα του, με τα πόδια, από ορεινά μονοπάτια, στην Τουρκία. Από εκεί είχαν φύγει για την Παλαιστίνη, αλλά μη νοιώθοντας άνετα στην κοινωνία των Ασκενάζι, είχαν μεταναστεύσει στην Αίγυπτο και έπειτα στο ισπανικό Μαρόκο. Εκεί, ο άνδρας αυτός είχε επιτυχία στις δουλειές του και είχε περάσει στη Μάλαγα, όπου είχε γίνει ιδιοκτήτης του ξενοδοχείου. Ο Βιντάλ και η Κορίν έμειναν πολύ ευχαριστημένοι από την παρα-

μονή αυτή, στην οποία συνδύασαν έμπρακτα, χάρη στον ξενοδόχο, τη Θεσσαλονίκη και τη γη των Σεφαρδιτών.

Στη Μάλαγα, ο Βιντάλ είχε επίγνωση ότι μετέφερε ένα κομμάτι της ιστορικής μνήμης της Ισπανίας και ήταν πολύ υπερήφανος γι' αυτό: *Στη Μάλαγα, [οι Ισπανοί] αρέσκονταν πολύ στα ισπανικά μου, και αν καμιά φορά τους έλεγα ένα αστείο στα ισπανικά, ήταν όροι που οι ίδιοι είχαν ξεχάσει, αλλά ήξεραν ότι από εκεί ήταν η προέλευσή τους.*

Μετά το προσκύνημα στη Θεσσαλονίκη και στο Ισραήλ, ακολούθησε το προσκύνημα στο Λιβόρνο, το 1975. Ο Βιντάλ και η Κορίν είχαν προσκληθεί από τον Εντγκάρ να έλθουν να τον βρουν στον ερειπωμένο πύργο του Καστιλιονσέλλο ντε Μπολγκέρι, στην κορυφή ενός άγριου λόφου που δέσποζε πάνω από τις «πέντε θάλασσες» και τη νήσο Έλβα. Ο πύργος κατοικούνταν μόνο από ένα ζευγάρι φυλάκων, τον κ. και την κ. Πάνι, που τον συντηρούσαν για λογαριασμό του ιδιοκτήτη, του βαρώνου Μάριο Ινσίσια. Αυτός φιλοξενούσε τον Εντγκάρ για να μπορέσει να τελειώσει ένα μεγάλο βιβλίο που ετοιμάζε. Ο Εντγκάρ έμεινε σε ένα μικρό διαμέρισμα. Οι Πάνι προσέφεραν ένα δωμάτιο στο διαμέρισμά τους στο Βιντάλ και στην Κορίν. Ο κ. Πάνι ήταν εργάτης και πήγαινε κάθε μέρα στη δουλειά του στο εργοστάσιο χημικών προϊόντων της Μόντε Έντισον, σε απόσταση είκοσι περίπου χιλιομέτρων. Η κ. Πάνι ασχολούνταν με το νοικοκυριό και με το μικρό κήπο της. Το φαγητό ήταν χωριάτικο, μεσογειακό, καταπληκτικό για το Βιντάλ και την Κορίν, όπως και για τον Εντγκάρ. Έμειναν εκεί δύο εβδομάδες περίπου και έπειτα ο Βιντάλ θέλησε να πάει στο Λιβόρνο. Ο Εντγκάρ τους πήγε με το αυτοκίνητο και έμειναν εκεί δύο ή τρεις ημέρες. Ο Βιντάλ επικοινωνήσε με τη σύνοδο (consistoire), ζήτησε από το ραββίνο να ελέγξει τα αρχεία σε αναζήτηση κάποιου ίχνους των Ναχούμ και των Μπερεσσί. Αλλά οι παλιοί τάφοι του εβραϊκού νεκροταφείου είχαν διασκορπισθεί και τα αρχεία της κοινότητας είχαν καταστραφεί από τους Γερμανούς. Ο Βιντάλ δεν βρήκε τίποτα, αλλά όλη η αγάπη του προβλήθηκε και επικεντρώθηκε στο Λιβόρνο και συχνά φαντάστηκε, ονειρεύτηκε, και μερικές φορές ευχήθηκε δυνατά, όπως θα δούμε, να αποσυρθεί στο Λιβόρνο.

Υπήρξε επίσης ένα μικρό προσκύνημα στο Φριγκολέ, με την ευκαιρία μιας επίσκεψης στην ανεμιά του Σαρού, στην Αβινιόν, από όπου ο Βιντάλ έφερε ένα μπουκάλι από το ελιξίριο των μοναχών του αββαείου, το οποίο είχε γίνει πλέον ιστορικό μνημείο.

Τέλος, ύστερα από όλα αυτά τα προσκνήματα, ο Βιντάλ εξέτασε το ενδεχόμενο να κάνει άλλο ένα ταξίδι στη Θεσσαλονίκη, αλλά αυτή τη φορά να μείνει σε ένα δωματάκι με κουζίνα. Ένα γράμμα επιβεβαιώνει την επιμονή αυτού του σχεδίου το 1978. Στη συνέχεια, όπως θα δούμε, ο Βιντάλ θα σκεφθεί να

τελειώσει τις μέρες του κοντά στους προγόνους του, είτε στη Θεσσαλονίκη είτε στο Λιβόρνο.

Ο Βιντάλ ωθείται ολοένα και περισσότερο προς το παρελθόν και τις ρίζες του, καθώς ο θάνατος κύπησε σκληρά γύρω του: του πήρε τον τελευταίο εν ζωή αδελφό του, το Λεόν, και την τελευταία αδελφή του, τη Ματίλντ.

Θάνατος του Λεόν και της Ματίλντ

Ο Λεόν, ο μεγαλύτερος αδελφός, είχε κληροδοτήσει τη Χαλυβουργία Ναχούμ στο γιο του, Εντγκάρ. Το 1964 είχε τιμηθεί με ένα τρίτο παράσημο, αυτό του «Τάγματος του Λεοπόλδου Α΄» και ο Εντγκάρ είχε τιμηθεί με το παράσημο του «Τάγματος του Λεοπόλδου Β΄» το 1967. Στα τέλη του 1970, ο Λεόν προσβλήθηκε από μια ασθένεια των πνευμόνων, και του απέκρυψαν ότι επρόκειτο για καρκίνο. Μένει για διαδοχικά χρονικά διαστήματα στο νοσοκομείο όπου του κάνουν παρακεντήσεις. Έπειτα έπεσε, έσπασε τον αυχένα του μηριαίου οστού του, και χρειάστηκε να μείνει στο κρεβάτι. Ο Βιντάλ αγνοεί τη σοβαρότητα της κατάστασής του. Καθώς τον απασχολούσε πάντοτε η Θεσσαλονίκη, ο Βιντάλ ρωτά το μεγάλο αδελφό του ποια ήταν η διάταξη των δωματίων στο πατρικό σπίτι στην Τσιγγαναριά. Ακόμη χειρότερα, αναχωρεί, χωρίς να ανησυχεί ιδιαίτερα, για το δεύτερο ταξίδι του στη Λα Τζόλλα, το Φεβρουάριο 1971. Επιστρέφοντας από την Καλιφόρνια, ο Βιντάλ πηγαίνει με το γιο του να επισκεφθεί τον αδελφό του. Ο Λεόν, ξαπλωμένος στο κρεβάτι του, είναι πάντοτε ευθυτενής, με ένα ευγενικό χαμόγελο στα χείλη. Η αναγγελία του θανάτου του, τον Απρίλιο 1971, κάνει το Βιντάλ να σπεύσει με το γιο του στις Βρυξέλλες. Ο Λεόν δεν είχε πάψει να συμβουλεύει το Βιντάλ, μέχρι τα τελευταία χρόνια, και συχνά τον μάλωνε για τα «παιδιάστικα κατώματά» του. Είχε παραμείνει για το Βιντάλ ο αρχηγός της οικογένειας, ο εξουσιοδοτημένος πατριάρχης.

Ο Εντγκάρ συνέχισε τη Χαλυβουργία Ναχούμ, μέχρις ότου την εκχώρησε σε έναν γερμανοβελγικό χρηματοοικονομικό όμιλο. Είχε παντρευτεί μη Εβραία και έχει δύο κόρες, τη Μισέλ και την Αν-Μαρί, και έναν γιο, το Ρομπέρ. Στην περίπτωση τους, ο σεφαρδιστικός απορροφήθηκε από τη βελγική ταυτότητα.

Η Ματίλντ νοσηλεύθηκε στο νοσοκομείο του Μπωζόν το 1974 ή το 1975. Οι γιατροί πιστεύουν ότι είναι ακόμη σε ηλικία να υποστεί μία χειρουργική επέμβαση, αφού είναι 72 ετών. Αλλά ο Βιντάλ ξέρει ότι η Ματίλντ έχει παρποιήσει την ημερομηνία γέννησής της και είναι επτά χρόνια μεγαλύτερη και ότι η ημερομηνία του 1903 που αναφέρεται στα χαρτιά της δεν είναι αληθινή. Προτού ενημερώσει τους γιατρούς, πηγαίνει να μιλήσει με την αδελφή του, αλλά με

προσοχή, γιατί ο γιος του είναι μαζί του. Η Ματίλντ είναι ξαπλωμένη, άτονη, στο κρεβάτι του νοσοκομείου, και σχεδόν δεν έχει τη δύναμη να μιλήσει.

«Ματίλντ, αγαπημένη μου, της λέει ο Βιντάλ με τρυφερότητα, οι γιατροί θέλουν να σου κάνουν μια μικρή επέμβαση, καθώς στα χαρτιά σου φαίνεται ότι είσαι 72 ετών».

Η Ματίλντ ανοίγει τα μάτια, και προφέρει:

«Και λοιπόν;»

Ο Βιντάλ ψιθυρίζει:

«Είναι ζήτημα ηλικίας...»

Και ξαφνικά η Ματίλντ ανασηκώνεται, τα μάτια της πετούν σπίθες και ξεσπάει:

«Πώς; Τολμάς να με συκοφαντείς μπροστά στο γιο σου; Τολμάς να ισχυρίζεσαι ότι δεν είναι αυτή η ηλικία μου;

- Μα όχι, αγαπημένη μου, όχι, δεν θέλησα ποτέ να πω κάτι τέτοιο!

- Ναι, Βιντάλ, το άφησες να εννοηθεί!

- Εγώ; Πώς θα μπορούσα να αφήσω να εννοηθεί μια τέτοια συκοφαντία;»

Η Ματίλντ ηρεμεί. Ο Βιντάλ ζητά τελικά να μιλήσει με τον προϊστάμενο γιατρό, του αποκαλύπτει το μυστικό για να αποφύγει μια επέμβαση πολύ επικίνδυνη για κάποιον σχεδόν 80 ετών, και του ζητά να ορκιστεί να μην αποκαλύψει την ηλικία της Ματίλντ, ακόμη και στους πιο στενούς συνεργάτες του.

Η Ματίλντ πεθαίνει στο νοσοκομείο Οτέλ-Ντιέ στις 14 Δεκεμβρίου 1976 «*doppo due anni di dolore incredibile in hospitali*» («ούτερα από δύο χρόνια απερίγραπτων πόνων στο νοσοκομείο»), όπως γράφει ο Βιντάλ σε κατά προσέγγιση ιταλικά, στον Κάρλο Ρόλλε, που από το Τορίνο είχε μείνει αφοσιωμένος στη Ματίλντ. Η Ματίλντ είχε αφήσει καθολικό κληρονόμο της το Βιντάλ, αλλά αυτός κληρονόμησε μόνο έναν χρεωστικό λογαριασμό 76,20 φράγκων. Προσπαθεί μάταια να εισπράξει τη σύνταξη επιζώντος συγγενούς. Τελικά, το 1977, ο Κάρλο του υποδεικνύει να εγκαταλείψει την προσπάθεια: «*Pensi, monsieur Vidal, che dap arte mia aspetto dalla previdenza sociale degli arretrati di pensione d'una mia sorella deceduta il 2 settembre 1972. Ed anno me prendono per il naso. Ma soldi nessuno. Pratiche solamente italiane!*» («Σκεφτείτε, κύριε Βιντάλ, ότι από την πλευρά μου περιμένω από την κοινωνική πρόνοια καθυστερημένες συντάξεις της αδελφής μου που πέθανε στις 2 Σεπτεμβρίου 1972. Από χρόνο σε χρόνο με κοροϊδεύουν και δεν έχω δει φράγκο. Είναι μια αποκλειστικά ιταλική πρακτική», νομίζει ότι μπορεί να συμπεράνει ο Κάρλο Ρόλλε που δεν γνωρίζει τη Γαλλία.).

Η Ρεζίν, η μεγάλη κόρη του Ζακ και της Σοφί, πεθαίνει στις Βρυξέλλες, σχεδόν την ίδια εποχή με τη Ματίλντ. Ο Βιντάλ είχε διατηρήσει σχέσεις μαζί

της και την είχε καλέσει πρόσφατα στο Παρίσι. Πάντοτε πολύ διακριτική, κλειστός χαρακτήρας, είχε μείνει μόνη μετά το θάνατο της μητέρας της, και πεθαίνει μέσα στη διακριτικότητα και τη σιωπή, διατηρώντας στενές σχέσεις μόνο με την εξαδέλφη της, Σαρύ, στην Αβινιόν.

Στο ίδιο διάστημα πεθαίνουν και άλλοι συγγενείς του Βιντάλ και κυρίως το 1979 η ανειψιά του Λιλιάν, κόρη της Ανριέτ, η οποία πεθαίνει στο νοσοκομείο την ίδια περίπου εποχή με το σύζυγό της Μονύ. Είναι θαμμένοι στο Μπανιέ, στον τάφο της «οικογένειας Χασσίδ-Κόβο», όπου βρίσκονται ήδη τα φέρετρα της Ανριέτ, του Ελί, της Ματίλντ και όπου ο Μονύ ζήτησε να κατασκευάσουν μία επιτύμβιο στήλη στη μνήμη της οικογένειάς του από τη Θεσσαλονίκη που εξοντώθηκε στη διάρκεια του πολέμου. Η αδελφή της Λιλιάν, η Αιμέ, ήλθε από το Λίβερπουλ στο Παρίσι για την κηδεία. Είχε ίσως διατηρήσει με τεχνητά μέσα τα ξανθά της μαλλιά, αλλά είχε πάντοτε ένα καταπληκτικό γαλάζιο βλέμμα, λεπτή μέση και τέλειο σώμα. Πέθανε λίγο μετά το 1980.

Έτσι, η οικογένεια περιορίστηκε σημαντικά στα ανώτερα επίπεδά της. Όλοι οι αδελφοί και οι αδελφές του Βιντάλ έχουν πεθάνει, καθώς και τρεις ανειψίες του. Η τέταρτη, η Ελέν, αδελφή της Ρεζίν, βρισκόταν πολύ μακριά. Η Ελέν είχε ξαναπάρει το όνομα Ναχούμ μετά το διαζυγίο της με τον Παλ Σρεκέρ. Είχε βρει μία θέση δασκάλας γαλλικών στο πανεπιστήμιο του Άθενς (στην πολιτεία Γεωργία των Ηνωμένων Πολιτειών) και έπειτα μία θέση μεταφράστριας στο κοινοβούλιο της Οττάβα. Ο Βιντάλ και η Ελέν αντάλλασσαν γράμματα, ο Βιντάλ της έστειλε μια φορά με γράμμα του πληροφορίες σχετικά με τους προγόνους του Ναχούμ της Θεσσαλονίκης. Από την Οττάβα, έγραψε ένα πολύ συγκινημένο γράμμα στο Βιντάλ, μετά το θάνατο της Ματίλντ.

23 Δεκεμβρίου 1976

Το γράμμα σου που μόλις έλαβα γυρνώντας στο σπίτι με λύπησε πολύ. Πόσο λυπάμαι που δεν μπόρεσα να τη δω προτού φύγει, κι αυτή. Έτσι, βλέπω όλη μου την οικογένεια να σκορπίζει και να φεύγει και μένω πολύ μόνη εδώ, μακριά από όλους.

Λυπάμαι τόσο που υπέφερε τόσο πολύ. Πώς εξηγείται ότι δεν ανακάλυψαν ωρύτερα από τι έπασχε; Είναι πραγματικά απίστευτο. Πρέπει να είχα κάτι σαν ένα προαισθημα, διότι, την περασμένη εβδομάδα, πέρασα από τη συναγωγή, κάτι με ώθησε να πάω, και τώρα ξέρω τι με ώθησε να κάνω αυτήν την αρκετά ασυνήθιστη πράξη για μένα. Ο Θεός να την αναπαύσει εν ειρήνη... Τολμώ να ελπίζω ότι εσύ και η Κορίν δεν θα νοιώσετε πολύ μόνοι. Αγαπημένε μου θείε, είσαι ο τελευταίος σύνδεσμος από την οικογένεια του πατέρα μου.

Όμως, το 1978 υπήρξε ρήξη ύστερα από ένα ταξίδι της Ελέν στο Παρίσι. Συνέπεσε με μια περίοδο κατάθλιψης, κατά την οποία η Κορίν δεν δεχόταν πλέον κανέναν για φαγητό. Η Ελέν, πολύ προσβεβλημένη που δεν την κάλεσαν ούτε μία φορά για φαγητό, πληγώθηκε επίσης που ο εξάδελφός της Εντγκάρ δεν την κάλεσε, ενώ έμενε ακριβώς απέναντί του. Δεν ήξερε ότι η σχέση ανάμεσα στην Τζόαν και τον Εντγκάρ είχε γίνει δύσκολη, και ότι ο Εντγκάρ είχε σχεδόν κλειδωθεί στο σπίτι του για να τελειώσει τη συγγραφή ενός βιβλίου. Έτσι, διέκοψε τις σχέσεις με αυτή την εγωιστική και αγενή οικογένεια, διατηρώντας σχέσεις μόνο με την εξαδέλφη της, Σαρύ. Υπήρξε μια τελευταία ανταλλαγή αλληλογραφίας ανάμεσα στην Ελέν και το Βιντάλ, μετά το θάνατο της Λιλιάν:

6 Μαρτίου 1979

Αγαπητέ μου Βιντάλ,
πληροφορήθηκα με μεγάλη λύπη τον αναπάντεχο θάνατο του Μονύ και της Λιλιάν, τον Ιανουάριο. Λυπάμαι πολύ, αλλά αυτό που με λυπεί ακόμη περισσότερο είναι το γεγονός ότι η οικογένεια δεν έκρινε αναγκαίο να με ειδοποιήσει και με άφησε σε πλήρη άγνοια. Εάν η οικογένεια δεν θέλει πια να με συμπεριλαμβάνει στους δικούς της, εντάξει, θα μείνω έξω από όλα.

Παρίσι, 12 Μαρτίου 1979

Αγαπημένη μου Ελέν,
με άγγιξε πολύ το γράμμα σου. Θα ήθελα να το ξαναδιαβάσεις! Τι θέλεις να πεις με αυτό για την οικογένεια; Νομίζεις ότι η Αιμέ, η Κορίν ή εγώ ήμασταν σε θέση να γράψουμε; Ή τα εξαδέλφια σου; Στη *Le Figaro* είχα αναφέρει το όνομά σου, *γιατί ανήκεις στην οικογένεια*.
Εάν θέλεις να ανακαλέσεις τα απειλητικά σου λόγια, γράψε μου, θα σου γράψω, ελπίζω, τα πάντα γι' αυτή τη σκληρή αρρώστια της Λιλιάν. Λέω, ελπίζω, γιατί έχω την Κορίν άρρωστη εδώ και δυο-τρεις μήνες, και μια ισχυρή αναιμία της έδωσε έναν ιό έρπητα ζωστήρα, περνάμε μια πολύ λυπηρή εποχή, και αυτό μας κουράζει πολύ. Μακάρι να αντέξω! Με τη βοήθεια του Θεού.
Περιμένω γράμμα σου και σε φιλώ.

Ο ΘΕΙΟΣ σου

Η Ελέν δεν απάντησε. Ο Βιντάλ θα προσπαθήσει να τη συναντήσει στην Οττάβα, τρία ή τέσσερα χρόνια αργότερα, αλλά δεν θα τη βρει στο σπίτι της και δεν θα βρει το όνομά της στον τηλεφωνικό κατάλογο. Είχε παντρευτεί την εποχή εκείνη ένα Καναδό μετεωρολόγο, το Ζοζέφ Καλβέρ, και είχε αποκτήσει την καναδική ιθαγένεια.

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, ο Βιντάλ γίνεται ο ποιμένας των νεκρών του. Όχι μόνο τους αναφέρει συνεχώς στις αναμνήσεις του, αλλά σκέφθηκε επίσης να συγκεντρώσει στο Παρίσι το διασκορπισμένο ποίμνιο σε μακρινά νεκροταφεία. Έτσι, σκεφτόταν ολοένα και πιο έντονα να ζητήσει τη μεταφορά των οστών του Μπούσι κοντά σε αυτά της γυναίκας του Ματίλντ, η οποία είναι θαμμένη με την αδελφή της Ανριέτ στο νεκροταφείο του Μπανιέ. Θα ήθελε επίσης να φέρει τα οστά του αδελφού του, Ζακ, από το νεκροταφείο της Φλωρεντίας σε αυτό του Μπανιέ. Το 1977 έγραψε στον οίκο τελετών Μπορνιόλ εξετάζοντας το ενδεχόμενο εκταφής του Ανρί από το νεκροταφείο του Οντεργκέμ και μεταφοράς του στο Μπανιέ. Ενημερώθηκε επίσης για τις δυνατότητες του οικογενειακού τάφου του Σαμύ Μπερεσσί, ο οποίος πέθανε το 1929, δεν ξέρω με ποιον σκοπό.

Εκείνη την εποχή, στο διάστημα 1975-1980, όλο του το είναι πάλευε κατά της διασποράς και της λήθης. Δεν ήθελε μόνο να βρει τους διασκορπισμένους σε όλο τον κόσμο συγγενείς του, ήθελε επίσης να βρει τα ίχνη ανθρώπων με τους οποίους αλληλογραφούσε από τη Θεσσαλονίκη, όπως την Καναδή Κορνελί Μάντεϋ, την Αυστριακή Βίλχελμιν, καθώς και τα ίχνη χαμένων φίλων. Σε ποιον έγραψε, ποιος απάντησε σε αυτά τα γράμματα από τον προθάλαμο του τάφου του;

Κύριε Βιντάλ Ναχούμ,

ο γιος μου μού διαβίβασε το γράμμα σας. Αντιλαμβάνομαι ότι η αποχώρησή σας από την ενεργό δράση δεν ήταν πάντοτε ανέμελη. Έτσι συμβαίνει γενικά σε όλους. Σε ηλικία 77 ετών, έχω αποσυρθεί σε έναν σύλλογο για την τρίτη ηλικία και έχω διακόψει ουσιαστικά κάθε εξωτερική σχέση, αναμένοντας το αναπόφευκτο.

Ευχόμενος καλύτερη συνέχεια σε σας, σας στέλνω τις καλύτερες ευχές μου.

Δυσανάγνωστη υπογραφή

8 Ιουλίου 1975

Η «querencia»

Το άλλο μισό της ζωής του Βιντάλ δεν ήταν πλέον παρά ένα υπόλειμμα. Ο Βιντάλ έκλεισε το κατάστημά του στην οδό ντε λα Λυν πριν από το 1980, ελλείψει πελατών. Δεν είχε πλέον ακίνητα, αλλά διέθετε ακόμη μετοχές και ομόλογα. Ήθελε να μπορεί ακόμη να πουλά και να αγοράζει τίτλους, ανάλογα με την έμπνευσή του ή με τις συμβουλές του χρηματιστή του στην οδό ντε λ' Οπερά. Όμως, δεν καταλάβαινε ότι αυτές που ήταν κάποτε οι πιο στέρεες αξίες, η υφαντουργία, η σιδηρουργία, είχαν γίνει οι πιο ευάλωτες. Ωστόσο, ο Βιντάλ και η

Κορίν μπορούσαν ακόμη να ζουν και να ταξιδεύουν όχι μόνο διαθέτοντας τη σύνταξη του Βιντάλ και χρησιμοποιώντας τις οικονομίες του, αλλά επίσης χάρη στην πώληση του οικοπέδου στο Βω.

Μετά το κλείσιμο του καταστήματός του, ο Βιντάλ κράτησε την ταχυδρομική διεύθυνση της οδού ντε λα Λυν. Σχεδόν κάθε πρωί, πήγαινε εκεί κατευθείαν. Περνούσε με σφιγμένη καρδιά μπροστά από την πολυκατοικία της αδελφής του, Ματλντ, στη λεωφόρο Νιέλ, έπαιρνε το μετρό στο Περέρ, άλλαζε μετρό, ανέβαινε αργά τα σκαλιά της στάσης Μπον-Νουβέλ, σταματούσε σε ένα κιόσκι με λαχεία, όπου έπαιξε μια-δυο φορές ρουλέττα, πήγαινε να παραλάβει το ταχυδρομείο του, επισκεπτόταν μερικούς φίλους στη γειτονιά, μεταξύ των οποίων τον κ. Σαλτιέλ, χονδρέμπορο επίσης, στην οδό Σαιν-Ντενί, έριχνε ίσως μια ματιά στις όμορφες πόρνες του δρόμου, περνούσε ενδεχομένως από την τράπεζά του, την Τράπεζα της Γαλλίας, ή πήγαινε στο χρηματιστή του για να ενημερωθεί για τις τιμές των μετοχών, και, με την πείνα να του τρυπά το στομάχι, επέστρεφε νωρίς στο σπίτι και παρότρυνε την Κοττούλα να ξεκινήσει το μαγείρεμα.

Είχε βρει πάνω από το μαγαζί του ένα μικρό διαμέρισμα για την εγγονή του, Βερονίκ, και τη φώναζε από το δρόμο για να της μιλήσει. Απέφυγε τις σκάλες, αλλά όταν η Βερονίκ αποφάσισε να συγκεντρώσει το υλικό της προφορικής του βιογραφίας, ανέβηκε στον πάνω όροφο και το 1978 είχαν τις συζητήσεις οι οποίες περιέχονται στο βιβλίο αυτό στο μεγαλύτερο μέρος τους.

Η άλλη εγγονή του, Ιρέν, πήγαινε επίσης και τον συναντούσε στην οδό ντε λα Λυν. Ενώ είχε λατρεύει τη «νόνα» της όταν ήταν μικρή, τώρα την απέφυγε. Μετά το χωρισμό των γονιών της, δεν ανεχόταν το γεγονός ότι η Κορίν κάθε φορά εγκωμίαζε τον πατέρα της και μείωνε τη μητέρα της. Έτσι, η Κορίν παραπονιόταν για τη λησμοσύνη και την αχαριστία ενός παιδιού στο οποίο είχε αποσιωθεί ολοκληρωτικά. Για αυτό το λόγο, η Ιρέν πήγαινε και έβλεπε τον παππού της κατ' ιδίαν. Όταν έμπαινε ένας πελάτης στο μαγαζί, ο Βιντάλ τη σύστηνε: «Η εγγονή μου, η μεγάλη κόρη του γιου μου, πηγαίνει στο σχολείο, είναι σαν το γιο μου, δεν θέλει να έλθει να δουλέψει αργότερα μαζί μου στο μαγαζί». Ο Βιντάλ και η Ιρέν αστειεύονταν και πείραζαν ο ένας τον άλλον. Η Ιρέν προσποιούνταν ότι ήθελε να κάνει τον παππού της να ντραπεί για το γιο του Εντγκάρ: «Βλέπεις τι αποτυχημένη έφηβη είμαι, με τραύματα, χωρίς ισορροπία, θα καταλήξω εγκληματίας στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων, το όνομα των Ναχούμ θα κηλιδωθεί για πάντα και ο μικρός προφήτης σου θα διαγραφεί από τη Βίβλο». Τότε ο Βιντάλ γελούσε με ένα γέλιο ατέλειωτο, που τελικά σταματούσε επιτέλους για να μπορέσει να αναστενάξει και να πει με μια πνοή: «Α, Ριφενού, τι κακό κάνεις στον παππού σου!».

Μερικές φορές γευμάτιζαν μαζί σε ένα μικρό εστιατόριο, όπου, αφού είχε καταβροχθίσει, «κατάπινε τον καφέ του καυτό (“η πρώτη αρετή του καφέ είναι να είναι καυτός”, έλεγε), και έπειτα αποκοιμιόταν όρθιος στην καρέκλα του για τον πεντάλεπτο υπνάκο του που κατάφερε να πάρει παντού. Από αυτό τον ναπολεόντειο υπνάκο, ξυπνούσε φρέσκος και χαρωπός».

Στη διάρκεια αυτών των γευμάτων ο Βιντάλ εξομολογούνταν στην Ιρέν ορισμένα μυστικά που δεν είχε αποκαλύψει στο γιο του. Ήθελε να της δώσει παλιά ερωτικά γράμματα που είχε αφήσει σε έναν σίγουρο φίλο του, αλλά τελικά δεν τόλμησε, και μάλλον κατέστρεψε τα γράμματα.

Ο Βιντάλ ένοιωθε ολοένα και περισσότερο την ανάγκη να βλέπει το γιο του, να του εμπιστεύεται τις έγνοιες του, τα προβλήματά του, να του ζητά τη γνώμη του και, ολοένα και πιο συχνά, την παρέμβασή του στους καυγάδες του με την Κορίν. Όταν ο Ενγκάρ ήταν στο Παρίσι, του τηλεφωνούσε κάθε πρωί, για να μάθει νέα του, να δει τι κάνει. Μερικές φορές πήγαινε να τον δει στο σπίτι του, στην οδό ντε Μπλαν-Μαντώ, ή τον καλούσε να έλθει στο Σαντιέ. Πότε ο Βιντάλ ανέφερε στο γιο του ότι δεν μπορούσε να συνεχίσει να ζει με την Κορίν και του εκμυστηρευόταν τα όνειρά του για άλλες γυναίκες (γιατί δεν μπορούσε να δεχθεί την ιδέα να ζήσει χωρίς γυναίκα), πότε, όταν ο γιος του τον συμβούλευε να φύγει για λίγο μακριά από την Κορίν, αρνιόταν με άγριο τρόπο την ιδέα αυτή, λέγοντας ότι τον είχε ανάγκη και ότι δεν μπορούσε να την αφήσει μόνη. Μερικές φορές, ο Ενγκάρ του έκανε ερωτήσεις σχετικά με το παρελθόν και τον ρωτούσε εάν είχε ερωμένη πριν από το θάνατο της μητέρας του. Ο Βιντάλ ορκιζόταν πως όχι, αλλά ο γιος του ήξερε ότι ήταν ανατολίτης, δηλαδή ότι μπορούσε να προσποιηθεί με μεγάλη δεξιότητα ότι ήταν ελκρινής, και δεν ήταν απόλυτα πεπεισμένος. Ο Βιντάλ ήταν πάντοτε πολύ τρυφερός, ένας μητρικός πατέρας για το γιο του, αλλά αυτός ήταν μερικές φορές νευρικός και απομάκρυνε τον πατέρα του, ο οποίος στενοχωριόταν διακρίνοντας σε αυτόν ένα χαρακτηριστικό των αδελφών Μπερεσσί. Ωστόσο, είχε περάσει πια εδώ και καιρό η εποχή που ο γιος δεν σκεφτόταν παρά μόνον πώς θα απελευθερωθεί από τον πατέρα του. Μάλιστα, αυτή η απελευθέρωση ήταν που τους είχε φέρει πιο κοντά. Ήταν περισσότερο από κάθε άλλη φορά συνδεδεμένοι με έναν ομφάλιο λώρο σε μια κυκλική σχέση, στην οποία ο καθένας ήταν ταυτόχρονα και πατέρας και γιος του άλλου.

Η οικογενειακή τραγωδία

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, το κατάστημα της οδού ντε λε Λυν κλείνει και έπειτα πωλείται. Το μικρό ημι-λυόμενο σπίτι στο Βω-συρ-Σεν, όπου χαλάρωνε κάθε εβδομάδα η Κορίν, είχε εγκαταλειφθεί σταδιακά, και έπειτα

πουλήθηκε. Στην αρχή, ο Βιντάλ και η Κορίν έπαιρναν το τράινο και ανέβαιναν το λόφο για να πάνε στο οικόπεδό τους, αλλά αυτό τους κούραζε ολοένα και περισσότερο, και συνήθως ο Ανρί, ο μικρότερος γιος της Κορίν, τους πήγαινε και τους έφερνε εκεί με το αυτοκίνητο. Τελικά, η Κορίν πούλησε το οικόπεδό της το 1976.

Ο Βιντάλ εξακολουθεί να πηγαίνει τις βόλτες του τα πρωινά προς το Σαντιέ, αλλά το απόγευμα μένει στο διαμέρισμα. Μετά το βινταλινό υπνάκο του στην πολυθρόνα για κανένα δεκάλεπτο, ο Βιντάλ και η Κορίν βλέπουν τηλεόραση, διαβάζουν, συζητούν ή καναδιίζουν. Ο Βιντάλ περιμένει την ώρα του βραδινού, κοιτάζει το ρολόι του, αποφασίζει λίγο μετά τις 5 να ειδοποιήσει την Κοττούλα, η οποία θυμώνει, αντιστέκεται και τελικά νικημένη αναχωρεί για την κουζίνα λίγο πριν από τις 6. Μετά τις ειδήσεις στην τηλεόραση, ανυπομονεί να πάει στο κρεβάτι του. Διατήρησε τον εξαιρετικό ύπνο του και αποκοιμείται σχεδόν μόλις ξαπλώσει. Αλλά η Κορίν έχει ολοένα και περισσότερες απνίες, διαβάζει τη *Le Monde* σχεδόν ολόκληρη, παίρνει ένα βιβλίο, σηκώνεται, πηγαίνει στο σαλόνι, στο παράθυρο, μπορεί να μείνει όρθια ή ξύπνια μέχρι αργά τη νύχτα και κοιμάται τελικά εξαντλημένη γύρω στις 4 το πρωί.

Είναι ολοένα και πιο νευρική, τον μαλώνει, του θυμώνει για τις ακαθαρσίες και την αταξία που προκαλεί στο διαμέρισμα, τις οποίες καθαρίζει με μανία, και τα αστεία με τα οποία απαντά ο Βιντάλ για να την ηρεμήσει εκνευρίζουν ακόμη περισσότερο την Κορίν. Συμμετέχει ολοένα και λιγότερο στο παιχνίδι με τα πειράγματα, γελάει ολοένα και πιο σπάνια με τα αστεία του.

Τα γεύματα έχουν γίνει μόνιμη πηγή συγκρούσεων. Αυτός τη βιάζει κάθε φορά να τα ετοιμάσει και αυτή τον ελέγχει συνεχώς για να τηρεί τη διαίτά του. Ο Βιντάλ εκδήλωσε υπέρταση και ο γιατρός του συνέστησε μία διατροφή χωρίς αλάτι, περιορισμό του κρασιού κλπ. Προσπαθεί να την ξεγελάσει, ξαναβάζει κρασί στα κρυφά, προκαλεί την επίπληξη. Ο Βιντάλ τσιμπάει στα κλεφτά φαί από το ψυγείο, κάνει φέτες αλειμμένες με βούτυρο, τρώει κρυφά καραμέλες και φρούτα γκλασέ. Έχει κρύψει ένα μπουκάλι Μπενεντικτίν, στο ψηλό ράφι ενός ντουλαπιού, κοντά στην τουαλέττα, και μετά τον καλά αραιωμένο καφέ του πηγαίνει στην τουαλέττα να ουρήσει. Ενώ η Κορίν ασχολείται με το πλύσιμο των πιάτων, παίρνει το μπουκάλι του Μπενεντικτίν και πίνει δυο-τρεις μεγάλες γουλίες, πράγμα που τον γεμίζει με μια τεράστια ικανοποίηση. Μια φορά, τον συνέλαβε στα πράσα ο γιος του: «Μα, μπαμπά! – Βρέχω τα χείλη μου», απάντησε ο Βιντάλ με μαλακή φωνή.

Οι ασφυξίες, οι αγωνίες και οι πόνοι της Κορίν πολλαπλασιάζονται. Υποβλήθηκε σε εγχείρηση στο άλλο μάτι, έχει προβλήματα με τα δόντια της. Θέλει να αναγνωρίσει ο Βιντάλ τη σοβαρότητα των προβλημάτων της και την ένταση

των πόνων της. Όταν αυτός παραπονιέται για κάποιο πρόβλημα ή για ένα κτύπημα, αυτή ξεσπά. «Μα δεν είναι τίποτε, Βιντάλ, σε σύγκριση με τα όσα υποφέρω εγώ». Επισκέπτεται πολύ συχνά το γιατρό Μιλανολό. Οι εξετάσεις δεν δείχνουν κανένα πρόβλημα στην καρδιά, καμμία βλάβη σε όργανα, αλλά ο Μιλανολό αναγνωρίζει ότι είναι πολύ άρρωστη από τα «νεύρα» της. Της συνιστά να βγαίνει έξω, να πάει διακοπές. Όμως, τα ταξίδια και οι διακοπές την ηρεμούν μόνον προσωρινά και είναι ολοένα και λιγότερο αποτελεσματικά.

Οι κρίσεις κατάθλιψης έχουν γίνει κρίσεις απόρριψης του Βιντάλ. Δεν τον αντέχει πια. Αυτός χειροτερεύει την κατάσταση, νομίζοντας πως την ηρεμεί: είτε της λέει: «Μα, Κοττούλα, θα έπρεπε να είσαι η πιο ευτυχισμένη γυναίκα στον κόσμο», πράγμα που προκαλεί το θυμό της, είτε απαντά με μηχανικό τρόπο σε όλα τα παράπονά της, όλες τις κριτικές της: «Ναι, Κοττούλα». Ο γιος του τού επαναλαμβάνει ότι η Κορίν πάσχει από μια ασυνειδητη ενοχή, η οποία οφείλεται στον ίδιο τους το γάμο, αλλά ο Βιντάλ, ο οποίος αγνοεί κάθε συναίσθημα ενοχής, θέλει μάλλον να πιστεύει ότι αυτή θέλει να τον ξεφορτωθεί τώρα που είναι γέρος και δεν έχει πια χρήματα. Στη διάρκεια των οξύτερων κρίσεων, όταν αυτός συνεχίζει να ενδιαφέρεται για τα γεύματα και αυτή έχει ολοένα και λιγότερη όρεξη και διάθεση να μαγειρεύει, του φωνάζει: «Μα, πήγαινε στο εστιατόριο, Βιντάλ». Του Βιντάλ δεν του αρέσει να πηγαίνει μόνος στο εστιατόριο και του αρέσει πολύ η μαγειρική της Κορίν, η οποία του μαγειρεύει αυτά που του αρέσουν και του ταιριάζουν.

Όταν τα πράγματα είναι πολύ άσχημα, ο Βιντάλ τηλεφωνεί στον Ενγκάρ και τον ικετεύει να έλθει. Ο Ενγκάρ καταλαβαίνει το πρόβλημα από το οποίο πάσχει η Κορίν. Μαλώνει το Βιντάλ, ο οποίος δέχεται αυτή την κατσάδα, αφού σκοπός της είναι να ηρεμήσει την Κορίν ικανοποιώντας την. Τότε ο Βιντάλ υπόσχεται επίσημα μπροστά στο γιο του να μην κάνει ποτέ ξανά την Κορίν να υποφέρει, και όλα ξαναρχίζουν την επόμενη ημέρα. Μερικές φορές, επίσης, η Κορίν ζητά από το Βιντάλ να φύγει από το διαμέρισμα. Στις περιπτώσεις αυτές, ο Ενγκάρ τον συμβουλεύει να φύγει για λίγες ημέρες, να αφήσει τα πράγματα να ηρεμήσουν. Αλλά ο Βιντάλ δεν μπορεί να δεχθεί αυτή την ιδέα, και λέει: «Με χρειάζεται, δεν μπορώ να την αφήσω». Ύστερα από μία ιδιαίτερα σοβαρή κρίση, ο Ενγκάρ καταφέρνει να πείσει τον πατέρα του να πάει στο ξενοδοχείο και να λαμβάνει νέα της Κορίν μόνον μέσω εκείνου. Από την επομένη κιόλας, ο Βιντάλ θέλει να επιστρέψει στο σπίτι του και ο γιος του καταφέρνει να τον αποτρέψει. Ο Βιντάλ βάζει την ανεψιά του, Λιλιάν, να τηλεφωνήσει στον Ενγκάρ: «Πώς μπορείς να ωθήσεις τον πατέρα σου να δεχθεί να τον διώξουν από το σπίτι του;». Η Κορίν, από τη μεριά της, αρχίζει να ηρεμεί και ο Ενγκάρ πιστεύει ότι η κατάσταση εξελίσσεται θετικά. Πιστεύει ότι ο πατέρας του πρέπει

να γίνει επιθυμητός και όχι να επιβάλλει την παρουσία του. Όμως στο πρωινό τηλεφώνημα της τρίτης ημέρας, ο Βιντάλ δεν αντέχει πια, ξεσπάει «Βλάκα!» φωνάζει ξαναβρίσκοντας στον 50χρονο γιο του το χαζό παιδί των 10-15 ετών. Επιστρέφει στο σπίτι του, το δράμα ξαναρχίζει. Τότε ο γιος του παθαίνει μία εμπλοκή στο πεπτικό του σύστημα, νοιώθει την ανάγκη να κάνει εμετό και τον κατακλύζει ένας δυνατός πυρετός. Ξέρει ότι η τραγωδία τον έχει νικήσει: ο Βιντάλ θέλει να μείνει, ενώ πρέπει να φύγει, να διαφύγει, ενώ είναι αλυσοδεμένος.

Όταν ο Βιντάλ και η Κορίν είναι μόνοι, το διαμέρισμα της οδού Λωζιέ μοιάζει ακόμη πιο νεκρώσιμο, καθώς όλα είναι καθαρά, τακτοποιημένα, γυαλισμένα. Οι επισκέψεις των παιδιών και των εγγονών έχουν γίνει σπάνιες. Ο Ενγκάρ λείπει συχνά από το Παρίσι. Μόνο ο Ανρί έρχεται πολύ συχνά, κάνει εξυπηρητήσεις, κάνει τα ψώνια, τους πηγαίνει κάπου με το αυτοκίνητο. Η Κορίν εγκατέλειψε σταδιακά τη θεσσαλονικιώτικη συνήθεια να ετοιμάζει εκ των προτέρων περισσότερα πιάτα για το ενδεχόμενο μιας επίσκεψης. Επίσης, σταμάτησε σταδιακά να φτιάχνει *σφοργατικός* με σπανάκι ή μελιτζάνες, *παστελλικός* με τυρί, κεφτέδες με βοδινό και αγνίσιο κρέας, από τα οποία κρατούσε πάντοτε μία μερίδα για τα παιδιά της και τον Ενγκάρ. Τελείωσαν πια τα τελετουργικά παιχνίδια, στα οποία ο Βιντάλ προσποιούνταν ότι ήθελε να μοιραστεί τη μερίδα που είχε κρατηθεί για το γιο του, κάτω από τις αγανακτισμένες διαμαρτυρίες της Κορίν.

Στιγμές χαλάρωσης

Και όμως υπάρχουν στιγμές, περίοδοι, χαλάρωσης, ανοίγματος, επικοινωνίας, χαράς. Στο διαμέρισμα, ο εξωτερικός κόσμος φθάνει με τη σχολαστική γνώση της *Le Monde* και με το θέαμα των ειδήσεων στην τηλεόραση. Συζητούν και διαφωνούν. Ο Βιντάλ είναι μοιρολάτρης, εξακολουθεί να εγκρίνει και να συγχαίρει όλους τους προέδρους της δημοκρατίας που διαδέχονται ο ένας τον άλλον, η Κορίν νοιώθει κοντά στο λαό, αγανακτεί με τα προνόμια, τις καταχρήσεις, τις πολυτελείς δαπάνες του κράτους. Έγραψε μάλιστα στο Ζισκάρ ντ' Εσταίν λέγοντάς του ότι, εάν θέλει να ισοσκελίσει τον προϋπολογισμό της Γαλλίας, αρκεί να καταργήσει τις δεξιώσεις στην προεδρική κατοικία.

Υπάρχουν επίσης οι έξοδοι στο εστιατόριο, όπου τους καλεί κάποιο από τα παιδιά τους. Τις ημέρες αυτές, ο Βιντάλ είναι πολύ ευτυχισμένος, ανυπομονεί, περιμένει το αυτοκίνητο αυτού που τον κάλεσε από πολύ νωρίτερα μπροστά στην πόρτα της πολυκατοικίας του. Στο εστιατόριο, ανυπομονεί να διαβάσει τον κατάλογο, ζητάει ψωμί, βιάζεται να παραγγείλει, παραγγέλνει πρώτος, ζητάει από το σερβιτόρο να τον σερβίρουν όσο γίνεται πιο γρήγορα και, αφού δώσει την παραγγελία του, παραμονεύει το σερβιτόρο με το βλέμμα, και με την πρώτη

ευκαιρία τον φωνάζει για να του φέρει το πιάτο του. Μόλις έλθει το πιάτο του, το πρόσωπό του σκύβει στο πιάτο, τρώει με λαιμαργία, σαν να είχε περάσει από λιμό, με την απόλυτη συγκέντρωση ενός ζώου. Δεν ακούει και δεν βλέπει πλέον τίποτα, αλλά, κατά διαστήματα, ενστικτωδώς, όπως έκαναν οι πρόγονοί του τα ανθρωποειδή πριν από την ανακάλυψη της φωτιάς, πριν από δύο εκατομμύρια χρόνια, τα μάτια του κοιτάζουν γύρω του, σαν να θέλουν να βεβαιωθούν για την απουσία ενός εχθρού που θα ερχόταν να του πάρει το γεύμα του, και συνεχίζει μέχρι να εξαφανίσει τα πάντα. Παρότι έχει κάπως ηρεμήσει, περιμένει ακόμη με ανυπομονησία το κυρίως πιάτο. Μόνο αφού το τελειώσει, το πρόσωπό του αποκαθίσταται, ευτυχισμένο, κοιτάζει γύρω του, πρώτα τα πιάτα των άλλων, για να δει αν μπορεί νατσιμπήσει κάτι από δω κι από κει, πίνει μια καλή γουλιά κρασί και αρχίζει να συμμετέχει στη συζήτηση, εκμεταλλευόμενος κάποια στιγμή απροσεξίας από την Κορίν ή το γιο του για νατσιμπήσει ένα κομμάτι στο πιάτο τους. Υποδεικνύει κατ' επανάληψη με το βλέμμα το άδειο ποτήρι του και το μπουκάλι του κρασιού και, όταν η Κορίν και ο Ενγκάρ του λένε να σταματήσει να πίνει, απαντά αγέρωχα: «Μα ζούμε σε δημοκρατία». Εάν κάποιος τον επικρίνει ότι ρίχτηκε με τα μούτρα στο φαγητό ξεχνώντας οτιδήποτε άλλο, αναφέρει με σοβαρό ύφος την τουρκική παροιμία: «Το μάτι βλέπει, η ψυχή λαχταρά». Εάν ο γιος του τον μαλώσει, απαγγέλλει την παλιά θεσσαλονικιώτικη παροιμία: «*Se alevantaron los pepinos i aharvaron a los bagchavanes*»: τα αγγούρια σηκώθηκαν και κτύπησαν τους κηπουρούς τους.

Υπάρχουν επίσης οι μεγάλες γιορτές. Δεσπόζει τότε ως χαρούμενος πατριάρχης στα γλέντια του γάμου της Ιρέν και της Βερονίκ, στο σπίτι της Βιντάλ, όπου γιορτάζονται επίσης μερικές φορές τα γενέθλιά του. Ένα μήνα νωρίτερα, ο Βιντάλ θυμίζει στο γιο του την ημερομηνία της 14^{ης} Μαρτίου προκειμένου να ετοιμάσει το γεύμα και τα δώρα. Ο Ενγκάρ δεν θυμάται γενέθλια, αλλά η Τζόαν, που λατρεύει τα γενέθλια και τα δώρα, δεν τα ξεχνά ποτέ. Γιόρτασε όμορφα τα εβδομηκοστά ένατα γενέθλιά του στο εστιατόριο, το 1973, ενώ για τα 80 χρόνια του έγινε μία μεγάλη γιορτή, στο σπίτι του Ενγκάρ, στην οδό ντε Μπλαν-Μαντώ. Η γιορτή μετά το γεύμα ηχογραφήθηκε, και στην κασέτα ακούγονται τα χαρούμενα γέλια της νόνας ανάκατα με εκείνα του Βιντάλ, της Ιρέν, του συζύγου της Ντανιέλ, της Βερονίκ, της Τζόαν, του Ενγκάρ. Ο Βιντάλ τραγούδησε τα *Κλειστά παντζούρια* με μεγάλο πάθος:

Όπως οι ωραίες μέρες των 20 χρόνων μας

όπου, ο αφηγητής, γερασμένος, επιστρέφει στο σπίτι του έρωτά του

*Στην πλατεία
Όπου σβήνουν*

*Ό,τι και να κάνουμε
Όλα τα ίχνη...*

και όπου

*Νόμιζα σχεδόν ότι άκουγα
Την τρυφερή σου φωνή
Να ψιθυρίζει:
«Έλα πιο κοντά»...*

Το τραγούδι επαναλαμβάνεται, εν χορώ, και ο Βιντάλ, συνοδευόμενος από τους υπόλοιπους, τραγουδά τα *Νεκρά φύλλα*. Τα τραγούδια διαδέχονται το ένα το άλλο. Υπάρχουν τα αρκετά πρόσφατα που λατρεύει ο Βιντάλ: *Ζον, ζον, ζον, είχε δακτυλίδια σε όλα τα δάκτυλά της*.

Ο Βιντάλ ζητά από την Ιρέν να τραγουδήσει το *Παράπονο των άπιστων εραστών* που τραγουδά από την ηλικία των 6 ετών επαναλαμβάνοντας το ίδιο παιδικό λάθος.

*Καλοί μου άνθρωποι
Ακούστε το θλιβερό τροπάριο
Των περιπλανώμενων εραστών
Που τους βασανίζουν οι αγωνίες τους
Επειδή αγάπησαν
Άπιστες γυναίκες
Που τους απάτησαν
Αναίσχυντα....*

Πηγαίνουμε πιο μακριά στο παρελθόν, τραγουδάμε το *Σομπρέρο και Μαντίλες*, και έπειτα τραγούδια του 1900, το *Ολόγυμνος* που τραγουδούσε ο Περσικό:

*Με βρήκαν ολόγυμνο
Κοντά στην Παναγία
Στην οδό Σαιν-Μαρτέν...*

Και όλοι τραγουδούν εν χορώ με στόμφο *Το όνειρο περνά*. Ο Βιντάλ και ο Εντγκάρ τραγουδούν με πάθος τους *Δύο Οργανοπαίκτες*, που τους είχε μάθει ο Πεπό Μπερεσσί:

*Σε μαύρα άλογα χωρίς χαλινάρι
Χωρίς σέλλα, χωρίς αναβολείς
Στο βασίλειο των νεκρών
Κυκλοφορούν οι δύο οργανοπαίκτες...*

Οι δύο οργανοπαίκτες ρωτούν τους νεκρούς εάν θέλουν να ξαναζήσουν και όλοι οι νεκροί, ενθουσιασμένοι, φωνάζουν «ΝΑΙ!». Αλλά, λένε οι δύο οργανοπαίκτες, «εάν θέλετε να ζήσετε δύο φορές, πρέπει να αγαπήσετε κι άλλο». Τότε, οι νεκροί φωνάζουν ομόφωνα με φρίκη: «ΟΟΟΟΟΧΙ!».

Περνάμε στο ιταλικό τραγούδι, με τους *Paraveri*, και ο Βιντάλ ξεθάβει από το παρελθόν του τη *Μπέλλα Τζιγκούντι*:

*Andeva a piedi de Lodi a Milano
Per incontrare la bella Gigudi...*

Ακολουθεί ένα άλλο τραγούδι που χρονολογείται από πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, *Στο δρόμο της Φλωρεντίας*:

*Μιρέλα, Μιρέλα, ομορφούλα μου,
Έρχομαι να σε ξαναδώ
Είσαι η πιο όμορφη της Ιταλίας
Έρχομαι να σου φέρω την ευτυχία
Όμως, εσύ, μου κράτησες την καρδιά σου;*

Ο Βιντάλ περνά στη «δεύτερη καταστροφή» όπου ο δύστυχος εξόριστος μαθαίνει ότι η Μιρέλα πέθανε πριν από ένα έξι χρόνια. Και έπειτα απαγγέλλει τον μονόλογο του Φλαμπώ στον *Αετιδέα*⁷⁷:

*Ο Ζαν-Πιερ Σεραφέν Φλαμπώ, επονομαζόμενος Φλαμπάρ,
Που ο μπαμπάς του ήταν από τη Βρετάνη και η μαμά του από
την Πικαρδία...*

Ανταποκρινόμενος στο αίτημα της Ιρέν, τραγουδά ένα τούρκικο τραγούδι με νοσταλγική ομορφιά, του οποίου τα λόγια μεταφράζει:

*Του ποταμού αυτού
Τα νερά πλημμύρισαν τον κήπο μου
Πόσες λύπες είχα
Τις λύπες μου, δεν μπορούσαν να τις πάρουν τα καλώδια
του τηλεγράφου
Δεν μπορούσε να τις πάρει η πένα.*

Έπειτα περνά στο *Ζουλ* *ον παρά*, οθωμανική εκδοχή του *Λα Βιολετέρα*:

*Τριαντάφυλλα για 10 λεπτά
Ένα κοριτσάκι πουλά τριαντάφυλλα
Αγοράστε τα τριαντάφυλλά μου...*

⁷⁷ [ΣτΜ:] *L'Aiglon* του Εδμόνδου Ροστάν.

Και τέλος, η τούρκικη ιστορία του (αγράμματος) στρατιώτη που ζητά από το χότζα να του διαβάσει το γράμμα της αρραβωνιαστικιάς του Εμινέν. Ο χότζας:

*Μπαμπάν σαλάμ εντιόρ
Αμάν σαλάμ εντιόρ
Χότζα σαλάμ εντιόρ*

Ο Βιντάλ μεταφράζει κάθε φράση με έμφαση:

*Ο πατέρας σου σε χαιρετά πολύ
Η μητέρα σου σε χαιρετά πολύ
Ο χότζας σε χαιρετά πολύ*

Τότε ο στρατιώτης λέει στο χότζα: «Σε ικετεύω, μην με κοροϊδεύεις, μίλησέ μου για την Εμινέν μου». Ο χότζας στενοχωρημένος, καθώς διάβασε ότι η Εμινέν έχει πεθάνει, του επαναλαμβάνει συνεχώς τους χαιρετισμούς του πατέρα, της μητέρας, του χότζα, και ο στρατιώτης καταλαβαίνει.

«Μα είναι φοβερά θλιβερό», βογκούν η Ιρέν και η Βερονίκ, ξεσπώντας σε γέλια.

Και η γιορτή συνεχίζεται, γελάμε, συγκινούμαστε, γελάμε που συγκινούμαστε, συγκινούμαστε που γελάμε όλοι μαζί. Έτσι, έγιναν μερικές ωραίες γιορτές γύρω από το Βιντάλ πατριάρχη και σούπερ-παππού.

Μόλις εμφανίζεται ο κύκλος κατάθλιψης της Κορίν, ο Βιντάλ, υπακούοντας στις υποδείξεις του γιατρού Μιλανολό, πιάζει για ένα ταξίδι. Του είναι ολοένα και πιο δύσκολο να πείσει την Κορίν, η οποία, μέσα στην ατονία της κατάθλιψης, δεν έχει πλέον όρεξη για τίποτα. Όμως, τελικά, με την παρέμβαση όλων, αυτή δέχεται την αναχώρηση και αυτός κάνει κρατήσεις σε ξενοδοχεία και τραίνα. Πηγαίνουν τότε είτε στο Μόντε Κάρλο, στη Νταϊζύ και το Σαμ, είτε σε πανδοχεία στην ύπαιθρο, εκ των οποίων ένα στη Νορμανδία που τους αρέσει πολύ, είτε κρουαζιέρα στο Ρήνο, είτε για λουτροθεραπεία στην Ιταλία, είτε στην Ελβετία στη λίμνη Λεμάν, είτε σε ένα ξενοδοχείο ή πανδοχείο για την τρίτη ηλικία στην Αλσατία ή στη Νότια Γαλλία. Γνωρίζονται εύκολα με τους συνδυατομένους τους, κάνουν φίλους, λαμβάνουν κάρτες στα γερμανικά, στα ιταλικά, με ευχές για νέα αντάμωση. Όλοι όσοι τους γνωρίζουν γοητεύονται από την ευθυμία τους, την περιέργειά τους για τα πάντα, τη θέρμη τους, τα αμοιβαία πειράγματά τους. Πηγαίνουν επίσης στο σπίτι που νοίκιασε ο Ενγκάρ στο Μενέρμπ. Μια φορά, ο Ενγκάρ και η Τζόαν πήραν μαζί τους την Κορίν στη Νάπολη και στο Σαλέρνο, υποχρεώνοντας το Βιντάλ να την αφήσει να φύγει μόνη. Αμέσως αναστήθηκε, όπως είχε αναστηθεί στην Καλιφόρνια, και επιπλέον είχε τη δυνατότητα να ξενυχτάει τα βράδια. Πέρασε μάλιστα μια καταπληκτική νύ-

χτα, στη Νάπολη, κοιτάζοντας τον Ενγκάρ και τη Τζόαν να χορεύουν ως τα χαράματα στο διαμέρισμα ενός φίλου.

Στις καλές τους στιγμές, όταν εμφανίζεται η φωτεινή πλευρά του εαυτού τους, ο Βιντάλ και η Κορίν προκαλούν αισθήματα τρυφερότητας στους άλλους που τους νοιώθουν σχεδόν σαν γονείς τους. Αυτό συνέβη στην Κολέτ Νηγκλ, στη Λα Τζόλλα, η οποία τους υιοθέτησε ως γονείς της με αγάπη («Σας αγαπώ όπως τον μπαμπά μου και τη μαμά μου», τους έγραφε). Το ίδιο συνέβη και στο Ζαν Ρεκανάτι και τη γυναίκα του Σουζάν. Ο Ζαν Ρεκανάτι ήταν ο μικρός αδελφός ενός φίλου του Ενγκάρ από το σχολείο, ο οποίος τον είχε στρατολογήσει στις αρχές του 1943 στο αντιστασιακό του κίνημα, κατόπιν συνελήφθη, εκτοπίστηκε και πέθανε στο Μαουτχάουζεν. Οι γονείς, θεσσαλονικιώτικης καταγωγής, είχαν εκτοπισθεί και θανατωθεί στο Άουσβιτς. Ο Ζαν ήταν ο μόνος επιζών της οικογένειάς του. Με την Απελευθέρωση, είχε γίνει μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος, είχε γίνει βοηθός αρχισυντάκτη στην εφημερίδα *L'Humanité*, είχε φύγει από το κόμμα, είχε παντρευτεί, είχε δύο γιους που ενηλικιώθηκαν στη δεκαετία του 1970, ο ένας ενεργό μέλος της Κομμουνιστικής Λίγκας⁷⁸, ο άλλος πανεπιστημιακός.

Όμως δύο περίοδοι συναισθηματικής κρίσης κλόνισαν τη σχέση με την Κολέτ και τη σχέση με τους Ρεκανάτι. Σε κάθε ταξίδι της στη Γαλλία, η Κολέτ ήταν καλεσμένη για μεσημεριανό ή για βραδινό στο σπίτι του Βιντάλ και της Κορίν. Όμως, σε ένα από τα ταξίδια της στα τέλη της δεκαετίας του 1970, η Κορίν περνούσε μια σοβαρή κρίση κατάθλιψης, και ο Βιντάλ ζήτησε τηλεφωνικά συγγνώμη από την Κολέτ που δεν θα μπορούσε ούτε να την καλέσει ούτε να τη συναντήσει. Η Κολέτ ένιωσε ότι την απέρριπταν και διέκοψε κάθε σχέση μαζί τους. Λίγο αργότερα, ο Ενγκάρ είχε κανονίσει ένα γεύμα στο εστιατόριο με τους γονείς του και τους Ρεκανάτι. Στη διάρκεια του γεύματος, αυτοί είχαν ύφος σκυθρωπό και παρέμεναν σιωπηλοί. Ο Βιντάλ και ο Ενγκάρ αναρωτιόντουσαν τι μπορούσε να τους είχε δυσαρεστήσει. Αυτό που είχε συμβεί ήταν ότι ο γιος τους Μισέλ είχε έλθει μόλις πρόσφατα σε βίαιη ρήξη μαζί τους, δηλώνοντας ότι θα αυτοκτονούσε, και είχε εξαφανισθεί χωρίς να αφήσει ίχνη. Δύο χρόνια αργότερα, ο Ζαν Ρεκανάτι πέθανε από καρδιακή προσβολή και η γυναίκα του έμαθε με καθυστέρηση το θάνατο του Μισέλ.

Επίσης, αρκετά αργά στη ζωή τους, δύο νεαρές συγγενείς, των οποίων η γιαγιά ήταν πρώτη εξαδέλφη των αδελφών Μπερεσσί, η Ντανιέλ και η Νικόλ

⁷⁸ [ΣτΜ:] Ligue communiste, οργάνωση η οποία προήλθε από τη συγχώνευση του Parti communiste internationaliste και της Jeunesse communiste révolutionnaire και προσχώρησε στην 4^η Διεθνή.

Ανζέλ, που είχαν έλθει από τη Γκρενόμπλ, αγάπησαν κι αυτές το Βιντάλ και την Κορίν και λάτρευαν να κάνουν παρέα μαζί τους.

Πάντα, ο Βιντάλ μπορούσε να γίνει ο σούπερ-παππούς, η Κορίν η σούπερ-νόνα, μπορούσαν να αστράφτουν και να προκαλούν αυθόρμητα αισθήματα θαυμασμού και αγάπης ανάλογης με αυτήν των παιδιών προς τους γονείς τους. Μερικές φορές, η χαρά της ζωής επανερχόταν στην Κορίν, εν μέσω των βασάνων της, ενώ η χαρά της ζωής, που ήταν πάντα παρούσα στο Βιντάλ, σκοτεινιάζε προσωρινά μόνον από τα οικογενειακά προβλήματα. Έτσι, ύστερα από τόσα χρόνια δοκιμασιών και βασάνων, παρέμενε παράδοξα ευτυχισμένος. Και όσο προχωρούσε στην όγδοη δεκαετία της ζωής του τόσο εξέπληττε τους άλλους με την αναλλοίωτη νεότητά του. Όπως γράφει η Ντανιέλ Ανζέλ, «ήταν τόσο λίγο καρτεσιανός, αλλά έδιδε την εντύπωση ότι τα είχε καταλάβει όλα, έχοντας βαθιά γνώση των πραγμάτων... και είχε διατηρήσει μέσα του μια τεράστια ικανότητα να μένει έκθαμβος. Τι ενθουσιασμός! Συχνά ένιωθα γριά δίπλα του».

Όνειρο

Ο Βιντάλ ήταν βαθιά συνδεδεμένος με την Κορίν, δεν μπορούσε να την αποχωρισθεί. Ταυτόχρονα, έκανε όνειρα να χειραφετηθεί από την κόλαση του σπιτιού του, αλλά δεν μπορούσε να ανεχθεί τη μοναξιά. Αρνιόταν ακόμη και την πρόταση του γιου του να πάει να εγκατασταθεί στο σπίτι του. Ήθελε να διαφύγει μόνον εάν μία άλλη γυναίκα τον δεχόταν εκ των προτέρων. Είχε γνωρίσει κάποτε μία κυρία, χήρα ή διαζευγμένη, και όταν αυτή έμαθε ότι ήταν παντρεμένος, αυτή η σοβαρή κυρία αρνήθηκε να προχωρήσει περισσότερο προτού χωρίσει, αλλά ο Βιντάλ μπορούσε να φαντασθεί μόνον την αντίθετη διαδικασία.

Ονειρεύτηκε επίσης την εξαδέλφη της Κορίν, τη Μαργκερίτ, χήρα από το 1956, η οποία ήταν 62 χρόνων, όταν αυτός άρχισε να την πλησιάζει. Παρά την πολύ μεγάλη οικειότητα ανάμεσα στην Κορίν και τη Μαργκερίτ, πρότεινε στη Μαργκερίτ να ζήσουν μαζί. Η Μαργκερίτ αρχικά συγκλονίσθηκε, του εξήγησε ότι δεν μπορούσε να πάρει τον άνδρα της εξαδέλφης της, και έπειτα είπε στο Βιντάλ ότι δεν ήταν δυνατό να εξετάσουν ένα τέτοιο ενδεχόμενο εάν προηγουμένως η Κορίν και αυτός δεν χώριζαν. Ο Βιντάλ δεν εγκατέλειψε τις προσπάθειές του. Η Ιρέν έγινε αποδέκτης των εκμυστηρεύσεων του παππού της, ο οποίος της ζητούσε ενθάρρυνση: «Θυμάμαι τη συγκίνηση που με κατέλαβε κοιτάζοντας το νεαρό Παππού μου, ηλικίας 80 ετών, τα γαλάζια του μάτια τόσο λαμπρά, τα ωραία μαλλιά του, αυτή την παιγνιδιάρικη προσμονή της ζωής».

Λίγο μετά τις εκμυστηρεύσεις αυτές, ο Βιντάλ είδε ένα δίσκο 45 στροφών με τίτλο *Θα έκανα τα πάντα για μια βόλτα πάνω στο κρεβάτι σου*. Το έστειλε με

το ταχυδρομείο στη Μαργκερίτ και περίμενε. Μη έχοντας νέα της, της τηλεφώνησε ύστερα από πέντε ημέρες: «Λοιπόν; – Πώς τόλμησες, Βιντάλ!» φώναξε η Μαργκερίτ προσβεβλημένη, και του έκλεισε το τηλέφωνο. Η Ιρέν τον μάλωσε: «Μα, τέλος πάντων, παππού, ξέροντας το στυλ της εξαδέλφης Μαργκερίτ, δεν έπρεπε σε καμμία περίπτωση να της στείλεις κάτι τέτοιο, έπρεπε να με ρωτήσεις, θα είχαμε στείλει κλασσική μουσική, κάτι αξιοπρεπές». Ο Βιντάλ δεν αποθαρρύνθηκε: πίστευε ίσως ότι η επιμονή του θα έκαμπτε την αντίσταση της Μαργκερίτ. Το 1975 του είπε στο τηλέφωνο: «Άφησέ με να σκεφτώ μερικές μέρες». Πέθανε προτού να σκεφθεί αρκετά, από έμφραγμα του μυοκαρδίου, σε ηλικία 65 ετών. Ο Βιντάλ ήταν 81 ετών.

Την ίδια περίπου εποχή, είχε κάνει άλλη μία προσπάθεια στην πλευρά του Τορίνου. Η αδελφή του τον είχε γνωρίσει σε μία στενή φίλη της, μία χήρα, την κ. Ορτόνα. Όταν η Ματίλντ είχε εγκατασταθεί στο Παρίσι, ο Βιντάλ είχε πάει στο Τορίνο για να κανονίσει τις υποθέσεις της και είχε καλέσει για φαγητό την κ. Ορτόνα. Έπειτα είχε γράψει στην κ. Ορτόνα ότι επιθυμούσε να πάει στο Τορίνο για να τη συναντήσει σε πιο οικεία βάση. Θιγμένη, η κ. Ορτόνα είχε γράψει στη Ματίλντ. Έλεγε ότι ήταν πολύ ενοχλημένη που την αντιμετώπιζαν ως γυναίκα ελαφρών ηθών, ενώ ήταν μία αξιοπρεπής χήρα. Η Ματίλντ μάλωσε τον αδελφό της, ο οποίος θύμωσε για την προδοσία της κ. Ορτόνα, και τα πράγματα έμειναν εκεί μέχρι το θάνατο της Ματίλντ, το Δεκέμβριο 1976.

Ο Βιντάλ έγραψε τότε ένα πολύ αξιοπρεπές γράμμα στην κ. Ορτόνα για να της ανακοινώσει το θλιβερό νέο και να της πει ότι ήλπιζε να τη δει για να μιλήσουν για την αδελφή του στη διάρκεια προσεχούς ταξιδιού του στο Τορίνο. Η κ. Ορτόνα απάντησε ότι ήταν πολύ λυπημένη και ότι ήταν απολύτως διατεθειμένη να συναντήσει το Βιντάλ στο ταξίδι που της ανακοίνωνε, όμως τον ενημέρωνε ότι έπρεπε να φύγει για να επισκεφθεί έναν από τους γιους της, ο οποίος ήταν παντρεμένος με μία Ισραηλινή, στο Ρεχοβότ, σε ένα κιμπούτζ. Τότε ο Βιντάλ της πρότεινε να τη συναντήσει ακόμη και στο Ρεχοβότ. Η κ. Ορτόνα του απάντησε με ύφος πολύ απόμακρο και αόριστο:

Αγαπητέ κύριε Βιντάλ,

λυπάμαι που δεν μπορώ να σας συναντήσω στο Τορίνο στις ημερομηνίες 15-20 Φεβρουαρίου ούτε και στο Ρεχοβότ. Δεν έχω ακόμη ακριβές πρόγραμμα: φεύγοντας από το Ρεχοβότ ίσως πάω στην Ελβετία. Προτού σχεδιάσετε το ταξίδι σας στο Ισραήλ, ίσως πρέπει να συμβουλευέστε [να συμβουλευτείτε, μάλλον] την οικογένειά σας, καθώς δεν θα μπορέσω να σας φανώ χρήσιμη. Λυπάμαι και σας στέλνω τους θερμούς χαιρετισμούς μου.

Σίλβια Ορτόνα

Το Μάρτιο 1977 ξέσπασε μια νέα κρίση με την Κορίν, και ο Βιντάλ πήρε για πρώτη φορά την απόφαση να φύγει και να μην ξαναγυρίσει. Ο γιος του βρισκόταν τότε για δύο εβδομάδες στο σπίτι μιας φίλης στο Καμόλι, μικρό λιμάνι της Λιγουρίας κοντά στη Γένουα. Ο Βιντάλ αναχώρησε για το Τορίνο με πρόσχημα να κανονίσει το ζήτημα της επιστροφής της σύνταξης της Ματίλντ που παρέμενε σε εκκρεμότητα. Εκεί, πληροφορήθηκε στο σπίτι της κ. Ορτόνα ότι αυτή επρόκειτο να περάσει το Πάσχα στο κιμπούτζ όπου ήταν εγκαταστημένος ο γιος της και κατάφερε να βρει τον αριθμό τηλεφώνου του εν λόγω κιμπούτζ. Αμέσως τηλεφώνησε, από το Τορίνο, στο γιο του για να τον συναντήσει επειγόντως. Αυτός ο παιδιάστικος πατέρας ήθελε να αναλάβει ο γιος του το ρόλο του πατέρα που κάνει την πρόταση γάμου. Ο Ενγκάρ κάλεσε τον πατέρα του να έλθει αμέσως στο Καμόλι. Ο Βιντάλ έφθασε, πολύ αποφασισμένος να μην επιστρέψει στην οδό Λωζιέ. Ο Ενγκάρ, ο οποίος έβλεπε για πρώτη φορά τον πατέρα του να φεύγει με τη θέλησή του και όχι διωγμένος, πίστεψε την απόφασή του. Ο Βιντάλ ήθελε να εγκατασταθεί είτε στο Λιβόρνο είτε στις Κάννες, κοντά στον φίλο του, Ματαράσσο. Όμως, δεν εγκατέλειπε οριστικά το ορτονικό όνειρό του και ήθελε να τηλεφωνήσει ο γιος του στο κιμπούτζ την ώρα του μεσημεριανού φαγητού, προκειμένου να επιβεβαιώσει τη σοβαρότητα και την εντιμότητα των προθέσεών του. Ο Ενγκάρ δεν ένιωθε ότι μπορούσε να κάνει αυτό το προγαμιαίο διάβημα. Έδειξε στον πατέρα του ότι η συμπεριφορά και το γράμμα της κ. Ορτόνα δεν άφηναν καμμία ελπίδα. Όμως, ο Βιντάλ δεν ήθελε να υποχωρήσει, ακόμη και μπροστά στο προφανές, και τηλεφώνησε ο ίδιος στο κιμπούτζ. Δεν βρήκε την κ. Ορτόνα και δεν μπόρεσε να συνεννοηθεί με ανθρώπους που δεν μιλούσαν ούτε ιταλικά ούτε γαλλικά. Εγκατέλειψε την ιδέα της κ. Ορτόνα (μολονότι ονειρευόταν ακόμη αργότερα να δώσει συνέχεια στην υπόθεση, ώσπου έμαθε ότι αυτή είχε παντρευτεί έναν Ολλανδό). Όμως, προς το παρόν, έμενε σταθερός στην πρόθεσή του να μην επιστρέψει στο σπίτι του. Η δεύτερη ημέρα πέρασε, ήρεμα. Ο Βιντάλ έκανε σχέδια να ζήσει στο Λιβόρνο ή ίσως στις Κάννες. Ο Ενγκάρ του συνέστησε να μην μείνει στο Λιβόρνο, όπου δεν γνώριζε κανέναν. Ήταν καλύτερα να εγκατασταθεί στις Κάννες, πιο κοντά στο Παρίσι, όπου είχε τον φίλο του. Ο Βιντάλ κράτησε μία θέση στο τραίνο Γένουα-Κάννες για τη μεθεπομένη. Αλλά, το τρίτο πρωί, ο Ενγκάρ βρήκε τον πατέρα του να τηλεφωνεί στην Κορίν: «Κοττούλα, Κοττούλα, έλεγε συγκινημένος, κλαίγοντας, είμαι με τον Ενγκάρ, δεν θέλει να σε αφήσω μόνη σου, θέλει να γυρίσω δίπλα σου από αύριο κιόλας. – Μα, μπορείς να μείνεις κι άλλο στην Ιταλία, εάν το έχεις ανάγκη, Βιντάλ, έχεις όλο το χρόνο, τα καταφέρνω πολύ καλά μόνη μου. – Όχι, όχι, Κοττούλα...».

Ο γιος του τον μάλωσε ότι δεν είχε θέληση, ότι είχε επινοήσει μία νέα ιστορία κλπ. Ο Βιντάλ άφησε να περάσει αυτή η καταγίδα Μπερεσσί σιωπηλά, ο γιος του ήταν *bono*, δεν μπορούσε να καταλάβει τα σκαμπανεβάσματα της καρδιάς. Ο Εντγκάρ τον πήγε με το αυτοκίνητο στο σταθμό της Γένουας. Υπήρχε μια πολύ μεγάλη ουρά στο γκισέ, όπου ο Βιντάλ έπρεπε να αλλάξει την κράτηση και το εισιτήριό του. Διέρρηξε το πλήθος, κρατώντας το μπαστούνι του μπροστά και φωνάζοντας δυνατά: «*sono vecchio, sono vecchio*» («είμαι γέρος, είμαι γέρος»): το πλήθος χωρίστηκε στα δύο, όπως η Ερυθρά Θάλασσα μπροστά στους Εβραίους, και ο Βιντάλ έφθασε στο γκισέ όπου πέτυχε την αλλαγή του εισιτηρίου του.

Θα είχε αφήσει ο Βιντάλ την Κορίν εάν μία από τις τρεις κυρίες τις οποίες πλησίασε είχε δεχθεί τις προτάσεις του; Ή έπαιζε και φανταζόταν ότι μπορούσε να την αφήσει; Αυτό που είναι βέβαιο είναι ότι δεν ήθελε, δεν μπορούσε να δεχθεί την ιδέα να ζήσει μόνος. Όπως είπε σωστά η Ντανιέλ Ανζέλ, «ήταν ένας άνδρας που λάτρευε το γάμο». Χρειαζόταν μία γυναίκα στο σπίτι του και, ακόμη και χήρος, δεν είχε στερηθεί ποτέ μία εστία, και δεν είχε στερηθεί ποτέ πραγματικά τη γυναίκα.

Το παράσημο, επιτέλους

Όλα τα βάσανα της δεκαετίας του 1970 δεν εμπόδισαν το Βιντάλ να συνεχίσει με επιμονή τις προσπάθειές του για να αποκτήσει ένα παράσημο. Το παράσημο της Πόλης του Παρισιού τον είχε απογοητεύσει: δεν συνοδευόταν από κορδέλλα και δεν μπορούσε να φορεθεί. Έτσι, ο Βιντάλ αναζήτησε ένα πραγματικό παράσημο, με κορδέλλα και μετάλλιο. Η απουσία κάθε μόνιμης εμπορικής απασχόλησης τον ώθησε να αφιερωθεί στην αναζήτηση αυτή. Οπωσδήποτε δεν ήταν κάτι που τον απασχολούσε διαρκώς, αλλά τον απασχολούσε με επιμονή.

Στις αρχές του 1972, ο Βιντάλ έγραψε στο βουλευτή του, Ζακ Ντομινατί. Δεν έχανε καμμία κινηματογραφική προβολή και κανένα γεύμα που προσέφερε ο Ντομινατί στους καλούς ψηφοφόρους του, συστήθηκε στο βουλευτή αναφέροντας την παλιά αφοσίωσή του στον Πωλ Ρενώ, και εμφανίστηκε στον Ντομινατί ως εκλογέας πατριάρχης, ένας πραγματικός άρχοντας των εκλογικών γραφείων του δεύτερου δημοτικού διαμερίσματος. Στο γράμμα του, ο Βιντάλ επιθυμεί ένα παράσημο. Καθώς ο Ντομινατί δεν γνωρίζει ότι ο Βιντάλ (ο οποίος απέκρυψε το γεγονός φοβούμενος μήπως αποδυναμώσει το αίτημά του) έχει ήδη το παράσημο της Πόλης του Παρισιού, του το προτείνει ως δίκαιη τιμή, καθώς

οι πολίτες της αξίας σας δεν είναι τόσο πολλοί ώστε να μην μπορούμε να προσπαθήσουμε, με την ευκαιρία της πεντηκονταετίας της επαγγελματικής ζωής σας, που αναφέρετε, να τους τιμήσουμε όπως πρέπει.

Ο Βιντάλ τον ενημερώνει ότι είναι ήδη κάτοχος του παρασήμου της Πόλης του Παρισιού, και ο Ζακ Ντομινατί, σε γράμμα της 19^{ης} Απριλίου 1972, αναλαμβάνει να υποστηρίξει την προαγωγή του Βιντάλ στο Εθνικό Τάγμα της Αξίας. Επιστά την προσοχή του νομάρχη «στην αξία και στις αρετές του κ. Βιντάλ Ναχούμ, παράγοντα της γαλλικής οικονομίας», ο οποίος εξάλλου «δραστηριοποιείται ενεργά στο κοινωνικό έργο του δημαρχείου του δεύτερου δημοτικού διαμερίσματος». Άλλωστε, οι αρετές του Βιντάλ είναι προφανείς, αφού έχει ήδη λάβει το παράσημο της Πόλης του Παρισιού.

Ξεκινά τότε μία έντονη δραστηριότητα αλληλογραφίας. Ο νομάρχης λαμβάνει στις 28 Απριλίου 1972 «καλυτέρα γνώση» της παρέμβασης του βουλευτή, ο οποίος διαβιβάζει αντίγραφο της επιστολής αυτής στο Βιντάλ. Ο Βιντάλ παρεμβαίνει και πάλι στο βουλευτή, μάλλον το Μάιο, αφού αυτός υπενθυμίζει στο νομάρχη τους τίτλους και την αξία του Βιντάλ, και ο νομάρχης επιβεβαιώνει με επιστολή της 23^{ης} Ιουνίου 1972 τη θετική του πρόθεση απέναντι στον υποψήφιο. Ο Βιντάλ γράφει στις 12 Οκτωβρίου στο βουλευτή του για να τον ευχαριστήσει για το γράμμα του, να του γνωστοποιήσει ότι περιμένει τη θετική γνωμοδότηση, και καταλήγει:

Σταμάτησα την επαγγελματική δραστηριότητά μου πενήντα χρόνια μετά την εγκατάστασή μου σε αυτό το δεύτερο δημοτικό διαμέρισμα όπου μένω και με το οποίο θα παραμείνω πάντα συνδεδεμένος. Συνημμένα δύο αντίγραφα των προμηθευτών μου, τα λόγια των οποίων με συγκινούν.

Τον Ιανουάριο 1973, ο Βιντάλ ανυπομονεί, γράφει στο νομάρχη για να μάθει σε ποιο υπουργείο εκκρεμεί ο φάκελλός του:

Πρέπει να υποβληθώ σε εγχείρηση στα μάτια, και θα αναβάλω τη χειρουργική επέμβαση, εάν μπορώ να μάθω τότε θα μου ανακοινωθεί ο ορισμός μου. Η επέμβαση που με περιμένει μπορεί να έχει αβέβαιο αποτέλεσμα, καθώς σε λίγες εβδομάδες θα έχω περάσει τα 79 έτη, και θα ήθελα να είμαι ακόμη ζωντανός και καλά στην υγεία μου, εάν έχω τη χαρά να λάβω τη διάκριση αυτή.

Όμως, ο Βιντάλ απογοητεύεται πολύ που δεν βλέπει το όνομά του στον κατάλογο της προαγωγής στο Εθνικό Τάγμα της Αξίας στα τέλη του Ιανου-

αρίου 1973. Ο Βιντάλ εκφράζει την απογοήτευση αυτή στο Ζακ Ντομινατί, ο οποίος δηλώνει «εξαιρετικά και δυσάρεστα έκπληκτος». Καθώς ο Βιντάλ τον ρωτά εάν πρέπει να καθυστερήσει τη χειρουργική επέμβαση, αναμένοντας την επόμενη προαγωγή, ο Ζακ Ντομινατί του ομολογεί ότι βρίσκεται σε δύσκολη θέση, καθώς ο επόμενος πίνακας θα ανακοινωθεί στις 14 Ιουλίου, και δεν είναι βέβαιος ότι θα τα καταφέρει. Έτσι ο Βιντάλ εκμεταλλεύεται την επέμβαση καταρράκτη στην οποία πρόκειται να υποβληθεί για να συγκινήσει τον Ντομινατί, και ταυτόχρονα εκμεταλλεύεται την αναμονή για να αναβάλει την εγχείρηση αυτή που τον τρομάζει πολύ. Νέα παρέμβαση του Ντομινατί στο νομάρχη στις 6 Φεβρουαρίου 1973, νέα απάντηση, πολύ ευνοϊκή, στις 22 του ίδιου μήνα. Σε συνέχεια της απάντησης αυτής, ο βουλευτής γράφει στο Βιντάλ, στις 23, ότι πιστεύει ότι ουσιαστικά τα κατάφερε. Στο μεταξύ, ο Ζακ Ντομινατί επανεκλέγεται και, από την επόμενη μέρα, ο Βιντάλ καταθέτει στο βουλευτήριο Σεμπαστοπόλ ένα μικρό σημείωμα με συγχαρητήρια για τη «λαμπρή επανεκλογή». Δηλώνει διατεθειμένος να παραστεί σε μια φιλική συγκέντρωση της επιτροπής υποστήριξης. Νέο διάβημα του Ντομινατί, υποκινούμενο από το γράμμα αυτό, στο νομάρχη, ο οποίος ενημερώνει με επιστολή της 30^{ης} Μαρτίου ότι διαβίβασε θετικό φάκελλο στο Υπουργείο Εμπορίου και Βιοτεχνίας.

Ο Βιντάλ, μόλις έλαβε το γράμμα αυτό, τηλεφωνεί στο Υπουργείο Βιοτεχνίας και πληροφορείται ότι ο φάκελλός του δεν θα περιληφθεί ούτε στην επόμενη ούτε στη μεθεπόμενη προαγωγή. Γράφει στον Ντομινατί στις 29 Μαΐου για να τον ενημερώσει και να ζητήσει:

Μια άμεση παρέμβαση στο υπουργείο θα μπορούσε να ξεχωρίσει τον φάκελλό μου από τη μάζα. Κάνω έκκληση στην ευγένειά σας απέναντί μου. Σε λίγο θα γίνω 80 ετών, και καθώς πρέπει να υποβληθώ σε χειρουργική επέμβαση, θα μου ήταν πολύ ευχάριστο να δω τον ορισμό μου.

Ο βουλευτής απαντά ότι η αλλαγή κυβέρνησης είχε ως αποτέλεσμα την αποχώρηση του υπουργού που θα υπέγραφε τον ορισμό. Όμως, προσθέτει,

έχω τη φήμη, ίσως δικαιολογημένα, ότι είμαι επίμονος. Στη δική σας περίπτωση, αγαπητέ κύριε Ναχούμ, θέλω να αξίζω τη φήμη αυτή.

Στις 14 Ιουνίου 1973, ο Ζακ Ντομινατί εκλέγεται πρόεδρος του δημοτικού συμβουλίου του Παρισιού. Η δόξα αυτή έχει αντίκτυπο στο Βιντάλ, ο οποίος εκμεταλλεύεται την ευκαιρία για να υπενθυμίσει το αίτημά του:

Χάρηκα πολύ που πληροφορήθηκα τη λαμπρή εκλογή σας στη θέση του προέδρου του συμβουλίου του Παρισιού και σας εξέφρασα τη χαρά μου με ένα τηλεγράφημα σήμερα το πρωί με τα ειλικρινή συγχαρητήριά μου.

Ήμασταν υπερήφανοι στο δεύτερο δημοτικό διαμέρισμα που είχαμε τον κ. Πωλ Ρενώ βουλευτή, και είμαι σίγουρος ότι θα είμαστε ακόμη πιο περήφανοι με σας, αγαπητέ κύριε Ντομινατί.

Με εκτίμηση [...].

Υ.Γ. Ευχαριστώ για το ευγενικό γράμμα σας της 6^{ης} Ιουνίου και περιμένω νέα σας με ελπίδα.

Στις 7 Ιουλίου, νέο γράμμα συγχαρητηρίων του Βιντάλ, ύστερα από ένα δείπνο-συζήτηση στο οποίο παραβρέθηκε με την Κορίν. Ο Βιντάλ επισυνάπτει στο γράμμα του δύο αφίσες-εγκυκλίους του Πωλ Ρενώ, σαράντα ετών παλιές: «Σε αυτές τις αφίσες-εγκυκλίους, αρκεί να αλλάξει κανείς το όνομα».

Νέο γράμμα της 23^{ης} Αυγούστου με το οποίο ζητά και πάλι παρέμβαση στον υπουργό:

Μου γράψατε στις 6 Ιουνίου ότι έχετε τη φήμη πως είσθε επίμονος, χαίρομαι και σας συχαίρω.

Όμως, η νέα παρέμβαση δεν έχει αποτέλεσμα. Δεν υπάρχει αλληλογραφία ανάμεσα στο Βιντάλ και τον Ντομινατί για το θέμα αυτό μετά το γράμμα αυτό του Αυγούστου 1973. Όμως, ο Βιντάλ δεν το βάζει κάτω. Ο Ζακ Ντομινατί έγινε υπουργός Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων του Πολέμου, και ο Βιντάλ του υπενθύμισε την ύπαρξή του. Ο υπουργός εκμεταλλεύθηκε μια προαγωγή που αφορούσε μουσουλμάνους Αλγερινούς και Γάλλους της Αλγερίας για να συμπεριλάβει σε αυτούς το Βιντάλ. Τελικά, ο Βιντάλ προάγεται σε ιπότη του Εθνικού Τάγματος της Αζίας στις 19 Δεκεμβρίου 1979. Ο Βιντάλ θέλει η απονομή και η παρασημοφόρηση να γίνει από τον υπουργό. Επισυνάπτει στο αίτημά του φυλλάδια και κείμενα του Πωλ Ρενώ της δεκαετίας του 1930. Ο Ζακ Ντομινατί δέχεται, με επιστολή της 23^{ης} Ιανουαρίου 1980. Η τελετή έλαβε χώρα στα σαλόνια του υπουργείου, στην οδό Μπαμπυλόν, στις αρχές του 1980. Η οικογένεια είναι καλεσμένη, οι επιζώντες των προηγούμενων γενεών συναντούν τις νέες γενιές. Εξαδέλφια ξαναβρίσκονται. Ο Ενγκάρ κάλεσε τους φίλους του που γνωρίζουν το Βιντάλ. Η παρουσία ανθρώπων με γνωστά επώνυμα τον ευχαριστεί. Η ομιλία του υπουργού παρουσιάζει μία εικόνα του Βιντάλ, την οποία αυτός ακούει με ευπιστία και θαυμασμό:

«Θα ήθελα καταρχάς να αναφερθώ στα νεανικά σας χρόνια, κύριε Ναχούμ, γιατί μαρτυρούν την αλύγιστη προσήλωσή σας στη Γαλλία και στην Ελευθερία.

Πράγματι, όταν γεννηθήκατε ήσασταν υπήκοος της Υψηλής Πύλης. Όμως ο πατέρας σας, ιπότης του “Τάγματος του Λεοπόλδου”, ακόλουθος στο προξενείο του Βελγίου στη Θεσσαλονίκη και αντιπρόσωπος των πετρελαίων του Μπακού, σας δίνει μια γερή γαλλόφιλη εκπαίδευση.

Έτσι, όταν ο συμμαχικός Στρατός της Ανατολής αποβιβάζεται στη Θεσσαλονίκη το 1915, αποφασίζετε αμέσως να καταταγείτε υπό τη γαλλική σημαία.

Στη συνέχεια, σας στέλνουν στη Μασσαλία το 1916, όπου υπηρετήσατε έως την αποστράτευσή σας το 1919.

Τότε, όπως λένε εκεί, “ανεβήκατε” στο Παρίσι για να ανοίξετε ένα κατάστημα, στην οδό ντ’ Αμπουκίρ, ήδη στο δεύτερο δημοτικό διαμέρισμα.

Από το 1925, έχοντας επίγνωση της αναγκαιότητας συμμετοχής των επιχειρηματιών στη ζωή της πόλης, γίνεστε μέλος του διοικητικού συμβουλίου του ταμείου των σχολείων του δεύτερου δημοτικού διαμερίσματος.

Το 1931 πολιτογραφείσθε Γάλλος και συνεργάζεσθε στη συνέχεια με όλους τους βουλευτές του δεύτερου δημοτικού διαμερίσματος, το Λεοπόλντ Μπελλάν, τον Πωλ Ρενώ, τον Λεγκαρέ, τέλος με εμένα και τον φίλο μας Αμπέλ Τομά.

Συνεισφέρετε τη βαθιά γνώση σας για τους ανθρώπους, τα προβλήματα και τον κοινωνικό χώρο του Παρισιού. Τα σχόλιά σας, οι προτάσεις σας, που πηγάζουν πάντα από τη μακρά πείρα σας, είναι πάντοτε καλοδεχόμενες.

Ομοίως, η εμπιστοσύνη που τρέφουν στο πρόσωπό σας όλοι όσοι σας περιβάλλουν, και ιδίως οι έμποροι φίλοι σας, σας έκαναν τον φίλο που ακούμε και το πρότυπο που θέλουμε να μιμηθούμε.

Πράγματι, αυτή η ομόφωνη αναγνώριση οφείλεται στην ικανότητά σας να διαχειρισθείτε με σύνεση μια μεσαία επιχείρηση, παρά τις αβεβαιότητες και τις οικονομικές ατυχίες.

Θέλω επίσης να χαιρετίσω τη σύζυγο και τα παιδιά σας, με τους οποίους ξέρω ότι είσθε πολύ συνδεδεμένος και για τους οποίους μπορείτε δικαιολογημένα να είσθε υπερήφανος.

Για όλους αυτούς τους λόγους, ο κ. Πρόεδρος της Δημοκρατίας αποφάσισε, κατόπιν εισήγησής μου, να σας ορίσει ιπότη του Εθνικού Τάγματος της Αξίας».

Ο Βιντάλ ακούει, μαγεμένος, πεπεισμένος. Στην έξοδο, ο γιος του τού επισημαίνει ότι ο υπουργός ξέχασε να αναφέρει τις ηρωικές πράξεις του στο Βερντέν και στο Μάρνη. «Κακέ», του απαντά ο πατέρας του⁷⁹.

⁷⁹ Στις 12 Ιουνίου 1988, εννέα χρόνια αφότου ο Ζακ Ντομινατί εξασφάλισε το παράσημο του Εθνικού Τάγματος της Αξίας για το Βιντάλ, ο γιος του έπαυσε στις σημειώσεις και τις πληροφορίες που αφορούσαν στην παρασημοφόρηση αυτή. Η τύχη θέλησε να μένει στο τρίτο δημοτικό διαμέρισμα, όπου είχε μεταφερθεί έκτοτε ο Ζακ Ντομινατί, που είχε γίνει ο βουλευτής-δήμαρχος

86 ετών

Ο Βιντάλ ήταν 76 ετών το 1970. Έτρωγε καλά, έπινε καλά, δεν είχε προβλήματα πέψης, με εξαίρεση μερικές φορές ένα είδος αδιάκοπων σπασμοδικών ρευμμάτων, που είχε αποκτήσει μετά το θάνατο της Λούνα και που εμφανίζονταν σε περιόδους βαθιάς δυσφορίας και δυσαρέσκειας. Είχε όμως προβλήματα με την ουροδόχο κύστη και τον προστάτη, την κοιλιά, την καρδιά, τα μάτια.

Ένοιωθε ολοένα και πιο συχνά την ανάγκη να ουρήσει, και η πίεση της ανάγκης τον ωθούσε μερικές φορές να κατουρήσει μπροστά σε ένα τοίχο, στο δρόμο, χωρίς να ντρέπεται, αφού επρόκειτο για μια φυσική ανάγκη. Έπειτα του έτυχε μια φορά να μην μπορέσει να ουρήσει για 24 ώρες. Πανικοβλήθηκε, αλλά τα φάρμακα τον επανέφεραν σε φυσιολογική κατάσταση. Οι γιατροί του συνέστησαν να υποβληθεί σε εγχείρηση προστάτη, η Κορίν τον ωθούσε να εγχειρισθεί, με τη στήριξη του Ενγκάρ, αλλά ο Βιντάλ ήταν απόλυτα εχθρικός απέναντι στην παραμικρή χειρουργική επέμβαση στον οργανισμό του. Αντιστάθηκε και νίκησε, και δεν εγχειρίστηκε για τον προστάτη του. Του έτυχε ακόμη μια-δυο φορές να μην μπορεί να ουρήσει, αλλά το αντιμετώπισε με φάρμακα. Ο Βιντάλ έμεινε με τις πολύ συχνές επιθυμίες του να ουρήσει, οι οποίες τον φέρνουν σε πολύ δύσκολη θέση όταν συμβαίνουν στο μετρό ή στο λεωφορείο.

Από τη δεκαετία του 1960 ο Βιντάλ φορούσε έναν επίδεσμο για την κήλη. Όλοι τον είχαν συμβουλεύσει να υποβληθεί σε εγχείρηση κήλης, αλλά αυτός περιοριζόταν να αλλάζει τον επίδεσμο όταν η πίεση γινόταν πολύ ισχυρή. Και σε αυτό το θέμα αντιστάθηκε και νίκησε.

Όσον αφορά την καρδιά του, ο Βιντάλ εμφάνισε υπέρταση. Μερικές φορές ένοιωθε την καρδιά του να κτυπά παράξενα και επισκεπτόταν τότε ένα καρδιο-

του, να γίνεται ο δεύτερος γύρος των βουλευτικών εκλογών στις 12 Ιουνίου, και ο Ζακ Ντομινατί να έχει αντίπαλο του τον σοσιαλιστή Ζακ Μπενασεγιάκ. Ο Ενγκάρ σκεφτόταν να ψηφίσει το Μπενασεγιάκ, αλλά ήθελε, από λύπη για τον πατέρα του, να ψηφίσει η γυναίκα του, η οποία συμφωνούσε, το Ντομινατί. Αλλά η Εντβίξ είχε πάθει ένα ατύχημα που την ακινητοποίησε την ημέρα εκείνη. Ο Ενγκάρ αναχώρησε για το εκλογικό γραφείο, πολύ διχασμένος, σκεπτόμενος τότε να ψηφίσει Μπενασεγιάκ, από αφοσίωση στην αριστερά και τότε Ντομινατί, από αφοσίωση στον πατέρα του. Ανέπτυσε πολιτικά επιχειρήματα για να ψηφίσει το Ντομινατί (εξαιρετικός δήμαρχος, ευνοεί τους χώρους πρασίνου, ασχολείται με τους φτωχούς και τους μειονεκτούντες, υποστηρίζεται από την οικολόγο υποψήφια, η οποία παρατηήθηκε υπέρ αυτού κλπ.). Όμως, ανέπτυξε και τα αντίθετα επιχειρήματα («δεν ψηφίσα ποτέ δεξιά, πρέπει να ψηφίσω για μια ιδέα, όχι για μια ανάμνηση» κλπ.). Το πρόβλημά του ήταν παράξενο και πρωτόγνωρο: «Μπορεί κανείς να ψηφίσει από λύπη για τον πατέρα του;». Όμως, καθ' οδόν, στην οδό Τυρέν, η απόφαση σχηματιζόταν μέσα του: *έπρεπε να κάνει την κίνηση αυτή, την εάν όχι ανατολίτικη, τουλάχιστον μεσογειακή και σε κάθε περίπτωση καθόλου δυτική, να ψηφίσει όχι όπως θα είχε κάνει ο πατέρας του, αλλά, μέσω του Ντομινατί, για τον πατέρα του.* Η ιδέα ότι ο Βιντάλ θα ήταν παρών στο ψηφοδέλιό του τον ευχαρίστησε.

λόγο, φίλο του γιου του. Πάντοτε ανήσυχος πριν από το ηλεκτροκαρδιογράφημα, ζητούσε να τον συνοδεύει ο Εντγκάρ. Τα αποτελέσματα ήταν καλά και ο γιατρός Φορτέν συνιστούσε καλή διατροφή και υγιεινή ζωή: κατάργηση του αλατιού, μείωση των λιπών και του οινοπνεύματος. Εδώ, η Κορίν έπαιρνε την κατάσταση στα χέρια της: η διαίτα της επέτρεπε ταυτόχρονα να περιποιείται, να προστατεύει και να κυνηγά το Βιντάλ. Γι' αυτό ανυπομονούσε πάντα να τους καλέσει ο γιος του στο εστιατόριο, όπου, στην ομαδική ευθυμία, η Κορίν ανεχόταν κάποιες παρεκκλίσεις. Ήξερε ότι η Κορίν είχε πάντοτε πολύ λίγη όρεξη και δεν τελείωνε τα πιάτα της, έτσι εξασφάλιζε τουλάχιστον ενάμισι γέυμα. Ευτυχώς, δεν είχε κλίση προς τα αλλαντικά, τις σάλτσες, τις πιπεριές, δηλαδή τις βλαβερές τροφές, και οι υπερβολές του δεν του έκαναν κακό. Αυτό που τον ευχαριστούσε επίσης ήταν το παιχνίδι με την Κορίν, η χαρά να ξεγελά όχι μόνον χωρίς να τον ανακαλύψουν, αλλά και όταν τον ανακάλυπταν. Τότε διασκέδαζε αρνούμενος το προφανές και λέγοντας: «Είναι συκοφαντία». Και απευθυνόταν μελοδραματικά στο γιο του: «Έλα γιε μου, έλα αίμα μου, έλα να πάρεις εκδίκηση για μένα».

Περπατούσε πάντοτε με πολύ ζωηρό βήμα. Είναι αλήθεια ότι κουραζόταν ολοένα και περισσότερο να ανεβαίνει σκάλες, αλλά εξακολουθούσε να περπατά πολύ και δεν δίσταζε, τις ημέρες που απεργούσαν τα μέσα μαζικής συγκοινωνίας, να πηγαίνει με τα πόδια στο Σαντιέ για να παραλάβει το ταχυδρομείο του.

Η όρασή του ήταν αυτή που πραγματικά επιδεινώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Μειώθηκε και στα δύο μάτια, εκ των οποίων το ένα έγινε σταδιακά σχεδόν τυφλό, και η εγχείρηση καταρράκτη κατέστη πλέον επιβεβλημένη. Ο Βιντάλ αναφέρεται στην επικείμενη χειρουργική επέμβαση στα γράμματα του 1972 προς το βουλευτή του, αλλά στην πραγματικότητα αντιστέκεται με δύναμη στην προοπτική αυτή. Η Κορίν, από τη μεριά της, ενισχυμένη από την επέμβαση που αποκατέστησε την όρασή της και από την αναμφισβήτητη αυθεντία του καθηγητή Οφρέ ο οποίος είναι έτοιμος να χειρουργήσει το Βιντάλ, επιμένει αδιάκοπα. Ο Εντγκάρ, από την πλευρά του, ασκεί πιέσεις. Ο Βιντάλ αντιστέκεται, ξεροκέφαλος. Αλλά η όρασή του μειώνεται αναπόφευκτα. Καθώς ο Βιντάλ δεν θέλει να απαρνηθεί τις πρωινές βόλτες του στο Παρίσι για να κάνει τις μικροδουλειές του, απέκτησε ένα λευκό μπαστούνι, το οποίο του επιτρέπει να ανοίγει δρόμο μέσα στο πλήθος, να ανεβαίνει πρώτος στο λεωφορείο, να διασχίζει με αυταρχικότητα το δρόμο ρίχνοντας περιφρονητικές ματιές στα αυτοκίνητα που μόλις διακρίνει. Οι πιέσεις εντείνονται, και η Κορίν και ο Εντγκάρ του αποσπούν στις αρχές του 1974 την υπόσχεση να υποβληθεί σε εγχείρηση. Φυσικά, κέρδισε (έχασε) πολύ χρόνο.

Ο Βιντάλ δεν διάλεξε τον καθηγητή Οφρέ, αλλά μία νεαρή γυναίκα, κόρη ενός κυρίου που γνώριζε ο γιος του. Φαντάζεται ότι μια γυναίκα θα είναι πιο μαλακή μαζί του από έναν άντρα, ότι ένα νεαρό άτομο θα είναι καλύτερα ενημερωμένο από ένα ηλικιωμένο, του οποίου οι κινήσεις μπορεί να είναι λιγότερο σταθερές. Νοσηλεύεται στο νοσοκομείο Κενζ-Βεν το Σεπτέμβριο 1974. Ο Βιντάλ δεν ήθελε να τον κοιμίσουν, πράγμα που του υποσχέθηκαν, αλλά η υπόσχεση δεν τηρήθηκε. Όταν ξύπνησε από την αναισθησία, βλέπει με το μάτι χωρίς επίδεσμο το γιο του και την εγγονή του Ιρέν. Καταλαβαίνει ότι τον κοίμισαν παρά τη θέλησή του, ανασηκώνεται και σηκώνει ένα κατηγορικό χέρι προς τον Ενγκάρ: «Προδότη, τρεις φορές προδότη, άφησες να κοιμίσουν τον πατέρα σου». Του απαγορεύουν να σηκωθεί για να ουρήσει, και διαθέτει μια πάπια με σωλήνα. Προσπαθεί μάταια. Μπορεί να ουρήσει μόνον όρθιος. Ο γιος του θέλει να τον εμποδίσει, αλλά ο Βιντάλ νοιώθει μια επιβλητική, ακατανίκητη ανάγκη. Ο γιος του πανικοβάλλεται: «Απαγορεύεται, θα φωνάξω τους γιατρούς». Ο Βιντάλ σηκώνεται φωνάζοντας στο γιο του τη βρισιά της απόλυτης αγανάκτησης: «Βλάκα».

Η εγχείρηση δεν πέτυχε απόλυτα. Ο Βιντάλ ανακάμει μόνον μερικά δέκατα στο μάτι αυτό, και η ανάγκη εγχείρησης του άλλου ματιού επιβάλλεται γρήγορα. Ο Βιντάλ έχει την εμπειρία της εγχείρησης, αλλά και της αναισθησίας, την οποία δεν θέλει να επαναλάβει. Αντιστέκεται ακόμη για τρία χρόνια, αλλά τελικά υποχωρεί. Δέχεται να νοσηλευθεί στο νοσοκομείο Οτέλ-Ντιέ, αλλάζει γνώμη, προτιμά μία ιδιωτική κλινική. Χειρουργείται στην κλινική Φλορεάλ, στο Λιλιά. Η εγχείρηση πετυχαίνει απολύτως.

Έτσι, το 1980, σε ηλικία 86 ετών, η φυσική κατάσταση του Βιντάλ είναι καλύτερη από ό,τι ήταν το 1972. Βλέπει και πάλι καθαρά και μπορεί να ξαναρχίσει ελεύθερα τις βόλτες του στο Παρίσι. Η κήλη του ελέγχεται λίγο-πολύ με τον επίδεσμο. Η κατάσταση της ουροδόχου κύστης του δεν επιδεινώθηκε. Νοιώθει μόνο κουρασμένος το βράδυ, και θέλει να πηγαίνει για ύπνο νωρίς. Αποφεύγει τις σκάλες του μετρό και παίρνει το λεωφορείο. Όμως είναι σε καλή κατάσταση, χωρίς προβλήματα και αναπηρίες. Περπατά πάντοτε στητός, διατήρησε όλα τα μαλλιά του, το βλέμμα του είναι έντονο γαλάζιο, οι κινήσεις του είναι γρήγορες, και στην ηλικία των τελευταίων γηρατειών του η νιότη του ακτινοβολεί.

Τα τελευταία χρόνια

Η ζώνη των κυκλώνων

Το διαμέρισμα της οδού Λωζιέ γίνεται ολοένα και περισσότερο το κέντρο των χαμηλών πιέσεων όπου σχηματίζονται οι κυκλώνες. Κυριαρχούν εκεί η τάξη, η καθαριότητα, το κενό. Η Κορίν μαγειρεύει πλέον ελάχιστα για το Βιντάλ, τρώει ελάχιστα και εκνευρίζεται όταν τον ακούει να την παροτρύνει συνεχώς: «Φάε, Κοττούλα, θα σου κάνει καλό». Ο Βιντάλ υφίσταται τις σιωπές, ανέχεται τις επικρίσεις. Παρ' όλα αυτά, το φαγητό και το ποτό του φτιάχνουν τη διάθεση, όπως και η μικρή καθημερινή γουλιά Μπενεντικτίν. Τα βάσανα συνεχίζονται χωρίς διάλειμμα για την Κορίν. Ο Βιντάλ στενοχωριέται και ταυτόχρονα συνηθίζει. Είναι μοιρολάτρης, περιμένει, ελπίζει ότι ο «καλός Θεός» θα έλθει να τη βοηθήσει. Είναι πολύ αφοσιωμένος στην Κορίν, παρ' όλο που ταυτόχρονα τον απασχολεί πριν από οτιδήποτε άλλο το καθημερινό του γεύμα, το οποίο αυτή πρέπει να ετοιμάσει όποια και αν είναι η κατάσταση της. Τον παροτρύνει να τρώει στο εστιατόριο, αλλά αυτός αρνείται επίμονα. Θα ήθελε να τον διώξει, αλλά εξακολουθεί να τον προστατεύει.

Ολοένα και πιο συχνά ξεσπά η κρίση της απόρριψης, η οποία τον αφήνει τελειώς χαμένο. Σκύβει την πλάτη μπροστά στην καταιγίδα, της λέει: «Ναι, Κοττούλα» ή «Σου ζητώ συγγνώμη» με επισημότητα, πράγμα που την αγανακτεί. Εξαρτάται ολοένα και περισσότερο από αυτήν, τα όνειρά του για χειραφέτηση έχουν ξεφτίσει, χάθηκαν μετά το θάνατο της Μαργκερίτ και την άρνηση της κ. Ορτόνα. Ονειρεύεται μόνον, όταν δεν αντέχει άλλο, μια φυγή-επιστροφή στο Λιβόρνο ή στη Θεσσαλονίκη.

Νιώθει ολοένα και πιο κουρασμένος. Έτσι, στις 17 Σεπτεμβρίου 1981 γράφει στο γιο του που βρίσκεται στο Σαν Φρανσίσκο:

Επισκέφθηκα το γιατρό Μιλανολό για την κούρασή μου, δεν τη θεωρεί ανησυχητική. Με έβαλε να κάνω αναλύσεις αίματος και ούρων. Χθες είδα τον καρ-

διολόγο γιατρό Κερσύ, η θεία Κορίν ήλθε μαζί μου. Σχολαστική εξέταση, καρδιογράφημα κλπ. Μας καθησύχασε 100% και μου έδωσε ένα συμπληρωματικό φάρμακο για την κούραση και τη δύσπνοια και μου συνέστησε να κάνω ακτινογραφία πνευμόνων σε μερικές εβδομάδες.

Αυτές οι δύο επισκέψεις με ικανοποίησαν και με καθησύχασαν. Και οι δύο μου συνέστησαν να μην ταξιδεύω και να μην κουράζομαι πολύ. Προσέχω τον εαυτό μου και τη θεία Κορίν επίσης.

Δύο μήνες αργότερα:

Η κούραση αυξάνει, και όμως βγαίνω μόνο μία φορά την ημέρα. Θα πάω στον καρδιολόγο την άλλη εβδομάδα.

Η κούρασή του τον ανησυχεί, του φαίνεται αφύσικη, φοβάται μήπως έχει αποδυναμωθεί η καρδιά του. Η επίσκεψη στον καρδιολόγο διασκεδάζει προσωρινά την ανησυχία του.

Πριν από κάθε ταξίδι, σκέπτεται το ενδεχόμενο του θανάτου του, θέλει να ξέρει ο γιος του τον αριθμό του λογαριασμού του στην τράπεζα, τον αριθμό της θυρίδας του, τη διεύθυνση του γραφείου τελετών.

Τον απασχολεί όχι ο θάνατός του, αλλά ο τάφος του. Στο νεκροταφείο του Μπανιέ υπάρχουν δύο τάφοι, ο ένας με δύο θέσεις, στο πρώτο τμήμα, όπου βρίσκονται ο πατέρας του και η μητέρα του, ο άλλος της οικογένειας «Χασσιδ-Κόβο», όπου βρίσκονται οι αδελφές του Ανριέτ και Ματίλντ με τον Ελί Χασσιδ, τη Λιλιάν και το Μονύ Κόβο. Στο νεκροταφείο Περ-Λασαίζ υπάρχει ένας τάφος Μπερεσσί, όπου βρίσκονται ο Σαλομόν και η Μυριάμ Μπερεσσί, και τα παιδιά τους που έχουν πεθάνει, ο Πεπό και η Λούνα.

Πού να πάει; Φαίνεται ότι είχαν συμφωνήσει με την Κορίν ότι θα τους έθαιβαν και τους δύο στο Περ-Λασαίζ στον τάφο των Μπερεσσί. Αλλά, με την επιδείνωση της κατάστασης στην οδό Λωζιέ, δεν έχει πλέον καμμία επιθυμία να βρεθεί στον ίδιο τάφο με τις δύο συζύγους του αδελφές. Είχε εμπιστευθεί στην εγγονή του Ιρέν την ανησυχία του λόγω «των αδελφών Μπερεσσί» και την επιθυμία του να μην τον θάψουν μαζί τους. Είχε προσθέσει, μετατρέποντας τον τελευταίο του αναστεναγμό σε αναστεναγμό ανακούφισης: «Εκπνοή...». Γεμίζει τα πνευμόνια του με αέρα τον οποίο βγάζει με μια έκφραση απέραντης ευτυχίας: «Εισπνοή!». Ωστόσο, δεν τολμά να ανακοινώσει στην Κορίν ότι προτιμά να την αποχωρισθεί μετά το θάνατό του.

Είχε σκεφθεί, μάλλον γύρω στο 1977, μετά το θάνατο της Ματίλντ, την οποία είχε θάψει δίπλα στην αδελφή του, Ανριέτ, να κάνει έργα στον τάφο του πατέρα του και της μητέρας του ώστε να εξασφαλίσει μια θέση εκεί. Για τον

αδελφό του Ανρί; Για εκείνον τον ίδιο; Η επιθυμία να τους ξαναβρεί πρέπει να ανεστάλη κατά πάσα πιθανότητα από τη σκέψη ότι θα ήταν ιεροσυλία να σπάζουν τα φέρετρό τους και να μεταποπίσουν τις στάχτες τους, και ταυτόχρονα δεν μπορούσε να φαντασθεί να προσβάλει ή να αντιμετωπίσει την Κορίν λαμβάνοντας μια τέτοια απόφαση. Εξάλλου, δεν είχε καμμία επιθυμία να πάει στον τάφο των αδελφών του, όπου ήταν επίσης ο γαμπρός του Ελί, τον οποίο είχε υποστεί από οικογενειακή αλληλεγγύη επί δεκαετίες, και ο εξ αγχιστείας ανεμικός του Μονύ, για τον οποίο δεν έτρεφε ποτέ βαθιά συμπάθεια.

Βρήκε τη λύση που θα του επέτρεπε να αποφύγει αυτά τα προβλήματα του άλλου κόσμου. Αποφάσισε να κάνει δωρεά το σώμα του στις ιατρικές σχολές και έγραψε γράμμα για το σκοπό αυτό στις 19 Ιανουαρίου 1982. Σε απάντηση, μία επιστολή-εγκύκλιος της 26^{ης} Ιανουαρίου τον ενημέρωσε ότι έπρεπε πρώτα να γίνει ευεργέτης-μέλος του πανεπιστημίου Ρενέ Ντεκάρτ για το κέντρο δωρεάς σώματος καταβάλλοντας το ελάχιστο ποσό των 350 φράγκων. Προτού προβεί στην πληρωμή αυτή, ο Βιντάλ ζήτησε δύο διευκρινίσεις:

Παρίσι, 29 Ιανουαρίου 1982
Κέντρο δωρεάς σώματος Παρισίου

Κύριε καθηγητά Υρώ,

έλαβα την επιστολή σας της 26^{ης} τρέχοντος καθώς και το συνημμένο έντυπο. Τις πρώτες ημέρες του Φεβρουαρίου θα σας στείλω την εισφορά μου ώστε να γίνω ευεργέτης-μέλος.

Στο έντυπο διαβάζω: «Εάν το σώμα γίνει δεκτό». Ποιες είναι οι προϋποθέσεις αποδοχής;

Επίσης, όσον αφορά τη μεταφορά εντός δεκαοκτώ ωρών, αναρωτιέμαι, εάν επέλθει στο σπίτι μετά τις 7 το βράδυ, δεν είναι δυνατόν να γίνει δήλωση στο δημαρχείο παρά μόνο το επόμενο πρωί, και αναμένοντας τη διάγνωση του γιατρού που είναι επιφορτισμένος με το ληξιαρχείο, αναμένοντας την έγκριση του διοικητή της αστυνομίας για το ειδικό ασθενοφόρο. Είναι δυνατό να τα καταφέρουμε εντός 18 ωρών;

Σας παρακαλώ να με διαφωτίσετε σχετικά και σας ευχαριστώ εκ των προτέρων [...].

Στις 2 Φεβρουαρίου έλαβε απάντηση:

[...] Οι περιπτώσεις αρνήσεων σώματος δωρητών είναι πολύ σπάνιες. Αφορούν ιδίως τα πρόσωπα που αποβίωσαν λόγω μεταδοτικής ασθένειας και εκείνα των οποίων το σώμα δεν στάθηκε δυνατό να μεταφερθεί εντός των νόμιμων προθεσμιών.

Όταν ένας θάνατος επέρχεται το βράδυ, η οικογένεια πρέπει να τηλεφωνήσει στο 260.82.54, ένας αυτόματος τηλεφωνητής υποδεικνύει τι πρέπει να κάνετε [...].

Στις 17 Φεβρουαρίου 1982, ο Βιντάλ έλαβε το δελτίο του δωρητή σώματος στις ιατρικές σχολές. Ετοίμασε ένα μικρό σημείωμα, το οποίο ο γιος του βρήκε στα χαρτιά του:

Στο μόνιμο τάφο στο Μπανιέ, όπου αναπαύονται ο πατέρας μου Νταβίντ Ναχούμ, ο οποίος αποβίωσε το 1920 και η μητέρα μου Ελέν, το γένος Φρανσές,

να χαραχθεί

Ο 5^{ος} γιος Βιντάλ

Ιπότης του Εθνικού Τάγματος της Αξίας

Γεννηθείς στις 14 Μαρτίου 1894

Αποβίωσας στις

Έκανε δωρεά του σώματός του στις ιατρικές σχολές.

Ο Βιντάλ είχε μιλήσει συχνά στο γιο του για τις μετά θάνατο ανησυχίες του, αλλά δεν του είχε μιλήσει για τα διαβήματά του σχετικά με τη δωρεά σώματος. Η Κορίν, στην οποία δεν άρεσε η ιδέα αυτή, ενημέρωσε τον Εντγκάρ, ο οποίος διαφώνησε ενστικτωδώς με το σχέδιο αυτό και ζήτησε από τον πατέρα του να αλλάξει γνώμη. Αυτός προσποιήθηκε ότι τον έπεισαν, αλλά επέμεινε στην απόφασή του.

Η Ιρέν διηγείται: «Μια μέρα που δεν ήταν καλά και που επρόκειτο να τον επισκεφθώ, ο πατέρας μου μου ανέθεσε την αποστολή να κάνω τον παππού να αλλάξει γνώμη. Τον βλέπω καθισμένο στην πολυθρόνα του, χαμογελαστό και μελαγχολικό, αλλά ελαφρώς. Του λέω κάπως σφιγμένα: “τι είναι αυτή η ιστορία για τη δωρεά σώματος στην επιστήμη;”. Ο παππούς μου απάντησε όχι με φιλοσοφία, αλλά με ακριβή, υλικό τρόπο: “Είναι εύκολο... δεν υπάρχουν έξοδα... τηλέφωνο... η οικογένεια απαλλάσσεται από το σώμα, από την κηδεία”. Τον διακόπτω, τρομαγμένη: “μα δεν βλέπεις ότι στενοχωρείς τον Μινού σου; – Μα, ο μπαμπάς σου δεν καταλαβαίνει τίποτε, είναι παιδί...” Καθώς η νόνα πήγε στην κουζίνα να του φέρει ένα σπιτικό γιαούρτι, όπως αυτά της Θεσσαλονίκης, σκύβει και ψιθυρίζει: “Δεν είναι μόνο αυτό, καταλαβαίνεις, δεν θέλω να με θάψουν με τη γιαγιά σου Λούνα και τη νόνα σου στον τάφο των Μπερεσσί.”» (Τότε ο Βιντάλ της λέει: «Εκπνοή!... Εισπνοή!»).

Δίνοντας το σώμα του στην ανατομία προκειμένου να αποφύγει τη μεταθανάτια συγκατοίκηση, ο Βιντάλ έδειχνε μία εντυπωσιακή αντίληψη του θανάτου.

Παρότι πίστευε ότι το πνεύμα των γονιών του παρέμενε παρόν μετά το θάνατό τους, και συνέχιζε να τον προστατεύει, παρότι απεχθανόταν τις δυσάρεστες συγκατοικήσεις στον τάφο, παρότι πήγαινε κατά καιρούς σε επιμνημόσυνες τελετές, παρότι ήταν θειστής και επικαλούνταν τον καλό Θεό, ο Βιντάλ αντιμετώπιζε με ψυχρό τρόπο την εξαφάνιση του σώματός του και δεν είχε καμμία έγνοια για την «τελευταία κατοικία» του, καμμία ανάγκη για τελετουργίες και τελετές. Ενώ όλες οι θρησκείες ενδιαφέρονται, στις επιμνημόσυνες τελετουργίες τους, να διασφαλίσουν δεόντως την απελευθέρωση του πνεύματος και να περιορίσουν την καταστροφή του σώματος, ο Βιντάλ πίστευε ότι σε κάθε περίπτωση, με φυσικό τρόπο, χωρίς καμμία θρησκευτική βοήθεια, το πνεύμα αναχωρούσε για μια αόρατη σφαίρα, όπου η μόνη λειτουργία ή δυνατότητά του ήταν να προστατεύει τους απογόνους του. Έτσι, ο Βιντάλ ήταν ταυτόχρονα τελείως υλιστής και τελείως πνευματιστής.

Ο σούπερ-παππούς

Ο Ενγκάρ δεν είχε πάψει να ανακαλύπτει τις αρετές του Βιντάλ και, σταδιακά, είχε αρχίσει να θαυμάζει πολύ τον πατέρα του, πράγμα που δεν μείωνε καθόλου τις κοροϊδίες προς αυτόν. Αντιθέτως, η ευχαρίστηση που αισθανόταν ο πατέρας του όταν προκαλούσε τις κοροϊδίες των αγαπημένων προσώπων του αύξανε ταυτόχρονα τις κοροϊδίες και το θαυμασμό του γιου του. Στο Παρίσι, ο Βιντάλ τηλεφωνούσε κάθε πρωί στο γιο του, και περίμενε πάντοτε τηλεγραφήματα και τηλεφωνήματα όταν αυτός ταξίδευε στο εξωτερικό. Τηλεφωνούσε επίσης στη μητέρα της Εντβίζ, της γυναίκας του γιου του, στη διαχειρίστρια του κέντρου του, στα πρόσωπα που μπορεί να είχαν νέα του λέγοντας: «Εδώ ο μπαμπάς του Ενγκάρ». Ο γιος του ήταν πλέον εξηντάρης, αλλά ο Βιντάλ δεν έπαυε να είναι ο μπαμπάς που ήταν πάντα αγχώδης και ξένοιαστος. Προσποιούνταν ότι απαιτούσε την υπακοή και του άρεσε να υπενθυμίζει εκείνη τη σκηνή μιας ταινίας, στην οποία ο εκατοντάχρονος ήρωας, τον οποίο ερμηνεύει ο Άγιος Βασίλης, λέει στο γιο του ηλικίας 80 ετών: «Μην πειράζεις το γέني σου». Πιθανώς ονειρευόταν να τον σέβεται ο γιος του όπως αυτός σεβόταν τον πατέρα του, αλλά επειδή ήταν από εκείνους για τους οποίους τα πειράγματα είναι αγάπη, η έλλειψη σεβασμού εκ μέρους του γιου του τον ευχαριστούσε για το παιχνίδι και το πείραγμα που περιείχε.

Δυστυχώς, ο γιος του εξακολουθούσε να λείπει πολύ συχνά από το Παρίσι, από τη Γαλλία, ακόμη και από την Ευρώπη. Επιπλέον, από το καλοκαίρι του 1982, ο γιος περνούσε συχνά το χρόνο του εκτός Παρισιού με τους γονείς της γυναίκας του, την οποία μόλις είχε παντρευτεί: η μητέρα της τελευταίας είχε

υποστεί καρδιακή προσβολή το 1982, και η Εντβίτζ ήθελε να βρίσκεται όσο πιο συχνά μπορούσε δίπλα στη μητέρα της, την οποία θεωρούσε ότι απειλούνταν ανά πάσα στιγμή από το θάνατο. Ο Εντγκάρ πήγαινε μαζί της και εργαζόταν στα χειρόγραφα του στη διάρκεια αυτών των ταξιδιών. Ο Βιντάλ δεν τον επέκρινε, αλλά πιθανώς να σκεφτόταν ότι υπήρχε κάποια αδικία, όταν ο γιος του περνούσε το χρόνο του μακριά του, δίπλα σε μία άγνωστη γυναίκα. Ο Εντγκάρ σκεφτόταν συγκεκριμένα ότι υπήρχε πράγματι μια αδικία στο γεγονός ότι ήταν πιο συχνά με αυτή την εξωτερική συγγενή παρά με τον πατέρα του, αλλά του φαινόταν, με όχι λιγότερο συγκεκριμένο τρόπο, ότι ο πατέρας του είχε γίνει σχεδόν αθάνατος, ενώ η μητέρα της γυναίκας του φαινόταν να κινδυνεύει να πεθάνει ανά πάσα στιγμή.

Ο Βιντάλ ζητούσε πάντοτε τη γνώμη και τις συμβουλές των αδελφών του, και ο χαμός τους είχε ως αποτέλεσμα μόνον ο γιος του, και με διαφορετικό τρόπο οι εγγονές του Ιρέν και Βερονίκ, να μπορούν να αποτελέσουν το συνομιλητή του για τα προβλήματα, τις ανησυχίες και τις έγνοιες του. Έτσι, ο Βιντάλ ζητούσε όλο και πιο συχνά τη γνώμη και τις συμβουλές τους, τις οποίες δεν ακολούθουσε καθόλου όταν δεν συμφωνούσαν με τις ιδέες του.

Ο Εντγκάρ είχε γίνει για το Βιντάλ ένα είδος γόρδιου δεσμού ανάμεσα στις παλιές και στις νέες γενιές. Παρότι παρέμενε γιος του, και γι' αυτόν ήταν πάντα παιδί, του απέδιδε τις συμβουλευτικές ιδιότητες των αδελφών του και μάλιστα, όπως είδαμε, μια κάποια πατρική λειτουργία απέναντί του.

Από τη γενιά του Βιντάλ που είχε γεννηθεί στη Θεσσαλονίκη δεν απέμενε κανένας από την οικογένειά του, εκτός από μερικούς παλιούς φίλους που συναντούσε μερικές φορές, όπως ο Μαρκ Εζραττί ή ο Μορντεχάι Μπενοσίλλο. Είχε χάσει τρεις από τις ανειμιές του, τη Ρεζίν, τη Λιλιάν και την Αιμέ. Αλλά παρότι η κορυφή της οικογένειας είχε αποκτήσει κάποια κενά, τα κατώτερα επίπεδα είχαν ενισχυθεί δημογραφικά. Η Κορίν και αυτός ήταν ήδη ο παππούς και η νόνα των δύο κοριτσιών του Εντγκάρ, της Ιρέν και της Βερονίκ, του Μισέλ, γιου του Φρεντύ, και των δύο κοριτσιών της Νταιζύ, της Κορίν και της Μαριάν. Είδαν να εμφανίζονται τέσσερα δισέγγονα, η Αλίσ, κόρη της Ιρέν, ο Ρολάν, γιος της Βερονίκ, που γεννήθηκαν το 1982, και έπειτα ο Ιντί, γιος της Κορίν, και ο Ζιλ, γιος της Βερονίκ, που γεννήθηκαν το 1983 και το 1984.

Κατά καιρούς το διαμέρισμα της οδού Λωζιέ άνοιγε για την επίσκεψη της Ιρέν, της Βερονίκ, της Κορίν, της Μαριάν. Ο Βιντάλ και η Κορίν επισκέπτονταν τα δισέγγονά τους. Επιπλέον, η Ντανιέλ και η Νικόλ Ανζέλ, νεαρές συγγενισσες από την πλευρά Μπερεσσί, αγαπούν το Βιντάλ και την Κορίν και τους επισκέπτονται συχνά. Η Νικόλ Ανζέλ γράφει:

Η Κορίν τον συνάντησε ένα βράδυ στην περιοχή που ονομαζόταν ακόμη Ενωμένα Καταστήματα (Magasins Réunis). Έμπαχνε εκεί μία συγκεκριμένη ποιότητα χαρτιού υγείας. Η Κορίν είχε φοβίες, απαιτήσεις, άβραστο γάλα [...].

Εάν δεν ήταν η καταθλιπτική εσωστρέφεια και οι κρίσεις της Κορίν, ο Βιντάλ και η Κορίν θα περιβάλλονταν από κόσμο και γιορτές. Η Κορίν, στις στιγμές της λύτρωσής της, ήταν ανοιχτή, αγαπητή, με αυτοπεποίθηση, με περιέργεια, και ο Βιντάλ ήταν πάντοτε με τους άλλους ειλικρινής, θερμός, ευχάριστος. Υπήρξαν ορισμένα ευτυχισμένα δείπνα, στα οποία η Κορίν χαλάρωνε και ο Βιντάλ διασκεδάζε. Ένα από τα τελευταία, συνέπεσε με ένα ρεβεγιόν το 1982, όπου η Κορίν και ο Βιντάλ ήταν καλεσμένοι στο σπίτι μιας φίλης του γιου τους και όπου ο Βιντάλ έφαγε, ήπια, αστειεύτηκε, τραγούδησε εν μέσω του γενικού θαυμασμού.

Περιπλανήσεις

Όμως δεν μπορούσαν πλέον να γευτούν στο σπίτι τους την ηρεμία και τη χαρά της ζωής και ήταν καταδικασμένοι να την αναζητούν αλλού, σε ξένους χώρους. Η συνταγή εφαρμοζόταν ακόμη με επιτυχία τα έτη 1980-1982. Το Μάρτιο 1982 είναι πολύ ευχαριστημένοι από την παραμονή τους στο οικογενειακό πανδοχείο Λε Λαβάντ, στο Ρεμουζά, στη Ντρομ. Στις αρχές Ιουνίου έμειναν δεκαπέντε ημέρες σε ένα οικογενειακό πανδοχείο στη Νορμανδία, κοντά στην Καέν. Το Σεπτέμβριο, βρίσκονται στο οικογενειακό κέντρο, Λα Πορτ Ουβέρτ, στο Σαιν-Ζοριό, στην Άνω Σαβοΐα. Ο Βιντάλ προσπαθεί να διαλέγει διαφορετικές περιοχές, ενημερώνεται, γράφει στα γραφεία τουρισμού, στους γονείς του Μισέλ Γκραπ, συζύγου της Βερονίκ, που είναι από το Ζουρά. Είναι ενθουσιασμένος όταν το φαγητό του αρέσει, αηδιασμένος όταν το φαγητό δεν του αρέσει. Η Κορίν, από την πλευρά της, είναι ευαίσθητη στους θορύβους, στην καθαριότητα, στις ανέσεις. Όταν τους αρέσει ο προορισμός τους, είναι ευτυχισμένοι και επιδιώκουν να επιστρέψουν στο ίδιο μέρος, αλλά συχνά, την εποχή που θέλουν, δεν υπάρχει διαθεσιμότητα, και ο Βιντάλ πρέπει να ψάξει, να ψάξει...

Το 1983 ξεκινά με τα ίδια προβλήματα και τις ίδιες δυσκολίες. Φαίνεται ότι ο Βιντάλ πήγε στις Βρυξέλλες με την Κορίν στην εποχή των γενεθλίων του (έγινε 89 ετών στις 14 Μαρτίου), για να περάσει λίγο καιρό με τον ανεπιτό του Εντγκάρ, γιο του αδελφού του Λεόν. Είναι επίσης ένα προσκύνημα σε αυτόν τον τόπο από όπου έφυγε το «Τάγμα του Λεοπόλδου» για να τιμήσει τον Νταβίντ Ναχούμ, όπου εγκαταστάθηκε η Χαλυβουργία Ναχούμ, η οποία είχε ιδρυ-

θεί στη Θεσσαλονίκη, όπου έζησε ο μεγάλος αδελφός του που έγινε αρχηγός της οικογένειας από το 1920 και όπου έζησε ο αγαπημένος αδελφός του Ανρί.

Πρώτος χωρισμός

Μια νέα κρίση απόρριψης, τον Ιούνιο ή Ιούλιο 1983, καθορίζει τον ακόλουθο συμβιβασμό: η Κορίν θα πάει μόνη της στην κόρη της Νταιζύ, στη Λα Τυρμπί, πάνω από το Μονακό, και ο Βιντάλ θα κάνει διακοπές μόνος του. Ο σύζυγος της Νταιζύ, Σαμ, του κράτησε μία θέση σε ένα πανδοχείο για την τρίτη ηλικία, κοντά στο Οράνζ. Αλλά έως τότε, η Κορίν απαιτεί να μην κατοικεί ο Βιντάλ στο διαμέρισμά της όταν η ίδια δεν είναι εκεί. Δεν θέλει να «λερώνει». Αυτός υπόσχεται, δηλώνει ότι θα μείνει στο σπίτι της εγγονής του Ιρέν, αλλά μόλις φύγει η Κορίν επιστρέφει λαθραία στο συζυγικό διαμέρισμα. Προσαρμόζεται στη νυχτερινή μοναξιά. Νοιώθει ταυτόχρονα δυσαρεστημένος και ανακουφισμένος που είναι μόνος. Μπορεί να γευματίζει σε μία από τις εγγονές του ή στο γιο του, ο οποίος γύρισε στις 23 Ιουλίου από το Μπουένος Άιρες. Ο Εντγκάρ και η Εντβίζ (που αγαπά πολύ το Βιντάλ και αγανακτεί με τη στάση της Κορίν) αναχωρούν στα τέλη Ιουλίου στους γονείς της Εντβίζ, στο Βιλφράνς-συρ-Μερ. Ο Εντγκάρ επισκέπτεται στη Λα Τυρμπί την Κορίν, η οποία είναι ήρεμη και ξεκούραστη. Έχει προβλεφθεί ότι ο Βιντάλ θα έλθει στη Νίκαια και ότι ο γιος του θα τον πάει με το αυτοκίνητό του στο πανδοχείο.

Έτσι και έγινε: ο Εντγκάρ άφησε τον πατέρα του σε ένα ωραίο σπίτι, περιτριγυρισμένο από ένα μεγάλο πάρκο. Το δωμάτιο του Βιντάλ κοιτάει κατευθείαν στο πάρκο. Την επομένη ο Βιντάλ τηλεφωνεί στον Εντγκάρ και τον ικετεύει να έλθει να τον πάρει. Επειδή τον κατασκοπεύουν εχθροί, δεν θέλει να του δώσει καμμία εξήγηση από το τηλέφωνο, αλλά επιμένει να έλθει να τον παραλάβει όσο το δυνατόν γρηγορότερα. Ο Βιντάλ ανακοίνωσε ήδη στη διεύθυνση ότι πρέπει να αναχωρήσει λόγω σοβαρής οικογενειακής υπόθεσης. Όταν, στο αυτοκίνητο, ο γιος του τον ρωτά γιατί θέλησε να φύγει από αυτό το σπίτι, ο Βιντάλ αρχίζει να του λέει ότι θέλησε να φύγει πρώτον επειδή δεν τον σερβίριζαν στο τραπέζι και έπρεπε καθένας να πηγαίνει να φέρνει μόνος τα πιάτα του και δεύτερον επειδή υπάρχουν τέσσερα κουραστικά σκαλοπάτια καθ' οδόν για το δωμάτιό του. Καθώς οι λόγοι αυτοί δεν φαίνονται πολύ πειστικοί στο γιο του, ο Βιντάλ λέει τελικά: «Έχει μόνο γριές και κακάσχημες κυρίες και ανθρώπους που είναι όλοι δημόσιοι υπάλληλοι, ούτε έναν έμπορο!».

Δεν υπήρχε τρίτο δωμάτιο στο διαμέρισμα των γονιών της Εντβίζ. Ο Βιντάλ αναζήτησε ένα κοντινό ξενοδοχείο στο Μπωλιέ. Στις αρχές Αυγούστου, ήταν όλα ουσιαστικά πλήρη. Κατά τύχη βρέθηκε ένα μικρό δωμάτιο σε ένα

ξενοδοχείο με θέα στο λιμάνι. Η ζέστη ήταν αποπνικτική, αλλά ο Βιντάλ ανεχόταν καλά τους καύσωνες. Ο Εντγκάρ τον έπεισε μετά δυσκολίας να μην τηλεφωνήσει στην Κορίν (η οποία επρόκειτο να τον συναντήσει δεκαπέντε ημέρες αργότερα στο πανδοχείο) και να μην της ασκήσει πιέσεις προκειμένου να ξανασυναντηθούν πριν από τις καθορισμένες προθεσμίες. Το πρωί, ο Εντγκάρ πήγαινε να παραλάβει τον πατέρα του. Από τις 10 το πρωί, ο Βιντάλ κοίταζε το ρολόι του για να δει εάν πλησίαζε η ώρα του μεσημεριανού. Όταν έτρωγε μόνος, καθόταν από τις 11 και μισή στα υπαίθρια τραπέζια του μπαρ-εστιατορίου που είχε διαλέξει και περίμενε με ανυπομονησία την ώρα του σερβιρίσματος. Υπήρξαν γεύματα με τους γονείς της Εντβίτζ, οι οποίοι συμπεριφέρονταν με ευγένεια, αλλά βαθιά μέσα τους δεν είχαν ιδιαίτερη εκτίμηση για αυτό το είδος ανθρώπου, τόσο έξω από τους κανόνες αξιοπρέπειας που γνώριζαν. Από την πλευρά του, ο Βιντάλ δεν έμεινε καθόλου έκθαμβος από το διαμέρισμα στη Βιλφράνς-συρ-Μερ. Δίχως άλλο, εκδηλώνοντας με μια γκριμάτσα το γεγονός ότι το διαμέρισμα αυτό δεν του άρεσε, θέλησε να εκφράσει στο γιο του μια άλλη απαρέσκεια. Υπήρξε πολύ άνετος και φιλικός στα γεύματα στο εστιατόριο με τους γονείς της Εντβίτζ, αναφέροντας μάλιστα, στο τέλος ενός καλού γεύματος, ένα γεγονός που δεν είχε ποτέ ακόμη αποκαλύψει στο γιο του: τα αίτια της σύλληψής του στη Θεσσαλονίκη. Ο Εντγκάρ αισθανόταν ντροπή και ενόχληση που συγκατοικούσε με αυτή την ξένη οικογένεια και όχι με τον πατέρα του. Όμως, δεν μπορούσε να σκεφθεί να αφήσει τη γυναίκα του, και επιπλέον στο Βιλφράνς βρίσκονταν τα χαρτιά του και η γραφομηχανή του για να ετοιμάσει ένα χειρόγραφο που ήθελε να ολοκληρώσει πριν από το φθινόπωρο.

Ο Βιντάλ θέλησε να επιστρέψει στο Παρίσι, και ξαναβρήκε το διαμέρισμά του έρημο στους άδειους δρόμους στα μέσα Αυγούστου. Οι εγγονές του έλειπαν διακοπές, οι φίλοι του απουσίαζαν. Κατά τύχη βρήκε στο τηλέφωνο τη Βιολέτ, την πρώτη γυναίκα του γιου του, η οποία τον ρώτησε σε ποιο εστιατόριο θα ήθελε να φάει. Υπέδειξε χωρίς δισταγμό το Μπρασσερί ντε λα Λορραίν, στην πλατεία ντε Τερν. Ήταν ο χώρος όπου συναντιόντουσαν παλιά οι Ναχούμ για να γιορτάσουν την έλευση στο Παρίσι του Λεόν, του Ζακ, του Ανρί, της Ματίλντ. Απόλαυσε μία τεράστια ψητή γλώσσα, ήπιε μόνος του ένα μπουκάλι κρασί και βρήκε μία όαση στην έρημο του Αυγούστου. Έπειτα η Κορίν επέστρεψε στο Παρίσι.

Δεύτερος χωρισμός

Ο Εντγκάρ και η Εντβίτζ αναχώρησαν για τη Νέα Υόρκη στις 8 Σεπτεμβρίου. Επρόκειτο να μείνουν εκεί μέχρι τα τέλη Οκτωβρίου. Ο Εντγκάρ διατηρούσε

συχνή τηλεφωνική επικοινωνία με τον πατέρα του και, έμμεσα, λάμβανε και έστελνε μηνύματα μέσω της Μαρί-Φρανς Λαβάλ, της συνεργάτιδας στο κέντρο στο οποίο ήταν υπεύθυνος, ή μέσω των τηλεφωνημάτων ανάμεσα στην Εντβίξ και τη μητέρα της. Στα μέσα Σεπτεμβρίου, ο Βιντάλ ενημέρωσε το γιο του ότι ήταν στο κρεβάτι και ότι αισθανόταν πολύ κουρασμένος. Στην επόμενη συνομιλία τους, φάνηκε πολύ αγχωμένος και τον παρακάλεσε να γυρίσει στο Παρίσι. Ο Εντγκάρ έπρεπε να τελειώσει ένα σεμινάριο στα τέλη Οκτωβρίου. Εκμεταλλεύθηκε μία πρόσκληση στις συναντήσεις της Γενεύης για να φθάσει στο Παρίσι στις 23 Σεπτεμβρίου. Η υγεία του πατέρα του είχε βελτιωθεί και κυρίως ο Βιντάλ ένιωσε ασφάλεια από το γεγονός ότι ο γιος του, ακόμη και αν βρισκόταν πολύ μακριά, μπορούσε να ανταποκριθεί στο κάλεσμά του. Η Κορίν είχε ανησυχήσει, αλλά βλέποντας ότι κάθε κίνδυνος είχε εξαφανισθεί, τον απόπαιρνε και πάλι όταν παραπονιόταν: «Μα εγώ είμαι η άρρωστη, Βιντάλ!».

Ενώ ο Βιντάλ πήγαινε καλύτερα, η απεγνωσμένη μελαγχολία της Κορίν έγινε ενδημική στα τέλη του φθινοπώρου. Δεν κοιμόταν σχεδόν καθόλου τη νύχτα, σηκωνόταν, πήγαινε στο σαλόνι, στο παράθυρο, ενώ αυτός, όταν τον ξυπνούσε η ανάγκη να ουρήσει, της μουρμούριζε: «Έλα στο κρεβάτι, Κοττούλα». Δεν τον άντεχε πια. Ο Βιντάλ πανικοβαλλόταν, ειδοποιούσε το γιατρό Μιλανολό, το Φρεντύ, τον Ανρί, τον Εντγκάρ, αλλά η παρέμβαση του τελευταίου δεν έφερνε πλέον αποτέλεσμα, και μερικές φορές η Κορίν τον κοίταζε με καχυποψία, σαν να ήταν μέλος της συνωμοσίας που εξύφαινε ο Βιντάλ. Ο Βιντάλ συναντούσε το γιο του είτε στο σπίτι του, στην οδό Βαντρεζάν, είτε στο Σαντιέ, και του μιλούσε για τη δυστυχία του. Αλλά δεν ήταν σε θέση να κρατήσει αποστάσεις, να πάει για παράδειγμα στο εστιατόριο το μεσημέρι. Περισσότερο από κάθε άλλη φορά ήθελε να φύγει, περισσότερο από κάθε άλλη φορά δεν μπορούσε να φύγει. Τον ανησυχούσε συχνά η καρδιά του. Φαίνεται ότι ο γιατρός Φορτέν, αν και συνταξιούχος, ήλθε και τον εξέτασε στις 24 Νοεμβρίου. Ο γιος του τον συνόδευσε στο γιατρό Κερσύ στις 21 Δεκεμβρίου. Σε κάθε συνάντηση, περίμενε από το γιο του τη *σεμαναδίκια* του, ένα μικρό δώρο υπό μορφή φαγητού, και συγκεκριμένα αυγοτάραχο, αυγά κέφαλου αποξηραμένα σε κερί, βαλκανικό φαγητό που του άρεσε ιδιαίτερα. Το φθινόπωρο ζητούσε κάστανα γκλασέ. Ήταν πολύ χαρούμενος με αυτές τις λιχουδιές. Περισσότερο από κάθε άλλη φορά, όπως ο αδελφός του Ανρί στη δυστυχία του, στήριζε όλες του τις ελπίδες στον πρώτο λαχνό του Εθνικού Λαχείου ή της Εθνικής Πίστεως. Σε κάθε συνάντηση, στο τέλος αυτών των θλιβερών συζητήσεων, ο Βιντάλ έλεγε: «Μη στενωχωριέσαι, ο καλός Θεός θα με βοηθήσει και θα με προστατεύσει».

Δεν υπάρχουν πλέον στιγμές ανακωχής. Η Κορίν απορρίπτει το Βιντάλ με μίσος και βία. Ο Εντγκάρ αντικρίζει την κατάσταση με φρίκη, αλλά καταλαβαίνει τόσο καλά τα αίτια της τραγωδίας που αυτή υφίσταται και επιβάλλει, ξέρει ότι η μόνη λύση βρίσκεται στην απομάκρυνση του ενός από τον άλλο και δεν θέλει να εμποδίσει έναν χωρισμό, τον οποίο θεωρεί τουλάχιστον για κάποιο διάστημα απαραίτητο. Μια πολύ βίαιη σκηνή διαδραματίζεται τον Ιανουάριο 1984. Φωνάζουν επειγόντως το γιατρό Μιλανολό και τον Εντγκάρ. Η Κορίν φωνάζει, ουρλιάζει, κλαίει, εξορκίζει το Βιντάλ να φύγει. Ο Βιντάλ πείθεται από το Μιλανολό και το γιο του, ετοιμάζει μία μικρή βαλίτσα και, προτού πάει στην πόρτα, ρωτά διστακτικά: «Θέλεις να μείνω, Κοττούλα; - Όχι!», ουρλιάζει αυτή. Ο Βιντάλ αφήνει το γιο του να τον παρασύρει στο σπίτι του. Υπάρχει ένας καναπές-κρεβάτι στο σαλόνι και ο Βιντάλ περνά εκεί την πρώτη νύχτα. Όμως, δεν μπορεί να ανεχθεί την ιδέα να ζει και να κοιμάται στον εικοστό έκτο όροφο, και ο γιος του τού βρίσκει ένα μικρό ξενοδοχείο εκεί κοντά, στην οδό Σερζάν-Μπομπιγιό. Έπειτα, ο Βιντάλ μένει μερικές ημέρες στο σπίτι της Ιρέν. Η Νταιζύ αποφασίζει να φέρει τη μητέρα της στο σπίτι της, στο Μόντε Κάρλο. Η Κορίν δεν θέλει, όσο θα λείπει, να μείνει ο Βιντάλ στο διαμέρισμά της και, προτού φύγει, προσποιείται ότι ένα ρεύμα αέρα έκλεισε την εξώπορτα και την άφησε χωρίς κλειδί στο πλατύσκαλο. Καλεί ένα κλειδαρά που αλλάζει την κλειδαριά και αναχωρεί παίρνοντας μαζί της τα κλειδιά. Αμέσως μετά την αναχώρησή της, ο Βιντάλ βρίσκει έναν άλλο κλειδαρά, αλλάζει και πάλι την κλειδαριά, φεύγει από το ξενοδοχείο και γυρίζει κρυφά στο σπίτι του. Ο Βιντάλ εγκαθίσταται στη μοναξιά. Τρώει σε ένα μικρό γειτονικό εστιατόριο, στο οποίο γίνεται τακτικός πελάτης: του αρέσει το φαγητό και η υποδοχή: «Είναι αξιγάπητοι άνθρωποι». Ελέγγει λίγο-πολύ τη λαίμαργία του, αλλά δεν υφίσταται πια τους περιορισμούς που του επέβαλλε η Κορίν για την υγεία του. Επιστρέφοντας πίνει μία γουλιά Μπενεντικτίν και κοιμάται για λίγο. Τηλεφωνά συχνά στη διάρκεια της μέρας, από δω κι από κει. Το βράδυ, τρώει ένα γιαούρτι, λίγο μέλι και ενδεχομένως λίγο αβογτάραχο που του έχει φέρει ο γιος του. Κοιμάται νωρίς, ξυπνάει νωρίς και το πρωί πηγαίνει είτε στο γιο του είτε σε μια από τις εγγονές του είτε στο Σαντιέ. Στο λεωφορείο, του αρέσει ολόενα και περισσότερο να πλησιάζει τα γεροντάκια, να τα ρωτάει την ηλικία τους και να συγκρίνει με τη δική του. Μερικές φορές τον αποπαίρνουν: «Μα, κύριε, δεν σας αφορά!» Μερικές φορές του απαντούν ευγενικά, οπότε μπορεί να πει: «Μαντέψτε τη δική μου». Ο συνομιλητής του κάνει υποθέσεις στην ψαλίδα των 70-75 ετών, πράγμα που του επιτρέπει να ανακοινώσει θριαμβευτικά ότι είναι 90 ετών, προκαλώντας την όλο έκπληξη και θαυμασμό απάντηση: «Μα δεν σας φαίνεται καθόλου». Πράγματι, έχει διατηρήσει όλα τα μαλλιά του, και ακόμη πολλές μαύ-

ρες τρίχες. Το πρόσωπό του δεν έχει σχεδόν καθόλου ρυτίδες, το χαμογελαστό του ύφος αναδίνει νεότητα. Παραμένει λεπτός, στητός. Ζωηρεύει μόλις μιλάει, και γελά πάντα σαν παιδί όταν κάτι τον ενοχλεί ή τον διασκεδάζει. Όμως, περπατά αργά. Οι σκάλες τον εξαντλούν. Το βράδυ νοιώθει μια πολύ μεγάλη και ακατανόητη κόουραση.

Ο Ενγκάρ από τις Βρυξέλλες, άλλοτε αδιάφορος για την οικογένεια (όπως ο εξάδελφός του Ενγκάρ), ανησυχεί πολύ για το θείο του, Βιντάλ. Στο τηλέφωνο παροτρύνει τον Ενγκάρ να μην αφήνει τον πατέρα του μόνο στο διαμέρισμα, κυρίως τη νύχτα, και τον συμβουλεύει να τον βάλει σε έναν οίκο ευγηρίας ή να του βρει κάποιον για να τον προσέχει τη νύχτα. Ο Ενγκάρ λέει στον Ενγκάρ ότι τουλάχιστον ο πατέρας του δεν θα έπρεπε να βγαίνει από το διαμέρισμα, ότι κινδυνεύει να πέσει, να σπάσει το πόδι του (όπως συνέβη στον πατέρα του, Λεόν), να δεχθεί επίθεση, αλλά ο Ενγκάρ αρνείται την ιδέα να περιορίσει τον πατέρα του. Προτιμά να διατρέχει κάποιους κινδύνους βγαίνοντας, αλλά να ζει λίγο, αντί να επιβιώνει κλεισμένος σε ένα σπίτι. Άλλωστε, δεν πιστεύει ότι ο Βιντάλ θα μπορούσε να επιζήσει κλεισμένος σε ένα σπίτι.

Ο Ενγκάρ ανησυχεί επίσης πολύ για την οικονομική κατάσταση του θείου του, Βιντάλ, ο οποίος δεν διαθέτει πλέον παρά μόνον ελάχιστους πόρους. Φοβάται την οριστική εκδίωξη από αυτό το διαμέρισμα που είναι και δικό του, αλλά του οποίου μοναδική ιδιοκτήτρια είναι η Κορίν, και φοβάται ότι τα παιδιά της Κορίν συμβάλλουν σε αυτή την υφαρπαγή. Ο γιος του Βιντάλ γνωρίζει ότι δεν υπάρχει κανένας κίνδυνος από αυτή την άποψη και ότι νοιάζονται να μην αφήσουν το Βιντάλ απογυμνωμένο. Καθώς ο εξάδελφός του παραμένει ανήσυχος, οργανώνει μία συνάντηση στο Παρίσι μεταξύ του Σαμ και του Ενγκάρ, όπου ο Σαμ εξηγεί στον ανειμί του Βιντάλ ότι η γυναίκα του και ο ίδιος εξακολουθούν να καλύπτουν τις ανάγκες όχι μόνον της Κορίν, αλλά επίσης του ζευγαριού.

Ο Βιντάλ θέλει να μείνει στο σπίτι του, αλλά εξετάζει επίσης και άλλες λύσεις. Σκέπτεται να νοικιάσει μία μικρή γκαρσονιέρα, κοντά στο σπίτι της Ιρέν και της Βερονίκ. Αρχίζει τις έρευνες, αλλά δεν τις συνεχίζει. Σκέπτεται ταυτόχρονα να πάει να μείνει μερικές ημέρες στη Θεσσαλονίκη, προκειμένου να δει εάν θα μπορούσε να εγκατασταθεί εκεί. Ονειρεύεται και πάλι το Λιβόρνο. Ταυτόχρονα, δεν σταμάτησε να σκέπτεται να συγκεντρώσει στο Μπανιέ τους νεκρούς της οικογένειας: έτσι γράφει σε έναν ανειμί του Μπούσι, του οποίου τα ίχνη έχουν χαθεί όταν μετανάστευσε στην Αργεντινή μετά τον πόλεμο, το ακόλουθο γράμμα που του επιστρέφεται με την ένδειξη «άγνωστος παραλήπτης»:

Παρίσι, 28 Μαρτίου 1984

Αγαπητέ Ίτζι,

μόλις βρήκα τη διεύθυνσή σου σε μία ατζέντα της αγαπημένης Ματίλντ και ελπίζω να λάβεις αυτό το γράμμα. Ελπίζω και εύχομαι η υγεία να είναι καλή για σένα και κάθε άλλον γύρω σου.

Μήπως σκέπτεσαι να έλθεις εδώ στις διακοπές; Μόλις έκλεισα τα 90 χρόνια μου, και εάν ο Θεός θέλει και οι γιατροί το επιτρέψουν, θέλω πολύ να πάω να περάσω μερικές ημέρες στη Θεσσαλονίκη. Ο γιος μου θα έλθει μαζί μου, είναι γνωστός, Εντγκάρ Μορέν, κοινωνιολόγος και συγγραφέας.

Εάν αυτό μπορεί να γίνει, θέλω επίσης να πάω στον τάφο του αγαπημένου μας Μπούσι. Έχεις τη διεύθυνση; Και αν μπορέσω να κάνω αυτό το ταξίδι, θα μάθω εάν είναι δυνατό να φέρω εδώ στο Παρίσι τα οστά του αγαπημένου Μπούσι, για να αναπαυθεί στο νεκροταφείο του Μπανιέ στο Παρίσι, όπου αναπαύεται η Ματίλντ και όλη μου η οικογένεια. Περιμένοντάς την απάντησή σου, σε χαιρετώ και σε φιλώ.

Βιντάλ.

Η εργένικη ζωή είναι αυτό που κυρίως δεν αντέχει αυτός ο άνθρωπος «που λατρεύει το γάμο». Προσαρμόζεται στη μοναξιά, αλλά πιστεύοντας ότι είναι προσωρινή. Ο γιος του τον εμποδίζει κατ' επανάληψη να γράψει στην Κορίν, την οποία έχουν εμπιστευθεί στον καθηγητή Μαρτέν, νευρολόγο που χαίρει της εκτίμησης της οικογένειας του Μόντε Κάρλο, ο οποίος έχει ήδη νοσηλεύσει την Εμύ, την αδελφή της Κορίν, στο τμήμα του στο νοσοκομείο της Νίκαιας. Ο Εντγκάρ είδε την Κορίν στη διάρκεια μίας σύντομης παραμονής στο νότο της Γαλλίας, την ενθαρρύνει να συνεχίσει τη συγγραφή των αναμνήσεών της που άρχισε σε ένα μικρό τετράδιο. Συνάντησε το Μαρτέν (με τον οποίο έχει εξάλλου φιλική σχέση) στο σπίτι του, στις 10 Μαρτίου, και θέλησε να του δώσει μερικές ψυχολογικές διευκρινίσεις σχετικά με την Κορίν. Όμως, ο Μαρτέν πιστεύει πολύ περισσότερο στη χημεία παρά στην ψυχή. Από την πλευρά του, ο Βιντάλ είχε γράψει στις 24 Φεβρουαρίου ένα γράμμα στον καθηγητή Μαρτέν, το οποίο δείχνει ότι είχε καταλάβει πολύ καλά ότι το πρόβλημα της Κορίν οφειλόταν στην ακραία βία των πληγμάτων που είχε υποστεί η ψυχή της μετά το θάνατο του πατέρα της

Οδός Λωζιέ 39, Παρίσι,
17^ο δημοτικό διαμέρισμα.

Αγαπητέ κύριε καθηγητά,

προσφεύγω στην επεικειά σας για να σας εκθέσω ορισμένα πράγματα: σύζυγος της Κορίν Ναχούμ, την οποία περιθάλπετε, αναρωτιέμαι εάν σας έχει μιλή-

σει για τη ζωή της. Σε ηλικία 18 ετών, έχασε τον πατέρα της, που λάτρευε, από καρδιακή προσβολή. Αυτό τη σημάδεψε βαθιά. Στη συνέχεια, παντρεμένη, έχασε την αδελφή της το 1931, η οποία ήταν τα πάντα γι' αυτήν. Ήταν η γυναίκα μου, η οποία με άφησε με έναν γιο 10 ετών. Ερχόταν από τα προάστια και πέθανε μέσα στο τρέινο. Η Κορίν δεν έβρισκε καμμία παρηγοριά, ό,τι και εάν έκανε ο άνδρας της. Θέλησε να πάρει το γιο μου με τα τρία δικά της παιδιά. Το 1932-1934, ο άνδρας της πέρασε δύσκολη οικονομική κατάσταση και αυτό την επηρέασε.

Φθάνει το 1939 με τον πόλεμο, τις ρατσιστικές διώξεις των Γερμανών, φεύγει από το Παρίσι και το 1943 βρίσκεται στη Νίκαια με τον άνδρα της, έτοιμοι να πάρουν το τρέινο για τη Λυών. Ο άνδρας της, ο οποίος είχε κατεβεί στην αποβάθρα, συνελήφθη, της έκανε νόημα να μην κουνηθεί. Τον πήγαν στο Ντρανσύ και στο Άουσβιτς.

Πώς να περιγράψει κανείς τι δυστυχία ήταν αυτή για εκείνη. Κάνει κουράγιο, βρίσκει τα παιδιά της, και το δικό μου, που ήταν στην Αντίσταση. Περνά η Κατοχή και έρχεται η Απελευθέρωση, με τη θλιβερή ανακοίνωση του θανάτου του άνδρα της.

Το 1951 χήρα η ίδια όπως κι εγώ, αποφασίζουμε να παντρευτούμε με την έγκριση των παιδιών.

Αυτό με ανανέωσε και ζωντάνεψε το κατάστημά μου στο Παρίσι. Το 1964, αφού αγόρασε αυτό το διαμέρισμα που κατοικούμε και αφού έβαλε όλη την καρδιά και όλη τη θέλησή της για να το κάνει όπως ήθελε, έπαθε μία κατάθλιψη, την οποία δεν μπορούσαν να σταματήσουν τα δάκρυα. Πήγαμε στο Λοκάρνο, κατά την υπόδειξη του γιατρού μας Μιλανολό, οδό Καρντινέ 86, Παρίσι, 17^ο δημοτικό διαμέρισμα, ο οποίος την περιθάλπει έκτοτε με όλα τα φάρμακα που πρέπει να σας έδειξε. Κάθε φορά που γινόταν αναφορά στους εκτοπισμένους, η Κορίν γινόταν άλλος άνθρωπος. Τον τελευταίο καιρό έλεγε ότι μετάνιωνε που είχε ξαναπαντρευτεί και δεν είχε διατηρήσει το όνομα του πρώτου συζύγου της!

Έφθασε το τέλος του 1983. Πολύ πιεσμένη, βλέπει σε μένα αυτόν που την υποχρέωσε να ξαναπαντρευτεί! Και γνωρίζετε τη συνέχεια! Τα παιδιά της παραμένουν πολύ συνδεδεμένα μαζί μου και στενοχωριούνται που είμαι μόνος μου, γιατί είμαι 90 ετών.

Νομίζετε ότι μπορώ να έλθω να δω την Κορίν;

Σας ζητώ συγγνώμη και περιμένω την απάντησή σας.

Τους καλύτερους χαιρετισμούς μου.

Βιντάλ Ναχούμ,

Ιπότης του Εθνικού Τάγματος της Αξίας.

Ωστόσο, ο Βιντάλ έζησε και ορισμένες χαρές στη θλιβερή αυτή περίοδο. Είχαν ειδοποιήσει το γιο του το 1983 ότι το όνομά του συγκαταλεγόταν στις προαγωγές για το παράσημο της Λεγεώνας της Τιμής από το Υπουργείο Επι-

στημονικής Έρευνας. Ο πατέρας είχε χαρεί ιδιαίτερα με το νέο αυτό και από τη στιγμή αυτή δεν σταμάτησε να τον ρωτά πότε και από ποιον θα γινόταν η τελετή της απονομής. Ο γιος αμελούσε να εξετάσει το θέμα. Είχε επιθυμήσει το παράσημο μετά τον πόλεμο και για λόγους αντίστασης, αλλά μία εχθρική παρέμβαση είχε ακυρώσει τότε την προαγωγή του. Το Νοέμβριο 1983, ο Βιντάλ γράφει στον Ενγκάρ ότι είδε στην τηλεόραση τον Πρόεδρο Μιττερράν να απονέμει το παράσημο της Λεγεώνας της Τιμής, και πρόσθεσε ότι θα χαιρόταν πραγματικά πολύ εάν ο Μιττερράν μπορούσε να κάνει το ίδιο για το γιο του. Αυτός έγραψε τότε σχετικά στον Πρόεδρο, τον οποίο είχε γνωρίσει στην Αντίσταση. Επί δύο μήνες, ο Βιντάλ ρωτούσε συνεχώς τον Ενγκάρ: «Σου απάντησε ο Πρόεδρος; Έχεις νέα από το Προεδρικό;» Τελικά, μία επιστολή του επικεφαλής του πρωτοκόλλου ενημέρωσε τον Ενγκάρ ότι η τελετή θα λάμβανε χώρα στις 13 Φεβρουαρίου 1984, στις 18:30, στο Προεδρικό Μέγαρο. Ο Ενγκάρ κάλεσε την οικογένεια και τους φίλους του που γνώριζε ο Βιντάλ. Ο Βιντάλ φόρεσε το πιο ωραίο κοστούμι του, φυσικά με το παράσημό του που βρισκόταν σε όλα τα σακάκια του, και θαύμασε τη μεγάλη αίθουσα του Προεδρικού Μεγάρου όπου καμιά εκατοστή προσκεκλημένοι συνόδευαν τους έξι παρασημοφορηθέντες. Όλοι ήταν όρθιοι, περιμένοντας τον Πρόεδρο. Ο Βιντάλ ζήτησε μία καρέκλα και κάθισε. Έπειτα, όταν ο Πρόεδρος άρχισε να εγκωμιάζει το γιο του, ο Βιντάλ πλησίασε την καρέκλα του όσο μπορούσε πιο κοντά, τέντωσε τα αυτιά του, έκανε το χέρι του χωνί, αλλά δεν μπόρεσε να ακούσει τα εγκώμια του Προέδρου. Ωστόσο, χαμογελούσε με μεγάλη ικανοποίηση. Μόλις τελείωσε η απονομή, ο Βιντάλ έσπευσε στον Πρόεδρο και αφού του συστήθηκε του έδωσε ένα γράμμα που του είχε απευθύνει το 1916 ο προστάτης του όταν ήταν 20 ετών, ο σοσιαλιστής βουλευτής Ζαν Λονγκέ. «Ημασταν ήδη σοσιαλιστές από τότε, κύριε Πρόεδρε», του είπε, πεπεισμένος για τη δήλωσή του. Πρόσθεσε με περηφάνια, αναμένοντας τα συγχαρητήρια: «Πιστεύω ότι είμαι ο γηραιότερος εδώ. – Καθόλου, απάντησε ο Πρόεδρος, χωρίς να αντιληφθεί ότι στενοχωρούσε το Βιντάλ, είναι εδώ ο καθηγητής Πορτμάν που είναι 92 ετών...»

Έπειτα ο Βιντάλ έσπευσε στο μπουφέ, αρπάζοντας τα μικρά σάντουιτς με την ταχύτητα ενός χταποδιού με οκτώ χέρια. Ο γιος του, πολύ ανήσυχος, πήγαινε να τον τραβήξει από εκεί, αλλά μόλις εμφανιζόταν κάποιος συνομιλητής, ο Βιντάλ έτρεχε και πάλι στο μπουφέ. Ύστερα από μερικές απομακρύνσεις από το μπουφέ, θέλησε να μιλήσει και πάλι στον Πρόεδρο, ο οποίος κουβέντιαζε στο μέσον ενός κύκλου. Ετοιμαζόταν να διακόψει όλο τον κόσμο, όταν ο γιος του τον τράβηξε και πάλι προς τα πίσω. Έφυγε πολύ ευχαριστημένος με τους τελευταίους συνδαιτυμόνες και, αργότερα, ήταν πολύ ευτυχής να δείχνει τις φωτογραφίες στις οποίες ο Πρόεδρος αγκάλιαζε το γιο του.

Δεκαπέντε ημέρες αργότερα, η Βερονίκ γεννήσε έναν γιο, τον οποίο ονόμασε Ζιλ. Ο Βιντάλ, με το ρυθμό του που είχε γίνει πολύ αργός, διέσχισε δύο φορές ολόκληρο το νοσοκομείο Πιτιέ-Σαλπεντιέρ για να πάει να δει το δισέγγονό του.

Στην περίοδο αυτή, ο Βιντάλ έζησε επίσης μία στιγμή μεγάλης χαράς, όταν προσκλήθηκε σε γεύμα από την Ντανιέλ και τη Νικόλ Ανζέλ:

«Ήλθε στις δώδεκα το μεσημέρι. Υπέροχος, άψογος, με σκούρο κοστούμι. Ήταν ευτυχισμένος που βρισκόταν και πάλι σε αυτή την γκαρσονιέρα, όπου είχε έλθει δύο ή τρεις φορές με την Κορίν. Για να με ευχαριστήσει, μου έφερε φωτογραφίες στις οποίες ο Μιττερράν, αν δεν κάνω λάθος, δεχόταν τον Εντγκάρ. Φαινόταν κι αυτός στις φωτογραφίες, σε μερικά σημεία. Ο Μιττερράν τον είχε συγχαρεί για το γεγονός ότι ήταν ο μεγαλύτερος στην ηλικία στη συγκέντρωση αυτή, αλλά νομίζω ότι του έδειξε κάποιον παρόντα που είχε σχεδόν την ηλικία του και φαινόταν, όπως κι εκείνος, πολύ νέος. Ήταν ευτυχισμένος που εκτυλίχθηκε καλά αυτή η τελετή, που δεν αισθάνθηκε ούτε κόπωση ούτε πόνο εκείνη την ώρα.

Στρώσαμε το τραπέζι. Ρώτησε για την υγεία όλης της οικογένειας. Με καθησύχασε για τον πατέρα μου: “Με στηθάγχη, μπορεί να ζήσει κανείς πολλά χρόνια”. Με καθησύχασε για τον εαυτό του. Ναι, ήταν πολύ καλά, έτρωγε κάθε μεσημέρι στο εστιατόριο, η ιδιοκτήτρια ήταν πολύ συμπαθητική κλπ. Στην πραγματικότητα, μισούσε το εστιατόριο, την αβεβαιότητα, το γεγονός ότι στερούνταν την Κορίν, αλλά είχε πάντοτε αυτή την επιθυμία να πιστεύει σε ένα καλύτερο αύριο, να μην καταβάλλεται. Του φάνηκε ότι το γεύμα ήταν όπως στη Θεσσαλονίκη. Στην πραγματικότητα, ήταν πολύ απλό: κάθε είδους σαλατικά (έβαλε με προσοχή στην άκρη του πιάτου του τα παντζάρια που «λέρωναν» τα υπόλοιπα), κολοκυθάκια στην κατσαρόλα, μπακαλιάρος.

Ζωντάνευε, φαινόταν ευτυχισμένος:

“ – Έχεις φωτογραφίες στο σπίτι σου;

– Ναι.

– Δες μήπως έχεις φωτογραφίες της Λούνα, της πρώτης γυναίκας μου [*η μητέρα της Ντανιέλ, Νταιζύ Μπουρλά, ήταν φίλη της Λούνα στην Αλλιάνς στη Θεσσαλονίκη, και η γιαγιά της, Ανά Μπερεσσί, πρώτη εξαδέλφη*].

– Θα κοιτάξω.

– Ψάχνω φωτογραφίες της”. (*Είχε μείνει ζωντανή μέσα του; Τη σκεφτόταν και πάλι;*)

Φυσικά, τον ρώτησα πώς την είχε γνωρίσει. Ξεκίνησε μία μεγάλη, πολύ μεγάλη ιστορία για τον πόλεμο στα Δαρδανέλλια, τα πηγαινέλα του στη Γαλλία, μία διεύθυνση εξαδέλφων ή στενών φίλων από τη Θεσσαλονίκη, τους οποίους

επισκεπτόταν συχνά στη Γαλλία. Η διήγηση ήταν ακριβής, με πλούτο λεπτομερειών, και τελικά ύστερα από μισή ώρα ανέφερε, με μία και μόνη φράση, μία νεαρή κοπέλα, την κόρη αυτών των ανθρώπων:

“Εκεί ήταν η Λούνα, η μητέρα του Ενγκάρ, γίναμε φίλοι, και τέλος πάντων έτσι”. Χειρονομία.

Όλα ήταν εδώ, ο πόλεμος στα Δαρδανέλλια, τα επικίνδυνα πηγαινέλα και “τέλος πάντων έτσι” για να αναφερθεί στο πιο σημαντικό, αυτό που δεν λέγεται, που ακόμη λιγότερο μπορεί κανείς να το διηγηθεί.»

Υπήρξαν γεύματα στα σπίτια της Ιρέν και της Βερονίκ με τα δισέγγονά του, και κυρίως μια μεγάλη γιορτή στο σπίτι της Βιολέτ, με την ευκαιρία των ενενηκοστών γενεθλίων του, με τις εγγονές του και τους συζύγους τους. Ήταν το αντικείμενο των εγκωμίων, των αστείων, των πειραγμάτων, όλων αυτών που του άρεσαν. Έφαγε μια τεράστια ποσότητα φαγητού, άδειαζε τα ποτήρια του κρασιού μόλις του τα γέμιζαν, και όλα αυτά χωρίς πονοκέφαλο, χωρίς προβλήματα πέψης. Και, όπως έκανε στο τέλος των γευμάτων στις πολύ σπουδαίες περιστάσεις, άναψε ένα τσιγάρο, το οποίο κρατούσε στην άκρη των σφιχτών χειλιών του, στο πλάι, όχι οριζόντια, αλλά όρθιο, εισπνέοντας και εκπνέοντας τον καπνό με ύφος άρχοντα.

Μπροστά σε μια τέτοια απίστευτη ζωντάνια, ο γιος του ήταν πεπεισμένος ότι ήταν αθάνατος.

Το τέλος

Την άνοιξη, ο Βιντάλ θέλησε να επιστρέψει σε ένα από τα οικογενειακά πανδοχεία της Αλσατίας, το φαγητό του οποίου του άρεσε πολύ. Πήγε στο ξενοδοχείο Μαιζόν-Ρουζ, έπειτα στο Ροζεραί, στο Σαιν-Πιερ-παρ-Μπακ. Στα τέλη Μαΐου - αρχές Ιουνίου, η θεραπεία του γιατρού Μαρτέν έχει βελτιώσει την ψυχολογική κατάσταση της Κορίν. Ο Σαμ κάνει ορισμένες ψυχολογικές δοκιμές οι οποίες δείχνουν ότι η αλλεργία της στο Βιντάλ φαίνεται να έχει ξεπεραστεί. Αξιοποιεί τότε μία συνάντηση ανάμεσα στην Κορίν, τον καθηγητή Μαρτέν και τον ίδιο για να προτείνει στην Κορίν μία επανασύνδεση με το Βιντάλ. Η Κορίν δεν απορρίπτει την ιδέα, και ο Σαμ τηλεφωνεί στο Βιντάλ, ο οποίος ετοιμάζεται να πάει να τους βρει στη Λα Τυρμπί. Αρχικά ο Βιντάλ νομίζει ότι δεν έχει πλέον διάθεση να ξαναβρεί την Κορίν, έπειτα πέφτει σε αμηχανία και γνωστοποιεί αυτή την αμηχανία του στο γιο του, ο οποίος είναι επίσης αμηχανος. Τελικά, η επιθυμία να ξαναβρεί την Κορίν υπερισχύει και κάνει κράτηση στο τραίνο.

Ζητά από το γιο του να τον πάει με το αυτοκίνητο στο σταθμό στις 10, καθώς το τραίνο του ήταν στις 11. Ο Ενγκάρ παραξενεύεται που ο πατέρας του

δεν σκέπτεται να αναχωρήσει δύο ώρες νωρίτερα. Φθάνουν στο σταθμό στις 10 και 20, και ο Εντγκάρ ανακαλύπτει ότι το τραίνο αναχωρεί στις 12 το μεσημέρι. Θυμώνει με το Βιντάλ, ο οποίος κάθεται πάνω στη βαλίτσα του, δίπλα στο καρότσι του, μπροστά στον πίνακα ανακοινώσεων των αναχωρήσεων, ο οποίος δεν αναγράφει ακόμη την αποβάθρα του τραίνου του. Μαλώνει με κακία τον πατέρα του, ο οποίος, καθισμένος στη βαλίτσα του, μένει ατάραχος χωρίς να λέει λέξη. Έχει πράγματι ένα ραντεβού στις δώδεκα ή θέλει να φύγει επειδή είναι δυσαρεστημένος; Δεν θα θυμάται όταν θα φέρει στο νου του αυτή την ημέρα, την τελευταία μέρα που είδε τον πατέρα του όρθιο. Λέει, πάντως, ότι έχει ένα ραντεβού, το οποίο θα μπορούσε να είχε αναβάλει, εάν ήξερε την πραγματική ώρα του τραίνου. «Πήγαινε στο ραντεβού σου, αγάπη μου, πήγαινε». Ο γιος δεν συνόδευσε τον πατέρα του στο βαγόνι, δεν τον βοήθησε να εγκατασταθεί στο κουπέ του, δεν του έβαλε τη βαλίτσα στο χώρο των αποσκευών, δεν κούνησε το μαντίλι του κατά την αναχώρηση του τραίνου. Δεν ξέρει ότι είναι η τελευταία φορά που βλέπει τον πατέρα του υγιή.

Ο Βιντάλ φθάνει στη Λα Τυρμπί και πέφτει, υποταγμένος, στα πόδια της Κορίν. Τον βάζει να ορκιστεί ότι θα πάψει να τη λυπεί και να τη στενοχωρεί, ότι θα πάψει να είναι μίζερος με τα χρήματα. Ορκίζεται τα πάντα στην ηγεμόνισσά του και δηλώνει πλήρη υποταγή. Μεγαλόψυχη, η Κορίν συγχωρεί. Θα πει λίγο αργότερα στην Ιρέν στο τηλέφωνο: «Ίσως η φωτιά μπορέσει να ξανανάψει μέσα από τις στάχτες».

Η Νταιζύ και ο Σαμ τους παραχώρησαν το δωμάτιό τους, το οποίο είναι ι-σόγειο, για να μην χρειάζεται να ανεβαίνουν σκάλες. Αποφασίζουν να πάνε μαζί στο Ροζεραί, στην Αλσατία, και ο Σαμ τους πηγαίνει εκεί με το αυτοκίνητο. Ο γιος του, που αγωνιά, τηλεφωνά συχνά στο Βιντάλ. Μερικές μέρες όλα φαίνονται να πηγαίνουν πολύ καλά, άλλες όχι, αλλά το σύνολο φαίνεται γενικά θετικό. Επιστρέφουν στη Λα Τυρμπί στις 15 Ιουλίου. Στις 5-6 Ιουλίου, ο Εντγκάρ και η Εντβίζ έφυγαν από τον ουρανοξύστη που δεν άρσεσε στην Εντβίζ και επιστρέφουν στη συνοικία στην οποία είχε εγκατασταθεί ο Εντγκάρ στη δεκαετία του 1960. Μετακομίζουν στο νέο τους διαμέρισμα και σκοπεύουν να πάνε στο Βιλφράνς-συρ-Μερ, όπου θα είναι κοντά στη Λα Τυρμπί, γύρω στις 10 Αυγούστου.

Στις 2 Αυγούστου, ο Βιντάλ τηλεφωνεί στον Εντγκάρ ότι δεν περνά καλά στη Λα Τυρμπί και ότι θα επιστρέψει μόνος στο Παρίσι στις 6 Αυγούστου. Του ζητά να έλθει να τον παραλάβει από το σταθμό. Ο Εντγκάρ προσπαθεί να τον μεταπείσει. Του λέει ότι σύντομα θα βρίσκονται κοντά ο ένας στον άλλο, στη νότια Γαλλία, και ότι θα είναι πολύ λυπηρό να μείνει ο Βιντάλ μόνος του στο

Παρίσι τον Αύγουστο. Ο Βιντάλ επιμένει στην απόφασή του. Θα αναχωρήσει από τη Λα Τυρμπί στις 6 Αυγούστου, γιατί θέλει προηγουμένως να συμμετάσχει σε δύο γιορτές, τη μία στις 4, στην αδελφή του Σαμ, και την άλλη στις 5, για τα γενέθλια των δύο κοριτσιών του Σαμ και της Νταιζύ.

Ο Βιντάλ είναι πολύ χαρούμενος με τις δύο γιορτές, τρώει καλά και πίνει καλά, λατρεύει την ομαδική ευθυμία των γιορτών. Στη διάρκεια της νύχτας της Κυριακής προς τη Δευτέρα 6 Αυγούστου, καθώς σηκώθηκε όπως κάνει πολλές φορές τη νύχτα για να πάει να ουρήσει, πέφτει πάνω στο κρεβάτι του και δεν μπορεί να σηκωθεί. Το πρωί δεν αισθάνεται πολύ καλά, αλλά θέλει παρ' όλα αυτά να επιστρέψει στο Παρίσι. Φωνάζουν το γιατρό, ο οποίος διαφωνεί με το ταξίδι και δίνει εντολή να εισαχθεί ο Βιντάλ στο νοσοκομείο. Ο Βιντάλ τηλεφωνά στο γιο του για να του πει ότι η επιστροφή του θα καθυστερήσει, και του λέει ότι δεν θέλει να πάει στο νοσοκομείο. Ο γιος επιμένει να κάνει ο πατέρας του τις εξετάσεις στο νοσοκομείο και τον διαβεβαιώνει ότι θα είναι στην Κυανή Ακτή το αργότερο την Τετάρτη.

Ιρέν: «Τη Δευτέρα 6 Αυγούστου, γύρω στις 7 το βράδυ, τηλεφωνώ ξαφνικά στον παππού στη Λα Τυρμπί. Μόλις με αναγνώρισε, γέλασε χαρούμενος, αλλά λίγο παραξενεμένος, πράγμα που αμέσως με ανησύχησε: “Α, εσύ είσαι Ριρενού, πολύ χαίρομαι που σε ακούω, *mi alma*”. Δεν μου είπε ποτέ τίποτε άλλο, γιατί τον ακούω ξαφνικά που τραγουδά, χωρίς λόγο, του έπεσε το ακουστικό, το οποίο ακούω να πέφτει στο πάτωμα. Ουρλιάζω πολλές φορές το όνομά του, αλλά δεν με ακούει πια, ο παππούς με άφησε...».

Στο τηλέφωνο, το πρωί της επομένης, Τρίτης, ο Σαμ λέει στον Εντγκάρ ότι ο Βιντάλ μόλις εισήχθη στο νοσοκομείο. Έχει, όπως λέει, συναίσθηση των όσων συμβαίνουν, αλλά η κατάστασή του είναι ανησυχητική: φαίνεται ότι έπαθε εγκεφαλική αιμορραγία. Ο Εντγκάρ και η Εντβίξ επισπεύδουν τις προετοιμασίες τους, αλλά είναι πολύ κουρασμένοι το βράδυ για να αναχωρήσουν. Φεύγουν την επομένη, νωρίς το πρωί. Όταν φθάνουν το απόγευμα στο νοσοκομείο του Μονακό δεν αναγνωρίζουν το Βιντάλ. Η μύτη του έχει λεπτύνει, είναι τεντωμένη, το στόμα του είναι ανοιχτό και δεν έχει τα ίδια χείλη ούτε καμμία από τις εκφράσεις του, τα μάτια του είναι άτονα, το πρόσωπό του πελιδνό. Είναι ξαπλωμένος ανάσκελα. Ακούει το γιο του, νοιώθει το χέρι του που πιάνει το δικό του χέρι, σφίγγει το χέρι αυτό και λέει με μια βαθιά φωνή που δεν είχε ποτέ: «Ναι, *mi alma*». Απαντά στο σφίξιμο των χεριών του γιου του και του ζητά να τον βοηθήσει να σηκωθεί και να φύγει, κάνει την κίνηση να σηκώσει το σεντόνι του. Ο γιος του ξαναβάζει το σεντόνι, λέει στον πατέρα του ότι πρέπει να μείνει στο νοσοκομείο για να τον φροντίσουν κλπ., αλλά ο Βιντάλ, με την επιμονή που τον χαρακτήριζε όταν ήθελε κάτι, ξαναρχίζει και πάλι να ζητά να φύγει. Μερι-

κές φορές φαίνεται να αποκοιμείται, και μετά ανανεώνει το αίτημά του. Μια φορά, φαντάζεται ότι είναι δίπλα στην Κορίν και λέει: «Κορίν, θα είσαι η πιο όμορφη από όλες τις μικρές Κορίν εάν με βοηθήσεις να σηκωθώ». Μια άλλη φορά, θυμώνει με το γιο του που τον εμποδίζει να σηκωθεί. Τελικά, θέλοντας να σταματήσει να εμποδίζει τον πατέρα του να προσπαθεί να σηκωθεί, ο γιος φεύγει μέσα στη νύχτα για να πάει να βρει τη γυναίκα του.

Την επομένη το πρωί, την Πέμπτη 9 Αυγούστου, βρίσκει τον πατέρα του αγνώριστο. Η αναπνοή του ακούγεται σαν ρόγχος, είναι ρόγχος. Το χέρι του δεν ανταποκρίνεται στο σφίξιμο του χεριού του γιου του. Φαίνεται να μην έχει επαφή με τίποτε. Γύρω του, στα άλλα δωμάτια ή τις αίθουσες, οι ασθενείς βλέπουν τηλεόραση, την αναμετάδοση ενός αθλητικού αγώνα. Και ξαφνικά, με μια βαθιά φωνή, θα πει μία μόνο φράση: «Κι εγώ, όταν θα πάω στο σπίτι μου, θα δω τηλεόραση».

Οι γιατροί είναι επιφυλακτικοί. Νέα κέντρα του εγκεφάλου έχουν πληγεί. Έτσι, λοιπόν, δεν είναι ο μηχανισμός του σώματος που έχει πληγεί, αυτός θα μπορούσε να λειτουργήσει άνογα για χρόνια ακόμη, είναι ο υπολογιστής που χάλασε σε ένα μικρό, αλλά αποφασιστικό, σημείο. Ο Εντγκάρ στεκόταν εμβρόντητος μπροστά σε αυτό το μεταμορφωμένο ον που ήταν περισσότερο από κάθε άλλη φορά ο πατέρας του. Μετά το γεύμα, ο Σαμ, διαισθανόμενος ότι το τέλος πλησίαζε, υπάκουσε στην επιθυμία της Κορίν να δει το Βιντάλ. Την έφερε με το αυτοκίνητο από τη Λα Τυρμπί στο νοσοκομείο. Πλησίασε τον αγνώριστο άντρα, έκανε «Ω» και κλαίγοντας, τον φίλησε τρυφερά και τον χάιδεψε. Ίσως την αναγνώρισε. Έπειτα ο Σαμ ήλθε να πάρει την Κορίν και την πήγε στην αίθουσα αναμονής. Εκεί πήγε να τη συναντήσει ο Εντγκάρ και ο Σαμ πήγε να ζητήσει μία ιατρική πληροφορία. Θα ήταν περίπου 3 και 20 το απόγευμα. Ο Σαμ επέστρεψε και είτε βιαστικά στον Εντγκάρ: «Πήγαινε γρήγορα εκεί, ο πατέρας σου πεθαίνει». Ο γιος έφθασε κοντά στο κρεβάτι, στο οποίο είχαν σκύψει οι νοσοκόμες ασχολούμενες με τον πατέρα του. Πήρε το χέρι του πατέρα του, ο οποίος είχε το στόμα ορθάνοιχτο και δεν αντέδρασε στο άγγιγμά του. Κοίταξε ερευνητικά το πρόσωπό του, μια νοσοκόμα ανασηκώθηκε και είπε: «Πέθανε». Ο Εντγκάρ δεν ξέρει πια ποιος του έκλεισε τα μάτια. Μια νοσοκόμα του αφαίρεσε τη βέρα και την έδωσε στον Εντγκάρ. Αυτός πήγε στην αίθουσα αναμονής και έτεινε τη βέρα στην Κορίν, η οποία ξέσπασε σε αναφιλητά. Η ώρα ήταν 3 και μισή. Ο Βιντάλ είχε πεθάνει στις 9 Αυγούστου, όπως ο πατέρας του.

Διένυε το ενενηκοστό πρώτο έτος της ηλικίας του. Ο γιος του ήταν 63 ετών, οι εγγονές του 37 και 38 ετών, τα δισέγγονά του 3, 2 και 1 έτους.

Ο Βιντάλ είχε επαναλάβει στην Κορίν, όταν την είχε ξαναβρεί, ότι ήθελε να δοθεί το σώμα του στις ιατρικές σχολές. Αλλά, μετά την εκδίωξη και την απόρριψη από το σπίτι του, ο γιος του δεν άντεχε την ιδέα να τον πετάξουν τρόπο τινά στα σκουπίδια, και κυρίως αφού το ενενηντάχρονο κορμί του δεν μπορούσε να είναι χρήσιμο με κανένα τρόπο στην επιστήμη. Ζήτησε τη γνώμη άλλων. Η Εντβίτ πίστευε ότι έπρεπε να ταφεί, άλλοι ότι η επιθυμία του έπρεπε να γίνει σεβαστή, άλλοι πάλι ότι αυτός, ο γιος του, έπρεπε να αποφασίσει. Ξέροντας ότι ο Βιντάλ δεν ήθελε να ταφεί ούτε στο Περ-Λασαίτς ούτε στο Μπανιέ, ο Εντγκάρ αποφάσισε να τον θάψει σε μια προσωρινώς παραχωρηθείσα έκταση στο νεκροταφείο του Μονακό, ένα πολύ ωραίο νεκροταφείο σε ύψωμα με θέα τη Μεσόγειο. Θέλησε επίσης μία συλλογική τελετή, για να αντισταθμίσει τη μοναξιά στην οποία είχε ζήσει ο πατέρας του επί έξι μήνες. Και παρότι ο πατέρας του δεν είχε εκδηλώσει ποτέ επιθυμία για θρησκευτική τελετή, ο Εντγκάρ είχε την αίσθηση ότι έπρεπε να τον εντάξει σε κάποια κοινότητα. Ο Σαμ τον πήγε στο ραββίνο του Μονακό, μαροκινής καταγωγής, ο οποίος δεν δεχόταν καμμία ελαστικότητα όσον αφορά τις τελετουργίες. Ο Εντγκάρ ήθελε απλώς μια θρησκευτική παρουσία στην κηδεία. Δεν ήθελε ο πατέρας του να υποβληθεί σε πλύσιμο και να τον τυλίξουν σε σάβανο σύμφωνα με το τελετουργικό, ούτε να τηρήσει ο ίδιος τις τελετουργίες του ορφανού. Όμως, ο ραββίνος αρνήθηκε κάθε συμβιβασμό: ή όλα ή τίποτα. Ο Εντγκάρ δέχθηκε. Έντυσαν πρώτα το σώμα για να δεχθεί τις επισκέψεις και να εκτεθεί στην αίθουσα του νεκροταφείου για μία ημέρα. Έπειτα τον σαβάνωσαν. Οι εγγονές του Βιντάλ, η μητέρα τους Βιολέτ είχαν έλθει για την κηδεία. Έγινε μια οικογενειακή γιορτή στη Λα Τυρμπί με τη συμμετοχή πολλών παιδιών.

Κοινωνικά της *Le Monde* (θάνατοι):

Η κ. Βιντάλ Ναχούμ-Μπερεσσί

Ο κ. και η κ. Εντγκάρ Ναχούμ

Οι οικογένειες Πεννασιόνι, Γκραπ, Ναχούμ,

Μπερεσσί, Πελοζόφ, Κόεν

σας γνωρίζουν με πόνο το θάνατο του

Βιντάλ ΝΑΟΥΜ

Ιππότη του Εθνικού Τάγματος της Αξίας

Χάλκινο μετάλλιο της Πόλης του Παρισιού

σε ηλικία ενενήντα ενός ετών.

Ο γιος διάλεξε μία ταφόπετρα στην οποία ζήτησε να χαράξουν μόνο το όνομα του πατέρα του. Από αυτό το ύψωμα του νεκροταφείου φαίνεται η θάλασσα που ενώνει την Ισπανία, την Ιταλία, τη Θεσσαλονίκη, τη Γαλλία.

Η Κορίν είχε νέα κρίση κατάθλιψης το Σεπτέμβριο 1984. Νοσηλεύθηκε σε συνέχεια καρδιακών ενοχλήσεων στο νοσοκομείο Πριγκίπισσα Γκρέις του Μονακό από τις 11 έως τις 21 Φεβρουαρίου 1985. Εκεί νόμιζε ότι την καταδίωκαν και την απειλούσαν συνωμότες. Η αλήθεια είναι ότι από το γάμο της με το Βιντάλ και την εγκατάστασή της στην οδό Λωζιέ ήταν έρμαιο δυνάμεων που καταδίωκαν την ψυχή της και γίνονταν ολοένα και πιο άγριες. Το διαμέρισμα της οδού Λωζιέ πουλήθηκε. Η Κορίν είχε στιγμές ανάκαμψης, ηρεμίας, ειρήνης στη Λα Τυρμπί, στο σπίτι της κόρης της καθώς και σε ένα συγκρότημα, στο οποίο προσφέρονταν ξενοδοχειακές υπηρεσίες στα διαμερίσματα. Νοσηλεύθηκε εκ νέου στο νοσοκομείο Παστέρ της Νίκαιας, στη μονάδα του καθηγητή Μαρτέν, από τις 9 έως τις 21 Σεπτεμβρίου 1985 και τον Ιανουάριο 1986. Πέθανε στις 12 Οκτωβρίου 1986, ημερομηνία των ογδοηκοστών πέμπτων γενεθλίων της, και θέλησε να τη θάψουν όχι στον τάφο της μητέρας, των αδελφών και της αδελφής της, Λούνα, αλλά στο διπλανό τάφο της γιαγιάς της, Ματίλντ Μπερεσσί, η οποία είχε πεθάνει τον Ιανουάριο 1921 και την οποία είχε αγαπήσει περισσότερο από τη μητέρα της. Είχε ζητήσει να χαράξουν στον τάφο αυτό μία επιγραφή στη μνήμη του πρώτου συζύγου της, του Ζοζέφ Πελοζόφ, που πέθανε εκτοπισμένος.

Επίλογος

Es claro que con la fin de mis dias o los de mi hermana no va a quedar el mas chico recuerdo de lo que estach hoyendo hoy⁸⁰.

Ραφαέλ Ναχούμ (στα παιδιά του).

Βινταλίκο

Βιντάλ: όνομα κατάλληλο και ταιριαστό. Δεν υπάρχει στα γαλλικά. Το επίθετο «vital» («ζωτικός») δεν μεταφράζει καλά την πνοή ζωής που υπάρχει στο Βιντάλ.

Ο Βιντάλ ήταν πολύ ζωντανός. Δραστήριος, πολλαπλός, καταφερτζής, όχι διά της βίας ή με την παράβαση, αλλά με την επιθυμία μιας επίμονης θέλησης, αντιμετωπίζοντας με ορμή τα εμπόδια, όπως το κύμα του ωκεανού, ή αντίθετα αποφεύγοντάς τα, έξυπνος, ευέλικτος, εργατικός, καταφέροντας ένα τεράστιο έργο μέχρι την ηλικία των 46 ετών, επιστρατεύσιμος μέχρι το τέλος της ζωής του, τρέχοντας σε ηλικία 74 ετών στο Τορίνο για να βγάλει την αδελφή του από το νοσοκομείο, περπατώντας σε ηλικία 85 ετών από το 17^ο δημοτικό διαμέρισμα έως το Σαντιέ για να βρει ένα παλιό φίλο, διασχίζοντας σε ηλικία 90 ετών το μεγάλο νοσοκομείο της Πιτιέ για να δει το πρόσωπο του νεογέννητου δισέγγονού του. Όπως έγραψε ένας φίλος του γιου του την επομένη του θανάτου του: «Είναι ωραίο και ευτυχές, και για εκείνον και για σένα, ότι μπόρεσε να ζήσει τόσο πολλά χρόνια παραμένοντας πλήρως ζωντανός» (C.L.). Η ζωντανία του είχε μια πλευρά σχεδόν ζωώδη στον τρόπο που ζούσε, με μεγάλο αυθορμητισμό και μεγάλη εξυπνάδα ταυτόχρονα. Ήταν αφελής και πονηρός, ειλικρινής και

⁸⁰ Είναι σαφές ότι όταν τελειώσουν οι μέρες μου ή εκείνες της αδελφής μου δεν πρόκειται να μείνει η παραμικρή ανάμνηση από αυτά που ακούτε σήμερα.

πονηρός, ανοιγόταν εύκολα και ταυτόχρονα είχε τις κρυψώνες και τα μυστικά του, πολύ ανοιχτός, αθώος, παραμένοντας ταυτόχρονα πολύ κρυφός.

Ο χαρακτήρας του παρέμεινε αναλλοίωτα πρόσχαρος μέσα από ταλαιπωρίες, δοκιμασίες, αγωνίες, ατυχίες, δυστυχίες, πένθη. Έμεινε ως το τέλος περιέργος για τα πάντα, ανοιχτός σε όλα, στα γεγονότα, στον κόσμο, κοινωνικός με τους πάντες, έτοιμος να δεθεί σαν σκυλί με μία τυχαία γνωριμία.

Ήταν πρωτότυπος, χωρίς ωστόσο να έχει κάποιο εξαιρετικό πλεονέκτημα ούτε κάποιο φοβερό μειονέκτημα. Στη φαινομενική απουσία μυστηρίου σε αυτό το ανοιχτό στα πάντα ον, υπήρχε, όπως σε κάθε ον, ένα μυστήριο και το βινταλινό μυστήριο συνδεόταν με τη διατήρηση της παιδικότητας.

Η παιδικότητα παρέμεινε το μόνιμο χαρακτηριστικό της φύσης του. Έμεινε νέος σε όλη τη ζωή του, και το υπέρτατο και ανώτατο παιδικό πνεύμα του κατέστη προφανέστερο όταν γέρασε. Είχε παραμείνει το ευτυχισμένο παιδί της προνομιακής αγάπης της μητέρας και του πατέρα του, χαϊδεμένος μέσα στη μεγάλη κοινότητα των μεγάλων αδελφών του. Η σοβαρότητα της ωριμότητας είχε πάει στους μεγάλους αδελφούς του, Λεόν και Ζακ. Ο Ανρί είχε μείνει ένας μεγάλος έφηβος. Ο Βιντάλ, από τη μεριά του, είχε μείνει και έφηβος και παιδί σε αντίθεση με τους περισσότερους ενηλίκους, χρειαζόταν γάλα και έπινε καθημερινά μεγάλα ποτήρια γάλακτος μέχρι το τέλος της ζωής του. Έμεινε Βινταλίκο σε όλη του τη ζωή.

Διατηρούσε από την παιδική ηλικία την υπερβολική αγάπη για τα πειράγματα και τα αστεία. Συνέχισε μέχρι το θάνατό του τη συλλογή των γραμματοσήμων της παιδικής περιόδου του, την οποία δεν είχε ποτέ ταξινομήσει, αλλά συνέχιζε να στοιβάξει σε κουτιά για δεκαετίες. Είχε την ολοένα και πιο παιδιάστικη ελπίδα, όπως ο αδελφός του, Ανρί, να κερδίσει το μεγάλο λαχνό του Λαχειού. Τέλος, είχε διατηρήσει από την ημέρα της παιδικής ηλικίας του, όταν είχε δει τον πατέρα του να εμφανίζεται με το παράσημο του «Τάγματος του Λεοπόλδου», το θαυμασμό για τα παράσημα. Δεν ήταν η γαλλική επιθυμία του κυρίου που χρειάζεται τη διάκριση, αλλά μία παιδιάστικη ανάγκη, διατηρημένη με παιδιάστικο τρόπο στην ενήλικη ζωή.

Είχε ανατραφεί με τρυφερότητα και προκαλούσε με φυσικότητα την τρυφερότητα σε όλη τη ζωή του. Επομένως, ήταν φυσικό να αισθάνεται αυτή την ανάγκη, αλλά δεν ήταν απαιτητικός.

Η απίστευτη εμμονή του για το φαγητό συνδέεται αναμφίβολα με τη διατήρηση της παιδικότητάς του. Η Ιρέν λέει πολύ σωστά: *«Όταν έτρωγε, κοινωνούσε με τα παιδικά του χρόνια, με τη μαμά του, η οποία τον είχε γεμίσει με αγάπη σε σημείο να τον πείσει ότι το να τρώει κανείς και να τον αγαπούν είναι το ίδιο πράγμα... Ο παππούς έτρωγε όπως κανείς φροντίζει τον εαυτό του, όπως γιατρέυ-*

ει, όπως προσεύχεται, όπως ευχαριστεί, με σοβαρότητα, εulάβεια, μεθοδικότητα». Επειδή πίστευε ότι το να τρώει κανείς είναι σωτήρια πράξη, από κάθε άποψη, έλεγε συνεχώς στην Κορίν, όταν αυτή, κτυπημένη από την απελπισία, έχανε την όρεξή της: «Φάε, Κοτούλα». Είχε πράγματι το φάρμακο για όλα τα προβλήματα, την πανάκεια: το φαγητό! Ταυτόχρονα, στο φαγητό εκφραζόταν η μη εξημερωμένη, μη εκπολιτισμένη ζωώδης φύση του: επικεντρωνόταν στο πιάτο του, όχι μόνον όπως ο γιόγκι στη συλλαβή OM που τον κάνει να επικοινωνεί με ό,τι πιο ιερό υπάρχει, αλλά επίσης όπως το αδηφάγο και επιφυλακτικό αρπακτικό ζώο που τρώει βιαστικά κοιτάζοντας ενστικτωδώς τον ορίζοντα κάθε τόσο. Και όταν είχε φάει δεν ακολουθούσε μόνον η χαλάρωση, η ικανοποίηση, αλλά και η χαρά, το αλληλούια που σφύριζε ή σιγοτραγουδούσε σε έναν αγαπημένο σκοπό.

Ήταν ενθουσιασμένος με τη ζωή και διέθετε «την πιο απίστευτη αρετή: την ευθυμία» (Ιρέν). Αυτή είναι πράγματι η εντύπωση που άφησε ο πατριάρχης-παιδί σε όσους τον γνώρισαν μόνο ογδοντάχρονο: «Μια απέραντη ικανότητα να μένει έκθαμβος» (Ντανιέλ και Νικόλ Ανζέλ). «Η αφέλειά του και ίσως η αθωότητά του ξυπνούσαν μέσα μου τρυφερές ορμές» (Εβελίν Λανγκράς, της οποίας την ανατολίτικη σιλουέτα θαύμαζε ιδιαίτερα ο Βιντάλ). «Συχνά ένιωσα γριά δίπλα του. Τι ενθουσιασμός!» (Ανζέλ). «Οι συζητήσεις που είχαμε είτε στο σπίτι μου είτε στο τηλέφωνο με ευχαριστούσαν τόσο λόγω του ενθουσιασμού του» (Ραφαέλ Μπεναζεράφ). «Ο ενθουσιασμός του στο τέλος των γευμάτων [...], και η σπιρτάδα... η πονηριά του» (Λανγκράς).

Ο Βιντάλ διέσχισε τη ζωή τραγουδώντας. Τραγουδούσε και σφύριζε σαν πουλί κάθε πρωί, το μεσημέρι, σε στιγμές χαλάρωσης και ικανοποίησης. Στη Θεσσαλονίκη, του άρεσαν αρχικά τα τραγούδια των καφέ-κονσέρτων του Παρισιού και έπειτα στη Γαλλία είχε οικειοποιηθεί τα τραγούδια της Μασσαλίας, της Νάπολης, της Ισπανίας. Οι παρτιτούρες που διατήρησε φανερόνουν τον εκλεκτισμό τους στη διάρκεια του αιώνα: *Το τραγούδι της καλύβας*, *Τα παιδιά του Ναυτικού*, *Κιθάρα αγάπης* (Τίνο Ρότσι), *Το έμβλημα της Λεγεώνας* και *Αυτός που διάλεξε η καρδιά μου* ([Εντί] Πιαφ), *Το τραγούδι των παρτιζάνων*, *Πεδιάδα μου*, *πιδιάδα*, *Τα νεκρά φύλλα*, *Εάν έλθεις να χορέψεις στο χωριό μου* (Λυσιέν Ντελύλ), *Το κορσέ μου και οι μακριές μου φούστες* (Υβέτ Ζιρώ), *Λευκό τριαντάφυλλο*, *Ο μικρός Κενκέν*, *Che sera sera*, *Ο άνδρας και το παιδί* (Εντί Κονσταντίν), *Η μικρή εντωχία* (Φελίξ Λεκλέρ), *Το παράπονο του λόφου* (Κόρα Βοκαίρ), *Μπαμπίνο* (Δαλιδά), *Colchique*, στα οποία προστίθενται μερικά τουρκικά τραγούδια που επανέρχονταν με έμμοδο τρόπο στο τέλος της ζωής του.

Ο Βιντάλ έζησε με βαθιά ριζωμένη αισιοδοξία και μοιρολατρεία. Τα δύο αυτά στοιχεία συνδυάστηκαν πάντοτε για να τον κάνουν να αντέξει τις δοκιμα-

σίες και τις λύπες. Η μοιρολατρεία του τον έκανε να αποφεύγει την εξέγερση και την οργή μπροστά στα κτυπήματα της μοίρας. Η αισιοδοξία του, στα ίδια κτυπήματα της μοίρας, τον έκανε να πιστεύει στη σωτήρια βοήθεια του καλού Θεού, που αποτελούσε γι' αυτόν μεγέθυνση και μετουσίωση του πατέρα του. Επιπλέον, παρότι αγχωνόταν για τα πάντα και για το τίποτα, κυρίως για το τίποτα (φόβος μήπως χάσει το τραίνο, ανησυχία μήπως ο γιος του δεν πάει σε καθαρές τουαλέτες), δεν ένοιωθε αγωνία, ένα εσωτερικό συναίσθημα βαθιά συνδεδεμένο με την ενοχή. Δεν είχε ποτέ την αίσθηση ότι έκανε κακό (και δεν παινεύτηκε, εξάλλου, ποτέ ότι έκανε καλό), και δεν γνώρισε αυτό το αίσθημα ενοχής που διέβρωνε ασυνείδητα την Κορίν, όπως διέβρωνε συνειδητά το γιο του. Ενώ η αγωνία καταλάμβανε την Κορίν ψυχή τε και σώματι, ο Βιντάλ παρέμενε ήρεμος αν και αγχώδης.

Ο Βιντάλ ήταν πιστός σαν σκυλί και έτοιμος πάντα να αγαπήσει. Η πίστη του πήγαινε πρώτα στην οικογένειά του, στην οποία ήταν αφοσιωμένος με φυσικό τρόπο και απολύτως. Μπορούσε να επεκτείνει την αφοσίωσή του στους φίλους, αλλά η θαυμαστή αδελφосύνη του δεν πήγαινε ποτέ στον άγνωστο, στον απομακρυσμένο. Η αφοσίωσή του πήγαινε πάντοτε σε συγκεκριμένα πρόσωπα, ποτέ σε μία ιδέα. Όσον αφορά την ετοιμότητά του να αγαπήσει, μπορούμε μόνο να φαντασθούμε τους έρωτες των νεανικών χρόνων του, τη Βίλχελμιν και τον κρυφό έρωτα της Μασσαλίας, και δεν μπορούμε να αναφέρουμε εδώ το μέρος του μυστικού που πήρε μαζί του στον τάφο του ούτε το μέρος εκείνο για το οποίο ο γιος του δεν θα μιλήσει. Μπορούμε, όμως, να θαυμάσουμε την ερωτευμένη στάση του, ως εξηντάχρονου, εβδομηντάχρονου και ογδοντάχρονου συζύγου, που μαρτυρούν οι νεαρές Ντανιέλ και Νικόλ Ανζέλ, οι οποίες γνώρισαν την Κορίν και το Βιντάλ όταν αυτός είχε περάσει τα 80 χρόνια του: ήταν «διαρκώς ερωτευμένος, με χάρη και χωρίς ντροπή», πράγμα που δεν εμπόδιζε καθόλου τα λιβιδινικά του όνειρα και τις εξωσυζυγικές του φαντασιώσεις για νέες συζύγους.

Υπήρξε ένας πατέρας τελείως έξω από τα συνηθισμένα, και από την άποψη αυτή εξαιρετικός. Δεν υπήρξε πατέρας όπως ο πατέρας του, του οποίου η εξουσία προκαλούσε με φυσικότητα το σεβασμό των γιων του, ούτε «μοντέρνος» ξένοιαστος πατέρας. Η μάλλον υπήρξε με φυσικό τρόπο «μοντέρνος» υπό την έννοια ότι υπήρξε ένας μητρικός πατέρας με την τρυφερότητα και την έγνοια του. Όμως η αγάπη του πήρε ζωώδη μορφή, επειδή ο γιος του ήταν ζωντανός-νεκρός, καταδικασμένος να μείνει μοναχοπαιδί. Οποσδήποτε, η αγάπη των γονέων έχει μία προέλευση και έναν χαρακτήρα ζωικής φύσης. Αλλά η αγάπη του Βιντάλ ήταν ζωόδους φύσης όσον αφορά την προστατευτική εμμονή του.

Με το θάνατο της γυναίκας του Λούνα, έγινε υπερβολικά μητρικός για το 10χρονο ορφανό. «Σε λάτρευε με άπρεπο τρόπο», είπε η Εμύ στον Εντγκάρ.

Ο χαρακτήρας του Βιντάλ δεν τον ωθούσε ούτε στον αυταρχισμό ούτε στην κυριαρχία. Πράος και ευχάριστος, δεν επέβαλλε ποινές, κυρώσεις και μόνο σε πολύ σπάνιες εκρήξεις θυμού χαστούκισε το γιο του, αφήνοντάς τον άφωνο. Αντίθετα, αποσπούσε ό,τι ήθελε από το γιο αυτό μέχρι την ηλικία των 20 ετών του με τον εκβιασμό και την επιμονή. Θέλοντας να προστατεύσει τη ζωή του γιου του, τον εμπόδιζε να ζει. Εμποδίζοντάς τον να ζήσει, τον ώθησε εν αγνοία του να θέσει τη ζωή του σε κίνδυνο. Και τελικά επειδή ήθελε να ζήσει ο γιος του χωρίς κίνδυνο, του έδωσε την ευκαιρία να επινοήσει τη ζωή του μέσα στον κίνδυνο.

Μια αμέτρητη απόσταση χώρισε τον πατέρα και το γιο στο διάστημα ανάμεσα στο δέκατο και το εικοστό έτος της ηλικίας του γιου. Η αγάπη του Βιντάλ φυλάκιζε το γιο του. Αυτός, από τη μεριά του, είχε κλειστεί απέναντι στον πατέρα του. Υπήρχε μία βαθιά εχθρότητα στην αγάπη του προς τον πατέρα του, η οποία προερχόταν από το αίσθημα ότι ο πατέρας του είχε προδώσει τη μητέρα του. Άραγε γι' αυτό, μόλις απέκτησε κάποιες ιδέες, διέκρινε στο εμπόριο την απάτη, στην οικογένεια μία σύμβαση και στην κοινωνία το κακό;

Ο Βιντάλ και ο γιος του δεν μπορούσαν καθόλου να καταλάβουν ο ένας τον άλλον στα χρόνια της εφηβείας του γιου. Ο πατέρας του δεν πίστευε ότι ο ακτιβισμός είχε περισσότερο νόημα από τη στρατιωτική δράση. Ο γιος που έλαβε μέρος εθελοντικά στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έβλεπε στον πατέρα του ένα είδος Θεσσαλονικιού στρατιώτη Σβέικ που έκανε ό,τι μπορούσε για να αποφύγει τη στρατολόγηση. Με τον καιρό, ο Εντγκάρ αναγνώρισε τις ζωτικές αρετές του Βιντάλ: αναγνώρισε τις αρετές της οικογενειακής αγάπης του, της αδελφοσύνης απέναντι στην ορδή του, του ανοίγματός του στα πάντα. Αναγνώρισε τις αρετές του σκεπτικισμού του, της βαθιάς κοσμικότητάς του, η οποία ήταν άθρησκη και ανεθνική. Κατάλαβε ότι το μεγαλύτερο δώρο που του έκανε ο Βιντάλ ήταν ότι δεν του έδωσε κάποια *κουλτούρα*.

Μολονότι πατέρας με εμμονές, ο Βιντάλ υπήρξε πατέρας σε μηδενικό βαθμό από την άποψη ότι δεν είχε καμμία ιδέα, καμμία ηθική, καμμία πίστη να διδάξει κάτι στο γιο του. Ήθελε να τον βάλει στο εμπόριο, αλλά μόνο για να έχει τη συντροφιά του στο κατάστημα («Μα, Βιντάλ, του έλεγε η Κορίν με έμφαση, θα έπρεπε να είσαι ευτυχισμένος και υπερήφανος γι' αυτό που έγινε ο γιος σου, που δεν είναι άσημος σαν εσένα. – Όχι, έλεγε ο Βιντάλ, θα προτιμούσα να είναι μαζί μου στο μαγαζί μου»).

Χωρίς να το ξέρει ούτε ο ένας ούτε ο άλλος, ο πατέρας υπήρξε για το γιο του ένας εκπαιδευτής ζεν (zen), που διδάσκει αφήνοντας τον άλλο να κάνει ό,τι νομίζει. Έτσι, ο γιος του έμαθε τις αλήθειές του, ως αυτοδίδακτος, μεταξύ των οποίων την αλήθεια της απουσίας ανατροφής. Τέλος, όταν ο Ενγκάρ αναγνώρισε την ομορφιά της αφοσίωσης του Βιντάλ, του αναλλοίωτα νεανικού και παιδικού χαρακτήρα του, ένιωσε όχι πλέον να τον πνίγει, αλλά να τον εμπλουτίζει η αγάπη του πατέρα του, όχι πλέον ντροπή για τις ελλείψεις και τις αδυναμίες του, αλλά θαυμασμό για το ζωντανό χαρακτήρα του! Και έτσι αυτός ο εύθραυστος, αδύναμος, αβέβαιος, ατελής πατέρας έγινε γιγάντιος, τεράστιος, λαμπερός, αθάνατος!

Όμως, ο θαυμασμός για τον πατέρα δεν συνοδεύτηκε από κανέναν σεβασμό ή λατρεία: ο γιος ένοιωθε την ανάγκη να πειράζει και να κοροϊδεύει τον πατέρα που πείραζε και κοροϊδεύε. Η αλήθεια είναι ότι σταδιακά είχε εγκαθιδρυθεί μεταξύ τους μία περιστροφική σχέση γονέα και γιου. Ο Ενγκάρ είχε καθοδηγήσει και προστατεύσει τον πατέρα του στη διάρκεια της Κατοχής. Έπειτα, με την απώλεια των αδελφών του, με τις εσωτερικές αντιφάσεις του για την Κορίν, ο Βιντάλ προσέφευγε ολοένα και περισσότερο στη γνώμη και στη βοήθεια του γιου του, και αυτό χωρίς να πάψει να είναι ένας πατέρας σύμβουλος και βοηθός. Και έτσι, παρά την τύφλωση του πατέρα, την αμέλεια και τις παραλείψεις του γιου, είχε δημιουργηθεί αυτός ο περιστρεφόμενος κύκλος στον οποίο πατέρας και γιος άλλαζαν συνεχώς ρόλους, όπου καθένας γινόταν ταυτόχρονα πατέρας-γιος και γιος-πατέρας του άλλου. Ο αδιανόητος σύνδεσμος, που είχε δημιουργηθεί το 1921, είχε διαρκέσει εξήντα τρία χρόνια, ο ομφάλιος λώρος από τον έναν στον άλλο είχε γίνει ομφάλιος κύκλος για τον ένα και τον άλλον...

Μυστικό

Όπως όλοι, ο Βιντάλ είχε όχι μόνον ένα μέρος υπόγειας ζωής, αλλά και μία μυστική ζώνη (άγνωστη για τον ίδιο) και μία ζώνη μυστικών (άγνωστη για τους άλλους). Είχε ζήσει ένα μεγάλο μυστικό έρωτα στη Μασσαλία και, στη συνέχεια, πολλά ερωτικά μυστικά. Στα τελευταία του χρόνια, ο Βιντάλ είχε σβήσει τα ερωτικά ίχνη του παρελθόντος του. Μολονότι εκμυστηρευόταν πολλά στο γιο του όταν έγινε ενήλικος, απέφευγε κάθε εκμυστήρευση σχετικά με την ερωτική ζωή του πριν από το γάμο του (ή εξωσυζυγική ζωή του, τον καιρό της Λούνα), έχοντας ανακαλύψει με καθυστέρηση ότι ο γιος του παρέμενε σηματοδεδεμένος από την παιδική λατρεία του στη μητέρα του. Ο μόνος που γνώριζε ίσως τα μυστικά του ήταν ο αδελφός του, Ανρί, ο οποίος πέθανε είκοσι χρόνια νωρίτερα.

Κάποτε ο Βιντάλ είχε εκδηλώσει στην εγγονή του Ιρέν την πρόθεσή του να της εμπιστευθεί μια μυστική ερωτική αλληλογραφία, αλλά μάλλον την κατέστρεψε. Του άρεσε να της μιλά για τη Βίλχελμιν, ζήτησε τη γνώμη της για την εξαδέλφη Μαργκερίτ. Σε ηλικία 80 ετών περίπου, είχε πει στο γιο του να πάει μετά το θάνατό του στο φίλο του το Σαλιτιέλ, Θεσσαλονικέα όπως ο ίδιος, έμπορο πλεκτών όπως ο ίδιος, εγκαταστημένο στο πασσάζ Σαιν-Ντενί, για να παραλάβει προσωπικά έγγραφα. Ο γιος του πήγε στη διεύθυνση που του είχε δώσει ο πατέρας του, δεν βρήκε το κατάστημα. Ρώτησε έναν διπλανό καταστηματάρχη που αγνοούσε το όνομα αυτό, ρώτησε μία πόρνη που φαινόταν να κατέχει με μονιμότητα το πρόστεγο της εισόδου στο πέρασμα, δεν ήξερε τίποτα. Ο θεματοφύλακας και ο τόπος του μυστικού είχαν χαθεί.

Για ποιο χώρο μιλούσε ο Βιντάλ;

Ποιος ήταν ο «χώρος» του Βιντάλ, δηλαδή η κοινωνική τάξη του, η πολιτιστική κατηγορία του, η υποχρεωτική έξη του⁸¹; Καταγόταν από μία αξιοπρεπή οικογένεια της σεφαρδίτικης πόλης, και μάλιστα από τη λιβονρέζικη ελίτ αυτής, και η αδελφή του, Ανριέτ, ο αδελφός του, Λεόν, είχαν συνείδηση ότι ανήκαν στη *gente alta*, σε αντιδιαστολή προς τη *gente baja*. Ο Βιντάλ είχε ενταχθεί στη ζωή των μεσαίων τάξεων του Παρισιού, με τα διαμερίσματα, τις εξόδους, τα εστιατόρια, τις διακοπές τους. Τελικά είχε εγκατασταθεί στην «καλή» συνοικία του 17^{ου} δημοτικού διαμερίσματος που είχε διαλέξει η αδελφή του, Ανριέτ, και επέλεξε ο αδελφός του, Λεόν, αλλά δεν είχε ενσωματώσει βαθιά μέσα του το αίσημα που είχαν εκείνοι για την αξιοπρέπεια. Όπως οι περισσότεροι έμποροι, δεν ήταν διαβασμένος (παρότι είχε διατηρήσει την αγάπη για τους στίχους του Κορνηλίου και του Ουγκώ, που είχε μάθει απέξω στο γαλλογερμανικό σχολείο), και τα μουσικά γούστα του τον ωθούσαν προς τα απλά τραγούδια, το μιούζικ-χωλ και τα καφέ-κονσέρτα. Δεν τον ενδιέφερε ιδιαίτερα η κομμότητά του, παρά μόνον για τις βραδινές εξόδους ή τις επίσημες εκδηλώσεις.

Δεν είχε ενσωματώσει βαθιά μέσα του τους κανόνες της αστικής τάξης, και η κοινωνικότητά του ανοιγόταν με φυσικό τρόπο σε φιλίες αγνοώντας τις κοινωνικές κατηγορίες, ιδίως με συμπατριώτες στο στρατόπεδο συγκέντρωσης και στο στράτευμα. Ήταν κάπως «διαταξικός», καθώς ήταν ταυτόχρονα πολύ κοινωνικός και όχι πολύ ενταγμένος στην κοινωνία. Ένοιωθε αρκετά καλά παντού, ακόμη και στη φυλακή και στο στρατόπεδο συγκέντρωσης, και λίγο ξένος πα-

⁸¹ [ΣτΜ:] Ο χρησιμοποιούμενος όρος «habitus» (η αριστοτελική «έξις», μεταφερθείσα στη Δύση από το Θωμά Ακινάτη) υιοθετήθηκε από τον Pierre Bourdieu, *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Seuil, Paris 2000, p. 282.

ντού. Η σύλληψη, η φυλάκιση, οι ξεριζωμοί και τα νέα ριζώματα, οι καλές και οι κακές στιγμές της τύχης, η αβεβαιότητα της εβραϊκής μοίρας που είχε ζήσει μέσα από την προσωπική εμπειρία του, όλα αυτά τον είχαν κατά κάποιον τρόπο «αποταξινομήσει».

Τι ήταν γι' αυτόν ο ιουδαϊσμός; Δεν ήταν η τήρηση του νόμου του Μωυσή. Παραβίαζε χωρίς ενοχές την ιερή νηστεία του Γιομ Κιπούρ. Δεν πίστευε στις τελετουργίες. Είχε αμελήσει το *μαρ-μίτσβα* του γιου του. Δεν είχε ποτέ προβληματιστεί που ο γιος του παντρεύτηκε μη Εβραία. Ένοιωθε συνδεδεμένος με έναν λαό (πράγμα που σήμαινε για εκείνον μία πολύ μεγάλη οικογένεια). Ήταν «γιος του λαού μας», *ben amenou*, από τον οποίο απέκλειε ωστόσο για πολύ καιρό τους Πολωνούς (Ασκενάζι), που ενσωματώθηκαν στο λαό, στο μυαλό του, μόνον αφού αισθάνθηκε, πολύ αργά, συνδεδεμένος με το Ισραήλ και άρχισε να ενδιαφέρεται για το Ισραήλ. Όμως, όπως είδαμε, το Ισραήλ δεν υπήρξε γι' αυτόν πατρίδα, διότι, ακόμη και στην περίπτωση αυτή, δεν μπορούσε να κατανοήσει πραγματικά το διανοητικό πλαίσιο του εθνικού κράτους. Η εβραϊκή ταυτότητά του διευρύνθηκε κατά κάποιον τρόπο μέσω του Ισραήλ, αλλά η σεφαρδίτικη ταυτότητά του περιορίστηκε από το Ισραήλ: η αγάπη που ένιωσε αργά για το Ισραήλ του δημιούργησε κλειστή στάση απέναντι στους μουσουλμάνους, ενώ η οικογένειά του είχε πάντοτε καλές σχέσεις, στη Θεσσαλονίκη, με τους Τούρκους και ενώ ο ίδιος, στο Σαντιέ, επί χρόνια είχε ευγενικές σχέσεις με τους Αλγερινούς πλανόδιους εμπόρους και καταστηματάρχες.

Το σύνδεσμο *ben amenou*, τον ζούσε μόνον αλλά πλήρως στο σέντερ του Πάσχα (το Σουκκότ και το Πουρίμ που γιορτάζονταν στη Θεσσαλονίκη είχαν εγκαταλειφθεί στη Γαλλία). Το Πάσχα, η συμμετοχή στον εβραϊκό λαό ήταν ειδικά σεφαρδίτικη, καθώς τα λόγια και οι ψαλμοί στα ισπανικά συνόδευαν τις τελετουργίες του τραπέζιού.

Το Πάσχα είχε παραμείνει για τους εκκοσμικευμένους Σεφαρδίτες της Θεσσαλονίκης η μεγάλη γιορτή προγονικής συμμετοχής στο λαό που είχε λυτρωθεί από τη σκλαβιά του Φαραώ. Ο Σαλομόν Μπερεσσί, αν και άθεος, γόρταζε με θρησκευτικό τρόπο το Πάσχα. Στη διάρκεια του μεσοπολέμου, το Πάσχα γιορταζόταν οικογενειακά από το Βιντάλ, είτε στο σπίτι της μητέρας του, είτε στο σπίτι της πεθεράς του, Μυριάμ Μπερεσσί. Μετά τον πόλεμο, το Πάσχα γιορταζόταν σε κάποιον συγγενή, και έπειτα, μετά τους θανάτους, τη διασπορά και την αποδυνάμωση της ταυτότητας στην επόμενη γενιά, ο Βιντάλ και η Κορίν γόρταζαν το Πάσχα στην Ένωση Θεσσαλονικέων (στην οποία δεν σύχναζαν, κατά τα άλλα) και μια φορά, καλεσμένοι από τον Εντγκάρ που ήθελε να τους ευχαριστήσει, το γόρτασαν στο κέντρο Ρασί. Προς το τέλος, όταν η Κορίν και αυτός αισθάνονταν πολύ κουρασμένοι ή βρίσκονταν εκτός Παρισιού, ο Βι-

ντάλ δεν έκανε ό,τι μπορούσε για να συμμετάσχει σε ένα σέντερ. Αλλά αυτές ήταν οι τελευταίες εξαιρέσεις. Το Πάσχα, με την ευθυμία του, ζωντάνευε ταυτόχρονα την εβραϊκή και τη θεσσαλονικιώτικη ταυτότητα του Βιντάλ. Και, κάθε Πάσχα, ο Βιντάλ σκεφτόταν, περισσότερο εν είδει προσκυνήματος παρά επιστροφής, όχι: «Του χρόνου στην Ιερουσαλήμ», αλλά: «Του χρόνου στη Θεσσαλονίκη».

Ο γιος του δεν θυμάται να υπήρχε μεζουζά στην πόρτα του σπιτιού του Βιντάλ, των Ναχούμ ή των Μπερεσσί. Όμως, όταν είχαν φοβηθεί πολύ να πάρουν το αεροπλάνο για να πάνε στην Καλιφόρνια, ο Βιντάλ είχε αρχίσει αυθόρμητα να λέει προσευχές βάζοντας το καπέλο του στο κεφάλι του. Αντίθετα, δεν είχε σκεφθεί ποτέ για τον εαυτό του το ενδεχόμενο θρησκευτικής κηδείας, και είχε μάλιστα αποκλείσει το τελετουργικό μιας εκκοσμικευμένης κηδείας αποφασίζοντας να δωρίσει το σώμα του στις ιατρικές σχολές. Αλλά, στο νεκροταφείο, άφηνε ένα πετραδάκι στους τάφους που επισκεπτόταν και έπλενε τα χέρια του πριν αναχωρήσει μουρμουρίζοντας προληπτικά: «*peche comeremos*» (θα φάμε ψάρι). Ήταν θειστής με τον τρόπο του, επικαλούμενος την προστασία του καλού Θεού, ως ένα είδος υπέρτατου Πατέρα, αλλά αδιαφορούσε για όλα τα τελετουργικά και όλους τους ναούς. Η πραγματική θρησκεία του ήταν η οικογένεια, με τη λατρεία των νεκρών.

Ένοιωθε ότι ανήκε όχι στον «εκλεκτό λαό», αλλά σε μία μεγάλη οικογένεια προικισμένη με αξιοθαύμαστες ιδιότητες, και είχε ένα αίσθημα ανωτερότητας, ελαφρύ και καλοπροαίρετο, απέναντι όχι μόνον στους μη Εβραίους αλλά και στους Ασκενάζι. Δεν είχε εκδηλώσει ποτέ αυτό το συναίσθημα στο γιο του, αλλά είχε θελήσει να το γνωστοποιήσει στην εγγονή του, Ιρέν, όταν ήταν μικρή, προκειμένου να ξέρει ότι, παρότι κόρη μη Εβραίας, συμμετείχε στις αρετές των βέλτιστων. Η Ιρέν θυμάται:

«Είμαι καθισμένη στο τραπέζι της κουζίνας (καλοντυμένη, χτενισμένη και περιποιημένη από τη νόνα), σαν τούρτα γενεθλίων, και ο παππούς έσκυψε πάνω μου για να μου παραδώσει ένα μεγάλο μυστικό:

“Άκουσε, Μινού (ο παππούς με φώναζε Μινού μέχρι την εφηβεία, οπότε έγινα Ριρενού), θα σου διηγηθώ μία ωραία ιστορία: στη γη, υπάρχει μία οικογένεια πιο ωραία, πιο έξυπνη και πιο καλή από όλες τις άλλες. Αποτελείται από εσκιμώους και σεραφείμ [η Ιρέν είχε καταλάβει σεραφείμ αντί για Σεφαρδίτες και εσκιμώοι αντί για Ασκενάζι]. Όμως, οι σεραφείμ στους οποίους ανήκουμε εμείς, ο παππούς σου, η νόνα σου, ο μπαμπάς σου, επομένως κι εσύ, είμαστε ακόμη πιο ωραίοι και πιο έξυπνοι από τους εσκιμώους”.

Τον παππού διέκοψαν δύο φωνές, η δική μου: “Και η μαμά;”, και η αγανακτισμένη φωνή της νόνας: “Ατιο, Βιντάλ, πώς μπορείς να διηγείσαι τέτοιες ανοη-

σίες στη μικρή;”. Ο παππούς ανασηκώθηκε, χωρίς να ντρέπεται, με καθυσόχασε: “Η μαμά σου είναι σχεδόν σεραφεΐμ, αφού παντρεύτηκε τον μπαμπά σου”. Και στη νόνα απάντησε με απλοϊκότητα: “Μα της λέω την αλήθεια, Πουίτα!”.

Πού να τοποθετήσουμε, τώρα, το Βιντάλ σε σχέση με τα σημεία του ορίζοντα; Ήταν αναμφισβήτητα ένας άνθρωπος του Νότου, ένας μεσογειακός. Μεσογειακός ήταν λόγω της αγάπης του για τον ήλιο, τη θάλασσα, τα λιμάνια, τα φαγητά με ελαιόλαδο τούρκικα, ελληνικά, ιταλικά, ισπανικά, προβηγκιανά. Ήταν επίσης λόγω της πίστης του στο κακό μάτι, η οποία είναι τόσο βαθιά ριζωμένη σε κάθε μεριά της Μεσογείου. Έτσι, ήταν πεπεισμένος ότι δεν έπρεπε ποτέ κανείς να παινεύεται, να δίνει συγχαρητήρια στον εαυτό του, από φόβο μήπως προσελκύσει το κακό μάτι. Όταν θαύμαζε κανείς το μωρό του, όχι μόνον δεν υπερθεμάτιζε, αλλά έλεγε: «Ω, δεν είναι και τόσο όμορφο». Δεν θα έλεγε ποτέ ότι ο γιος του ήταν καλοφτιαγμένος ή έξυπνος (εάν αμφέβαλε ότι ο γιος του ήταν έξυπνος, το γεγονός ότι τον αποκαλούσε *bono* εγγραφόταν στη μόνιμη στρατηγική του κατά του κακού ματιού). Στη Βιολέτ, που του επαναλάμβανε συνεχώς ότι η μικρή Ιρέν της, μωρό, ήταν τόσο όμορφη, απαντούσε σε μια γκριμάτσα αμφιβολίας. «Μα τι δεν είναι όμορφη;, άρχιζε να θίγεται η Βιολέτ. – Πώς, πώς... – Τότε, πείτε το!» Τότε, ο Βιντάλ έδειχνε το ταβάνι και έλεγε ψιθυριστά: «Δεν πρέπει να το λέμε πολύ δυνατά!» Δεν έλεγε ποτέ ότι οι δουλειές πήγαιναν καλά, έλεγε πάντοτε: «Τα πράγματα δεν πάνε και τόσο καλά» και απέφευγε να μιλά για τις επιτυχίες του. Δεν έλεγε ποτέ για τον εαυτό του ότι πήγαινε πολύ καλά ή ότι η υγεία του ήταν πολύ καλή. Απαντούσε: «Λίγο-πολύ» ή «πάνω-κάτω».

Ο Βιντάλ θα μπορούσε να είχε προσαρμοσθεί στη Βιέννη, σε μια άλλη γερμανική χώρα ή ακόμη και στη Μεγάλη Βρετανία. Μιλούσε γερμανικά, αγγλικά ταυτόχρονα με τα γαλλικά, ισπανικά και λίγα ιταλικά, αλλά θα είχε ενσωματωθεί καλύτερα στην Ισπανία, και κυρίως στην Ιταλία. Το τυχαίο της έλευσής του στη Γαλλία, λόγω μιας αυθαίρετης σύλληψης, ανταποκρινόταν ωστόσο στην παιδική ευχή του και στην εφηβική επιλογή του. Είχε επιλέξει τη Γαλλία για να γίνει ένας από τους «κατοίκους» της.

Η Ανατολή και η Δύση είχαν συνδυασθεί παράξενα στο πρόσωπό του και η Θεσσαλονίκη υπήρξε η μήτρα αυτού του συνδυασμού. Επί δεκαπέντε αιώνες, οι Σεφαρδίτες είχαν διατηρήσει στην Ισπανία τις ανατολίτικες τελετουργίες τους, αλλά είχαν ενσωματωθεί στο δυτικό μεσαιωνικό, χριστιανικό και μουσουλμανικό κόσμο. Έπειτα, είχαν μεταφέρει και διατηρήσει στην Ανατολή, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, τη δυτική γλώσσα, δηλαδή τα ισπανικά. Επιπλέον, οι οικογένειες της Τοσκάνης, οι Ναχούμ, οι Φρανσές, οι Μπερεσσί, οι Μοσσερί,

είχαν λάβει, ήδη από το 18^ο αιώνα, τα πρώτα στοιχεία του κοσμικού πολιτισμού της σύγχρονης Δύσης. Στη Θεσσαλονίκη, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, οι ίδιες αυτές οικογένειες είχαν γίνει βαθιά κοσμικές, είχαν ενταχθεί στο κίνημα της «Προόδου», και τα γαλλικά είχαν γίνει η γλώσσα των ιδεών, η Γαλλία, η μυθική χώρα όπου η ζωή ήταν ωραία. «Poincaré! Poincaré! Πότε θα συμπεριληφθώ στους κατοίκους σου;», φώναζε ο μικρός Βινταλίσκος στην εφηβεία. Κάτοικος και όχι πολίτης, έλεγε, διότι, στη Θεσσαλονίκη, ο Βιντάλ δεν αντιλαμβανόταν πραγματικά τι μπορεί να σήμαινε ο όρος πολίτης. Παρότι ελεύθεροι και προνομιοῦχοι, οι Σεφαρδίτες της Θεσσαλονίκης παρέμεναν υπήκοοι της Υψηλής Πύλης, όχι πολίτες. Οι πολιτογραφημένοι Ιταλοί όπως οι Ναχούμ δεν ήταν πλέον υπήκοοι, αλλά, παρά τα προνόμια που είχαν έναντι των Τούρκων, δεν βρίσκονταν στην Ιταλία για να απολαμβάνουν τα δικαιώματα του πολίτη.

Από κάποιες απόψεις ο Βιντάλ είναι ένας Σεφαρδίτης Ανατολίτης-Δυτικός μεσαιωνικού τύπου, προγενέστερος της ενσωμάτωσης στο έθνος-κράτος, ο οποίος πίστευε ακόμη, στην εποχή του ναζισμού και του καθεστώτος του Βισύ, ότι οι σύγχρονες αντισημιτικές διώξεις ήταν θρησκευτικής φύσης, όπως στην εποχή της Ισαβέλλας της Καθολικής. Από άλλες απόψεις είναι ένας Ανατολίτης-Δυτικός σύγχρονου τύπου, δηλαδή εκκοσμικευμένος και πολίτης της Γαλλίας, που διατηρεί όμως μέσα του το σεβασμό, όλο φόβο και θαυμασμό, μπροστά στην εξουσία, συγχαίροντας το βουλευτή του και τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας σε κάθε εκλογή, μη τολμώντας να παρέμβει ενεργά στις πολιτικές διαμάχες (δεν υπήρξε ποτέ ακτιβιστής και δεν κατάλαβε αυτή την παράξενη παρόρμηση που είχε συνεπάρει το γιο του), και για τον οποίο η ιδιότητα του πολίτη είναι τίτλος, όχι δικαίωμα. Ομοίως, είχε μία θεώρηση ανατολίτικη-δυτική για το νόμο. Γι' αυτόν, ο νόμος δεν ήταν ποτέ τελείως απρόσωπος και αφηρημένος. Ήταν εύπλαστος και μπορούσε κανείς να ελπίζει, κατόπιν επιδέξιων χειρισμών και επιμονής στην εξουσία, όχι να αλλάξει το νόμο, αλλά να τον κάμψει. Τέλος, εάν ζητούσε να τον αποκαλούν κ. Βιντάλ οι άγνωστοι ή οι νέες γνωριμίες, το έκανε ταυτόχρονα από ανατολίτικη προφύλαξη, για να κρύψει στην αρχή την πραγματική του ταυτότητα, και από επιθυμία να ενσωματωθεί στο γαλλικό κόσμο. Έτσι, στο πρόσωπό του, Ανατολή και Δύση συνδυάζονταν και παρέπεμπαν αδιάκοπα η μια στην άλλη.

Το οδοιπορικό από την ανατολίτικη πόλη της Αυτοκρατορίας στη μεγάλη πρωτεύουσα του δυτικού κράτους υπήρξε ταυτόχρονα πολύ σύντομο (καθώς ο Βιντάλ ήταν ήδη εκγαλλισμένος) και πολύ μακρύ (καθώς του πήρε πολύ χρόνο να καταλάβει, και δεν κατάλαβε ποτέ τελείως, τι είναι το έθνος-κράτος και ο πολίτης). Η νοσταλγία του για τη Θεσσαλονίκη συγγεόταν με τη θλίψη του για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία είχε προσφέρει στους Σεφαρδίτες φιλο-

ξενία, προστασία, αυτονομία, ευμάρεια, ειρήνη, και της οποίας η κατάρρευση έφερε καταστροφή, πόλεμο και τελικά το θάνατο της σεφαρδίτικης Θεσσαλονίκης. Προς το τέλος της ζωής του, μάλιστα, ένα τουρκικό στοιχείο, που είχε παρεισφρήσει στη σεφαρδίτικη κουλτούρα, επανεμφανιζόταν στο Βιντάλ: παροιμίες, όπως «η υπομονή είναι το κλειδί της ευτυχίας» ή «το μάτι βλέπει, η ψυχή λαχαρά», επίμονες μελωδίες, βρισιές...

Με λίγα λόγια, ο Βιντάλ έζησε μία ανατολίτικη-δυτική πολυ-ταυτότητα, πλήρως ικανοποιητική για τον ίδιο: Θεσσαλονικιός πρώτα, Θεσσαλονικιός πρωτίστως, παιδί της Θεσσαλονίκης, μικρής αλλά πραγματικής πατρίδας που έγινε χαμένος παράδεισος, με ουσία που δεν ανάγεται σε τίποτε άλλο στο σεφαρδίτικο κόσμο, ήταν ταυτόχρονα ειδικά Ισπανοεβραίος, ευρύτερα γιος του εβραϊκού λαού και ακόμη ευρύτερα μεσογειακός, και έγινε Γάλλος κατά τύχη και από προτίμηση. Υπήρξε Θεσσαλονικιός, Σεφαρδίτης, μεσογειακός, Γάλλος με τρόπο ομοκεντρικό και αλληλεπικαλυπτόμενο. Δεν ήταν ποτέ από έναν μοναδικό «χώρο». Δεν υπήρξε ούτε νομάδας ούτε μόνιμα εγκαταστημένος, αλλά εγκαταστάθηκε μόνιμα και μπορούσε να γίνει νομάδας.

Ενώ η αδελφή του, Ανριέτ, και ο αδελφός του, Ζακ, μιλούσαν γαλλικά χωρίς καμμία προφορά, ενώ η προφορά της Ματίλντ, η οποία ήταν εξάλλου πολύ-γλωσση, ήταν ελάχιστα τραγουδιστή, ενώ ο Λεόν είχε μερικούς τόνους που έρχονταν από κανείς δεν ξέρει πού, με μία ροή και ένα τρόπο ομιλίας πολύ βρετανικό, χωρίς χειρονομίες, χωρίς διαχυτικότητες, ενώ ο Ανρί είχε διατηρήσει την προφορά της Μασσαλίας που είχε αποκτήσει όταν ήταν εικοσάρης, ο Βιντάλ είχε στη φωνή του κάτι λαρυγγικό, κάτι απροσδιόριστο, όχι την τραγουδιστή φωνή των Θεσσαλονικέων ούτε τον ιταλικό μάλλον τόνο που είχαν πολλοί Μπερεσσί ή Μοσσερί, αλλά κάτι σκληρό που οι άνθρωποι στη Γαλλία διαισθάνονταν ότι προερχόταν από αλλού, αλλά δεν ήξεραν από πού.

Η προφορά δεν εξαφανίστηκε, αλλά ο εκγαλλισμός εντάθηκε με την πολιτογράφηση, δηλαδή με την ένταξη στην ιδιότητα του Γάλλου πολίτη, τη στρατιωτική συντροφικότητα στη διάρκεια του πολέμου, την εισαγωγή μη Εβραίων στην οικογένεια, τις διαδοχικές γυναίκες του Εντγκάρ και τη σύζυγο του Φρεντύ, την εισαγωγή του Βιντάλ στους κόλπους μη εβραϊκών οικογενειών, μεταξύ των οποίων τελικά οι οικογένειες των συζύγων των εγγονών του.

Η θρησκεία της οικογένειας

Η ενενηντάχρονη ζωή του πέρασε μέσα από όλες τις ταραχές του αιώνα, τις βαλκανικές εκρήξεις που συγκλόνισαν την πόλη του, εστία επαναστάσεων, αντικείμενο πόθων, η οποία πέρασε από τους Τούρκους στους Έλληνες, αφού

απειλήθηκε από τους Βούλγαρους. Έζησε τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο οποίος έφθασε στη Θεσσαλονίκη, τον πήρε αιχμάλωτο σε ένα πλοίο του γαλλικού πολεμικού ναυτικού, τον φυλάκισε στο στρατόπεδο του Φριγκολέ. Έζησε τις εμπορικές αποτυχίες της περιόδου μετά τον πόλεμο, την κρίση του 1929, το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ως εκ θαύματος, ο Βιντάλ πέρασε αυτές τις δοκιμασίες ανέπαφος και, κυρίως, επηρεάστηκε πολύ λιγότερο από φυλακίσεις, διώξεις, απειλές, εξωτερικά γεγονότα παρά από τις λύπες της προσωπικής του ζωής, από πένθη, το θάνατο των δικών του.

Η ουσία της ζωής του βρισκόταν στην οικογένειά του. Η οικογένεια ήταν η μεγάλη οικογένεια, αυτή του *pater familias* με τα πολλά παιδιά του (έξι στην οικογένεια του Βιντάλ), διευρυμένη σε φατρία με θείους και εξαδέλφια, σε φυλή με γαμπρούς και νύφες, κουνιάδους και κουνιάδες. Η οικογένεια ήταν μία κοινότητα οργανική, δικαιοδοτική, ηθική, οικονομική και εκ των πραγμάτων θρησκευτική. Μέχρι τη γενιά του, οι γάμοι, εάν δεν αποφασίζονταν όλοι από τους γονείς, απαιτούσαν τη συγκατάθεσή τους: έτσι, ο Βιντάλ, αφού γνώρισε τη Λούνα στο σπίτι του Σαλομόν Μπερεσσί, ζήτησε από τον πατέρα του την άδεια να παντρευτεί τη νεαρή κοπέλα. Αργότερα, η οικογένεια τον πάντρεψε με τη Σαρά Μεναχέμ.

Το επάγγελμα, όπως και ο γάμος, αποφασίζονταν από τον πατέρα. Φυσικά, ο Νταβίντ Ναχούμ ήταν αυτός που είχε κατευθύνει την επαγγελματική ζωή των γιων του. Είχε εμποδίσει το Βιντάλ να σπουδάσει ιατρική, και ο Βιντάλ, παρά τη λύπη του, υπάκουσε χωρίς διαμαρτυρίες και πικρία.

Μετά το θάνατο του πατέρα, η εξουσία είχε περάσει στο μεγάλο αδελφό, το Λεόν. Η διασπορά, αντί να χαλαρώσει τους οικογενειακούς δεσμούς, τους ενίσχυσε. Η κοινοτική αλληλεγγύη της οικογένειας έγινε ακόμη πιο ουσιαστική όταν τα μέλη της απομακρύνθηκαν το ένα από το άλλο. Έτσι, οι αδελφοί δεν έπαψαν να καταβάλλουν μία σύνταξη στη μητέρα τους. Πλήρωναν σύνταξη εφ' όρου ζωής στη χήρα του αδελφού τους Ζακ. Όταν ο Ανρί δεν είχε πια πελατεία, ο αδελφός του, Λεόν, τον πήρε στην επιχείρησή του, όπου, μολονότι δεν ήταν ιδιαίτερα ικανός, τον κράτησε σχεδόν χωρίς να κάνει τίποτε. Έπειτα, ο Λεόν και ο Βιντάλ βοήθησαν τον Ανρί όταν ήταν άρρωστος. Μέχρι τη γενιά του Βιντάλ, η οικογένεια λειτούργησε ως σύστημα κοινωνικής ασφάλισης και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης. Μάλιστα, ο Βιντάλ θέλησε, όταν γέρασε, να συγκεντρώσει όλους τους νεκρούς του στο ίδιο παρισινό νεκροταφείο.

Οι συγκρούσεις επιλύονταν στους κόλπους της οικογένειας από τον πατέρα, και στους κόλπους της φυλής από κάποιο συγγενή με εξουσία. Έτσι, στο Παρίσι ο Βιντάλ ανέθετε το ρόλο του διαιτητή και του κριτή στον θείο εξ αγχιστείας Χανανέλ Μπερεσσί.

Η μετά τη Θεσσαλονίκη διασπορά των Ναχούμ εγκαταστάθηκε σύμφωνα με τα σχέδια του πατέρα και επωφελήθηκε των οικογενειακών και φιλικών συνδέσμων στη Γαλλία. Καθόρισε τη δημιουργία ενός δικτύου εμπιστοσύνης και αλληλοβοήθειας πέρα από θάλασσες και χώρες. Την περίοδο του μεσοπολέμου, η οικογένεια Ναχούμ έπλεξε το κοινοτικό δίκτυό της μεταξύ Βρυξελλών, Παρισιού, Βελιγραδίου και Λίβερπουλ. Όταν έφθασε στο Παρίσι, ο Βιντάλ άρχισε τις εξαγωγές ακολουθώντας τους νέους συγγενείς του, το Σαλομόν και το Σαμύ Μπερεσσί, και έπειτα έκανε ορισμένες εξαγωγές μέσω της οικογένειας Μπεν-μαγιόρ στη Σμύρνη, στην οποία είχε εισέλθει η ανεμιά του, Αιμέ. Η εμπιστοσύνη βάσει του λόγου επικρατούσε μεταξύ συγγενών εξ αίματος και εξ αγχιστείας, φίλων, αποκλείοντας συμβόλαια και συμβολαιογραφικές πράξεις. Δεν υπήρξαν ποτέ καταχρήσεις, συγκρούσεις, ούτε καν φιλονικίες, στο πλαίσιο του δικτύου εμπιστοσύνης.

Επειδή η οικογένεια ήταν μία συγκεκριμένη κοινότητα, στην οποία επένδυε το ενδιαφέρον του και την απουσία συμφερόντων, ο Βιντάλ δεν αισθάνθηκε καμμία παρόρμηση να αγωνιστεί για μία ιδέα, καμμία επιθυμία για επανάσταση. Όμως, αμέσως μετά τη γενιά του, το δίκτυο αλληλεγγύης διασπάσθηκε υπό την πίεση κεντρόφυγων δυνάμεων.

Διασπορά στη διασπορά

Η θεσσαλονικιώτικη διασπορά είχε σκορπίσει στον κόσμο συγγενείς που είχαν χάσει την επαφή. Πολλοί γιοι και πολλές κόρες των αδελφών του Νταβίντ Ναχούμ ήταν διασκορπισμένοι και είχαν χάσει κάθε επαφή με τους γιους και τις κόρες του. Αυτό είχε συμβεί με τα παιδιά του Σαλομόν, αδελφού του Νταβίντ, τα οποία είχαν μεταναστεύσει στην Ιταλία με τον πατέρα τους, αντιπρόσωπο του λικέρ Φέρνετ-Μπράνκα στη Θεσσαλονίκη. Αλλά ο Βιντάλ είχε βρει και σημειώσει τη διεύθυνση ενός εξ αυτών, του Ραφαέλ, τον οποίο δεν γνώρισε ποτέ, αλλά τον οποίο γνώρισε ο γιος του αφού του έστειλε την ειδοποίηση για το θάνατο του πατέρα του. (Ο Ραφαέλ είναι σχεδόν δίδυμος αδελφός του Βιντάλ, τόσο στα χαρακτηριστικά του προσώπου και την έκφραση όσο και στη ζωντάνια και τη ζωτικότητα.) Ομοίως, ο Βιντάλ είχε τις διευθύνσεις συγγενών που δεν είχε δει ποτέ, αλλά που μπόρεσε να συναντήσει στο Λος Άντζελες και που παρ' ολίγο να συναντήσει στη Νέα Υόρκη.

Οι μεγάλες ρήξεις επήλθαν στην επόμενη γενιά. Ήταν πρώτα η ρήξη με τη Θεσσαλονίκη, πόλη την οποία δεν γνώρισαν όσοι γεννήθηκαν στη Δύση, και όπου ό,τι είχε απομείνει από την οικογένεια του Βιντάλ, ο Αζριέλ Φρανσές και τα παιδιά του, είχε εξαλειφθεί σχεδόν πλήρως.

Η ρήξη ήταν ταυτόχρονα δημογραφική, πολιτιστική και ηθική. Η ρήξη αυτή μετέβαλε την ίδια τη δομή της οικογένειας και την ίδια την έννοια του ατόμου. Στη γενιά του Νταβίντ Ναχούμ, οι οικογένειες είχαν από τέσσερα έως οκτώ παιδιά. Στη γενιά του Βιντάλ, περάσαμε από τη μεγάλη οικογένεια στο πυρηνικό ζευγάρι με ένα ή δύο παιδιά. Στην επόμενη γενιά, περνάμε από την οικογενειακή αλληλεγγύη στο ατομιστικό ήθος, από τη σεφαρδίτικη κουλτούρα στην εθνική κουλτούρα των μη Εβραίων.

Η διασπορά της γενιάς του Βιντάλ είχε δημιουργήσει ένα δι-οικογενειακό δίκτυο το οποίο ήταν διεθνές. Η διασπορά μέσα στη διασπορά τείνει να σπάσει αυτό το δίκτυο σε χωριστά μικρο-δίκτυα, τα οποία θα διαλυθούν με τη σειρά τους.

Οι απόγονοι Ναχούμ και Μπερεσσί πηγαίνουν με φυσικότητα, χωρίς καταναγκασμό, προς έναν νεομαρρανισμό, δηλαδή μία διπλή ταυτότητα, εκ των οποίων η μία προέρχεται από το λαό του Νόμου και η άλλη από το φραγκικό κόσμο.

Η μεγαλύτερη της επόμενης γενιάς, η Λιλιάν, κόρη της Ανριέτ, η οποία γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη, είχε παντρευτεί στο Παρίσι σύμφωνα με τους παραδοσιακούς κανόνες έναν Θεσσαλονικιό, το Μονύ Κόβο. Η Λιλιάν και ο Μονύ δεν απέκτησαν παιδιά, αλλά υιοθέτησαν σχεδόν τη Βερονίκ, κόρη από το γάμο του Εντγκάρ με μία μη Εβραία.

Η Αιμέ, δεύτερη κόρη της Ανριέτ, παντρεύτηκε έναν Σμυρνιό (ένα ενδεχόμενο που δεν θα μπορούσε κανείς να διανοηθεί εύκολα στη Θεσσαλονίκη) και εγκαταστάθηκε στο Λίβερπουλ. Ο γιος της, Πιερ, γεννήθηκε Αγγλος, παντρεύτηκε μία μη Εβραία Αγγλίδα και τα παιδιά του ανήκουν πλέον στο βρετανικό κόσμο.

Η Σαρού, κόρη του Λεόν, παντρεύτηκε έναν Σμυρνιό, του οποίου η οικογένεια, με λιβονέζικη καταγωγή, συνδέθηκε εξ αχχιστείας με τους Νακέ, παλαιά οικογένεια της Προβηγκίας. Εγκαταστάθηκαν στην Αβινιόν, απέκτησαν παιδιά που παντρεύτηκαν μη Εβραίους και εκγόλλισαν το όνομά τους.

Η Ρεζίν δεν παντρεύτηκε, έζησε ένα μεγάλο πάθος για έναν μη Εβραίο, πилότο στην Τουλούζη, ο οποίος αναγκάστηκε να επιστρέψει στη βάση του στη Βόρεια Αφρική και κατά πάσα πιθανότητα χάθηκε στον πόλεμο.

Η Ελέν παντρεύτηκε έναν Αυστριακό Εβραίο, τον Πολ Σρεκέρ, τον ακολούθησε στις Ηνωμένες Πολιτείες, και έγινε Αμερικανίδα πολίτης. Χώρισε με τον άνδρα της, εγκαταστάθηκε στην Οτάβα, και διέκοψε τις σχέσεις με τους Ναχούμ, με εξαίρεση την εξαδέλφη της, Σαρού. Παντρεύτηκε πρόσφατα έναν μη Εβραίο, канаδικής ιθαγένειας, και πήρε την ιθαγένεια αυτή.

Ο Ενγκάρ και ο Ενγκάρ, τα δύο εξαδέλφια της ίδιας σχεδόν ηλικίας, έζησαν στα παιδικά τους χρόνια, στο σχολείο, το παράξενο και ακατανόητο γεγονός να είναι Εβραίοι, αφού κανένας δεν τους είχε μνήσει στο νόμο του Μουσή. Ο Ενγκάρ, γιος του Βιντάλ, παντρεύτηκε τρεις φορές μη Εβραίες γυναίκες, ενώ ο εξαδέλφός του παντρεύτηκε μία φορά μη Εβραία γυναίκα και απέκτησε τρία παιδιά, τα οποία ζουν στον κόσμο των μη Εβραίων.

Τα τρία εξαδέλφια του Βιντάλ, ο Πωλ, ο Σαούλ, ο Μυρά, παντρεύτηκαν γυναίκες μη Εβραίες. Ο Σαούλ έγινε θρήσκος μετά τον πόλεμο, αλλά έλεγε στην ανεμιά του που ήθελε να παντρευτεί μη Εβραίο: «Κάνε το, στη Βίβλο μόνο τέτοια έχει» (Εβραίους που παντρεύονται μη Εβραίες).

Στη Γένουα, στην Ιταλία, ο Ραφαέλ Ναχούμ παντρεύτηκε μία Καθολική, τα τρία παιδιά του παντρεύτηκαν μη Εβραίους.

Στην οικογένεια Μπερεσσί: – Ο Σαμύ Μπερεσσί, πρώτος, παντρεύτηκε μη Εβραία πριν από τον πόλεμο του 1914. Ήταν της γενιάς του Σαλομόν Μπερεσσί, πατέρα της Λούνα και της Κορίν. Η πρώτη κόρη του, η Εντίτ, παντρεύτηκε μη Εβραίο, η δεύτερη κόρη του παντρεύτηκε κάποιον Βέλ, τον χώρισε και υιοθέτησε ένα κοριτσάκι που δεν ήταν Εβραίοπουλο. Οι δύο γιοι του, ο Αλέξ και ο Ροζέ, μπήκαν επίσης στον κόσμο των μη Εβραίων.

Ο Ελί Μπερεσσί είχε επίσης παντρευτεί μη Εβραία. Ο Χανανέλ, από τη μεριά του, είχε παντρευτεί μία Μασσαλιώτιδα, της οποίας η οικογένεια καταγόταν από την Αλγερία.

Ο Πεπό, γιος του Σαλομόν Μπερεσσί και της Μυριάμ Μοσσερί, παντρεύτηκε Σεφαρδίτισσα, της οποίας η οικογένεια πέρασε από τα Σκόπια στη Θεσσαλονίκη. Τα παιδιά του Πεπό, Ζαν-Μαρκ και Αντρέ, παντρεύτηκαν ο μιν μια δεσποινίδα Τορντζμάν, εβραϊκής μαροκινής καταγωγής, ο δε μια δεσποινίδα Σαζάλ, με καταγωγή από την Οβέρν.

Ο Μπενζαμέν παντρεύτηκε μη Εβραία και απέκτησε μία κόρη, την Οντέτ, η οποία, ενώ είχε χαθεί για την οικογένεια μετά τον εκτοπισμό του πατέρα της, ξαναβρέθηκε από τη θεία της, Εμύ, και εντάχθηκε στη φυλή του Μωρίς Κοέν.

Η Εμύ είχε παντρευτεί το Μωρίς Κοέν, που είχε γεννηθεί στην Κωνσταντινούπολη. Τα τρία παιδιά της, ο Ραιμόν, η Μαρί-Κλωντ, ο Μωρίς-Ζεράρ, παντρεύτηκαν μη Εβραίους, κατ' επανάληψη.

Όσο για τα παιδιά της Κορίν, ο Φρεντύ παντρεύτηκε μη Εβραία γυναίκα και απέκτησε ένα αγόρι, το Μισέλ. Ο Ανρί έμεινε ανύπαντρος, παρά ή λόγω των προσπαθειών του Βιντάλ και της Κορίν να τον παντρέψουν. Η Νταιζύ παντρεύτηκε το νεότερο αδελφό του Μωρίς. Η κόρη της, Κορίν, έφυγε στη Βολιβία. Συνδέθηκε με έναν άνδρα ινδιάνικης φυλής, και επέστρεψε στη Γαλλία όπου γέννησε ένα αγόρι με το όνομα του θεού Ηλίου, Ιντί. Η αδελφή της, Μα-

ριάν, συνδέθηκε με έναν Χιλιανό πρόσφυγα στη Γαλλία μετά το πραξικόπημα του στρατηγού Πινοσέτ και απέκτησε ένα παιδί του οποίου το αραουκανικό όνομα, Ναουέλ [Nahuel] (που σημαίνει «πηγή») αρχίζει παραδόξως από τα ίδια τέσσερα γράμματα με το όνομα Ναχούμ [Nahum].

Οι κόρες του Εντγκάρ παντρεύτηκαν επίσης μη Εβραίους, η Ιρέν το γιο ενός Κορσικανού στρατηγού, η Βερονίκ το γιο μιας προλετάριας από το Πεδεμόντιο και ενός εργάτη από το Ζουρά, ο οποίος, αντιστασιακός στον πόλεμο και έπειτα συνδικαλιστής και ενεργό στέλεχος του σοσιαλιστικού κόμματος, απέκτησε, χάρη στη μελέτη, πτυχίο αρχιτεκτονικής.

Παρατηρούμε ότι, σε αυτή τη μετά τη Θεσσαλονίκη διασπορά, κανένας από τους Ναχούμ ή τους Μπερεσσί δεν επέλεξε να ζήσει στο Ισραήλ. Ομοίως, με εξαίρεση τις δύο αδελφές Ανζέλ, δεν υπήρξαν επιστροφές στην τήρηση του νόμου του Μουσί.

Η αγωνία μιας κουλτούρας

Η σφαρδίτικη πόλη είχε καταστραφεί από την πυρκαγιά του 1917. Ο εξελληνισμός, ο οποίος είχε αρχίσει το 1912, είχε συνεχισθεί το 1922 και είχε γίνει γλωσσολογικός μετά το 1930, εξάλειψε αργά τη σφαρδίτικη κουλτούρα, όταν ο ναζισμός εξόντωσε το σύνολο σχεδόν των 56.000 αντιπροσώπων της. Η ιστορία έσβησε με διορθωτικό τη μοναδική πόλη στον κόσμο που είχε κάποτε ισπανοεβραϊκή πλειονότητα πληθυσμού. Στη Θεσσαλονίκη απομένουν δύο τελευταίοι μάρτυρες, η Ένωση Επιζώντων (Association des survivants), της οποίας η ύπαρξη βρίσκεται στο τέλος της, και ο βιβλιοπώλης-εκδότης Μόλχο.

Η σφαρδίτικη κουλτούρα, η οποία είχε διατηρηθεί ζωντανή επί τέσσερις αιώνες, σε απόσταση τριών χιλιάδων χιλιομέτρων από την Ισπανία, διαλύεται στην Ισπανία, όπως και στις Ηνωμένες Πολιτείες, την Αργεντινή, το Ισραήλ.

Η ανάπτυξή της, κάτω από τη λιβορνέζικη επιρροή, οδήγησε αναπόφευκτα στη διάλυσή της, μόλις η πόλη και η αυτοκρατορία διασπάστηκαν μπροστά στην ανάδυση των εθνικών κρατών. Αφού ενσωμάτωσε την κοσμική κουλτούρα, η σφαρδίτικη κουλτούρα ενσωματώθηκε και αποσυντέθηκε σε αυτήν. Τα παλιά ισπανικά *djudio* μιλιούνται ολοένα και λιγότερο από τους 360.000 κληρονόμους του αρχικού στελέχους που είναι διασκορπισμένοι στον κόσμο⁸². Επειδή η γλώσσα αυτή δεν μιλιέται πλέον στις κουζίνες, τη διδάσκουν σήμερα στο πανεπιστήμιο του Παρισιού.

⁸² Εξήντα χιλιάδες Ισπανοεβραίοι είχαν μεταναστεύσει στη Γαλλία και 3.000 στο Βέλγιο κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα.

Έτσι, η κουλτούρα αυτή πεθαίνει με δύο τρόπους: το φρικτό τρόπο της εξόντωσης από τους Ναζί και τον ήπιο τρόπο της ενσωμάτωσης στον εκκοσμημένο κόσμο των μη Εβραίων.

Η ενσωμάτωση είναι επίσης αποσύνθεση. Είναι ταυτόχρονα κέρδος και απώλεια. Πρέπει να ακολουθήσει κανείς τη διεργασία; Να την καθυστερήσει; Και το ένα και το άλλο. Όλες οι κουλτούρες θέλουν να ζήσουν. Όλες οι κουλτούρες είναι θνητές. Ο σοφός Χατζή Γκαρμ Ορίν είπε: «Όπως ένα ανθρώπινο ον, μια κουλτούρα πρέπει να θέλει να ζήσει και να ξέρει να πεθάνει».

Άπατρις και πολυ-άπατρις

Οι μη Εβραίοι που διαμόρφωσαν την ταυτότητά τους στο πλαίσιο του έθνους-κράτους βλέπουν τους «λεβαντίνους» (λέξη που υπήρξε για πολύ καιρό συνώνυμο του ρυπαρού και του πονηρού για τους αντισημίτες) Εβραίους ως απάτριδες και η αντιπάθειά τους μπορεί να μεγαλώνει με την αφήγηση των δυσάρεστων περιπετειών του Θεσσαλονικέα Βιντάλ στη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου.

Όμως, εξετάζοντας την ιστορία αυτών των Εβραίων που εγκαταστάθηκαν στην Ισπανία, προκαλεί εντύπωση η ικανότητά τους να ριζώσουν στη Σεφαράδ και, παρά την εκδίωξή τους, η αφοσίωσή τους σε αυτές τις ρίζες που μεταφυτεύθηκαν αυτούσιες στην Ανατολή. Εάν δεν τους είχαν διώξει οι Καθολικοί Βασιλείς, θα μπορούσαν με απόλυτη φυσικότητα να ενσωματωθούν στο ιβηρικό χωνευτήρι. Εξάλλου, το ισπανικό κράτος αναγνώρισε, με καθυστέρηση, με διάταγμα της 20^{ης} Δεκεμβρίου 1924, το δικαίωμα των Εβραίων να επανακτήσουν την ισπανική ιθαγένειά τους.

Οι Σεφαρδίτες της Θεσσαλονίκης ρίζωσαν εκεί, την έκαναν πατρίδα τους, και η πατρίδα αυτή καταστράφηκε από την πυρκαγιά, τον εξελληνισμό και το ναζισμό. Οι Σεφαρδίτες ριζώνουν εάν κάποιος τους δώσει το χρόνο. Ναι, ο Βιντάλ ο Θεσσαλονικιός ήταν καλά ριζωμένος και έπιασε νέες ρίζες στη Γαλλία. Η φύση του τον πρόσταζε να εγκατασταθεί κάπου σταθερά, η ιστορία τον κατέστησε δυνάμει νομάδα.

Όμως, επειδή είχε μεγάλη ικανότητα να ριζώνει, ο Σεφαρδίτης είχε πολλές ρίζες. Ο Βιντάλ ήταν συνδεδεμένος με ένα είδος ομφάλιου λώρου με μία μεσογειακή πατρίδα με πολλαπλές εβραίο-ισπανο-ιταλικές ρίζες. Ο Σεφαρδίτης γνώρισε τη μητρίδα, έφτιαξε πατρίδα, ριζωσε. Αυτό που δεν γνώρισε είναι το έθνος-κράτος, επινόηση της Ευρώπης των σύγχρονων καιρών, το οποίο έφερε τη δική του θρησκεία, όπως παρατήρησε και ο Τούνμπι, προκαλώντας τα μίσση και

την έλλειψη ανοχής. Η θρησκεία αυτή, η οποία έγινε σήμερα αυτή των Ισραηλιτών, ήταν αδιανόητη για τους Σεφαρδίτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Αντίθετα, αυτό που υπήρχε σε αυτή τη Θεσσαλονίκη, που επισκέφθηκε ο Παύλος από την Ταρσό, που σημαδεύτηκε από το μαρρανισμό, το σαμπεταϊσμό και, ας προσθέσουμε, το λιβορνισμό, οι οποίοι καθένας με τον τρόπο του έσπασαν τους περιορισμούς του μωσαϊκού νόμου, ήταν ένα μήνυμα, που υπήρχε ήδη εν δυνάμει στο κήρυγμα του Παύλου, σε εκείνο του Σαμπετάι Σεβή, στην εμπειρία των μαρράνων και σε εκείνη των ντονμέδων. Το μήνυμα αυτό, όταν εκκοσμικεύτηκε, όπως συνέβη με τον Σπινόζα⁸³ ήδη από το 1670, συνάντησε το μήνυμα του ανθρωπισμού των μη Εβραίων: πέρα από τη διαίρεση των λαών και των πίστεων, υπάρχει ο λαός των ανθρώπων, των οποίων Πατρίδα είναι ο πλανήτης Γη.

Το «παστελλίκο»

Ο Ενγκάρ, ο γιος του Βιντάλ, έζησε, μαζί με τη ρήξη ανάμεσα στις δύο γενεές, τις συνέπειες μιας βαθιάς εσωτερικής συντριβής, η οποία καθορίστηκε από το θάνατο της μητέρας του. Ένωσε ξένος προς την οικογένειά του, ιδίως την οικογένεια Ναχούμ, και αγαπούσε χωρίς περιορισμούς μόνον τη γιαγιά του, Μπερρεσί. Κατά πάσα πιθανότητα η ασυνείδητη αναζήτηση μιας κοινότητας τον ώθησε προς το Κόμμα της Επανάστασης, και το απερίγραπτο κενό που άφησε η μητέρα του τον έκανε να βρει, να χάσει, να ξαναβρεί το άπειρο στην αγάπη.

Χωρίς κουλτούρα αρχικά και έχοντας αποκτήσει κουλτούρα ως αυτοδίδακτος, συνειδητοποίησε έντονα, σε ηλικία 40 ετών, το νεομαρρανισμό του: τον δέχθηκε σαν πληρότητα και όχι σαν έλλειψη. Είχε γράψει τότε: «Ναι, κρατώ το πόδι μου, απολαμβάνω τη γαλλική κοινωνία, αλλά το άλλο πόδι μου είναι στην Ιταλία, στην Ισπανία, στην Ανατολή, στην περιπλάνηση, πάντοτε αλλού...».

Δεν διέκοψε με το Βιντάλ, τον συνέχισε: η ανυπαρξία κουλτούρας στην περίπτωση του είναι λογική συνέπεια της εκκοσμικεύσης που ξεκίνησε στο Λιβόρνο το 18^ο αιώνα, αναπτύχθηκε και σχεδόν ολοκληρώθηκε στη Θεσσαλονίκη την περίοδο 1870-1900, και έπειτα της μετανάστευσης, λογικής επίσης, στη Γαλλία, και τέλος της αποσύνθεσης της οικογένειας στη γενιά του. Ομοίως, αναλαμβάνοντας μία διπλή ταυτότητα, όχι πλέον καμουφλαρισμένη με τον τρόπο των ντονμέδων ή του Ζακόμπ Φρανκ, αλλά μισο-φανερή και μισο-κρυφή, ο Ενγκάρ επεκτείνει, στο κοσμικό πεδίο, το μαρρανισμό και το σαμπεταϊσμό της

⁸³ «Στη σημερινή εποχή, δεν υπάρχει απολύτως τίποτε που θα μπορούσαν να διεκδικήσουν οι Εβραίοι και το οποίο θα τους τοποθετούσε πάνω από τους άλλους λαούς».

Θεσσαλονίκης. Ακόμη και αφού έχασε την πίστη στην επίγεια σωτηρία, δεν έπαψε να διακατέχεται από αυτόν τον «μεσσιανισμό» που καταλαμβάνει εκείνους που διακόπτουν τη σχέση τους με τον κόσμο των Εβραίων, χωρίς ωστόσο να μουν στον κόσμο των μη Εβραίων, και που θέλουν έναν νέο κόσμο στον οποίο, όπως έλεγε ο Παύλος από την Ταρσό, άλλο πρότυπο διπλής ταυτότητας, δεν θα υπάρχουν πια ούτε Εβραίοι ούτε μη Εβραίοι.

Ο Εντγκάρ διατήρησε πλήρως από το Βιντάλ το μεσογειακό τροπισμό. Ανακάλυψε ευτυχισμένους την Ισπανία και την Ιταλία και, αφού ταλαντεύθηκε και προτού γνωρίσει πλήρως την καταγωγή του από το Λιβόρνο, η Τοσκάνη του επιβλήθηκε ως πραγματική μητρίδα του.

Αυτός ο Παριζιάνος αγαπά τη γαλλική κουζίνα, λατρεύει τα μικρά λουκάνικα και τα γλυκάδια του βοδινού. Αλλά προτιμά τη μεσογειακή κουζίνα με το ελαιόλαδο, και αυτό που του αρέσει καλύτερα από καθετί άλλο είναι το γκρατέν από μελιτζάνες και το *παστελλίκο* της Θεσσαλονίκης. Όσο η Κορίν είχε διάθεση να μαγειρεύει, ετοίμαζε γκρατέν ή παστελλίκο και κρατούσε πάντα μία μερίδα για τον Εντγκάρ. Αυτός έμαθε στην Εντβίτζ, παιδί του βορρά με γαλάζια μάτια, να φτιάχνει γκρατέν με μελιτζάνες και αυτή, όταν θέλει να τον ευχαριστήσει, στην επιστροφή του από τα ταξίδια του, του ετοιμάζει το *σφογγατίκο*. Η Κορίν έμαθε στην Ιρέν να φτιάχνει *παστελλίκο*. Η Λιλιάν έμαθε στη Βερονίκ να φτιάχνει *παστελλίκο*, και αυτή φτιάχνει *παστελλίκο* όταν καλεί φίλους στο σπίτι, και κυρίως όταν καλεί τον πατέρα της.

Αυτό το οικογενειακό *παστελλίκο*, συλλογική τούρτα από τυρί ψημένο στο φούρνο, καθώς και η *μπορεκίτα*, μικρό πιτάκι με την ίδια σύνθεση για ένα άτομο, έχει την προέλευσή του στα βάθη των αιώνων. Η Ισπανία γνώρισε ένα είδος *μπορεκίτα*, που μετανάστευσε στην Αργεντινή και τη Χιλή όπου έγινε *εμπανάδα*. Τα *μπορέκ* διαδόθηκαν στον οθωμανικό κόσμο και υπάρχουν στην Ελλάδα σε μορφή φύλλου, τις τυρόπιτες, τις οποίες οι Θεσσαλονικείς ονόμαζαν «*pastilles de fojas*». Στην Τυνησία τα *μπρικ* με φύλλο είναι γαρνιρισμένα με αυγό. Στο Μαρόκο το αντίστοιχο του *μπορέκ* είναι ένα γλύκισμα με ζάχαρη. Έτσι, οι πρόγονοι και τα εξαδέλφια του *παστελλίκο* κυκλοφόρησαν και άνησαν με ποικίλους τρόπους σε ολόκληρη τη Μεσόγειο, είναι κοινό στοιχείο της ισλαμικής, της εβραϊκής και της χριστιανικής Ισπανίας και των εθνών των Βαλκανίων. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι Σεφαρδίτες γνώριζαν το *παστελλίκο* για περισσότερα από χίλια χρόνια στην Ισπανία, και ότι αυτό τους ακολούθησε στη Θεσσαλονίκη, όπου, *hecho de las manos benditchas de la madre* (φτιαγμένο από τα ευλογημένα χέρια της μητέρας), ήταν παρόν σε όλες τις οικογενειακές συγκεντρώσεις και γιορτές. Έπειτα, το *παστελλίκο* διέσχισε άλλη μια φορά τη Μεσόγειο, έφθασε στη Γαλλία με τους Σεφαρδίτες της Ανατολής. Και όταν,

στους Φράγκους, ο σεφαρδιτισμός διαλύθηκε, ο μητρικός πυρήνας της κουλτούρας του διατηρήθηκε. Ο πυρήνας αυτός, όπως σε κάθε κουλτούρα, είναι γαστρονομικός και στον πυρήνα αυτού του πυρήνα βρίσκεται το *παστελλίκο*. Έχοντας γίνει μητρική τροφή για τα παιδιά της, το *παστελλίκο* είναι πλέον ο μόνος επιζών, στο γαλλικό και μη εβραϊκό κόσμο της Βερονίκ, από τον εξαφανισμένο κόσμο της σεφαρδίτικης Θεσσαλονίκης. Καταναλώνεται, όχι σαν ευχαριστία, όχι με μυστικισμό, αλλά ούτε και με αποκλειστικά υλικό τρόπο. Ξαναφέρει, για όσους το αγάπησαν και το γνώρισαν, το γαλάζιο και ζωντανό βλέμμα του Βιντάλ.

Χρονολογικός πίνακας

- 1391 Σφαγές Εβραίων στην Ισπανία. Μαζικοί προσηλυτισμοί στον καθολικισμό.
- 1430 Κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους.
- 1453 Πτώση του Βυζαντίου.
- 1480 Σύσταση της Ιεράς Εξέτασης στην Ισπανία.
- 1492 Πτώση της Γρανάδας. Ενοποίηση της Ισπανίας από τους Καθολικούς Βασιλείς. Αναχώρηση του Χριστόφορου Κολόμβου. Εκδίωξη από την Ισπανία και την Αραγονία των Εβραίων που δεν προσηλυτίστηκαν στον καθολικισμό. Οι προσήλυτοι (*conversos*) γίνονται μαρράνοι. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία υποδέχεται τους Σεφαρδίτες (Εβραίους της Ισπανίας).
- 1498 Εκδίωξη ή προσηλυτισμός των Εβραίων στην Πορτογαλία και τη Ναβάρα.
- 1500 Περίπου 20.000 Σεφαρδίτες εγκαθίστανται στη Θεσσαλονίκη.
- 1515 Πρώτο τυπογραφείο στη Θεσσαλονίκη.
- 1523 Χάρτης απελευθέρωσης που αναγνωρίζει και εγγυάται την αυτονομία των Σεφαρδιτών της Θεσσαλονίκης.
- 1565-1566 Εμπορικός αποκλεισμός της Ανκόνας από το σεφαρδίτικο εμπόριο.
- 1568-1578 Η Θεσσαλονίκη περιμένει μάταια το μεσσία.
- 1571 Τουρκική ήττα στη ναυμαχία της Ναυπάκτου (στην είσοδο του Κορινθιακού Κόλπου).
- 1593 Το μεγάλο δουκάτο της Τοσκάνης υποδέχεται τους Εβραίους στο Λιβόρνο.
- 1648 Ο γιατρός Φερνάντο Καρντόσο, Ισπανός καθολικός, φθάνει στο γκέττο της Βενετίας όπου γίνεται Ισαάκ Καρντόσο. Ο νεότερος αδελφός του, Μιγκέλ, επιστρέφει επίσης στον ιουδαϊσμό και γίνεται Αβραάμ Καρντόσο.
- 1655 Ο Σαμπετάι Σεβή, γεννηθείς στη Σμύρνη το 1626, ανακηρύσσεται μεσσίας. Κηρύττει στη Θεσσαλονίκη. Ο λαός των Σεφαρδιτών περιμένει με ενθουσιασμό την επικείμενη λύτρωση. Ο Αβραάμ Καρντόσο, εγκαταστημένος στο Λιβόρνο, γίνεται ένας από τους αποστόλους του.
- 1662 Ο Μανουέλ Μποκάρο Φρανσές, μαρράνος ο οποίος πήγε από την Πορτογαλία στο Λιβόρνο μέσω Άμστερνταμ, προσηλυτισμένος και πάλι στον ιουδαϊσμό, πεθαίνει στο δρόμο για τη Φλωρεντία. Ίσως είναι πρόγονος του Βιντάλ από την οικογένεια της μητέρας του.

- 1666 Ο μεσσίας Σαμπετάι Σεβή προσηλυτίζεται στο ισλάμ.
- 1669 Κατάληψη των Χανίων από τους Τούρκους. Αρχή της παρακμής της Βενετίας, που θα συμπαράσχει και αυτήν της Θεσσαλονίκης.
- 1676 Θάνατος του μεσσία. Το μήνυμά του θα επιβιώσει στις μυστικές σέκτες, και ιδίως στην ισλαμική σέκτα των *ντονμέδων*.
- 1699 Οι Οθωμανοί χάνουν την Ουγγαρία και την Τρανσυλβανία.
- 1714 Η Αικατερίνη της Ρωσίας ελέγχει τη Μαύρη Θάλασσα.
- 1718 Οι Οθωμανοί χάνουν το Βελιγράδι, την Αλβανία, τη Δαλματία, την Ερζεγοβίνη.
- 1764 Ο Μπεκαρία δημοσιεύει στο Λιβόρνο το έργο του *Dei delitti e delle pene*.
- 1765-1790 Ο Πέτρος Λεοπόλδος των Αψβούργων, μέγας δούκας της Τοσκάνης, βασιλεύει ως «πεφωτισμένος δεσπότης».
- 1770 Νίκη των Ρώσων επί των Τούρκων.
- 1776 Γέννηση του Λαζάρ Αλλατίνι στο Λιβόρνο.
Τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα. *Ναχούμ, Φρανσές και Μπερεσσί φεύγουν από το Λιβόρνο για τη Θεσσαλονίκη.*
- 1796 Ίδρυση του οίκου Αλλατίνι και Μοδιάνο στη Θεσσαλονίκη.
- 1799-1814 Η Τοσκάνη βρίσκεται υπό τη γαλλική επιρροή.
- 1803 *Γέννηση του Νταβίντ Σ. Ναχούμ στη Θεσσαλονίκη.*
- 1809 Γέννηση του Μωύς Αλλατίνι στη Θεσσαλονίκη.
- 1817 Αυτονομία της Σερβίας.
- 1826 Καταστολή των γενίτσαρων.
- 1830 Ανεξαρτησία της Ελλάδας. *Γάμος του Νταβίντ Σ. Ναχούμ με τη δεσποινίδα ντε Μποττόν. Γέννηση του Ζοζέφ Μπερεσσί στη Θεσσαλονίκη.*
- 1831 Έναρξη της περιόδου μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (Τανζιμάτ).
- 1832 Επιδημία χολέρας στη Θεσσαλονίκη.
- 1834 Θάνατος του Λαζάρ Αλλατίνι. Ο Μωύς Αλλατίνι, γιατρός στη Φλωρεντία, έρχεται στη Θεσσαλονίκη για να αναλάβει τις επιχειρήσεις του πατέρα του.
- 1851 *Θάνατος του Νταβίντ Σ. Ναχούμ. Γέννηση, μετά το θάνατό του, του Νταβίντ Δ. Ναχούμ.*
- 1852 Άφιξη του πρώτου ατμόπλοιου στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης.
- 1856 Ο Σαλομόν Φερνάντεζ ιδρύει ένα σύγχρονο ιταλικό σχολείο στη Θεσσαλονίκη.
- 1858 Ο Μωύς Αλλατίνι ιδρύει ένα σύγχρονο γαλλικό σχολείο στη Θεσσαλονίκη.
- 1858 Αυτονομία της Ρουμανίας.
- 1861 *Γέννηση του Σαλομόν Μπερεσσί, γιου του Ζοζέφ Μπερεσσί.*
- 1862 *Γέννηση της δόνας Έλενα Φρανσές.*
- 1866 Ανοίγει το σχολείο Σαλέμ.

- 1873 Ανοίγει το σχολείο της Alliance israélite universelle.
- 1874 Υπόθεση Ματαλών. Ίδρυση του συντηρητικού συλλόγου Ετζ Χαΐμ.
- 1875 Ίδρυση του club des Intimes.
- 1876 Η Αυστρία καταλαμβάνει τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη. Αρχή του σουλτανάτου του Αβδούλ Χαμίτ (1876-1909).
- 1877 Ο ραββίνος Γκαττένιο προσπαθεί να επιβάλει φόρους στους Φράγκους. Οι κοσμικοί αντιδρούν και ηττάται.
- 1877 *Ανεξαρτησία της Βουλγαρίας. Γέννηση της Μυριάμ Μπερεσσί.*
- 1877-1888 Η Θεσσαλονίκη συνδέεται σιδηροδρομικά με τη Δύση.
- 1878 Ίδρυση της *La Eroca*, πρώτης εφημερίδας στα ισπανικά. *Ο Νταβίντ Δ. Ναχούμ επισκέπτεται την Παγκόσμια Έκθεση στο Παρίσι. Δολοφονία του Ζοζέφ Μπερεσσί.*
- 1878 Ρωσοτουρκικός πόλεμος. Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου. Η διάσκηψη του Βερολίνου κατοχυρώνει την κυριαρχία των κρατών του Δούναβη και των Βαλκανίων.
- 1879 *Γάμος του Νταβίντ Δ. Ναχούμ και της δόνας Έλενα Φρανσές.*
- 1880 Μεταρρύθμιση του Ταλμούδ-Τορά, που εισάγει στη διδασκαλία του τα ιταλικά και τα γαλλικά.
- 1881 Η Γαλλία καταλαμβάνει την Τυνησία (που τελούσε υπό οθωμανική κυριαρχία).
- 1881 *Γέννηση της Ανριέτ, πρώτης κόρης του Νταβίντ Δ. Ναχούμ.*
- 1882 Θάνατος του Μιούσ Αλλατινί. *Ο Νταβίντ Ναχούμ προσθέτει τη μεταλλουργία στις δραστηριότητές του εισαγωγών-εξαγωγών.*
- 1882 Η Μεγάλη Βρετανία καταλαμβάνει την Αίγυπτο.
- 1883 *Γέννηση του Λεόν Ναχούμ.*
- 1885 *Γέννηση του Ζακ Ναχούμ.*
- 1890 Ο φόρος γίνεται ατομικός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Εγκατάσταση αερίου στην πόλη της Θεσσαλονίκης.
- 1893 Εγκατάσταση του τραμ στη Θεσσαλονίκη.
- 1894 *Γέννηση του Βιντάλ.*
- 1896 Εγκατάσταση συστήματος υδροδότησης των κατοικιών με πόσιμο νερό.
- 1897 Σφαγή Αρμενίων, Κρητικών, Μακεδόνων από τους Τούρκους. *Πραγματική ημερομηνία γέννησης της Ματίλντ, τελευταίου παιδιού του Νταβίντ Δ. Ναχούμ. Γέννηση της Λούνα Μπερεσσί, πρώτου παιδιού του Σαλομόν Μπερεσσί.*
- 189.. *Ο Νταβίντ Δ. Ναχούμ γίνεται αντιπρόσωπος της εταιρείας Μαντάτσοφ για την εισαγωγή πετρελαίου από το Μπακού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.*
- 1898 *Γέννηση του Πεπό Μπερεσσί.*
- 1900 Η Θεσσαλονίκη αριθμεί περισσότερους από 90.000 κατοίκους. 56% Σεφαρδίτες (εκ των οποίων 5% προστατευόμενοι προξενείων), 20% Έλληνες, 11% ντονμέδες, 10% Τούρκοι, 4% Βούλγαροι και διάφο-

- ροι. *Ο Σαμού Μπερεσσί εγκαθίσταται στη Γαλλία. Ο Βιντάλ ξεκινά τις σπουδές του στο γαλλογερμανικό σχολείο.*
- 1901 *Ο Νταβίντ Ναχούμ αντικαθίστα τον πρόξενο του Βελγίου στη Θεσσαλονίκη.*
- 1902 *Σεισμός στη Θεσσαλονίκη.*
- 1902 *Ο Νταβίντ Ναχούμ τιμάται με το πολιτικό παράσημο της πρώτης τάξης του βασιλέα των Βέλγων.*
- 1903 *Οι Βούλγαροι κομιτατζήδες ανατινάσσουν την Οθωμανική Τράπεζα στη Θεσσαλονίκη.*
- 1904 *Η Ανριέτ Ναχούμ παντρεύεται τον Ελί Χασσιδ.*
- 1906 *Γέννηση της Λιλιάν, κόρης της Ανριέτ και του Ελί Χασσιδ.*
- 1906-1909 *Ταξίδια του Λεόν Ναχούμ στη Δυτική Ευρώπη.*
- 1907 *Ανταλλαγή καρτών μεταξύ του Βιντάλ και της Κορνελί Μάντει από το Μοντρεάλ.*
- 1908 *Θάνατος της χήρας του Νταβίντ Σ. Ναχούμ, γιαγιάς του Βιντάλ. Ο Χανανέλ Μπερεσσί εγκαθίσταται στη Μασσαλία.*
- 1908 *Επανάσταση των Νεότουρκων στη Θεσσαλονίκη. Ο Φερδινάνδος της Βουλγαρίας ανακηρύσσεται τσάρος των Βουλγάρων. Η Αυστρία προσαρτά τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη.*
- 1909 *Γέννηση στο Παρίσι του Ροζέ Μπερεσσί, γιου του Σαμού Μπερεσσί και της Γκαμπύ Λομπάρ.*
- 1910 *Η La Solidaridad Onradera ανακοινώνει μια πρώτη σοσιαλιστική διάσκεψη στη Θεσσαλονίκη. Ο Βιντάλ αποφοιτά σε ηλικία 16 ετών από το γαλλογερμανικό σχολείο και γίνεται υπάλληλος στο γαμπρό του, Ελί Χασσιδ. Ο Λεόν παντρεύεται τη Ζυλί Μεναχέμ, της οποίας ο πατέρας είναι μέλος του club des Intimes.*
- 1911 *Η Ιταλία κατακτά την Τριπολίτιδα. Ο Νταβίντ Ναχούμ, Ιταλός υπήκοος, διαφεύγει στη Βιέννη με τη γυναίκα του και τα δύο μικρότερα παιδιά του, το Βιντάλ και τη Ματίλντ. Ο Ζακ και ο Ανρί διαφεύγουν στις Βρυξέλλες, κοντά στο μεγάλο αδελφό τους, Λεόν. Ο Βιντάλ γίνεται υπάλληλος στη Βιέννη και ερωτεύεται τη Βίλχελμιν. Εκλογή στη Θεσσαλονίκη του Σεφαρδίτη βουλευτή Εμμανουέλ Καραύσο.*
- 1912 *Τα βάλκανικά κράτη επιτίθενται κατά της Τουρκίας. Η Ελλάδα καταλαμβάνει τη Θεσσαλονίκη και τη Μακεδονία.*
- 1913 *Βαλκανικός πόλεμος κατά της Τουρκίας.*
- 1913 *Ο Λεόν Ναχούμ εγκαθίσταται στην Κωνσταντινούπολη και επιβλέπει την κατασκευή του σιδηροδρόμου της Ανατολίας. Γέννηση της Εμίλι Μπερεσσί. Ο Βιντάλ κάνει μία άκαρπη απόπειρα να εγκατασταθεί στο Παρίσι.*
- 1914 *Έναρξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Η Ελλάδα παραμένει ουδέτερη. Ο Σαλομόν Μπερεσσί φεύγει από τη Θεσσαλονίκη για τη Μασσαλία.*
- 1915 *Αποτυχία της αγγλογαλλικής απόβασης στα Δαρδανέλλια. Οι Γάλ-*

- λοι εγκαθίστανται στη Θεσσαλονίκη, όπου σχηματίζουν τη στρατιά της Ανατολής (Οκτώβριος). Η Ελλάδα παραμένει ουδέτερη, αλλά ο Βενιζέλος εξεγείρεται κατά του βασιλέα και σχηματίζει κυβέρνηση στο θύλακα της Θεσσαλονίκης. Η Βουλγαρία εισέρχεται στον πόλεμο και καταρρακώνει τη Σερβία, της οποίας ο στρατός συρρέει στη Θεσσαλονίκη. Είσοδος της Ιταλίας στον πόλεμο στο πλευρό των Συμμάχων. *Η σύζυγος του Σαλομόν Μπερεσσί και τα παιδιά τους αναχωρούν για να τον συναντήσουν στη Μασσαλία.*
- 1916 *Ο Βιντάλ και ο αδελφός του, Ανρί, συλλαμβάνονται από τη γαλλική στρατιωτική αστυνομία στις 27 Ιανουαρίου και μεταφέρονται από θαλάσσης στη Μασσαλία, όπου φυλακίζονται. Έπειτα τους στέλνουν στο στρατόπεδο του Φριγκολέ. Ο Νταβίντ Ναχούμ φεύγει από τη Θεσσαλονίκη για να φροντίσει για την απελευθέρωση των γιων του και εγκαθίσταται στη Μασσαλία. Ο Βιντάλ και ο Ανρί αποκτούν «θεσσαλονικιάτικη» ιθαγένεια από το Γάλλο πρόεδρο του Συμβουλίου.*
- 1917 *Οι Σύμμαχοι καθαιρούν το βασιλέα της Ελλάδας τον Ιούλιο, και ο Βενιζέλος βάζει την Ελλάδα στον πόλεμο. Στις 5 Αυγούστου, μία γιγαντιαία πυρκαγιά καταστρέφει τη σεφαρδίτικη πόλη. Κρυφός έρωτας του Βιντάλ. Αρραβώνες της Ματίλντ.*
- 1918 *Ανακωχή. Η οικογένεια Ναχούμ συγκεντρώνεται στη Μασσαλία. Γάμος της Ματίλντ.*
- 1919 *Ο Βιντάλ κάνει ένα ταξίδι στο Λονδίνο για να αγοράσει προκατασκευασμένα σπίτια. Η πτώση του φράγκου έχει ως αποτέλεσμα να αποτύχει η δουλειά. Ο Βιντάλ εγκαθίσταται στο Παρίσι, στην οδό Κλωζέλ.*
- 1920 *Ο Σαλομόν Μπερεσσί συναντά το Βιντάλ στο Σαντιέ στο Παρίσι και τον καλεί να περάσει το Πάσχα με την οικογένειά του. Ο Βιντάλ ζητά το χέρι της κόρης του, Λούνα. Γάμος του Βιντάλ. Θάνατος του Νταβίντ Δ. Ναχούμ. Ο Βιντάλ δοκιμάζει την τύχη του στη Γερμανία.*
- 1921 *Ο Βιντάλ εγκαθίσταται στην οδό Μεράν. Θάνατος του Σαλομόν Μπερεσσί. Πτώση του μάρκου. Γάμος της Κορίν. Γέννηση του Ενγκάρ, γιου του Βιντάλ, και του Ενγκάρ, γιου του Λεόν.*
- 1922 *Ο Βιντάλ αποκτά ένα κατάστημα στο Σαντιέ, στην οδό ντ' Αμπουκίρ 52, και γίνεται χονδρέμπορος πλεκτών.*
- 1923 *Γέννηση του Φρεντό.*
- 1926 *Γάμος της Λιλιάν.*
- 1929 *Κραχ στη Γουόλ Στριτ. Θάνατος του Σαμό Μπερεσσί.*
- 1930 *Ο Λεόν Ναχούμ εγκαθίσταται προσωρινά στο Παρίσι. Γάμος της Αιμέ. Γάμος της Σαρύ. Ο Βιντάλ αγοράζει οικόπεδο στο Ρυέιγ.*
- 1931 *Ο Βιντάλ γίνεται Γάλλος πολίτης. Εγκατάσταση στο Ρυέιγ. Θάνατος της συζύγου του, Λούνα. Πογκρόμ στη Θεσσαλονίκη.*
- 1932 *Ο γιος του Βιντάλ προσβάλλεται από αφθώδη πυρετό. Γάμος της Εμύ.*

- Οικονομικά προβλήματα για το Βιντάλ.*
- 1933 Ο Χίτλερ στην εξουσία.
- 1934 Ταραχές της 6^{ης} Φεβρουαρίου στο Παρίσι.
- 1935 *Ο Βιντάλ στο σπίτι της μητέρας του. Ο Βιντάλ στο Κοκ-Ερόν [Κόκο-ρας-Ερωδιός].*
- 1936 Λαϊκό Μέτωπο. Έναρξη του πολέμου στην Ισπανία. *Θάνατος της μητέρας του Βιντάλ. Νέος γάμος του Βιντάλ (Δεκέμβριος).*
- 1937 *Ο Βιντάλ αφήνει τη δεύτερη σύζυγό του (Ιούνιος). Εγκατάσταση στην οδό ντε Πλατιέρ.*
- 1938 Μόναχο.
- 1939 Έναρξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Παράξενος πόλεμος.
- 1940 *Ο Βιντάλ επιστρατεύεται στη μονάδα κατασκευής πυρίτιδας στη Μπουρζ (Μάρτιος). Τα γερμανικά στρατεύματα εισβάλλουν στη Γαλλία (Ιούνιος). Υποχώρηση του Βιντάλ στην Τουλούζη. Ο στρατάρχης Πεταίν ζητά ανακωχή. Κάλεσμα του ντε Γκωλ για Αντίσταση (18 Ιουνίου). Επιστροφή του Βιντάλ στο Παρίσι (Αύγουστος). Το κατάστημά του τίθεται υπό προσωρινή διαχείριση (Δεκέμβριος).*
- 1941 *Η Ματλίντ στην Ιταλία (Μάιος). Τα γερμανικά στρατεύματα εισβάλλουν στη Σοβιετική Ένωση (Ιούνιος). Ο Βιντάλ φεύγει από το Παρίσι για την Τουλούζη (Αύγουστος). Η γερμανική προέλαση σταματά μπροστά στη Μόσχα (Δεκέμβριος).*
- 1942 *Θάνατος του Μπουσι στην Οπατίγια (Φεβρουάριος). Επιβολή του κίτρινου άστρου στην περιοχή του βορρά (Μάιος). Μαζικές συλλήψεις Εβραίων στο Παρίσι (Ιούλιος). Ο Μπενζαμέν Μπερεσσί συλλαμβάνεται και πεθαίνει στο στρατόπεδο της Κομπιέν. Απόβαση των συμμάχων στη βόρεια Αφρική. Οι Γερμανοί καταλαμβάνουν την περιοχή του νότου στη Γαλλία. Οι Ιταλοί στη Νίκαια (Νοέμβριος). Αντίσταση του Στάλινγκραντ (Νοέμβριος). Ο Βιντάλ εγκαθίσταται στη Νίκαια (Νοέμβριος-Δεκέμβριος).*
- 1943 *Συνθηκολόγηση των Γερμανών στο Στάλινγκραντ (Φεβρουάριος). Ο Ζακ και οι δικοί του, η Σαρύ και οι δικοί της διαφεύγουν στην Ιταλία (Μάιος). Ο Μουσσολίνι ανατρέπεται και συλλαμβάνεται (Ιούλιος). Ο Λεόν και οι δικοί του διαφεύγουν στην Ιταλία (Αύγουστος). Τα γερμανικά στρατεύματα καταλαμβάνουν την Ιταλία (Σεπτέμβριος). Μαζικός εκτοπισμός και εξόντωση του σεφαρδίτικου πληθυσμού της Θεσσαλονίκης. Η Ανριέτ και οι δικοί της δεν μπορούν να διαφύγουν στην Ιταλία και κρύβονται κοντά στη Λών (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος). Σύλληψη του Ζοζέφ Πελοζόφ στο σταθμό του τραίνου στη Νίκαια (Οκτώβριος). Γενικευμένη ρωσική επίθεση (φθινόπωρο). Ο Βιντάλ εγκαθίσταται στη Λα Ροσταγιέ με το όνομα Λουί Μπλαν.*
- 1944 Απόβαση των Συμμάχων στη Νορμανδία (Ιούνιος). Τα σοβιετικά στρατεύματα διεισδύουν σε γερμανικό έδαφος (Ιούνιος). Εξέγερση

- και απελευθέρωση του Παρισιού (Αύγουστος). Θάνατος του Ζακ κατά την εξέγερση της Φλωρεντίας. Ο Βιντάλ επιστρέφει στο Παρίσι (Σεπτέμβριος). Ξαναβρίσκει το κατάστημα και το διαμέρισμά του, και εγκαθίσταται με την Κορίν και τα παιδιά της στην οδό Ντεμούρ.
- 1945
1946
1947
1947
1948
1949
1951
1952
1954
1955
1958
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1970
1971
1972 (:)
1973
1974
1975
1976
1978
1979
1982
1983
1984
1986
- Θάνατος της Μυριάμ Μπερεσσί.
Θάνατος της Ανριέτ, μεγάλης αδελφής του Βιντάλ.
Η Ματίλντ παντρεύεται στο Μιλάνο και χωρίζει αμέσως. Γέννηση της πρώτης εγγονής του Βιντάλ.
Γέννηση της δεύτερης εγγονής του Βιντάλ.
Ο Βιντάλ αφήνει το μαγαζί του στην οδό ντ' Αμπουκίρ και εγκαθίσταται στην οδό ντε Μυλούζ, όπου δοκιμάζει την τύχη του στα υφάσματα.
Γάμος του Βιντάλ και της Κορίν.
Μετά την αποτυχία στην οδό ντε Μυλούζ, ο Βιντάλ βρίσκει ένα νέο κατάστημα στην οδό ντ' Αμπουκίρ.
Η Κορίν και ο Βιντάλ αγοράζουν ένα οικόπεδο στο Βω-συρ-Σεν.
Ο Βιντάλ πουλά το διαμέρισμά του στην οδό Ντεμούρ.
Ο Βιντάλ βρίσκει ένα κατάστημα στην οδό Μπωρεγκάρ. Θάνατος του Πεπό Μπερεσσί μέσα στο μετρό.
Θάνατος του Ελί Χασσίδ.
Ο Βιντάλ τιμάται με το παράσημο της Πόλης του Παρισιού.
Θάνατος του Ανρί.
Ο Βιντάλ βρίσκει ένα τελευταίο κατάστημα στην οδό ντε λα Ανν.
Θάνατος του Μωρίς Κοέν.
Θάνατος της Σοφί, χήρας του Ζακ.
Ο Βιντάλ σώζει τη Ματίλντ.
Ταξίδι στην Καλιφόρνια.
Δεύτερο ταξίδι στην Καλιφόρνια. Θάνατος του Λεόν.
Προσκύνημα στην Ισπανία.
Προσκύνημα στη Θεσσαλονίκη και στο Ισραήλ.
Εγχείριση καταρράκτη.
Προσκύνημα στο Λιβόρνο.
Θάνατος της Ματίλντ.
Ο Βιντάλ ηχογραφεί την προφορική του βιογραφία.
Θάνατος της Λιλιάν και του Μονύ. Ο Βιντάλ παρασημοφορείται με το παράσημο του Εθνικού Τάγματος της Αζίας.
Γέννηση του Ρολάν και της Αλίς, δισέγγονων του Βιντάλ.
Γέννηση του Ζιλ, δισέγγονου του Βιντάλ. Πρώτος χωρισμός με την Κορίν.
Δεύτερος χωρισμός με την Κορίν. Συμφιλίωση με την Κορίν. Θάνατος του Βιντάλ στις 9 Αυγούστου σε ηλικία 91 ετών.
Θάνατος της Κορίν.

